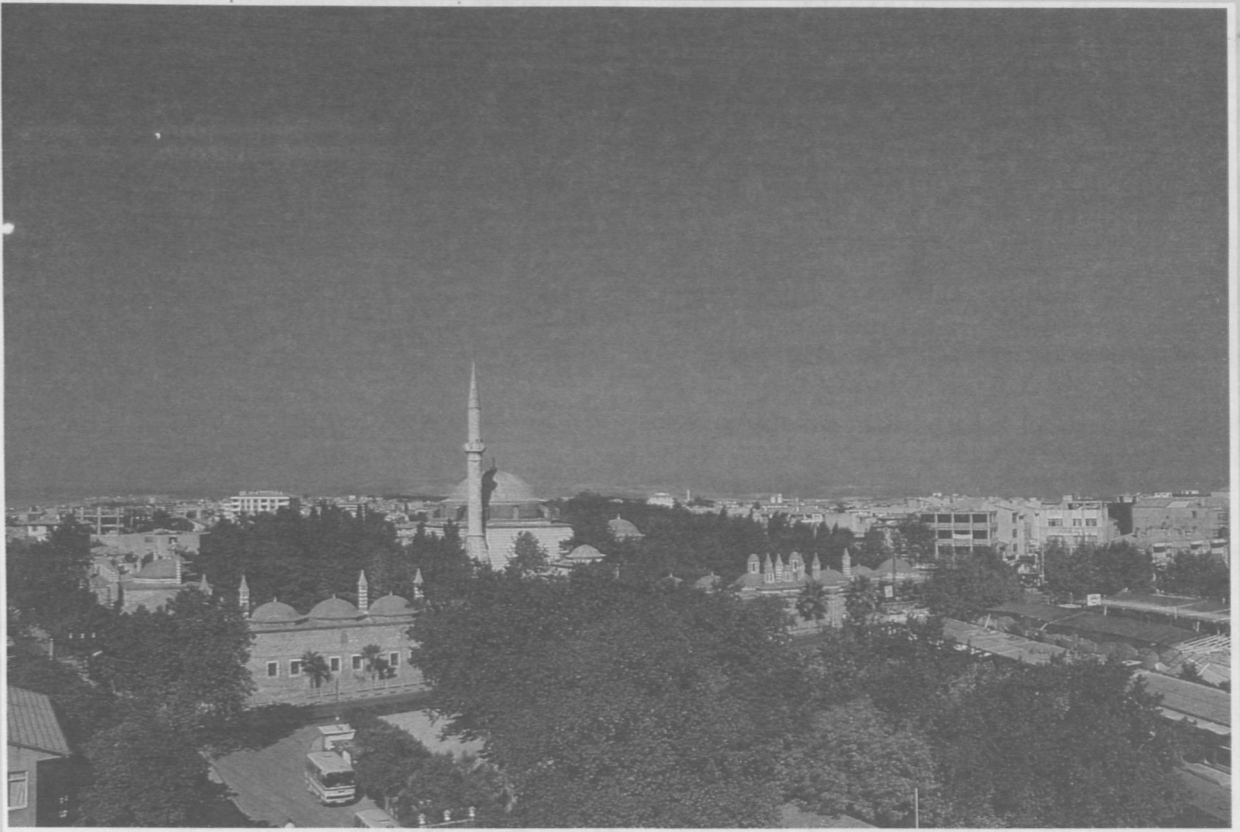

VAKIFLAR Dergisi

XXV

VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ YAYINLARI

VAKIFLAR Dergisi

XXV. Sayı

ISSN 1011-7474

Fiyatı: 500.000 TL. KDV Dahil / 20 \$

SAHİBİ

Vakıflar Genel Müdürlüğü Adına
Bayram ŞİBİL

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ
İbrahim ATEŞ

İNCELEME KURULU
İbrahim ATEŞ

Prof.Dr.Bahaeddin
YEDİYILDIZ

Prof.Dr.Refet YINANÇ
Dr.Mehmet ÖNDER

Saîi BAYRAM
Mehmet NARİNCE

TEKNİK YÖNETMEN
Saîi BAYRAM

Mehmet NARİNCE

TASHİH

Hüseyin BAŞKAYA

*Yayınlanan yazılarda her türlü fikir
ve haklardan yazı sahipleri sorumludur.

*Makaleler kaynak gösterilmek kaydı ile
kullanılabilir.

Ön Kapak

Bâni Çoban Mustafa Paşa Külliyesi, genel
giriş (Foto: Fatih MÜDERRİSOĞLU)

Arka Kapak

Arka Kapak: Masûra göre Gebze'nin 16. yüzyıldaki
görünümü (İlg. YURTAYDIN)

Telefon (Ankara)

11 34 45 - 324 48 16 / 127-133

BASILDIĞI YER:

Sistem Ofset

Tel: 229 18 81 - 231 32 57

ANKARA 1995

İÇİNDEKİLER

Prof.Dr.Zafer BAYBURTLUOĞLU

Caca Oğlu Nureddin'in Vakfiyesi'nde

Adı Geçen Yapılar.....5

Prof.Dr.Orhan Cezmi TUNCER

Diyarbakır-Bitlis Kervan Yolu ve Üzerindeki

Hanlarımız.....9

Doç.Dr.Tanju CANTAY

Amasya Sultan Mesud Türbesi'nin İnşa Yılı 35

Yrd.Doç.Dr.Mehmet ÖZKARCI

Gaziantep Lala Mustafa Paşa Külliyesi.....39

Dr.Fatih MÜDERRİSOĞLU

Bâni Çoban Mustafa Paşa ve

Bir Osmanlı Şehri Gebze.....67

Mustafa DENKTAŞ

Karaman'daki Klasik Devir Osmanlı Yapıları.....125

Doç.Dr.Bekir DENİZ

Aksaray-Melik Mahmud Gazi Hangâhı

(Darphane) Kazısı-1993 (Önrapor).....147

Hayati BİNLER-Ali KILCI

Sinaneddin Medresesi.....165

Yıldıray ÖZBEK

Silifke Alâeddin Camii ve Tarihlendirilmesi

Üzerine Notlar.....197

Prof.Dr.H.Örçün BARIŞTA

Sarayönü ve Ladik'te Bulunan

Türk Halılarında Bazı Örnekler.....211

Doç.Dr.Hasan YÜKSEL

Selçuklular Döneminden Kalma

Bir Vefaî Zaviyesi (Şeyh Marzubân Zaviyesi).....235

Yrd.Doç.Ömer DEMİREL

Sivas Mevlevîhanesi ve Mevlevî Şeyhlerinin

Sosyal Hayatlarına Dair Bazı Tesbitler.....251

Dr.Celal Özer EMİROĞLU-Hülya EMİROĞLU

Karaözünün Tarihi Önemi ve Kültürel Değerleri....257

Dr.Mehmet ÖNDER

Konya'da Karatay Medresesi Portali.....267

Doç.Dr.Atilla ÇETİN

Divân-ı Hümayun/Beğlikçi Kalemî'nin Görevleri ve

İşleyişi Hakkında Önemli Bir Belge (1211/1797)....271

Ahmet Turan HAZAR

Ulema ve Camileriyle Kilis Medreseleri.....285

Dr.Nazif ÖZTÜRK

Yeni Vakıfların Amaç Kavramları Üzerine

Bazı Düşünceler.....291

Prof.Dr.Hüseyin MEMİŞOĞLU

Bulgaristan'da Cemaati İslamiye ve

Vakıf Kurumları.....297

ÖNSÖZ

Türk kültür ve medeniyetine bakacak olursak; insanlık sevgisinden ve yardımlaşma duygusundan kaynaklanan bir kuruluş olan vakıfların, tarihimizde ve sosyal dayanışmamızda önemli roller üstlendiğini görürüz. Bunun yanısıra, en eski ve günümüze ulaşan müessesenin de vakıflar olduğunu müşahade ederiz.

İslamiyetin kabulünden sonra, Hz. Muhammed'in Fedek Hurma Bahçelerini vakıf yaparak, meyvalarından halkı istifade ettirmesi ile başlanan gelenek, Türkler'de hızla yayılarak, Selçuklu döneminde bir kurum haline gelmiş, Osmanlı İmparatorluğu döneminde ise müesseseleşmiştir.

Selçuklular ve Osmanlılar zamanında, bugün artık terk etmeye yavaş yavaş başladığımız merkezi yönetim yerine, mahalli yönetim sistemi hakimdir.

1071 yılında Anadolu'ya gelen Türk milleti; atlı kültür, yani bozkır medeniyetini bırakarak, yerleşik kültür düzenine geçmişler, zaptettikleri şehirler akropoline Ulu Camileri dikmişler, etrafına hemen sosyo-kültürel tesisleri ilave ederek, Sıbyan mektepleri, medrese, darüşşifa, bedesten, hamam, han, kervansaray, gibi tesisleri inşa etmişlerdir.

Bu tesislerin idamesi için de, gelir getirici vakıf emlaklar bırakmışlardır ki, asırlara meydan okurcasına bu tesislerin büyük bir kısmı günümüze ulaşarak, milli kültür miraslarımız olmuştur.

Devlet; mahalli yönetimlerin başına getirdiği şahıslara geniş malî imkanlar sağlamış, şahıslar da kendi maddî olanaklarını milletin hizmetine tahsis etmişlerdir.

Elbetteki bunda, evvelâ Allah'ın rızasını kazanmak, sonra da insanlık sevgisinden ve yardımlaşma duygusundan kaynaklanan vakıf müessesesini çalıştırarak amaçlarına ulaşma yollarını araştırmışlar, zekat müessesesini de hatırlayarak, vefatlarından sonra amel defterlerinin kapanmamasını da düşünerek, servetlerinin önemli bir bölümünü vakıf yolu ile kamu hizmetine tahsis etmişlerdir.

Böylelikle halkın sosyal, kültürel, ekonomik ihtiyaçları, şehirlerin imarı ve dolayısıyla halkın müreffeh yaşamasını temin etmişlerdir.

İşte bu yolla, halkın ibâdeti için camiler; eğitimi için medrese ve mektepler; okumak, bilgi ve görgüyü arttırmak için kütüphaneler; hastalara şifa bulmak için darüşşifalar, hastahaneler; deliler için bimarhaneler; açları doyurmak amacı ile imârethaneler; ticareti temin için bedestenler, arastalar; susuzluğu gidermek ve temizlenmek için, su yolları-şadırvanlar-sebiller-hamamlar; kervancılar için kervansaraylar; yolcular için hanlar-tâbhaneler; saati öğrenmek-takip etmek amacı ile muvakkithaneler; ulaşım için köprüler inşa ederek yerleşik düzene geçmişler ve şehirleşmeyi tamamlamışlar, bu eserlerin idâmesi için de gelir getirici mülkler bırakılmış, personel tayinleri yapılmış; dolayısıyla bir çok kişiye iş imkânı sağlanmış ve devamlılık temin edilmiştir.

Dolayısıyla merkezi idareye fazla bir şey kalmamış, mahalli yöneticiler, kendi göbeklerini kendileri kesmişler, başkente bir çok sorunun aktarılması bu şekilde önlenmiş, devlet de sadece fütühatla yönelmiştir.

1921 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin kuruluşu sırasında bir de Şer'iye ve Evkaf Vekâleti kurulmuştur. Bu Vekâlet 3 Mart 1924 gün ve 429 sayılı Yasa ile kaldırılmış ve görevleri Başbakanlığa bağlı Vakıflar Genel Müdürlüğüne devredilmiştir.

21.5.1970 tarihli 1262 sayılı Kanunla sınaî, ticarî, ziraî yatırımlara girmesi sağlanmış; 8.6.1984 tarihli 227 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile de bazı birimlerin ismi değişerek Devlet Standardı içindeki yerine oturmuştur.

1938 yılında ilk sayısı çıkan Vakıflar Dergisi; Dünya ilim aleminde büyük yankılar uyandırmış olup, bugüne kadar ancak 24 sayı yayınlanabilmiştir. Buradaki esas konu, malî kaynakların yeterli olmaması nedeni ile istenilen yayınlar zamanında çıkarılamamasıdır. Hizmet için yeterli kaynak temin edildiğinde her yıl Vakıflar Dergisini çıkarma ve önemli vakfiyeleri yayımlama arzusu içindeyiz.

Elinize aldığınız Vakıflar Dergisinin XXV. Sayısında değerli makaleleri bulunan ilim adamlarına ve dergide emeği geçen mesai arkadaşlarıma teşekkür eder, saygılar sunarım.

Bayram ŞİBİL
Vakıflar Genel Müdür V.

CACA OĞLU NUREDDİN'İN VAKFIYESİ'NDE ADI GEÇEN YAPILAR

Prof.Dr.Zafer BAYBURTLUOĞLU

Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur el-Din'in 1272 Tarihli Arapça Moğolca Vakfiyesi" Dr.Phil. Ahmet TEMİR tarafından Türkçeleştirilip notlar eklenerek basıma hazırlanmış, Türk Tarih Kurumu yayınları arasında, ilki 1959, ikincisi 1989 yılında olmak üzere iki kez basılıp yayınlanmıştır.¹

İki baskısının varlığı belirtilen kitapta yazmalar; İskilip elyazması, Birinci Kırşehir elyazması, ikinci Kırşehir elyazması ve bunların özeti niteliğinde olan Moğolca metinlerden oluşmaktadır. Başlangıçta; Arapça olan İskilip ve Kırşehir yazmalarının Arapça metinleri, Arapça metinlerin özetleri ve çevirileri ele alındıktan sonra, II. Bölümde Moğolca metnin bulunuşu, tarihi ve önemi vurgulanmış, Moğolca metnin transkripsiyonu ve çevirisi verildikten sonra Moğolca metnin dil bakımından açıklaması yapılmış, bu metindeki kişi, yer ve memleket adları irdelenmiştir. İndekslerle ayrıntılandırılan ve zenginleştirilen kitap Almanca özetle son bulmaktadır.

Arapça metinleri Zakir Kadiri UGAN'ın çevirdiği kitapta, biri İskilip, ikisi Kırşehir'de yazılmış üç Arapça ve Kırşehir'de kaleme alınmış iki Moğolca vakfiye ile bunların çevirileri yer almaktadır.

Bu değerli araştırmanın "Giriş" bölümünde, "Nur el-Din Caca'nın Hayratı ve Yazıtları..." başlığı altında, İskilip, Kırşehir I ve Kırşehir II elyazmalarından; Kırşehir'de 8, Kayseri'de 1, İskilip'de 1, Talimegini'de 2, Eskişehir (Sultanyüğü)'de ise 21 yapının belirlenebildiği bildirilmektedir.

Kitapta ve notlarda, Eskişehir (Sultanyüğü)'deki 21 yapı içerisinde; 17 sinin mescid ve bu 17 mescidin -ad bildirilmeksizin- onarımlarının yapıldığına ilişkin bilgi olduğu göz önünde tutulacak olursa; Ahmet TEMİR'in bu vakfiyelerden toplam 16 yapı belirlediği ortaya çıkmaktadır.

Arapça metinler, çevirilerle karşılaştırıldığında bu sayının belirtilenden çok daha fazla olduğu görülmektedir. Bir başka anlatımla Ahmet TEMİR'in araştırması Moğolca vakfiyeye yönelik olduğundan, indeksler de dahil, bunlarda yer alan yapı adları ve yapılara ilişkin bilgilerin yeterince ortaya çıkarılmadığı gözlenmektedir ki bu da doğaldır. Çünkü A.TEMİR burada vakfiyeleri ve özellikle de Moğolcasını önemsemiş, konuya -haklı olarak- dil bakımından yaklaşmıştır.

Ama konuya Sanat Tarihçisi, yapı belirleyicisi gözüyle yaklaşıldığında, ya da bakış açısı bu tarafa yöneltildiğinde ortaya çıkan yapılar, yapı adları ve yapılara ilişkin bilgiler ilginç boyutlar kazanmaktadır.

Örneğin, bir tek kişinin vakfiyesinde, 1272 yılında yazıldığı kesinleşen bir tarihsel belgede, "doksan üç" yapının, üstelik de büyük çoğunluğunun ad ad belirtilerek yer aldığı görülmektedir.

Bu yapıların bir çoğu -maalesef- ortadan kalkmıştır, bir çoğu kimlik değişmiştir, bazıları sonraki dönemlerdeki onarımların damgasını taşımaktadır, bir çoğu da zaman içerisinde kimlik yitimine uğramışlardır.

Ama, kuşkusuz bir gerçek vardır ki bu yapılar, 1272 yılında ya vardılar, ya yapılmışlardır, ya da onarılmışlardır.

1. Ahmet TEMİR, **Kırşehir Emiri Caca oğlu Nur el-Din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi**, TTK yayınları VII. dizi-sa, 34a TTK Basımevi, Ankara 1989 bu araştırmaya temel alınmıştır. Ayrıca bkz. Sadi S.KUCUR, "Cacaoğlu Nureddin" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 6, İst.1992, 541-542.s.; Semavi EYİCE, "Caca Bey Medresesi", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 6, İst. 1992, 539-541. s. Bu son yayınlardan ilkinde Nureddin'in hayatı ve kimliği, ikincisinde ise onun en önemli yapıtlarından olan Caca Bey Medresesi'nin tanıtımı yer almaktadır.

Burada ortaya çıkan yapı sayısı (93) da ilginçtir. Çünkü bir yıkıcılık dönemi olarak bilinen Anadolu'daki Moğol sürecinin, İslamlaşmış, Anadolu-lulaşmış bir yöneticisinin XIII. yüzyıl Selçuklu çağı yapılaşma ortamına kattıkları bakımından önemini kanıtlamaktadır.

Yine liste incelendiğinde görülecek bir de gerçek vardır; Moğol asilli yöneticiler Anadolu-lulaşmış, Anadolu-lulara, kendilerinden önce var olanlara uygun, hatta onları geliştiren örneklerin yapılmasına yardımcı olmuş, bir başka deyişle Anadolu'nun kendilerinden önce başlamış olan ve belli bir düzeye ulaşmış bulunan yapılanma sürecine çeşitli açılardan katkılar getirmişlerdir. Ama; Anadolu'ya acaba bir biçim, bir teknik, bir süsleme formu ulaşıyor muydu? Bunu söylemek, önermek oldukça zordur. Çünkü en basit anlamda; geçmişinde mimarlık (sanatı) konusunda hiç bir üretimi olmayanların, yeni geldikleri, kendilerinden önce belli bir (1243) düzeyi tutmuş ve en önemli mimarlık-sanat verilerini gerçekleştirmiş bir ortama büyük katkıları olabilir mi?²

Bu konunun üzerinde, yazılıp-söylenegelenlerin dışında, biraz da bu sorulara yanıt arayarak durmak artık gerekmektedir. Umulur ki bu vakfiyeden çıkarılan yapı listesi ve bunda yer alan yapı adları da konunun belirginleşmesine katkıda bulunacaktır.

SONUÇ

Vakfiyelerde yer alan yapı adları ve yapı türleri içinde; 20 yapıyla *mescidlerin* ön sırada olduğu, mescidleri 19 yapıyla *hanların*, 10 yapıyla da *hamamların* izlediği ortaya çıkmaktadır. 49 yapıyla Kırşehir en çok yapıyından söz edilen kent olarak ilk sırayı alırken, O'nu -onarılan 17 mescidi de katarsak- 26 yapıyla, katmazsak 9 yapıyla *Eskişehir* (Sultanyüğü) ve 9 yapıyla da *İskilip* izliyorlar. *Şereflikoçhisar* (Koşhisar)'dan bilgisi edinilen 2 hamam ile Ankara civarında, Talim Eğini'nde belirlenen 1 mescid ve bir medrese de ilgi çekiyor.

Vakfiye ayrıca; Kayseri'de bugün kimliği ya da yapısı bilinmeyen bir caminin; *Nizameddin Müsteufi Cami*'sinin 1272 yılında varlığının belirlenmesini, bu ildeki Selçuklu çağı camilerine bir diğerini eklememizi sağlarken; yine Kayseri'de bulunan ve halk arasında Lale Camisi adıyla tanınan, buradan yola çıkılarak "*Lala Camii*", olması gerektiği kanısına varılan ve yine bu Lala'nın Alaaddin Keykubat'ın öldürülmesinde rolü olduğu Aksaray'de³ belirtilen Lala Muslihiddin olduğu sanısıyla, genel olarak XIII. yüzyıla tarihlenen caminin tarihlendirilmesinde bir *terminus post quem* oluşturması bakımından da önem taşıyor. Ve buna göre; yapımı, yapısal özellikleri ve taşıdığı mimari öğelerin nitelikleri bakımından daha önceki dönemlerde, olasılıkla da XII. yüzyılda gerçekleşmiş olan caminin 20 Şevval 670 H/20 Mayıs 1272

tarihinde mevcut olduğu gerçeğine de ulaşmamızı sağlıyor⁴.

İskilip el yazmasında 59 yapıyla ilgili bilgi yer alırken Birinci Kırşehir el yazması İskilip el yazmasıyla 220 satırda aynı ifadeleri tekrarlar görünüyor ve İskilip el yazmasındakilere ek olarak 8 yapının daha belirlenmesini sağlıyor. İkinci Kırşehir el yazmasında bunlara ek olarak 9 yapıdan daha bahsediliyor ve bizi de toplam 76 yapı sayısına ulaştırıyor (Bkz.tablo 1).

Moğolca yazmalarda ise yapı adı olarak yalnızca Latif Hanı'ndan "*Latib Kermen Saray*" biçiminde söz ediliyor. Özetle, bu vakfiyeler İskilip el yazmasındaki, Eskişehir'de onartıldığı belirtilen 17 mescidi de katacak olursak⁵, Vakfiyenin düzenlendiği tarihte⁶, Kırşehir (49) başta olmak üzere, İskilip (9), Eskişehir (9+17 Mescid), Şereflikoçhisar (2), Kayseri (2), Konya (3) ve Ankara (2) da, toplam 93 yapının var olduğunu belirleyebilmemize yardımcı oluyor.

YAPILAR DİZİNİ

A. MESCİDLER:

1. Abdülgani Mescidi / Kırşehir/ 33, 112 s.
- 2.Cemal Mescidi/Kırşehir/23,90,107, 146.s.
3. Fahreddin Kümsek Mescidi / Kırşehir/ 45, 117.s.
4. Feramerz Mescidi / Kırşehir 23, 107.s.
5. Gerbe (Kirne) Mescidi (Fahreddin Geriz Mescidi) /Eskişehir/ 34, 112
6. Hacı Alişir Mescidi/Kırşehir/46,118, 233.s.
7. Hacı Musa Mescidi / Kırşehir/ 35, 91, 113, 146, 233,s.
- 8.Hızır İlyas Mescidi/Kırşehir/51,121, 235.s.
9. Hüsameddin el-Hasan Mescidi / Kırşehir/ 30, 110, 235,s.
10. İmam Eminüddin Mescidi / Kırşehir/ 32, 111, 230.s.
11. İmam Zeyneddin Mescidi / Kırşehir/ 32, 34, 111, 112, 254.s.
12. İmam Seraceddin Mescidi/Kırşehir/ 32, 111.s.

2. Hemen bütün Ulu Camiler, hanların en ünlüleri "Sultan Hanları", Medreseler, Mezar anıtları, birçok köprü v.b. yapılar 1243 den önce yapılmış ve bu yapıların plan, bezeme programları belli olmuştur.
3. K.Mahmud Aksaraylı, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, M.Nuri Gençosman çevirisi, Ankara, 1943, 135.s.
4. Halit Erkişletlioğlu, **Kayseri Tarihi**, Kayseri, 1993, 171.s.da ise 708 H. / 1308 M. tarihi veriliyor.
5. Bu onartıldığı belirtilen 17 mescidin, vakfiyede anılanlardan, ya da adı geçenlerden başka mescidler olduğu düşünülmektedir.
6. 20 Şevval 670/20 Mayıs 1272 tarihinde.

13. Mescid (Caca Bey Mescidi?) / Eskişehir/ 62,63, 128.s.

14. Mescid (Ürrükiye Mescidi)/İskilip/ 57, 124, 253.s.

15. Mescid (Sekme? Mescidi) / Kırşehir/ 24, 107, 254.s.

16. Mescid / Kırşehir/ 49, 120.s.

17. Mescid (Caca Bey yapt.)/ Talım Emini K.- Ankara / 72, 134.s.

18. Sinaneddin Mescidi / Kırşehir / 34,112, 249.s.

19. Şihab el-Hafız Mescidi / Kırşehir/ 27, 109, 251.s.⁷.

20. Şaban Mescidi/Kırşehir/35, 113, 250.s.

B. HANLAR:

1. Attani Hanı / Kırşehir / 23, 107.s.

2. Baba Han / Eskişehir/ 62.128.s.

3. Bezciler (Bezzaz) Hanı/ Kırşehir (Bezciler Pazarında) / 23,41,106.s.

4. Bezciler Hanı II/ Kırşehir (Ziyaret Pazarı Bölgesi)/ 41, 115.s.

5. Ermen Hanı /Konya / 44, 116.s.

6. Han (İpek Hanı?)/ Eskişehir/ 61.128.s.

7. Han (Caca Bey Hanı) / Eskişehir/ 62, 63,128.s.⁸.

8. Han / Eskişehir/ 62,127,128.s.

9. Han / Kırşehir (Kasaplar Çarşısında) / 40, 115.s.

10. Han/Kırşehir (Saraçlar Çarşısında) / 40, 115.s.

11. Han(Taşpazar Hanı)/Kırşehir/48, 119.s.

12. Han/Kırşehir (Türkmen Pazarında) / 33, 113.s.

13. Han / Kırşehir / 37,113.s.⁹

14. Hasan Hanı / Kırşehir (yakını)/ 29,109,234.s.

15. İğdişbaşı Hanı / İskilip/ 56, 124.s.

16. Kadı Mecdeddin Hanı (İmam Mecdeddin Hanı)/ Kırşehir/ 34, 112, 242.s.

17. Latif Hanı (Latif Kervansarayı)/ Kırşehir Civarı/ 159, 163, 165.s.¹⁰.

18. Mengüce Kamer Hanı / Kırşehir/ 49, 119, 242.s.

19. Pamukçu Hanı / Kırşehir/ 34, 112.s.¹¹.

C- HAMAMLAR:

1. Emir Kızıl Hamamı (Eski Hamam)/ İskilip/ 57, 124.s.

2. Emir Yakub Hamamı / İskilip/ 56, 124.s.

3. Eşikli Hamam / Kırşehir/ 37, 114.s.

4. Hamam / Kırşehir/ 23,107.s.¹².

5. Hamam/Kırşehir/ 67, 86, 131, 144.s.¹³

6. Hamam / Koşhisar (Şereflikoçhisar)/ 86, 144.s.¹⁴.

7. Hamam / Koşhisar (Şereflikoçhisar)/ 37, 91,114.s.¹⁵.

8. Kayataşı Hamamı / Kırşehir / 25, 108.s.

9. Sultan Hamamı / Konya / 44, 116.s.¹⁶

10. Yeni Hamam / İskilib / 57,124.s.

D- CAMİLER:

1. Cami / Arslan Köyü / Konya/ 44.116.s.

2. Cami /İskilib / 57, 124.s.

3. Cami / Kırşehir (Kunduracılar Pazarı Civarı) /112.s.

4. Lala (Lale) Camii/ Kayseri/ 65, 78, 130, 138.s.¹⁷

5. Nizameddin Müstevfi Camii / Kayseri, (عالمی) Mahallesi / 49, 69, 95, 98, 120, 132, 245.s.

6. Cami / Kırşehir/ 12.s.¹⁸

7. Cami /Eskişehir/ 97, 202.s.¹⁹

7. 109. sayfada; "Şihab el-Hafız mülkü" biçiminde geçmekte ise de, 27.s./ 142. satırda, Arapça metinde "Mescid-i Şihabel-Hafız" yazılımı yer almaktadır.

8. "Han vakıfa nisbetle tanınmış olduğu için tarifine lüzum yoktur" Kitapta. 128.s.

9. "Sınırı Selman mülküne..." Kitapta 242.s.

10. Moğolca yazmalarda "Latib Kermen Saray" biçiminde geçer 159, 163, 165, 195.s.

11. Kitabın 112. sayfasında, Arapça metindeki "kattanî" sözcüğüne karşılık olarak "pamukçu" sözcüğü kullanılmıştır. Bu nedenle bazı yerlerde "Kattani Hanı" olarak da geçmektedir.

12. "Vakıfın konağı yanındaki hamam, her üç vakıfın mülkü ile" kitapta 107.s.

13. "Kayseri-Aksaray yolları ve Şemseddin mülkiyle sınırlı" kitapta 131.s.

14. "Koşhisar'da vakıfın konağı karşısındaki hamam" kitapta 144.s.

15. Bu yapı Arapça metinlerde "hamam" olarak yazıldığı halde, çevirisinde "han" olarak yer almaktadır. Kitapta 37.s./243.s./91.s./127.s.

16. "Konya haricinde, Larende kapısı dışında, Sultana ait hamam..." kitapta 116.s.

17. Oldukça önemlidir; Çünkü, Kayseri'deki Lale ya da Lala Camisi'nin tarihlendirilmesi konusundaki fikirler çelişiktir. Burada vakfiyeyi yazan ve "Ketebe" ünvanını kullanan Ahmed oğlu Mehmed'in, Kayseri'deki Lala Camii'nin hatibi olduğu, dolayısıyla anılan caminin 1272 tarihinde var olduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır.

18. Caca Bey Medresesi günündeki minareye ait bir camiden söz edilmektedir.

19- 97. Sayfada; "Vakıf tarafından aynı şehirde (Eskişehir) yaptırılmış olan caminin mensupları" ifadesi geçmektedir. 202. sayfada ise; "Nuradin Sultanyüğü (Eskişehir) de bundan başka bir han ve bir cami yaptırmış, 17 cami (mescid olmalı) ile 1 zaviyeyi tamir ettirmişti ki, bütün bu işler onun Sultanyüğü'deki emirliği sırasında vuku bulmuş olabilir." anlatımı yer almaktadır.

E- MEDRESELER:

1. Amire Medresesi/ İskilib/ 56, 123.s.
2. Caca Bey Medresesi/ Kırşehir/ 50,120.s.
3. Havraniye Medresesi/ Kırşehir/ 42,115, 235.s.
4. Medrese / İskilib/ 59,60, 126.s.
5. Medrese / Ankara (Talım Egini ? köyü) / 72, 134.s.²⁰

F- ÇEŞMELER:

1. Hilya Çeşmesi / Kırşehir (civarı)/ 89, 145.s.
2. Kuru Çeşmesi / Kırşehir / 90, 146.s.
3. Köse Ali Çeşmesi / Kırşehir / 48, 119.s.

G-TÜRBELER:

1. Devlet Hatun Türbesi / Kırşehir/ 52, 121-122.s.
2. Hatib İni (?) Türbesi / Kırşehir (civarı)/ 83, 143, 234.s.²¹

H. ZAVİYELER:

1. Şeyh Abdullah el-Bedevisi Zaviyesi / Eskişehir/ 62, 63, 97, 128.s.
2. Zaviye / Kırşehir / 49, 68, 72, 73, 120, 132, 134.s.

I. DİĞER YAPILAR:

1. Buzhane / Aksaray (yolu)/ 27, 94, 109.s.
2. Cemale Kalesi / Erevik-Salamut-Keylik

Köyleri civarı / Kırşehir/22, 83,91,106, 143, 146, 228.s.

3. Darüssuleha / Kırşehir 43, 116, 120, 132, 134, 233.s.²²

4. Hanıkah / Kırşehir/ 50, 120.s.

5. İskilib Kalesi / 56, 124, 237.s.

6. Köprü / Eskişehir/ 61, 127.s.²³

7. Mektep /Kırşehir/ 49,68,120, 132.s.

8. Tırtıklı Köprü (Kesik Köprü)/ Kırşehir (civarı)/ 205, 252.s.²⁴

20. "Vakıf tarafından mezkûr / Talım Egini adlı köyde inşa edilen mescid ve medresenin..." Kitapta 134.s. Bu köyün bugün neresi olduğu belirlenmemiştir. Kitapta 3, 5, 11, 13, 94, 98, 100, 283, 288, 289.s.

21. Kitapta 83. sayfadaki Arapça metinde "be kariye-i Hatib İni" yazılışı yer alıyor. 143.sayfada "Hatib İni türbesi arazisine.." biçiminde çeviri bulunmakta, buna karşılık 234.s. da; "Hatib İni, türbe" başlığından sonra; "be türbe-i Hatib İni K2 31 (Kırş.)". tanımı yer almaktadır.

22. Kitapta 233.s. da "Hacı Mahmud Cebele, dar el-Suleha" açıklamasının ardından, Arapça; "dar el-Suleha el meşhure bi'l-Hacı Mahmud el maruf bi cebele" yazılışı yer almaktadır ki bir de Hacı Mahmud Cebele Darüssulehası mı vardı sorusunu akla getirmektedir. Ancak atf yapılan 1. Kırşehir yazmasının 256. satırında Darüssulehanın yanında böyle bir ad bulunmamaktadır.

23. Kitapta 127. s.; "...adı geçen şehirden akan ırmak üzerinde kurulu köprüye..." anlatımı geçmektedir ki bunun Eskişehir'in içinden akan Porsuk Irmağı olması gerekir.

24. 205. sayfadaki 2. dipnotun devamında; "vakfiyelerinde kesik köprü adı geçmekle beraber, K1 35'te zikredilen Tırtıklı Köprü, fikrimce Kesik Köprü'nün eski adı olsa gerektir." denilmektedir. K1 35 biçiminde kodlanan metin ise kitapta yer almamaktadır.

CACA OĞLU NUREDDİN VAKFİYELERİNDE ADI GEÇEN YAPILARIN KENTLERE VE TÜRLERE DAĞILIMI

	Kırşehir	Eskişehir (Sultanyüğü)	İskilib	Konya	Ş.Koçhisar (Koşhisar)	Kayseri	Ankara	Toplam
Mescid	16	2	1	-	-	-	1	20
Han	13	4	1	1	-	-	-	19
Hamam	4	-	3	1	2	-	-	10
Cami	2	1	1	1	-	2	-	7
Medrese	2	-	2	-	-	-	1	5
Çeşme	3	-	-	-	-	-	-	3
Zaviye	1	1	-	-	-	-	-	2
Türbe	2	-	-	-	-	-	-	2
Kale	1	-	1	-	-	-	-	2
Köprü	1	1	-	-	-	-	-	2
Buzhane	1	-	-	-	-	-	-	1
Hankah	1	-	-	-	-	-	-	1
Darüssuleha	1	-	-	-	-	-	-	1
Mektep	1	-	-	-	-	-	-	1
Toplam	49	9	9	3	2	2	2	76

* Bu tabloya Eskişehir (Sultanyüğü)'de onartıldığı belirtilen 17 Mescid dahil değildir.

DİYARBAKIR-BİTLİS KERVAN YOLU VE ÜZERİNDEKİ HANLARIMIZ

Prof.Dr. Orhan Cezmi TUNCER

Anadolu kervan yolları ve hanları, giderek artan bir hızla incelenmekte ve yayınlanmaktadır¹. Ancak, Güney ve İç Anadolu'ya oranla Doğu Anadolu'dakiler, koşulların zorluğu nedeniyle olsa gerek, yeterince ele alınmamıştır. Oysa Türklerin, bu Küçük Asya'ya girişlerinde önem gösteren Kars-Erzincan-Erzurum-Sivas yolu yanında Van-Bitlis-Diyarbakır yolu da ayrı bir değer taşımaktadır. Bu kısa yayınımla, konuyla ilgilenenlere yardımcı olmaya çalışacağız.

A- HARİTA ÜZERİNDEKİ İNCELEMELER:

Karayolları 1977 haritasına göre Diyarbakır-Bitlis arası 227 Km.dir². Bunun Diyarbakır-Çatalköprü (Malabadi) arası (104 Km.) genellikle düzlük, Ziyaret (Veysel Karani)'e kadarki orta bölüm (67 Km.) az çok engebeli ve Bitlis'e kadarki son bölüm (57 Km.) oldukça engebelidir. Orta bölümde Toroslar'a giderek yaklaşılır ve son bölümde yol verdiği tek geçitten, vadi içinde ilerlenir. Doğanın en çetin bölümü burası olduğu için han sayısı artarken, aralıkları da iyice azalır.

Son yıllarda ulaşım olanağının ve motorlu taşıt aracının artışı, kent içinden geçen devlet yollarını geniş ölçüde zorlamıştır. Söz gelimi sur içine sıkışan Diyarbakır'da bu yol Seyrantepe'ye kaydırılarak çevre yolu şekline sokulurken, tarihi Dicle köprüsünün yükü belli ölçüde rahatlatılmıştır. Ancak dere içine sıkışan Bitlis'te büyük güçlüklerle yolu genişletilmekten başka olanak bulunamamıştır.

Diyarbakır-Çatalköprü (Malabadi) arası (104 Km.), gerek engebe, gerek iklim yönünden en elverişli bölümdür. Güneye açık ve Toroslardan uzaktır. Bu nedenle han sayısı en az olsa gerekir. İklimin sert olmaması, yapıların sağlam yapılmasını gerek göstermemiş olacak ki günümüze biri dışında, diğerleri erişmemiştir. Ancak bunların yı-

kıntısına rastlamamak ta oldukça ilginçtir. Anlaşılan bu gereksinme, genellikle yol boyuna denk gelen yerleşme yerlerinde karşılanıyordu. Diğer bir anlatımla, iklim elverişli olduğuna ve tarıma dönük halkın yerleşimi sık olduğuna göre han yapımına fazla gerek duyulmuyordu. Sözelimi Dicle nehri, tarihi Silvan Köprüsünden geçilince daha 16. Km. de bulunan Satkiköy, ilk konaklamayı gerektiremeyecek kadar çıkış noktasına yakındır³. Köprübaşı (ortalama 20 km.) ve Çöltepe (ortalama 38 Km. Eski adı Göçmen olup Bismil'e bağlı bir merkez bucağıdır.) aşıldıktan sonra 1/25.000 ölçekli eski haritalar da Oğuzlar (Karahani) olarak geçen durak, ilk konaklama yeri ve yapısı olabilir. Diyarbakır'a yaklaşık 40 Km.dir⁴ (Çizim 1). Kış aylarında,

1. **Türkiye'de 50. Yılda Yayınlanmış Arkeoloji, Sanat Tarihi ve Mimarlık Tarihi ile İlgili Yayınlar, Bibliyografyası (1923-1973)** - Ayla Ödekan İ.T.U. M.Fak. Yayınları. Gümüşsuyu 1974.

Sayfa 324'te konaklama yapılan (kervansaraylar, hanlar) başlığı altında gerekli bibliyografya vardır. Buna 1973'ten bu yana yapılan çalışma, yazı ve tebliğler de eklenmelidir.

2. Türkiye karayolları atlası 1977'de uzaklık cetvelinde 227 Km. iken rakamlar toplanınca 228'i bulmaktadır. Turizm Tanıtma Bakanlığı'nın M.S.B. Harita Genel Müdürlüğü Matbaasına 1977'de bastırıldığı 1978 Karayolları Haritasında rakamların toplamı yine 228'i bulurken, uzaklık cetvelinde 231 Km. olarak verilir. Biz kilometreler için Karayolları Haritasını temel almış bulunuyoruz.
3. Satkiköy bugün, yolun kuzeye kaydırılması nedeniyle, yol üstünde değildir. Seyrantepe'den uzanan Urfa-Bitlis yolu yeni betonarme köprüyle Dicle'yi geçer ve Karaçalı (Tilalo)ya varır. Satkiköy Bismil demiryolundan 3 km. kadar kuzeydedir. Eski Bismil yolu üstündeydi. Kuş uçuşu Diyarbakır'a 13 Km. kadardır.
4. Uygurlar, Göktürkler gibi birçok Türk boyundan oluşmuşlardı. Karluk Türkleri 840'tan sonra devlet kurarak "Karahani" adını aldılar. Karluklara, Müslüman olduktan önce de Türkistan Uygur Hanları deniyordu. Karahani, dilimizde büyük ve yüksek demektir. Yön olarak kuzeyi simgeler. Bu nedenle, Anadolu'muzun kuzeyindeki deni-

güvence içinde bu uzaklığa erişilebilir. Kaldı ki, umulmadık durumda, Satiköy, Köprübaşı ve Çöltepe (Göçmen) gibi yerleşim yerlerine her an sığınma şansı vardır. Sayın Basri Konyar'ın verdiği bilgiden, burada Karahan denen bir konaklama yapısı olduğunu ve yerin adını bundan aldığını öğreniyoruz. Buna dayanarak burayı ilk durak sayabiliriz. Bundan sonra 57. Km.de bulunan Bağdere (Başdere, Başkan) günlük ulaşım aralığı (menzil) sayılmamalıdır. Oysa eskiden beri önemli bir yerleşme yeri olduğu anlaşılan ve Artuklu günlerinde parlak dönem yaşayan 82. Km.deki Silvan (Mayafarkın, Mafarkın) ikinci konaklama yeri olabilir⁵. Burasıyla, Bağdere arasında Darköprü (Aslo) ve Yolarası (Kurti) gibi önemsiz ara yerleşim yerleri vardır. Silvan ilçesinde hiç bir han günümüze erişemediği gibi, adı da geçmez. Silvan'dan, Çatalköprü'ye (Malabadi) kadarki 22 Km.lik yolda sırayla Kufra, İncesu (Tilman), Malatman (Molla Atman), Eskiocak (Sahti), Babinan ve Başdeğirmen (Kepo) gibi yerleşim yerleri vardır. Başdeğirmen yaşlıları burada bir han kalıntısından söz ettiler. Ancak vakit darlığından inceleme olanağı bulamadık. Çatalköprü (Malabadi) yakınında eskiden beri bir yerleşme yeri yoktur. Batman Çayı, yaz günlerinin durgunluğuna karşılık, Toroslardan beslenerek kışın oldukça coşkulu akar. Yakın çevresinin boş oluşu, konaklama ve yerleşme yerlerinin kıyıya dizilmesine yol açar. Konuya bu açıdan bakınca, 3 Km. kadar uzaklıktaki Kepo Hanı'na şans tanımak gerekmektedir⁶.

Çatalköprü (Malabadi) geçilince Siirt ili başlar. İlk durak Hasçayır'dır. Kuzeyde, ufukta görülen Doğu Toroslar, güneydoğuya dönerek karayoluna yaklaşmaya başlarlar. Bundan böyle günlük ulaşım aralığı 40 Km.nin altına düşmektedir. Nitekim Hasçayır'ın Silvan'a uzaklığı 30 Km.yi geçmez. İlk önemli durak Bekirhan' (Şelmo)dir. Zengin petrol yataklarından söz edilen ve son yıllarda üretimine başlanan Şelmo kuyularına karşın, yeni adın neye dayanılarak değiştirildiğini bilmiyoruz. Ya Bekir adlı birinin yönetim alanı, ya da hanı yaptıranın adı idi. Burası Silvan'a 35, Diyarbakır'a 117 Km. uzaklıktadır. Artık Doğu Torosların engebese başlamıştır. Giderek inişli, çıkışlı ve dönemeçli yollar birbirini kovalayacaktır. Bu arada şimdiki yol biraz kuzeye kaydırılmış olup 500-600 m. kadar güneyde, kemerleri duran eski yola ait iki köprü yıkıntısı dikkati çeker. Yöreye adını verdiği sandığımız bir han kalıntısı yoktur çevrede. Giderek bölgenin jeolojisi de değişir. Aşınan toprakların altından yamaç uçlarından sert tabaka çıkar. Kalkerler yer yer oyularak Kapadokya bölgesinin görüntüsüne bürünür. Garzan Çayı yatağı boyunca bu görüntü sürüp gidecektir. Yolumuzu sürdürürsek, Siirt'in önemli bir ilçesi olan Kozluk'a (Hazo) varırız. Karayolundan 3 Km. kadar içerde (kuzeyde olup, inişin başladığı bir çeşme yanından yolu ayrılır. İlçe, güneyde daha düz bir yere kaydırılmaya çalışılmaktadır. Diyarbakır'a 143, Silvan'a

61 Km. uzaklıktadır. Eski bir yerleşme yeri olduğu, tarihi yapılarından ve kalesinden anlaşılıyor. Ortalama 147. Km. de, Dicle'ye güneyde katılacak olan Garzan Çayı, elverişsiz bir geçitle aşılar. Bunun için adına Pısyar denmiş olmalıdır. 153. Km. deki Tuzlagözü (Melefan), 5 Km. kadar daha aşılsa 1/25.000 ölçekli haritalarda belirtilen Han Mahallesine varılır. Kozluk'tan sonra inişli çıkışlı ve dönemeçli bir yolda 15 Km. ilerleyerek bir hana varmayı doğal karşılamalıyız. Ortalama uzaklığı Diyarbakır'a 165 Km. olan Eski Başkan, uygun bir yere kurulmamış olmalı ki, 11 Km. kadar ileriye taşınmış bulunmaktadır. Ziyaret denilen Veysel Karani, 171. Km.de, ziyaretçisi bol bir yerleşme yeridir. Kıymetli bir Müslüman olan Veysel Karani gerçekte burada yatmaz. Onu ziyarete gelenlerin sadaka vermek, hayrat dağıtmak isteği, kalabalık bir dilenci topluluğunu burada sürekli olarak barındırır. Kapıda bekleyen ve insanın eteklerine yapı-

ze "Karadeniz" denmiştir. Karahan olarak haritalarda geçen yerin adı değiştirilmiş ve Oğuzlar denmiştir. Karahanlılar Oğuz değillermiydi? Bu işgüzarlığın nedenini bir türlü anlayamamaktayız. Oysa biz ikinci bir yanlışlık yapıldığı kanısındayız. Buradaki Karahan, adını yerleşik Oğuz boyundan değil, Karahan denen bir konaklama yapısından almıştır. İleride bu ada yine rastlayacağız. Sözgelimi Diyarbakır merkez bucağı olan Tilhan adlı yer hiç yoksa Hantepe olarak değiştirilmiş ve han sözcüğü korunmuştur. Eski yer adlarının bilgisizce ve tarihsel bağlarından koparılcasına değiştirilmesi büyük bir yanlışlıktır.

Diyarbakır Yılığ-Basri Konyar. Cilt 3. Ulus Basımevi 1936. Sayfa 303'te Karahan için şu bilgileri buluyoruz. "...Sağda Karahan, güzel, ufak ve yem yeşil höyüğüyle gözü okşar. Etrafı tarla halini almış çiçekleriyle donanıktır. Bu köyde küffardan kaldığı söylenen eski bir han enkazı vardır. Köy adını bundan alıyor. Bu enkaz üzerinde 2 m. boyunda, yarım metre eninde han kapısına eşiklik etmiş bir taş vardır. Kapının kanat yivelerinin gireceği çukurları muhtevi bulunması bunun eşik ve hanın büyükçe bir yapı olduğunu anlatmaktadır. Buralardaki eski malzeme bakayası ve civarda yer yer yapı enkazı (Karahan) tekresinin vaktile büyük bir yer olduğunu ve çok fazla nüfus barındırdığını bildirmektedir"

Bu nottan da anlaşıldığı üzere burada, Karahan denen bir konaklama yapısı vardı ve herhalde yolcu hanlarımızdan biriydi.

5. Silvan, Diyarbakır'ın önemli bir ilçesidir. 1093'te Selçukluların eline geçmişti. 1121'de Artuklular egemen olup bir kol olarak burada bir süre siyasal üstünlüklerini sürdürecektir. Eski yapılan ve yazıtları için: **Diyarbakır Yılığ**-Basri Konyar. Ulus Basımevi 1936 Cilt 3. Sayfa 304 ve **Silvan Tarihi** (Mafarkın Abide ve Kitabeleri)-Süleyman Savaş. Diyarbakır Matbaası 1956 gibi yayımlara bakılabilir. Her ikisinde de, Silvan içinde bir han adına rastlanmaz.
6. Diyarbakır il sınırı Çatalköprü'de biter ve Siirt ili başlar. Diyarbakır'ın buraya kadarki yol kesimi, merkez bucağı, Bismil, Dicle ve Silvan gibi idari bölümlere rastlar. Sözgelimi Tepe Bucağına bağlı Hanuser (Başhan) ve Dicle İlçesi Merkez Bucağı olan Gündoğdu (Hahefhan, Halefan) adlı yerlerin yolumuz üstünde olup olmadığını bilmiyoruz. Haritalarda bulamadık. Eski adları içinde han sözcüğünün bulunması dikkati çeker. Ancak yer adlarının sık değişmesi öğrenemizde de engel olmaktadır. Yolumuz üstünde ise han yapıları ile ilgili yeni ipuçları var demektir.

şan asalaklıkları gurur kırıcıdır. Çevrenin sömürü kaynağıdır. Bu yerleşme yeri, gelirini açıkça Vey-sel Karani'ye göre düzenlemiştir⁷.

Tarihi Haydar Köprüsü, Ziyaret'e çok yakındır. Burdan sonra artık, Doğu Torosların tek geçit verdiği Bitlis Çayı vadisine girilir. İlk durak 176. Km. de, yeni yerleşme yeri olan Baykan'dır. Ortalama 3 Km. sonra Bayhan adlı bir yere ulaşılacaktır. 1/25.000 ölçekli haritalar buraya Havil Hanları diyor. Demek ki han sayısı birden çoktur. 1 Km. kadar içeride kuzeybatıda Havil Köyü bulunur. Kümelenen hanların, adını bu köyden aldığı anlaşılıyor. Han sayısının çokluğu, yolcu fazlalığından ziyade, zor bir yolculuğa başlangıcın belirtisi olmalıdır. İleride yolun sık sık kapanması, burada güvenceli bir birikimi oluşturuyor demektir. Hemen 3 Km. sonra (Yol Bekleme) diye haritada görülen yer, ilk ağızda, çevreden gelip kervana katılmak isteyen yolcular için hazırlanmış olabilir. Herhalde, basit de olsa, üstü kapalı, korunaklı bir yapı vardı burada. Tipi, çığ gibi birden bastıran tehlikeler için sığınılan yerler de olabilirdi. Buradan 3 Km. sonra eski Şekerim Köprüsü aşılacak ve Siirt il sınırından çıkılarak Bitlis bölgesine girilecektir⁸.

Şekerim Köprüsü 2 Km. geçilince yeni bir (Bekleme Yeri)'ne varılır. Bundan böyle iyice dar bir vadiye girilmiştir. Rahva eteklerinde başlayan ve Bitlis'in içinden geçen kenti boylamasına iki-ye bölen Bitlis Çayı yan sularla beslenerek buralardan güvültüyle akar. Yankısı yamaçlarda büyüye- rek uğuldar. Buna kavakların sesleri de eklenince müzik tamamlanır (Res. 1). Yol buralarda dardır. Sol yamaç kazılarak ve sağa doldurularak oluşturulmuştur. Yer yer dereye bir dayanak duvarıyla komşu olunur. Herhalde çığ ve tipi hattâ rüzgâr, kışın buralarda önemli bir etken olmalıdır. Yolumuzu sürdürürsek 3 Km. sonra, çoğunluğun adını duyduğu Kermete'ye ulaşırız. Diyarbakır'a uzaklığı 190 Km.dir. Soğuk ve tatlı suyu ile, bugün de otobüs yolcularını garsonlar yerel dilleriyle, nağmeyle karşılarlar. Kermete'den 3 Km. sonra ilk yerleşim yeri Narlıdere'dir (Kasrik)⁹. Ortalama 5 Km. sonra Zengil Köprüsü aşılarak Şetek adlı yere varılır. Yeni adı Sarıkonak'tır. 1/25.000 ölçekli haritada burada Sarıkonak Hanı görülür. Ayrıca yolun sağında Duhan için de Şetek adı kullanılır. Bugün konaklama yapısı olarak sadece Duhan kalmıştır. Burdan 4 Km. sonra, ortalama 204. Km.de Kola-hanı denilen yeri 1/25.000 ölçekli haritalar Göle olarak da adlandırır. Bitlis Çayı, ortalama 206. Km.de Konakdere adlı yerin kuzeyinde, ağız güneydoğuya açık içbükey bir yay çizer. Burdan 2 Km. kadar sonra bir han yıkıntısına ulaşılır. Artık Bitlis'e 22 Km. kadar yaklaşmıştır. Haritalarda Vakıf Suyu diye gösterilen ve yerel ağızda Avavakfe olarak tanımlanan yer, burdan 2 Km. kadar uzaklıktadır.¹⁰ 6 Km. sonra Ağaç Köprü geçilerek 2 Km. daha ilerlenirse Karahan'a varılır. Diyarbakır'a 218, Bitlis'e 10 Km. uzaklıktadır. Sürür Köyü altında olup yıkılmıştır. 220. K.'ye denk gelen

ve haritada Deliktaş Hanı olarak gösterilen konaklama yapısından da iz kalmamıştır. Adını yakınındaki Deliklitaş'tan almış olmalıdır¹¹. 225. Km.de görülen Simek Köprüsü¹², ortalama 2 Km. daha geçilirse tarihi Bitlis kentine ulaşılır. Burası bir vadi içinde, yaklaşık güney-kuzey doğrultusunda, Bitlis Çayını ortasına alarak 3 Km. kadar uzanır. Kentin iki yakası tarihi köprülerle birbirine bağlıdır.

B- GEZGİNLERDEN ELDE EDİLEN BİLGİLER:

Acem yazarlarından Nasır-ı Husrev XI. yüzyıl ortalarında Tebriz, Van, Bitlis Diyarbakır ve Urfa üstünden Haleb'e yaptığı yolculuğu **Seferna-me**'sinde şöyle anlatır¹³. "...Oradan da Van ve Vestan'a ulaştık... Oradan kalktım, cemaziyel evvelin on sekizinde (18 Kasım 1046 Salı) Ahlat şehrine vardım¹⁴. Cemazelulânın yirminci günü oradan kalkıp bir kervansarayına vardım. Kış pek müthişti. Dehşetli kar vardı¹⁵... Ora-

7. Evliya Çelebi'nin de belirttiği gibi Veysel Karani burada yatmamaktadır. Kendisi, İslâm dünyasının ünlülerindendi. Peygamberimizin günlerinde yaşamış ve O'nu görmek için Yemen'den Medine'ye yürüyerek gelmişti. Evde bulamayınca, selâmını bırakarak köyü Karen'e döndü. Peygamberimiz duyunca üzülür ve sırtındaki hırkayı ona vasiyet etti. Bugün İstanbul'da Hırka-i Şerif Camii'nde özenle saklanan hırka budur. Daha fazla bilgi için **İlk Hacı, İlk Kurban, Veysel Karani, Hacı Bayram Veli - Yahya Benekay**. Kitapçılık Lim.Şt.Yayınları. Hüsnü Tabiat Matbaası 1966" ve diğer ilgili yayınlara bakılabilir.
8. Siirt il sınırı içinde ve yolumuzla ilgili bölgede han sözcüğü kapsayan, Beşiri-Oğuz Bucacağına bağlı bir Yazıhan (Mezrik) vardır. Haritalarda yerini bulamadık. Bekirhan Bucacağına bağlı Şelmo adlı köy ise Ulaşlı olarak değiştirilmiştir.
9. Siirt-Eruh-Bağgözü Bucacağı'na bağlı bir Narlıdere daha olup eski adı Belcuman'dır. Yer adları için **(Genel Nüfus Sayımı. İdari Bölünüş**. Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası. Ankara 1977)dan yararlanılmıştır.
10. Bugünkü karayolu Avavakfe'den geçmez. Biz eski yolu ve yeni değişikliklerini aynı haritada göstermeyi düşünüyorduk. Karayolları Genel Müdürlüğü'nde de bulunmadığını Sayın İsmet İler'den öğrendik. Yardımları için teşekkür ederiz.
11. Sol yukarı yamaçtan, sağ aşağıya Bitlis Çayı'na inen kalın bir kaya sırası delinerek yol içinden geçirilmiş idi. Yeni yol genişletmesi çalışmalarında bu kesimin tümü kaldırıldığından özelliğini yitirmiştir.
12. Burada eski adı Sürüm, yeni adı Deliktaş olan bir yerleşme yeri vardır. Simek'in adı da Doğruyol olarak değiştirilmiştir.
13. **Sefername**. Nasır-ı Hüsrev, Çeviren Abdülvehap Tarzi. Devlet Kitapları Müdürlüğü. M.E.Basımevi. İstanbul 1967. Sayfa:9-14.
14. Vestan (Gevaş), Van Gölü'nün güneyinde, Ahlat ise kuzey kıyısındadır. Yazarın Gevaş'tan Ahlat'a gidebilmesi için Van'dan dolaşması veya, deniz yoluyla buraya geçmesi gerekir. Şimdiki Kuskunkran Geçidi'nden Tatvan'a uzanan yolun o günlerde de var olup olmadığını bilemiyoruz.
15. "...Halk karda, tipide anayolu bulsunlar da şehre varsınlar diye şehrin önündeki ovaya yol boyunca bir miktar kazık kakmışlardı." denmesine bakılırsa barası Rahva Ovası'ndaki Elaman Hanı'dır.

dan Bitlis'e vardım (Çizim 2). Bu şehir bir dere içine kurulmuştu. ....Oradan bir kaleye vardık, oraya Kif-unzur, yani "dur da bak" diyorlardı. Oradan da geçtik, bir yere vardık ki orada bir meşid vardı, Üveys-i Karani, Tanrı ruhunu kutlasın, yaptırmıştır diye rivayet ettiler. Ahlat'tan sonra anılan ve burada kısaca anlatılan bu memleketler, hep Meyafarıkiyn iline tâbi memleketlerdir. Oradan Erzen şehrine vardık. Mamur, güzel bir şehirdi.... Oradan Meyafarıkiyn'a vardık. Ahlat'tan Meyafarıkiyn'a kadar yirmi sekiz fersahlık yoldur. Oraya vardığımız gün dörtyüz otuzsekiz Cemalülâsının yirmi altıncı Cuma günüydü (26 Aralık 1046 Cuma). O vakit henüz ağaçların yaprakları yeşildi.... İlin sultanını hutbede böyle överler.... Bu zatın yüz yaşında olduğunu söylediler..

.. Bu emir Meyafarıkiyn'a dört fersahlık yerde bir şehir yaptırmıştır, bu şehre Nasriyye adını vermiştir. Amid'den Meyafarıkiyn'a dokuz fersaktır. Eski dey ayının altıncı günü Amid'e geldik. Şehir, yekpare bir kayanın üstüne kurulmuştur..."

Bitlis'in, bir vadi içinde olduğunu yazımızın başında belirtmiştik. Kif-unsur Kalesi'nin neresi olduğunu bilmiyoruz. Ancak dere içinde Bitlis'ten Diyarbakır'a doğru ilerlerken (1971'de) tepede bir kale görmüş, adını öğrenemediğimiz gibi zaman ayırıp gezememiştik. Şu anda kaçınıcı kilometrede olduğunu da kestirememekteyiz. Ancak, Kif-unsur, Bitlis ile Ziyaret (Veysel Karani) arasında bir yer olduğuna göre şimdiki Konakdere yöresinde olabilir. Burası Bitlis'e 22 Km. uzaklıkta bulunan Kefendur Hanı için yerel dilde Kifındur denir. Bunun Kif-unsur'dan bozma olduğunu da düşünebiliriz. Öyleyse Kif-unsur, iyimser bir olasılıkla şimdiki Kefendur bölgesidir.

Nasır-ı Husrev Ziyaret'ten (Veysel Karani) sonra Erzen'e uğrar. Burası şimdi terkedilmiş bir yerleşme yeri olup yakınına Garzan Bucağı (Yanarsu) kurulmuştur (Kurtalan ilçesine bağlıdır). Ziyaret'i, Silvan'a bağlayan yol bugün Erzen'den geçmez. Nitekim 1/25.000 ölçekli haritalarda, Veysel Karani'yi Pisyar'a bağlayan bir yol görünmez. Daha küçük ölçekli haritalarda, Haydar Köprüsü'nden bir yol güneye, Bitlis Çayını izleyerek Kurtalan'a uzanır. Arada bir yerden güneydoğuya sarak Siirt'e varır. Diğer bir yol doğrudan Ziyaret'i Garzan'a bağlar ve uzanarak Bismil üstünden Diyarbakır'a ulaşır. Ayrıca Garzan'ı biraz batıya doğru geçince yine bir yol ayrılır ve Çatalköprü'den Silvan'a varır ¹⁶. Öyleyse Çatalköprü, Kozluk, Pisyar, Eski Baykan, Ziyaret arasındaki bugünkü yol yenidir ve eski yolun kuzeye kaydırılmasıyla oluşmuştur. Böylece Nasır-ı Husrev'in izlediği eski yol bilinmiş olmaktadır. bu arada Pisyar Geçidinin de eskiden beri kullanılageldiğini öğrenmiş oluyoruz. Ancak Pisyar ile Ziyaret arasında bulunan Han Mahallesi dikkatimizi çekince, değişik haritalarda, basit de olsa burayı birbirine bağlayan ve bugünkü

yolun aslı olması gereken bir yolun varlığını saptadık. Anlaşılan o günlerde de üstünden gezginlerin geçmeyi göze alamadıkları kadar bozuk veya elverişsizdi.

Nasır-ı Husrev, Erzen'den Çatalköprü'ye ulaşır Silvan'a geçer. Yazar yol için fersah uzaklıkları dışında başka bilgi vermez. Fersah üstünde ileride duracağı. Silvan Beyinin 4 fersah uzaklıkta yaptırdığı yazlık Nasriyye'nin neresi olduğunu bilmiyoruz. Burası, ovadan çok yamaçta bir yer olması düşünülürse kuzey yönde aramak gerekecektir. Sözelimi Silvan-Hazro arası kuş uçuşu 25 Km. kadardır ve haritalarda bozuk ta olsa bir yol bağlantısı görülür. Diyarbakır yolunda bulunan Bağdere (Başnik) de bu kadar uzaklıktadır. Ayrıca, Silvan'ın kuş uçuşu 32 Km. kadar güneyinde, ovada bulunan Sinan, Bismil-Beşiri yolu üstünde ve Batman Çayı kenarındadır. Bozuk da olsa Silvan'a yolu vardır. Yazlık bir yer olmaya yatkındır. Bu nedenle Nasriyye'nin burası olabileceğini de düşünebiliriz. Yazar, Silvan'dan Diyarbakır'a ulaşır Harran, Suruç, Menbiç üstünden Halep'e varır (1046 M.)

Ünlü Osmanlı gezgini Evliya Çelebi (1611-1682), "**Seyahatname**"sinde bu yoldan geçişini "Diyarbakır'dan Van'a yollandığımız" başlığı altında kendine özgü bir dille anlatır ¹⁷ (Çizim 2). İlgili bölümleri ayıklayarak okuyalım.

".... Evvelâ Diyarbakır'den Şatt nehri üzerindeki köprüsünü tulumdan kelekler ile geçtik.... Hakir bu köprüyü geçip kuzey doğu arasında ¹⁸ bir saat giderek (Sadi) köyünde konakladık. Bir lâlelik sahradan başlı bahçeli mâmur hıristiyan köyüdür.... Oradan yine doğuya meyilli ferahlık veren yerlerden giderek (Çöltepe) konağına geldik. Sahrada yığma bir tepedir. Yakınında mâmur köyler var." Evliya Çelebi yolunu sürdürerek Silvan'a (Mayafarkın) varır. Kenti ve kalesini anlattıktan sonra.. "Meyyafarkın kalesinden kuzeye doğru ¹⁹ gidip, seyre değer olan Batman köprüsünü geçip durduk.... Burası bir geçit yeri olduğundan Abbasilerden bir muhterem zat kendi helâl malından üç bin kese sarfederek, birçok mimar ve yapıcılar biriktirip bir büyük köprü yaptırmıştır ki, yapılış tarzı, temel atması, boyu-bosu, sağlamlığı bakı-

16. 1835-1839 yılları arasında Osmanlı ordusunda askeri öğretmen ve tahkimat uzmanı olarak çalışan Helmut Von Moltke, mehtaplı bir gecede Garzan dağlarından ovayı izleyerek Silvan'a 60 atlısıyla birlikte gelişini güzel bir dille anlatır. (**Türkiye Mektupları**-Feld Mareşal H.Von Moltke, Remzi Kitabevi. Yükselen Matbaası, İstanbul 1969, Sayfa 200). Moltke, herhalde ova içinde ilerleyen bu yolu izleyerek Malabadiye ulaşmış olmalıdır.
17. **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**. Çeviri: Zuhuri Danişman. Kardeş Matbaası. İstanbul 1970, Cilt 6, sayfa 161.
18. Güneydoğu olması gerekir.
19. Doğu olması gerekir.

mından Anadolu diyarındaki bütün köprülerden üstündür.... İki tarafında kale kapıları gibi demir kapıları vardır. Bu kapıların içinde, sağ ve solda, köprünün temeli beraberliğinde, kemerin altında hanlar vardır ki gelip geçen, sağdan ve soldan geldikleri vakit misafir olurlar. Köprünün kemeri altında birçok odalar vardır. Demir pencereler şahnişlerinde misafirler oturup, kemerin karşı tarafındaki adamlarla kimi sohbet eder, kimi ağ ve oltalarla balık aularlar. Bu köprünün sağ ve solunda da nice pencereli odalar vardır. Köprünün sağ ve solundaki bütün korkuluklar Nahçıvan çeliğindedir. Ama demirci ustası da var kudretini sarf ederek bir türlü sanatlı kafesli korkuluklar yapmış ve doğrusu elinin ustalığını göstermiştir. Bu emsalsiz köprünün Hazo tarafındaki handa Hazo Beyinin adamları oturup, o taraftan gelenlerden bac alırlar, Meyyafarkın tarafında, Meyyafarkın Beyinin adamları bac alır. Bu han dediğimiz binalardan başka ötesinde berisinde binadan eser yoktur. .... Yediyüz seneden beri bu köprü üzerindeki kaldırım asla fenâ bulmayıp güya, ustasının elinden yeni çıkmış gibi görünür. Oradan Batman kıyısından doğuya giderek (Has Çayır) denilen yerde konakladık.... Buradan ileri gidip Hazo Kalesine vardık."

Evlıya Çelebi'nin yolculuğunu burada kesip yazdıklarını incelemeye çalışalım. Diyarbakır'dan yola çıkıldıkta Şatt diye yazılan nehir Dicle'dir. Karayolları ulaşımı elverişsiz olduğu dönemlerde, özellikle ilkbaharın taşkın su günlerinde bu keleklerden çok yararlanılırdı. Sadi Köy, Satıköy olarak Diyarbakır'ın güneydoğusunda ve Bismil Demiryolunun 3 Km. kadar kuzeyinde 13. Km. dedir. Bugünkü Silvan karayolu burdan kuzeye kaydırılmıştır. 1/25.000 ölçekli haritalarda ortalama 20. Km.de Köprübaşı diye'bir yer görülür. Evlıya Çelebi buradan söz etmediğine göre, Satıköy'den gelen eski yol, daha ileride şimdiki yola birleşiyordu. Nitekim adını verdiği Çöltepe ortalama 38. Km. de olup bugünkü yolun üstündedir. Böylece, Diyarbakır-Çöltepe kesiminin eski yolun kuzeyinde oluştuğu anlaşılmış oluyor.

Evlıya Çelebi, Çöltepe için konak der. Bu kadarla geçitirildiği için burası, kendisini ağırladıkları Beye ait bir konak mıdır, yoksa han mıdır anlaşılmıyor. Ancak, haritalarda ortalama 40. Km.de Karahan (Oğuzlar) adlı bir yer vardır. Başka birinde de Karahan değil, Çöltepe yazılıdır. Kilometreleri ölçümle bulduğumuz için, ölçeklere göre (1/25.000 ve 1/100.000) 2 Km.lik bir okuma farkı doğabilir. Bu nedenle Çöltepe denilen yerin Karahan olma şansı fazladır. Adından da anlaşıldığı gibi bir hanın oluşu, Evlıya Çelebi'nin konaklamasını da doğrulamış olur. Yazarın, Diyarbakır çıkışında 13. Km.de Sadi Köyü'nde yatışını bir ağırlama, konuk etme olarak niteleyebiliriz. Bu durumda 82 Km.lik Diyarbakır Silvan yolunun ortalarında 40. Km.de bir hanın bulunuşunu çok doğal

karşılmalıyız. Bu düzlük içinde 40 Km.de bir hanın bulunuşunu çok doğal karşılamalıyız. Bu düzlük içinde 40 Km.lik günlük ulaşım uygun bir aralıktır.

Silvan, Diyarbakır'ın bugün de önemli bir ilçesidir. Evlıya Çelebi burada konakladı. Kalesini, gezilecek yerlerini, tarihçesini, akarsularını, çarşı pazarını ve tarihî yapılarını anlatırken hanlarına hiç değinmez. Herhalde sur içinde konaklamaya elverişli birçokları vardı.

Silvan-Çatalköprü (Malabadi) arası 22 Km.dir. 1/25.000 ölçekli haritalarda bu arada Kufla, Malatman (Mollaatman), Sahti, Babinan ve Kepo gibi yerleşme yerleri görülüyor. İleride Kepo köyü üstünde duracağız. Ünlü gezgin, Malabadi Köprüsünü çok beğenir. Büyük kemerin sağ ve solunda, ayakların içinde, üste koridorla bağlanan birer odası vardır. Suyun geliş ve gidiş yönlerine (memba, mansab) birer pencere açılır. Kozluk yönündeki odayı 4.38x5.37 m. olarak ölçmüştük²⁰. Silvan yönündeki odaya girilememektedir. Yazarın anlattıklarına bakılırsa, köprünün her iki yakasında, ayaklarına yaslanacak kadar yaklaşmış, demir pencereli, karşılıklı yarenlik edecek biçimde şahnişinli, balık tutmaya, ağ atmaya elverişli ve bunları çevreleyen demir kapıları vardır. Gelip geçenden beyler adına vergi (Bac) alınır. Ancak, köprünün bugün taş olarak görünen korkuluklarını Nahçıvan çeliğinden parmaklık olarak yazıyor. Bu konuyla ilgilenenlerin incelemesine değer sanırız²¹.

Çatalköprü geçilince bugün Siirt il hududuna girilir. Burdan sonra Evlıya Çelebi'nin ilk konakladığı yer Has Çayır'dır. 1/25.000 ölçekli haritalarda görülmez veya adı değiştirilmiştir. Bekirhan-Malabadi arasında ortalama 111. Km.lerde olabilir. Yol üstünde görülen Bekirhan (Şelmo)'dan da söz edilmez. Has Çayır'a yakın olmalı ki konaklamak gerekmemiş ve Hazo'ya varılmıştır. Buranın yeni adı Kozluk'tur. Evlıya Çelebi burası için "...Bütün evleri toprak örtülü, çarşı içinde cami ve Şeref Han meşhurdur. Bir küçük hamamı, üç küçük dükkânları var. Hâlâ hakim olan Murtaza Bey, bir kârgir han yaptırmıştır ki

20. Çatalköprü (Malabadi) için bakınız:

- **Türk Taş Köprüleri**-Cevdet Çulpan, T.T.K. Basımevi, Ankara 1975, Sayfa 40.

Taş Köprülerimiz-Gülgün Tunç, Boyundurluk Bakanlığı Karayolları Genel Müdürlüğü Matbaası, Ankara 1978, Sayfa 130.

Her iki yazar da bu odayı 4.50x5.30 m. olarak verir. Bizim ölçümüz 4.38x5.37 m.dir.

Voyages Archeologiques Dans la Turquie I.Text, Paris-E.De Boccard 1940, Sayfa 231.

21 Malabadi Köprüsü Abbasi yapısı olmayıp Artuklu günlerinde 1147'de Timurtaş b.İgazi b.Artuk tarafından yaptırılmıştır. Yakınındaki Malabadi Köyü'nden adını alır. Cumhuriyet Döneminde Çatalköprü olarak değiştirilmiştir. Bazı haritalarda Çatalköprü olarak yazıldığı da olur.

güya bir sağlam kaledir... Ertesi günü, sayısız asker ile doğuya, sarp, kayalık yerleri geçerek (Hazret-i Sultan Üveys)de konakladık." der. Nasır-ı Hüsrev'in gezisi için, Pisyar'ı Veysel Karani'ye bağlayan işlek yolun Garzan üstünden geçtiğini ancak kötü de olsa bu arada bir yolun varlığını haritalara dayanarak anlatmıştık. Evliya, Kozluk ve Pisyar'dan sonra 1/25.000 ölçekli haritalarda, Ziyaret'e kadar olan kesimde görünmeyen ve diğer haritalarda (1/100.000) bulunan Malahano, Han Mahallesi, Eski Baykan gibi yerlerden söz etmediğine göre, Nasır-ı Husrev gibi Erzen (Garzan) yolundan gelmiştir. Demek ki XVII.yüzyılda da o yol kullanılıyordu. Ancak, yazar, Erzen'den de söz etmez. Unutmuş veya içine gimmemiş olabilmelidir. Ziyaret (Veysel Karani) Diyarbakır'a 171, Bitlis'e 57 Km. uzaklıktadır.

Evliya Çelebi, Ziyaret'ten yoluna devam eder ve sarp yerlerden doğuya gidip (kuzeydoğu olması gerekir) "... Kefendur Kalesi'ne geldik... Kale, bir dere içinde çay kenarında sarp bir yeşil kaya üzerinde, taş bir kaledir. Hendeği yok ve küçüktür. Bir kapısı var. İçinde bir cami, yetmiş seksen kadar evi var. Başka imareten eser yok. Dizdârı ve neferleri Bitlis Hanı tarafından... Kalenin dışında yetmiş seksen kadar yine temiz toprakla örtülü mâmur evler vardır. Başka imaretleri, çarşı ve pazarı yok. Kefendur Kalesinin güneyinde yüksek dağlar üzerinde (Zeriki) kalesi görünüyordu... Oradan yine paşa efendimizle²² kalkıp doğuya (kuzeydoğu olacak) kayalıklar içine Bitlis nehri kenarına gidip Çemender Bayırı denilen yer ki, Zeriki dağları tarafıdır. Orada ulu bir dere içinde, başaşağı Bitlis nehri akıp Keyfa kalesi altında Şatt nehrine karışır. O sarp yerde Bitlis Hanı Abdal Hanın askeri görüldü. Abdal Han atından inip sıçrayarak paşaya geldi... Birbirlerini kucakladılar... Görüşerek haylı sohbet ettikten sonra Han dedi ki "Sultanım, ata binip ileride bir kahvaltı edesiniz"... Onu gördük ki, bir çimenlik dere içinde Acem, Türkmen, Kürt tarzında obalar ve Osmanlı gölgelikleri ile çimenlik, çadırlarla lâlelik olmuş".. Evliya Çelebi, efendisi Melek Ahmet Paşa ile buradan Bitlis'e varır.

Yazarın Ziyaret'ten sonra adını verdiği Kefendur Kalesi'nin güneyindeki Zeriki Kalesi'nin, Bitlis Hanı Abdal Han'la buluştukları Çemender Bayırı'nın ve kahvaltı yapılan çimenliğin yerini tam olarak bilmiyoruz. Ancak Bitlis'e 22 Km. kala yolun solunda yıkıntısı bulunan yapının Kefendur Hanı olduğunu bildiğimize göre Kefendur Kalesi de buralara yakın olmalı. Öyleyse, 1/25.000 ölçekli haritalarda görülen Kola Hanı (Göle), Konakdere ve Han Harabesi, Evliya'nın sözünü ettiği yerler veya çok yakınlarıdır. Kahvaltı yapılan Çemender Bayırı da Vakıf Suyu'nun doğru bir yer olmalı. Nasır-ı Husrev'in Kif-unsur dediği yer de burası olmalıdır²³. Ziyaret Bitlis arası bugün 59 Km.

kadardır. Öyleyse ilk ağızda 37, sonra da 22 Km. gelinmiştir. O günkü koşullarda 37 Km.lik günlük ulaşım, o yol için oldukça iyidir.

C- YERİNDEKİ İNCELEMELERİMİZ:

Harita incelemeleri ve elde edilenler dışında yerinde yaptığımız araştırma ve yerlilerden elde ettiğimiz bilgiler de konuya açıklık getirmektedir. Sözelimi, Bitlis'ten Diyarbakır'a doğru çıkışta, 4. Km.de adını yanındaki köyden alan ve bugün yıkılıp kaybolan bir Meymune Hanı varmış (Çizim 3). 12. Km.deki Kara Han da karayolu çalışmalarında yıkılarak yola katılmış. 22. Km.de yolun sağında, Bitlis Çayına karışan ve yazın kuruyan ufak bir derenin doğusunda yamaca oturan bir han yıkıntısı vardır. Eski karayolunun, bu yapının hemen yanından ve bu kuru dereyi tek gözlü bir köprüyle aşarak geçip yeni yolla birleştiği, kalan izlerinden anlaşılıyor (Çizim 4). Yeni yol 20 m. kadar güneyden geçer. Hanın batı ve doğusunda ufak birer teppe bulunur. Plânı iki kitledir (Res. 2-10). Doğudaki kanat biraz daha sağlam olup duvarları yüksekçedir. Doğu-Batı doğrultusunda uzanan iki tonozlu sahından oluşur. Güney sahnın batı ucunda kapı olabilecek bir boşluk ve içeri girince moloz taş tonoz örtünün az bir bölümü durur. Girişi izleyen iç sahnın arada ikinci bir kapıyla ayrılmıştır. Bu kesimin üst örtüsünün tuğla olduğu kalan izlerinden anlaşılıyor. Soldaki (kuzey) sahnın ortasından bölünmüş gibi bir eklentisi vardır. Plânı oluşturan batı kitlesi, subasmana kadar yıkılmıştır. Ancak temel izlerinden doğu batı doğrultusunda uzanan 3 sahından oluştuğu anlaşılıyor. Bir araştırma kazısı, yararlı bilgiler verebilecektir. Duvarlar, iri siyah taşlarla ve sıralı moloz olarak örülmüştür. Kalan kesimlerinde pencere yoktur. Fotoğraflarından da anlaşılacağı gibi plânı oluşturan 2 kanadın, birbirinin doğrultusunda uzanmadığı görüldü. Biri diğerine sonradan yanıştırılmış etkisindedir. Ayrıca plân konumu, 2 bölümün bir görevi paylaştıkları etkisini vermez. Birinin hayvanlara, diğerinin yollara ait olabileceğini düşünsük bile eksenden kaçan bölümler bize yapının ilk düzenlenmesini yansıtmıyor gibidir. 22. Km.deki bu yıkıntıyı yerliler Kefendur Hanı diye tanıttıklarına göre, 1/25.000 ölçekli haritada Vakıf Suyu Hanı'ndan sonra görülen han harabesi buna ait olmalıdır. Daha önce de belirttiğimiz gibi Nasır-ı Husrev'in sözünü ettiği

22. Melek Ahmet Paşa.

23. Nasır-ı Husrev "**Sefername**" sonunda açıklama bölümünde sayfa 168-9'da şu bilgi vardır. "*Kı-unsur. Bu kale Kayf yahut Kayfa kalesidir. Aynı adı taşıyan ve Araplar tarafından Re's-ül-gul denen şehir üstündedir ve şehre hakim bir vaziyettedir. Dicle kıyısındadır. Makdisi'ye göre Meyfarikiyn topraklarının sınır şehridir. Procope bu kaleyi Kifaz diye anar. İranlılar buna Gilkent derler. Şimdiki harabe halinde olan bu yere Kefendur ve bazen Türkçe olarak Durbak diyorlar*".

Dicle kıyısındaki Kif-unsur ile, Bitlis Çayı kenarındaki Kif-unsur arasında bir ilişki yoktur.

Kıf-unsur giderek Küfündür ve Kefendur şekline dönüşmüş olmalıdır. Burada bir gerçek daha ortaya çıkıyor ki Türk öncesi Anadolu'da da burada han vardı.

Diyarbakır'a doğru yola koyulursak 28. Km.de yolun solunda, Bitlis Çayını tahta bir köprü ile aşarak Duhan'a varırız (Çizim 5). Birbirine yapışık ve kapıları güneybatıya bakan 2 bölümden oluşur (Res. 11-18). Sağdaki 3 sahnalı ve enlemesine, soldaki yine 3 sahnalı, ancak boylamasına uzanır. Ara duvar sağırdır. Kuzeydoğudan güneybatıya inişli bir yamaca oturduğu için arka ve sağ yanı toprağa gömülüdür. Sağdaki bölüm ışığını sadece kapıdan alır. Sol kanadın ön ve yola bakan yan yüzünde ikişer menfezi olup, kapının yanındakiler küçüktür. Ayrıca yan yüz, ön yüz dik olarak birleşmez. Yapının tüm duvarları içte ve dışta sıralı moloz, takviye ile dışı ana kemerleri inceyonu, bunları birbirine bağlayan ayaklar da yine sıralı molozdur. Tonozlar küçük ve yassı moloz taşlarıyla örülü olup yer yer tavan delikleri vardır. Duvarlarda ve ayaklarda ocak, seki ve hayvan bağlamaya yarayan çengel izleri görmedik. Destek (takviye) kemerleri iki merkezli (sivri) iken, örtü içte yarım daireye yakındır. Üst örtü topraklıdır. Duvarların üst kesimi yıkık olduğundan silme şekil ve yerini bilemiyoruz. İnceyonu basık kemerle örtülen kapılar, yine inceyonu kaplamalı ve sivri kemerli bir girinti içindedir. Sağdakinin taşları oldukça erimiş görünüyor. Her ikisinde de yazı (kitâbe) yoktur. Plânı oluşturan 2 bölümün ayrı dönemlerde yapıldığı birleşmelerin ön yüze yansımından belli oluyor. Düşey dilatasyonu fotoğraflarında da açıkça görebiliyoruz.

Bitlis'ten 38 Km. kadar uzaklaşınca, yolun sağında bir han yıkıntısı daha vardır (Çizim 6). O bölgede buna Kermete Han deniyor. Haritadaki uzaklığı da ölçümüne uyuyor. Bu da bir tepeye sırtını dayamış durumda. Tepenin üstünün eski mezarlık ve arkasının da Kermete Köyü olduğunu öğrendik. Hanın önündeki kuru dere bir menfezle eski yola bağlanır (Res. 19-27). Yolun solunda Bitlis Çayının eteğinde büyükçe bir kayalık üstünde kale burcuna benzer ve uzanmış gibi görünen bir yıkıntı vardır. Eski bir yapı olduğunu yerliler söylediler. Biz bir kale kalıntısına benzettik.

Yine 38. Km.lerde, suyun öbür yüzünde Şehit Deresi karşısında da bir han yıkıntısı var derler. Uzaktan görünüyorsa da iyice seçilemiyor. Söylendiğine göre, eski Bitlis yolu o yakadan geçmiştir.

Kermete Han, doğu batı doğrultusunda 2 sahnalı olup batı yüzünün güney ucunda bulunan merdiven sonradan eklenmiş olabilir. Subasmanı yüksek tutulduğuna göre, batısındaki kuru dere kırşın yükseliyor demektir. 13.15x25.50 m. dış ölçülü, dikdörtgen plânlı ve 2 sahnadan oluşan plânın, giriş yönünde içeride her iki sahnı dik olarak bölen bir ara duvarı var gibidir. Duvarların iç yüzün-

de, bir düzeyden sonra başlayan tuğla dizisi, üst örtüyle ilgili olmalıdır. Kuzey yüzünde, tuğladan basık kemerli, söveleri yokolmuş kapıya benzer iki boşluk vardır. Sonradan açılmış olmalıdır. Güney yüzde de pencereyi andırır 4 boşluk olup üstleri yıkıktır. Sınırız han kullanılmaz olduktan sonra bu değişiklikler yapılar başka amaca yöneltildi. Yaşlıların "bir söylentiye göre harabe camidir" demeleri de bunu gösteriyor. Yapı tümüyle küçük moloz taşlarla sırasız olarak örülmüştür. Duvar kalınlığı ortalama 1.45 m.yi bulur. Batı dış yüzü, kuzey doğrultuda bir duvar olarak uzanır. Önündeki derenin taşmasına bir önlem olarak yapılmış olmalıdır.

Yerliler, Veysel Karani ve Eski Başkan'ı geçtikten sonra Diyarbakır yönünde bir Çay Han'dan söz ederler. Ancak bu yörede böyle bir yapı göremedik. Adının çay olduğuna bakılırsa bir su yanında olabilir. Pisyar'dan güneye akan Garzan Çayına, daha doğusundan bir kol birleşir ve haritada görülen Han Mahallesi'nin yakınından akar. Bu nedenle Çay Han'ın bu yörede ve belki de burada olduğunu düşünebiliriz.

Daha önce, Çatalköprü (Malabadi)'yü 2 Km. geçince, Silvan'a 20 Km. kala Kepo Hanı'ndan söz etmiştik. Gerçekte de burada bir Kepo Köyü vardır. Sayın Basri Konyar'ın verdiği bilgi de bunu doğrular²⁴.

Şimdiye kadar adından hiç söz edilmeyen ve ilk kez duyuracağımız diğer bir yapı da Şeyh Ciman Hanı'dır. Haritalarda Duhan'ın 10-12 Km. doğusunda Şeyh Ciman adlı bir yerleşim yeri vardır. Bitlis Diyarbakır karayolunun, Duhan'da²⁵ dikine olarak çatallaşması ve ufak ta olsa bir han bulunuşu üstünde önemle durmalıyız. Yörenin yaşlılarından edindiğimiz bilgiye göre, Duhan'dan ayrılan yol, Şeyh Ciman bölgesi üstünden²⁶ Siirt'e gidermiş (Çizim 7). Öyleyse bir sapağın ağzında bulunan Duhan'da 2 ayrı yere gidecek yolcular (Bitlis ile Siirt ve Van) bulunuyordu. Yolcu azlığını göz önüne alarak ufak bölümde Siirt ile Van yolcularının, büyük bölümde Bitlis yolcularının, hayvanlarıyla birlikte konakladıklarını düşünebiliriz. Öyleyse Duhan, iki ayrı handan oluştuğu için değil, iki ayrı yöndeki yolcuları barındırdığı için bu adı almış ol-

24. **Diyarbakır Yılığ**, Basri Konyar, aynı yayın, sayfa 325'te yazar "Kepo Köyü ve Yatırları" başlığı altında şu bilgiyi veriyor. "Batman Köprüsünden Silvan'a doğru dönerken Kepo Köyü'ne uğradık. Yol üzerinde birikinti sular yanında bir derbent enkazı görülür. Bu köyde asarı kadimeden bir de han vardır."

25. Şetek adını haritada iki yerde görüyoruz. Şetek'in yeni adı Ortakapı'dır. Ayrıca Şetek, haritalarda Sarikonak olarak gösterilir. Yolun solundadır. Sağdaki Duhan için de Şetek deniyor. Gene Nüfus Sayımı kitabında (dipnot 9'daki yayın) Sarikonak ilçe merkezi Duhan olarak verilmektedir.

26. Şeyh Ciman Hanı bu bölgenin 1 Km. kadar batısındadır.

malıdır. Yaşlılar, bu yolun Siirt'e ve Van'a uzandığını da ilettiler. Böylece yol Şirvan'da ikiye ayrılmakta, güneybatıya inerek Siirt'e, doğuya uzanarak Hizan²⁷ üstünden Gevaş (Vustan) ve Van'a ulaşmaktadır. Böylece Van'a, gölün kuzey kıyısı dolanarak bir yol ulaşmakta ve bir de bu karayolu erişmektedir. Kuskunkıran ve Reşadiye üstünden giden bugünkü güney kıyı yolunun o dönemde var olup olmadığını bilemiyoruz²⁸.

Yerlilerin bu Van yolunu Evliya Çelebi de doğrular. "*Hakirin, Musul'dan Kürdistan İçine Gittiğim*" başlığı altında Siirt'ten Van'a gidişini şöyle anlatır²⁹. "... nehrin karşıya geçip Siirt eski şehrine geldik. ... Batısında Diyarbekir kalesi dört konaktır³⁰. Yine batıya yakın Mardin üç konaktır³¹. Yine batı ile güney arasında iki konakta Hısnı Keyf kalesine yakındır³².... Bu şehri seyir ve temaşa edüp arkadaşlarımızla kuzeye gidip (Kefre-i Şirvan) kasabasına geldik.... Burada Diyarbekir eyaleti tamam olup³³ bu kefre bölgesi Van eyaleti içinde ve Şirvan hakimi hükmünde, geniş, düz yerde, bağlı ve bahçeli, akarsulu, hoş fiskiyeli, mamur kasabadır. Buradan yine kuzeye giderek (Maden) kasabasına geldik (Madenköy adıyla bugün de Şirvan merkez bucağına bağlı bir köydür.) Burada madenler çok bulunduğu için adına Maden şehri derler. Bu da Van eyaletinde Şirvan beyi hükmünde olup, hakimi bir aşiret beyidir.... Buradan da kalkarak Allaha hamdolsun Van sahrasında Vustan³⁴ kalesine geldik. Van deryası kenarında bağlı, bahçeli, cami ve medreseli olup³⁵ Hakkâri hakimi hükmünde bulunduğu evvelce yazılmıştı. Ertesi gün seher vakti.... Salimen Van'a girip, Melek Ahmet Paşa efendimizin mübarek yüzünü görüp elini öptük³⁶. Evliya Çelebi buradan Muradiye ve Erzurum'a geçecektir.

Şeyh Ciman Hanı dörtgen plânlı, tek açıklıklı, basık tonoz örtülüdür (Çizim 8). İç ölçüleri 3.28-4.24 m. (eni) ve 15.35-15.58. m. (boyu) arasında oynar. Şimdiki karayolunun kenarında moloz taşlarla yapılmış, ortalarında inceyonu bir destek kemerli ve yine moloz örtülüdür (Res. 28-30). Özgisi belirgindir. Kendi doğrultusunda derenin karşı yamacında temel ve duvar kalıntıları var. Bir menfez ile kuru derenin aşıldığı ve yapının karşıya uzandığı anlaşılıyor. Diğer bir anlatımla yapının altından kışın su akmaktadır. Işığını sadece kapısından ve sağındaki iki ufak menfezden alır. Yapıyı Eylül 1972'de incelediğimizde oldukça yıpranmış idi.

D- YAYINLANAN YAPILAR:

Bitlis-Diyarbakır yolunda, yukarıda tanıtmaya çalıştığımız yapılardan Duhan ve Kefendur'u 22.10.1971, Kemet'e'yi 10.9.1972 ve Şeyh Ci-

man Hanını da 18.9.1972'de incelemiştim. O günden bu yana konuyu işlemek olanağı bulamadım. Bu arada bazı yapılar yayımlandı. onları kısaca buraya aktararak konuyu çok yönlü oluşturmaya yarar görüyorum.

1- Basri Konyar'ın sözünü ettiği Kepo Hanını, Rahmi Hüseyin Ünal yayımlamış bulunuyor.³⁷ Yazar, hanın plânını vermekte ve aynı yayında sunduğu Diyarbakır-Malatya yolundaki Yavran Hanı'na benzeterek³⁸ ve ona dayanarak yapıyı XIII. yüzyıl sonu XIV. yüzyıl başlarına yerleştirmektedir. 149 nolu kendi dip notunda M.Kemal Özergin'den başka Kanunî Sultan Süleyman'ın 2. İran Seferinden dönerken Bitlis-Diyarbakır arasında konakladığı yerler verilmekte³⁹ ve Selçuklu-Os-

27. Hizan bugün Bitlis'e bağlıdır. 10.9.1972'de orada da bir inceleme yapmış ancak yayınlama olanağı bulamamıştık. Eski Hizan suru, kale içindeki kaynağı, kilise olduğu söylenen ve üstüne bolca haç işlenen yapı görülmeye değer.
28. Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları-M.Kemal Özergin, **Tarih Dergisi**, XV(1965) Sayı 20, Sayfa 148 ile I.Ü.Ed.Fak.'ndeki doktora çalışmasında bulunan haritada Van Gölü'nün güneyinde Kuskunkıran Geçidini aşan ve kıyıyı izleyen bir yol gösterilmektedir.
29. **Evliya Çelebi Seyehatnamesi**, aynı yayın, Cilt 7 Sayfa 177.
30. Siirt, Garzan (Yanarsu), Kozluk, Silvan, Karahan olabilir. Bismil üstünden gidilmişse Kurtalan, Beşiri, Batman, Bismil olabilir.
31. Hasankey, Midyat ve Ömerli olabilir.
32. Botan Çayı izlenerek Bağgözü yakınlarında ilk konak olabilir.
33. Diyarbakır-**Türk Ansiklopedisi**, Cilt 13, Sayfa 386, Diyarbakır Eyaletinin 1540'ta 15 sancağı ve 11 ocağı vardı. Sancaklar: Arzan (Garzan), Siirt, Cizre, Nusaybin, Hsnkeyfa, Mardin, Amid, Sasun, Çemik, Harput, Siverek, Urfa, Haran, Suruç ve Birecik'tir. Ocaklar ise: Mazgert, Sağman, Çabakçur, Kuş, Tercil, Atak (Lice), Pertek, Mıhrani, Görgil, Kürdikân ve İmadiye'dir. Bu sancak ve ocaklar şimdi, Diyarbakır, Urfa, Mardin, Elazığ, Siirt ve Tunceli illerine paylaştırılmıştır. İl sayısının artması bu bölüşümü de değiştirmiş bulunuyor.
34. Vustan, şimdiki Gevaş'tır.
35. Gevaş, bugün de bağlık, bahçelik güzel bir yerdir. İzzeddin Şir Bey (İzdişir Bey) Camii, medresesi, yıkık türbesi ve kızı Halime Hatun'un Kümbeti 1358) vardır. Gevaş Kalesi şimdi tanınmayacak kadar yıkıktır.
36. **Evliya Çelebi Seyehatnamesi**, aynı yayın, Cilt 7, Sayfa 182.
37. **Diyarbakır İli'ndeki Bazı Türk-İslâm Anıtları Üzerine Bir İnceleme**, Rahmi Hüseyin Ünal, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum 1975, Sayfa 124.
38. Aynı yayın, Sayfa 110, Şekil 24.
39. Aynı yayın dipnot 149'dan "*Bitlis yakınında Kuşlu Köyü, Kefendur Şehri kurbundan mürur ile Kenek Köyünde konaklama, Konakdar Köprülerinden geçiş, Bitlis Nehri'nin geçilmesi ve Duhan Köprüsü kurbunda konaklama, Deveçiler Kıran Zaviyesi, Erzen Şehri kurbu, Bezeri, Panbukçu Irmağı kurbu, Abarhan Kervansarayı, Kara Amid nam-ı diğerle Diyarbakır'a uğranmış olmakla ara konaklar belirtilmiş olmaktadır.*"

manlı yolunun çakışmakta olduğu vurgulanmaktadır. Bu konaklama yerleri bizim dizimize de uymaktadır. Bitlis çıkışındaki Meymune Köyü'nün, yazar Kuşlu Köyü olabileceğini belirtir. Ancak Meymune adı şimdi de söylenegelmektedir. Ke-fendur'un, Kif-unsur'dan bozma olabileceğinde yazarla birleşiyoruz. Ayrıca Vakıf Suyu yakınındaki han harabesi veya Kola Hanı (Göle)'ndan biri olabileceği konusundaki görüşümüz, Duhan'dan önce bir yer olduğuna bakılırsa desteklenmiş oluyor. Kanuni'nin geçtiği Konakdar Köprüleri, Duhan'dan önce olduğuna göre, haritamızda gösterdiğimiz Konakdere veya yöresi olabilir. Devciler Kıran Zaviyesi'nin, Ziyaret (Veysel Karani) olabileceği görüşüne katılıyoruz. Bezeri denen yer, Beşiri olabilir. Panbukçu Irmağı bugün de, Pamuk Çayı olarak adını sürdürür. Abarhan Kervansarayının yerini bilmiyoruz. Ancak eski haritalarda Bağdere (Başnik)nin 17 Km. doğusunda bulunan Karahan'ın ortalama 12 Km. kadar güneyinde Demiran diye bir yer görünmekte ve Bismil'in doğusunda bulunmaktadır (Çizim 7). Abarhan burası olabilir. Burdan sonra Diyarbakır'a varılmakta ve haritalarda da konaklamaya elverişli başka yerler görülmemektedir.

Nasır-ı Husrev, Veysel Karani'den sonra Erzen'e uğrayıp oradan Silvan'a geçer. Streek'in⁴⁰, Erzen'i Silvan'ın 40 Km. batısında göstermesi, Rahmi Hüseyin Ünal'ı da yanılır. Aynı yazar Duhan'ı da yayımlamış bulunuyor⁴¹. Yapının plân kesit ve görünüşünü biz de veriyoruz. Karayoluna bakan kuzeybatı dar yüzün çarpıklığı ve köşe ayağı dışında bir ayrıcalığı yoktur. Ancak, hanın eklenti yerinin dışarıya yansıdığı, yazarın gözünden kaçmış olup 2 yapı olduğu için bu adı aldığını belirtirken, biz iki ayrı yöne giden yolcu kümesine yöneldiği için bu adı alabileceğine inandığımızı bir kez daha belirtelim.

2- Haydar Aydemir'in mezuniyet tezini 1974 yılında incelemiştik⁴². Gerekli bölümleri özetleyerek aktarıyorum.

Meymune Han: Bitlis'in 4 Km. güneyinde, yolun sağ kenarında Meymune Köyündedir. Evliya Çelebi'nin Hatuniye Hanı diye sözünü ettiği han bu olabilir⁴³. Bugün köylüler tarafından tamamen soyulmuştur. Yiğinden plân şeması anlaşılabilir.

Kara Han: Bitlis'e 15 Km. uzaklıkta ve 12.50x20.00 m. ölçüsünde verilir. Biz yapıyı 10. Km.de gösteriyoruz. Karayolunun genişletilmesi çalışmalarında 1970'ten önce yıkılmıştır. Bu nedenle yazarın bu hanı bundan önce görebileceğini sanıyoruz. Verilen plân, ortada iki ayağa oturan ve üç kemerden oluşan iki sahnilidir. Kurd Erdmann'da 99,p.203 olarak kaynak verilirse de⁴⁴ ordaki yapının bununla ilgisi yoktur. Bir yanlışlık olduğu açıktır. Küfündür Hanı 20. Km. de iken 30. Km.de gösterilir. Plânı bizimize yakındır. Ancak güneyde bir küme daha görülür. Biz yapıyı 1971'de incelemiştik. Haydar Aydemir'in mezuni-

yet tezi 4 Mayıs 1970'te kabul edildiğine göre 1969 yazında (en geç) incelemiş olabileceği düşünülebilir. Ancak kendi fotoğraflarında da bu küme görünmez. Ayrıca subasmana kadar yıkık olan güneydeki bölümün üst örtüsünü tuğla ve basık tonoz olarak belirlemek olanaksızdır. Yıkıntılardan gerci anlaşılabilir bile basıklığı anlaşılmaz. Bunun dışında bizim kuzey olarak saptadığımız yönü, öğrenci güney olarak göstermektedir. Duhan bölümünde, Sarıkonak (Şetek) Nahiyesi'nin, doğuda tepenin arkasında olduğu belirtilir. Burası Bitlis'e 28 Km. kadarken 40. Km.de gösterilmiştir. Bizim ölçümlememizde Duhan'ın iki bölümünün derinlikleri de eş iken, Haydar Aydemir'ininde yanlışlıkla farklı gösterilmiştir.

Kermete Han'ın bulunduğu bölgeye Alaniçi denildiğini belirtiyor Haydar Aydemir⁴⁵ ve 38. Km.de iken yapıyı 52. Km.de gösteriyor. Plânı bizimkine benziyorsa da ön (batı) yüzün kuzeye uzanan ve taşkınını önlemek için yapıldığını sandığımız duvarın, avlu duvarı olarak tanımlandığını görüyoruz.

Kepo Han için verilen plân ve bilgi, Rahmi Hüseyin Ünal'ın uyar (Res. 31). Haydar Aydemir'in çalışmasının derli toplu bir ürün olmasına karşın ayrıntılarda öğrencilik havasından kurtulmadığı ve bazı önemli yanlışlıkların, çalışmanın tümüne gölge düşürdüğünü düşünüyoruz. Ayrıca verdiği yol haritasında hanlar oldukça eksiktir.

3- Sabih Erken, Duhan'ı XVI-XVII. yüzyıl olarak tarihler⁴⁶. Büyük bölümün hayvanlara, küçük bölümün mazgal pencerelerinden ötürü yollara ayrıldığı görüşüyle Rahmi Hüseyin Ünal'a katılır.

E- YAPILARIN TARİHLENDİRİLMESİ:

Rahmi Hüseyin Ünal, Başdeğirmen (Kepo) Hanı'nı Diyarbakır-Malatya yolu üzerindeki Gevran Hanı'na benzetmekte ve Selçukluların siyasal ve

40. Erzen-İslâm Ansiklopedisi (Streck'in yazısı, Afif Erzen tarafından değiştirilmiştir) Cilt 4, Sayfa 337.
41. Osmanlı Öncesi Devrinden Yayımlanmamış Birkaç Han Üzerine Bir İnceleme-Rahmi Hüseyin Ünal, A.Ü.Ed.Fak.Araştırma Dergisi, Sevinç Matbaası, Ankara 1978, Sayfa 459.
42. Silvan-Tatvan Arasındaki Hanlar, Haydar Aydemir I.Ü.Ed.Fak. yayımlanmamış mezuniyet tezi. 4.5.1970 İncelememe yardımcı olan Oktay Aslanapa ve Yıldız Demiriz'e teşekkür ederim.
43. Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde bu bilgiyi bulamadık. Haydar Aydemir'in 4. Cilt Sayfa 91 diye verdiği not bu yöreyle ilgili değildir. Ayrıca Meymune ile Hatuniye arasındaki benzerliği de anlayamıyoruz.
44. Das Anatolische Kervansaray Des 13. Jahrhunderts. Kurt Erdmann. III. Verlag Gebr. Mann. Berlin 1961.
45. Dip not 9, aynı yayın. Kermete için Kereme ve Alaniçi denilmektedir.
46. Türkiye Vakıf Abideleri ve Eski Eserleri II. Sabih Erken, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1977, Sayfa 214.

parasal zayıflıklarının sonucu bu tür fakir planlı yapıların belirginleştiğini ileri sürmektedir. Hatta Kurd Erdmann ve M.K. Özergin'in saptadıkları avlusuz hanların çoğunluğunu, dikdörtgen planlı ve 3 sahinli olarak tanımlamaktadır. Bitlis-Tatvan arasındaki Bapşın Hanı da (Hüsrev Paşa Hanı) bu plândadır. Albert Gabriel yazıtı bulunmamasına karşın usta işaretlerinden de cesaret alarak yapıyı XIII-XIV. yüzyıla yerleştirmeyi uygun görür⁴⁷. Plân benzerliği, İğdir Kervansarayı ile Erzurum-Aşkale Hacıbekir Komu Köyü Hacıbekir Hanı'nı da eş düzene yerleştirmeye yol açmaktadır.⁴⁸

Osman Turan, özellikle Sökmenliler günlerinde Ahlat ve yöresinin geniş ölçüde onarıldığını belirtir⁴⁹. Bu arada, Silvan'dan dönen Şah Banu (Erzurum hükümdarı 2. İzzeddin Saltuk'un kızı veya kardeşi, 2. Sökmen'in eşi), Bitlis kapısında (derb Bitlis) bütün ahşap köprüleri büyük paralar harcayarak onarır. Taş ve kireçten 9 köprü ve yolu yeniden yaptırır. Bitlis kapısı altında eşi görülmeyen güzel hanlar oluşturur. Ahlat'ın "Kırk Burç" denilen sur ve burcunu da Mühendis Karakuş'a kısa sürede onartmıştı. Eyyübiler günlerinde son vali Hüsameddin Ali, yolları ve üzerindeki kervansarayları, kentleri, camileri onardı. Bu bilgiler de gösteriyor ki Selçuklu günlerinde bu yolun üstünde özenle duruluyordu. Bu bilgilerden hareketle, yol üstündeki hanların o döneme indirilmesi doğal karşılanmaktadır.

İbrahim Kafesoğlu da bize yararlı bilgiler vermektedir⁵⁰. Sultan Melikşah için yazdıklarından ilgili bölümü okuyalım."....Bunlardan başka Melikşah, İmparatorlukta her tarafta köprüler yaptırmış, kanallar açtırmış, sular getirmiş, uzun yollarda menziller, büyük merkezlerde yolcuların, ziyaretçilerin istirahatleri için hanlar, mühim noktalarda, aynı zamanda birer küçük müstahkem mevki olan ribatlar inşa ettirmiştir. Nüzhet'ül-kulûb yazarına göre, bunlardan bazıları XIV. yüzyıl ortalarında bile ayakta idi. Melikşah bütün tesisat ve kuruluşların bakımı için daimi kaynaklar ayırmış, vakıflar yapmıştı. Bu bilgiler de bu yöre ve yol hanlarını Selçuklu günlerine indirmeyi kolaylaştırmaktadır."

Uzakdoğu'yu Avrupa'ya bağlayan ve Bitlis'ten geçen bu yol, önemini Selçuklu günlerinde kazanmış değildir. Daha IV. yüzyılda Büyük İskender de bu yoldan geçmişti. (Tarih Atlası-Faik Reşit Ünat, İskender'in Bitlis'ten geçmediği görülür) Yol bakımına belli bir özen gösterilmiş olmalıydı. Ancak bunun nasıl sağlandığını bilemiyoruz. Ne var ki yöntemler pek farklı olmamalıydı. Sözgelimi, Mervan oğulları günlerinde vakıf anlayışı ve uygulamalarından yararlandığı da oluyordu. Örneğin Nasrüddevle, camide yoksullara günde birer ölçek buğday verebilmek için, Silvan'ın batısında bulunan Atşa Köyü'nü fakirlere vakfetti⁵¹. Bunun yanında yazlık sarayını yaptırdığı Nasriye'ye gider-

ken⁵² uğradıkları Babudın'de de Veziri Fahrüddevle bin Cehir'in yaptırdığı cami, kervansaray, ev ve hamam vardı⁵³. Yollar için de herhalde buna benzer vakıflar kurmuşlardı diyebileceğiz. Çünkü kendilerinden önce de bu yollar üstünde birçok hanlar var olmalıydı. En azından yol üstündeki yerleşme yerlerinde konuk edilebilirlerdi.

Bitlis'in ünlü Şerefhan ailesi, siyasal ve parasal güçleriyle, bu yörede Osmanlı yönetimine ve bayındırlık çabalarına katkıda bulunmuş ve birçok yapılar yaptırmışlardır. XVI. yüzyılda Bitlis'i yöneten Şerefhan, 1597 yılında bitirdiği "**Şerefname**" adlı yapıtında bunlardan söz eder⁵⁴. "...Bedlis şehri ile Tatvan Köyü arasında bulunan bu yerde gerçi birçok köy ve hanlar vardı ve karların fazla yağması, soğuşun şiddeti sırasında yolcular buralarda barınırlar, kar o kadar yağarki, Bedlis ileri gelenleri, karın çok yağdığı yollardan birinde yağmış karı ölçtüler; 60 zira olduğunu gördüler. Eskiden her kış, tüccarlardan ve öteki yolcularından birkaç kişi muhakkak helâke ve kaçınılmaz ölüme uğradı. Geçmiş sultanları ve hükümdarları, özellikle Bey olan benim ulu babalarımı ve atalarımı, kışın halkın barınması için orada imaret ve hanlar yaptırmaya sevkeden de işte budur. O imaretlerin temelini atmışlar ve inşaata da başlamışlardı. Duvarları ve surlarının izleri hâlâ gözlerin önündedir. Birbirlerini izleyen değişiklikler ve karışıklıklar yüzünden yapılmaları tamamlanmamıştır. Fakat adı geçen paşanın nefeslerinin bereketleri ve iyi talihinden ötürü, Rahva'daki adı geçen imareti sayesinde, 20 yıldan beri kimse eskisi gibi ölüme uğramadı. Artık birçok hacı, seyyah, tüccar ve diğer yolcular büyük bir huzur ve iç rahatlığıyla oradan geçmektedir."

Bu satırlardan anlaşıldığı kadarıyla Şerefhan ailesi Bitlis-Tatvan arasında han yapımına koyulduysa da bitiremediler. Adı geçen yayını taradığımızda, Bitlis-Diyarbakır yolu üstünde herhangi bir

47. A.Gabriel, aynı yayını.

48. İğdir Yakınlarında Bir Selçuklu Kervansarayı ve Doğubayazıt-Batum Kervan Yolu Hakkında Notlar-Rahmi Hüseyin Ünal, **Sanat Tarihi Yıllığı III**, Sayfa 7, İ.Ü.Ed.Fak. Sanat Tarihi Enstitüsü, İstanbul 1970.

49. **Doğu Anadolu'da Türk Devletleri Tarihi**, Prof.Dr.Osman Turan, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1973, Sayfa 117-8.

50. **Sultan-Melikşah**, İbrahim Kafesoğlu, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, M.E.B. İstanbul 1973, Sayfa 160-1.

51. **Mervani Kürtleri Tarihi**, İbn'ül-Ezrak, Çeviri: M.E. Bozarslan, Koral Yayınları, İstanbul 1975, Sayfa 122.

52. Nasırı Hüsrev'in Seyahatnamesinden söz ederken yazlık Nasriye kentini incelemiş ve 4 fersah uzaklıktaki yerlerin neresi olabileceği üzerinde durmuştu.

53. İbn'ül Ezrak, aynı yayını, Sayfa 141.

54. **Şerefname-Şerefhan**, Çeviri: Mehmet Emin Bozarslan, Ant Yayınları, İstanbul 1971, Sayfa 398,402.

yapı yaptırmadığını görüyoruz. Ancak Rahva Hanı'nın (Eleman Hanı), Han Beylerbeyi Hüsrev Paşa tarafından yaptırıldığını biliyoruz. Öyleyse imaret bölümü Şerefhan tarafından eklenmiş olmalıdır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü, Bitlis Vakıflar Bölge Müdürlüğü vakıf kayıt defterinde, Bitlis içindeki hayratın tür ve sayıları verilmekte, Bapşın, Başhan, Rahva Hanları ile, Rahva-Tatvan arasında Dereler Suyu Hanı'nın kendisi tarafından yaptırıldığı yazılır. Bunlardan başka konu edindiğimiz Bitlis-Diyarbakır yolunda, Karahan, Duhan ve bunun ilerisinde Çilifte Köprüsü ağzındaki han da O'nun yapıları olarak yazılır. Böylece bugün ayakta duran Duhan, kesin olarak tarihlenmiş olur. Öyleyse diğer yorumlar geçersiz kalacaktır. Bundan bir gerçek daha ortaya çıkar ki, tarihi bilinen bir yapıya benzeterek başka bir yapıyı tarihlemek her zaman geçerli değildir. Hele Bitlis bölgesi için bu gerçek çok daha açıktır. Selçuklu mimarisinin büyük bir içtenlikle daha kaç yıl sürdürüldüğü ortadadır⁵⁵.

Kurd Erdmann⁵⁶, sözgelimi Bapşın Hanı'nı (Hüsrev Paşa Hanı) inceleyerek, "... ve yol üzerindeki Karahan, Başhan, El'aman Hanı, Osmanlı devrinden kalma, ihmal edilmiş yapılar." derken doğru bir tarihlendirme yapmış bulunmaktadır.

Şerefhan ailesinden Cengiz Şerefhan ile 30.9.1971'de Bitlis'te bir söyleşimizde, halk arasında "Hüsrev Paşa, Tatvan-Bitlis-Diyarbakır-Antep yolunda birçok hanlar yaptırdı. Hatay yakınında kırkincısını yaptırırken öldü. O nedenle yapıya Kırkhan denir" şeklindeki söylenti-yi ilettiği. Abartılmış olsa bile bu sözlerde gerçek payının çok olduğuna inanmak gerekir. Çünkü Hüsrev Paşa, bu yörede, XVI. yüzyılın 3. çeyreğinde Van, Diyarbakır ve Halep Beylerbeyliği gibi çok yararlı görevlerde bulundu. Birçok yapılar yaptırdı. Bunların kayıtları Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde de vardır. Sözgelimi Van'da medrese, mutfak, kiler, dehliz, çeşme, dükkân, han, hamam, fırın, bakkal, bozahane bunlardan sadece birkaçıdır. Bitlis'e bağlı Güroymak'ta (Norşen), Erciş'te han, birçok dükkân, bezazistan v.b. yaptırmıştı. Bunlara Diyarbakır ve Halep'tekileri de eklemeliyiz.

SONUÇ: Bitlis-Diyarbakır yolu tarihi bir yoldur. Günümüze çok az değişmelerle gelmiştir. Türklerden önce de yol üstünde hanlar olmalıydı. Günümüze erişenlerin hepsi, herhalde 16 ve daha sonraki yüzyıllara aittir. Eski plânların, fakir görü-

nümlü olsalar bile, daha sonraki dönemlerde de kullanıldığı anlaşılıyor. Yok olan hanlar için bilgimiz olsaydı kuşkusuz daha kesin çizgiler çizebilecektik. Harita ve belge incelemelerimiz gösteriyor ki Diyarbakır-Bitlis arasında yirmiyi aşkın ve konaklamaya yönelik yer ve yapı varmış. Bugün bunlardan sadece birinin az çok sağlam, diğer üçünün subasmana kadar yıkık olduğunu düşünmek çok acı ve mimarlık tarihimiz açısından büyük bir kayıptır. Acaba bizim gibi zamanını yediği kadar, tarihini de yiyen bir toplum var mıdır?

EK: FERSAH: Nasır-ı Hüsrev Ahlat'tan Meyafarıkiyn'a 28 fersah'tır der⁵⁷. Burası şimdi 211 Km. kadardır. Böylece 1 fersah ortalama 7.5 Km. gelir. Aynı yazar Diyarbakır Silvan arasını da 9 fersah yazar⁵⁸. Burası şimdi 82 Km. olduğuna göre bir fersah 9 Km. ye kadar çıkar. Ayrıca Bitlis-Ahlat için yadığı 7 fersahı hesaplırsak (66 Km.dir) 9.4 Km. kadar çıkar. Kuşkusuz Nasır-ı Hüsrev bunları bilimsel bir yöntemle ölçmemiştir.

Erzen kenti anlatılırken⁵⁹, 7 fersah uzaklıktadır deniyor. 40 Km.lik şimdiki ölçüyle oranlanırsa 1 fersah 6 Km. ye yakın çıkar (5.714 m.). Bugünkü ölçülere göre 1 fersah=5685 m.dir⁶⁰. Anlaşılan "zira" gibi bir uzunluk ölçüsü de dönemlere göre ayrı değerler taşımaktadır.

Sözgelimi C.Huart, fersah için "Farsçadaki frasah sözcüğünden Arapçaya geçmiştir. Yol ölçüsüdür. Ortalama, at ile bir saatte gidilen uzaklıktır" der ve 1 fersah=6232.2 m. olarak belirler⁶¹.

Diğer bir kaynak⁶² Farsça fersenk sözcüğünün Arpçaya fersah olarak geçtiğini, **Kamus-ı Osmani**'de 3 mil uzunluğa denk geldiğini, hatta Üsküdar ile Kadıköy arasının 1 fersah tuttuğunu belirtir.

55. **Bitlis Yapılarında Selçuklu Rönesansı**, M.Oluş Arık, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yayını, Güven Matbaası, Ankara 1971.
56. Kurt Erdmann, aynı yayın.
57. Nasır-ı Hüsrev, aynı yayın, Sayfa 11.
58. Nasır-ı Hüsrev, aynı yayın, Sayfa 12.
59. Erzen, **İslâm Ansiklopedisi**, aynı yayın (4/337)
60. **Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü**, Doğan Hasol, Yapı Endüstri Yayınları, İstanbul 1975.
61. Fersah Maddesi: **İslam Ansiklopedisi**, C.Huart, Cilt 4, Sayfa 574.
62. **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, Cilt 1, Sayfa 608.

Diyarbakır-Bitlis Karayolu Yerleşme, Konaklama ve Geçitleriyle İlgili Yapı Yerleri

Diyarbakır'a uzaklığı Km.	Evliya Çelebi'nin uğradığı yerler	Nasır'ı Husrev'in uğradığı yerler	Hanların durumu
0 Diyarbakır	(1)	(6)	-
16 Satıköy (Sadi Köyü)	(2)	-	-
20 Köprübaşı	-	-	-
38 Çöltepe (Yeri tam olarak bilinmiyor)	(3)	-	-
40 Karahan (Çöltepe ile aynı yer olabilir)	-	-	-
57 Bağdere(Başdere, Başnik)	-	-	-
82 Silvan (Mayafarkın)	(4)	(5)	-
102 Kepo Köyü	-	-	Yıkık
104 Çatakköprü (Çatakköprü, Malabadi)	(5)	-	-
111 Haşçayır (Yeri tam olarak bilinmiyor)	(6)	-	-
117 Bekirhan (Şelmo)	-	-	-
119 Köprü	-	-	-
124 Köprü	-	-	-
135 Kahveci Tepesi	-	-	-
143 Kozluk (Hazo)	(7)	-	-
147 Pısyar	-	(Erzen(4))	-
153 Tuzlagözü(Melefan)	-	-	-
158 Han Mahallesi(Çay Han burada olabilir)	-	-	-
165 Eski Baykan	-	-	-
171 Ziyaret (Veysel Karani)	(8)	(3)	-
173 Haydar Köprüsü	-	-	-
176 Baykan	-	-	-
179 Bayhan (Havıl Hanları)	-	-	-
182 Yol Bekleme	-	-	-
185 Şekerim Köprüsü	-	-	-
187 Bekleme	-	-	-
190 Kermete	-	-	Subasmanına kadar yıkık
193 Narlıdere(Kasrik)	-	-	-
198 Zengil Köprüsü	-	-	-
200 Sarıkonak (Şetek)	-	-	-
200 Duhan (Şetek)(Şeyh Ciman'a buradan yol ayrılıyor)	-	-	Yıpranmış
204 Kolahani(Göle)	-	-	-
206 Konakdere	-	-	-
208 Han Harabesi(Kefendur ve Kıf-unsur Hanı burada olabilir.)	(9)	(2)	Subasmana kadar yıkık
210 Vakıf Suyu (Ava Vakfe)	-	-	-
216 Ağaç Köprü	-	-	-
218 Karahan (Sürür Köyü altında)	-	-	-
220 Deliktaş Hanı	-	-	-
224 Meymune Köyü ve Meymune Hanı	-	-	-
225 Simek Köprüsü	-	-	-
228 Bitlis	(10)	(1)	-

Res. 1:
Bitlis Çayı
ve
geçidi.

Res. 2:
Kefendur
Hanı'nın
batıdan
görünüşü.

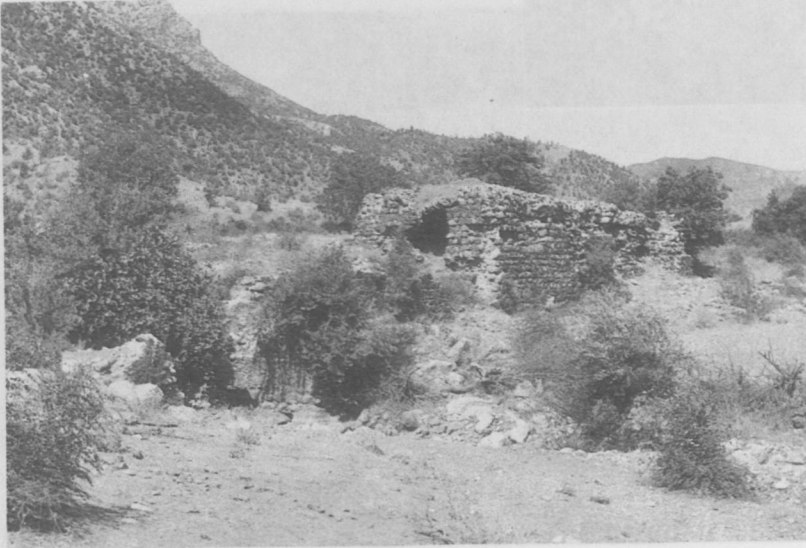
Res. 3:
Kefendur Hanı
güneybatı yüzü.

Res. 4:
Kefendur Hanı
doğu kitesinin
sağlam kalan
örtü parçası.

Res. 5:
Kefendur Hanı
örtüsünden
ayrıntı
(içten dışa doğru
bakış).

Res. 6:
Kefendur Hanı
(güney yönden
görünüş).

Res. 7:
Kefendur Hanı
güneydoğu
yüzü.

Res. 8:
Kefendur Hanı
doğu kitlesinin
kuzey sahnı iç
yüzü ve
örtüsünün
başlangıcı.

Res. 9:
Kefendur Hanı
doğu kitlesinin
batı yüzü
(sağda, batıya
taşkın güney
kanadı, solda,
kuzey sahnı dış
duvar örgüsü).

Res. 10:
Kefendur Hanı
batısındaki
kurudere ve
tek gözlü
yıkık köprü'nün
sağ ve sol ayağı
kalıntısı.

Res. 11:
Duhan (Şetek).

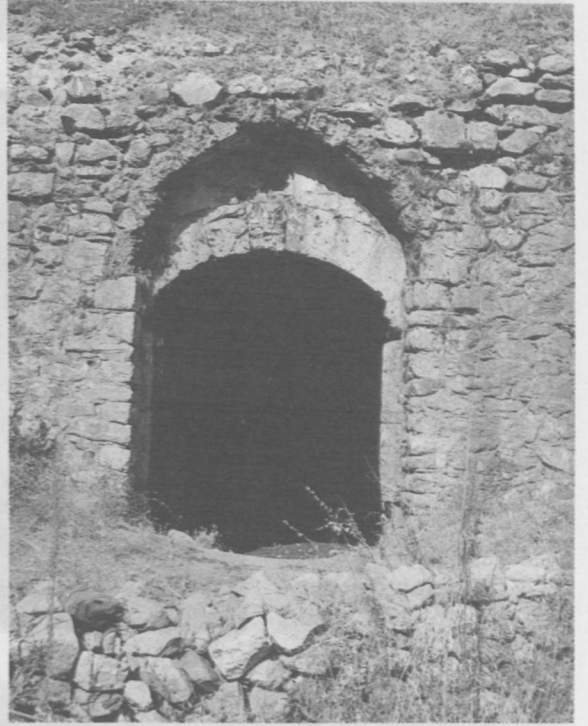
Res. 12:
Duhan'ın
yoldan
görünüşü.

Res. 13: Duhan'ın sol kanadı.

Res. 14: Duhan'ın sol kanadı kapısı.

Res. 16: Duhan'ın sağ kanadı kapısı.

Res. 15: Duhan'ın sağ kanadı.

Res. 17:
Duhan'ın
iki kanadının
birleşme yeri.

Res. 18:
Duhan'ın
içten görünüşü
(sağ kanat).

Res. 19:
Kermete Hanı
yıkıntısının
batıdan
görünüşü.

Res. 20:
Kermete Hanı
batı yüzü
basamakları.

Res. 21:
Kermete Hanı
güney yüzü.

Res. 22:
Kermete Hanı
güney duvarı
iç yüzü
(arkada yeni yol
görünüyor).

Res. 23:
Kermete Hanı
güney duvarının
merdivenlerden
sonra batıya
uzanışı.

Res. 24:
Kermete Hanı
kuzey yüzü.

Res. 25:
Kermete Hanı
güney yüzü.

Res. 26:
Kermete Hanı
güney yüzü
uzantısı.

Res. 27:
Kermete Hanı
güney yüzü.

Res. 28:
Şeyhçiman Hanı
arka yüzü.

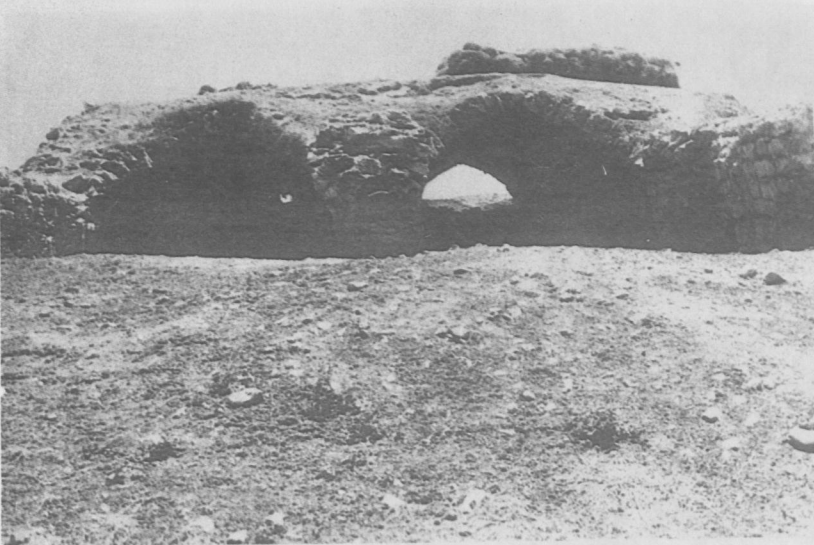

Res. 29:
Şeyhçiman Hanı
önyüzü
ve
giriş kapısı.

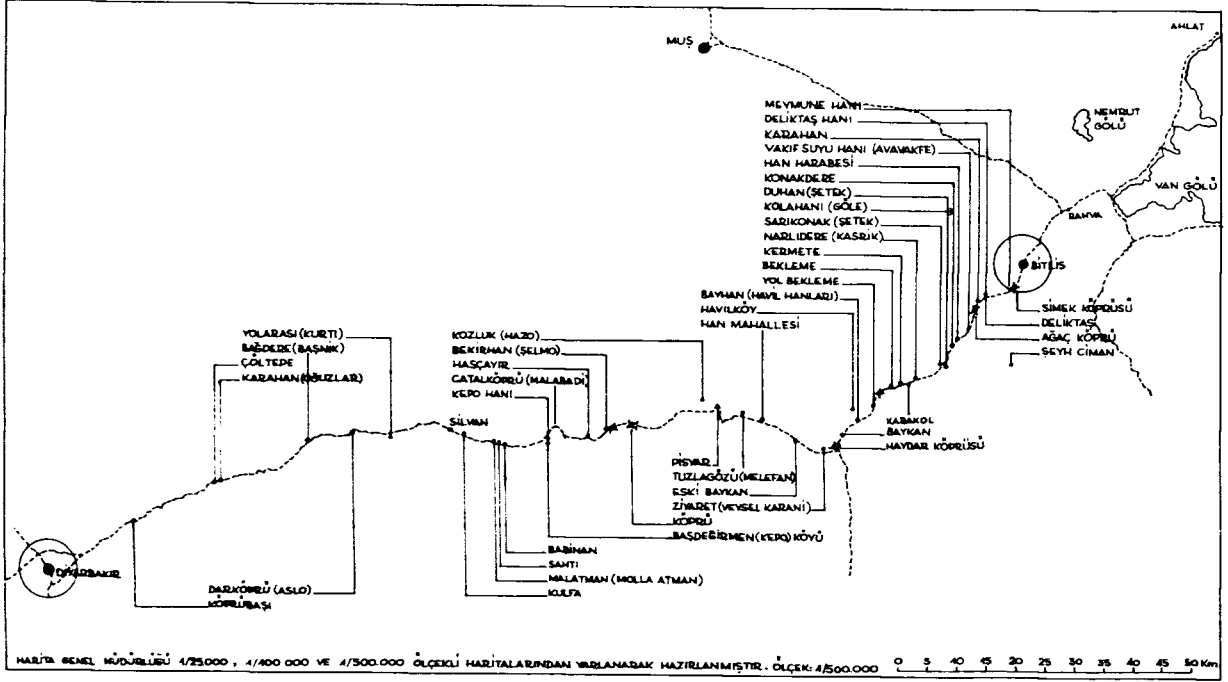

Res. 30:
Şeyhçiman Hanı
içi.

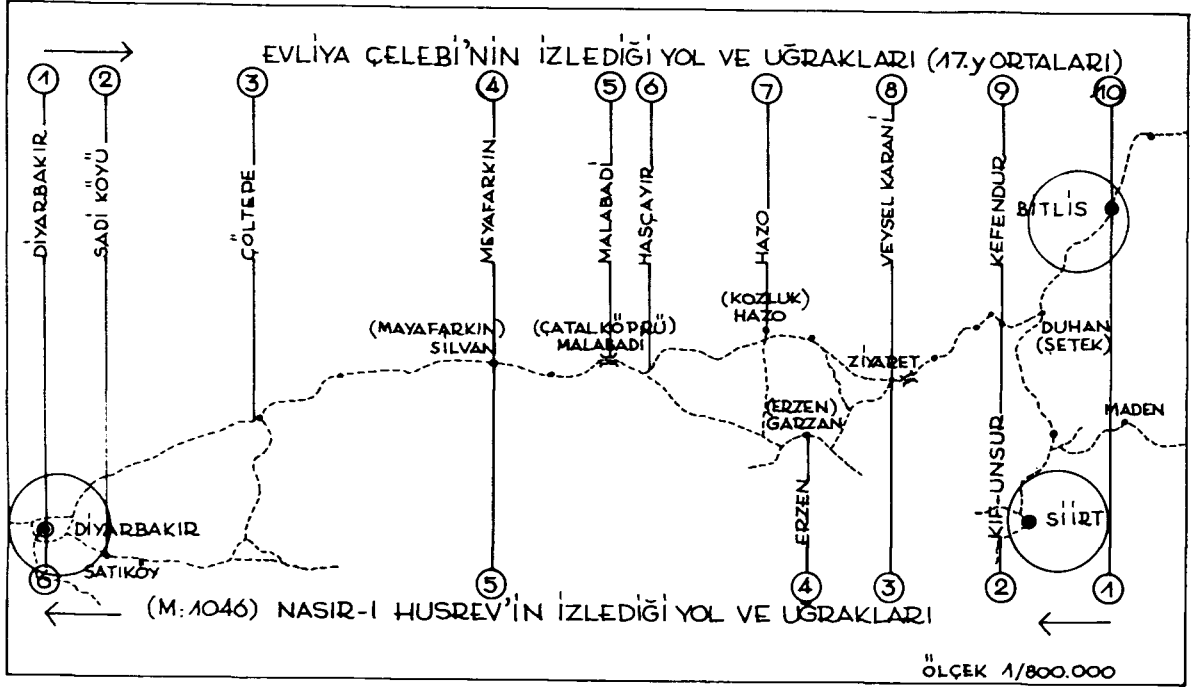

Res. 31:
Kepo Hanı
(Haydar
Aydemir'in
tezinden).

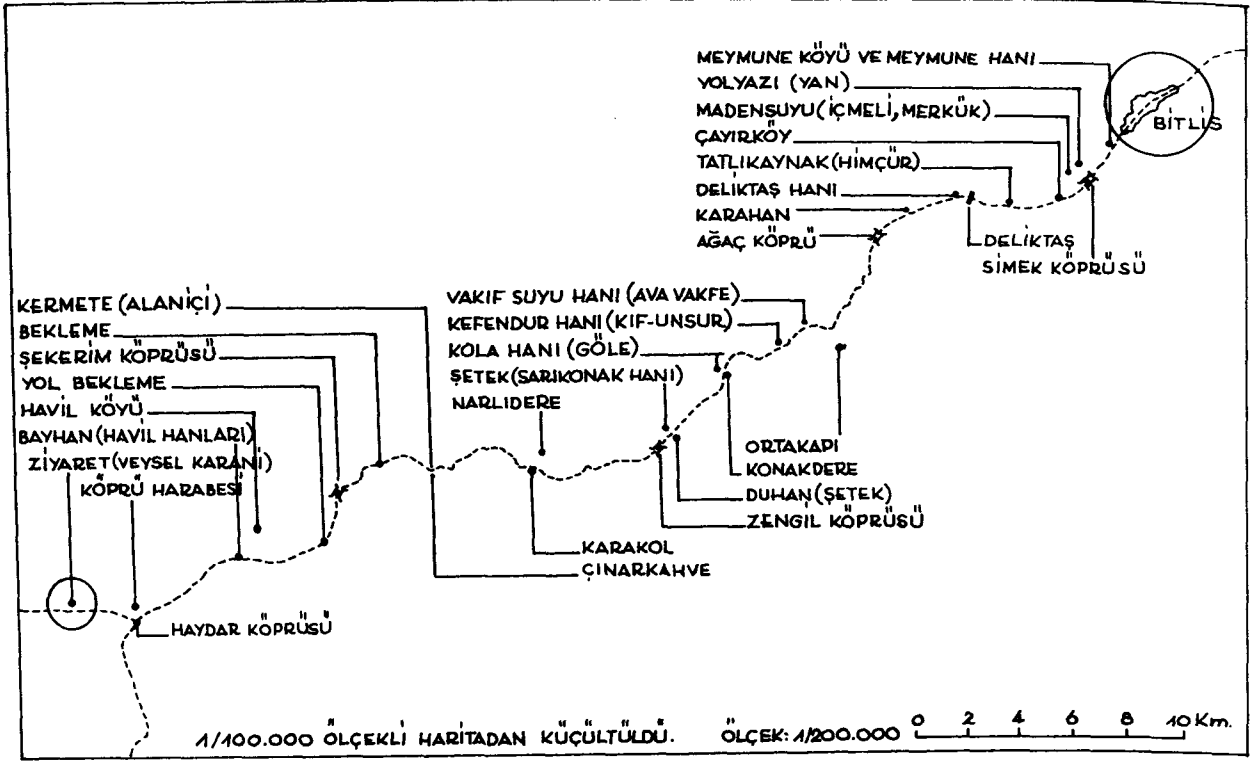

Çizim 1

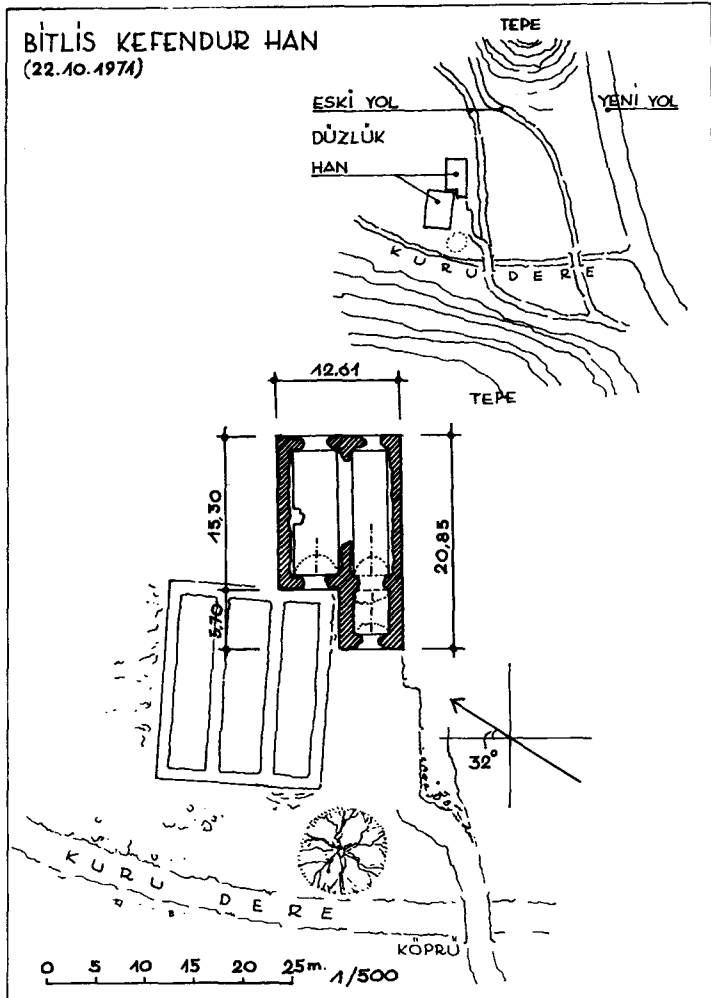

Çizim 2

ÇİZİM 2

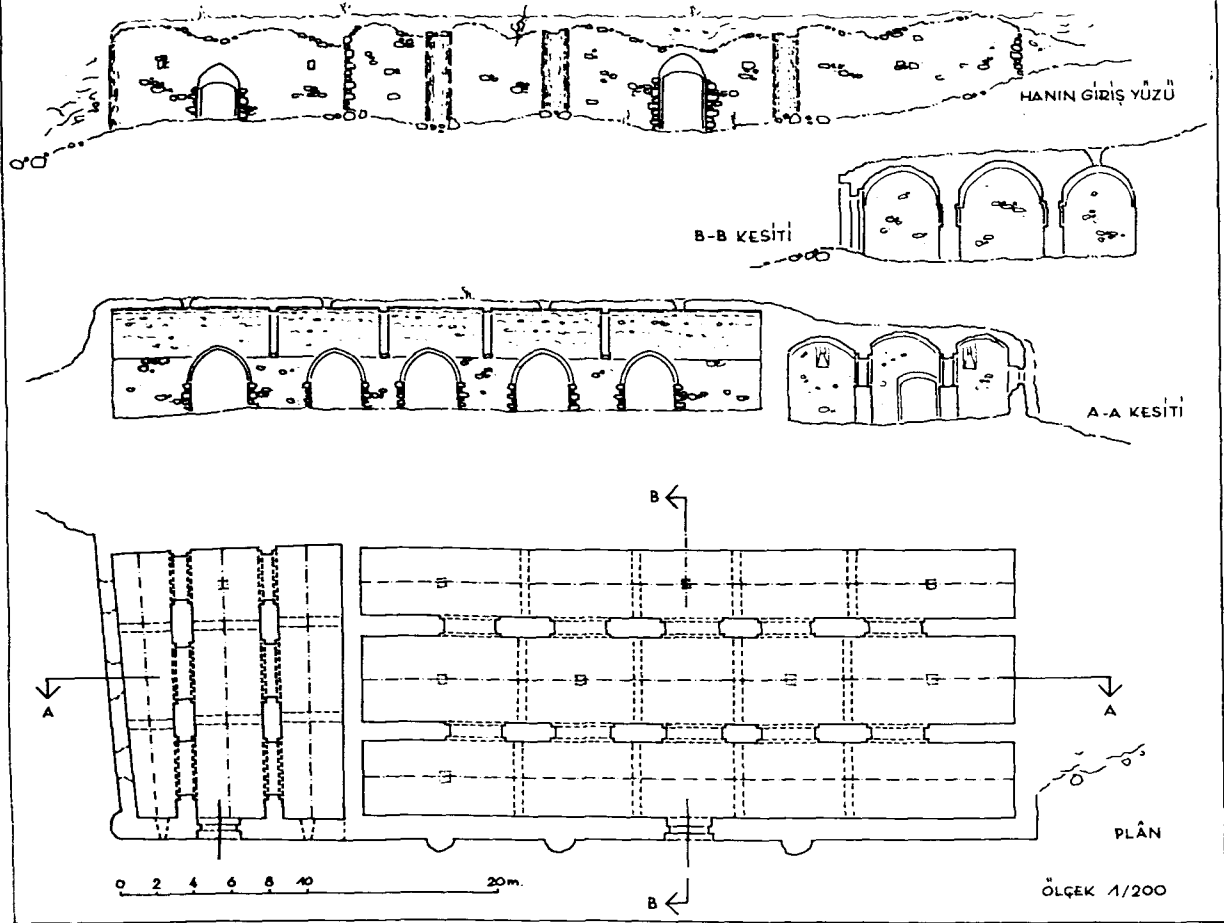

Çizim 3

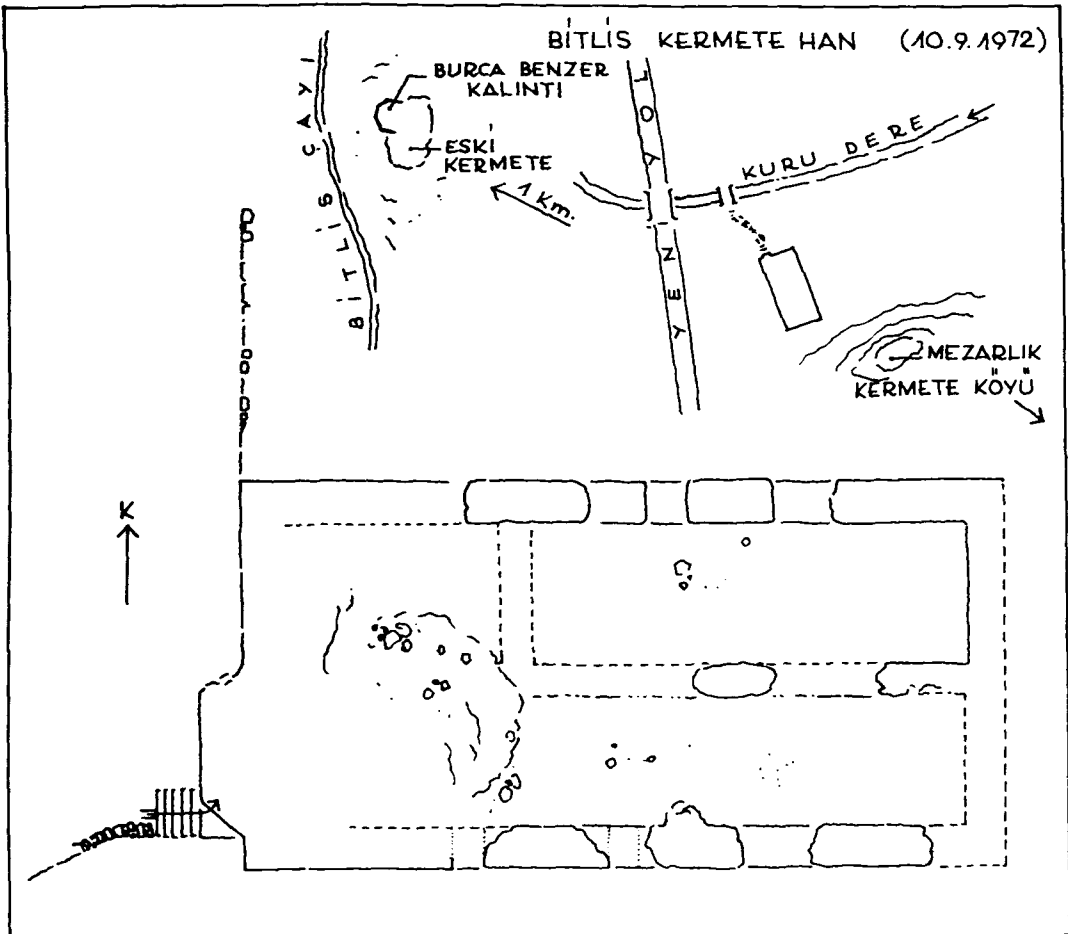

Çizim 4

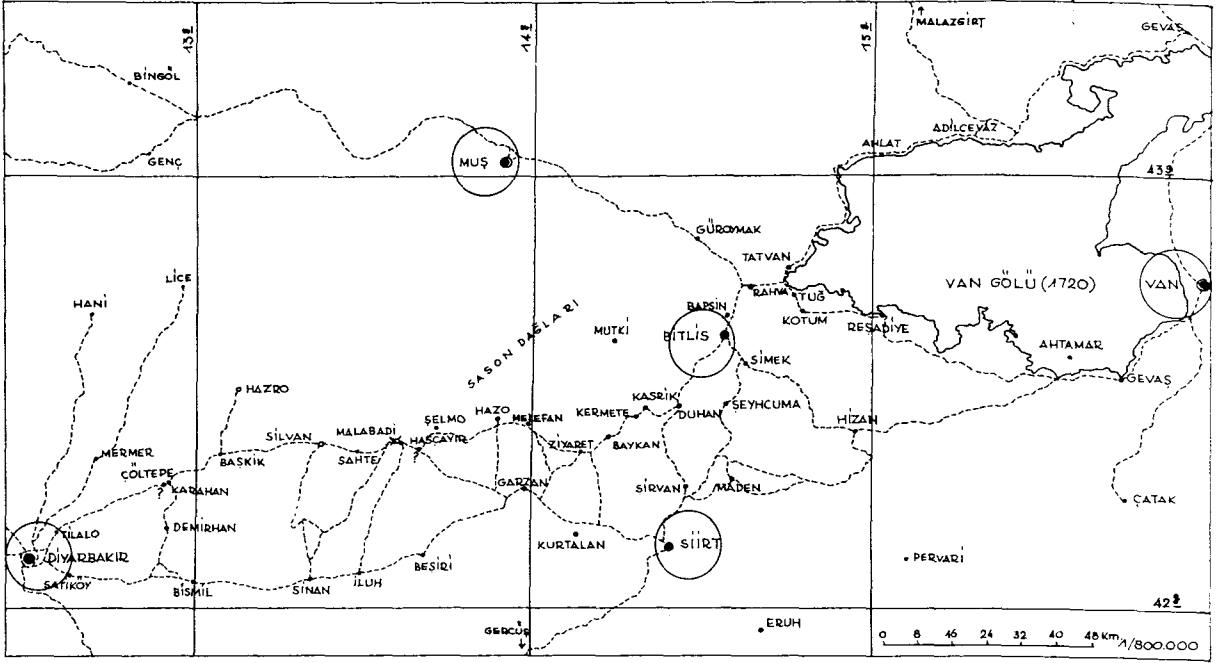
BİTLİS DUHAN

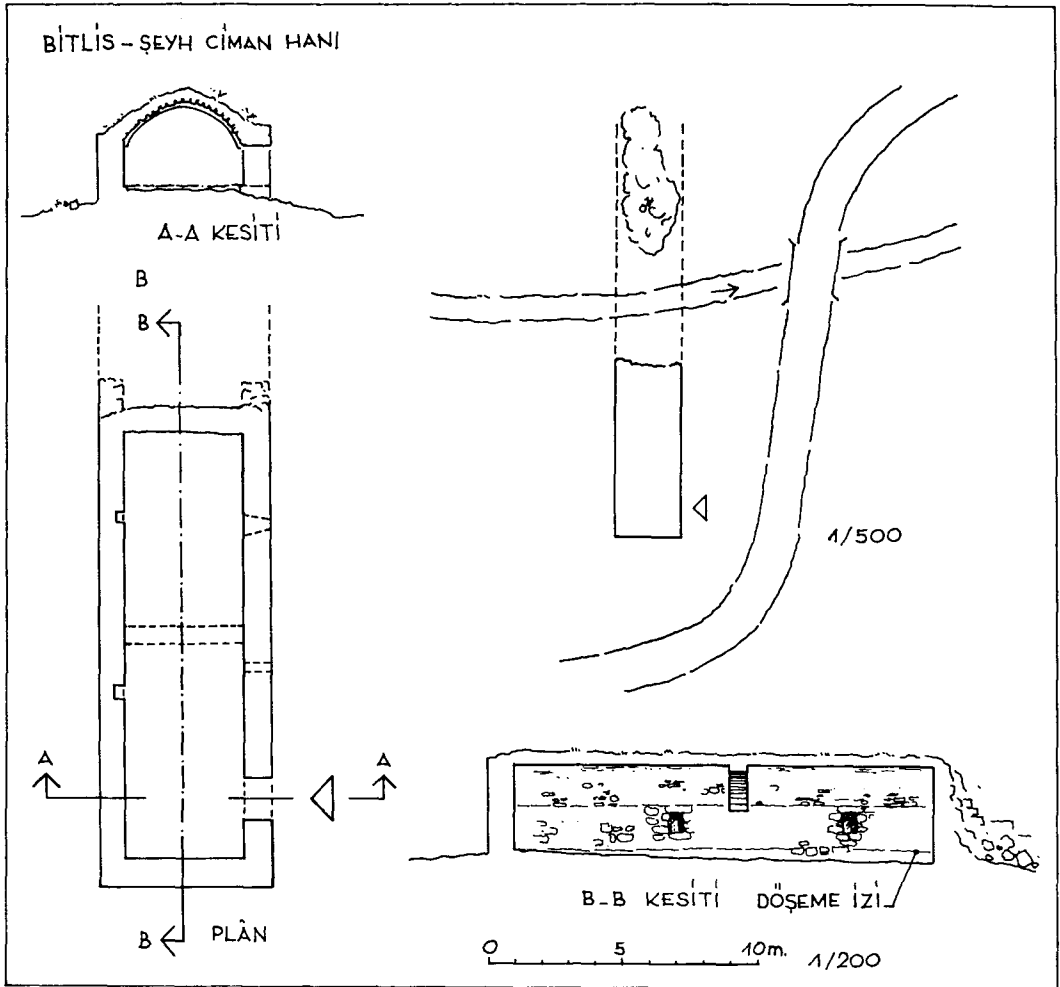
Çizim 5

Çizim 6

Çizim 7

Çizim 8

AMASYA SULTAN MESUD TÜRBE SİNİN İNŞA YILI

Doç.Dr.Tanju CANTAY

Amasya'da, Yeşilirmak'ın karşı kıyısında, kalenin yer aldığı kayalığa oyulan I.Ö. III.-I. yüzyılların Pontus kral mezarlarına benzeyen cephesi ile ilgi çeken Sultan Mesud Türbesi, inşa yılı bilinmeyen, kitabesi olmayan bir yapı olarak günümüze ulaşmıştır¹. Yapının adı ile ilgili olarak da, kesin bir açıklama yapmak imkânı yoktur.

Genel kuruluşu ile dikdörtgen planlı, ortada bir kemerle desteklenen beşik tonozlu bir eyvan türbe olarak inşa edilen yapıyı, mimarlık ve süsleme özellikleri ile incelemek, duruma belirli bir açıklık getirmekte, eserin 1386 yılında Amasya'nın Osmanlı ülkesine katılması ile yapıldığını göstermektedir. Yapının bulunduğu yerin, Narlıbahçe mezarlığı olarak anılması, çevresinin zamanla bir mezarlık haline gelmesi ile ilgilidir.

Yapıda, kuzeye açılan cephe, üstte yer alan kalkan duvarı ile geniş bir yüzey olarak tasarlanmış, kesme taşlarla inşa edilmiştir. Yan ve arka yüzlerde, altta devşirme iri kesme taş bloklar kullanılmış, bu yüzler, düzensiz taş olarak iri dere taşları ile örülmüştür. Yapılan onarımda, kalkan duvarı yeniden inşa edilmiştir. Yapının ana özelliği olan kemer açıklığının kapatılması, eski bir onarımla ilgilidir. İki yanda yer alan diimli köşe ayakları, altta yan yüzlerde ince dalı rumî süslemelerle kaplıdır.

Sultan Mesud Türbesi'nin cephe kuruluşu, kemer açıklığına yerleşen söveli yapı uygulaması ile, 1385 yılı dolaylarına tarihlenir. İlk olarak, Mudurnu Yıldırım Camii (1382 yılı dolayları) ve İznik Yeşil Camii (1378-1392)'de görülen, son cemaat yerinde orta kemer açıklığı içine yerleşen söveli kapı uygulamaları, bu tarihlere imkân sağlar. Yıldırım Bayezid (1389-1402)'in şehzadeligi sırasında inşa edilen Mudurnu Yıldırım Camii'ndeki uygulama, Şehzade Bayezid'in 1386 yılı Ekim/Kasım aylarında (Hicrî 788 Şevval), Amasya'ya ilk vali olarak atandığını bildiren Kemal Paşazade'nin kay-

dı ile², ayrı bir önem kazanır. Amasya valisi olan Şehzade Bayezid'in, çevrede saygı gören Sultan Mesud Türbesi'ni yeniden yaptırdığı söylenebilir.

Kapı açıklığının tavan süslemesi, ortada oniki işinli geometrik yıldız geçme - köşelerde küçük sekizgenler kuruluşlu süslemeden alınan bir kesit olarak belirir. Sekizgen tabanlı mukarnaslı bir sarkıt, üç boyutlu görünüşlerle yüzey alanında bütünü değerlendirmiştir. Süslemede, öndeki geometrik yıldız geçme dizisi, yarısından katlanarak tavadan ön yüze alınmıştır.

Kapı açıklığı tavanını süsleyen geometrik yıldız geçmenin, 1395 yılı dolaylarına tarihlenen iki yapıda, Edirne Yıldırım Camii tabhane mekânlarında ve Bursa Yıldırım Camii güney-batı tabhane mekânında görülmesi de, 1385 yılı dolaylarına yapılan tarihlereyi doğrular.

Ağaç tavan kaplamaları ile ilgili olan bu süslemenin en gelişmiş örneği, Bursa'da II. Murad Türbesi (1451) giriş saçağında görülür.

Sultan Mesud Türbesi'nin yakınındaki, genelde aynı ölçüler, aynı taş örgülerle inşa edilen iki eyvan türbe, Şadgeldi Paşa Türbesi (1382 yılı dolayları) ve Kadılar Türbesi (XIV. yüzyılın sonu) de, 1385 yılı dolaylarına yapılan tarihlere için, güçlü dayanaklar olarak belirirler.

1. Yapıyı inceleyen iki araştırma, eseri XIV. yüzyılın ilk yarısına ve XIV. yüzyılın ortasına yerleştirmişlerdir. Albert Gabriel, **Monuments Turcs d'Anatolie**, II.cilt, Paris, 1934, s.63; Metin Sozen, "Anadoluda Eyvan Tipi Türbeler", **Anadolu Sanatı Araştırmaları**, 1, İstanbul, 1968, s.191-192. Hüseyin Hüsameddin Yaşar'ın andığı küfi kitabe, eskiden alt bölümünü yemi altında olan köşe ayaklarının, yan yüzlerindeki ince dalı rumî süslemenin görünüşü ile ilgilidir. Hüseyin Hüsameddin (Yaşar), **Amasya Tarihi**, I. Cilt, İstanbul, 1327-1330, s.200.
2. Hüseyin Hüsameddin (Yaşar), **a.e.**, III. cilt, İstanbul, 1927, s.142.

Yapının altında, Hüseyin Hüsameddin Yaşar'ın ve Prof.Albert Gabriel'in varlığını bildirdikleri dikdörtgen planlı mezar odası³, eyvan türbe kuruluşu ile beraber yapıda yaşatılan Anadolu Selçuklu geleneğini açıklar, Amasya'nın önemli yapıları arasında yer alan Sultan Mesud Türbe-

si'nin, cephe kuruluşu ile, karşısında yükselen kaya mezarları ile olan benzerliği, yapı - çevre ilişkisinin, tasarıma yansıyan çevre etkilerinin anlamlı bir görünüşüdür.

3. Hüseyin Hüsameddin (Yaşar), a.e., I. cilt, s.200
Albert Gabriel, a.g.e., II. cilt, s.61.

Res.1: Amasya Sultan Mesud Türbesi.

Res.2: Girişteki sarkıtlı tavan süslemesi.

Res.3: Doğudaki köşe ayağında rumîli süsleme.

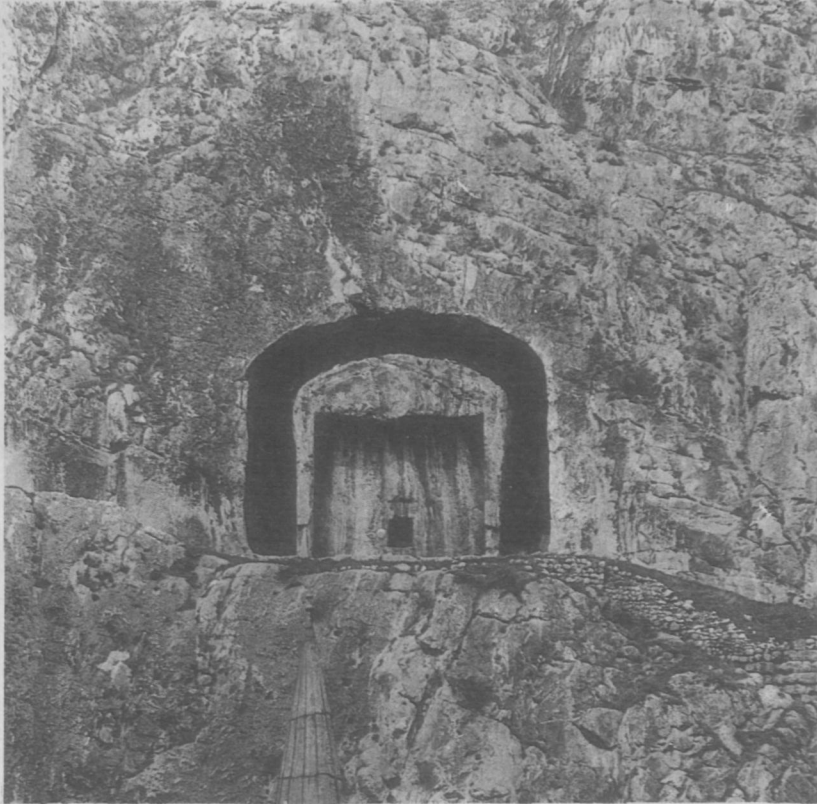

Res.4: Sultan Mesud Türbesi'nin karşısında yer alan Pontus kral mezarları.

Res.5: Bülbül Hatun Camii'nin arkasındaki kaya mezarı.

GAZİANTEP LALA MUSTAFA PAŞA KÜLLİYESİ

Yrd.Doç.Dr. Mehmet ÖZKARCI

Lala Mustafa Paşa; Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566), II. Selim (1566-1574) ve III. Murad (1574-1594) dönemlerinde Osmanlı Devleti'nin üst kademelerinde önemli görevlerde bulunmuş devlet adamıdır.

Mustafa Paşa, Yavuz Sultan Selim zamanında, Bosna'nın Vişegrad kazasının Rudo nahiyesine bağlı Sokoloviç (Şahinoğulları) köyünden devşirme yoluyla İstanbul'a getirilip, saray hizmetine alınmış ve burada çeşitli hizmetlerde bulunmuştur. Lala Mustafa Paşa, 1556'da II. Selim'e "Lala" tayin edildikten sonra, daha çok bu isimle tanınmıştır¹. Ancak, fiziki yönden çok esmer olması dolayısıyla "Kara" lakabıyla da anılmıştır. Ona, yaptığı fetihler ve kazandığı zaferlerden dolayı çeşitli ünvanlar verilmiştir².

Lala Mustafa Paşa, 1560'da Van'a Beylerbeyi olarak tayin edilmiş ve buradaki görevi uzun sürmemiş, 1561 yılının sonlarında görevinden alınmıştır. Bir müddet açıkta kaldıktan sonra, 1562 tarihinde Erzurum Beylerbeyliği'ne atanmış ve bu görevi 13 (onüç) ay kadar sürmüştür. Mustafa Paşa, 1563 yılının Eylül ayında Erzurum'dan Halep'e, 1 (bir) ay sonra da Şam Beylerbeyliği'ne getirilmiştir. Buradaki görevini sürdürürken Yemen serdarlığına tayini gerçekleşmiş ve 13 Mayıs 1568'de Şam'dan ayrılarak Mısır'a gitmiştir. Ancak bu göreve de bazı bahaneler ileri sürerek gitmemesi üzerine ikinci kez görevden azledilmiştir. Daha sonra başışlanarak altıncı vezir olarak saraya girmiştir. Lala Mustafa Paşa, 1571'de Kıbrıs'ı fethederek "Kıbrıs Fatih'i" ünvanını almıştır. 1577 yılı Mayıs ayında da İran seferi serdarlığına tayin edilerek Tiflis ve Şirvan şehirleri ile bütün Gürcistan'ı Osmanlı topraklarına dahil ederek, ünvanları arasına "Şirvan Fatih'i"ni de katmıştır³. Lala Mustafa Paşa, 70 yaşını aşkın bir vaziyette, 1580'de İstanbul'da vefat etmiştir⁴.

Lala Mustafa Paşa, görevli bulunduğu yerlerde birçok mimari eser yaptırmıştır⁵. Kaynaklardan öğrendiğimize göre Gaziantep'de de; bedesten, han, hamam ve susamhâneneden oluşan bir külliye inşa ettirmiştir (Çizim 1)⁶. Ayrıca Mustafa Paşa'nın

1. Turan, Ş., "Lala Mustafa Paşa Hakkında Notlar ve Vesikalar", *Belleten*, C. 22, S. 88, Ankara, 1958, s. 551.
2. Bkz.Turan, Ş., a.g.m., s. 551-593; Kütükoğlu, B., "Mustafa Paşa" mad., *İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, Üçüncü Baskı, İstanbul, 1979, s. 732-736.
3. Bkz.Turan, Ş., a.g.m., s. 556-557, 577, 586-587; Aydın, D., *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilâtı, -Kuruluşu ve Genişleme Devri (1535-1566)-*, Atatürk Üniv. Edebiyat Fak., Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1972, s. 556; Kırzçoğlu, M.F., *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi*, Ankara, 1976, s. 274 vd; Kütükoğlu, B., a.g.e., s. 733-735; Gündoğdu, H., *Erzurum Lala Paşa Külliyesi*, Ankara, 1992, s. 8.
4. Turan, Ş., a.g.m., s. 592.
5. Lala Mustafa Paşa'nın mimari eserleri konusunda bkz. Turan, Ş., a.g.m., s.593.; Kütükoğlu, B., a.g.e., s. 736; Gündoğdu, H., a.g.e., s. 10-11.
6. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün Tescil Arşivi'ndeki, Vakıf Eski Eser Fişi'nde, Lala Mustafa Paşa'nın 1571'de Kıbrıs'ın fethinden sonra Antep'de valilik yaptığını ve bu sırada, külliyenin elemanlarından olan han, hamam ve bedesteni yaptırdığını, ayrıca Millet Hanı ile bedestene yakın Saraçhane'yi inşa ettirdiği belirtilmektedir bkz. *Vakıflar Genel Müdürlüğü, Tescil Arşivi, Dosya Nu.:27.01.01/26*. Aynı şekilde bir yayında da, Lala Mustafa Paşa'nın 1571-1572 yıllarında Antep'de vaki olarak bulunurken Millet Hanı'nı yaptırdığı kaydedilmiştir bkz. *Gaziantep Kültür ve Turizm Rehberi*, Gaziantep Valiliği Yay., Gaziantep, 1985, s. 17.

Halbuki daha önce de açıkladığımız gibi Lala Mustafa Paşa, 1563-1568 yılları arasında Halep ve Şam'da Beylerbeyi olarak bulunmuş, Antep'de valilik yapmamıştır. Ayrıca Millet Hanı, Lala Mustafa Paşa tarafından yapılmayıp, üzerindeki inşa kitabesine göre 1285 H./1868 M. yılında inşa edilmiştir. Günümüze ulaşmayan Saraçhane'nin ise Lala Mustafa Paşa tarafından yapıldığı konusunda elimizde kesin belge yoktur bkz. Özkarcı, M., *Gaziantep İl Merkezinde Bulunan Hanlar*, Ata-

Şam'daki yapılarıyla ilgili olarak 4 Cemaziyelâhür 982 H./22 Eylül 1574 M. tarihinde tanzim ettirdiği Arapça vakfiyesinde ise, Antep'in Boyacılar Çarşısı'nın doğu sırasında birbirine bitişik 5(beş) dükkân yaptırdığı kayıtlıdır.⁷ Vakfiyede, dükkânların herbirinin dahili avlusu ile kapılarının olduğu belirtilmektedir; bu eserler günümüze ulaşmadığı için mimari durumları konusunda bilgimiz yoktur.

Külliyeye, Gaziantep Kalesi'nin hemen yanında inşa edilmiş olup Karagöz Mahallesi, Handan Bey Çarşısı'nda bulunur. Han, külliye'nin merkezini teşkil etmektedir (Res. 1). Hamam ve susamhâne, hanın batı tarafına bitişik olarak inşa edilmişlerdir. Günümüze ulaşmayan bedesten ise, çevredeki yaşlı kişilerden öğrendiğimize göre, hanın 20-25 m. doğu tarafına yapılmış ve Kurtuluş Savaşı yıllarında yıkılmıştır (Çizim 1)⁸. Bedestenin içinde kuyumcu, manifaturacı ve bakırcıların bulunduğu çok sayıda dükkân ile dışarı açılan beş büyük kapısı mevcutmuş.

Külliyenin günümüze ulaşan inşa kitâbesi ve vakfiyesi yoktur⁹. Fakat bu yapıların, Gaziantep Şer'i Mahkeme Sicili'nde ve bazı kaynaklarda Lala Mustafa Paşa tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir.¹⁰ Şer'i Mahkeme Sicili'nde, han "Paşa Hanı", bedesten ise "Bedesten-i Atıyk" olarak; bazı yayınlarda da "Lala Mustafa Paşa Hanı" ve "Bedesten-i Atıyk (Lala Mustafa Paşa Bedesteni)" şeklinde geçmektedir¹¹. İlk defa 1648, diğeri de bu tarihten birkaç yıl sonra olmak üzere iki kez Antep'e gelen Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde bu handan "Mustafa Paşa Hanı", hamamdan ise "Paşa Hamamı" şeklinde bahsederek, hanın Antep'in en meşhur hanı olduğunu ifade etmektedir. Evliya Çelebi bu bilgilere ilâveten, Antep'de iki tane de bedesten bulunduğunu zikretmektedir¹². Ayrıca 17 Zilhicce 1312 H./12 Haziran 1895 M. tarihli Gaziantep Şer'i Mahkeme Sicili'nde, Lala Mustafa Paşa Vakfının mütevellilerinin Şam'da oturdukları kayıtlıdır¹³. Bütün bu bilgiler külliye'nin, Lala Mustafa Paşa tarafından yaptırıldığını göstermektedir. Lala Mustafa Paşa'nın Gaziantep'deki külliyesini, 1563-1568 yılları arasında Halep ve Şam'da Beylerbeyi olarak görev yaparken inşa ettirdiğini düşünmekteyiz.¹⁵

17 Zilhicce 1312 H./12 Haziran 1895 M. tarihli Gaziantep Şer'i Mahkeme Sicili'ndeki bilgilere göre¹⁶, Lala Mustafa Paşa'nın Gaziantep'deki yapılarının, Şam'daki yapılarıyla bağlantısının olduğunu göstermektedir. Çünkü Antep'deki eserlerin hepsi gelir getiren ticari yapılardır. Lala Mustafa Paşa Şam'da da; cami, imaret, tekke, han ve hamam yaptırmıştır¹⁷.

Lala Mustafa Paşa'nın, Gaziantep'deki külliyesini tamamen ticari yapılardan oluşturması bir tesadüf değildir. Çünkü Antep şehri, bulunduğu böl-

genin coğrafi konumundan dolayı tarih boyunca önemli ticaret ve kültür merkezi olmuştur. Özellikle XVI. yüzyılda gerek ticaret ve gerekse el sanatları bakımından ilerlemiş bir durumda idi. Ayrıca çeşitli yönlerden gelen birçok ticaret yollarının da Antep'den geçmesi, şehre ayrı bir hususiyet kazandırarak, kendi bölgesi içinde bir ticaret merkezi haline gelmesine sebep olmuştur. XVI. yüzyılda Anadolu'da kıydan uzak şehirlerde genellikle iktisadi hayatın tarım ürünleriyle yakın ilişkisi olduğu halde, Antep şehri iktisadi hayatında tarım ürünlerinin de yeri olduğu gibi, daha fazla imâlat ve di-

türk Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1987, s. 80.

7. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter Nu:747, Sahife:274, Sıra Nu.:219.

Lala Mustafa Paşa'nın Şam'daki yapılarıyla ilgili vakfiyesi 4 Cemaziyelâhür 982 H./22 Eylül 1574 M. tarihli olmasına rağmen, buradaki yapılarını 1563-1564 M. tarihleri arasında yaptırmıştır. Bu vakfiyeyi ise, yapıların inşasından 10 yıl sonra tanzim ettirdiği anlaşılmaktadır bkz. Gündoğdu, H., a.g.e., s.10.

8. Bkz. Cumhuriyetin 50. Yılında Gaziantep İli Yıllığı, 1973, s. 75; Yurtseven, F.-Yaşar, H., Gaziantep'in Tarihi, Arkeolojisi ve Müzesi, Gaziantep, 1977, s. 62 (Yayınlanmamıştır).

9. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün Tescil Arşivi'nde, hamamın Lala Mustafa Paşa tarafından yaptırıldığını ve 985 H./1577 M. tarihli vakfiyesinin olduğu belirtilmiştir bkz. Vakıflar Genel Müdürlüğü, Tescil Arşivi, Dosya Nu.:27.01.01/26. Fakat Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün Arşivinde yaptığımız araştırmalarda Lala Mustafa Paşa'nın 985 H./1577 M. tarihli vakfiyesi ile Gaziantep'deki külliyesine ait bir vakfiye yoktur.

10. Bkz. Güzelbey, C.C., Gaziantep Şer'i Mahkeme Sicilleri, -Cilt:153 ilâ 160 (Milâdi 1886 ilâ 1909)-, 1. Fasikül, Gaziantep, 1966, s. 39; Güzelbey, C.C.-Yetkin, H., Gaziantep Şer'i Mahkeme Sicillerinden Örnekler, -Cilt:81-141 (Milâdi 1729-1825)-, Gaziantep, 1970, s. 84.

11. Bkz. Güzelbey, C.C., a.g.e., s. 39; Güzelbey, C.C.-Yetkin, H., a.g.e., s. 84; Cumhuriyetin 50. Yılında Gaziantep İli Yıllığı, 1973, s. 74-75; Yurtseven, F. Yaşar, H., a.g.e., s. 62.

12. Güzelbey, C. C., a.g.e., s. 169.

13. Evliya Çelebi Seyahatnamesi, C. 9, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1984, s. 146-147.

14. Bkz. Turan Ş., a.g.e., s. 557; Kütükoğlu, B., a.g.e., s. 733.

15. Bazı araştırmacılar, hiçbir sebep belirtmeden hanı XVII. yüzyıla kaydetmişlerdir bkz. Akozan, F., "Türk Han ve Kervansarayları", Türk San'at Tarihi Araştırma ve İncelemeleri, 1, İstanbul, 1963, s. 136; İter, İ., Tarihi Türk Hanları, Ankara, 1969, s. 70; Güran, C., Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi, İstanbul, 1978, s. 18.

Fakat yukarıda belirttiğimiz nedenlerden dolayı bedesten, han, hamam ve susamhânenen oluşan külliye'nin 1563-1568 yılları arasında inşa edildiğini düşünmekteyiz. Ayrıca Lala Mustafa Paşa'nın 1580'de vefat ettiğini de gözönünde bulunduramaz gerekir.

16. Güzelbey, C. C., a.g.e., s. 69.

17. Bkz. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter Nu:747, Sahife 274, Sıra Nu.:219; Turan, Ş., a.g.m., s. 593; Gündoğdu, H., a.g.e., s.10.

ğer ticari mallar şehrin iktisadi hareketini meydana getirmektedir. İktisadi hayatın zengin ve hareketli olması, şehrin nüfusunun artmasına ve güzelleşmesine sebep olmuştur. O devirde Antep'de, imâlahanelerin ve ticarethanelerin şehir halkının ihtiyacından çok sayıda bulunması, imâl edilen malların civar bölgelere satıldığını göstermektedir¹⁸.

Lala Mustafa Paşa Külliyesi'nin Türk sanatında önemli bir yeri vardır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla ticari yapılardan oluşan böyle külliye, Gaziantep'de ilk defa yapılmıştır; bu yönüyle de ayrı bir özelliğe sahiptir. Bu külliye gibi, Gaziantep'deki hanların da büyük çoğunluğu kalenin yakınına inşa edilmiştir. Bu durum şimdi olduğu gibi, önceden de ticaret hayatının kale çevresinde yoğunlaştığını göstermektedir.

Külliyenin mimarını bilemiyoruz. Han, hamam ve susamhâne özel şahısların mülkiyetinde bulunmaktadır. Bedestenin de arsasına sonradan çeşitli dükkân ve evler yapılmıştır. Bugün külliye dört taraftan çeşitli binalarla kuşatıldığı için, neredeyse bu yapıların arasında kaybolmuştur.

KÜLLİYENİN TANITIMI

1- HAN

a) Mimari:

Lala Mustafa Paşa Hanı¹⁹; Osmanlı han mimarisini içerisinde tek katlı, tek avlulu ve avluya bitişik ahır bulunan hanlar grubuna girer (Resim:1). Kuzey-güney yönünde yerleştirilen yapı, yaklaşık 2550 m² lik alan üzerine inşa edilmiş ve arsa durumuna göre şekil aldığı için çarpık plana sahiptir. Han; muhtelif ebat ve şekillerdeki hacimlerle dört taraftan çevrelenmiş avlu, avlunun güney tarafındaki mekânların arkasına yerleştirilen ahır ve kuzey (ön) cephede yer alan dükkânlardan oluşmaktadır (Çizim 2-4).

Han, sonradan yapılan birtakım onarım ve ilâvelerle orijinal özelliğini kısmen yitirmiştir²⁰. 1987'de incelediğimizde şimdikiye göre daha iyi durumda olan yapı (Çizim 2), 1993'de tekrar gittiğimizde oldukça bakımsız ve bazı mekânların yıkıldığını gördük (Çizim 3). Türk sanatında seçkin bir yeri olan yapı, aynı zamanda şehirde bugün mevcut olan 17 (onyedi) hanın da en eskisi olması bakımından ayrı bir özelliğe sahiptir. Fakat böyle önemli yapı bugün fonksiyonunu kaybederek yıkılmaya terk edilmiş, sadece ön cephede bulunan dükkânlar amacına uygun olarak kullanılmaktadır.

Hanın duvar ve örtü sisteminde sarımsak renginde küfeki kesme taş, cümle kapısında siyah ve sarımsak renginde kesme taş kullanılmıştır. Ay-

rica örtü sistemi, üstten sıkıştırılmış toprakla kapılmıştır.

F. Akozan, bir makalesinde hanın sadece isminden bahsederek kroki şeklinde planını yayınlamıştır (Çizim 5)²¹. Gaziantep Müzesi Arşivi'nde hanın yine kroki biçiminde çizilmiş planı vardır (Çizim 6). Her iki plan, avlunun revak durumu hariç birbirine çok benzemektedir. Bu çizimlerde bazı hacimler fazladan, bazıları ise eksik gösterilmiştir. Ayrıca hanın planı gayet çarpık olduğu halde, bu çarpıklıklara yer verilmemiştir.

Hanın kuzey (ön) cephesinin orta kısmına cümle kapısı, kapının da her iki tarafına avlu ile irtibatları olmayan beşerden toplam 10 (On) dükkân yerleştirilmiştir (Res. 2). Üzerleri sivri beşik tonozlarla kapatılan ve sivri kemerlerle sokağa açılan dükkânlardan altısı günümüze gelmiştir. Kapının doğu tarafındaki dükkânlardan dört tanesi yıkıldığı için bunların yerine sonradan oldukça basit dükkânlar yapılmıştır. Orijinal olan dükkânların ebatları ortalama 2.10x4.10 m.dir. F.Akozan ile müzenin arşivindeki planlarda ise, dokuz adet dükkân gösterilmiştir (Çizim 5-6). Fakat ön cephede on dükkân olduğunu düşünmekteyiz. Çünkü günümüze büyük ölçüde orijinal olarak gelen 6 (altı) dükkânın genişlikleri ortalama 2.10 m.dir. Bu genişliği ön cepheye tatbik ettiğimizde 10 (On) dükkân ortaya çıkmaktadır (Çizim 4). Ayrıca yukarıda bahsetmiş olduğumuz iki planda, hanın çarpıklığına yer verilmeden, köşelerdeki dükkânlar diğerlerine göre daha büyük gösterilmiştir.

Hana giriş, 4.20 m. eninde ve 1.55 m. derliğinde eyvana benzer cümle kapısından sağlanmıştır (Res. 3). 2.80 m. enindeki sivri kemerli kapı

18. Bkz. Darkot, B.-Dağlıoğlu, H.T., "Ayıntab" mad., *İslâm Ansiklopedisi*, C.2, Beşinci Baskı, İstanbul, 1979, s.66-67; Özdeğer, H., *Onaltıncı Asırda Ayıntâb Livâsı*, C.1, İstanbul, 1988, s.119, 125.

19. Lala Mustafa Paşa Hanı, bazı yayınlarda sadece ismi zikredilerek "Hişva Hanı" olarak tanıtılmıştır bkz. Akozan, F., *a.g.e.*, s.136; İler, İ., *a.g.e.*, s.70; Güran, C., *a.g.e.*, s.18. "Hişva", mahalli bir tâbir olup "pamuk kozası" anlamında kullanılmaktadır bkz. Aksoy, Ö.A., *Gaziantep Ağzı, III, -Sözlük ve Kullanılmayan Kelimeler-*, İstanbul 1946, s.408. Yakın zamanlara kadar hanın içinde pamuk kozası satıldığı için yapıya bu isim verilmiştir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Gaziantep Şer'i Mahkeme Sicilleri'nde ve Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde "Paşa Hanı" ve "Mustafa Paşa Hanı" olarak geçmektedir.

20. Gaziantep'de 22 Ekim 1822 tarihinde büyük bir deprem olmuş ve birçok bina bu sebeple yıkılmıştır. Bu deprem sırasında büyük hasar gördüğünü sandığımız han, 1250 H./1834 M. yılında Battal Bey tarafından 18.286 kuruşa tamir ettirilmiştir. Yapının son şeklini bu onarım sırasında aldığını düşünmekteyiz bkz. Güzelbey, C.C., *Gaziantep Şer'i Mahkeme Sicilleri, Cilt:142 İLâ 143*, 3. Fasikül, Gaziantep, 1966, s.84; Güzelbey, C.C.-Yetkin, H., *a.g.e.*, s.171.

21. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, F.Akozan bu yapıyı "Hişva Hanı" olarak tanıtmıştır bkz. Akozan, F., *a.g.e.*, s.142.

açıklığı, üzeri düz toprak dam ve sivri beşik tonozla kapatılan 7.50 m. derinliğindeki geçitle (dehliz) avluya bağlanır (Res. 4). Dehlizin yarıya yakın kısmı yıkılmıştır (Res. 5). Geçidin batısında bir kapı ve bir pencereyle geçide, diğer pencereyle de avluya açılan ve sivri beşik tonozla kapatılan bir oda bulunur (Res. 4). Bu mekânın da üst örtüsü ve batı duvarı tamamen yıkılmıştır (Res. 5). Daha önce geçidin doğu duvarında yer alan geniş sivri kemerle örtülü 1.40x2.60 m. ölçüsündeki niş, bugün tahrip olmuştur.

Çarpık planlı avlu, dört taraftan çeşitli ebat ve biçimlerdeki mekânlarla kuşatılmıştır. Bu hacimlerden bir kısmı bugün yıkılmıştır (Çizim 2-3). Günümüze ulaşan mekânların ise bazıları orijinal özelliklerini korumakla birlikte, çoğunluğu sonradan yapılan çeşitli ilâve ve onarımlarla aslı durumlarını kısmen kaybetmişlerdir. F.Akazan'ın planında avlu, dört taraftan revakla kuşatılmış biçimde gösterilerek, odalar kapı ve pencereleriyle revaka açılır vaziyette işlenmiştir (Çizim 5). Gaziantep Müzesi Arşivi'ndeki planda ise, sadece avlunun güney kenarının tamamı ile, batı kenarının güney taraftan yarısı "L" biçiminde revakla çevrelenmiş şekilde belirtilmiştir (Çizim 6). Revaktan sadece avlunun güney kenarının, doğu tarafındaki bölümü yıkılmış vaziyette günümüze ulaşmıştır (Çizim 2-3; Res. 1,6). Bu revakın önceden üç gözlü olduğu, üzerinin sivri beşik tonozla örtüldüğü ve tonozun sivri kemerler yardımıyla kare kesitli üç kesme taş ayağın üzerine oturduğu anlaşılmaktadır. Revakın bu bölümü yıkılmadan önce üç geniş kemerle avluya, bir küçük kemerle de ahıra geçişi sağlayan dehlize açılmaktaydı (Çizim 2-4). Biz de, müzenin arşivindeki planda olduğu gibi, avlunun "L" biçiminde revakla kuşatıldığını düşünmekteyiz. Çünkü yerinde yaptığımız incelemelerde avlunun kuzey ve doğu kenarı ile batı kenarının kuzey tarafında hiçbir revak izine rastlayamadık; bu kısımlardaki hacimler doğrudan avluya açılmaktadır. Ayrıca Gaziantep şehrinde, Lala Mustafa Hanı dışında 16 (onaltı) han daha bulunmaktadır. Bu yapılardan sadece üçünde, avlunun bir kenarında revaka yer verilmiştir. Bu şehirdeki hanlarda revaka fazla itibar edilmemesi bölgesel bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle F. Akazan'ın planında olduğu gibi, önceden avlunun dört taraftan revakla kuşatıldığını sanmıyoruz.

Avlunun kuzey kenarı, kapısı avlu geçidine açılan mekândan başka yedi oda ile bir su kuyusundan oluşur. 1987'deki incelememizde hepsi sağlam bir durumda olan odaların dördü bugün yıkılmış, diğerleri de kısmen tahrip olmuştur (Res. 4-5). Ebatları 2.50x3.60 m. ile 2.90x3.80 m. arasında değişen odaların üzeri sivri beşik tonozlarla kapatılmıştır. Bu mekânlardan beş tanesi birer kapı ve birer pencereyle avluya, doğu köşedeki hacim bir kapı ve bir pencereyle önündeki eyvana, diğer oda ise kapısıyla avluya, penceresiyle de ey-

vana açılmaktadır. Doğru köşedeki mekânın penceresi sonradan niş şekline, yanındaki odanın penceresi de kapı biçimine dönüştürülmüştür. Ayrıca batı köşedeki hacmin batı duvarında, "Susamhâne"ye açılan bir kapı ile bir penceresi daha bulunmaktadır; bu açıklıklar sonradan kapatılmıştır. Odaların ikisinin kapı ve pencereleri basık kemerli, diğerlerinin ise ahşap lentolu ve düz atkı taşlıdır (Res. 4)²². Basık kemerli açıklıkların biraz üstüne küçük pencereler yerleştirilmiştir. Yakın zamana kadar hanın su ihtiyacını karşılayan kuyu ile önündeki su teknesi tahrip olmuştur (Res. 4-5).

Avlunun doğu kenarı, on oda ile bir eyvandan ibarettir; üç odanın duvarları kısmen yıkılmıştır (Res. 7-8). Kuzey köşede yer alan eyvanın sivri kemeri sonradan kapatılarak, bir kapı ve bir pencereyle avluya açılan oda hâline getirilmiştir (Res. 9). F.Akazan ile müzenin arşivindeki planlarda bu eyvan oda şeklinde belirtilerek, diğer odalarla aynı hizada gösterilmiştir (Çizim 5-6). Çapraz tonoz ve yarım beşik tonoz karışımından ibaret örtü sistemiyle kapatılan çarpık planlı eyvanın, güney duvarında bir pencereye yer verilmiştir (Res. 8). Bu kısımda bulunan çarpık planlı odalar sivri beşik tonozlarla kapatılmış ve ölçüleri yaklaşık 2.20x2.90 m. ile 2.90x3.20 m. arasında değişmektedir. Odaların dokuzu ahşap lentolu birer kapıyla avluya, güney köşedeki mekân da yine ahşap lentolu kapısıyla bugün büyük ölçüde yıkılmış olan revaka açılır (Res. 7-9). Kapıların biraz üstlerinde de basit küçük pencereler bulunur. Orijinalinde bu odaların, avlunun kuzey ve batı kısımlarında yer alan mekânlar gibi, birer tane de pencereye sahip olduklarını düşünmekteyiz. (Çizim 4). Yolcuların ikâmet etmeleri amacıyla yapıldıklarını sandığımız bu odalar, eğer birer kapıyla avluya açılırlarsa, iç mekânlar oldukça karanlık kalırlar. Bu odalar sonradan büyük ölçüde onarım görmüştür. Bu tamirler sırasında pencerelere yer verilmediği anlaşılmaktadır.

Avlunun batı kenarı, ebat ve şekilleri farklı dokuz odadan meydana gelir. Bu hacimlerden güney tarafta yer alan dört tanesi üzeri açık, kuzey-güney doğrultusunda uzanan 2.30x14.90 m. öl-

22. Handaki odaların kapı ve pencereleri basık kemerli, ahşap lentolu veya düz atkı taşlıdır. Bu açıklıkların orijinalinde dıştan basık kemerli, içten düz atkı taşlı olduğunu düşünmekteyiz. Şöyle ki; avlunun batı kısmının güney tarafında yer alan mekânlardan ikisinin kapısı, birinin de kapı ve penceresi dıştan basık kemerli, içten dikdörtgen biçimindedir. Bütün bu açıklıkların orijinal olduğunu düşünmekteyiz. Çünkü burada kullanılan kesme taşlar, günümüze aslı durumunu koruyarak gelen ahırın inşasında kullanılan malzemeyle aynıdır. Ayrıca Gaziantep'deki diğer hanların da kapı ve pencereleri genellikle basık kemerlidir. Doğrudan avluya açılan odaların kapı ve pencerelerinin üstlerinde ise, avlunun kuzey kenarında yer alan iki mekânda olduğu gibi, birer tane küçük pencerelerin olduğunu sanmaktayız. Sonraki onarımlar sırasında bu küçük açıklıklara bazı odalarda yer verilmiş, bazılarında ise, konulmamıştır. Yine bu tip küçük pencereler, genellikle Gaziantep hanlarında sevilerek kullanılmıştır.

çüsündeki mekâna, diğerleri de doğrudan avluya açılırlar (Res. 10-11). Dikdörtgen şeklindeki mekân ile avlu arasındaki bağlantı 2.90 m. enindeki bir açıklıkla sağlanmıştır (Res. 12). Bu bölümün önceden, avlunun güney kenarının doğu tarafında bugün büyük ölçüde tahrip olmuş üç gözlü revak gibi, üzerinin sivri beşik tonozla kapatılmış dört sivri kemer gözlü revak olduğunu düşünmekteyiz (Çizim 4). Şöyle ki; bugün bu kısımda bulunan kesme taş ayaklar ve güney revakı ile irtibatı sağlayan doğu duvarının güney köşesindeki kemer izi, burasının açık mekân değil de, revak olduğunu göstermektedir (Res. 12-13). Şimdi bu mekânın avlu ile bağlantısını sağlayan açıklık hariç, diğerleri sonradan duvar örülerek kapatılmıştır. Revakın tonoz ve kemerlerinin yıkılmasıyla bu biçime getirildiği anlaşılmaktadır. F. Akozan ve müzenin arşivindeki planlarda ise, bu kısım üç gözlü revak olarak gösterilmiş ve güney revakı ile bağlantıyı temin eden güneydoğu köşedeki kemer gözüne yer verilmiştir (Çizim 5-6). Güneybatı köşedeki iki odanın, avlunun güney kenarındaki mekânlara aynı hizada olması gerekirken, bahsetmiş olduğumuz iki planda da 4.50 m. kadar içeri alınmış bir şekilde gösterilmiş ve bundan dolayı güney köşedeki kemer gözüne yer verilmemiştir.

Batı kanatta mevcut olan dokuz odadan sekizi sivri beşik tonozlarla örtülmüş olup, ebatları 2.10x3.00 m. ile 3.10x5.70 m. arasında değişmektedir. Bu hacimlerin dört tanesi birer kapı ve birer pencereyle avluya, öbür dördü de revak olarak düşündüğümüz mekâna açılırlar (Res. 10-11). Revakın gerisindeki odalardan üçü birer kapı ve birer pencereye sahip olduğu hâlde, kuzey köşedekinin bugün penceresi yoktur (Çizim 2-3). Bu mekânın da diğerleri gibi, önceden revaka açılan bir penceresinin olduğunu düşünmekteyiz. (Çizim 4). Şöyle ki; revakın üst örtüsü yıkılınca, revakın kuzey duvarı biraz içeri alınarak kalın bir şekilde örüldüğünden bu pencerinin kapatıldığını sanmaktayız. Avluya açılan odalardan birinin güney duvarında 0.60 m. derinliğinde, 3.50 m. uzunluğunda sivri genişletme kemeri, birinin batı duvarında hamamın soğukluk kısmına açılan kapı izi ve başka bir odanın da yine batı duvarında bir kapı bulunur. Bu açıklıktan, odanın zemininden 1.20 m. kadar aşağıda olan yaklaşık 1.50x3.00 m. ölçüsündeki bir hacme inilir. Burası, bölgenin sıcak olması sebebiyle gıda maddelerini muhafaza etmek amacıyla "serdâp" şeklinde yapılmış olabilir. Bu kısımda yer alan diğer mekân ise, hanın en büyük odası olup 5.60x6.30 m. ölçüsündedir (Res. 14). Üzeri ortada dikdörtgen kesitli kesme taş ayağa, yanlarda duvarlara istinat eden ve dört tarafa yelpaze şeklinde açılan yarım çapraz tonozlarla örtülmüştür (Res. 15). Bu mekânın kuzey duvarında avluya açılan bir kapısı ile doğu duvarının üst kısmında küçük mazgal penceresi vardır. Ayrıca doğu cephesine bitişik olarak basit tarzda yapılmış, ahşap lentolu kapılarıyla avluya açılan ve helâ

olduklarını sandığımız toprak damlı üç küçük hacim daha bulunur (Res. 11). Bu hacimlerin gerek malzeme farklılığı, gerekse arkasındaki mekân ile organik bir bütünlük göstermemesi dolayısıyla sonradan yapıldıkları belli olmaktadır. Büyük odanın avluya açılan mazgal penceresinin de orjinal olmayıp, bunun yerine doğu duvarında avluya bakan iki penceresinin olduğunu ve sonradan helâ yapılıncaya bunların kapatıldığını sanmaktayız (Çizim 4). F. Akozan ve müzenin arşivindeki planlarda ise bu geniş mekân, kuzey ve doğu duvarlarında açılmış iki girişi olan ve ortadan yarıya kadar bir duvarla ayrılmış iki bölümlü ahır şeklinde gösterilmiştir (Çizim 5-6). Bu hacim böyle bir plana sahip olmayıp, orijinal olan yelpaze şeklindeki örtü sistemi de bu tür mekân için uygun değildir. Ayrıca hanın büyük bir ahırını mevcutken, avlunun ortasında ve odaların arasında böyle küçük bir ahırın yapılması da düşünülemez. Yapının en büyük odası olan bu mekân, hana gelen yolcuların toplanarak sohbet etmeleri amacıyla yapılmış olabilir. Çünkü Gaziantep'deki bazı hanlarda bu tür maksatla geniş odalara yer verilmiştir. Avlunun batı tarafında bulunan odalardan ikisinin kapısı basık kemerli, pencereleri düz atkı taşlı, diğerlerinin kapı ve pencereleri ise ahşap lentoludur.

Avlunun güney kenarı, onbir oda ile bir dehliz ve ahırdan meydana gelir (Res. 1,16). Dehlizin doğu tarafında yer alan dört oda, ahşap lentolu birer kapıyla orjinalinde üç gözlü olduğu anlaşılan ve bugün büyük ölçüde yıkılmış olan revaka, dehlizin batı tarafında bulunan beş odadan dördü basık kemerli birer kapı ve birer pencereyle, öbürü de yine basık kemerli kapısıyla doğrudan avluya açılırlar. Batı köşede bulunan diğer iki odadan bir tanesi basık kemerli kapı ve penceresiyle, önceden revak olarak düşündüğümüz üzeri açık dikdörtgen mekâna, köşedeki öbür hacim de geniş bir açıklıkla doğusundaki odaya açılır. Batı taraftaki odanın dışa açılan bir mazgal penceresi daha vardır. Batı köşede yer alan iki mekânın, diğer odalarla bugün bir irtibatı yoktur. Dehlizin doğu tarafındaki dört oda 1987'deki incelememizde sağlam iken, bugün yıkılmışlardır (Res. 1,17). Bu mekânların önceden ahşap lentolu birer kapıyla değil de, batı köşedeki oda gibi basık kemerli birer kapı ve birer pencereyle revaka açıldıklarını düşünmekteyiz. Bütün odaların üzeri sivri beşik tonozlarla örtülmüştür.

Doğrudan avluya açılan beş oda teknik, malzeme ve ebat bakımlarından bu kısımdaki diğer hacimlerden tamamen ayrılır (Res. 16). Öbür mekânlarla organik bir bütünlük göstermeyen beş odanın, sonraki onarımlar sırasında yapıldığı belli olmaktadır. Çünkü burada kullanılan kesme taş malzeme, hanın diğer mekânlarından hem farklı, hem de daha az aşınmıştır. Ayrıca beş odanın derinlikleri ortalama 8.00 m. iken, diğerlerinininki 3.20 m. civarındadır. Handaki hiçbir odanın içinde dolap nişi mevcut değilken, beş odada birer

tane dolap nişine yer verilmiştir. Büyük odaların kapı ve pencerelerinin üst kısmında sivri kemerli küçük açıklıklar vardır. Önceden beş odanın yerinde bulunan hacimlerin de dehlizin doğu tarafındaki dört oda gibi, üzeri sivri beşik tonozla örtülü, dört sivri kemer gözlü revaka açıldıklarını düşünmekteyiz (Çizim 4). Şöyle ki; dehlizin batı tarafındaki beş oda ile önündeki revak herhangi bir nedenle tahrip olunca, odaların ve revakın yıkılarak bu kısmın tamamen oda yapıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü dehlizin doğu tarafındaki odalar ile önündeki revakın derinliği, bu beş odanın derinliğine eşittir. Ayrıca daha önce yukarıda açıkladığımız gibi, avlunun batı kısmındaki üzeri açık dikdörtgen mekânın güneydoğu köşesinde kemer izi vardır. Dehlizin batı tarafındaki beş oda yapılırken bu kemer duvarla örülerek kapatılmıştır (Res. 13). Batı taraftaki revak ile güney kısımdaki revakın bağlantısını sağlayan bu kemerin açıklığı, günümüze ulaşan revakın genişliğiyle aynıdır. Ayrıca dehlizin doğu tarafında revaka açılan dört odanın kuzey duvarları ile batı köşedeki odanın kuzey duvarı aynı hizadadır. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, avlunun güney taraftan tamamen, batı tarafın da sadece güney kısmının "L" biçiminde revakla kuşatıldığını düşünmekteyiz (Çizim 4).

F. Akozan ve müzenin arşivindeki planlarda, dehlizin doğu tarafında dört oda üç gözlü revaka açılır vaziyette gösterilmiştir (Çizim 5-6). Fakat yukarıda da açıkladığımız şekilde bu kısımda şimdi olduğu gibi, orijinalinde de beş odanın olduğunu ve bu mekânların dört gözlü revaka açıldıklarını sanmaktayız. Çünkü günümüze harabe bir şekilde gelen doğu taraftaki üç gözlü revakın boyu 12.50 m. iken, burası 16.20 m. dir. Doğu taraftaki kemer açıklıkları bu tarafa uygulandığında dört gözlü revak ortaya çıkmaktadır. Aynı şekilde doğu taraftaki odaların genişliği de bu kısma tatbik edildiğinde beş odanın olduğu anlaşılmaktadır (Çizim 4).

Güney kanadın ortasından yaklaşık 7.00 m. doğu tarafa kaydırılan ve üzeri sivri beşik tonozla örtülen dehlizden ahır kısmına geçilir (Res. 16). Doğu taraftaki revak önceden üç sivri kemerle avluya açıldığı gibi, batı tarafında bulunan 1.70 m. açıklığındaki bir kemerle de dehlizle bağlantı sağlamıştır (Res. 18). Dehlize açılan aynı kemerin simetrik olarak orijinalinde batı taraftaki revakta da olduğunu düşünmekteyiz (Çizim 4).

Güney taraftaki odaların arkasına yerleştirilen ahır kısmına giriş, 1.80 m. enindeki basık kemerli bir kapıdan sağlanmıştır. Yaklaşık 11.50x 28.00 m. ölçüsündeki çarpık planlı bu mekân, doğu-batı yönünde uzanan iki sahnin hâlinde düzenlenmiştir (Çizim 2-4). Sahnılar beş kalın kesme taş ayak üzerine oturan dört sivri kemerle birbirinden ayrılmıştır (Res. 19). Çeşitli biçimlerde olan ayakların ikisi bağımlı, diğerleri ise bağımsızdır. Girişten ilk sahnin üzeri sivri beşik tonozla, öbürü de sivri be-

şik tonoz ve iki çapraz tonozla örtülmüştür. Ahırın güneydoğu köşesinde, üzerleri geniş sivri kemerle kapatılmış çarpık planlı iki derin niş bulunur. İç mekâna aydınlık ve hava ise, doğu ve batı duvarlarının üst kısmında açılan üç mazgal pencere ve ikinci sahnin sivri beşik tonozunun kilit taşında bulunan iki küçük pencereyle sağlanmıştır. Ahırın duvar ve ayaklarında hayvanları bağlamak amacıyla zeminden 1.00 m. kadar yüksekte tutulmuş ve belli aralıklarla yerleştirilmiş, ortası delik yassı taşlar mevcuttur. Çok az bir kısmı günümüze gelen bu elementler duvar ve ayakla birlikte örülmüştür.

Lala Mustafa Paşa Hanı, önceden "yolcu hanı" olarak yapılmıştır. Yapının kuzey (ön) cephesindeki hacimlerin dükkân, avlu geçidine açılan mekânın "hancı odası", avluyu dört taraftan kuşatan odalardan bazılarının depo ve servis hizmetleri için, öbürlerinin de yolcuların ikâmet etmeleri amacıyla yapıldığını düşünmekteyiz. Avlunun güney kanadındaki odaların arkasına yerleştirilen büyük mekânın ise, ahır olarak inşa edildiği anlaşılmaktadır.

b) Süsleme:

Handa dikkati çeken tek bezeme, cümle kapısında görülür. Orijinal özelliklerini büyük ölçüde muhafaza ederek günümüze gelen kapı, siyah ve sarımsak renginde kesme taştan yapılmıştır. Atlamalı olarak yerleştirilen iki renkli taşlar, eyvan kemerinin üzengi taşlarından itibaren etrafa ışınvari bir şekilde yayılarak, belli bir yükseklikten sonra yine aynı renkteki taşlarla yatay olarak kapı genişliğince devam eder; kapının üst tarafı yıkılmıştır (Res. 3).

Kapı açıklığının sivri kemerinin dış yüzü, üzengi taşlarından başlayıp bütün kemer kavsinin dolanan iki sıra yüzeyel mukarnasla bezenmiştir. Aynı şekilde eyvan benzeri olan cümle kapısının tonoz başlangıçları da, iki sıra yüzeyel mukarnasla süslenecek kapıya hareketli bir görünüş kazandırılmıştır (Res. 20). Ayrıca kapının iki tarafına simetrik olarak iki tane taş seki yerleştirilmiştir.

2-HAMAM

a) Mimari:

Lala Mustafa Hamamı, hanın batı tarafına bitişik olarak inşa edilmiştir (Çizim 1). Bu yapı mahallinde "Paşa Hamamı" ve "Büyük Paşa Hamamı" olarak bilinmektedir. Kuzey-güney doğrultusunda yerleştirilen yapı arsa durumuna göre şekil aldığı için hafif çarpık planlı ve dıştan yaklaşık 16.00x43.00 m. ölçüsündedir. Hamam, klâsik Osmanlı hamamlarının plan şemasına uygun olarak; soyunmalık, ılıklik, sıcaklık ve sıcaklığa bitişik su deposu ile külhandan oluşmaktadır (Çizim 7).

Günümüze çeşitli onarım ve ilâveler görecel olarak gelen hamam, bugün fonksiyonunu sürdürmekte ve akşamdan öğleye kadar erkeklerle, diğer vakitlerde de kadınlara hizmet etmektedir. Yapının inşasında sarımsak renginde küfeki kesme taş kullanılmıştır. Hamam en son 1985 ve 1992'de tamir edilmiştir. Bu onarımlarda cephe duvarlarındaki bazı taşlar yenilenmiş, örtü sistemi dıştan betonla kaplanmış, iç mekânda bazı duvarlar fayansla dekore edilmiş ve bazı bölümlerin zemini beton, beton mozaik ve karo ile kaplanmıştır.

Hamama batı cephesinin kuzey köşesinde açılan düz atkı taşlı kapıdan girilmektedir (Res. 21). Buradan dokuz basamaklı beton merdivenden inilerek, basık kemerli bir açıklıktan "soyunmalık" kısmına geçilmektedir. Bu merdiven, hamamın belli bir yüksekliğinin yol seviyesinin altında kaldığını göstermektedir. Düz atkı taşlı kapı ve merdivenler onarımlar sırasında yenilenmiştir. Orijinal durumunu kısmen yitiren "soyunmalık" bölümü, 7.60x7.70 m. ölçüsündedir. Üzeri pandantiflerle geçilen ve ortasında aydınlık feneri bulunan bir kubbeyle örtülmüştür (Res. 22). Bu mekânın batı tarafı, 1.20 m. derinliğinde ve 4.80 m. genişliğinde eyvan biçiminde sivri kemerle genişletilmiştir. Batı duvarın üst kısmına ikisi altta, diğeri yukarıda olmak üzere üç mazgal pencere açılmıştır. Soyunmalığın güneydoğu köşesinde, üzeri beşik tonozla örtülen 1.50x2.00 m. ölçüsünde küçük eyvan bulunmaktadır; burasının "kahve ocağı" olarak yapıldığını sanmaktayız (Res. 23). Bu hacmin de kuzey tarafında han ile irtibatı sağlayan ve sonradan kapatılan basık kemerli kapı açıklığı vardır (Res. 23). Bu kapı, handaki yolcuların yıkanmak için hamama rahatça geçmeleri amacıyla yapılmıştır (Çizim 1). Bugün batı cephenin kuzey köşesindeki kapı ile soyunmalık kısmı fonksiyonunu tamamen kaybetmiştir. Soyunmalık bölümüne sonradan briketten dış kabinleri yapılmış, şimdi ise gereksiz eşyaların konulduğu depo vazifesi görmektedir (Res. 23). Orijinalinde aydınlık fenerinin altında olması gereken şadırvan ile duvar kenarlarındaki soyunma sekileri de ortadan kaldırılmıştır. Bugün hamama giriş ise, ılıkığın batı tarafındaki helâ veya traşlığın batı duvarında sonradan açılan kapıdan sağlanmakta ve bu açıklıktan beton basamaklı merdivenle aşağı inilmektedir. Buradan da bugün soyunmalık olarak kullanılan "ılıkık" bölümüne geçilmektedir.

Soyunmalığın güney duvarında açılan basık kemerli 0.85x2.10 m. ölçüsündeki geçitten eyvana, buradan da "ılıkık" bölümüne ulaşılmaktadır. Geçidin doğu duvarının orta kısmı sonradan oyularak buraya 0.80x1.20 m. ölçüsünde helâ yapılmıştır. Doğrudan ılıklığa açılan beşik tonozlu eyvan, 1.55x2.55 m. ölçüsündedir. İllıklık, doğu-batı doğrultusunda yerleştirilmiş olup yaklaşık 4.60x15.00 m. ölçüsündedir. Bu mekân yanlarda atılan iki sivri kemerle üç kısma ayrılmış ve pan-

dantiflerle geçilen birer kubbeyle örtülmüştür (Res. 24). Orta bölümün kubbesi, eyvan görünümünde olan yan hacimlerinden daha büyüktür. İllıklık kısmına aydınlık; orta bölümün kubbesindeki aydınlık feneri ile yan kubbelelerdeki ışık gözleri ve batı duvarının üst kısmında açılan bir mazgal pencereden sağlanmıştır. İllıklığın kuzey tarafındaki eyvanın doğu ve batı taraflarında 2.20x2.70 m. ve 2.60x3.00 m. ölçülerinde iki hacim bulunmaktadır. Bu mekânların üzeri, bir tarafta kemerlere, diğer taraflarda duvarlara istinat eden pandantifli birer kubbeyle örtülmüştür. İç kısımlar kubbelelerde açılan ışık gözleriyle aydınlatılmıştır. Orijinal özelliklerini kısmen kaybeden ve basık kemerli birer kapıyla ılıklığa bağlanan bu hacimlerden birinin helâ, diğersinin de traşlık olarak yapıldığını düşünmekteyiz. Yukarıda da açıkladığımız gibi şimdi hamama giriş, batı köşedeki mekânın batı duvarında açılan kapıdan sağlanmaktadır (Res. 21). İllıklığın güney duvarında, sıcaklığa geçişi sağlayan kapının iki yanına simetrik olarak 1.40x1.55 m. ölçülerinde eyvana benzer iki derin niş yerleştirilmiştir. Zeminden 1.00 m. kadar yüksek tutulan nişler, beşik tonozlarla kapatılmıştır. İllıklık kısmı bugün fonksiyonunu yitirerek, soyunmalık olarak kullanılmaktadır. Eyvan görünümündeki yan hacimlerin zemini, orta kısmından iki basamak yüksek tutularak buralara soyunma sekileri yapılmıştır. Orta bölüme de sonradan küçük şadırvan yerleştirilmiştir.

İllıklığın güney duvarında açılan basık kemerli 0.90x1.70 m. ölçüsündeki açıklıktan, "sıcaklık" kısmına geçilmektedir. Sıcaklık bölümü; ortada merkezi mekân, bunun etrafında sıralanan iki eyvan ile eyvan görünümüne altı derin niş ve bu hacimlere birer kapı ile bağlanan üç halvetten ibaret "yıldız-vari" bir şemaya sahiptir (Çizim 7)²³.

Merkezi mekân, 7.30 m. çapında pandantifli kubbeyle örtülmüştür (Res. 25). Çeşitli büyüklükte ışık gözlerine sahip olan kubbenin altında 0.40 m. yüksekliğinde sekizgen planlı göbek taşı bulunur.

Merkezi mekânın doğu ve batı tarafına yerleştirilen eyvanlar ortalama 2.70x3.50 m. ölçülerinde olup, birer ışık gözüne sahip yıldız tonozlarla örtülmüştür. Eyvanların güney duvarlarında açılan hafif sivri kemerli birer kapıyla, 2.90x2.90 m. ölçülerinde ve pandantifli birer kubbeyle kapatılan halvetlere geçilir. Merkezi mekânın güney ve kuzeydeki hacimler beşik tonozlarla, eyvan görünümüne diğer dört derin niş ise yarım kubbelelerle kapatılmıştır (Res. 26). Yan eyvanlar ile iki halvette, taştan oyulmuş birer tane orijinal su kurnası mevcut. Diğer hacimlerdeki su kurnaları ise sonradan

23. S.Eyice, hamamları sıcaklık bölümlerine göre tipolojik olarak sınıflandırmıştır. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Eyice, S., "İznik'te Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", *Tarih Der.*, C.9, S.15, İstanbul, 1960, s. 99-120.

yapılmıştır. İki eyvan ile eyvan görünümü nişlerin zemini, merkezi mekânın zemininden bir basamak yüksekte tutulmuştur. Merkezi mekânı çevreleyen sekiz hacim genel yıkınma yerleri olarak, halvetler de müstakil mekânlar şeklinde tesis edilmiştir. Merkezi mekânın güney tarafındaki hacmin güney duvarında, sıcak su deposuna açılan sivri kemerli küçük bir pencere vardır (Res. 26).

Merkezi mekânın kuzeybatı köşesindeki derin nişin batı duvarında açılan bir kapıdan, kubbeyle örtülü bir halvete girilmektedir. İç mekâna aydınlık, örtü sistemindeki ışık gözlemlerinden sağlanmıştır. Bu hacmin kapısı yakın zamanlarda duvarla örülerek kapatılmıştır. Odanın içinde, Yahudilerin hamamda yıkandıktan sonra dalıp çıktıkları duvara yapışık bir havuz bulunmaktadır²⁴. Yahudiler için yapılan bu tür havuzlu mekânlara; "magtis"²⁵, "Yahudi havuzu"²⁶, "Yahudi teknesi"²⁷ ve "batak"²⁸ denilmekle beraber, Gaziantep'de de mahalli bir tâbir olarak "kulleytin"²⁹ adı verilmektedir.

Sıcaklığın arkasına, doğu-batı doğrultusunda, 3.40x.50 m. ölçüsünde sıcak su deposu yerleştirilmiştir. Bu mekânın üzeri ortada çapraz tonoz, yanlarda sivri beşik tonozla örtülmüştür. Su deposunun da gerisinde, doğu-batı yönünde tanzim edilen yaklaşık 4.70x15.50 m. ölçüsünde beşik tonozlu külhan kısmı bulunmakta ve bu hacme güney duvarında açılan kapıdan girilmektedir.

b) Süsleme:

Sade olarak inşa edilen hamamda önemli bezeme, sıcaklık kısmındaki yan eyvanların zemininde görülür. Eyvanların zemini, pembe, siyah ve kirli sarı renklerde mermerden yapılan sekiz kollu yıldızlarla dekore edilerek, iç mekâna muhteşem bir güzellik verilmeye çalışılmıştır (Res. 27). Sıcaklık kısmındaki diğer hacimlerin zemini ise, sonradan karo ile kaplanmıştır. Orijinalinde sıcaklıktaki bütün mekânların zemininin eyvanlardaki gibi, renkli mermerlerden yapılan geometrik motiflerle süslendiğini düşünmekteyiz. Yakın zamana kadar renkli mermerlerden geometrik süslemelere sahip olan göbek taşı da, onarımlar sırasında beton mozaikten yapılmıştır. Ayrıca iç mekânlardaki monotonluk, çeşitli biçimlerde yapılan ışık gözleriyle giderilmeye çalışılmıştır.

3- SUSAMHÂNE

Lala Mustafa Paşa Külliyesi'ndeki susamhâne, hanın kuzeybatı köşesine bitişik olarak yapılmıştır (Çizim 1). Yapı bugün büyük ölçüde tahrip olmuş ve fonksiyonunu kaybetmiştir, şimdi burada buğday ve arpa satılmaktadır. Susamhânenin inşasında, han ve hamamda olduğu gibi, sarımsak renginde küfeki kesme taş kullanılmıştır.

Gaziantep'de susam yağı üretimi önceden olduğu gibi, günümüzde de önemini korumaktadır. Susam özellikle helva ve tahinin ana maddesi olduğu için, bugün Antep'de birçok susam yağı ve helva imâlathânesi vardır³⁰. Evliya Çelebi, Antep'in helvasının çok meşhur olduğunu ve burada hiçbir yerde rastlamadığı çeşitli helvalar yapıldığını belirtmektedir³¹. Osmanlılar döneminde Antep'de çok sayıda susam ve helva imâlathânesinin olduğu anlaşılmaktadır. Bu yapı, tesbit edebildiğimiz kadarıyla, Osmanlı mimarisinden günümüze ulaşan tek "susamhâne" olması bakımından ayrı bir özelliğe sahiptir.

24. **Vakıflar Genel Müdürlüğü, Tescil Arşivi, Dosya Nu.:27.01.01/26.** Yahudilerin çokça bulunduğu bazı mahallerdeki hamamlarda, Yahudilerin kendi inançlarına göre temiz olabilmeleri için, yıkandıktan sonra içine dalıp çıktıkları havuzlu bir mekân bulunmaktadır. Havuzdaki su, hahamlar tarafından okunduğu için kutsal sayılmaktadır. Yahudilerin havuza girip çıkmaları, müslümanların guslü mukabilinde bir işlemdir.

Yahudilik inancına göre bir kişinin vücudundan akıntı gelirse, o şahıs mundar olur. Böyle birinin üzerine yattığı yatak, üstüne oturduğu herşey mundardır. Onun oturduğu eşyaların üzerine oturan da mundar olur. Bunu yapan kişi mundarlıktan kurtulmak için elbisesini yıkayacak, "kendi de ya akar suda yıkanacak ya da tamamıyla suya dalacaktır" bks. Örs, H., **Musa ve Yahudilik**, İstanbul, 1966, s.158.

25. Önge, Y., "Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar", **VI. Vakıf Haftası**, İstanbul, 1989, s. 257, 6.dipnot.

"Mağdis" Arapça bir kelime olup, "banyoda dalma havuzu" anlamına gelmektedir.

26. Büyükdığın, İ., "Edirne Hamamlarının Restitüsyon Sorunları", **Sanat Tarihi Araştırmaları Der.**, S.10, İstanbul, 1991, s. 31.

27. Ülgen, A.S., "Hamam" mad., **İslâm Ansiklopedisi**, 5/1.C., İstanbul, 1977, s.176.

28. Arseven, C.E., **Türk Sanatı Tarihi, -Menşinden Bugüne Kadar Mimari, Heykel, Resim, Süsleme ve Tezyini Sanatlar-**, İstanbul, 1954, s. 521.

29. Gaziantep'de "kulleytin" olarak telaffuz edilen kelimenin aslı, "kulleteyn"dir. Arapça bir kelime olan "kulleteyn", "iki kulle" demektir. Kulle ise, sözlük manasıyla "büyük küp" anlamındadır. İstilah manası itibarıyla, içine pis bir şey düşünce veya yıkanmak maksadıyla içine dalıp çıkınca kirlenmeyeceği miktarda su alan havuza, "kulleteyn" denilmektedir. Bazı kaynaklarda bu su miktarının en az 150-200 olması belirtiliyor bks. Muallim Nâci, **Kâmus Tercemesi**, C. 4, İstanbul, 1305, s. 54; Mahmûd Muhammed Hattâb, **el-Menhelü'l-Azbu'l-Mevrûd**, C.1, Beyrut (Baskı Tarihi Yok), s. 224.

Bir başka eserde de "kulleteyn" denilen havuzun, 0.60x0.60x0.60 m. boyutunda olduğu ifade edilmektedir; bu ölçülerde bir havuz da 216 litre alır bks. Gönenç, H., **Büyük Şâfi İlmihali**, Hilâl Yay., Ankara (Baskı Tarihi Yok), s. 30.

30. Gaziantep'in çevre bölgesinde yetişen ürünler, genellikle tarih boyunca en yakın merkez olan Antep tüccarlarının elinde toplanarak burada işlenmiş, ülke içi ve ülke dışına ihraç edilmiştir. Bu şehirde 1973'de 31 (otuzbir) tane tahin ve helva imâlathanesi mevcuttu; bu sayı bugün daha da artmıştır bks. **Cumhuriyetin 50. Yılında Gaziantep II Yılığ**, 1973, s.141,156.

31. **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, C. 9, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1984, s.148.

Bugün susamhânedede orta mekânın kubbesi tamamen, kuzey ve batı taraflardaki hacimlerin de büyük bir kısmı yıkılmıştır. Şimdi orta mekânın üzeri basit düz çatı ile kapatılmış, yıkılan kısımlar da briketle örülmüştür (Çizim 8; Res. 28-29). Susamhânenin önceden; ortada kubbeli merkezi mekân, merkezi mekânı doğu, batı ve güney taraflardan kuşatan üç eyvan ve bir fırın ile kuzey ve batı cephelerde dışa açılan toplam üç dükkândan oluşan bir plâna sahip olduğunu düşünmekteyiz (Çizim 9).

Susamhânenin orta mekânı 10.30x10.30 ölçüsünde olup, üzerinin taşkın sivri kemerli tromplarla yardımıyla duvarlara istinat eden yaklaşık 10.00 m. çapında bir kubbeyle örtüldüğü anlaşılmaktadır. Tromplardan sadece kuzeydoğu ve güneydoğu köşedekiler günümüze gelmiştir (Res. 29-30). Geçiş sistemlerinin arasında kalan duvar yüzeyleri ise sağır sivri kemerlerle hareketlendirilerek, kemer sayısı sekize tamamlanmıştır. Orta mekânın doğu kenarının ortasına, 2.85x3.50 m. ölçüsünde sivri beşik tonozlu bir eyvan yerleştirilmiştir (Res. 29). Bu hacmin doğu duvarında, hanın kuzeybatı köşesindeki mekâna açılan bir kapı ve bir pencere bulunmaktadır. Han ile irtibatı sağlayan bu açıklıklar sonradan kapatılmıştır (Çizim 1). Eyvanın kuzey tarafında, üzeri sivri beşik tonozla kapatılmış 1.80x2.40 m. ölçüsünde susamhânenin fırını bulunmaktadır. Fırının altında yer alan sivri kemerli ocak sonradan duvar örülerek kapatılmıştır (Res. 30). Orta mekânın güney tarafında, 1.40 m. derinliğinde ve 3.50 m. genişliğinde sivri kemerli eyvana benzer bir hacim bulunur (Res. 29). Günümüze gelen bazı kalıntılardan orta mekânın batı tarafında, doğudaki eyvanın tam ekseninde bir eyvanın daha olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bu hacim tamamen yıkılmıştır.

Batı taraftaki eyvanın güneyinde, sokağa açılan ve bazı onarımlarla günümüze gelen bir dükkân bulunmaktadır. Önceden susamhânenin batı cephesinde, eyvanın iki yanına simetrik olarak yerleştirilen ve handa olduğu gibi sivri kemerlerle dışa açılan beşik tonozlu iki dükkânın olduğunu düşünmekteyiz (Çizim 9). Ayrıca yapının kuzey cephesinin batı köşesinde, sivri kemerle dışa açılan ve beşik tonozla kapatılan küçük bir dükkân daha vardır (Res. 2). Bugün susamhâneye kuzey ve batı cephelerinde sonradan briketten yapılan ahşap lentolu iki geniş açıklıktan girilmektedir (Res. 28). Orijinalinde yapıya girişi sağlayan kapının, kuzey cephenin ortasında açıldığını düşünmekteyiz (Çizim 9).

DEĞERLENDİRME

a) Mimari:

Lala Mustafa Paşa Gaziantep'te; bedesten, han, hamam ve susamhânededen oluşan külliye (Çizim 1) ile beş dükkân yaptırmıştır; beş dükkânın külliyeyle irtibatları yoktur. Bu yapılardan bedesten

ile dükkânlar günümüze gelmemiştir. Lala Mustafa Paşa'nın Gaziantep'deki yapılarını, Halep ve Şam'da 1563-1568 yılları arasında Beylerbeyi olarak görev yaptığı esnada inşa ettirdiğini düşünmekteyiz.

Türk mimarisinde külliyei oluşturan yapıların merkezinde genellikle cami bulunurken, bu külliye-de yapılar hanın çevresine yerleştirilmiştir. Külliye-deki yapıların tamamen ticari eserlerden meydana gelmesi de dikkâti çeken özelliklerden biridir. Külliyei oluşturan yapılar arsanın durumuna göre şekil aldıkları için, belli bir geometrik yerleşim düzeni yoktur (Çizim 1). Türk mimarisinde, külliyei meydana getiren yapılar genellikle müstakil olup, birbirleriyle bağlantıyı sağlayan kapılara pek yer verilmemiştir. Fakat Lala Mustafa Paşa Külliyesi'nde han, hamam ve susamhâne organik bir bütün olarak inşa edilmiş; hamam ve susamhânenin müstakil girişleri olduğu gibi, han ile de irtibatı sağlayan kapıları vardır. Günümüzde olduğu gibi, önceden de bölgenin ticaret merkezi olan Gaziantep'de böyle bedesten, han, hamam ve susamhânededen oluşan başka külliye yapılmamıştır. Aynı külliye tipine diğer şehirlerde de rastlamıyoruz.

Lala Mustafa Paşa Hanı; tek katlı, tek avlulu ve avluya bitişik ahır bulunan Osmanlı hanları grubuna girer. Han; muhtelif ebat ve şekillerdeki hacimlerle dört taraftan çevrelenmiş avlu, avlunun güney tarafındaki mekânların arkasına yerleştirilen ahır ve kuzey (ön) cephede yer alan dükkânlardan oluşmaktadır. Avlunun önceden güney taraftan tamamen, batı taraftan da yarıya kadar "L" biçiminde revakla, öbür kısımların ise çeşitli mekânlarla kuşatıldığı anlaşılmaktadır. Revakların gerisindeki odalar hariç, diğer hacimler doğrudan avluya açılmaktadır (Çizim 2-4). Avluyu dört yönden çevreleyen odalar depo, servis hacimleri ve yolcuların kalmaları amacıyla yapılmıştır. Tesbit edebildiğimiz kadarıyla Osmanlı han mimarisinde, bu han gibi plan şemasına sahip olan başka yapı yoktur. Şöyle ki; böyle tek katlı ve avlusu bulunan hanlarda, yolcuların kalması maksadıyla yapılmış doğrudan avluya açılan odalar pek yoktur. Bergama Taşhan (XV. yüzyıl)³² bazı yönden Lala Mustafa Paşa Hanı'na benzer. Tek katlı olarak inşa edilen Taşhan'da avlu üç yönden revakla kuşatılmış ve avlunun gerisine de ahır yerleştirilmiştir. Bu handa odalar doğrudan avluya değil de, revaklara açılmaktadır. Taşhan'ın, Lala Mustafa Paşa Hanı'na benzeyen yönü, yolcuların ikâmetine ayrılan odaların avlunun kenarlarına yapılması ve ahırın avlunun gerisinde olmasıdır.

Osmanlılar döneminde inşa edilen tek katlı ve avlulu hanlarda genellikle, Anadolu Selçuklu hanlarının geleneğini sürdüren, avluya bitişik kapalı kısmı olan han tipi tercih edilmiştir. Bu tip yapılara örnek olarak; Kömürhan (Malatya-Harpur

32. Akozan, F., a.g.e., s.142.

1634-1638)³³, Malatya Silâhtar Mustafa Paşa Kervansarayı (1636)³⁴ ve Kayseri-İncesu Kara Mustafa Paşa Kervansarayı'nı (1670)³⁵ verebiliriz. Kömürhan'da, avlunun iki tarafında doğrudan avluya açılan mekânlara yer verilmiştir. Kara Mustafa Paşa Kervansarayı'nda avlu üç yönden revakla kuşatılarak, revakların gerisinde hiçbir mekâna yer verilmemiştir. Silâhtar Mustafa Paşa Kervansarayı'nda ise avlu dört taraftan revakla çevrelenmiş, sadece avlunun bir kenarında odalar yapılmıştır. Ömek vermiş olduğumuz üç handa, avluya bitişik büyük kapalı mekânlar, Lala Mustafa Paşa Hanı'nda olduğu gibi "ahır" olarak değil de, "yolcuların ikâmet" etmesi amacıyla yapılmıştır. Lala Mustafa Paşa Hanı'nın ön cephesinde bulunan dükkânlar, Osmanlı şehir içi hanlarının bazılarında yer verilmiştir.

Lala Mustafa Paşa Hanı'nda avlunun batı kenarındaki büyük odanın üzeri, ortada dikdörtgen kesitli kesme taş ayağa, yanlarda duvarlara istinat eden ve dört tarafa yelpaze şeklinde açılan yarım çapraz tonozlarla örtülmüştür (Res. 15). Buna benzer örtü sisteminin gelişmiş örneğine, Gaziantep Şeyh Fethullah Camii'nde (1550) rastlamak tayız³⁶. Bu tür örtü sisteminin erken örneklerini ise, Azerbaycan Bölgesi'nde Büyük Selçuklular döneminde inşa edilen Meraga Kümbed-i Surh (1147)³⁷ ve Nahçıvan Mümine Hatun Türbesi (1186)³⁸ ile Anadolu Selçuklu devrine ait Kemah Melik Gazi Türbesi (XII. yüzyılın sonu-XIII. yüzyılın başı) ve Nıksar Kırkkızlar Türbesi'nin (XIII. yüzyılın ilk çeyreği)³⁹ cenazelik katlarında yer verilmiştir.

Gaziantep Lala Mustafa Paşa Hamamı; klâsik Osmanlı hamamlarının plan şemasına uygun olarak soyunmalık, ılıklik, sıcaklık ve sıcaklığa bitişik su deposu ile külhandan oluşmaktadır (Çizim 7). Soyunmalık kısmı büyük bir kubbeye örtülmüştür. Soyunmalıklar, hamamların mekân düzenlemelerinde yaygın bir eğilim olarak en büyük bölümlerinden biri olmaktadır. Kubbenin XIV. yüzyıldan itibaren sonunmalıklarda en sık kullanılan örtü sistemi olduğu gözlemlenir. Enine dikdörtgen planlı olan ılıklik kısmı, yan yana üç kubbeye örtülmüştür. Ayrıca üzerleri kubbeli helâ ile traşlık da ılıkliğe açılırlar. ılıklik bölümünün geniş tutulması, bu kısmın şimdi olduğu gibi önceden de soğuk havalarda soyunma yeri olarak kullanıldığına işaret edebilir. ılıklik, Anadolu'da erken dönemlerden itibaren hamamların ana bölümlerinden biri olmuştur. Hamamda dikkati çeken en önemli kısım, sıcaklık bölümüdür. Bu kısım; ortada sekizgen planlı merkezi mekân, bunun etrafında sıralanan iki yan eyvan ile eyvan görünümünde altı derin niş ve bu hacimlere birer kapıyla bağlanan üç halvetten ibaret "yıldız-varı" bir şemaya sahiptir. Halvetlerden ikisi eyvanlara, içinde Yahudilere ait havuz bulunan halvet, ise, eyvan görünümündeki derin nişe açılmaktadır.

Türk hamamlarındaki "yıldızvari sıcaklıklı tip" in, Antik devir örneklerinden alınan ilhamla ortaya çıktığı anlaşılmaktadır; bu plan tipine kaplıcalarda da yer verilmiştir⁴⁰. Lala Mustafa Paşa Hamamı'nın sıcaklığındaki plan şemasını aynı biçimde başka hamamlarda görmemekle beraber, benzerlerine rastlamaktayız. Bu tip yapılara örnek olarak; İstanbul'daki Fatih Hamamı'nı (1463-1471)⁴¹, Çukur Hamamı'nın erkekler kısmını (1463-1471) ve Mahmut Paşa Hamamı'nı (1466)⁴² verebiliriz. Bu hamamların, Lala Mustafa Paşa Hamamı'ndan ayrılan yönü, yan eyvanlara karşılıklı olarak yerleştirilen ikişer halvetin açılması ve Yahudi havuzunun (kulleteyn) bulunduğu mekâna yer verilmemesidir. Yahudilerin kendi inançlarına göre temiz olabilmeleri için dalıp çıktıkları havuzlu hacimler bazı hamamlarda da yapılmıştır. Bu tip yapılara; Edirne Topkapı Hamamı (1440), Edirne Tahmis Hamamı (1524), Edirne Abdullah Hamamı (XVI. yüzyılın başı)⁴³ ve Kilis Paşa Hamamı'nı (1560)⁴⁴ örnek verebiliriz.

Lala Mustafa Paşa Külliyesi'nde hanın kuzey-batı tarafına yerleştirilen susamhâne, tesbit edebildiğimiz kadarıyla, Osmanlı mimarisinden günümüze gelen tek susamhânedir. Bu yapı, kendi türünde tek örnek olması açısından ayrı bir özelliğe sahiptir. Susamhânenin müstakil girişi olduğu gibi, han ile de bağlantıyı sağlayan kapısı vardır (Çizim 1).

33. Aytaç, İ., Kömürhan, **Vakıflar Dergisi**, S. 20, Ankara, 1988, s. 249-264.

34. Bkz. Göyünc, N., "Eski Malatya'da Silâhtar Mustafa Paşa Hanı", **Tarih Enstitüsü Der.**, I, 1970, s. 63-92; Cezar, M., **Typical Commercial Buildings of The Ottoman Classical Period and The Ottoman Construction System**, İstanbul, 1983, s. 154.

35. Kuran, A., "Orta Anadolu'da Klâsik Osmanlı Mimarisi Çağının Sonlarında Yapılan İki Külliye", **Vakıflar Dergisi**, S. 9, Ankara, 1971, s. 239-240.

36. Bkz. Topkaraoğlu, N., "Gaziantep Fethullah Camii ve Zaviyesi", **Vakıflar Dergisi**, S.19, Ankara, 1985, s. 209; Çam, N., **Gaziantep Şeyh Fethullah Külliyesi**, Ankara, 1989, s. 7.

37. Cezar, M., **Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık**, İstanbul, 1977, s. 334.

38. Aslanapa, O., **Kırım ve Azerbaycan'da Türk Eserleri**, İstanbul, 1979, s. 76.

39. Önkal, H., **Anadolu Selçuklu Türbeleri**, Atatürk Üni. İslâmi İlimler Fak., Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1977, s. 55,103.

40. Önge, Y., "Anadolu'da Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar", **Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri**, C.1, İstanbul, 1988, s. 410.

41. Arseven, C.E., **a.g.e.**, s. 522, 1025.Şekil.

42. Aru, K.A., **Türk Hamamları Etüdü**, İstanbul, 1949, s. 60,63.

43. Büyükdığın, İ., **a.g.m.**, s. 32.

44. Konyalı, İ.H., **Abideleri ve Kitabeleri İle Kilis Tarihi**, İstanbul, 1968, s. 557.

Bu külliye de olduğu gibi, han ile irtibatlı bir imâlat-hanenin inşa edilmesi daha ziyade bölgesel özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, Gaziantep'deki Kürkçü (1890) ve Elbeyli (XIX. yüzyılın sonu) hanlarının yan taraflarına da birer "sabun-hâne" yapılmıştır. Bu imâlathanelerin de hanla bağlantıları olduğu gibi, müstakil girişleri de vardır. Bu tür kompleks yapılara Osmanlı han mimarisinde pek yer verilmemiştir.

b) Süsleme :

Külliye de dikkati çeken süsleme, hanın cümle kapısı ile hamamın sıcaklık kısmında görülür. Cümle kapısı iki renkli taştan yapılmıştır (Res. 3). Hamamın da sıcaklık kısmının zemini ve göbek taşının orijinalinde tamamen renkli mermerlerden yapılan geometrik motiflerle bezendiği anlaşılmaktadır (Res. 27). Gaziantep'de inşa edilen dini ve sivil yapılarda renkli mermer veya taş kaplama sevierek kullanılmıştır. Antep yapıları, bulunduğu bölgenin coğrafi özelliği olarak Zengî, Eyyübî ve Memlûklular sanatından büyük ölçüde etkilenmiştir. Zengîler, Eyyübîler ve Memlûklular taçkapı, pencere, mihrap, minare ve cephe gibi çeşitli mimari elemanlarını renkli mermer veya taş kaplamalarla bezemişlerdir.

Gaziantep'de bugün mevcut olan 18 (onsekiz) hanın 6 (altı) tanesi hariç, diğerlerinin taçkapısı iki renkli taştan yapılmıştır. Ayrıca iki renkli taş bezemeye sahip olan han taçkapılarına örnek olarak;

Zazadin Hanı (Konya-Aksaray/1237)⁴⁵, Diyarbakır'daki Hüsrev Paşa Hanı (1527), Hasan Paşa Hanı (1554) ve Yeni Han'ı (1788)⁴⁶ verebiliriz. İki renkli taş süslemelere, Osmanlı hanlarının yoğun olarak bulunduğu Bursa ve İstanbul'da fazla itibar edilmemiştir.

Lala Mustafa Paşa Hamamı'nın sıcaklık kısmında görülen çok renkli mermer bezeme, bazı Osmanlı dönemi hamamlarında kullanılmıştır. Bu süslemelerle Suriye'deki geleneksel renkli taş işçiliğinin etkileri sözkonusudur. Bu tür bezemeye sahip olan hamamlara; Gaziantep Şeyh Fethullah Hamamı (1550), İstanbul Haseki Hamamı (1553), Kilis Paşa Hamamı (1560), Kilis Hasan Bey Hamamı ve İstanbul Çemberlitaş Hamamı'nı örnek verebiliriz⁴⁷. Ayrıca Lala Mustafa Paşa'nın 982 H./1574 M. tarihli vakfiyesinde, Şam'da yaptırdığı Büyük Hamam'ın zemininin de renkli mermer ve taşlarla döşeli olduğu belirtilmektedir⁴⁸.

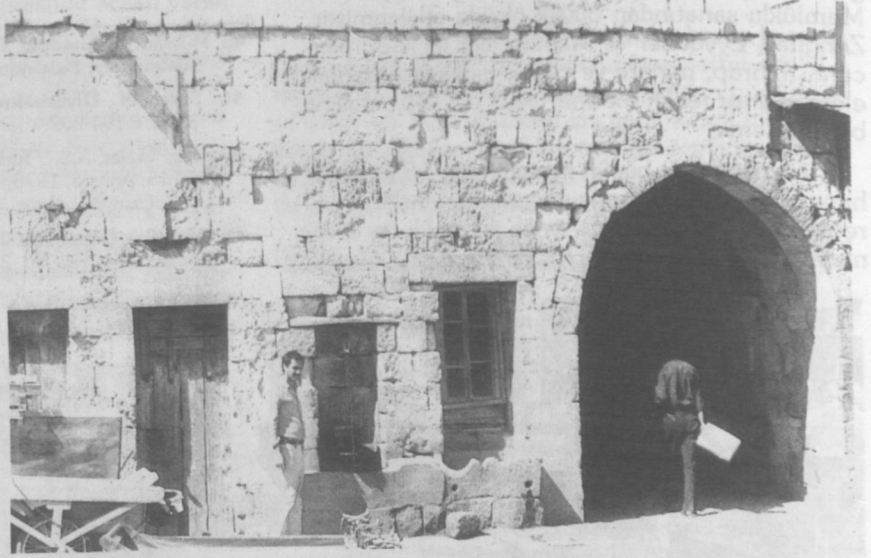
45. Mülâyim, S., *Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler, Selçuklular Çağı*, Ankara, 1982, s. 61.
46. Sözen, M., *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, İstanbul, 1971, s. 194-202.
47. Blz. Ünver, A.S., "Türk Hamamı", *Belleten*, C.37, S.145, Ankara, 1973, s. 87-94; Önge, Y., a.g.e., s. 417; Çam, N., a.g.e., s. 53.
48. *Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter Nu:747, Sahife: 274, Sıra Nu.:219.*

Res. 1: Hanın genel görünüşü (1987).

Res. 4:
Han, avlunun
kuzey kenarı
(1987).

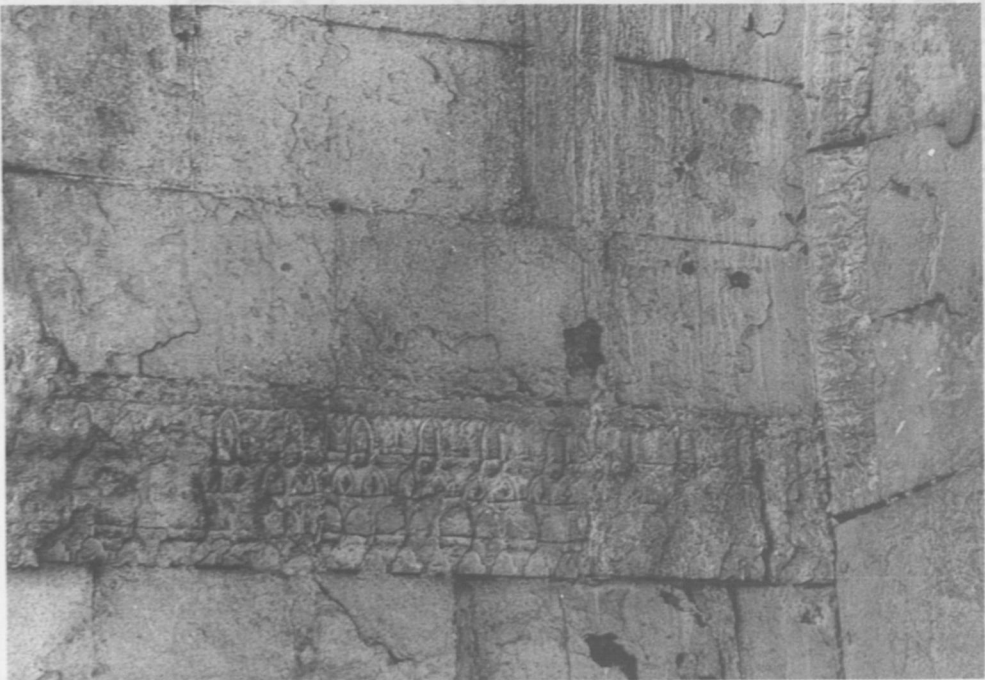
Res. 6:
Han,
avlunun
kuzey kenarındaki
kuyu ve su teknesi
(1987).

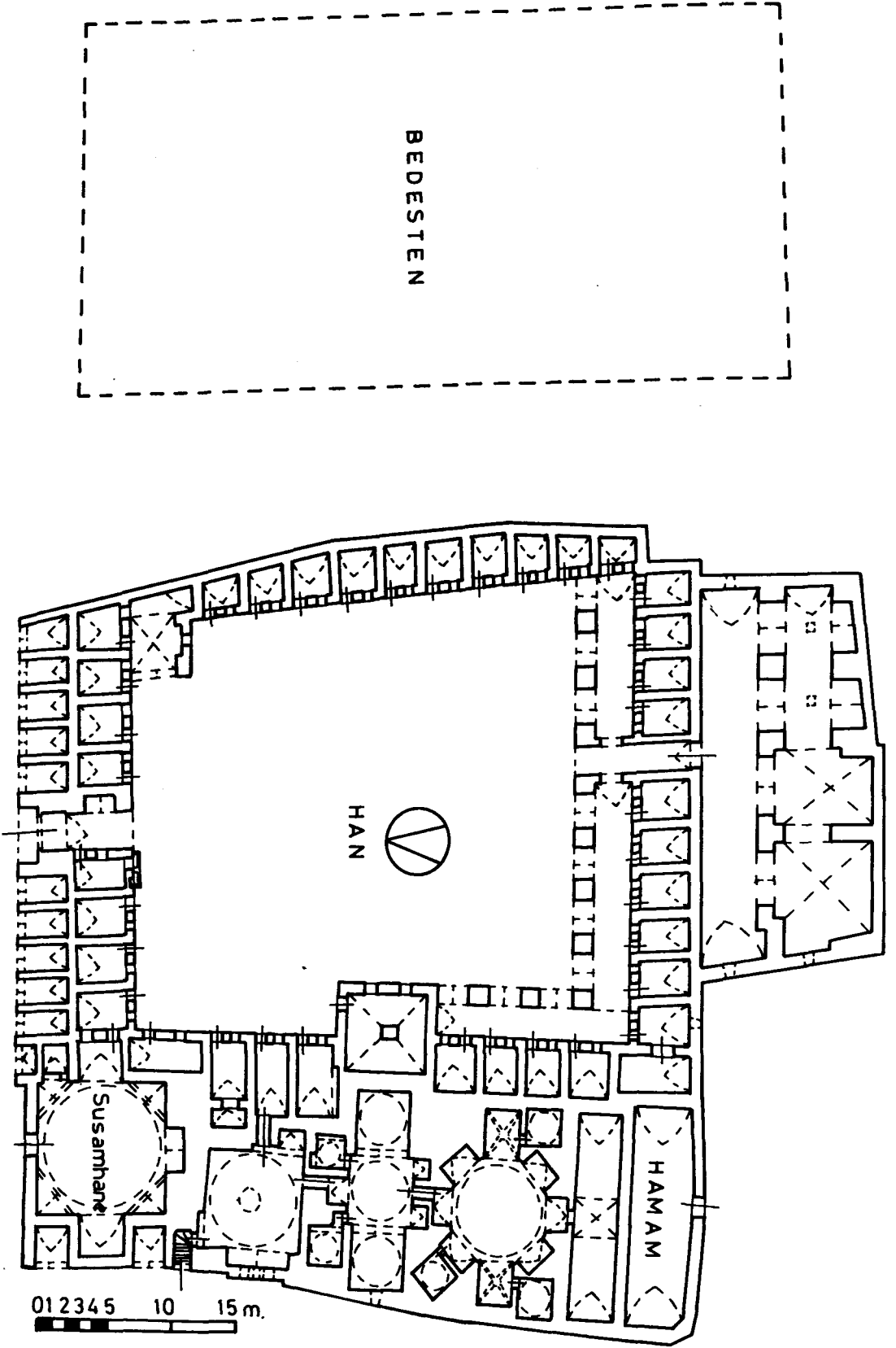
Res. 12:
Han,
avlunun
batı kenarı
(1987).

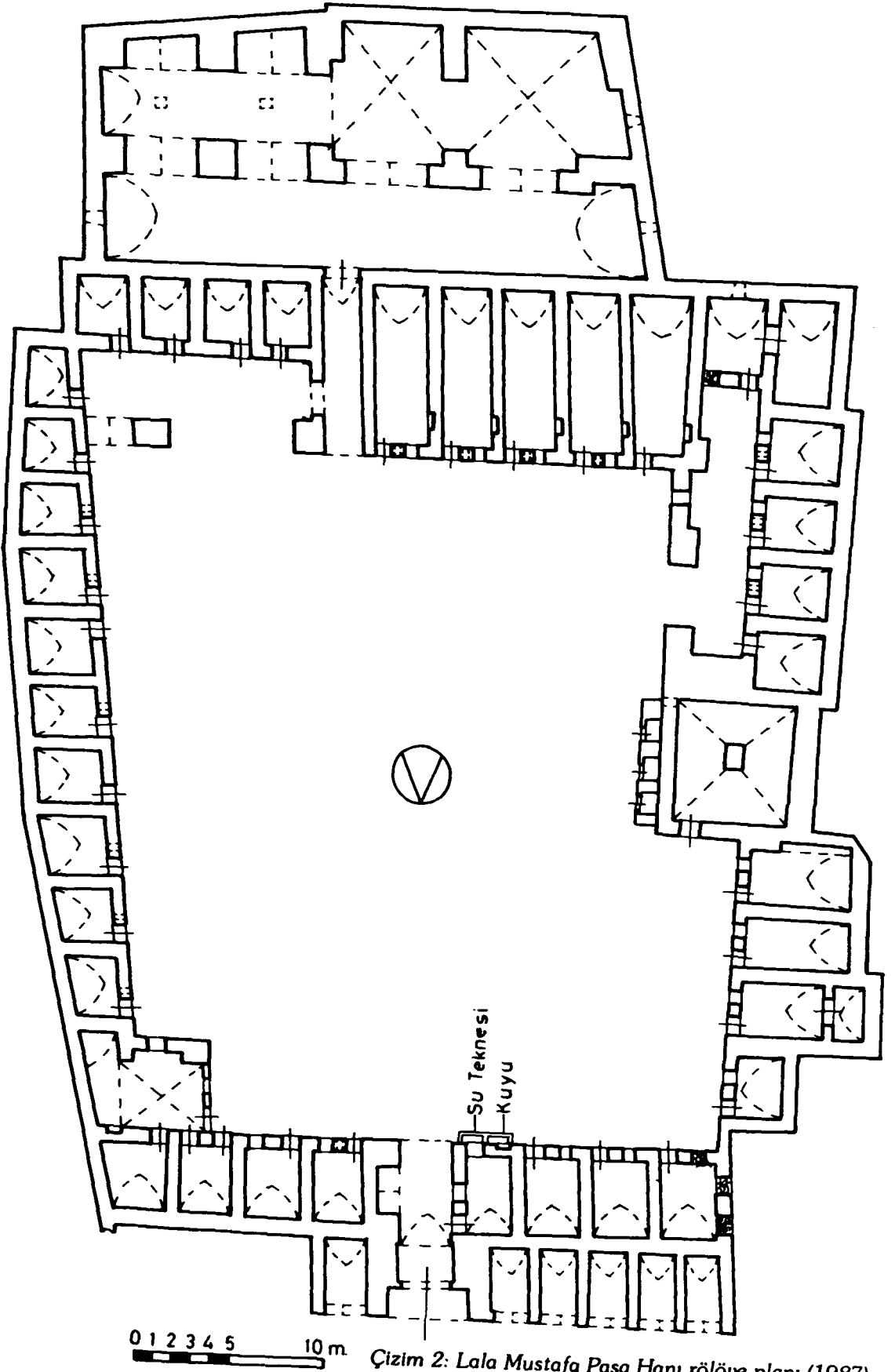
Res. 13:
Han,
avlunun
batı kenarındaki
revakın
kemer izi.

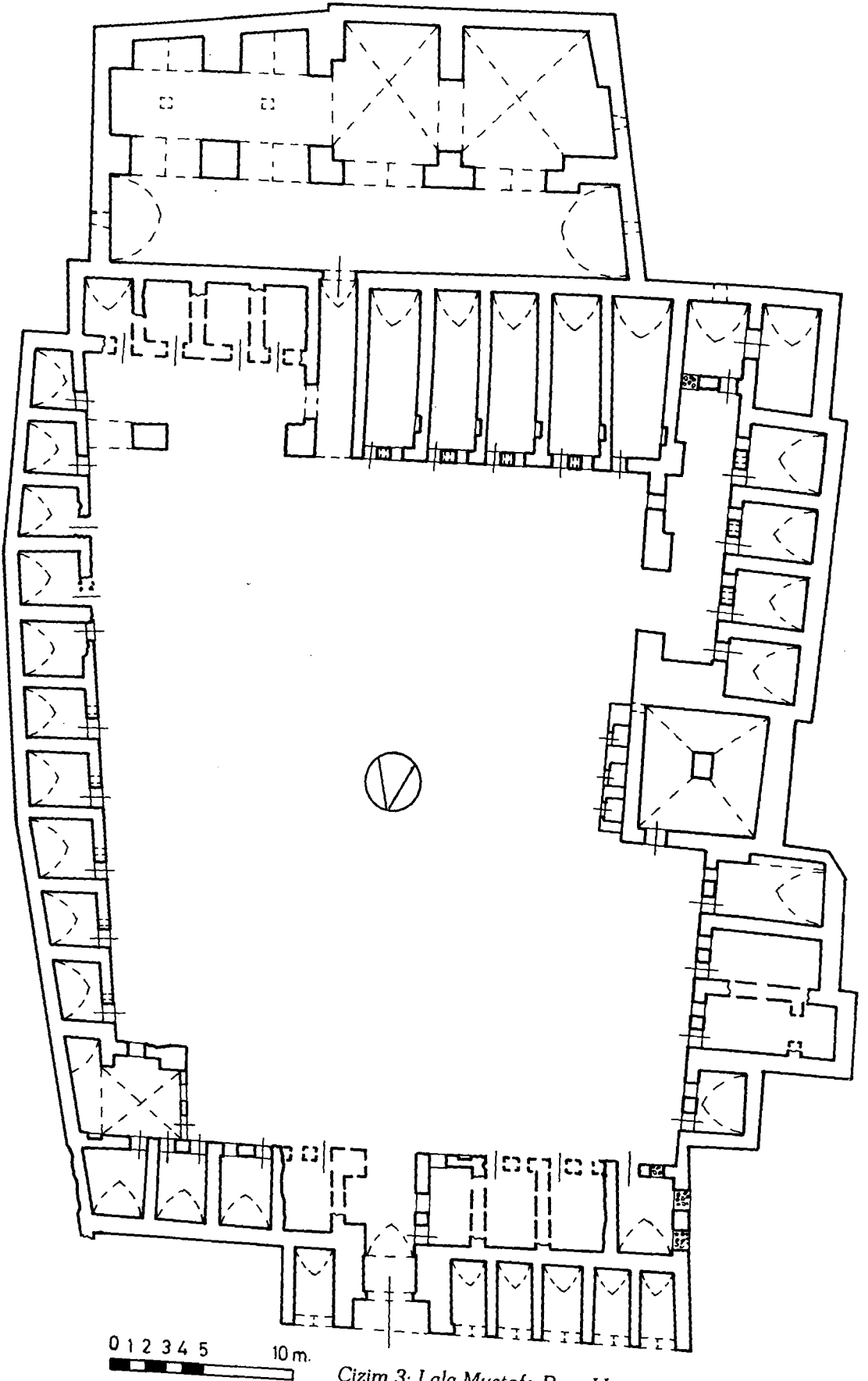
Res. 20: Han, cümle kapısındaki süsleme.

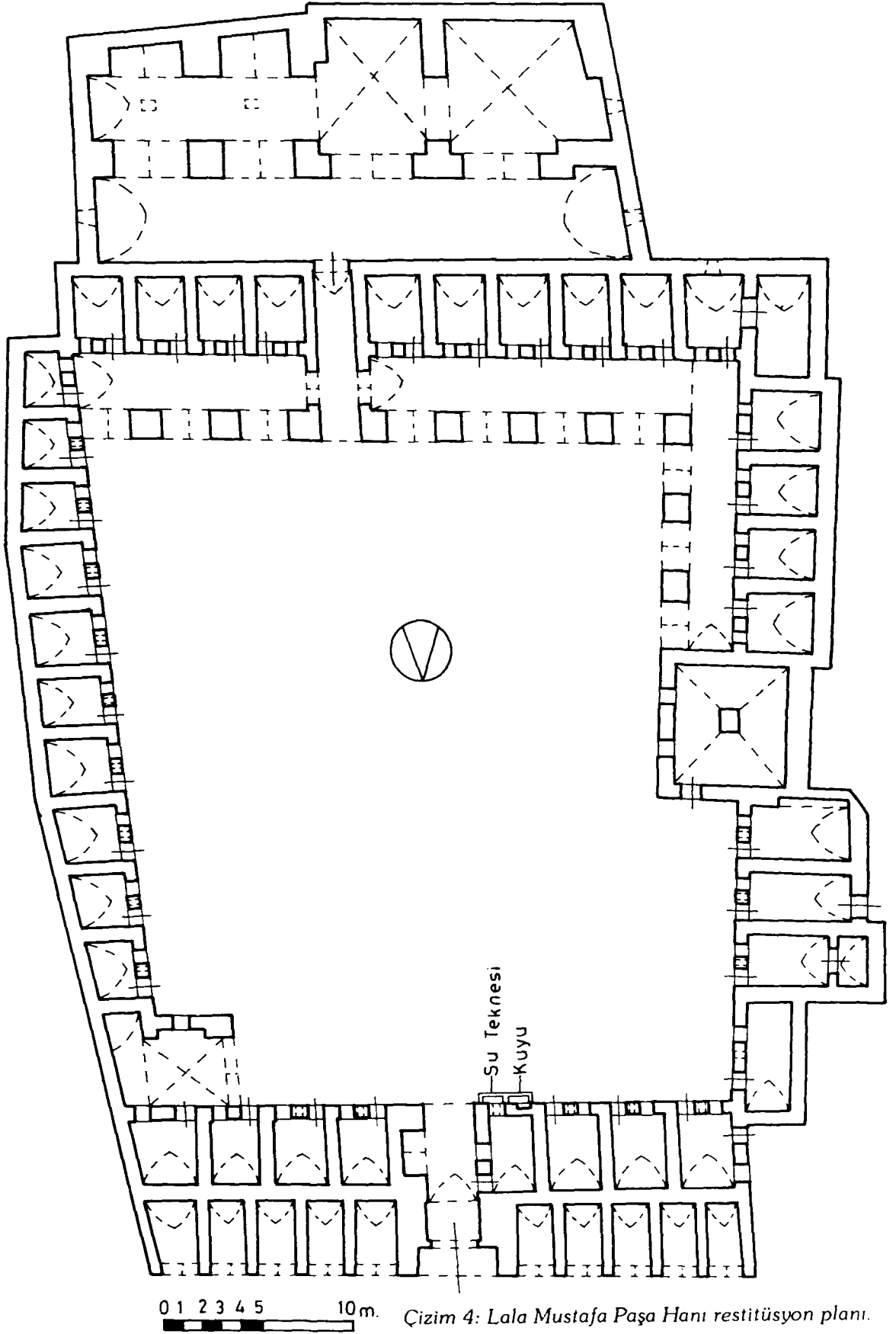
Cizim 1: Lala Mustafa Paşa Külliyesi'nin vaziyet planı.

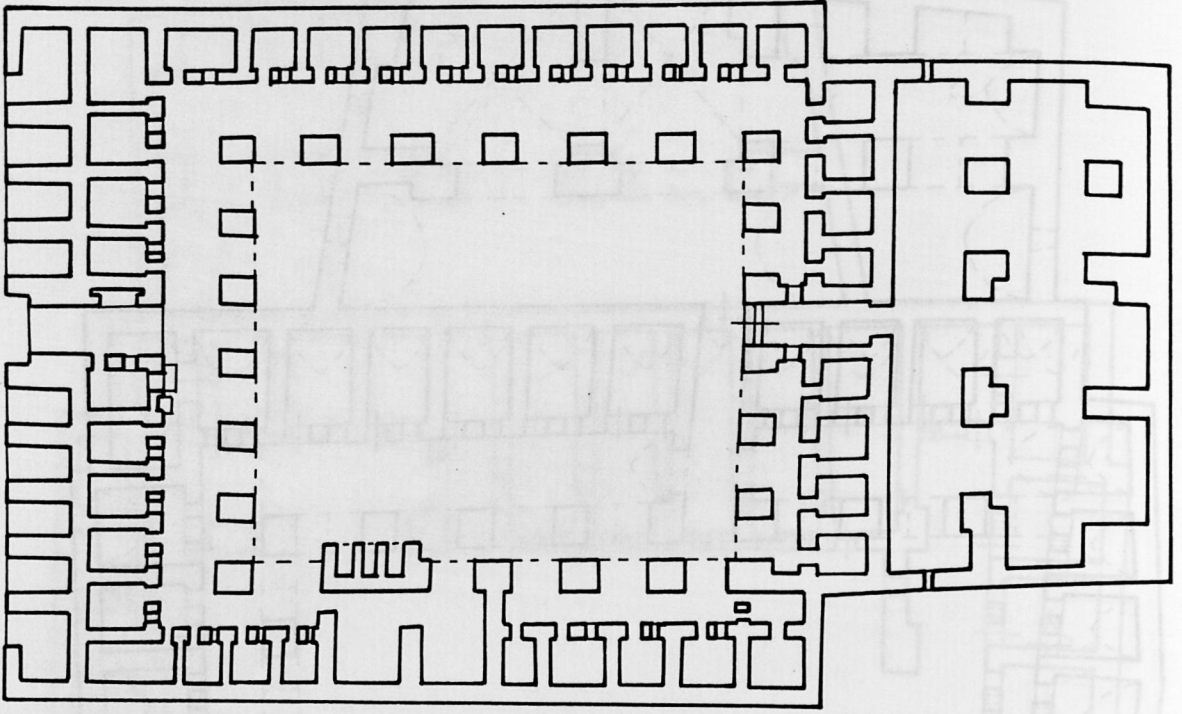

Çizim 2: Lala Mustafa Paşa Hanı rölöve planı (1987).

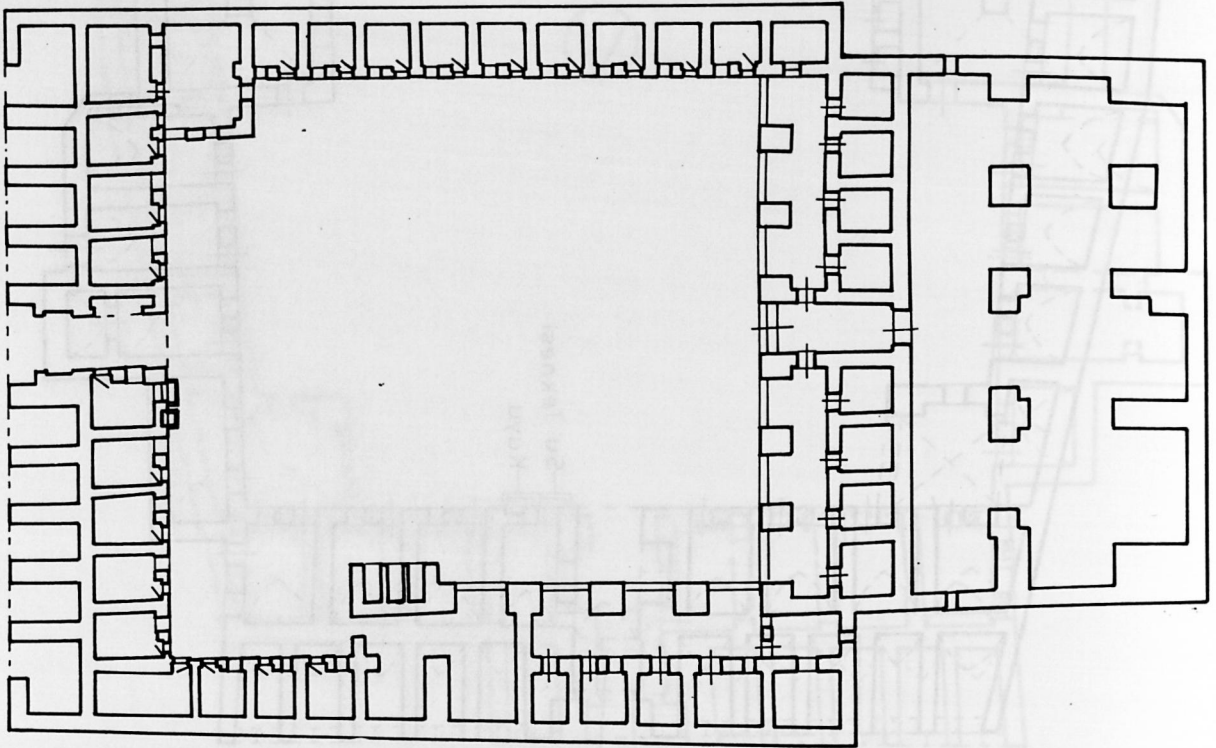

Çizim 3: Lala Mustafa Paşa Hanı rölöve planı (1993).

Çizim 5: Lala Mustafa Paşa Hanı planı (F.Akozan'dan).

Çizim 6: Lala Mustafa Paşa Hanı planı (Gaziantep Müzesi Arşivi'nden).

Res. 2:
Han,
kuzey (ön)
cephe.

Res. 3:
Han,
cümle kapısı.

Res. 5: Han, aulunun kuzey kenarı.

Res. 7:
Han,
avlunun
doğu kenarı.

Res. 8:
Han,
avlunun doğu
ve kuzey kenarı.

Res. 9:
Han,
avlunun
doğu kenarındaki
eyvan.

Res. 10:
Han,
avlunun
batı kenarındaki
mekânlar.

Res. 11:
Han,
avlunun
batı ve kuzey
kenarı.

Res. 14:
Han,
avlunun
batı kenarındaki
büyük oda.

Res. 15:
Han,
avlunun
batı kenarındaki
büyük odanın
örtü sistemi.

Res. 16: Han, avlunun güney kenarındaki duvar.

Res. 17:
Han,
avlunun doğu
ve
güney kenarı.

Res. 18:
Han,
avlunun
güney kenarının
doğu kısmı.

Res. 19:
Han,
ahırın
içten görünüşü.

Res. 21: Susamhâne ve hamamın batı cephesi.

Res. 22: Hamam, örtü sistemleri.

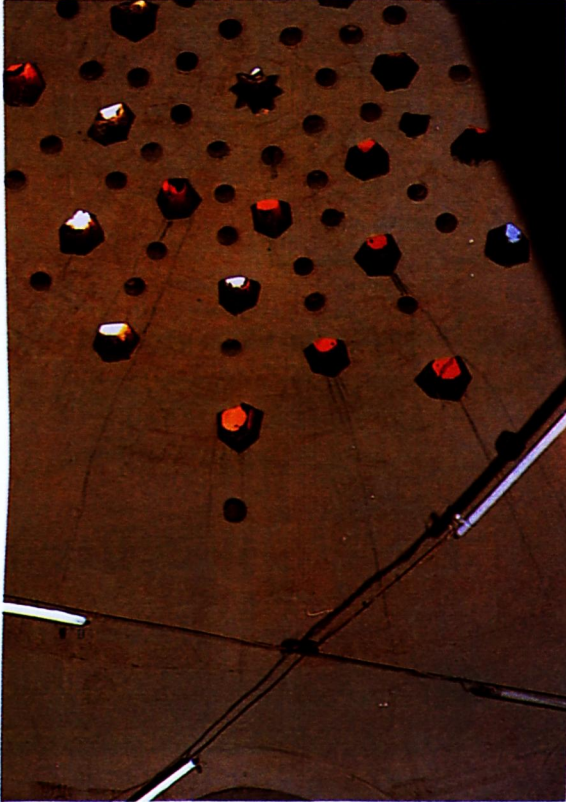

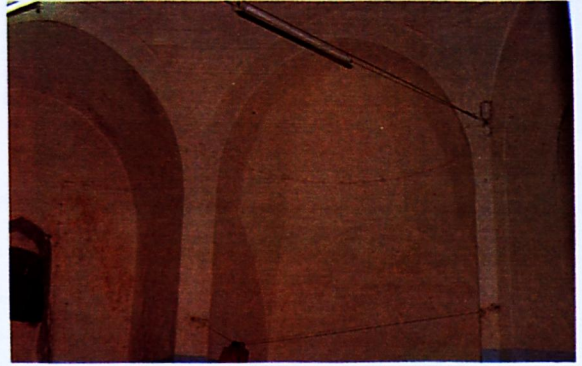

Res. 23: Hamam, soyunmalık kısmı.

Res. 25: Hamam, sıcaklık kısmındaki merkezi mekânın kubbesi.

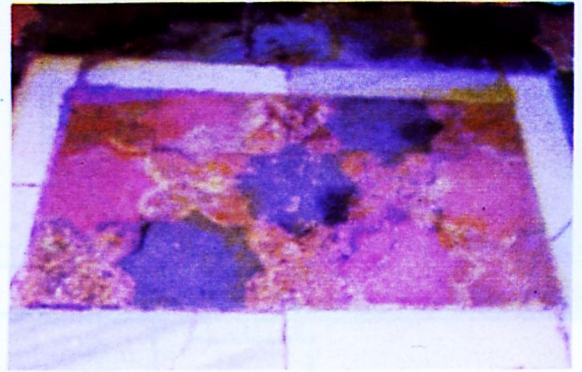

Res. 24: Hamam, ılıklik kısmı.

Res. 26: Hamam, sıcaklık kısmı.

Res.27: Hamam, sıcaklık kısmının zeminindeki mermer süsleme.

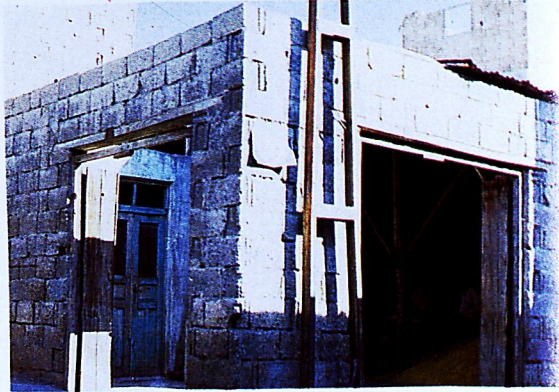

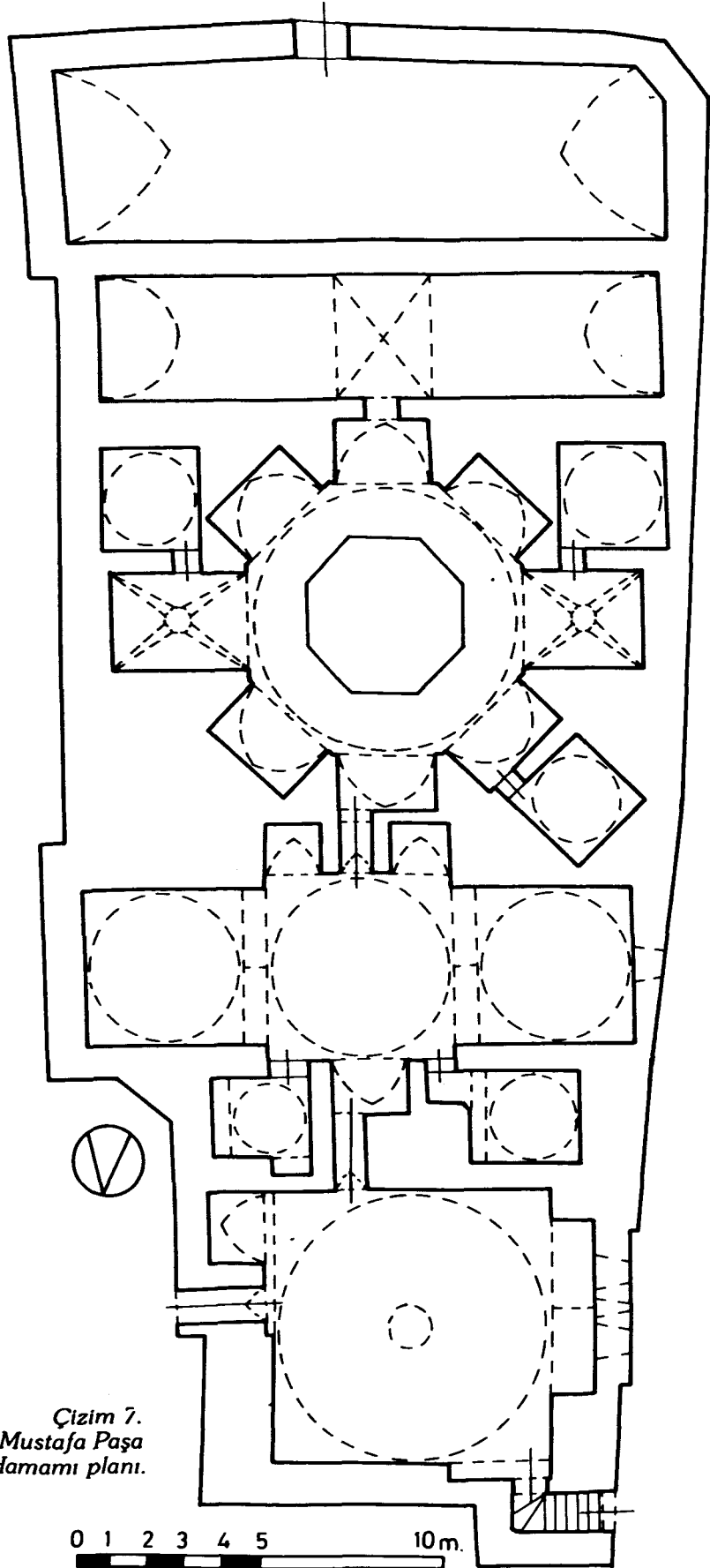
Res. 29: Susamhânenin iç kısmı.

Res. 30:
Susamhâne,
fırın ile kubbeye
geçiş sistemi.

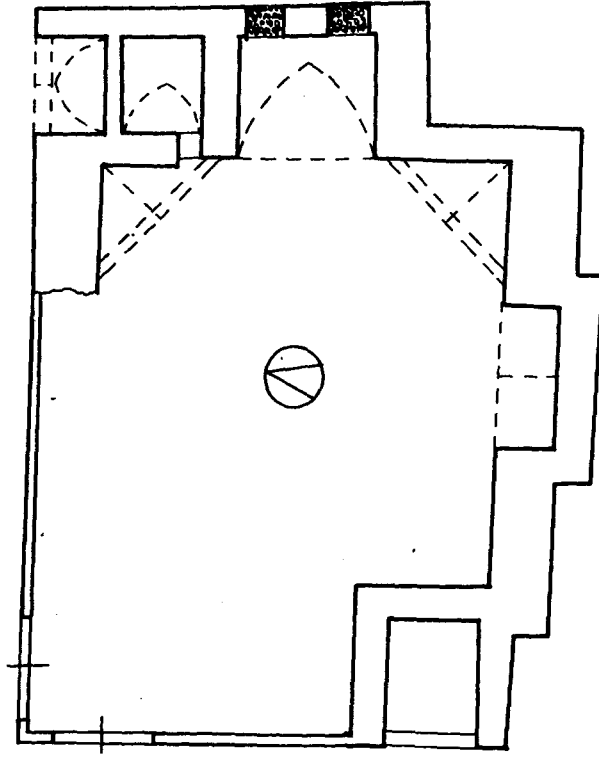
Res. 28: Susamhânenin dıştan görünüşü.

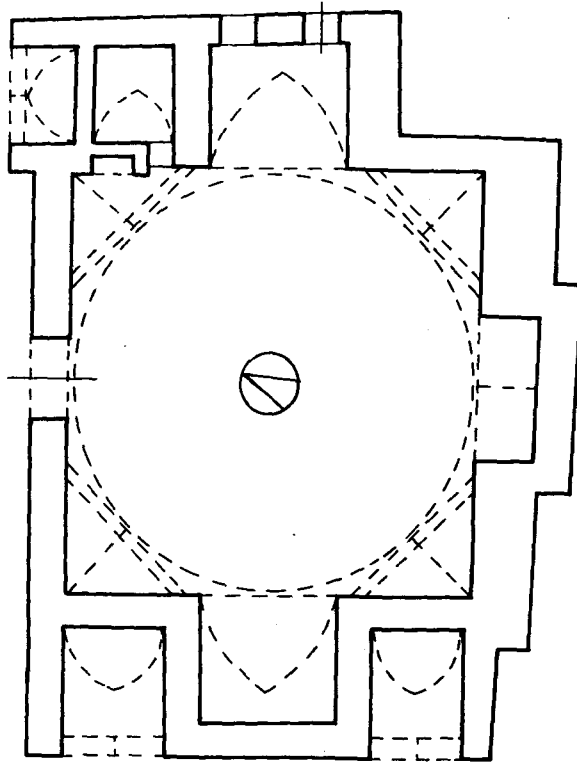
Çizim 7.
Lala Mustafa Paşa
Hamamı planı.

0 1 2 3 4 5 10m.

0 1 2 3 4 5 m.

Çizim 8: Lala Mustafa Paşa Susamhânesi rölöve planı.

0 1 2 3 4 5 m.

Çizim 9: Lala Mustafa Paşa Susamhânesi restitüsyon planı.

BÂNÎ ÇOBAN MUSTAFA PAŞA VE BİR OSMANLI ŞEHİRİ GEBZE

Dr.Fatih MÜDERRİSOĞLU

Sultan I. Selim (Yavuz) (1512-20) ve I. Süleyman (Kanunî) (1520-66) zamanında, önemli devlet görevlerinde bulunan Mustafa Paşa (d.?-öl.1529)'nın aslen Bosna'lı, ya da Arnavut kökenli olduğu ileri sürülür. Boşnak kökenli olması, lâkabından dolayı daha kuvvetli bir ihtimal olarak gözükmetedir.¹

Mustafa Paşa, önce Yeniçeri Ocağı'na alınarak 1514 Çaldıran Seferi'ne katılmış, sonra Saray'da yetişerek sırasıyla, "Kapıcıbaşı", "Beylerbeyi", "Rumeli Beylerbeyliği" görevlerinde bulunmuş, bu makamda iken, sadrazam Pîr Mehmed Paşa'nın isteği ile I. Selim tarafından III. vezirliğe tayin edilmiştir². I. Süleyman döneminin ilk yıllarında da vezirliğe devam eden Mustafa Paşa, 1521 Belgrad Seferi'nde, Belgrad'a Tuna yönünden saldıran kuvvetlere komuta etmiştir. 1522'de, serdar olarak donanmanın başında Rodos Seferi'ne çıkan Paşa, kuşatma sırasında ölen Mısır valisi Hayr-Bay'ın yerine 24 Zilhicce 928 H./17 Aralık 1522'de Mısır valiliğine atanmıştır³. Recep 929 H./ Mayıs 1523 M.'ye kadar, yani 6,5 ay gibi kısa bir süre zarfında, çıkan isyanı bastırdığı için İstanbul'a dönmüş daha doğrusu geri çağırılmıştır.⁴ Bu olayı müteakip II. vezirlik görevini sürdürürken Şaban 935 H./ Nisan 1529 M. tarihinde İstanbul'da vefat etmiş, dolayısıyla kendi adına inşa ettirdiği en büyük vakıf eseri Gebze'deki külliyesinin içinde yer alan türbesine gömülmüştür. Yerine ise Kasım Paşa vezirliğe getirilmiştir.⁵

Tarihimizde "Çoban", "Gazi", "Boşnak", "Damat", "Mısır'lı Paşa", "Polak", "Koca Lala" lâkablarıyla tanınan Mustafa Paşa, bu ünvanlarını çeşitli nedenlerden dolayı almıştır.⁶ Örneğin; doğduğu bölgeye izafeten "Boşnak"; Saray çevresinden evlenmesinden ötürü "Damat": 1522'de, Rodos Seferi'ne katıldığından dolayı da "Gazi" ün-

vanlarıyla tanınmaya başlayan Paşa, kısa bir süre de olsa Mısır'da bulunduğu için lakablarına "Mısır'lı Paşa"yı da katmıştır. En yaygın lâkabı "Çoban"ın ise hangi olayın gerekçesi olarak takıldığı belli değildir. "Polak", H.Dernschwam'da, "Koca Lala" da sadece Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde geçmektedir.⁷

1. Hakkında ayrıntılı bilgiye ulaşamadığımız Mustafa Paşa'ya doğrudan, ya da dolaylı olarak ele alan başlıca çalışmalar şunlardır: Mehmed ibn-i Mehmed, *Nuhbetü'l-tevârih ve'l ahbar*, İstanbul 1276/1859-60; Peçevi İbrahim, *Peçevi Tarihi*, İstanbul 1281/1864; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, İstanbul 1312/1894; Osman Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişâfı*, İstanbul 1936; İ.Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1947-61; İ.H.Konyalı, "Gebze", *Tarih Hazineleri*, 12 (1951); M.Tayyip Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, İstanbul 1952; S.Eyice, "Svilengrad'da Mustafa Paşa Köprüsü (Cisr-i Mustafa Paşa) *Belleten*, 28/112(1964); A.Kuran, *Mimar Sinan*, İstanbul 1988; A.Özcan, "Mimar Sinan'a Sipariste Bulunanlar", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, İstanbul 1988; İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1988; A.Sevim-Y.Yücel, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1989.
2. İ.H.Danişmend, a.g.e., C.II, s.11.
3. A.g.e., C.II, s.71-72,77-87,99-102.
4. İ.H.Uzunçarşılı, a.g.e., C.II, s.316-17.
5. Mehmed ibn-i Mehmed, a.g.e., s.46; Peçevi, a.g.e., C.I, s.132; Mehmed Süreyya, a.g.e., C.IV, s.372; M.Sözen vd., *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, İstanbul 1975, s. 164; G.Goodwin, *A. History of Ottoman Architecture*, London 1971, s.189.
6. İ.H.Danişmend, a.g.e., C.II, s.454; S.Eyice, "Svilengrad...", s.729-56; Baltacı, XV.-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, İstanbul 1976, s.320.
7. F.Babinger, *Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55)*, München-Leipzig 1923, s.22-23; H. Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü* (çev.Y.Önen), Ankara 1988, s.209; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (Rumeli-Solkol ve Edirne), (haz.İ.Parmaksızoğlu), Ankara, s.2411-42.

Kişiliğine gelince; başarılı bir devlet adamı, iyi bir asker olarak tanınmasının yanı sıra, döneminde saray entrikalarına karışmadığı kabul edilir ve devşirmeler içinde de bağlılığı ile dikkat çeker. Yaygın kabul edilen bir görüşe göre, I. Selim'in kızlarından biriyle, büyük bir ihtimalle Sultanzade Sultan Hanım Sultan (Şehzade Sultan)⁸ ile evlenen Mustafa Paşa, evliliğinin bir uzantısı sonucu II. vezirliğe yükselmiş olmalıdır. Bir bakıma Paşa'nın, Saray'la olan bağlantısının meslekî kariyerine yansıdığı iddia edilebilir. Çünkü, Saray'a damat olmuş diğer sadrazam ve vezirleri de düşüncecek olursak, idarî güçlerini Saray'a dayayan bir grup bâninin sonuçta ekonomik güçlerini artırdıkları, bu bağlamda vakıf sistemiyle de ekonomik güçlerini kan bağıyla ailelerine aktardıkları bilinmektedir. Nitekim Mustafa Paşa, vakfiyesine koydurduğu bir şarta göre, eşi Hanım Hatun'u mütevellî tayin etmektedir.

Bir bâni olarak Mustafa Paşa'nın sanatsal yönü irdelenirse şu bilgilere ulaşılır. Mustafa Paşa, Gebze ve Eskişehir'de birer büyük boyutlu menzil külliyesi (şehirlerarası çok amaçlı ana yollarda inşa edilen yapı toplulukları), Svilengrad (Cisr-i Mustafa Paşa) ve Edime-Söğütözü'de köprü, Seyidgazi, Galata ve Boğazkesen'de sıbyan mektebi ile Edirne'de han ve hamamlardan oluşan eserlerin bânisidir. Başta vakfiyeler olmak üzere, kitabe, tapu ve tahrir defteri gibi arşiv malzeme ile, seyahatname ve tarih yazarlarına ait eserlerin çeşitli yerlerindeki kayıtlarda Mustafa Paşa'nın adına rastlanılır.⁹

Paşa'nın, başmimar ve Hassa Mimarlık Teşkilatı ile olan bağlantısı ise şu şekilde ifade edilebilir. Gebze ve Eskişehir'deki menzil külliyesi başta olmak üzere, bâni olduğu eserlerin mimar(lar)ı tartışmalıdır. En önemli hayratı Gebze incelenecek olursa külliyenin mimarı tartışmalı olmakla birlikte, Mimar Sinan ile ilgili kayıtlarda (risale) ünlü mimarın adı geçmektedir. Oysa kitabe, vakfiye ve bâninin yaşam öyküsüne göre, 1523-29 yılları arasında tamamlanmış olması gereken külliyenin mimarı, dönemin başmimarı Acem Ali zamanına rastlamaktadır. Yalnız, tasarımıyla dikkati çeken yapı topluluğunun, 1539-88 arasındaki zaman diliminde, yani sermimar Sinan döneminde onarılmış olabileceği düşünülebilir. Bu konudaki ayrıntılı görüşümüzü Acem Ali ve Mimar Sinan'ın yaşam öyküsü ile meslekî kariyerlerinden yola çıkarak daha ayrıntılı olarak Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi kapsamında bahsedeceğiz. Benzer şekilde aynı sorun kitabesine göre 1515, vakfiyeye göre ise, 1526 tarihli Eskişehir'deki külliyesi için de geçerlidir. Diğer eserlerinden Cisr-i Mustafa Paşa Köprüsü'nün ise Mimar Sinan'ın başmimar olmanın önceki erken dönemine ait önemli bir eser olduğu anlaşılmıştır.¹⁰

Bâni-mimar bağlamında konuya yaklaştığımızda, dikkati çeken bir başka özellik, Mustafa Paşa'nın İstanbul-Üsküdar çıkışı Anadolu Sol/Orta ve Sağ Yollarının ilk önemli menzil yeri (durulacak, konaklanacak mevki) Gebze'de, tasarımıyla

daha sonra inşa edilecek bazı külliyele etkileyecek biçimde kapsamlı bir yapı topluluğu yaptırmış olmasıdır. Antik dönem yerleşmesinin dışında, Türk döneminde yeniden kurulan ve küçük bir yerleşme iken, Gebze'nin imarında önemli bir yere sahip olan külliye, gerek kendi bünyesine, gerekse Gebze'nin dışında, yol şebekesini kullanan diğer kişi ve kafilerin de ihtiyaçları gözönüne alınarak bir yol üstü kuruluşu (menzil külliyesi) şeklinde tasarlanmıştır¹¹. Anadolu yol şebekesinin Sağ Kol güzergâhında, Gebze'den birkaç menzil ötedeki Eskişehir'deki külliye de yine aynı amaç doğrultusunda inşa edilmiştir. Büyük programlı külliyele dışında Mustafa Paşa'nın önem verdiği iki yapı daha karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan biri, Rumeli Orta Yol güzergâhının Edime'den sonraki menzil yeri Svilengrad'da, Meriç Nehri üzerine inşa ettirdiği köprü, diğeri ise Edime İki Kapılı Han'dır. Ayrıca oldukça farklı yerlerde yaptırdığı sıbyan mektepleri ise onun eğitimine verdiği önemin bir göstergesidir.

Mustafa Paşa, bâni olduğu eserler için Anadolu ve Rumeli'de, İstanbul, Edime, Gebze ve Selanik başta olmak üzere, Yalova, İzmit, Balat, Eskişehir, Filibe, Pravadi, Tırhala, Tekirdağ ve Çirmen ile Arnavutluğun çeşitli yörelerinde gayri menkul ve menkuller vakfetmiştir. Ekonomik gücünü Sultan II. Bayezid (1481-1512), I. Selim ve I. Süleyman tarafından kendisine ve eşi için yapılan zengin temliklere borçlu olan Paşa her eseri için zengin vakıflar tesis etmiştir¹². Çoban Mustafa Paşa'nın Gebze'deki külliyesi kapsamında ayrınıtısına gireceğimiz vakfiyeye göre, arazi, mezra, bostan, değirmen, ev, hamam ve dükkânların ürün, kira ve satışından elde edilen gayri menkul geliriyle, nakit para, hayvan ve kölelerden oluşan menkullerin değeri oldukça yüksek meblağ tutmakta idi. Ayrıca Paşa, Gebze'deki külliyesinin kütüphanesine 165 cilt kitap vakfetmiş ve 4 cilt kitabı da Eskişehir-Somacık Çiftliği'nde bulunmasını şart koşmuştur.¹³

Mustafa Paşa ile ilgili diğer arşiv belgelerine gelince; Başbakanlık Arşivi'ne 733 no. ile kayıtlı Kocaeli Livası Tahrir Defteri'nden, padişahın Eski

8. M.T.Gökbilgin, a.g.e., s.515-18,525; I.H.Danişmend, a.g.e., C.II, s.100; Ç.Uluçay, **Padişahların Kadınları ve Kızları**, Ankara 1985, s.33-34; G.Goodwin, a.g.e., s.189 ve M.Sözün vd. a.g.e., s.164'de ise Çoban Mustafa Paşa'nın I. Selim'in kızlarından Hafisa Sultan ile evli olduğunu iddia eder.

9. Bu konuda deri ve son çıkan bir çalışma olarak bız. F.Müderrişoğlu, **XVI.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyele**, Hacettepe Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1993.

10. S.Eyice. "Svilengrad..", s.729-56.

11. F.Müderrişoğlu, a.g.tez., s.294-351.

12. Bugün Topkapı Müzesi Arşivi'ne D.7003 no. ile kayıtlı bulunan vakfiyenin kısaca tanımı ve yorumu için bakz. O.Ergin, a.g.e., s.36-43; M.T.Gökbilgin, a.g.e., s.515-18, 524-26.

13. Bu konuda vakfiyede daha ayrıntılı bilgiye rastlanılır.

Gebüveyze (Gebze) mahallindeki Elmacık tımarına bağlı Sancak Beyi Çiftliği ile, Alaca Kilise denilen meranın Sultan tarafından Çoban Mustafa Paşa'ya temlik edildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Tahrir Defteri'nden, sınırları ayrıntılı olarak belirtilen külliye arazisinin, Sultan tarafından Mustafa Paşa'ya temlik edildiği anlaşılmaktadır¹⁴. Deftere göre külliye, cami, onaltı hücreli bir medrese, on üç hücreli bir hânîkâh, oniki softa hücre, yolcuların ve misafirlerin istirahatı için yedi tabhane, iki ahır, kiler, mutfak, yemek salonu, fırın, odun anbarı, iki odalı bir kütüphane ve bir türbeden oluşmaktadır. Buna ilaveten Mustafa Paşa'nın külliyesindeki kütüphane için vakfettiği yazma eserlerin bir dökümü de verilmektedir. Listeye göre 46 cilt tefsir ve tefsir şerhleri, 25 cilt usul ve fûru ile mütûn ve şerhleri, 17 cilt fetva, 47 cilt kelâm vb. olmak üzere 165 cilt yazma eser sözkonusudur.

Aynı defterden Paşa'nın, Gebze'deki 68 dükkân ile birer başhane, bozahane ve ahçı dükkânıyla, Domuzluca Köyü gelirlerini külliye; Eskihisar'daki beş fırının gelirini ise imarete bıraktığı anlaşılmaktadır. Ayrıca aylığı 200 akçeden kiraladığı Eskihisar civarındaki Ali Bey Çiftliği'ne kölelelerini, aileleriyle birlikte ortakçı olarak yerleştirdiği öğrenilmektedir.¹⁵

XVIII. yüzyıla ait bir arşiv malzemesinden ise şu bilgiler elde edilmektedir. İlkinde, Filibe kadısı ile Mustafa Paşa mütevellisine yazılan bir hükümden Paşa'nın, Gebze'deki imareti için Filibe'de değirmenler; Edirne kadısına yazılan bir hükümden de, Edime'deki İki Kuyulu Han'ın külliye vakfedildiği anlaşılmaktadır.¹⁶

Çoban Mustafa Paşa'nın Gebze'de cami, han, imaret, hânîkâh (tekke), tabhane, paşa odaları, kütüphane, hamam ve türbeden oluşan külliyesinin dışında, bânisi olduğu diğer yapıların dökümü şöyledir: Eskişehir'de cami, hânîkâh (tekke/medrese), han, imaret ve sıbyan mektebinden oluşan külliye¹⁷; İstanbul-Rumelihisar, Galata ve Seyidgazi ile Rodos'ta birer sıbyan mektebi¹⁸; Silistre ve Prevadi'de birer hamam¹⁹; Edime-Söğütüdüde'de köprü²⁰ Edime'de bir han ile iki hamam²¹; Svilengrad'da köprü²² ile Üsküp'te cami ve imaret²³.

Bâni Çoban Mustafa Paşa ile ilgili bilgilerden sonra, onun en önemli hayratı, kendi adıyla tanınan Gebze'deki külliyesinin tanıtımına geçebiliriz. Ancak Osmanlılar tarafından XIV. yüzyılda bir Osmanlı şehri olarak kurulan Gebze'nin öncelikle ele alınması ve bu bağlamda külliye-yerleşim bağlantısının tahlil edilmesi kanaatimizce daha uygun olacaktır.

Marmara Bölgesi'nin Kocaeli Yarımadası'nda, Kocaeli'ne bağlı bir ilçe merkezi olan Gebze, İzmit Körfezi'nden yaklaşık 5 km. içeride, denizden uzaklaştıkça 100-150 m. yüksekliğe ulaşılan engebeli araziye kurulmuş bir yerleşimdir. Anadolu ve Rumeli arasında, tabii geçiş bölgesi üzerinde olma-

sı nedeniyle tarih boyunca önemli rol oynamış, bu bağlamda coğrafi konumu ile tarihî gelişimi paralellik göstermiştir.

Gebze ve çevresinin, Antik çağdan bu yana yerleşme merkezleri olduğu, bu çağlara ait kültür kalıntılarının anlaşılmaktadır. Bölgenin bilinen tarihi Bithynia Krallığı dönemine kadar iner. Daha sonra sırasıyla Roma, Bizans, Arap, Anadolu Selçuklu, Haçlı, Latin ve son olarak da Osmanlı akını ve uygarlıklarına sahne olmuştur. Gebze'nin yeri ve adı konusunda, Antik dönem yazarları, tarihî coğrafyacılar ve seyyahlar farklı görüş ileri sürer. Bu görüşlerden, Gebze'nin işlek bir yol üzerinde, körfez kıyısında kalesi bulunan askerî nitelikte bir mevki olduğu fikri ağırlık kazanmıştır. Bununla birlikte, bugünkü Gebze'nin kurulduğu mevkiye dair herhangi bir belgeye rastlanmaz. Osmanlı kaynakları ise iki Gebze olduğunu, bunlardan bugünkü Gebze'nin Türk döneminde kurulduğunu belirtir ki, maddî veriler de bu görüşü destekler.

Antik kaynaklarda, körfez kıyısında bugünkü Gebze'ye yakın iki yerleşmeye dikkat çekilir. Bunlardan biri "Livissa", "Libissa", "Libyaz", "Libyssa"; diğeri ise "Dakibyza", "Dacibyza", "Dacybza" adlarıyla tanınan mevkilerdir²⁴.

Araştırmacı F.Dirimtekin, yaptığı değerlendirmeler sonucu her ikisi de Chalcedon (Kadıköy)-Nicomedia (İzmit) arasında, körfezdeki mevkiler (Lev.1) içinde, Nicomedia'ya yakın Livissa'nın Gebze olamayacağı, Dakibyza'nın ise Eski Gebze

14. İ.H.Konyalı, **a.g.m.**, s.593-94; M.T.Gökbilgin, **a.g.e.**, s.516.

15. İ.H.Konyalı **a.g.m.**, s.594.

16. Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ne 361 no ile kayıtlı Haremeyn Defteri'nin 136. sayfasında yer alan 3 Zilhicce 1202 H./Eylül 1788 M. tarihli hüküm ile yine aynı defterin 137. sayfasında 3. Cemaziyelevvel 1202 H./Şubat 1788 M. tarihli hükümler incelenmelidir.

17. F.Müderisoğlu, **a.g.tez.**, s.352-80.

18. Vakfiyede bahsi geçen bu yapılar günümüze ulaşmamıştır.

19. Vakfiyede bahsedilen hamamlar bugün mevcut değildir.

20. S.Eyice, "**Svilengrad.**", s.737.

21. **A.g.m.**, s.737. Bu yapılar içinde kitabeli olması açısından hanın ayrı bir önemi vardır. Günümüze ulaşmayan yapı, kitabesine göre 1524-25 tarihli olup Edirne Bedestenî önünde idi ve İki Kapılı Han adıyla tanınıyordu. Yapının, şehrin ticarî yaşamında önemli rol oynadığı varsayılabilir.

22. Köprü, bugün Bulgaristan sınırları içindedir ve iyi durumdadır. Kitabesine göre 1528-29 tarihli yapı için bkz. S.Eyice, "**Svilengrad.**", s.729-56.

23. Günümüze gelmeyen eserler için M.T.Gökbilgin, **a.g.e.**, s.517'de Çoban Mustafa Paşa vakfidir derken, S.Eyice, "**Svilengrad.**", s.734-35'de yaklaşık aynı tarihlerde yaşayan birkaç Mustafa Paşa'nın birbirine karıştırılması sonucu yanlışlıkla Çoban Mustafa Paşa'ya atfedildiğini belirtir.

24. W.Leake, **Journal of a tour in Asia Minor**, London 1824, Hildesheim 1976, s.4-5,9; İ.H.Konyalı, **a.g.m.**, s.590; W.M.Ramsay, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası**, İstanbul 1960, s.194,200,208,260.

olması gerektiğini kanıtlamaya çalışır²⁵. Bugün Gebze'nin birkaç km. güneyinde, sahilde yer alan ve günümüzde "Eskihisar" adıyla tanınan yerin "Dakibyza", yani "Eski Gebze" olduğu Osmanlı kaynaklarınca da doğrulanmaktadır²⁶. Antik dönem Gebze'si için söyleyebileceğimiz önemli tarihi olaylardan biri de, efsanevi kişiliği ile tanınan ve mezarı bir anıtla da vurgulanan Kartacalı komutan Hannibal'in bölgeye gelmesi ve burada ölümü seçmesidir.²⁷

Bizans döneminde, imparatorluğun başşehri Constantinopolis (İstanbul)'i Kilikya'ya bağlayan ana yolun Chalcedon-Nicomedia güzergâhı üzerindeki Dakibyza²⁸, özellikle askerî açıdan taşıdığı önem nedeniyle kale yerleşimi olarak düzenlenmiş idi.²⁹ XIV. yüzyılın ilk yarısında, Osmanlı akınları sonucunda fethedilen bölge, fetihle birlikte zamanla daha da ön plana çıkacak gelişmelere sahne olur³⁰. Orhan Gazi (1326-62) zamanında, Bizanslılarla yapılan Pelekanon Savaşı, bölgenin kaderini belirleyerek Osmanlı topraklarına katılmasını sağlamıştır³¹. Bu bağlamda, gerek Aşıkpaşaoğlu ve Neşri gibi tarihçiler³², gerekse bir Tahrir Defterindeki³³ bilgiler ile Evliya Çelebi³⁴, 1329 yılındaki savaştan sonra, bölgedeki Bizans kalelerinin fethedildiği, bunlar içinde sonradan "Eski Gebze" adını alacak "Dakibyza-Gevze-Kybi-za"nın da bulunduğu ve Orhan Gazi'nin kıyından birkaç km. içeride, kuzeyde yeni bir şehir kurdurttuğu konusunda birleşir. Ayrıca bu bilgilere ek olarak, Constantinopolis'e yakınlığı nedeniyle Bizanslılar ile Osmanlılar arasında sık sık el değiştiren bölgenin, Sultan I. Mehmed (Çelebi) (1413-21) tarafından son kez fethedilerek "Eski Gebze"deki Bizans kalesinin yıkıldığı, Orhan Gazi'nin kurdurttuğu ve "Yeni Gebze" adı verilen mevkide de kendi adına cami inşa ettirdiği kabul edilir. I. Mehmed, "Eski Gebze"yi kesin olarak aldıktan sonra, bölgeyi Bursa'daki külliyesine vakfetmiş³⁵, daha sonraları "Eski Gebze", "Yeni Gebze"nin iskelesi ve geçit yerini kontrol eden bir merkez konumuna dönüşerek "Eskihisar" adını almıştır.

Bu bilgiler ışığında ayrıntıya inildiğinde, Orhan Gazi'nin bugünkü Gebze'nin bulunduğu yeri Şems Şeyh Köyü ile mübadele ettiği, yerleşimin ev yerlerini de halka temlik ettiği öğrenilmektedir. Orhan Gazi, "Yeni Gebze"yi kurdurtmasıyla birlikte, günümüze iyi durumda gelmiş ibadete açık tutulan camisinin de temelini atmıştır. Bu bağlamda, bölgenin fethedilmesinde büyük roller üstlenen akıncı beyi Akçakoca ve sülalesi, tesis ettirdikleri vakıf eserleri ile Gebze'nin imârına katkı sağlamıştır. Yeni yerleşimin inşasında, Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği Eski Gebze'deki devşirme malzemeden de yararlanılmıştır. Nitekim günümüzde hâlâ Gebze yapılarında ve çevrede Roma ve Bizans dönemine ait malzemeye rastlanılır³⁶. Kısaca kuruluşu bahsedilen yerleşim, belgelerde "Kekivize", "Kekbeziye", "Kekboze"; "Gibuze", "Geğbüze",

"Geğbuze", "Gekboze", "Geğboze", "Gevze" vb. adlarla geçmektedir.

Orhan Gazi'nin Gebze'yi kurdurtmasına karkarkî önemli tarihi bir olay da, İzmit Körfezinde gemi işletmeciliğine başlanılması ve tersane inşa edilmesidir. Araştırmacı C. Orhonlu'nun tespitlerine göre, Orhan Gazi döneminde vakıf olarak kurulmuş gemi hizmeti vardı ve bu amaçla Gemiciler adını taşıyan köy, Gebze-İzmit arasındaki Dil İskelesi'nde gemi işletenlere vakfedilmişti. Burası aynı zamanda Osmanlıların ilk tersanelerinden biri idi³⁷.

XV. yüzyılda, Gebze için önemli bir olay da, Sultan II. Mehmed (Fatih) (1451-81)'in İtalya'ya sefer hazırlığı içindeyken Gebze civarındaki beklenmedik ölümüdür³⁸. Fatih döneminde Gebze, askerlerin terhis ve iskân ettirildiği yerlerden biri olarak dikkat çekiyordu.

Gebze'nin bir şehir ve konaklama merkezi niteliğine dönüşmesi hiç şüphesiz XVI. yüzyıl ile birlikte başlar. İstanbul'un fethi ve takibinde, Sultan I. Selim'in Doğu seferleri, Gebze'nin, İstanbul öncesi ve sonrasında Anadolu yolları güzergâhında konaklanacak menzil yeri olarak belirlenmesini sağlamıştır³⁹. Bu bağlamda, XVI. yüzyıl öncesin-

25. F.Dirimtekin, "Gebze", **Türk Turing ve Otomobil Kurumu Bülteni**, 263 (1963), s.10-13.

26. Aşıkpaşaoğlu, **Aşıkpaşaoğlu Tarihi** (çev.Atsız), İstanbul 1970, s.99.

27. İ.H.Konyalı, **a.g.m.**, s.590

28. W.Leake, **a.g.e.**, s.9.

29. E.Yücel-C.Soyhan, **Gebze ve Eskihisar**, İstanbul 1976, s.10-11.

30. Aşıkpaşaoğlu, **a.g.e.**, Mehmed Neşri, **Kitâb-ı Cihan-nümâ (Neşri Tarihi)**, çev.F.Reşit Unat-M.A.Köymen, Ankara 1987, C.II.

31. F.Dirimtekin, **a.g.m.**, s.45-64.

32. Mehmed Neşri, **a.g.e.**, C.II, s.549; Aşıkpaşaoğlu, **a.g.e.**, s.79.

33. Defter Başbakanlık Arşivi'nde yer alır. Tarihsiz fakat Sultan I.Ahmed (1603-17) dönemine ait Kocaali Livası Tahrir Defteridir. Arşiv kayıt no:733.

34. Evliya Çelebi, **Seyahatnamesi'nden Seçmeler**, (çev.Atsız), İstanbul 1971, C.I, s.146-47.

35. İ.H.Konyalı, **a.g.m.**, s.591.

36. **A.g.m.**, s.592; E.Yücel-C.Soyhan, **a.g.e.**, s.10-11.

37. C.Orhonlu, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar**, (der.S.Özbaran), İzmir 1984, s.106-10.

38. Hoca Sadettin Efendi, **Tacü't-Tevarih**, III (Çev.İ.Parmak sızoğlu), Eskişehir Anadolu Üniversitesi Yayınları, s.177

39. Gebze, tarih boyunca İstanbul'un Anadolu ile bağlantısını sağlayan yol üzerinde önemli bir konaklama merkezi olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda da aynı önemini koruyup, özellikle XVI. ve XVII. yüzyıllarda ve daha sonrasında, ordunun Doğu seferinde hac seferinde, kervan ticareti ve ulak hizmetinde Üsküdar'dan sonraki ilk büyük konaklama menzili olarak belirlenmiştir. **Maliyeden Müdevver Defterler** içinde 1053 H./1643-44 M. tarihli 4108 no.lu defterin 20. sayfası ile yine aynı gruba giren defterlerden 1101 H./1689-90 M. tarihli 4030 no.lu defterin 8. sayfasındaki bilgilerden öğrendiğimize göre, Gebze, Anadolu içlerine ve Doğu'ya uzanan Sağ,

de, çoğu günümüze ulaşmayan cami, mescit, zaviye, han, dükkân ve türbelerden oluşan Gebze, Çoban lakabıyla tanınan II. vezir Mustafa Paşa'nın dikkatini çekmiş ve 1522-29 yılları arasında, kapsamlı bir külliye programı gerçekleştirilmiştir. Çünkü XVI. yüzyılla birlikte, gelişen ve zenginleşen Osmanlı İmparatorluğu'nda, ana ulaşım aksları üzerinde konaklama, ticaret ve sosyal işlevli yapıların ağırlık kazandığı çok sayıda külliye yapıldığı gözlemlenmektedir. Gebze, XV. yüzyılda Sultan II. Murad (1421-51) tarafından Cisir-i Ergene (günümüzde Uzunköprü)⁴⁰ adıyla kurulan yerleşimden sonra, daha kapsamlı bir külliye ile imâr edilen yeni bir menzil yeri olmaktadır.

Mustafa Paşa, Sultan I. Selim tarafından kendisine ve eşine temlik edilen Gebze ve çevresini yatırıma dönüştürerek cami, han, tabhane, paşa odaları, hânîkâh, imaret, medrese, kütüphane, hamam, türbe ve helâlardan oluşan külliyesine vakfetmiştir. Ana yol üzerinde, şehrin dışında yerleşimin hakim tepelerinden biri üzerine inşa edilen külliye (Lev.4), sadece bir menzile işaret etmesi açısından değil, tasarımıyla kendinden sonra inşaa edilecek külliyele de etkilemiştir. Ayrıca külliye kadar yapı topluluğunun camisi de Anadolu dışı süslemeleriyle dikkat çekmiştir.

XVI. yüzyılda önem taşıyan bir olay da İrakeyn Seferi (1534-35) sırasında, Matrakçı Nasuh tarafından Gebze'nin bir minyatürünün yapılmasıdır (Lev.3). Minyatürde farkedilen ilk özellik, yerleşime siluet oluşturan Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nin vurgulanarak belirtilmesidir.

Erken Osmanlı döneminde, yeni oluşturulan Kocaeli Sancağı'nda bir nahiye olarak belirlenen Gebze, gelişen şartlar gereğince, XVI. yüzyıla ait tapu defterlerinden anlaşıldığına göre, kaza haline dönüştürülmüş ve kendisine bağlı tımar köyleri oluşturulmuştur. XVIII-XIX. yüzyıllara ait arşiv belgeleri ve salnamelerde de yine kaza olarak bahsedilmektedir. XIX. yüzyılın sonunda bir ara İstanbul'a bağlanan Gebze, günümüzde yine Kocaeli'ne bağlı fakat il olmaya aday bir ilçe merkezidir.⁴¹

XIX. yüzyılın ikinci yarısında, İstanbul-Bağdat demiryolunun Gebze'den geçmesi, bu tarihe kadar hâlâ kullanılan tarihî yolun önem kaybetmesine neden olmuş, dolayısıyla ulaşım demiryolu ve deniz yoluna kaymıştır. XX. yüzyıla gelince, bu döneme ait en önemli olay 1918-22 arasındaki İngiliz işgalidir. 1950'li yıllardan itibaren, Marmara Bölgesi'nin sanayi alanı olarak seçilmesinin ardından Gebze, oldukça hızlı kalkınmış, bunun olumsuz bir sonucu olarak da külliyele başka, Orhan Gazi Camii, İlyas Bey Camii ve Türbesi, biri Menzilhane adını taşıyan iki hamam, harap bir han, bir meydan çeşmesi ile bazı mezarlar dışında, kaynaklarda sözü edilen onca yapı günümüze ulaşmamıştır. Sonuçta Gebze, İstanbul'a olan yakınlığı nedeniyle sosyal ve kültürel bakımdan İstanbul'un etkisi altında kalmıştır diyebiliriz.

YERLEŞİM VE KÜLLİYE İLE İLGİLİ BELGELER-YAYINLAR:

1. Kitabe: Külliye'de, ikişer yapım ve onarm, bir de sanatçı kitabesi olmak üzere beş kitabe karşımıza çıkar (Lev. 16, 38, 50-51, 53-54). Kitabelerin orijinal yazımı, transkripsiyonu ve Türkçesi şöyledir.

Cami Kitabesi: Taçkapıda, giriş kapısı üzerindeki yapım kitabesi (Lev.16), iki satır halinde Osmanlı sülüsü ile yazılmış olup ebced hesabıyla 930 H./1523 M. tarihini vermektedir⁴².

هذه عمارة عمارة في خلافة خليفة الرحمن السلطان سليمان
خان ابن سلطان سليم خان خلد الله سبحانه عمره و سلطانه
وزيرها صاحب البناء والانشاء مسطون باشا و اذ استته ذات
بجته والثناء اصح تاريخه خير احسانا .

Transkripsiyonu:

Hâzihi imâretün ammerahâ fi hilâfeti halifeti'r rahmân es-Sultân Süleyman Hân ibn Sultân Selim Hân hallede'-allâhü sübhânehü ömrehü ve sultânehü. Vezirihümâ sâhibül-binâ ve'l-inşâ Mustafa Paşâ ve izâmessethü zâtü behçetin ve's-senâ esbaha târihuhâ hayr ihsânen.

Türkçesi:

Allah'ın halifesi Sultan Selim Han oğlu Sultan Süleyman Han'ın (Allah onun ömrünü ve saltanatını ebedî kılsın) halifeliği döneminde yapılan bir imarettir. Padişahın veziri bu bina ve inşaatın sahibi Mustafa Paşa'dır. Ona övgü ve ululuk kısmet olmuştur. Bu yapının tarihi "hayr ihsânen (930)".

Orta ve Sol Kol güzergâhları ile Bursa-İzmir yolu üzerinden ve kendinden bir önceki ve sonraki menzil Üsküdar ve İzmit'e 9 saat uzaklıkta bulunuyordu (Lev.2). Arşiv bilgilerine göre Gebze'de, menzil hizmeti için hem kasaba içindeki mahallelerden, hem de köylerden çok sayıda kişi menzili olarak tayin edilmişti. Ayrıca menzildeki beygir sayısı ve menzile tayin olunan akçe de değişen yılları göre farklılık gösteriyordu.

XVI yüzyıl ile birlikte, Gebze kadar sahilde yer alan ve Gebze'ye İzmit yöresinden 4 saat uzaklıktaki "Dil İskeleyi"de önem kazanmış, bu yol üzerinde Sultan I. Süleyman'ın emriyle Mimar Sinan tarafından bir köprü yaptırılmıştır. Körfezin en dar noktasındaki bu kısmın karşısında da "Hersek" yerleşimi oluşturulmuş ve iki merkez arasında gemicilik, kayıkçılıkla ulaşım sağlanmıştır. Özellikle hac yolu sayılan Gebze-İznik (Anadolu Sağ Yolu) güzergâhı için bu iskeleler kullanılmıştır.

40. Aşıkpaşaoğlu, a.g.e., 6, s.99.

41. Bu konuda Başbakanlık Arşivi'nde bulunan belgeler ile salnamelere bakılabilir. Ayrıca bkz. T.Bayrakra, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş-I. Anadolu'nun İdari Taksimatı**, Ankara 1988, s.185,231.

42. I.Aktuğ, **Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi**, Ankara 1989, s.27'den alınan kitabe, H.Ü.Ede.Fak.Araş. Grv. Hulusi Lekeci tarafından yeniden gözden geçirilerek bazı düzeltmeler yapılmıştır. Bu bağlamda diğer kitabelere de katkısından dolayı kendisine teşekkürü bir borç bilirim.

Medrese Kitabesi: Yapının güney cephe eksenindeki taçkapı üzerinde, talik yazıyla yazılmış inşa kitabesi (Lev.38), ebced hesabıyla 930 H. / 1523 M. tarihini vermektedir⁴³.

اصف الدهر بنى مدرسة
حسبة لله فاستوفى المنأ
حسنت خيرا واجرا فالأ
قد اتى التاريخ خيرا حسنا

Transkripsiyonu:

Asafü'd-dehri benâ, medreseten
Hasbeten lillâh festeufe'l-münâ
Hasünet hayran ve ecran fâzâ
Kad etât-târîihu hayran hasenen

Türkçesi:

Zamanın veziri Allah rızası için bir medrese bina etti. Böylece gayesine ulaştı. Hayır ve ecir bakımından ne güzel oldu. Tarihi 'hayren hasenen' şekline geldi.

Dış Avlu Kitabesi: Külliye dış avlusu güney taçkapısının caddeye bakan yüzünde, sülüs yazıyla yazılmış onarım kitabesi (Lev.50-51) göze çarpar. Altında Sultan II. Abdülhamid (1876-1909)'in tuğrası (Lev.52) nın da bulunduğu kitabenin orijinal yazımı, transkripsiyonu ve Türkçesi şöyledir⁴⁴.

نوله بازيسه طاق جامعه رأفت گهر تاريخ

بايدى امير بيضايه زيبا جامع الانوار سنه 1316

Transkripsiyonu:

N'ola yazılsa tâk-ı câmie refet-i güher-târih
Yapıldı Emîr-i Beyzâ'ya zîba câmiü'l-envâr
sene 1316.

Türkçesi:

Camiin tâkına bu yüce, kıymetli tarih yazılsa ne olur.
Bu güzel ışıklı cami Emir-i Beyza'ya yapıldı. Sene 1316 (1889-90).

Aynı taçkapının kuzeye, yani külliye bakan yüzünde de bir kitabeye rastlanılır. Onarım amaçlı olduğu tahmin edilen kitabe, yazının net olmaması nedeni ile okunamamıştır.

Caminin hakikî künde-karî teknikte yapılmış kapı kanatlarının üzerinde, lüle taşından kakma tekniğinde yazılmış iki satırlık kitabelerde, bâni Mustafa Paşa'nın adı ile 929 H. / 1522 M. tarihi geçmektedir⁴⁵.

Sağ Kanattaki Kitabe:

Emere bi inşaî hazihi bikast'il mübareketi
El Vezir el âzab vel düstur el mükerreme

Sol Kanattaki Kitabe:

Mustafa Paşa yesser Allahu Lehhu mayeşa hu
fi tarih senet tis'in ve işrin ve tis'a mie 929/1522

Bu bağlamda araştırmacı -yazar S.Eyice, kapı kanatları ile ilgili olarak Kahire'li Ahmed Usta adında bir sanatkârdan sözeder. Ayrıca cami kitabesi ile kapı kanatlarındaki kitabeler arasında karışımına çıkan bir yıllık zaman farkını ise cami kitabesinin de Mısır'da taşçılara önceden yazdırılmış olabileceği varsayımıyla açıklar⁴⁶. Sonuçta, külliye kitabelerinden yapım ve onarım tarihleri ile, bâni adının öğrenilmesinin yanı sıra, külliye imaret anlamında da sözedilmesi kayda değerdir.

2. Vakfiye ve Diğer Belgeler: Yaygın kullanılan lâkabıyla Çoban Mustafa Paşa'nın Anadolu ve Rumeli'deki vakıflarını belirten genel içerikli bir vakfiyesi bulunmaktadır⁴⁷. Recep 932 H./Nisan 1225 M. tarihli vakfiyeye, sonradan Şaban 934 H. / Nisan 1527 M. ve Rebiyülâhır 935 H. / Aralık 1528 M. tarihlerinde zeyiller yapılmıştır. Şahit-

43. Kitabenin orijinal yazımı, transkripsiyonu ve Türkçesi Araş. Grv.Hulusi Lekesiz tarafından yapılmıştır.

44. İ. Aktuğ, a.g.e., s.28.

45. G.Gantay(Güreşsever), **Anadolu'da Osmanlı Kervansaraylarının Gelişimi**, İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1974, s.152; E.Yücel-C.Soyhan a.g.e., s.31; İ.Aktuğ, a.g.e., s.23.

46. S.Eyice, "Svilengrad.", s.736. Kapı kanatlarındaki kitabenin tarihi çeşitli yorumlara neden olmuştur. Araştırmacı O.Aslanapa'da, bazı malzeme ve mefruşatın, Paşa'nın Mısır valiliği sırasında toplandığını veya yaptırdığını sonra da deniz yoluyla Danca üzerinden Gebze'ye getirdiğini belirtir. Memlük üslûbündeki duvar kaplamalarının bunun en belirgin delili olduğunu ifade eden yazar, caminin künde-karî tekniğindeki kapı kanatlarında Ahmed Usta adında bir sanatkarın çalıştığını kabul eder. Dolayısıyla caminin kitabesi de yine Mısır'daki taşçılara yazdırılmış olabileceği varsayılabilir. Bu durumda kitabe, caminin duvar kaplamalarında kullanılan diğer taş malzemeyle birlikte getirilmiş olabilir. Bkz.O.Aslanapa, **Osmanlı Devri Mimarisi**, İstanbul 1986, s.165

47. Çoban Mustafa Paşa'nın bilinen üç vakfiyesi vardır. Bunlardan Gebze ve Eskişehir'deki vakıfları ile ilgili olanı, İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ne D.7003 no. ile kayıtlı bulunmaktadır. Nesih yazıyla yazılmış 78 sayfalık vakfiyenin arkasında zeyiller (ekleme) de yer almaktadır. Vakfiye, 1990 Şubat ayında, özel izinle mikrofilm yoluyla temin edilmiş ve Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakfiyeler Arşivi'ne teslim edilmiştir. Tercümesi arşivist Gülgün Erişen, Fatma Gökmen, Süleyman Yaşar ve Hüsnü Özer tarafından yapılan vakfiye, bâni Çoban Mustafa Paşa, külliye ve Gebze ile ilgili son derece değerli bilgiler içermektedir. Bu bağlamda emeği geçen ve yardımlarını esirgemeyen Topkapı Sarayı Müzesi arşivi yetkililerine, başta Vakıflar Genel Müdürlüğü Kültür Müdürü Sadi Bayram olmak üzere, yukarıda adı belirtilen arşivistlere teşekkürü bir borç bilirim.

Çoban Mustafa Paşa'nın Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ne D.7020/1 no ile kayıtlı diğer bir vakfiyesi Üsküp'teki cami ve imaretini konu alır. Üçüncü, yani Svilengrad (Cisr-i Mustafa Paşa) Köprüsü ile ilgili vakfiyesi ise, araştırmacı M.T.Gökbilgin'in tespitlerine göre, Başbakanlık Arşivi Fekete Tasnifi no: 178 kayıtlıdır. Bkz. M.T..Gökbilgin, a.g.e., s.516 dipnot 842.

leri ve mütevellisi belirtilen vakfiyede, Mustafa Paşa'nın Gebze, Eskişehir, Edime-Söğütlüdere, Seyitgazi, Rodos, Galata ve İstanbul-Boğazkesen Kalesi ile Svilegrad (Cisr-i Mustafa Paşa)'da yer alan vakıflarından sözedilir. Vakfiyesinde "Vezir Hazret-i Mustafa b. Abdülmuin Hazretleri" ifadesiyle tanınan Paşa, vakıflarını kurmak ve işlermesini sağlamak için Anadolu ve Rumeli'nin farklı yerlerinde arazi, mezra, bostan, bahçe, hamam, han, oda, dükkân, müştemilatıyla birlikte ev, fırın ve değirmen gibi gayr-ı menkullerin ürün, kira ve satışı ile menkul sınıfına giren nakit para, köle ve hayvanlar vakfetmiştir.

Mustafa Paşa'nın Gebze'deki vakıfları içinde, çifte hamam, dükkânlar, köyler ve Eski Gebze (Eski Hisar)'daki meraları başta gelir. Dolayısıyla eski vakıf arazi ve emlak hariç olmak üzere, hemen hemen Gebze'nin tamamı Paşa'nın vakfı olmaktadır. Vakfiyede, Sultan I. Selim tarafından kendisine temlik edilen geniş arazi bütün sınırlarıyla belirtilmiştir. Bunlar şunlardır: Külliye ve hamama bitişik arazinin tamamı, külliye civarındaki çifte hamam, Tokuzlu'ca Köyü'nün tamamı, Eski Gebze yani Eski Hisar'da dört mera, Ebekız Köyü'nün otlak yeri ve Gebze'de 27 dükkân ile önündeki boş arazi.

Mustafa Paşa'nın vakfiyesinde külliyenin aşağıda belirtilen yapı ve bölümlerine işaret sözkonusudur.

Cami, medrese, matbah, fırın, yemekhane, anbar, odunluk ve mahzen (son altı bölüm imareti oluşturmaktadır), yetim ve çocukların talimi için öğretim evi-tetimme-talimevi-talimhane-dâr-üt'talim (farklı isimlerde bahsedilen bu yapı ilkökul seviyesinde eğitim veren sıbyan mektebidir), gelenlerin atları için güzel selsebili andıran bir çeşmeyi de içine alan iki taula-ahır (han), kış ve yazda gelip geçen misafirler için kalınacak yerler-misafirhane (tabhane ve paşa odalarından sözedilmektedir), dönen dolaplar-döner meydan-gelen fıskiye ve matbahla misafirhane arasında bulunan kapı üzerindeki dahili ve harici vakfedilen kitapların muhafazası için geniş tavan ve açık bir yeri olan iki feukanî oda (kütüphane), bir temimmeyi de içine alan sûfi tarikatına bağlı yani fakirlere mahsus murakabe ve ibadet için binası mazbut oniki halvetthane (hânikâh olarak kullanıldığı anlaşılan yapı, önceleri sûfi tarikatına bağlı iken, sonradan Nakşibendî tarikatı dolayısıyla tekkeye dönüşecektir), Gebze vakıf imareti (külliye) yanında bulunan erkek ve kadınlar için birbirine bitişik hamam, kenef (helâ), Vakfiyede ayrıntısıyla sözü edilen personelin görevlerine göre dağılımı, ortak hizmetlilerden başlamak üzere, sırasıyla cami, medrese, sıbyan mektebi, kütüphane, ahır, hânikâh ve imaret için tablolar halinde şöyledir (Bkz.Tablo 1-8).

TABLO - 1: Külliye'nin Yönetici ve İdari Sınıfına Giren Ortak Nitelikteki Personelin Sayı ve Görevi

Görevi	Personel sayısı	Ücret(*)	Açıklama
Mütevellî (Vakıf idarecisi)	3	33	-
Nâzır (Vakıf mütevellisini teftiş ve vakıf işlerini kontrol etmekle görevlendirilen kişi)	1	10	-
Kâtib (Vakıf mütevellisinin sekreteri)	1	8	-
Câbi (Vakıf gelirlerini toplamakla görevli tahsildar)	10	5.4	Câbilerden 8'i Gebze ve Eskişehir ile ilgilenecek ve 5'er alacak. Mora ve Filibe'ye bakan ikisine ise 4'er ödenecek
Sirâcî (Kandilci)	1	3	-
Okuyucu	1	2	Sûfiler için müveşşah okuyan.
Ferrâş (Vakıf kuruluşlarının halılarını yaymak, katlamak ve temizlemekle vazifeli kişi)	1	2	Hânikâh, Tabhane ve Tuvaletten sorumlu.
Meremmetçi (Onarımcı)	2	2	Genel ve su yolları için görevli olup herbirine işi.
Kayyum (Vakıf kuruluşlarını korumak, temizlemek, ışıklarını yakmak ve odunlarla ilgili diğer işleri yürütmekle görevlendirilmiş kişilere verilen umûmi isim)	1	3	-
Noktacı (Cüz-hân ve devir-hân du'â-okuyucu)	1	1	Mütevellî ile muhatap olacak.
Toplam	20	114	-

(*) Ücret dirhem cinsinden gün hesabı ile dir.

TABLO - 2 : Cami Personeli Sayı ve Görevi

Görevi	Personel sayısı	Ücret (*)	Açıklama
Hatib (Camilerde Cum'a günü hutbe okumakla vazifeli kişi)	1	10	-
İmam	1	10	-
Müezzin (Minarelerde ezan okumakla görevli kişi)	4	5	Herbirine 5 er.
Hâfız (Kur'ân'ı ezberden okuyan)	5	5.4	Başhafıza 5, diğer 4 üne 4'er.
Muarriif (Hayır sahiplerinin adlarını sayan müezzin ya da derviş)	1	3	-
Na'at-hân/okuyucu (Peygamberin övüldüğü na'atları terennüm etmekle görevlendirilmiş kişi)	1	2	-
Ayet Okuyucu (Kur'ân okuyucu)	2	2	Herbirine 1 er.
Salavatçı (Muhammed Peygambere dua okuyucu)	10	1	Herbirine 1 er.
İhlâs-hân/Okuyucu (Kur'ân'ın ihlâs süresini okumakla vazifeli du'â okuyucu)	10	1	Herbirine 1 er.
Toplam	35	90	-

* Ücret dirhem cinsinden gün hesabı ile dir.

TABLO-3: Medrese Personeli Sayı ve Görevi

Görevi	Personel sayısı	Ücret	Açıklama
Müderris (Medresenin en yetkili öğretim elemanı)	1	50	Müderrisin aldığı ücret medresenin payesini belirlemektedir.
Talebe	15	2	Herbirine 2 şer.
Ferraş	1	2	-
Bevvâb (Vakıf kuruluşlarında çalışan kapıcı)	1	2	-
Toplam	18	84	-

* Ücret dirhem cinsinden gün hesabı ile dir.

TABLO-4: Talimevi-Öğretim Evi/Sıbyan Mektebi Personeli Sayı ve Görevi

Görevi	Personel sayısı	Ücret	Açıklama
Muallim (Çocukların eğitim ve öğretimiyle vazifeli öğretici)	1	15	-
Halife (Mu'allimin yardımcısı)	1	1	-
Toplam	2	16	-

* Ücret dirhem cinsinden gün hesabı ile dir.

TABLO-5: Kütüphane Personeli Sayı ve Görevi

Görevi	Personel sayısı	Ücret	Açıklama
Hafız-ı kütüb (Kütüphane memuru)	1	3	165 kitaptan sorumlu idi.
Toplam	1	3	-

* Ücret dirhem cinsinden gün hesabı ile dir.

TABLO-6: Tavla-Ahur/Han Personeli Sayı ve Görevi

Görevi	Personel sayısı	Ücret	Açıklama
Ahırcı (Ahırdan sorumlu kişi)	1	2	-
Toplam	1	2	-

* Ücret dirhem cinsinden gün hesabı ileidir.

TABLO 7: Halvethane/Hânikâh Personeli Sayı ve Görevi

Görevi	Personel sayısı	Ücret	Açıklama
Şeyh (En yetkili kişi)	1	20	-
Toplam	1	20	-

* Ücret dirhem cinsinden gün hesabı ileidir.

TABLO-8: Matbah-Fırın-Yemekhane-Anbar-Mahzen-Odunluk/İmaret Personeli Sayı ve Görevi:

Görevi	Personel sayısı	Ücret	Açıklama
Şeyh	1	10	-
Vekil-harc (Vakıf kuruluşları için gerekli malların satın alınması ve satışı vazifesiyle yükümlü şahıs)	1	5	-
Tabbâh (Aşçı)	3	5.4	Reise 5, diğerlerine 4'er.
Kilârî (Vakıf kuruluşlarının tamir ve restorasyonu için lüzumlu eşyanın muhafaza edildiği deponun koruyucusu)	1	4	-
Habbâz (İmaretlerde ekmek pişirmekle görevli fırıncı).	3	3	Herbirine 3'er
Ferraş	2	3	Herbirine 3'er.
Nakib (İmaretlerin yönetimiyle görevlendirilmiş olup, imârete uğrayan yolcuların ve fekirlerin doyurulmasıyla meşgul olan şahıs)	2	2	Herbirine 2'şer.
Kâse-şuy (Kâse yıkayıcısı)	1	2	-
Münakkil-urz (Pirinç ayıklayan)	1	2	-
Hammâlu'l-Lahm (Et hammalı)	1	1	-
Buğday Dövücü	1	1.5	-
Odun Bekçisi	1	1	-
Bewâb	2	2	Yemek odası ve mutfakla ilgilenecek herbirine 2'şer.
Toplam	20	62.5	-

* Ücret dirhem cinsinden gün hesabı ileidir.

Yukarıda sunulmaya çalışılan tablolardan da anlaşılacağı üzere, vakfiyede külliye yapılarından oldukça ayrıntılı söz edilmekte ve günümüze ulaşan yapılarla vakfiyedeki yapılar genel hatlarıyla çakışmaktadır.

Mustafa Paşa ayrıca vakfiyesine vakfın disiplinli çalışması için bazı kurallar da koydurmuştur. Özellikle talimevi ve kütüphane için daha katı kabul edilebilecek kuralların sözkonusu olduğu vakıf şartlarında, imaretin mutfağına giren yiyecek-içecek miktarları, öğünler ve öğünlerin dağıtılmasında izlenecek kurallara da yer verilmiştir.

Vakfiye dışındaki diğer belgelere gelince; Risaleler (Tezkereleler), Başbakanlık Arşivi içindeki Defterler, Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki Muhasebe Defterleri ile Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde bulunan bir defterde külliyyeye ait çeşitli bilgilere rastlanılır.

Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nin cami, medrese, imaret, türbe ve hamamı (?) risalelere (Tablo-9) kayıtlı olup bu nedenle Mimar Sinan'a mal edilir⁴⁸.

48. A. Kuran, a.g.e., s.256; Z. Sönmez, **Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar - Belgeler**, İstanbul 1988, s.31,34,36,67,70,72,83,88-89,100.

TABLO-9: Risalelere Kayıtlı Külliye Yapıları

Risaleler/Yapılar	Tezkiret ül-Bünyan	Tezkiret ül-Ebniye	Tuhfet ül-Mi'marin	Adsız Risale
Cami	1;42	1;44	1;38	-
Türbe	-	-	1;38	-
Medrese	3;23	3;24	3;26	-
İmarret	5;13	6;16	4;10	-
Hamam	-	-	-	11;35?

Tablodan da anlaşılacağı üzere cami, medrese ve imaret her üç risaleye; türbe, Tuhfet ül-Mi'marin'e; hamam ise adsız Risale'ye (?) kayıtlıdır. Adsız Risale'deki "Gebze'deki Hamam" ifadesi, Gebze'deki hangi hamam olduğu konusunda şüpheye düşürmekle birlikte büyük bir ihtimalle külliye hamamı olmalıdır. Bu durumda külliye yapılarının yarısı risalelere kayıtlı bulunmaktadır.

Tablo-9'daki bilgiler ışığında, külliye'nin mimar sorunu ortaya çıkmaktadır. Yani Acem Ali'nin başmimarlığı döneminde inşa edilen külliye Sinan'ın neden sahiplendiği belli olmayıp araştırmacıların yorumuna açıktır.

Vakfiye ve risalelerin dışında, bâni Mustafa Paşa'yı konu alan ve çeşitli arşivlere dağılmış belgeler de mevcuttur⁴⁹.

Bu belgeler içerisinde en önemlisi hiç şüphesiz Başbakanlık Arşivi'nde bulunan bir defterdeki bilgilerdir⁵⁰. Defterden öğrendiğimize göre, Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi şu yapılardan oluşuyordu. *Cami, onaltı hücreli medrese, onüç hücreli hânîkâh, oniki softa hücresi, yolcuların ve misafirlerin istirahatı için yedi tabhane, iki ahır,kiler, mutfak, yemek salonu, fırın, odun anbarı, fevkanî iki odalı kütüphane ve bir türbe.* Türbeye yer verilmesinden dolayı 1525 tarihli vakfiyeye göre daha geç düzenlendiği anlaşılan defter, içerdiği bilgilerle vakfiyeyi doğrulamakta hatta tamamlamaktadır.

Mühimme Defterleri içinde bulunan bir hükümden Gekbuze (Gebze)'deki Mustafa Paşa İmareti'nin tamiratından söz edilmektedir⁵¹. Bu bağlamda, Sultan III. Murad (1574-95) tarafından külliye'nin müderrisi Mevlâna Musa'ya yazılan bir hükümden, külliye'nin idarî personeli ile dükkân, değirmen vb. gibi akar gelirleriyle ilgilenenlerin sıkı bir teftişe tabi tutulmaları istenilmekte ve külliye'nin vakfın şartlarına göre işletilmesi emredilmektedir⁵².

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ne kayıtlı XVII. yüzyıla ait, çoğu Muhasebe Defteri adı altında toplanan bir grup belge sözkonusudur. Bu belgelerde, Çoban Mustafa Paşa'nın Gebze dahil çeşitli hayratlarıyla ilgili kadî ilâmları, mütevelli arzları, arzualler, tayinler, zayi ve beratlarla ilgili bilgilere rastlanılır⁵³.

Vakıflar Genel Müdürlüğü'ndeki bir defterde yer alan ve hem Filibe Kadısı'na, hem de Mustafa

Paşa Vakfı mütevellisine yazılan bir hükümden, Mustafa Paşa'nın Filibe ve Gebze'deki külliyesi için değirmenler vakfettiği anlaşılmaktadır⁵⁴. Aynı defter içinde, Edime Kadısı'na yazılan bir hükümden de, Mustafa Paşa'nın Edirne'deki İki Kuyulu Han'ı, Gebze'deki eserine vakfettiği öğrenilir⁵⁵.

3. Seyahatname: İstanbul'u Anadolu'ya bağlayan ana yollar üzerindeki Gebze, konumu nedeniyle çok sayıda seyyahın uğrak yeri olmuştur. Araştırmacı S.Yerasimos, XIV-XVI. yüzyıllar içinde Gebze'yi ziyaret eden seyyahların adlarını ve eserlerini belirtmektedir⁵⁶. Gebze ve dolayısıyla külliye ile ilgili gelişmeler, XVI. yüzyıl ve sonrasında daha önem taşıdığından, bu yüzyıllarda Gebze'yi ziyaret eden seyyah ve araştırmacılardan sırasıyla Matrakçı Nasuh, H.Dernschwam, A.Hibrî Efendi, Katip Çelebi, W.Leake ve W.Ainsworth'un gözlemleri kayda değerdir.

İrakeyn Seferi (1534 -35)'ne katılan ve Matrakçı Nasuh lâkabıyla tanınan Nasuhü's-Silâhi, sefer yolu üzerindeki Gebze'nin de bir minyatürünü yapmıştır (Lev. 3). Bu minyatürden, Gebze'nin kalesi olmayan açık bir yerleşim olduğu sağ üst köşedeki külliye'nin dışında, kayda değer yapılaşma olmadığından yerleşimin henüz kasaba ayarında olduğu anlaşılmaktadır. Minyatürde, çevreyi belirten ağaç ve çiçekler haricinde, merkezde caminin yer aldığı külliye dokusu, etrafı bir duvarla çevrelenerek bir bütün olarak sağ üst köşede yer almakta ve yerleşimin dış çizgisini belirlemektedir. Altta görü-

49. İ.H.Konyalı, a.g.m., s.590-94, 622; M.T."Gökbilgin, a.g.e., s.515-18,524-26.

50. İstanbul Başbakanlık Arşivi no:722'ye kayıtlı tarihsiz II Yazıcı Defteri yaprak 274-B

51. B.A., *Mh.Def.*, D.N. 22, Rebiülahır 981 H./Temmuz 1573 M.

52. B.A; *Mh.Def.*, D.N.73, 14 Zilhicce 998 H./Ekim 1594 M., s.n.746.

53. Bu belgeler 1661-1702 tarihleri arasına ait olup Topkapı Sarayı Müzesi'ne şu numaralarla kayıtlıdır. D. 7026/1; D. 7539/1; D. 7539/2; D.8969; D.9137; D. 9709.

54. Arşive 361 no ile kayıtlı **Haremeyn Defteri**'nin 36. sayfasında konuyla ilgili bilgiye rastlanır. Hüküm, 3 Zilhicce 1202 H./ Ekim 1798 M. Tarihlidir.

55. 3 Cemâziyelevel 1202 H./Şubat 1788 M. tarihli hüküm, aynı defterin 137. sayfasındadır.

56. S.Yerasimos, **Les Voyageurs dans L'empire Ottoman (XIVe-XVIe siecles)**, Ankara 1991.

len hamam da külliye'nin hamamı olmalıdır. Minyatürden seçilebildiği kadarıyla, minareli ve kubbeli yapı ise Orhan Cami'sidir. Ayrıca çevrede iki, üç katlı evler ile dükkân olabilecek bir dizi yapı göze çarpmaktadır⁵⁷.

1553'de ilk kez uğradığında H. Demschwam, Gebze'nin güzel bir yer olduğunu cami ve kervansarayının Edirne yakınlarında Meriç Nehri üzerinde köprü yaptıran Polak Mustafa Paşa'ya ait olduğunu belirttiğinden sonra, kısaca handan bahsetmekte ve Gebze'nin ikinci bir cami ve kervansaraya daha sahip olduğunu vurgulamaktadır. Daha sonra izlenimlerine devam eden seyyah, Gebze'nin eski Lybissa şehri olduğunu, burada Hannibal'in mezarının bulunduğunu, Gebze-Izmit arasındaki yolun kaldırım döşemeli ve iki araba genişliğinde olduğu ve bir süre önce padişahın İran Seferi nedeniyle yeniden düzenlendiğinden söz etmektedir⁵⁸. Demschwam, 1555'deki dönüşünde ise Izmit üzerinden sekiz millik bir yolculuktan sonra Gebze'ye geldiğini ve bir kervansarayda (?) kaldığını belirtmektedir⁵⁹.

1632 yılında, hac ziyareti nedeniyle Gebze'den geçen A.Hibrî Efendi'nin gözlemleri şöyledir⁶⁰.

Ertesi Gebze nam kasaba-i Pendik ile mabeyni altı saatlik yoldur-nüzul olundu ve bunda Sultân Süleyman Hân'ın evâil-i saltanatlarında vezir olup sene hamse ve selâsine ve tîs'a-mie şâ'bânında vefât eden Mustafa Paşa'nın bir a'lâ câmi-i şerifi ve pişgânında tabakhânesi ve imareti ve medresesi ve hanı ve hammâmı vardır. Ve bir câmi-i şerif ile beş altı hanı vardır. Tarihi sahralar ve girivlerdir.

XVII. yüzyılda Gebze'ye uğrayan Katip Çelebi şunları yazmaktadır⁶¹.

Gebze'de Sultan Süleyman devri vezirlerden Mustafa Paşa bir azim cami ve bir medrese ve müteaddit hanlar ve bir hamam ve bir imaret yaptırmıştır.

Evlîya Çelebi, iki kez gördüğü Gebze'yi, 1082 H./1671 M. tarihli izlenimlerine göre şöyle anlatmaktadır⁶².

Burası eski zamanda büyük bir şehir imiş... Gebze kelimesi "Gelbezi'den galattır. Fatih Sultan Mehmet Han İstanbul'u fethinden sonra burayı mamur etmiş, Kocaeli Sancağı toprağında 150 akçeli kazadır. Sultan Süleyman asrında köprü sahibi meşhur (Koca Mustafa Paşa) burada çok büyük bir cami yaptırdığından ona vakıf olarak verilmiştir. Mütevelliisi hâkimdir. Bir yüksek dağın tepesinde olup, denizden bir saat uzak, susuz dağ başı bir yerdir. Hepsî bin kadar mamur bağlı bahçeli eski tarz evleri, üç camii şerifi vardır. Ama hepsinden daha güzel salâtin camii gibi kurşun örtülü, mavi kubbeli, büyük bir cami vardır ki... Mustafa Paşa'nın hayırlarındandır... Büyük küçük

kırkbir han, yüzseksen dükkân vardır. o kadar şirin binalar hep Koca Mimar Sinan'ın elinden çıkmadır. Evliya Çelebi, Gebze ve Çoban Mustafa Paşa ile ilgili genel bilgiler verdikten sonra, külliye'nin cami, han, imaret, misafirhane ve hamamından ayrı ayrı söz etmektedir.

1800 yılında, üsküdar'dan 9 saat süren bir yolculukla Kartal üzerinden Gebze'ye uğrayan W. Leake, Yunanlılar tarafından "Gıvyza" adıyla tanınan yerleşimin bir Türk kasabası olduğunu, kasabada kayda değer eser olarak da Mısır fatihi vezir Mustafa Paşa'nın selvi ağaçları ile çevrili beyaz mermerli camisi ile hamamının bulunduğu bahsetmektedir. Seyyah, ayrıca İstanbul-Izmit arasında eski yol güzergâhı üzerindeki antik Libyssa ve Dacibyza kentlerine de yer vererek, Gvyza'nın büyük bir olasılıkla Dacibyza olabileceğini belirtir⁶³.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Gebze'ye gelen W. Ainsworth, Türk dönemi yerleşmesinden çok antik Libyssa kenti ve Hannibal'in efsanevi kişiliğini konu edinir. Seyyah, Gebze ile ilgili olarak, 1500 nüfuslu, bahçeli tepeler üzerinde yer alan bir yerleşme olduğunu ve güzel bir camisinin bulunduğu söz eder⁶⁴.

4. Günümüz Yayınları: Gebze ve Çoban Mustafa Paşa Külliyesi, hacimli olmasa da, genel ve monografik çalışmalara konu olmuştur. Külliye, özellikle risalelerden yola çıkılarak Mimar Sinan'a mal edildiği için 1988 Sinan yılı etkinliklerinde, külliye yapılarına da çeşitli boyutlarda yer verilmiştir.

Genel içerikli yayınlar arasında sözünü edebileceğimiz araştırmacılar şunlardır: Goodwin (1971), Sözen (1975), Kuran (1986), Aslanapa (1986, 1988), Yenişehirlioğlu - Madran (1989). Bu yayınlarda külliye kısaca tanıtılmakta, ayrıca plan, kesit ve fotoğraf gibi görsel malzemeye de yer verilmektedir. Bu bağlamda, Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'ni, hem külliye ölçeğinde, hem de yapılar boyutunda ilk kez çizimlerini gerçekleştiren A.S. Ülgen'den özellikle söz etmek gerekir.⁶⁵

57. H.G.Yurtaydın, *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i İrakeyn*, Ankara, 1976, minyatür 12 b.

58. H. Demschwam, a.g.e., s.208-10. Seyyah, burada Mustafa Paşa'ları karıştırarak konumuzla ilgili olmayan ve 'Polak' lakabıyla tanınan devrin bir başka Mustafa Paşa'sından söz etmektedir.

59. A.g.e., s. 322.

60. A.Hibrî Efendi, "Menasik-i Mesâlik" I. (çev.S.İlgürel), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, 6(1975), s.115.

61. Katip Çelebi, *Cihannüma* (çev.İbrahim Müteferrika), İstanbul 1145/1732; s.662.

62. Evliya Çelebi, *Seyahatname* (çev.Zuhuri Danişman), III, İstanbul 1970, s.168-69.

63. W. Leake, a.g.e., s.4-5,9.

64. WAinsworth, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamie, Chaldea and Armenia*, I. London 1842, s.16-23.

65. F.Yenişehirlioğlu-E.Madran, *Mimar Sinan Yapıları* (çiz A.S.Ülgen), I, Ankara 1989, Lev.20-23,42.

Gebze ve külliye, tez çalışması (Dodurgalı 1972) dışında, monografik çalışmalar kapsamında da incelenmiştir. Konyalı (1951), Eyice (1957), Dirimtekin (1963), Yücel-Soyhan (1976), Aldoğan (1982), ve Seyhan (1994)'ın makale ve maddeleri ile Aktuğ (1989)'un yayını mevcut çalışmalar olarak dikkati çekmektedir. Bunlar arasında, İ.H. Konyalı'nın makalesi, tarihi belgelerle de desteklenmesi açısından ayrı bir değer taşır. Daha önce de sözünü ettiğimiz üzere, külliye yapılarından cami, medrese, türbe, han, imaret, tabhane ve hamam, özellikle Sinan ile ilgili çıkarılan son çalışmalara konu teşkil etmiştir. Cami (Kuran 1988); medrese (Baltacı 1976, Ahunbay 1988, Aslanapa 1988); türbe (Kuran 1988, Erçağ 1989); han (İlter 1969, Cantay 1974); imaret (Tanman 1988); tabhane (Ünver 1947) ve hamam (Klinghardt 1927, Aru 1948, Eyice 1960).

KÜLLİYE İLE İLGİLİ GENEL BİLGİLER:

Külliyenin bânisi, yaygın lâkabıyla "Çoban" olarak tanınan vezir Mustafa Paşa'dır. XV. yüzyılın ikinci yarısında doğarak 1529'da ölen Mustafa Paşa, 16. yüzyıl başında Osmanlı ricaline ait birkaç Mustafa Paşa olmasından dolayı yer yer karıştırılmakla birlikte, yaşam öyküsü, meslekî kariyerleri ve hayratları izlenebilmektedir.

Külliyenin mimarı tartışmalıdır. Sinan'ı konu alan risaleler incelendiğinde, mimar olarak Sinan'ın adı geçmekle birlikte, Sinan'ın yaşam öyküsü ile külliye tarihlerindeki çakıştıracak olursak, mimarın, devrin başmimarı Acem Ali olması akla daha yatkin gelmektedir. Evliya Çelebi ise, *Bu cami, Süleyman Cami şerifini yapan Koca Mimar Sinan'ın baş halifesi "Hüsam Kalfa" büyük bir mahâret ve ustalıklarla yapıp, şirin ve ince işçilik fenlerinde büyük sanatını göstermiştir demektir*⁶⁶.

Sonuçta, Sinan'ın, külliye yapım tarihi 1522-29 arasında, yardımcı mimar olarak çalışabileceği veya başmimarlığı döneminde (1539-88), onarım yoluyla külliye katkı sağlayabileceği düşünülebilir. Yalnız, Sinan'ın Rodos Seferi (1522) sırasında ve hemen dönüşünde, bu çapta büyük ölçekli ve erken tarihli bir külliye tamamiyle kendine mal etmesi çok zayıf bir ihtimal olmalıdır. Sinan, herhalde daha önce yapımına başlanmış bulunan külliye tamamlamış veya daha alt derecede mimar olarak çalışmış olmalıdır. Yoksa bu tarihte, Mimar Sinan'ın böyle büyük çapta bir külliye yalnız başına gerçekleştirmesi pek kolay kabul edilemez. Sinan, sonraları Gebze'deki külliye şemasını bazı açılardan yeniden ele alacak ve uygulayacaktır⁶⁷.

Bu bağlamda, bazı ipuçlarına dayanarak külliye mimarının Acem Ali olduğu düşüncesindeyiz. Devrin başmimarı olan bu şahsın kısaca yaşam öyküsü, meslekî kariyerleri ve inşa ettiği eserler şunlardır: Yaşamı hakkında çok az şey bilinen

Acem Ali (d. ? - ö. 944/1537-38) bilindiği kadarıyla Sinan'dan önce bir süre baş mimarlık görevinde bulunmuş, 1537-38'de ölümü üzerine bu göreve Sinan atanmıştır⁶⁸. İstanbul-Yenikapı Mevlevîhanesi civarında, Mimar Ali adıyla anılan caminin haziresine gömülü olan mimarın adına bir de mahalle

66. Evliya Çelebi, a.g.e. (Zuhuri Danişman), C.III, s.168.

67. Sinan'ın yaşamının öğrenilmesinde gerekli belgeler arasında, çağdaşı Mustafa Saî Çelebi'nin Sinan'ı ve yakınlarını konu alan yapıtları, bunlara paralel anonim yazmalar, kendi vakfiyesi ve mimarbaşı olduğu dönemin resmi yazışmaları bulunmaktadır. Mustafa Saî'nin yapıtları **Tezkeret-ül Ebniye** ve **Tezkeret-ül Bünyan** adlarını taşımaktadır. **Tuhfet-ül Ebniye**'de bilgiler Sinan'ın ağzından verildiği için yapıtın onun tarafından yazıldığı ileri sürülmüştür. Ancak içerdiği yanlışlar Sinan'ın ölümünden sonra Mustafa Saî'nin yazdığı kanısını uyarındırmaktadır. Yazarın adı bilinmeyen ve yine Sinan'ın ağzından yazılmış olan **Tuhfet-ül Mî'marin de Mustafa Saî'nin** veya Asarî'nin yapıtı olabileceği ileri sürülmektedir. Ayrıca bunun müsveddesi olan **Risale-ül Mimariye** ve bir de **Adsız Risale** bulunmaktadır.

Yakın tarihte Sinan, çeşitli yönleriyle irdelendiğinden burada daha fazla bilgiye yer vermek istemiyoruz. Bu bağlamda, 1988 yılına kadar Sinan'la ilgili eserler, Ekmeleddin İhsanoğlu tarafından bir bibliyografya denemesi şeklinde hazırlanıp yayımlandığı için, burada tekrar kaynakça vermek yerine bazı önemli yayınları hatırlatacağız ve 1988 sonrasında yayınlanan bazı eserlere işaret edeceğiz. Bunlar şunlardır. Babinger (1927), Konyalı (1948), Mayer (1950), Meriç (1965), Aslanapa (1967), Batur (1969), Sözen (1975), Altınay (1977), Kuran (1988), Özcan (1988).

1988 sonrasında yayınlanan kitap, makale ve bildiri türündeki bazı yayınlar ise şunlardır. F.Yenişerlioğlu ve E.Madran tarafından **Mimar Sinan Yapıları** adıyla Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanan ve Ali S.Ülgen'in çizimlerinden oluşan 2 ciltlik yayın ve Erzen (1991) ile editörlüğünü Attilio Petrucci'din yaptığı Mimar Sinan ve The Urban Vision adını taşıyan 1988'de Roma'da düzenlenen Sinan konulu sempozyumun bildiri kitabıdır. Bu bildiriler arasında G.Goodwin "Sinan and City Planning", E.Guidani "Sinan's Construcscion of the Urban Urban Panorama", M.M. Cesari "Place and Perspective in Sinan's Townspace", D.Kuban "Süleymaniye and Sixteenth Century İstanbul", J.Dickie "Garden and Cemetery in Sinan's İstanbul", J.Erzen "Imperializing a City. İstanbul oğ the Sixteenth Century", S.Aktüre, Mimarbaşı Sinan and the Building Policies of the Ottoman State", P.Pinan "Sinan's Külliyes: architectural Compositions", S.Yerasimos "Sinan and his Patrons: Programme and Location", M.Rogers "Sinan as Planner: Some Documentary Evidence" dikkat çekicidir.

Makale boyutunda ise tarafımızdan 1989'da yayınlanan ve menzil külliyelerinden bahseden "Mimar Sinan'ın Ana Yollar Üzerinde İnşa Ettiği Menzil külliyeleeri" adlı çalışmadan söz edebiliriz. **Millî Kültür**, S.71, s.27-29.

68. Doğrudan, ya da dolaylı olarak Mimar Ali'yi konu alan başlıca yayınlar şunlardır: K.Altan, "Klasik Türk mimarlarından Esir Ali", **Arkitekt**, 3(1937), s.81-83; İ.Kumbaracılar, "Türk Mimarları", **Arkitekt**, 2(1937), s.59; L.A.Mayer, **Islamic Architect and Their Works**, Geneve 1956; B.Ünsal, **Turkish Islamic Architecture in Seljuk and Ottoman Times**, London 1959"; H.B.Kunter, "Mimar Ali Bey'in Bilinmeyen İki Vakfiyesi", **V.Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiri**, Ankara 1960, s.438-41.; A.Kuran, a.g.e., T.Öz., İstanbul Camileri, I, Ankara 1987; Ö.Ertuğrul, "Acem Ali", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, I (1988), s.322.

sözkonusudur. Sultan I. Selim'in Çaldıran Seferi (1514) dönüşünde yanında getirdiği iddia edilen Mimar Ali, Azeri ve Esir olmasından dolayı Osmanlı mimarlık tarihinde "Acem", ya da "Esir" lâkablarıyla tanınmıştır. Adı vakfiyelerinde "Abdülkerim oğlu Alâeddin Ali Bey" şeklinde geçmektedir. Mimarın adına ilk kez, 1525 öncesine ait bir Yevmiye Defteri'nde, diğer hassa mimarları ile birlikte rastlanmaktadır. Bu bağlamda, XVI. yüzyılın başında, hassa başmimarı Acem Ali'ye Vi-ze Sancağı'na bağlı Torilye ve çevre köyler armağan olarak verilmiş, ölümü üzerine de bu yerler yeni başmimar Sinan'a bağlanmıştır.

Mimarlık yönüne gelince; Klasik Türk mimarları kategorisine yerleştirilen Mimar Ali, İstanbul'a götürülmeye layık görüldüğüne göre, mimarlık becerisini İran'da kanıtlanmış bir kişi olmalıdır. Nitekim Ali, İstanbul'a geldiğinde önce hassa mimarı olmuş, ardından tarihi belirlenemeyen bir zamanda başmimar seçilmiştir. Saptamalar doğruysa, yaklaşık 1520-37 yılları arasında tarihlenen yaklaşık onbeş civarındaki yapı veya külliye imzasını atmıştır. Mimar Ali, Kanunî döneminin ilk yıllarında, başta Sultan Süleyman olmak üzere, Valide Hafsa Sultan, Sadrazam Pîr Mehmed Paşa ile Vezir Çoban Mustafa Paşa, Güzelce Kasım Paşa, Ayas Paşa, Cezerî Kasım Paşa ve Bali Paşa gibi yönetici sınıfındaki bânilerin siparişlerini yerine getirmiştir. Başmimarın inşa ettiği kabul edilen eserlerin dağılımından, gerek İstanbul'da, gerekse Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli yerlerinde yapı faaliyetinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Yalnız, Acem Ali'nin inşa ettiği yapı ve külliye ile Mimar Sinan'ın ilk eserleri olduğu ileri sürülen yapılar sorun teşkil etmektedir. Yaşam öyküsünden hareketle, 1520-35 yılları arasında yeniçeri sıfatıyla sık sık seferlerde görev alan ve henüz mimarlık becerisini fazla kanıtlayamamış Sinan'ın, mesleğini kanıtla-ğı için özel olarak İran'dan İstanbul'a getirilen ve önce hassa mimarı, daha sonra başmimarlığa tayin edilen Acem Ali varken, herhangi bir koşulda ön plana çıkması olanaksızdır. Dolayısıyla, aynı görüşü paylaştığımız bazı araştıracılar da, 1520-38 arasında yapılan ve Sinan'a mal edilen bazı eserlerin ya yanlışlıkla, ya prestijden veya büyük bir olasılıkla 1538-88 arasındaki başmimarlığı döneminde yapmış olabileceği onarım nedeniyle risalelerdeki listelere girildiğinde birleşmektedir⁶⁹.

Başmimarlığı döneminde inşa edilen ve büyük bir olasılıkla Acem Ali'ye ait olabilecek yapıların adları şöyledir: İstanbul Topkapı Sarayı Bâbas Selâm (II. Kapi) (1524-25); İstanbul Yavuz Selim Camii (1522-23) ve medresesi; İstanbul-Eyüp, Cezerî Kasım Paşa Camii; İstanbul-Fatih, Bali Paşa Camii (1504-35); İstanbul-Haliç Sütlüce Pîr Mehmed Paşa Camii; Silivri Pîr Mehmed Paşa Külliyesi (1531-32); Çorlu Süleymaniye Külliyesi; Tekirdağ-Saray, Ayas Paşa Cami; Sofya Şerafeddin Camii; Manisa Hafsa Sultan Külliyesi (1522) (ilk yapım evresi); Gebze Çoban Mustafa Paşa Kül-

liyesi (1522-29); Bozöyük Kasım Paşa Külliyesi (1528); Eskişehir, Çoban Mustafa Paşa (Kuşunlu) Külliyesi (1525); Saraybosna, Hüseyin Paşa Külliyesi; Trabzon, Gülbahar Hatun Külliyesi (1514); İstanbul-Şehremini, Mimar Camii; Afyon-Sincanlı, Sinan Bey Külliyesi (1524-25)⁷⁰.

Hakkındaki bilgilere oldukça zor ulaştığımız Acem Ali'nin üslubuna gelince; Anadolu dışı kökenli olmakla birlikte, Osmanlı mimarlık tarihinde, 15. yüzyılın ikinci yarısıyla beraber, adlarına belgelere rastlanılan Atik (Azadlı) Sinan, Hayreddin, Kemaladdin ve Yakup b. Şah gibi mimarların devamcısı olduğu kabul edilir. Bu bağlamda, 1522 tarihli İstanbul Yavuz Sultan Selim Camisi'nde, 1488'de yapımı tamamlanan Edime II. Bayezid Cami'nin model alınması bu düşüncüyü destekler niteliktedir.

Klasik Osmanlı mimarisinde adı bilinen ilk başmimar sıfatını taşıyan Acem Ali'nin, özellikle külliye mimarı açısından tasarımlarını üslup açısından bağdaştırabilmekteyiz. Kitabelerine göre, yapımları 1522-31 arasında tamamlanan Gebze ve Eskişehir Çoban Mustafa Paşa Külliyesi, Bozöyük Kasım Paşa ve Silivri Pîr Mehmed Paşa menzül külliyelerinin tasarımları incelendiğinde bazı ortak özellikler ortaya çıkmaktadır. Her şeyden önce külliye, "cami odaklı" adını verdiğimiz, camiye göre diğer yapıların biçimlendiği külliye şemasını yansıtmaları dikkat çekicidir. Yalnız, caminin merkez olduğu külliye plan şemasında, medresde, sıbyan mektebi gibi daha çok şehiriçi külliye tasarımlarında sıklıkla inşa edilen yapı türlerine rastlanmasına karşın, tasarımda tabhane, imaret ve hama da yer verilmesi, bu külliyelerin aslında şehiriçi külliye olarak yapılmadığını, bu nedenle menzül külliyelerinin ön örnekleri olarak kabul etmemizin daha doğru olacağı düşüncesindeyiz⁷¹. Ayrıca, her dört menzül külliyesinin inşa edildiği yerleşmelerin birer menzül yeri de olduğunun unutulmaması gerekir.

İlgi alanımıza giren Bozöyük ve Silivri'deki külliyelerde, yapı kayıpları nedeniyle bütünlüğün bozulması, Acem Ali'nin külliye üslubu konusunda daha fazla varsayım üretmemizi engellese de, Manisa'daki çağdaş bir uygulama konuya açıklık getirmektedir⁷². İki ayrı tasarım halinde 1522-38 yılları arasında inşa edilen ve cami, medrese, sıbyan mektebi, imaret, hânîkâh, darüşşifa (sonradan) ve çifte hamamdan (sonradan) oluşan külliye, Acem Ali'nin üslubu konusunda oldukça aydınlatıcı olmaktadır.

Sonuçta, şimdiye kadar bu yönüyle ele alınmamış Manisa Valide (Hafsa) Sultan Külliyesi, Gebze Çoban Mustafa Paşa, Eskişehir Çoban Mustafa Paşa, Bozöyük Kasım Paşa ve Silivri'deki külliye uygulamalarını tamamlamakta, üslubu ve

69. M.Sözen a.g.e., s.159-66; Kuran, a.g.e., s.16-19.

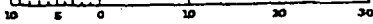
70. Bkz. dipnot 68.

71. F.Müderrişoğlu, a.g.tez., s.74-97.

72. A.g.tez., s.114-15.

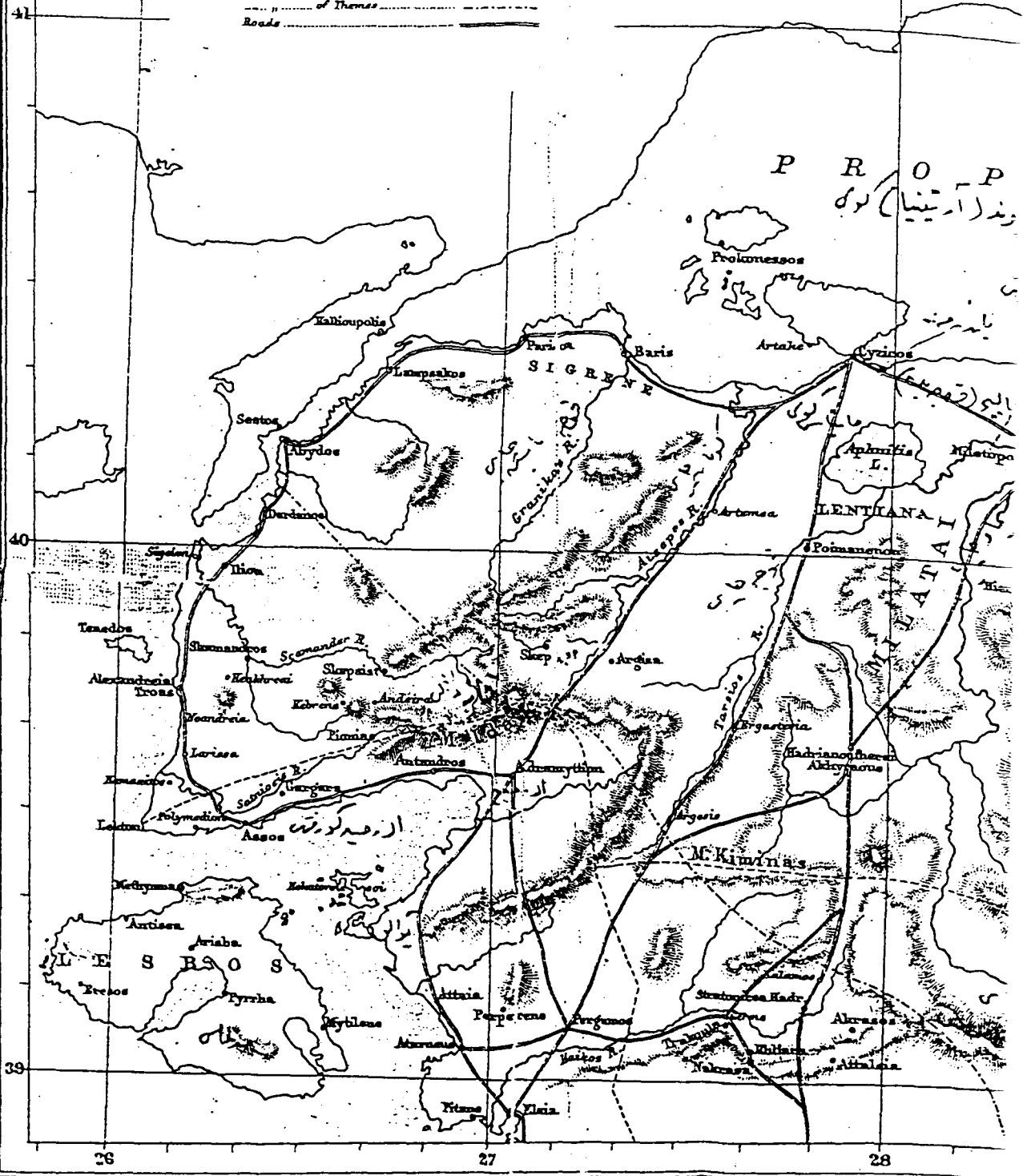
HELLES PONTUS AND BITHYNIA

English Miles

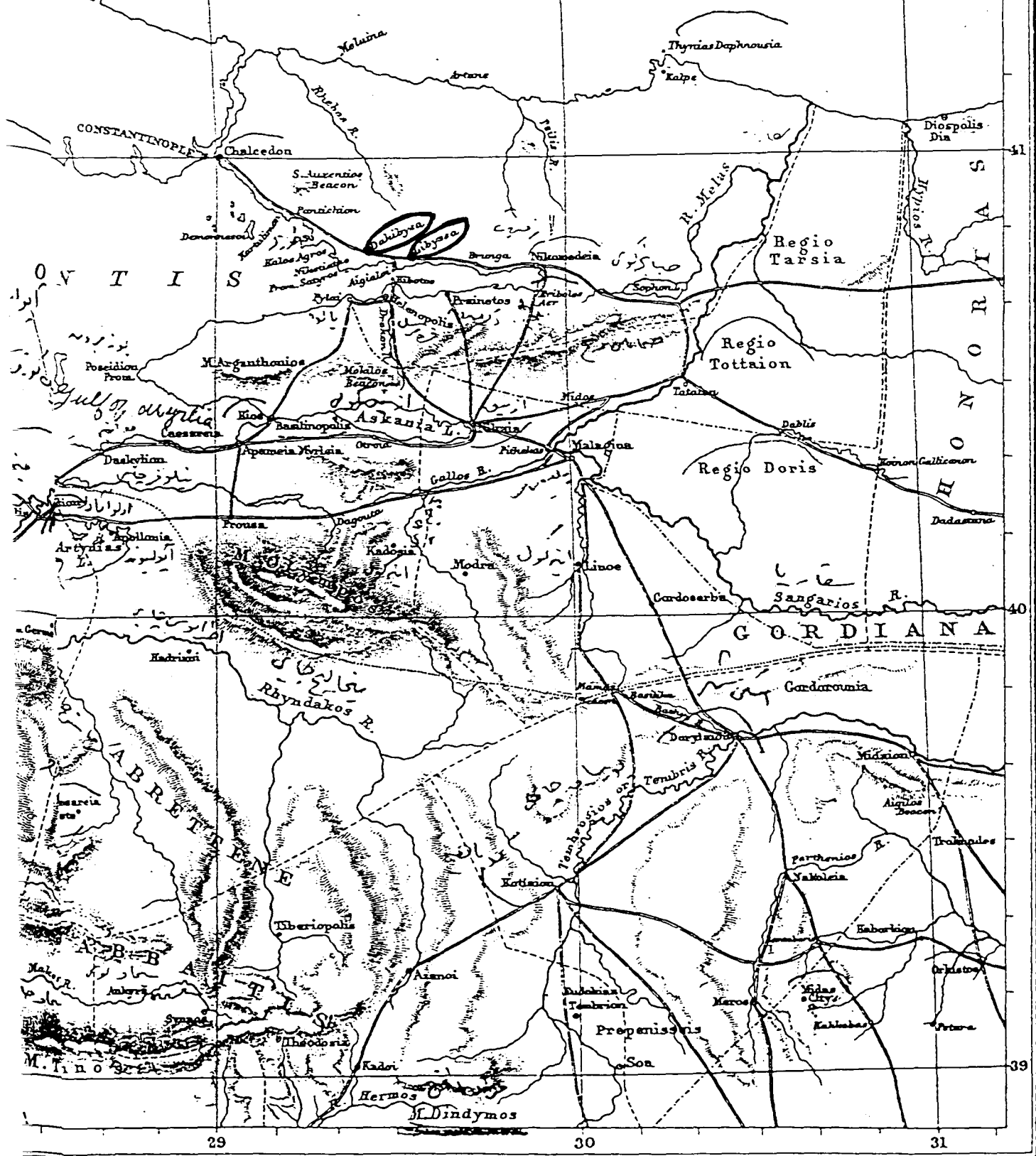
Explanation.

- Cities and Bishoprics* ..... • Nkomedia
- Villages* ..... • Sartabaris
- Boundaries of Roman Provinces* .....
- ..... " " *Byzantine* .....
- ..... " " *(Civil or Ecclesiastical)* .....
- ..... " " *of Themes* .....
- Roads* .....

Lev. I: Antik Dönemde Hellestus ve Bithynia Bölgesi Haritası. (1890, W. RAMSAY)

P O N T U S E U X I N U S

yaptığı eserler ile ayrı bir çalışma konusu olabilecek Acem Ali'yi ön plana çıkarmaktadır. Acem Ali'nin daha iyi tanınması ise Mimar Sinan'ın mesleki kariyeri üzerine yapılan spekülasyonları azaltacaktır.

Yapı topluluğunun konumu ve çevre ile olan ilişkisine gelince; şehrin en hakim tepesinde yer alan külliye, batıdan Bağdat Caddesi ve Küçükyaşı Sokağı, kuzeyden Şeftali Kısığı Sokağı, doğudan Gölcüönü Meydanı, güneyden ise Gömlekçi Bayırı ve Odunkapı Sokağı ile çevrelenmiştir (Lev.4).

Gezbe'de Erken Osmanlı yerleşiminin kuzeyine, vakfiyede belirtilen sınırlar içine inşa edilen külliye, sahip olduğu cami, han, tabhane, paşa odaları, hânikâh, imaret, medrese, kütüphane, türbe, hamam, sıbyan mektebi, helâlar ve dış avlu ile kapılarla, tasarımın oldukça geniş programlı düşünülüşü, hafif engebeli arazi koşulunun dışında, vakfiyeye göre baninin kendi toprağı olan külliye-nin yer seçiminde kısıtlayıcı faktörlerin rol oynamadığı kabul edilebilir.

Merkezde cami ve türbenin yer aldığı külliye tasarımında, güney hariç üç yönde yer yer duvarların çevrelediği imaret, paşa odaları, han, hânikâh, tabhane ve medrese ile kuşatılmış bir düzenlemeyle karşılaşılır. Dolayısıyla külliye yapıları, büyük bir ustalıkla merkezdeki cami ve türbeyle ahenkli bir bütün halinde toplanmıştır. Çifte hamam ise geleneğe uygun olarak külliye-nin dışına, çarşı içine yapılmıştır. 117x106 m². lik alanı kaplayan külliye, dengeli bir geometrik düzenin ürünü olarak belirmektedir (Lev.5-6).

İşlevlerine göre, birbirine bitişik olarak inşa edilen yapıların konumlarıyla birlikte, merkezde büyük bir dış avlu meydana getirilmiştir. Yapılar, ya doğrudan bir kapı ile, ya da iç avluları veya pencereleriyle dolaylı olarak açılarak dış avlu ile bağlanmıştır. Bu bağlamda, medrese, hânikâh ve tabhanenin birer iç avlusu olmasıyla farklılaştırıldıkları gözlemlenmektedir. Tasarımda külliye girişleri ile helâlar, yapılar arasında düzenleyici rol oynamaktadır (Lev.5-6).

Külliye, tarihi yol ve çevre mahalleler ile bağlantıyı sağlayacak şekilde girişlerin açıldığı görülmektedir. Bağdat Caddesi'ne (tarihi yol) açılan batı taçkapı, fevkanî düzenlemesiyle hem anıtsallaştırılmış, hem de ikinci bir yapı tarafından da kullanılarak değerlendirilmiştir. İmaret, paşa odaları, cami ve türbeyle yakınlığı nedeniyle bu kapının ana kapı olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır. İmaretin servis kapısının da bu yöne açılması tesadüfi değildir (Lev. 11, 35, 42). Kuzeydeki taçkapı, doğrudan hanın orta bölümüne ve oradan ahır kısımlarına, dolaylı olarak da dış avluya açılmaktadır. Seviye farkından dolayı daha çok hayvanlara hizmet ettiği anlaşılan kapının ikinci dereceden giriş olduğu kabul edilebilir (Lev.26). Cami dış avlusu ile medrese arasında, güneybatıda yer alan güney taçkapı ise çarşıyla bağlantıyı sağlayan giriş olarak düzenlenmiştir (Lev. 13, 50).

Tasarıma dikkat ettiğimizde, çevresine çeşitli yapıların yerleştirildiği caminin, özellikle dış avluda türbeyle birlikte yalnız bırakılmakla vurgulandığı gözlemlenmektedir. Boyutları açısından fazla büyük olmasa da gerek çevresinin boşaltılması, gerekse farklı malzemeye örülen yüksek beden duvarlarıyla caminin, külliye ön planda tutulan yapılardan biri olduğu anlaşılmaktadır (Lev. 5-9). Caminin arkasında yaratılan büyük boş alan fikri yüzünün bazı camilerinde de uygulanacaktır. Türbe, caminin güneyine yapılmakla XV. yüzyıl örneklerine kadar uzanan bir geleneği hatırlatmaktadır. Dolayısıyla, cami-türbe ilişkisinde, yakın konumda aynı yöne yapı eyleminde bulunulması ile kuvvetli bir bağlantı elde edilmiştir (Lev. 5-9). Caminin kuzeyine boydan boya inşa edilen han, yeri ve kapladığı alan açısından külliye ana yapılardan biridir. Arazi yapısından dolayı camiye ve güneydeki yapılara göre daha aşağı seviyede inşa edilmiştir. Burada dikkat çeken husus, türbe, cami, şadırvan ve han orta bölüm kubbelerinin aynı yöne inşa edilmesiyle, kuzey-güney ekseninin mimari öğelerle vurgulanmasıdır (Lev. 5-9) Bu şekilde eksen belirleyici düzenlemeler, yüzünün daha geç tarihli bazı örneklerinde de karşımıza çıkacaktır. Külliye de iki ayrı konumda tabhane inşa edilmesi konaklamaya verilen önemin göstergesidir. Biri dış avluya, diğeri sokağa açılan bu birimler, vakfiyeye göre farklı kişilere hitap ediyordu. Han ile tabhane arasında sıkışan hânikâh, bu iki yapı ile yakından bağlantılı olmalıdır. (Lev. 5-6, 8). Güneybatı köşede yer alan imaret ise konumu nedeniyle tarihi yola, mahalle ve çarşıya yakındır. Yola açılan servis kapısı da bu bağlantıyı güçlendirmek için açılmıştır. (Lev. 11). Doğuda yer alan medrese, kapısının güneye açılmasıyla tıpkı tabhane gibi soyutlanmaya çalışılmıştır (Lev. 5-6, 41). Vakfiyede sözü edilen sıbyan mektebinin yeri belli değildir. Belki kütüphane, sıbyan mektebi olarak da kullanılmış olabilir. Sonuçta, cami çevresinin boşaltılması ve yapının güneyinde büyük bir boş alan yaratılması, cami-türbe ilişkisi, yapıların yerleştirilmesiyle elde edilen geometrik düzen, mimari öğelere eksen oluşturan giriş üstünün fevkanî düzenlenişi, tasarımda geleneksel ve yenilikçi bazı yönler işaret etmesi açısından önemlidir.

Külliye'nin geçirdiği değişiklikler ve bugünkü durumu ise şöyledir: Cumhuriyet döneminde yapılar hariç külliye de ilk tasarımdan sonraki tarihlere ait onarım izlerini belirlemek pek mümkün değildir. Bu bağlamda, külliye'nin bazı yapılarının Sinan ile ilgili risalelerde adının geçmesi, bir ihtimal onarımı düşündürmektedir. Nitekim, imaretin 1573 yılında onarım gördüğü bir arşiv malzemesinden öğrenilmektedir. Bununla birlikte, külliye sınırları içinde farklı malzeme ve örgü tekniklerine rastlanması, mimari öğelerdeki bazı ayrıntılar külliye yapılarının değişen zaman içinde onarım gördüğünü düşündürür.

Külliye genel hatlarıyla onarım gören yapılar ve öğeler şunlardır: Paşa odalarının revakı, kü-

tüphanenin tonoz iken bugün çatı olan örtü sistemi, hanın ahır bölümleri, hânîkâh revakları ve girişleri, helâlar, minare, güney çevre duvarı ve güney taçkapı, imaretin avluya bakan doğu cephesi, medresenin kuzeyindeki avlu, tabhanenin avlu duvarı ile külliye doğru çevre duvarı⁷³ 1961-69 yılları arasında yapılan onarımların bir sonucu olarak da, caminin doğusuna ek bölüm yapılmıştır (Lev. 6). Malzeme ve duvar örgüsüne dikkat ettiğimizde, medrese cephelerinde dört sıra taş- üç sıra tuğla almaşık örgü kullanılmasına karşın, avlu çevresindeki revak alınlıklarında bir sıra taş-iki sıra tuğla örgü vardır. Bu farklılık, avlu revaklarının yenilenmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Külliye kesin tarih ve yer belirtebileceğimiz ilk onarım 1285 H./1865 M. de hânîkâhta gerçekleştirilmiştir. Bu onarım sırasında revağın ahşap kısımları harap olduğundan yenilenmiştir⁷⁴. Külliye dış avlu güney taçkapısının caddeye bakan cephesinde yer alan ve üzerinde sultan II. Abdülhamid'in tuğrasının da bulunduğu 1316 H./1889-90 M. tarihli kitabe ise, onarım yerleri kesin saptanamamakla birlikte, onarıma dair önemli bir belge olması açısından dikkat çekicidir. Belki güney çevre duvarı, medrese dış avlusu ve doğu cephe külliye çevre duvarı ile imaretin doğu cephesi bu tarihte yenilenmiş olabilir. Yapı topluluğunda Cumhuriyet döneminde yapılan onarımlara gelince; paşa odalarının revağı ve kubbeleri 1952'de⁷⁵; hânîkâh, tabhane, han, hamam ve minare şerefesi 1965-66 yıllarında Vakıflar Genel Müdürlüğünce onarılmıştır⁷⁶. Külliye yapıları bugün, genelde iyi durumdadır ve büyük bir onarıma gereksinimi yoktur. Cami ve türbe amaçlarına uygun olarak ibadet ve ziyaret işlevini sürdürmektedir. Külliye yapıları diğer yapılardan medrese Kız Kur'an Kursu, paşa odaları Gebze Müftülüğü, hamam yine aynı işlevli olarak faaliyetine devam etmektedir. İmaret, han, hânîkâh, tabhane ve kütüphane iyi durumda olmakla birlikte kullanılmamaktadır. Günümüz malzemesiyle yenilenen helâlar ise halka ve ilgili yapıların personeline açıktır.

Günümüze ulaşan yapılardan anlaşılacağı üzere, külliye yoğun olarak taş ve çeşitleri, tuğla, ahşap, kurşun, alçı ve demir ya tek başına, ya da almaşık olarak farklı konum ve biçimde kullanılmıştır.

Kesme taş, cami cepheleri ve medrese revaklarında tuğla ile birlikte almaşık örgü tekniğinde kullanılmıştır. Özellikle caminin cephesinde, 0,50 m. taş kaide üzerine üç sıra tuğla-bir sıra kesme taş ile yapılan örgü dikkat çekicidir (Lev. 17, 20-21). Tek başına kesme taş ise türbe, hamam ve han ceplerinde, külliye taçkapılarında, paşa odaları revak payelerinde ve han içindeki payelerde karşımıza çıkar (Lev.26-28, 32, 41-43, 47-48, 50). Mermer; camide, mihrap, minber, müezzin mahfeli, son cemaat yeri sütun başlıklarında, harim ve son cemaat yeri duvar kaplamasında, taçkapıda, şadırvanın su haznesi ve şebekelerinde,

hamamda yer döşemesi ve kumalarda; medresede, taçkapı, avlu revak sütunlarında; türbede, saçağın sütunlarında; hânîkâhda sütunlarda ve medresede taçkapıda uygulanmıştır. Ayrıca cami ve türbenin alt seviye pencerelerinin sövelerinde de görülür (Lev. 18-19, 22-23, 41, 44). Kaba yonu ve moloz taş, seyrek tuğla hatıllı olarak imaret, kütüphane, paşa odaları, hanın avluya bakan cephesi; hânîkâh, tabhane ve tüm medrese cepheleri ile çevre duvarlarında görülür. Ahşap hatıllı moloz taş ise medrese ve dersane odası cephelerinde dikkati çeker (Lev. 26, 31, 34-36). Tuğla, taş ile birlikte, cephe örgüsünün dışında, medrese ve caminin son cemaat yeri kubbeleri ve hanın kemerleri ile bacalarda kullanılmıştır. Ayrıca bezeme elemanı olarak külliye yapılarını cephe ve kasnakta çevreleyen kirpi saçaklarda ve tabhanenin pencere alınlıklarında göze çarpar (Lev. 20-21, 28, 30). Ahşap, cami ve türbenin alt sıra pencere kanatları ve giriş kapılarında, medrese ana dersane odası ile türbe saçağında, kütüphanenin dış avluya bakan odasının örtüsünde, tabhanenin kapısında, hânîkahın revağında, şadırvanın taşıyıcı ve örtü sisteminde ve hanın girişlerinde karşımıza çıkar. Kurşun, türbede kubbe ve saçakta, cami, imaret, tabhane ve medrese kubbelerinde, hanın orta bölümünün kubbesi ile kütüphanenin bir mekânının örtüsünde kullanılmıştır (Lev. 14, 29). Alçı, cami ve türbenin üst seviyesindeki pencere şebekelerinde, caminin kasnak pencerelerinde (Lev. 20-21); demir ise külliye yapılarının alt sıra pencerelerinde ve çevre duvarı pencerelerinde göze çarpar (Lev. 20-21, 34). Medrese iç avlusunun kuyusunda ve çevresinde lahit parçası şeklinde devşirme malzeme görülse de, külliye farkedilen özellik, Gebze içinde ve çevresinde çok sayıda devşirme malzeme rastlanmasına karşın, yapı topluluğunda çok az oranda kullanılmıştır.

Külliye karşımıza çıkan süsleme çeşitleri ve teknikleri şöyledir.

Yapı topluluğunda bezemenin cami ve türbede ağırlık kazandığı görülmektedir. Diğer yapıların oldukça sade inşa edildiği külliye, özellikle cami, renkli taş süslemeleri ile ilgi çeker. Yapıda en çok taş bezemenin uygulandığı, bunun yanı sıra, ahşap, çini, kalem işi ve renkli cama da yer verildiği görülmektedir. Türbede ise çini ve ahşap kullanımı karşımıza çıkar. Taş bezeme; renkli taş kaplama, taş oyma ve küçük renkli taş kakma tekniklerinin uygulanması şeklinde ağırlık camide olmak üzere, türbe, medrese ve tabhanede görülmektedir. Cami duvarları, zeminden 3-3.5 m. yüksekliğe kadar simetrik olarak düzenlenmiş beyaz mermer üzerine renkli taşlardan oluşan panolarla kaplanmıştır. Motifler ise kufi yazı şeridi, bitkisel kompozisyon

73. Anonim, *Cumhuriyetin 50. Yılında Vakıflar*, Ankara 1973, s.31.

74. E.Yücel-C.Soyhan, a.g.e., s.34.

75. G.Cantay, a.g.tez., s.156.

76. Anonim, a.g.e., s.31.

ve Zengi düğümünden oluşmaktadır. Bu panoların üzerinde de beyaz mermerden kakma bir şerit dolaşır. Cami içinde taş bezemenin yoğunlaştığı yerler, mihrap, minber ve müezzin mahfelidir (Lev. 22). Cami dışında taş bezeme, son cemaat yeri ve taçkapıda toplanmıştır. Caminin kuzey cephesi, tıpkı harimdeki gibi mermer şeritle bezenmiştir. Son cemaat yeri mihrabiyeleri de renkli taşlarla kaplanmıştır (Lev.18-19).

Renkli taş bezemenin Gebze ile ilgisine gelince; bunun nedenini, külliye'nin bânisi Çoban Mustafa Paşa'nın, renkli taş malzemenin yoğun olarak kullandığı Mısır'da valilik görevinde bulunmasında aramalıyız⁷⁷. Mustafa Paşa, 1522-23 arasında altı ay görevde kaldıktan sonra, tahminen bazı ustalarla birlikte Gebze'deki camisine gerekli malzemeyi de yanına alarak gemiyle İstanbul'a dönmüştür. Getirilen malzeme, Darıca üzerinden Gebze'ye nakledilmiştir. Bu bağlamda, araştırmacı-yazar G.Goodwin, Evliya Çelebi'nin ifadesine yorum getirerek malzemenin Mısır'da işlenerek getirildiğini ve caminin bezemesinde renklerle mozaik bir düzenleme oluşturulduğuna dikkat çekmektedir. Yazar, benzer düzenlemenin Topkapı Sarayı Hırka-i Şerif Dairesi'nin kuzey duvarında da karşımıza çıktığını belirtir⁷⁸. Diğer bir araştırmacı O. Aslanapa'ya göre, Sultan I. Selim, Rıdaniye Seferi (1517) sırasında, Memlûk mermer malzeme ve süslemesine ilgi duymuş, bunun için Kahire'den bazı mermer malzemeyi İstanbul'a taşıtmıştır. Getirilen malzeme de, başta Hırka-i Saadet Dairesi olmak üzere, Topkapı Sarayı'nın çeşitli bölümlerinde kullanılmıştır. Artan malzeme ise daha sonra inşa edilecek Revan ve Bağdat Köşkeri'nin cephelerinde değerlendirilmiştir⁷⁹. Yazara göre, Gebze Mustafa Paşa Cami ile Kahire'de XVI. yüzyılın ilk çeyreğine ait Kansu Gavri Medresesi, bezeme açısından benzerlikler göstermekte ve bu durum Sultan I. Selim'in İstanbul'a gönderdiği Memlûklu Sarayı'nın başmimarı Ahmed b. el Bedri Hasan b. el-Tulunî ve onunla birlikte gelen ustaların tekrar Kahire'ye dönmüşler ise gelişmiş bir teknikle inanılmaz zenginlikteki renkli mermer süslemeyi yapmış olabileceklerini düşündürmektedir⁸⁰.

Üzeri beş sıra mukarnas dizileri ve sarkıtlarıyla bezenmiş taçkapı; geometrik bezemeli bir çerçeve içinde yer almaktadır. Türbenin bütün cepheleri silmelerle çerçeve içine alınmış olup giriş kapısı iki renkli mermerle alması şeklinde örülmüştür. Medrese ve tabhanede taş bezeme, dış avluya bakan pencerelerin kemer alınlıklarının içinde geometrik kompozisyonlar oluşturan renkli taş kakmalar şeklinde görülmektedir. Burada, gri, kırmızı, lacivert, beyaz renklerdeki mozaikten daha iri boyuttaki taş parçaları ile altı kollu yıldızlar ve 'V' biçiminin tekrarı ile elde edilen düzenlemeler yapılmıştır (Lev.55).

Ahşap bezeme, külliye'de cami ile türbenin kapı ve pencere kapaklarında görülmektedir. Cami kapı kanatlarının belki Paşa'nın Mısır'da yaptırarak getirtmesi olasılığı söz konusudur. Bu olası-

lık, renkli taş malzemeye dayanarak ifade edilebilir. Gerçek künde-kârî tekniğinde yapılmış olan caminin ahşap kapı kanatları üzerinde metal, fildişi, sedef ve lüle taşından kakmalar bulunmaktadır. Geometrik bezemeli kapı kanatlarının üzerinde tarih veren kitabeye rastlanılır. Pencere kanatları da üzerinde fildişi ve sedef kakmalar bulunan geometrik kompozisyonlu künde-kârî tekniğinde yapılmıştır. Cami pencereleri ve kapısında olduğu gibi türbe kapı ve pencerelerinde de benzer, fakat daha sade kompozisyon ve teknik özelliklerle karşılaşılır.

Külliye'de çini bezemeye yalnız türbede rastlanmaktadır (Lev.44). Türbenin içinde 1/3 yükseklige yani alt sıra pencerelerinin üzerine kadar duvarları çini panolarla kaplanmıştır. Etraflarında lacivert renkli dikdörtgen çinilerden bir pencere bulunan firuze renkli altıgen çinilerden oluşan panolar, pencereler arasında kalan yüzeylerde bulunmakta; duvarların köşelerinde ise mavi-beyaz gruba giren çinilerden meydana gelen panolar yer almaktadır. Bu panolar, çevresinde beyaz zemin üzerine mavinin tonları ile boyanmış küçük çiçekli, ince ve kıvrık dallı dikdörtgen çini levhalarının içinde; yine beyaz zemin üzerine mavinin tonları ile yapılmış yıldız motifleri oluşturan küçük çiçekler, ince yapraklar ve ince kıvrık dallı kare çini levhalarından meydana gelmektedir⁸¹.

Camideki kalem işlerinin geneli ve türbedekiler orijinal olmayıp daha sonradan yapıldıkları anlaşılmaktadır. Yalnız, camide müezzin mahfelinin ve alt sıra pencerelerinin üçünün tavanında oldukça silik bir durumda, orijinal kalem işi bezeme günümüze kadar gelmiştir⁸². Görülebildiği kadarıyla, müezzin mahfelinin tavanında parlak kırmızı ve natüralist bitki motiflerinden oluşan kalem işi bezeme dikkat çekicidir. Bu kısım onarımlarda ortaya çıkarılmıştır. Daha sonraya ait kalem işleri duvarlardaki mermer kaplamanın üstünde, mihrabın üst sıra pencerelerinin, tromp kemerlerinin, pandantiflerin, kubbe kasağının çevresinde ve kubbe içinde bulunmaktadır. XVIII. ve XIX. yüzyıl özellikleri gösteren türbenin kalem işleri, çini panoların üzerinde, nişlerin, pencerelerin, pandantif ve kubbe kasağının çevresinde ve kubbe içinde uygulanmıştır.

Diğer bezeme türleri gibi renkli cam da külliye'de sadece cami ve türbede kullanılmıştır. Camide üst sıradaki sivri kemerli ve yuvarlak pencere-

77. Bu konuda daha ayrıntılı bir çalışma, 1991 yılında, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi'nde Yüksek Lisans düzeyinde yapılmıştır.

78. G.Goodwin, a.g.e., s.189, 476.

79. O.Aslanapa, a.g.e., s.155-56.

80. A.g.e., s.165.

81. Konuya tarihlleme ve bölge açısından ilk yaklaşan K.A.C.Creswell'dir. Daha sonra S. Yetkin, türbedeki mavi-beyaz çinilerin ilk örneklerine 16. yüzyılda rastlandığına ve Kütahya üretimi olabileceğine işaret etmektedir. Bkz. S.Yetkin, "Kütahya Dışındaki Kütahya Çinileri ile Süslü Eserler", Kütahya. Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan, İstanbul 1982, s.84.

82. I.Aktuğ, a.g.e., s.24-25.

lerle kasnak pencerelerinde görülür. Türbede ise üst sıra pencerelerde karşımıza çıkar⁸³.

Demir bezeme, özellikle camide uygulama alanı bulmuştur. Giriş kapısı tokmaklarının halkaları yılan başlarıyla sonuçlandırılmıştır. Diğer yapıların ise alt seviye pencerelerinde görülür.

Ayrıca bugün İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi ile Topkapı Sarayı Müzesi'nde, Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nden getirilme eserlere rastlanır. Bunlar; camiye ait prinç ve cam kandiller, tunç fener ile ahşap Kur'an mahfaza kürsü ve Mushaf-ı Şerif sandukçeleridir.

KÜLLİYİYİ OLUŞTURAN YAPILAR:

Külliyenin tasarımında merkezde yalnız bırakılarak vurgulanan cami, mimari tanıtımda ilk ele alınacak yapı olacaktır. Sonra sırasıyla, konumları ve ebadları gereğince han, tabhane, paşa odaları, hânikâh, imaret, medrese, kütüphane, türbe, hamam, sibyan mektebi, helâlar ve dış avlu kapıları bir sistem dahilinde cami çevresine yerleştirilmiş, böylece cami çevresinde güney hariç üç yönden bir yerleşim düzeni elde edilmiştir.

CAMI:

Külliyede merkezde, dış avlunun ortasında, türbe ile birlikte kuzey-güney aksı üzerinde yer alan cami, kare planlı harim, beş bölümlü son cemaat yeri ve kuzeybatıdaki minare ile şadırvandan oluşmaktadır (Lev.6-9, 15-25).

1523 tarihli kitabeye (Lev.6) sahip cami, vakfiye ve risaleler dışında, Matrakçı Nasuh'un minyatürüne, Evliya Çelebi'nin ise Seyahatnamesine konu olmuştur. Minyatürde ana yapı olarak vurgulanan yapı (Lev.3), Çelebi'nin ifadesiyle selâtin camileri ayarındadır. Seyyah, caminin özelliklerini sıralarken, özellikle Mustafa Paşa'nın Mısır'dan malzeme getirttiğini, Mısır halıları ile kaplı olduğu, vitraylarla süslü camların yer aldığını, vaiz kürsüsünün ustalık eseri kabul edilmesi gerektiğini ve nispetleri ile yüksek tutulan bir minaresinin olduğunu belirttiğinden sonra, Sinan'ın baş halifesi Hüsâm Kalfa tarafından yaptırıldığını ifade eder⁸⁴.

14.55x14.55 m. boyutlarıyla tam kare formu yansıtan harim, beden duvarlarının taşıdığı 14 m. çapında bir kubbeye örtülmüştür. Kubbeye köşelerde yarım kubbecik şeklinde düzenlenen tromplarla geçilir (Lev.25). Trompların ağır görünüşleri, içlerinin istridye kabuğu gibi yivlenmesi ve altlarına mukarnas dolgu üçgenler (köşe üçgeni) yapılmak suretiyle hafifletilmiştir. Trompların bulunduğu geçiş bölgesi dıştan sekizgen bir kasnakla çevrelenecek kubbe eteği oluşturulmuş, kubbe de kasnak üzerine inşa edilmiştir (Lev.11, 17, 20-21). Kuzey cephe eksenindeki bir kapıyla girişin sağlandığı cami, beden duvarlarının çeşitli seviyelerine ve kasnağın her bir cephesine açılan çok sayıda pencere ile aydınlatılmaktadır (Lev. 17, 20-21). Harimde, güney duvar ekseninde mukarnas kavsaralı beş cepheli bir mihrap, mihrabın batısında minber ve kuzeybatı köşede, müezzin mahfeli göze çarpar

(Lev.22-23). Harimin içi yoğun süslemeye sahne olduğundan, süsleme mimari özelliklere göre ön plana çıkmıştır (Lev.22-24).

Kuzey cephedeki beş bölümlü son cemaat yeri, mukarnas başlıklı altı sütunun, sivri kemerlerle birbirine ve güney duvara bağlanarak üzerinin pandantifli kubbelerle örtüldüğü düzenlemeyi yansıtır (Lev.17-19). Cephe ekseninde, boyutları anıtsal tutulan taçkapı ve giriş kapısı dikkat çeker. Son cemaat yeri orta kubbesinin içi yivlendirilmiştir. Tek şerefeli minare, cami duvarına bitişik olup kuzeybatıdadır. Dikdörtgen bir kaideden sonra, silmelerle oluşturulmuş pabuçlukla silindirik minareye geçilir. Tek şerefeye sahip minare yenilenmiştir (Lev.11,17,21). Dış avlu ortasında, türbe, cami ve hanın orta bölümünün kubbeleriyle aynı aks üzerinde yer alan şadırvan, on cepheli olup altı sütun üzerine, cephelerde üçgen alınlık yapan kırma çatıyla örtülüdür. İçteki düzenleme ise musluklu su haznesi ve üzerindeki şebekelerden oluşur (Lev.27).

Dış görünüme gelince; geniş bir dış avlunun merkezine yerleştirilmek suretiyle vurgulanan cami, güneydeki türbe nedeniyle kısmen gölgelenmiştir (Lev. 21). Zeminden 24 m. yüksekliğe kadar almaşık örgüyle yükselen masif duvarlar ve üzerindeki büyük kubbe ile minare, caminin dikey doğrultuda vurgulanmasını sağlamıştır. Ayrıca yalnız bırakılmak suretiyle de belirginleştirilmiştir (Lev.7-9). Sekizgen kasnağın her yüzeyine duvar ayakları ve payanda kemerleri yerleştirilerek kubbe desteklenmiştir. (Lev. 17, 20-21). Cepheler içinde, girişin sağlandığı son cemaat yerine sahip kuzey cephe, anıtsallığı ile farkedilmektedir. Giriş aksı, sertak şeklinde düzenlenerek vurgulanmıştır (Lev.17). Özellikle beş sıra mukarnas kavsaralı taçkapı oldukça anıtsal tutulmuş olup içine 2 92x1.53 m. boyutlarında basık kemerli kapı açılmıştır. Kapının üzerinde caminin inşa kitabesi göze çarpar (Lev.16) Güney duvarda taçkapının dışında mihrabiyele bulunur. Simetrik olarak düzenlenen diğer cepheler, üç kademedede açılmış pencerelerle dikkat çeker. Altta dikdörtgen tipte iki, ikinci sırada eksene gelecek şekilde açılmış sivri kemerli bir, üstte ise yuvarlak pencereli yine bir pencere düzeniyle, cepheler kısmen hareketlendirilmiştir (Lev.20). Güney cephe, türbe tarafından kısmen gölgelenmiş olsa da güneyde yapı olmamasından dolayı bu cephe uzaklardan bile rahatça algılanmaktadır (Lev.21).

Mimari tanıtımı yapılan cami, mimari özelliklerinden çok süslemeleriyle ilgi çekmektedir.

TAVLA-AHIR (HAN/KERVANSARAY):

Hânikâh ve paşa odalarının bir bölümüyle birlikte, külliyenin kuzey sınırını belirleyen han, türbe, cami ve şadırvanın üzerinde bulunduğu aks-ta, bir giriş mekânı ile onun doğu ve batısında simetrik olarak düzenlenmiş ahır bölümlerinden oluşan bir yapıdır (Lev. 5-9, 26-28).

S3. A.g.e., s.25-26.

S4. Evliya Çelebi, a.g.e. (Zuhuri Danışman), III, s.168-69.

57.00x11.20 m. boyutlarındaki han, külliye-nin diğer yapıları ile organik bütünlük içinde inşa edilmiştir. Vakfiyesinde "ahır-tavla", arşiv malzemesinde "ahır", seyahatnamelerde ise "han" adıyla geçen yapı için Evliya Çelebi şunları yazmaktadır⁸⁵.

...Bu câminin etrafında gelip gidene misafîrhâne olmak için bir han vardır ki, üçbin adam ve ikibin at alır. Başka develiği de vardır.

İki ayrı bölümden oluşan hanın mimari özellikleri şöyledir (Lev.6). Hanın eksenindeki giriş bölümü pandantif geçişli kubbe ile örtülü, 8.40x7.60 m. ölçülerinde bir mekândır. Özellikle örtü sistemi kubbe yapılarak vurgulanan giriş mekânında, biri güneye, külliye-nin dış avlusuna; diğeri de kuzeye, sokağa açılan iki taçkapı mevcuttur (Lev.26-27). Benzer düzenlemeyi yansıtan kapılardan sokağa bakanı yani düz ayak olanı hayvanlar için merdivenli olanı ise insanlar içindir. Orta bölümde, kuzeybatı ve kuzeydoğu duvarlarla, yandaki ahırlara geçişi sağlayan birer basık kemer ile duvar ekseninde, önünde 2.80 m. genişliğinde sekinin de yer aldığı birer ocak nişi göze çarpar (Lev. 27).

Merkezdeki kubbeli mekânın doğu ve batısına yerleştirilen ve büyük bir ihtimalle hayvanların kısmen bazı insanların barınak yeri olarak kullanıldığı anlaşılan ahırlar, 23.20x11.20 m. boyutlarıyla simetrik olarak düzenlenmiştir (Lev.6,28). Dikdörtgen planlı ahırlar, doğu-batı ekseninde dörder kısa ve kalın paye ile aynı yönde iki sahına ayrılmış olup üzeri tonoz, payeler ve duvarlar arasındaki yuvarlak destek kemerleri üzerinde taşınmakta, kalın kirişlerde payelerden yan duvarlara bağlanmaktadır. Ahırlar, basık kemerli birer kapıyla ortadaki giriş bölümüne açılır. Dolayısıyla, sokak ve dış avlu ile doğrudan değil, dolaylı ilişkileri sözkonusudur. Ahırların sokağa bakan cephelerinde yedişer, avluya bakan cephelerinde ise üçer mazgal pencere yer alır ki, bu açıklıklıklar, hem aydınlatmayı, hem de havalandırmayı sağlar. Hanın içindeki ocakların restorasyon sırasında örüldüğü iddia edilirse de⁸⁶, ocağın bulunmadığı örtü sistemine baca yapılmasından da anlaşılmaktadır.

Dış görünümüne gelince; han, külliye-nin kuzey cephesi boyunca uzanan ve üç bölümden oluşan bir yapıdır. Hayvanların barınak yeri olarak kullanılan ahırlar, yerleşim planında arazinin eğimi de göz önüne alınarak son derece olgun bir mimari çözüm ile külliye-nin diğer yapılarının bulunduğu avlu kotundan daha alçak bir kısma yerleştirilerek diğer yapılardan üçüncü boyutta kurtarılmıştır. Böylece kuzeydeki Şeftali Kısığı Sokağında hayvanlar için düz ayak bir giriş sağlanmış (Lev.26), insanların avluya bağlantısı ise merdivenle çözülmüştür (Lev.27). Özellikle örtü sistemi kubbe yapılarak belirginleştirilen giriş mekânında, dış avlu ve sokağa bakan her iki taçkapıda, dikdörtgen sade bir çerçeve içine alınmış basık kemerli kapıdan oluşmaktadır. Sokağa açılan kapının boyutları 5.10x2.40 m.dir. Avluya bakan kapı ise geniş bir

saçak düzenlemesine sahiptir. Dış avluya bakan cephe mazgal açıklığı ve kapı dışında çok sade düzenlenmiştir. Han cepheleri tüm cephe boyunca üst seviyede kirpi saçakla sonlanmıştır. Ahırların tonozları dıştan beşik çatı ile ortadaki bölüm ise kubbeyle örtülmüştür.

MİSAFİRHANE (TABHANE):

Külliye-nin doğu kanadında, medrese ile hânî-kâh arasında, girişin külliye avlusundan sağlandığı yapı, vakfiyede on hücreli müstemil bir zaviye, arşiv malzemesinde oniki softa hücresi, halk arasında ise hademe-i hayrat odaları adıyla tanınmaktadır. Dolayısıyla bu tanımlamalar tabhaneye uygun düşmektedir (Lev. 6,8-9,12, 29-30).

Girişin, doğudan sokak bağlantılı bir taçkapıyla mümkün olduğu yapı, revakları günümüzde yıkılmış bir iç avlunun etrafına yerleştirilmiş mekânlardan oluşmuştur (Lev.6). Eski bir çizimine göre,⁸⁷ bir uzun kenar ile kısa kenardan, bugün ise uzun kenar ile simetrik iki yan kısa kenara sıralanmış on oda ile iki eyvandan meydana gelmektedir. Yapının planından ve yanındaki medreseden yola çıkan bazı araştırmacıların yapıya, hastahane veya darüşşifa işlevini, yorum yapmaksızın yüklemelerini anlamak mümkün değildir⁸⁸, Her ne kadar araştırmacı S.Ünver⁸⁹, tabhaneleri "nekahathane", yani yol yorgunluğundan ve gıdasızlıktan zayıf düşenlerin birkaç gün dinlenebileceği ve istirahat edebileceği yerler, hatta bazı hallerde ufak kurgunluk ve hastalıklar için revir olarak kabul ediyorsa da, darüşşifa anlamından farklı düşünmektedir. Tabhaneye, doğuda yer alan pencereci bir çevre duvarının eksenine açılan taçkapıyla ulaşılır. Girişten sonra merkezde, bugün revakları yıkılmış bir iç avlu ile onun doğu hariç üç yönüne yerleştirilmiş hücrelerden oluşan düzenlemeyle karşılaşılır (Lev.6). Batıda uzun kenara eş düzenlemeyi yansıtan sekiz oda, kuzey ve güney kısa kısa kenarda ise birer eyvan ve ona açılan oda semasıyla yapı, sırtını dış avluya ve iki yanındaki helâ mekânlarına yaslanmıştır. Böylece tabhane, hem ayrı tutulan girişle, hem de arkasını diğer yapılara dönmesiyle külliye-nin yapılarından soyutlanmıştır. Tüm mekânların pandantif geçişli sekizgen kasnaklı kubbelerle örtüldüğü yapıda, köşe ve uçtaki odaların girişleri avludan verilmeyip, kısa kenarda birer hacimlik kısım feda edilip, aralarında bir eyvan oluşturularak

85. A.g.e., s.169.

86. G.Cantay, a.g.tez, s.154.

87. S.Ünver, *Gebze İmaretinin Tabhanesi*, İstanbul 1947, s.5.

88. Yapıyı, T.Reyhanlı, *Osmanlı Külliye Mimarisinin Gelişmesi*, İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1974, s.274 ve G.Cantany, a.g.tez, s.156'da hastahane; Aslanapa, a.g.e., s.163'de ise darüşşifa olarak tanımlamaktadır. Bize göre, menzil külliye-leri içinde bilinen hiç bir darüşşifa örneği olmadığı gibi, vakfiyede de tanımlaması yapılan bu bölümün tabhane olduğu kesindir.

89. S.Ünver, a.g.e., s.3-5

iki odaya bir giriş mekânı ayrılmıştır (Lev.6). Benzer şekildeki bir düzenlemenin paşa odalarında da uygulanmış olması, iki yapı türü arasında işlevsel açıdan önemli bir fark olmadığına işaret etmektedir. Her odada birer ocak ve dolap nişinin göze çarptığı tabhanede, uzun kenardaki odalar dış avluya, dar kenardakiler ise iç avluya iki sıra pencere ile açılarak aydınlık sağlanmıştır. Güneyde, tabhaneyle medrese arasına yerleştirilen oniki birimli helânın altı birimi tabhaneye ait olup, buraya güneydoğudaki köşe mekânının yanındaki bir ara yolla ulaşılmaktadır.

Tabhaneyi dış görünüm açısından incelediğimizde, cephelerde dış avluya bakan batı cephe (Lev.29, 56) ile sokağa yönlendirilmiş doğu cephenin (Lev.30) serbest düzenlendiği anlaşılır. Güney ve kuzey yan cepheler ise helâlara bitişik olduğundan sağır tutulmuş (Lev.8,12). Sadece pencerelerle dış avluya açılan batı cephe, pencere alınlıklarındaki bezemelerle dikkat çeker (Lev.55). Doğru cephe, giriş cephesi olduğundan pencereli çevre duvan taçkapı, avlu ve odalarla hareketlendirilmiştir. Eksendeki taçkapı mimarisine farkedilmektedir (lev.30). Örtü sisteminde ise sekizgen kasnaklı kubbeleyle yüksek tutulmuş bacalar göze çarpmaktadır.

MİSAFİRHANE (PAŞA ODALARI):

Külliyenin batı taçkapısının kuzeyinden başlayarak hana bitişen, dolayısıyla kuzeybatı kanadı oluşturan ve paşa odaları olarak adlandırılan bölüm, tek sıra halinde dizilmiş mekânlardan meydana gelir ve revakla dış avluya açıktır (Lev.6-7, 11, 14, 31, 32).

Külliyenin diğer yapılarıyla yakın ilişkideki paşa odaları vakfiyede; kış ve yazda gelip geçen misafirler için kalınacak yerler (misafirhane). Arşiv malzemesinde; yolcu ve misafirlerin istirahati için yedi tabhane; Seyahatnamelerde ise, misafirhane adlarıyla geçer. Evliya Çelebi Seyahatnamesinde, ..caminin etrafında gelip gidene misâfirhâne... her gece akşamdan sonra misafirhanede kalanlara bakır tepsiler her ocak başına.. ifadesiyle yapıyı anlatmaktadır.⁹⁰

Önündeki dış avluya payelerin taşıdığı üzeri saçak örtülü tek sıra revakla açılan paşa odaları, yanyana bir kitle halinde dizilmiş yaklaşık kare planlı, pandantif geçişli sekizgen kasnaklı kubbeyle örtülmüş sekiz birimden oluşmaktadır (Lev.6). Bu birimlerden yedisini, içinde birer ocak, ikişer de dolap nişi bulunan konaklama hacimleridir. Biri ise eyvan şeklinde düzenlenmiş olup iki yanındaki odalara geçişi sağlamaktadır. Odalar altta iki, üstte bir olmak üzere, iki sıra pencere ile aydınlatılmıştır. Giriş, beşine revaktan, ikisine ise eyvandan sağlanır: Böylece beş oda bir kapıyla doğrudan, diğerleri eyvan yoluyla dolaylı şekilde avluya bağlantı içindedir (Lev. 31-32). Eyvan kullanımından da anlaşılacağı üzere, Bağdat Caddesi'ne cepheli kuzey batıdaki üç oda tasarımıyla farklılaştırılmıştır. Merkezde eyvanın, onun kuzey ve güneyinde

ise odaların yer aldığı düzenleme, işlev açısından farklılığa işaret etmektedir. Avluya dolaylı açılımdan dolayı bu iki odanın daha ayrıcalıklı kişilere tahsis edilmiş olabileceğini varsayabiliriz. Ayrıca hemen bu odalara bitişik bir de helânın yer alması varsayımı güçlendirmektedir (Lev.6). Diğer odaların ise yine ayrıcalıklı kişilere hizmet etmiş olabileceğini düşünebiliriz. Han ve diğer tabhanede konaklaması istenmeyen bazı misafirler için kullanılması gerekir.

Dış görünüme gelince; külliyeinin kuzeybatısına yerleştirilen paşa odaları, aynı düzlemde inşa edilmiş birbirine benzer özellikler gösteren bir dizi mekândan oluşmuştur. Cadde ve sokağa bakan cephelerdeki hareket unsuru, iki sıra pencere dizisiyle cepheyi sonlandıran kirpi saçak bezemedir. Avluya bakan cephe ise revak dizisinin arkasına yerleştirilmiş odaların kapılarıyla dikkat çeker. Cephe mimarisinde sekizgen kasnaklı kubbe ile ocak nişinin bacaları göze çarpmaktadır (Lev.14).

HALVETHANE (HÂNİKÂH/TEKKE):

Hânikâh, külliyeinin kuzeydoğu köşesinde, han ile tabhane arasında, revaklı bir iç avlunun güney hariç diğer üç yönüne yerleştirilen oniki mekân ile güneyde helâya bitişik kubbeli bir mekân ve önündeki giriş bölümünden oluşmaktadır (Lev.6,8-9,12,33-34). Vakfiyede; *bir tetim-meyi de içine alan sūfi tarikatına bağlı yani fakirlere mahsus murakabe ve ibadet için mazbut oniki halvethane*. Arşiv malzemesinde *onüç hücreli hânikâh* ifadesiyle tanınan yapı, dönemi saptanamayan bir tarihte işlev değişikliği geçirerek tekkeye dönüştürülmüştür. Bu bağlamda S.Eyice, yapının *Nakşibendî Tekkesi olarak kullanıldığını* ifade eder.⁹¹

Dış avludan çevre duvarı içine açılan bir kapıyla hânikâha ulaşılır. 16.90x6.25 m. boyutlarındaki revaklı iç avlu, güneyden bir duvarla külliyeinin dış avlusundan soyutlanarak sadece bir kapı ile ona açılan bağımsız hale dönüşmüştür (Lev.6). Dokuz sütunun taşıdığı üzeri tek yöne eğimli çatıyla örtülü revağın gerisinde (Lev.33), kısa kenarda ikişer, uzun kenarda ise sekiz odanın yer aldığı bir düzenleme ile karşılaşılır. Kareye yakın dikdörtgen planlı odalardan onu çapraz, ikisi beşik tonozla örtülüdür. Köşe odaları dışındaki odaların girişleri doğrudan avluya açılan kapılardan, köşe odalarında ise girişte beşik tonoz örtülü dar bir koridor yapılarak her iki odaya geçiş kendi koridorundan sağlanmaktadır. Daha önceden bilinen köşeden kapı açılması düşüncesinin uygulanmayıp, iki odaya ayrı koridorlu giriş yapılması, bu mekânları kullanacak kişilerin ayrıcalıklı olabileceğini düşündürmektedir. Batı hariç derviş odaları birer pencereyle sokağa açılarak aydınlatılmaktadır. Her odada birer ocak ile ikişer dolap nişi karşımıza çıkar.

90. Evliya Çelebi, a.g.e., III, s.169.

91. S.Eyice, a.g.m., s.10

Hânikâh avlusuna güneyden açılan ikinci bir kapı ile doğu-batı doğrultusunda ardarda düzenlenmiş iki birimli bölüme ulaşılır. Bu birimlerden kapının açıldığı batı kısım bir ön giriş, doğu kısım ise üzeri kubbeyle örtülmüş bir mekân düzenlenmesi yansıtır (Lev.6). Her iki kısım bir kapıyla birbirine bağlanmıştır. Ayrıca ön giriş kısmındaki bir kapıyla da güneydeki helâlara ulaşılır. 5x5 m. boyutlarıyla kare planlı olan kapalı hacim, pandantif geçişli sekizgen kasnaklı bir kubbe ile örtülmüştür. Doğuya açılan dört pencere ile aydınlatılan hacim, bir kapıyla önünde yer alan kare planlı giriş mekânına açılır. Muhtemelen hânikâhın ayin, teknenin ise semahanesi olarak kullanılan hacim, bu işleve uygun donanım özellikleri göstermektedir (Lev.12). Semahane, giriş bölümü penceresiyle dış avluya bakmakta ve ikinci bir kapı ile de orijinalde güneyde yer alan helâlara açılmaktadır. Günümüzde kapı örüldüğü için helâlara giriş külliyesinin dış avlusundan sağlanmaktadır (Lev.5-6).

Dış görünümüne gelince; hânikâh kot farkından dolayı sokak cephesinden daha iyi algılanmaktadır (lev.34). Avluya bakan cephe ise avlu duvarı ve revağın örtü sistemi nedeniyle gölgelenmiştir (Lev. 33) Cephe bitiminde kirpi saçak bezeme, örtü sisteminde ise bacalar dikkat çekicidir (Lev.34).

MATBAH-FIRIN-YEMEKHANE-ANBAR-ODUNLUK-MAHZEN (İMARET):

Külliyesinin batı taçkapısı, kütüphane ve paşa odalarının bir bölümüyle birlikte, külliyesinin batı sınırını belirleyen imaret, yemekhane, mutfak, kiler, depo ve odunluktan oluşan bir yapıdır (Lev.6-7, 10-11, 35-38).

Külliyesinin diğer yapılarıyla organik bütünlük içinde inşa edilen imaret, vakfiye ve arşiv malzemesinde, matbah (mutfak), "fırın", "yemekhane", "anbar", "odunluk" ve "mahzen"; risalelerde "imaret"; Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde ise "yemekhane" olarak tanınmaktadır Evliya Çelebi seyahatnamesinde⁹². Bütün misafirler ve gelip geçen için bir yemekhanesi vardır ki ay ve sene, ihtiyar ve gence, erkek ve kadına niyeti bol olduktan başka bugüne kadar her gece akşamdan sonra misafirhanede kalanlara bakır tepsi-lerle her ocak başına birer sini, adam başına birer ekme parçası, her ocağa bir nurlu yağmumu, her at ve katır başına birer torba yem verilir. Vakıf tarafından mihmandarlar gelip her-kes hizmet ederler.. diye yazmaktadır.

İmaret, külliye batı girişinin güney tarafında, diğer yapılardan koparılmış, kendi içinde bağımsız bir yapı olarak tasarlanmıştır. Doğuda, cami-türbe avlusunun batı sınırını oluşturan pencereli duvar ile imaret arasında üzeri kapalı bir koridor oluşturulmuş (Lev.36); böylece kendi içinde bir kapalılık sağlanmıştır. İmaretin iki kapısından birisi külliye batı girişinin hemen güneyinde, imaret koridoruna açılan kapı, diğeri de külliyesinin dışından, batı cephenin güney ucundaki servis girişi olarak tanımlayacağımız kapıdır (Lev.35).

Külliyesinin batı taçkapısından başlayarak uzun ve geniş bir galerinin bir duvarı boyunca güneye doğru kubbelerden oluşan bir kitle halinde, işlevsel açıdan birbirine tamamlayacak şekilde yanyana dizilmiş yemekhane, mutfak, kiler, fırın, depo ve odunluktan oluşan imaretin ilgili mekânlarının sırasıyla mimari özellikleri şöyledir.

Yemekhane: Külliye içinde girişte, koridorun hemen yanındaki kapıdan girilen mekân, yemekhane olarak kullanılan bölümdür (Lev.6,10, 38). Dikdörtgen planlı hacim ekseninde geniş bir kemer ile ikiye ayrılarak, birer kubbe ile örtülmüştür. Hacmi, duvarlar boyunca zeminden 0.50 m. yüksekliğindeki seki çevrelemektedir. Yemekhane, güney duvar eksenindeki bir kapıyla mutfağa açılarak işlevsel bağlantıyı gerçekleştirir.

Mutfak: Yemekhaneden sonraki kısımdır. Bu kısım da yemekhanede olduğu gibi merkezde geniş bir kemer ile ikiye ayrılıp, birer kubbeyle örtülen dikdörtgen bir hacim ve ona açılan biri tonoz örtülü, diğeri kemerle ikiye ayrılıp birer küçük kubbe ile örtülü dikdörtgen planlı iki hacimden oluşmaktadır (Lev.6.10,37). Güney kısımdaki büyüklü, küçük kübbeli mekânlarda aydınlatma, pişirme ve bulaşık yıkama işlerinin yapıldığı anlaşılmaktadır. Büyük kübbeli birimde yemeklerin piştiği iki büyük ocak bulunmaktadır.

Kiler: Mutfaka açılan üzeri tonoz örtülü dikdörtgen planlı mekân kilerdir (Lev.6). Mutfak girişindeki büyük kübbeli mekân ise mutfak içindeki geçişlerin sağlandığı alandır. Burada mutfak girişi, pişirme ve hazırlama bölümüne ve kilere geçişle yemekhaneye servis geçişleri yer almaktadır. Yemekhane ile mutfakın bu bölümü arasında, yemekhanedeki sekinin üzerinden başlayan bir pencere açılarak, bugünkü modern anlamda bir servis bankosu oluşturulmuştur. Vakfiyede dönen dolaplardan meydana gelen fıskiye ve matbah adıyla sözü edilen yer, olasılıkla bu bölümün fonksiyonunu virmektedir. Özgün olan bu açıklık, yerdan 0.50 m. yüksekliğinde ve basamaksız olduğundan bir kapı değil, yemek tepsiyelerinin mutfaktan verildiği ve yemekhane tarafından alındığı bir servis bankosudur. Böylece yemekler mutfak ve yemekhane arasındaki koridordan taşınmayıp doğrudan servis penceresinden verilmektedir.

Fırın : Mutfak bölümünün güneyindeki kübbeli iki mekân imaretin fırınıdır (Lev.6,10). Giriş, güneyindeki kübbeli eyvandan sağlanmıştır. Fırın da, tıpkı yemekhane ve mutfak bölümlerinde olduğu gibi kemerle ikiye ayrılan, üzeri fenerli bir kubbe ile örtülü dikdörtgen hacim ve buna açılan, tonozlu küçük dikdörtgen bir mekândan (kiler) oluşmaktadır. Batıda yer alan kiler, muhtemelen fırında pişirilecek olan ekme, ya da fodlanın hazırlandığı yerdir. Kuzeydeki kübbeli birimin batı duvarındaki iki fırın, pişirme eyleminin yapıldığı hacimdir.

92. Evliya Çelebi, a.g.e., III, s.169.

Depo : Kubbeli eyvanın güneyinde, kuzey ve güneyde iki geniş kemerle örtü sisteminde kare plana dönüştürülerek kubbe ile örtülen dikdörtgen bir mekân bulunmaktadır (Lev.6). Fırın gibi buranın girişi de eyvandır. İçinde yedi raf nişi bulunan mekâna, güneyden tonoz örtülü dikdörtgen planlı bir depo hacmi açılmaktadır. Kendi içinde iki bölümlü olan mekânın tahminen günlük kullanım dışındaki kap, tepsi vb. araç-gereçlerin bulunduğu bir yer olmalıdır.

Oduhluk Depo bölümü ile birlikte, imaretin koridoru da bitmekte ve bir kapıyla bahçeye açılmaktadır. Bu bahçe, aynı zamanda odunluk olarak kullanılan bir bölüm olup batı köşesindeki servis kapısıyla Bağdat Caddesi'ne açılmaktadır (Lev.6,35). Servis kapısından, imarete gelen yiyecek malzemesi ile yakacak olarak kullanılan odunun taşındığını kabul edebiliriz.

Dış görünümüne gelince; külliye'nin batı kanadının güneyinde, Bağdat Caddesi ile cami, türbenin yer aldığı dış avlu arasında, boyuna dikdörtgen planıyla dikkati çeken imaret, kitle halinde yan yana dizilmiş mekânlar topluluğudur (lev. 11,35). Batı cephede, caddeye taşkınlık yapan ocak, mutfak ve kilerin dışında, herhangi bir hareket unsuruyla karşılaşılmaz. Birkaç pencere ve servis kapısı haricinde açıklık da görülmez. Cephenin sonlandığını belirten kirpi saçak motifi, mimari bezemeyi oluşturan tek süslemidir. Dış avluya bakan doğu cephe ise çok sayıda açılmış pencereyle adeta koridor şeklinde tasarlanmıştır (Lev. 7,36). Cephe mimarisinde, kasnaklı kubbeler, bazı kubbelerdeki fenerler ve bacalar dikkat çekicidir.

MEDRESE:

Külliye'nin güneydoğu köşesindeki medrese, üç taraftan revakla çevrelenmiş avlu etrafında, doğuda dershane ve dershane'nin her iki yanında kubbe ile örtülü eyvan şeklinde birer mekân, güneyde giriş eyvanı ve onyedinci odası ile ortak kullanılan bir helâdan oluşmaktadır (Lev.5-6, 7,10,12,39-41).

Külliye'de cami ile birlikte, ikinci yapım kitabesine (lev.39) sahip medrese, aynı zamanda vakfiye, risale ve arşiv malzemesine de kayıtlıdır. Vakfiyede, medrese personeli ve öğrencilerinden kısaca sözedilmekte, arşiv malzemesi kullanan C.Baltacı'nın eserinde ise XVI. yüzyılda görev alan müderrislerin adları ve bazı nitelikleri belirtilmektedir. Yazara göre medreseler, müderrisin aldığı günlük akçeye göre sınıflandırıldığından, 50 akçe günlük alan Gebze Çoban Mustafa Paşa medresesi müderrisinin ücretinden dolayı 50'li payeye sahip medreseler grubuna girmektedir⁹³.

Medrese, genel plan özellikleriyle Erken Osmanlı Dönemi'nden itibaren bilinen plan şemasındadır. Araştırmacı Y.Ötügen'in tipolojisinde "bağımsız medreselerin 'U' şemalı simetrik medreseler içinde dershane'nin hücrelerden ayrı

olan" grubuna⁹⁴; Z.Ahunbay'ın tipolojisinde ise "hücrelerin 'U' oluşturacak düzende dizildiği tipte, dershane'nin U'nun açık olan kısmında yer aldığı" alt grup içinde incelenmektedir⁹⁵. Her iki tipolojiden çıkarılan ortak sonuç, medresede U'nun kollarının açık bırakıldığı alana yerleştirilen dershane'nin yan revaklarla olan bağlantısının ayrıntıyla çözümlenmiş olmasıdır (Lev.6).

Medrese doğu kanat eksenindeki dershane odası, üzeri sekizgen kasnaklı kubbeyeyle örtülü, pandantif geçişli kare bir mekândır. Önünde revak yerine eğimli bir çatıyla örtülü giriş bölümü göze çarpar. İki sıra pencere dizisiyle aydınlatılan dershane odasında, güney duvar ekseninde bir mihrap ile birer ocak ve raf nişi yer alır. Dershane odasının kapısı basık kemerli olup silmelerle dikdörtgen çerçeve içine alınmıştır (Lev.6,8). Avlunun dar kenarlarından biri üzerine yerleştirilen dershane'de, genişliğin avludan daha az olması nedeniyle, yan revaklar dershane duvarının uzantısına saplanmışlardır. Dolayısıyla dershane'nin iki yanına, avluyu çevreleyen revakların uzantısı sayılabilecek fakat revaklardan daha geniş olarak, oda boyutlarında yapılan ve kubbeyeyle örtülen yarı açık mekânlar yerleştirilmiştir (lev.6,8). Doğu hariç bir avlu etrafına sıralanan onyedinci öğrenci odası, eş düzenleme yansıtmaktadır. Birer kapıyla önlerindeki iç avluya açılan odalar, iki sıra pencereyle aydınlatılmakta, her odada da birer ocak ve dolap nişi göze çarpmaktadır (lev.6). 15x10.40 m. boyutlarındaki avlu, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olup üç taraftan odalarla, doğu taraftan ise dershane odasıyla çevrelenmiş revaklı bir iç avlu şemasındadır. (lev.6.40). Revaklar, sivri kemerle birbirine bağlanmış, bir kısmı mukamalı, diğerleri baklava başlıklı sütunlar üzerinde taşınan pandantif geçişli kubbelerle örtülmüştür.

Medresede, giriş eyvanının karşısındaki bir koridorla da kuzeyde yer alan tabhane ile ortak kullanılan helâlara geçilir.

Dış görünümüne gelince; girişi oluşturan güney cephede, eksende, üzerinde kitabenin de yer aldığı bir taçkapı görülür. Taçkapı, günümüzde bahçe olarak kullanılan güneydeki bir alana açılır (lev.39, 41). Büyük bir ihtimalle etrafı çevrelenmiş avlu sonraki tarihlere ait olmalıdır. Doğu cephe, dershane odasının konumu nedeniyle dışa taşkınlık yapar. Dolayısıyla, dershane odasının dışa taşkınlığı, kotta külliye duvarının bile dışına taşırılmasına neden olmuştur (Lev.6). Avluya bakan cepheler ise

93. C.Baltacı, a.g.e., s.320-22, dipnot 1287-96.

94. Y.Ötügen, "Orhan Gazi (1326-1356) Devrinden Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) Devrinin Sonuna Kadar Osmanlı Medreseleri", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi Özel Sayısı*, Ankara 1978, s.337-72.

95. Z.Ahunbay, "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları Medreseler, Darülmüessesler, Mektepler", *Mimarbaşı Kocasınan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, C.I, İstanbul 1988, s.239-310.

revak girişindeki odalar şeklinde planlanmıştır. Dershane odasının bulunduğu cephede revak yerine giriş bölümü şeklinde saçak düzenlenmesi dikkat çeker. Örtü sisteminde, daha yüksek tutulmuş dershane odasıyla diğer odaların kasnaklı kubbe-leri ve bacalar yer alır (Lev.40).

KÜTÜPHANE:

Kütüphane, külliye'nin Bağdat Caddesi tarafında, batı giriş kapısının üstünde, fevkanî olarak düzenlenmiş bir yapıdır. Giriş kapısının yanındaki bir merdivenle ulaşımın sağlandığı yapı, biri külliye dış avlusuna, diğeri de cadde tarafına bakan iççe düzenlenmiş iki odadan oluşmuştur (Lev. 6-7, 10-11, 14,42)⁹⁶.

Vakfiyede, .. *Matbahla misafirhane arasın-da bulunan kapı üzerindeki dahili ve harici vakfedilen kitapların muhafazası için geniş ta-van ve açık bir yeri olan iki fevkanî oda.* İfade-siyle kısaca tanımlanan yapı, vakfiyeden anlaşı-lacağı üzere, farklı konu ve içerikte toplam 165 el yazması kitaptan oluşan bir kütüphane idi. Bu bağlamda, kütüphanede görevli 'Hafız-ı Kütüp' ünvanıyla çalışan bir de personelin olması, Çoban Mustafa Paşa'nın kütüphaneye gösterdiği önemin bir göstergesidir.

Caddeye bakan batıdaki oda, sekizgen kas-nak üzerine pandantif geçişli bir kubbe ile örtülü olup iki sıra halinde açılmış pencerelerle aydınlanır (Lev.10-11,42). İçinde ikisi ocak, dördü dolap ol-mak üzere, altı niş göze çarpar. Dış avluya bakan doğudaki oda ise orijinalde tonoz örtülü iken, son-radan içten kaplama ile üzeri eğimli bir çatı şeklin-de düzenlenmiştir. Eksende iki pencerenin yer al-dığı odada bir de dolap nişi bulunur (Lev.10,14).

İçinde kıymetli el yazmaları olduğu kabul edi-len kütüphanenin kitapları kısmen dağıtılmış, hayli tahribata uğramış, sonra da İstanbul'a götürül-müştür⁹⁷.

Kütüphane, giriş kapısı üzerindeki fevkanî dü-zenlemesiyle külliye'de dikey boyutta vurgulanmış-tır. Dış görünüm açısından, gerek yola, gerekse avluya bakan cepheler oldukça uzaktan algılanabil-mektedir. Batı cephe, kütüphanenin alt ve üst sı-nırlarını vurgulayan testere dişi motifi arasında çift sıra pencere düzeniyle, doğu cephe ise giriş kapı-sının avluya bakan sivri kemeri üzerindeki tek sıra pencere düzeniyle dikkat çeker. Örtü sisteminde batıya bakan cephenin kasnaklı kubbesi, diğerinin ise tonozu farkedilmektedir (Lev.11,14,42).

TÜRBE:

Külliye'de, hanın orta bölümü, şadırvan ve cam-i ile birlikte, kuzey-güney ekseninin güney ucunu belirleyen türbe, sekizgen gövde üzerine kubbe ile örtülü, önünde giriş bölümü bulunan bir yapıdır (Lev.6-8,15,21,43-45).

Türbe, külliye'nin güneyindeki dış avluda (ha-zire) cephesi camiye doğru yönlendirilmiş konum-

da yer alıp camiyle birlikte diğer yapılardan bir bahçe duvarıyla çevrelenerek soyutlanmıştır. Dola-yısıyla cami ile yakın bağlantı içindedir (lev.6,21). Kitabesi olmayan, vakfiyede de adı geçmeyen tür-beden, risaleler içinde sadece *Tuhfet ül-Mi'ma-rin*'de adına rastlanılır.Tarihi kaynaklara göre Mus-tafa Paşa, 1529'de İstanbul'da vefat etmiş ve Geb-ze'de toprağa verilmiştir. Türbesinin ölümünden önce mi? yoksa sonra mı? inşa edildiği konusu ise henüz tam anlamıyla açıklığa kavuşmamıştır⁹⁸.

Türbeye, güneyde dört sütun üzerine oturan saçaklı bir ön bölümle geçilir (Lev.15,44). Türbe-nin içi de dıştan olduğu gibi sekizgen olup üzeri sekizgen kasnak üzerine 6.40 m. çapında kubbeyle örtülüdür. Kubbeyle köşelerde küçük pandantif-lerle geçilip, üç sıra derinliği az mukarnas dizileriyle kubbe eteği oluşturulmuştur. Türbenin içi, giriş cephesi hariç diğer cephelerde, biri altta diğeri üst seviyede olmak üzere, ikişer pencere açıklığı ile aydınlatılmıştır. Alt pencereler dikdörtgen tipte ve söveli, üst sıradakiler ise sivri kemerli ve şebekeli-dir (Lev.21,43-44).

Türbenin içinde Çoban Mustafa Paşa tek ba-sına yatmaktadır. Merkezde sanduka göze çarpar (Lev.45). Yapının içi mimarisinden çok bezeme-siyle ilgi çeker.

Dış görünümüne gelince; kuzey cephe giriş cep-hesi olduğundan bir giriş mekânıyla farklılaştırıl-mıştır. Dördü serbest, ikisi türbe duvarı içinde dik-dörtgen payeler üzerinde taşınan, içte düz atkılı ta-van ile dışta eğimli çatıdan oluşan bir düzenleme-ye karşılaşılar (Lev.21,43). Giriş kapısı, iki renkli malzemedir örülerek vurgulanmıştır. Diğer pen-cereler ise pencere açıklığının dışında herhangi bir özellik göstermezler. Yalnız, güneye bakan cephe-ler çevrenin boş olması nedeniyle uzaklardan algı-lanabilmektedir (Lev.43).

HAMAM:

Külliye sınırları dışında, yaklaşık 200 m. gü-neyde, Çarşı içinde yer alan ve çifte hamam şek-linde düzenlenmiş bir yapıdır (lev.46-48).

96. Vakfiyeye göre tanımlaması yapılan kütüphane, çeşitli alanlarda yazılmış 165 yazma esere sahipti. Bu kitapla-rın dağılımı şöyledir: 46 cilt tefsir ve tefsir şerhleri, 30 cilt hadis ve şerhleri, 25 cilt usul ve furu ile mütün ve şerhleri, 17 cilt fetva ve 47 cilt kelimadan oluşuyordu.

97. S.Eyice, *a.g.m.*, s.10

98. Konuyla bir başka açıdan bağlantılı husus da gömülme olayının neden Gebze'de gerçekleştirildiğidir. Saray ile damat ilişkisi bulunan Mustafa Paşa'nın vasiyei gereği mi? yoksa gelenekten dolayı mı Gebze'deki külliyesine gömüldüğü belli değildir. İstanbul'da kayda değer bir vakıf eseri bulunmayan Mustafa Paşa'nın, çağdaşı sadra-zam Pir Mehmed Paşa gibi en büyük hayratı içine gö-mülmüştür. Aralarında iyi ilişkiler bulunan iki devlet ada-mının aynı kaderi paylaşması düşündürücüdür. 16. yü-z-yılda menzil külliyesi inşa ettiren diğer vezir ve sadrazam-lara baktığımızda, İstanbul'da vakfı olsun olmasın gömül-dükleri anlaşılmaktadır.

Kitabesiz olan yapı, vakfiyede Gebze vakıf imareti (külliye) yanında bulunan erkek ve kadınlar için birbirine bitişik hamam olarak tanımlanır. Adsız Risale'de Gebze'de Hamam ifadesiyle sözedilen hamam (?). külliye vakıf olarak yaptırılmış olup yerleşimin en büyük hamamıdır. Evliya Çelebi yapı için, havası ve suyu güzel aydınlık bir hamamdır ifadesini kullanmaktadır.⁹⁹ S. Eyice'ye göre, "e sınıfında yan ortası kubbeli, enine sıcaklıklı ve çifte halvetli hamamlar" grubuna giren yapının¹⁰⁰ her iki kısmı birbirine bitişik olup tamamıyla birbirinin benzeridir (Lev.46)

Erkekler kısmına göre, Çoban Mustafa Paşa Hamamı'nın mimari tanıtımı şöyledir¹⁰¹.

Soğukluk (soyunmalık) bölümü, kare planlı olup üzeri pandantif geçişli, zeminden 12 m. yükseklikte yer alan 10 m. çapında, tepesi fenerli bir kubbeye örtülüdür. Batıdaki giriş kapısının iki yanında ve kuzeyinde altta ikişer, üstte ise bir sıra pencere göze çarpar. İçte duvar önlerinde zeminden 0.60 m. yükseklikte 1.30 m. genişliğinde soyunma sedirleri dolaşır. Ortada da sekizgen planlı bir havuz bulunur (Lev.46). Soyunmalıkta kuzeybatı köşedeki bir kapıyla ılıkığa geçilir. İlliklik kendi içinde farklı mekânlardan oluşur. Giriş kapısının karşısında birbirine kapı ile bağlantılı içiçe iki mekân göze çarpar. Bu odalardan kuzeydeki özel yıkanma, önündeki sedirli kısım ise kurulanma yeridir. Dipteki kuma ve duvar nişine sahiptir. Kurulanma bölümünün batısındaki kemerle traşlık ve helâya ulaşılır. Helâ kısmı bitişik olarak inşa edilmiş kendi içinde iki mekândan meydana gelir (Lev.46). Sıcaklık, "T" şeklinde bir duvarla, yanyana planlanmış iki halvet ile halvetlerin güneyinde yer alan doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı bir bölümden oluşur. Halvetler, kare planlı üzerleri tepe açıklıklı kubbelerle örtülü, içlerinde sedir ve duvar nişleri bulunan mekânlar olup birer kapıyla önlerindeki yıkanma bölümüne açılır. Bu bölüm merkezi kubbe; içinde kumaların yer aldığı yan bölümler ise tepe açıklıklı tonozlarla örtülüdür. Orta bölümün güney duvarı içinde büyük bir niş göze çarpar. Halvetlerin arasında su deposu bulunur. Su deposu ve külhanın üzeri tek meyilli çatıyla örtülüdür.

Çifte hamam dış görünüm açısından sade bir düzenleme yansıtır. Doğu ve batı yan cephelerde helâlar, kuzey cephede su deposu dışa çıkıntı yapar. Giriş cephesi pencerelerle dışa açılarak vurgulanmıştır (Lev.47-48). Kubbeler, bacalar ve kubbedeki tepe açıklıkları dikkat çeker. Batı cephenin ekseninde taçkapı, onun iki yanında ise iki sıra halinde pencereler göze çarpar.

ÖĞRETİM EVİ / TETİMME / TALİME-VI/DAR-ÜTALİM (SIBYAN MEKTEBİ):

Vakfiyede yetim ve çocukların talimi için bir öğretim evi; tetimme; talimevi; dâr-ütalim ifadeleriyle bahsi geçen yapı, ilkökul seviyesinde eğitim veren sıbyan mektebi olmalıdır. Vakfiyede

göre, bir müallim ve halife kadrosuna sahip sıbyan mektebi için bâni Çoban Mustafa Paşa, eğitim görececek çocukların sosyal ve ekonomik koşullarını gözönüne alarak bazı kurallar koydurtmuştur. Vakfın kurallarından bizi ilgilendiren kısmı günümüz türkçesiyle şöyledir. Birincisi; *talimhanede mümkün oldukça yetim çocukların, eğer bulunmazsa zengin müminlerin çocuğu da olsa öğrenim görmesi. İkincisi, her sene bahar mevsiminde talimhanede talim eden yetimler için birer gömlek, ayakkabı, fes, peştemal alınması. Ayrıca yetimler için kışın kaba astarlı ve pamuklu çukadan elbise alınması Diğer bir kural da ise her öğrenci için dört mevsimde mevsim meyvalarından 10 dirhemlik meyva satın alınması ve talim gören yetimler ile diğer müslüman çocuklar arasında taksim olunması istenmektedir. Sonuçta dua edilmesi istemiyle vakfın şartları tamamlanmaktadır.*

Vakfiye haricinde, hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmayan yapının günümüze ulaşıp ulaşmadığı, eğer mevcut ise hangi yapı olduğu kesin belli değildir. Günümüze ulaştığını kabul edersek, külliye sınırları içinde konum ve işlev açısından en uygun düşen yer, vakfiyede kütüphane için tanımlaması yapılan külliye batı taçkapısının üzerindeki fevkanî odadır (Lev.42). Külliyenin diğer yapılarına ulaşmadan, bir kapıyla sokak bağlantısına sahip bu bölüm, vakfiyede kütüphane olarak tanımlansa da belki çift işlevli olmalıdır. Bu bağlamda, henüz XVI. yüzyılın başlarında, bilindiği kadarıyla bağımsız kütüphane yapısı olmaması varsayımımızı kuvvetlendirmektedir. İkinci ihtimal ise günümüze ulaşmadığı için külliyedeki yeri de belirlenemeyen bir konumda olmasıdır.

KENEF / HELÂLAR:

Külliyenin üç farklı yerinde, genel amaç ile bazı yapılara özel hizmet için inşa edilmiş helâlarla karşılaşılır. Vakfiyede *kenef* adıyla tanımlanan helâlardan biri, hanın batı kanadı ile paşa odaları arasında, ikincisi, tabhane-hânikâh; üçüncüsü ise tabhane-medrese arasında yer alan helâlar, konum açısından orijinal olmakla birlikte, zamanla bazı değişiklikler de geçirmiştir.

Paşa odalarının kuzey uzantısında, hanın batı kanadına bitişik, üzeri beşik tonoz örtülü, karşılıklı üçer birimden oluşan altı binimli bir helâ bulunmaktadır (Lev.6). Konum itibarıyla düşünecek olursak, helânın genel amaç dışında, özellikle paşa odaları adıyla bilinen tabhane mekânlarında konaklayan bazı kişiler için inşa edildiğini varsayabiliriz.

Tabhane ile hânikâh arasındaki helâ, konumu açısından hânikâh / tekke için yapılmış olmalı-

99. Evliya Çelebi, a.g.e III, s.169.

100. S. Eyice, "İznik'de Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", *Tarih Dergisi*, 2(1960), s.113, dipnot 76.

101. Bkz. K Klinghardt, *Türkische Bader*, Stuttgart 1927, s.30-34; K Aru, *Türk Hamamları Etüdü*, İstanbul 1948, s.77-79.

dır. Hânîkâhın avlusundan bir kapı ve ön bölümden sonra ulaşılan helâ, sırt sırta dörder, sekiz birimden oluşmaktadır (Lev.6). Yakın bir tarihte yapılan onarım sonucunda helânın hânîkâhla irtibatını sağlayan kapısı örülmüş, yerine girişi dış avludan olacak şekilde helânın batı duvarına kapı açılmıştır. Yapı günümüzde, külliye ve çevreye hizmet etmektedir.

Medresede, giriş eyvanın kuzeyinde, dar, tonoz örtülü bir geçitten medrese ve bitişik yapı tabhanenin ortak kullanıldığı helâya geçilir. Tonoz örtülü yapının altı birimi medreseye; diğer altı birimi ise tabhaneye aittir (Lev.6). Tabhaneden tualete geçiş, güneyde kısa kenarın yanındaki üstü açık bir koridorla sağlanmaktadır.

DIŞ AVLU VE KÜLLİYE KAPILARI:

Külliye ortak amaçlı bir dış avlu ile medrese, hânîkâh ve tabhanenin revaklı iç avluları söz konusudur.

Oldukça geniş bir alanı kaplayan dış avlunun merkezinde cami ile türbe yer alır. Diğer yapılar, ya kapıyla doğrudan, ya da iç avlu yoluyla dolaylı olarak dış avluya açılarak avlunun çevresine güney hariç üç yönden yerleştirilmiştir (Lev.6).

Dış avlu, günümüze ulaşan izlerden de anlaşılacağı üzere, kuzey ve batıdan yapıların beden duvarlarıyla, güney ve kısmen doğudan ise yer yer pencere çevre duvarıyla çevrelenmiştir. Dış çizgiyi oluşturan çevre duvarından başka, bir zamanlar hazire? olarak kullanıldığı sanılan ve cami, türbenin yer aldığı avlunun arka bölümünü imaret, medrese ve diğer yapılardan ayıran pencere çevre duvarı daha söz konusudur. Ara duvar nedeniyle doğu kanatda medrese ile arada sokak oluşmuştur. Dış avlu duvarının biçiminden güneydeki kısmın onarım gördüğü, doğuda tabhane önüne gelen bölümle han arasındaki kısmın ise yıkıldığı anlaşılmaktadır (Lev.5-6).

Külliye, tarihi yolla bağlantı ve çevre şartlarıyla uyum sağlamak için çeşitli yönlere kapı açılması gerekmiştir. Başlıca dört giriş vardır. Bunlar; batı, kuzey ve güney girişleri olup ikisi doğrudan diğer ikisi ise dolaylı yoldan dış avluyla bağlantılıdır. Bugün de Bağdat Caddesi adıyla tanınan tarihi yola açılan Batı taçkapı, külliye'nin en önemli ve anıtsal girişidir. İmaret ile paşa odaları arasındaki kapı, basık yay kemerli olup üzerinde kütüphane bulunur (Lev.11, 42). Kuzey taçkapı, hanın orta bölümüyle doğrudan, dış avluyla ise dolaylı bağlantılı bir giriştir. Yay kemerli kapı, hanın dış avluya açılan diğer kapılarıyla da benzerlik gösterir (Lev. 36). Güneye açılan taçkapı, medrese duvarına batıdan bitişik konumda, külliye içinde oluşan yolun sokağa açılan bölümünde çevre duvarı içine açılmıştır (Lev.50). Çömlekçi Bayırı ve Odunkapı Sokağı'na açılan güney kapı tuğra ve kitabesiyle XIX. yüzyıl onarımına işaret eder. Güneybatı köşeye yakın konumda açılan kapı ise imaretin servis kapısı

olup herhangi farklı bir özelliğe sahip değildir. Sıradan bir kapı biçimindedir (Lev.11).

KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME:

Gebze Çoban Mustafa Paşa Menzil külliyesi'ni, hem külliye boyutunda, hem de külliye yapıları ile, 15. yüzyıl, çağdaş ve kendinden sonra inşa edilen bazı örneklerle karşılaştırabilir ve değerlendirebiliriz. İlk planda dikkat edeceğimiz husus külliye ölçeğinde yapacağımız karşılaştırma olacaktır.

Gebze Külliyesi, XV. yüzyılın en önemli külliyelerinden İstanbul Fatih Külliyesi ile geometrik düzen açısından benzerlik gösterir. Fatih'de, merkezde cami ile onun güneyinde türbe, doğu ve batıda onaltı medrese, güneybatı ve güneydoğu da ise darüşşifa, tabhane, kervansaray ve imaret yer almaktadır¹⁰². Böylece işlevsel açıdan birbirini tamamlayan yapılar gruplandırılmakta ve eksellere göre yerleştirme söz konusu olmaktadır. Organik, rasyonel ve geometriklik adıyla açıklanan ilkeler ilk kez bir Osmanlı külliyesinde olgun ifadesiyle denenmiş olmaktadır¹⁰³. Gebze'de ise, topluluğun yapıları, merkezdeki cami ve türbenin etrafını, güney hariç üç yönden 'U' şeklinde kuşatmaktadır. İmaret ile paşa odaları olarak bilinen tabhane mekânları batı yönünde, dış avlu batı girişi tarafından birbirinden ayrılmış olarak, kuzey-güney doğrultusunda sıralanmaktadır. Han, kuzeyde cami ile aynı eksende yer almakta ve merkezde kubbeli birim ile ona iki yandan bitişik simetrik olarak düzenlenmiş iki kanattan oluşmaktadır. Tasarımda, kuzeydoğuya yerleştirilen hânîkâh ile, doğu kanatta yer alan tabhane ve medrese ise 'U' şemasının diğer kolundaki yapılar olmaktadır. Dolayısıyla geometrik düzen içinde özellikle imaret-paşa odalarıhan bütünlüğü dikkati çeker. Medrese ise geometrik düzenlemenin dışında ayrı bir eksende oturtulmuştur. Aynı bağlantıyı XV. yüzyılın diğer büyük külliyesi Amasya ve Edirne II. Bayezid külliyesi için de yapmamız mümkündür¹⁰⁴. Çağdaş tasarımlar içinde Şam Süleymaniye Külliyesi Gebze'ye en yakın örneği oluşturur. Şam'daki uygulamada ortada büyük bir avlu yer almakta ve onu bir tarafta cami, diğer yönlerde ise tabhane, imaret ve kervansaray çevrelemekte, böylece Gebze'deki gibi 'U' şeması oluşmaktadır.¹⁰⁵ Şam Süleymaniye kadar

102. E.H.Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*, İstanbul 1973, C.III, s.356-87.

103. A.Kuran "Onbeşince Onaltıncı Yüzyıllarda inşa Edilen Osmanlı Külliyelerinin Mimari Esasları Konusunda Bazı Görüşler", *İstanbul Üniversitesi I. Milletlerarası Türkoloji Kongresine Sunulan Bildiri. İstanbul 5-20.10.1973*, İstanbul 1974, s.795-814.

104. A. Yüksel, *Osmanlı Mimarisinde II.Bayezid ve Yavuz Selim Devri*, İstanbul 1983. Amasya için s. 14-30 ; Edirne s. 103-27

105. Şam Süleymaniye için bkz. A.Kuran, "Şam Süleymaniye Külliyesi", *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı Sempozyumuna Sunulan Bildiri*, İstanbul 1988, s.169-74.

olmasa da İstanbul Süleymaniye Külliyesi de geometrik düzenlemesiyle Fatih ile başlayan ve Gebze ile devam eden geometrik düzenli külliye şemasının en olgun örneğini yansıtır¹⁰⁶.

Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nde karşımıza çıkan caminin tek başına büyük bir dış avlu içinde merkezde yer alması düşüncesi, Lüleburgaz Sokullu Mehmed Paşa (1569) ile İzmit Pertev Mehmed Paşa (1579) menzil külliyelerinde uygulanmıştır. Özellikle arka avlu olarak adlandırılan cami arkasının geniş tutulması, her üç yapıda da görülen bir özellik olmaktadır.¹⁰⁷

Gebze'de tasarım açısından dikkati çeken bir özellik de, orta eksenin (güney-kuzey) türbe, cami, şadırvan ve han orta bölüm kubbeleriyle bir dizi halinde düzenlenmesi fikridir. Bu şema, Lüleburgaz ve Kadırga Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi¹⁰⁸ ile, yüzyılın üçüncü çeyreğinde inşa edilen Üsküdar-Toptaşı Atik Valide Külliyesi'nde de görmekteyiz¹⁰⁹.

Külliye ölçeğindeki bu genel bilgilerden sonra, yapı topluluğunu oluşturan yapıları da karşılaştırabiliriz. Bu bağlamda ilk ele alacağımız yapı cami olacaktır.

Çoban Mustafa Paşa Camisi, Erken Osmanlı döneminden itibaren bilinen tek mekânlı kârgir, üzeri kubbeyle örtülü şemayı genel hatlarıyla devam ettiren bir yapıdır. Gebze'deki bu örneğin mimari açıdan tekrar ele alınarak aynen İstanbul Haseki Hürrem Sultan Külliyesi Camisi'nin ilk yapım evresinde uygulanmasını ise bir beğenin taklidi olarak görmek düşüncesindeyiz¹¹⁰. Her iki camide de beden duvarları tuğla hatıllı taş sıralarından oluşmakta, kasnak köşelerde ikiye kemerli payanda ile desteklenmektedir. Örtü sisteminin kurşunla kaplanması, kubbe kasnağına eşit sayıda pencere açılması, son cemaat yeri düzenlemesi ve ana kubbenin tromp geçiş sistemi ise diğer benzer özelliklerdir. Sonuç olarak, yukarıda sayılan benzerlikler, Gebze'den kısa bir süre sonra yapılan Haseki Camisi'nin, kendinden önceki ömektan esinlendiğini vurgulamaktadır.

Gebze'de, külliye'nin diğer yapılarıyla organik bir bütünlük oluşturacak şekilde, caminin karşısına, eksende bir kubbeli mekânla, onun iki tarafına dikdörtgen birer ahır mekânı şeklinde inşa edilen han, çağdaşı Eskişehir Çoban Mustafa Paşa Menzil Külliyesi hanı¹¹¹ ile, daha sonra Mimar Sinan'ın planlayıp inşa ettiği bazı yapılarla benzerlik içindedir¹¹².

Gebze tabhanesi, Fatih Külliyesi'nde karşımıza çıkan bağımsız yapı uygulamasını devam ettirir¹¹³. Aynı düşünce Süleymaniye Külliyesi'nde de görülecektir¹¹⁴. Paşa odaları adı verilen dış avlu etrafına bir dizi konaklama mekânının yerleştirildiği düzenlemeyi ise ilk kez Gebze'de görmekteyiz. Benzer şekilde Eskişehir Çoban Mustafa Paşa¹¹⁵,

Şam Süleymaniye¹¹⁶, Karapınar Selimiye¹¹⁷, Ilgın Lala Mustafa Paşa¹¹⁸ ve Yenişehir Sinan Paşa¹¹⁹ menzil külliyelerinin tabhanelerinde, düz bir hat halinde mekânların yanyana sıralandığı görülmektedir. Örneğin Şam'da, merkezdeki büyük avluya açılan ve simetrik olarak planlanarak doğu ve batıya yerleştirilen tabhaneler, tasarımda dikkati çekmektedir.

Gebze'de sonradan tekkeye dönüştürülen hânîkâh, plan şemasıyla Eskişehir'deki uygulamada farklılaşsa da, işleve hizmet edecek mekânlar açısından birlik içindedir¹²⁰. Bu bağlantıya Sokullu Mehmed Paşa'nın Payas¹²¹ ve İstanbul Kadırga külliyesi¹²² için de kurabiliriz.

Külliye'de önemli bir yer işgal eden imaret, tek sıra üzerine planlanan çizgisel kuruluşu ile Şam Süleymaniye¹²³, Ilgın Lala Mustafa Paşa¹²⁴ ve Yenişehir Sinan Paşa¹²⁵ külliyelerine model oluşturmuştur diyebiliriz.

Medreseye gelince; dershanenin avlunun bir kenarı üzerinde tek başına yer aldığı 'U' plan şeması, Erken Osmanlı döneminden itibaren oldukça yaygın kullanılmıştır¹²⁶. Bu bağlamda Gebze ile aynı gruba giren çağdaş örnekler içinde İstanbul

106. İstanbul Süleymaniye için bkz. A.Kuran, *a.g.e.*, s.72-82.

107. Lüleburgaz için bkz. F.Müderrişoğlu, "Lüleburgaz Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi", *Kültür ve Sanat*, 3 (1989), s.64-67, 92; İzmit için bkz. F.Müderrişoğlu, "Bâni Pertev Mehmed Paşa ve İzmit'deki Vakıf Eseri", *Tarih Çevresi*, 13 (1994), s.39-46.

108. Kadırga Sokullu için bkz. A.Kuran, *a.g.e.*, s. 106-12.

109. A.Kuran, *a.g.e.*, s.175-90.

110. *a.g.e.*, s.37-39.

111. F.Müderrişoğlu, *a.g.tez.*, s.373-74.

112. G.Cantay, "Türkiye'de Osmanlı Devri Kervansaray Yapılarının Tipolojisi", *IX. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiri*, Ankara 1989, C.III, s.1381-90.

113. S.Ünver, *a.g.e.*

114. O.Aslanapa, *a.g.e.*, s.206.

115. F.Müderrişoğlu, *a.g.tez.*, s.375-77.

116. A.Kuran, "Şam Süleymaniye Külliyesi", s.169-74.

117. A.Kuran, *a.g.e.*, s.158-61.

118. O.Aslanapa, *a.g.e.*, s.28-89.

119. F.Müderrişoğlu, *a.g.tez.*, s.734-36.

120. *a.g.tez.*, 374-75.

121. F.Müderrişoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Akdeniz'deki İskelesi Payas ve Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi", *Kültür ve Sanat*, 8(1990), s.61-63, 92-93.

122. B.Tanman, "Sinan'ın Mimarisi Tekkeler", *Mimarbaşı Kocasinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, İstanbul 1988, C.I, s.313-19.

123. B.Tanman, "Sinan'ın Mimarisi İmâretler", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, İstanbul 1988, s.347-45.

124. *a.g.m.*, s.350-51.

125. T.Reyhanlı, "Bursa Yenişehirinde Koca Sinan Camii ve İmâreti", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi Özel Sayı*, 11 (1978), s.373-90.

126. Y.Ortügen, *a.g.m.*

Yavuz Selim¹²⁷, Süleymaniye Salis ve Rabi¹²⁸ ile Soğukkuyu Cafer Ağa¹²⁹ medreselerini sayabiliriz.

Vakfiyesinde tanımlaması yapılan kütüphanenin, bilindiği kadarıyla çağdaş dönemde benzeri mevcut değildir. Bu nedenle karşılaştırma yapılmıyoruz.

Türbe, caminin güneyine inşa edilmekle Fatih¹³⁰, Mahmud Paşa¹³¹, Rum Mehmed Paşa¹³² ve Yavuz Selim¹³³ külliyelerindeki uygulamayı devam ettirmektedir. Konumun dışında, Gebze'deki türbe çokgen gövde biçimlemesi ve sundurmali girişiyle de aynı örneklerle benzerlik içindedir.

SONUÇ:

Gebze Çoban Mustafa Paşa Menzil Külliyesi, hem külliye kapsamında, hem de külliye yapıları açısından önem taşır. Dolayısıyla şu sonuçları çıkarabiliriz..

Külliye, dönemine göre, olgun ve geometrik tasarımı ile, kendinden sonra inşa edilen külliyele örnekleştirmiştir. Külliye programında yapı sayısının çeşitliliği ve sayısı dikkat çekicidir. Bu bağlamda külliye hem bünyesine ve yerleşime, hem de tarihî yolu kullanan kişi ve kabilelere aynı anda hizmet verecek şekilde tasarlanmıştır diyebiliriz. Külliye'nin bir vezir tarafından inşa ettirilmesi de kayda değer bir özelliktir. Saray ile damat kanalıyla da bağlantı içindeki bâninin İstanbul'a yakın konumunda, bir menzile büyük bir külliye yaptırmasına işaret etmek gerekir. Ayrıca Gebze Külliyesi, mimarı tartışmalı da olsa, büyük bir ihtimalle devrin başmimarı Acem Ali'nin eseri olmasıyla da dikkat çekicidir. Konuyla bağlantılı olarak Külliye dolaylı katkısından dolayı da Mimar Sinan'ı hatırlamamız gerekir.

Cami, bilinen bir plan şemasını yansıtmakla birlikte, dönemine göre olgun mimari özellikleriyle ve Sinan'ın ilk eserlerinden sayılan Haseki Camisi'ne model teşkil etmesiyle önem taşır. Yapı, çevresinin boşaltılması ve dikey boyutta yüksek tutulmasıyla vurgulanmıştır. Bu düşüncede, hem yerleşimin en büyük cuma camii olma özelliğini, hem de 'cami odaklı' külliye tasarımı aramak gerekir. Cami, mimarisi kadar hatta daha fazlasıyla Memlûklü süslemeleriyle ilgi çekmiştir. Bezeme programı her ne kadar bânisinin Mısır seyahatinden kaynaklansa da, bir kasabada bu derece yoğun bezemeli bir yapıyla karşılaşılması seyahatçileri bile şaşırtmıştır.

Han, konumu, araziye uyumu ve boyutları ile döneminin yaratıcı bir örneğini oluşturur.

Tabhane ve paşa odalarına gelince; her ikisi de konaklama amaçlı olan yapılar, farklı niteliklere sahip kişilere tahsis edilmekle farklılaştırılmıştır. Tasarım açısından önemli bir fark görülmemeyen bu iki yapıda; konum (sokak ve tarihi yolla olan ilişki) ve diğer yapılarla olan bağlantı dikkat çekicidir. İş-

lev açısından konaklamanın birinci derecede önem taşıdığı menziller külliyelerinde, bu tip, mimari açıdan da vurgulanarak sosyal statüleri farklı kişilere özel mekânlar tahsis etme geleneği, XVI. yüzyılda Gebze ile başlamakta ve XVII. yüzyılın sonuna kadar diğer uygulamalarla devam etmektedir.

Hânikâh, bu ad ve işlevle inşa edildiğini bildiğimiz bir kaç yapıdan biri olması açısından kayda değerdir.

İmaret, ilk planda ideal bir imaret tasarımında mevcudiyeti gereken mekânlara sahip olmasıyla farklılaşır. Bu bağlamda Osmanlı imaretleri içinde, orijinalliğini koruyarak günümüze iyi durumda ulaşan sayılı örnekten biri olmaktadır. Tasarımda, işlevlerini hemen tanımlayabileceğimiz mekânların yanyana sıralanması ilgi çekici olmaktadır. Konumu açısından ele alacak olursak, tarihi yolla olan bağlantı da vurgulanacak bir özelliktir.

Medrese, bölümleriyle geleneksel şemayı yansıtmakla birlikte, ayrıntıdaki bazı özellikler ilgi çekici olmaktadır. Bunlar; girişin yandan ve eyvan şeklinde tasarlanması, dersane odasının iki yanının farklı amaçlar için kullanılması ve revaklı iç avlunun ortasında havuza yer verilmemesi şeklinde sıralayabiliriz.

Vakfiyede ayrıntısıyla bahsedilen kütüphane; günümüze ulaşan ve bilinen külliyeye bağımlı ilk örnektir. Kitapların külliye içindeki sandıkta saklandığı şeklindeki yaygın görüş doğrultusunda, Gebze'deki kütüphane uygulaması yenilik olup üzerinde durulması gereken bir konudur. Bu bağlamda Gebze'de olduğu gibi giriş kapısı üzerine kütüphane, sıbyan mektebi, dar-ül kurra veya imam odası benzeri farklı işlevler için mekân inşa etme düşüncesi, XVI. yüzyıl ile birlikte yaygınlık kazanarak uzun süre devam edecek bir gelenek oluşturacaktır.

Türbe, XV. yüzyıl ile başlayan ve XVI. yüzyılda da devam edecek caminin güneyine yapı eyleminde bulunma düşüncesinin bir temsilcisidir. Kubbeli, sekizgen planlı ve önünde sundurmali giriş bulunan plan tipolojisinin devamcısı olan türbe, bu özelliği ile Osmanlı türbe plan tipolojisinde en yaygın gruba girer. Mimarisi kadar bezemeleriyle de tanınan yapıda, dikkati çeken bir özellik de bânisinden kaynaklanmaktadır. Türbede tek başına yatan Çoban Mustafa Paşa, İstanbul dışında toprağa verilen sayılı devlet adamlarından biridir ve bu yönü de irdelenmesi gereken bir konudur.

127. Z. Ahunbay, "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, s.247-48.

128. A.g.m., s.252.

129. A.g.m., s.253-54.

130. E.H.Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*, C. III., İstanbul, 1973, s. 405.

131. A.g.e., s. 451.

132. A.g.e. s. 489-90.

133. B.Erçağ "Mimar Sinan'ın İnşa Ettiği Türbeler" VI. *Vakıf Haftası Kitabı*, Ankara 1989, s. 217-18.

Muhtemelen külliye'den daha çok kasaba ve yolu kullananlar için inşa edildiği anlaşılan çifte hamam ise Gebze'nin en büyük hamamı olmasıyla büyük önem taşır.

Son söz olarak Gebze Çoban Mustafa Paşa Menzil Külliyesi, XV. yüzyılın geleneksel özelliklerini devam ettirmekle birlikte, daha çok yenilikçi ve sonrasında etkileşim içinde olabilecek tasarım ilkelerine sahip bir yapı topluluğudur.

DİĞER YAPILAR:

Külliye'nin ve külliye'yi oluşturan yapıların ayrıntılı tanıtımından sonra, Gebze'nin bir Osmanlı-Türk şehri olma karakterini sağlayan diğer yapıların kısaca tanıtımına geçebiliriz. Bu yapılar şunlardır: İlyas Bey Camii, Orhan Gazi Camii, Menzilhane Hamamı, Malkaçoğlu Türbesi, Şeyh Hutbeddin Türbesi, Han, Çeşme ve konutlardır.

İLYAS BEY CAMİİ:

Akıncı Beyi Akçakoca'nın oğlu İlyas Bey tarafından 1323 yılında yaptırılan yapı, dikdörtgen planlı olup düz ahşap tavanlıdır.¹³⁴

ORHAN GAZİ CAMİİ:

Yapı, Orhan Gazi'nin Gebze adıyla tanınacak yeni bir yerleşim yeri oluşturmak amacıyla kendi adına inşa ettirdiği bir camidir. Şehrin doğusunda Menzilhane Mahallesi'nde yer alan yapı, aynı mahallede ve aynı adla bilinen hamama yakın konumda, eski tarihi yolla bağlantılı durumdadır. Dolayısıyla yerleşimin Erken Osmanlı dokusunu oluşturan eserlerden biri olup, XVI-XVII. yüzyıllarda, şehrin batıya ve kuzeye yayılışından sonra yerleşimin batı ucunu oluşturmuştur (Lev.3-4).

12.30x12.30 m. boyutlarıyla tam bir kare planı yansıtan yapı, tek mekânlı olup sivri trompla geçilen üzeri kurşun kapı bir kubbeyle örtülüdür (Lev.57). Son cemaat yeri bulunmayan caminin ibadet mekânına kuzeyden bir kapı ile girilir. (Lev.58). Kasnak ile cephelere iki veya üç sıra düzeninde açılan pencerelerle aydınlatılan yapıda ana malzeme olarak moloz taş, bunun yanı sıra devşirme de kullanılmıştır. Kuzeybatıda ibadet mekânından girilen bir minareye sahip olan yapıda, pencere kanatlarında bezemeye rastlanılır. Bugün iyi durumda olan cami ibadete açıktır.¹³⁵

MENZİLHANE HAMAMI:

Menzilhane Mahallesi'nde bulunan yapı, muhtemelen Orhan Gazi (1326-62) dönemine aittir. Tek hamam olarak düzenlenmiş olup dikdörtgen plan şemasındadır (Lev.59-60). Plan özellikleriyle şöyledir:

Bir kapıyla girilen soyunmalık bölümü kare planlıdır ve olup üzeri ahşap düz tavanlı bir çatıyla örtülüdür. Pencerelerle dışa açılan mekânın içinde, duvarlar boyunca dolaşan sedir, eksende ise havuz bulunur. Girişin çapraz karşısına düşen duvara açıl-

an bir kapıyla ise ılıklığa geçiş sağlanır. Üzeri kubbeyle örtülü dikdörtgen bölümden bir kapıyla helâya, diğer kapıyla da sıcaklığa geçilir. Sıcaklığa iki halvet hücresi açılır. Bu plan şeması ile Menzilhane Hamamı, araştırmacı S.Eyice'nin hamamlar için yaptığı "ortası kubbeli, enine sıcaklıklı ve çifte halvetli tip"e girer.¹³⁶ Sıcaklığın her üç bölümü de kubbelerle örtülüdür. İçlerinde kumalar yer alır. Halvetlerin girişinde ise su deposu bulunur.¹³⁷

MALKAÇOĞLU MEHMED BEY

TÜRBESİ:

Günümüze ulaşmayan yapı, Gebze'nin gününde mezarlık içinde yer alıyordu. Türbe, sivri külahlı açık türbe biçiminde düzenlenmiş olup bu tip yapıların erken örneklerinden biri idi (Lev.61).

Yapının yıkılmadan önceki çizimlerine göre, 6x6 m. boyutlarında tam bir kare olup köşelerde payeler, aralarda ise sütunlar tarafından taşınıp yuvarlak kemerlerle birbirine bağlanıyordu. Malzeme olarak paye ve kemerlerde üç sıra tuğla ve bir sıra taş ile almaşık teknik, örtüde ise tuğla kullanılmıştır. Ayrıca Bizans dönemine ait devşirme malzeme de mevcuttu.¹³⁸

Bir zamanlar içinde iki mezarın mevcut olduğu türbe, kitabesine göre 787 H./1385 M. tarihli olup I. Murad (1362-89) döneminin sancak beylerinden ve ümeradan Malkoç (Mih. ıoç) Bey'e aittir. Rumca yazılı kitabede adı geçen "amel-i usta İstafanos"un usta mı? mimar mı? olduğu kesin belli değildir.¹³⁹

ŞEYH HUTBEDDİN TÜRBESİ:

Horasan'lı olan bu zatın türbesi kare planlı olup kare planlıdır. Selçuklu türbelerini hatırlatır.¹⁴⁰

HAN:

Günümüze kısmen ulaşan yapı bir ticarethanenin deposu olarak kullanılmaktadır. Çarşı bölgesinde, meydan çeşmesinin batısına düşen hanın, Seyahatnamelerde sözü edilen hanlardan biri olması muhtemeldir. Geride kalan izlerden anlaşıldığına göre, destek, taşıyıcı ve örtü sistemi XVI-XVII. yüzyıl özellikleri taşımaktadır.

ÇEŞME:

Çarşı bölgesinde yer alan yapı, Evliya Çelebi'nin seyahatnamesine konu olmuştur. Seyyaha göre, çeşmenin inşaa sebebi ve tarihi bir olayla

134. P.Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul 1985, s.133.

135. E.H.Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*. C. İstanbul 1966, s.139-45; A.Kuran, *The Mosque in Early Ottoman Architecture*, Chicago 1968, s.37.

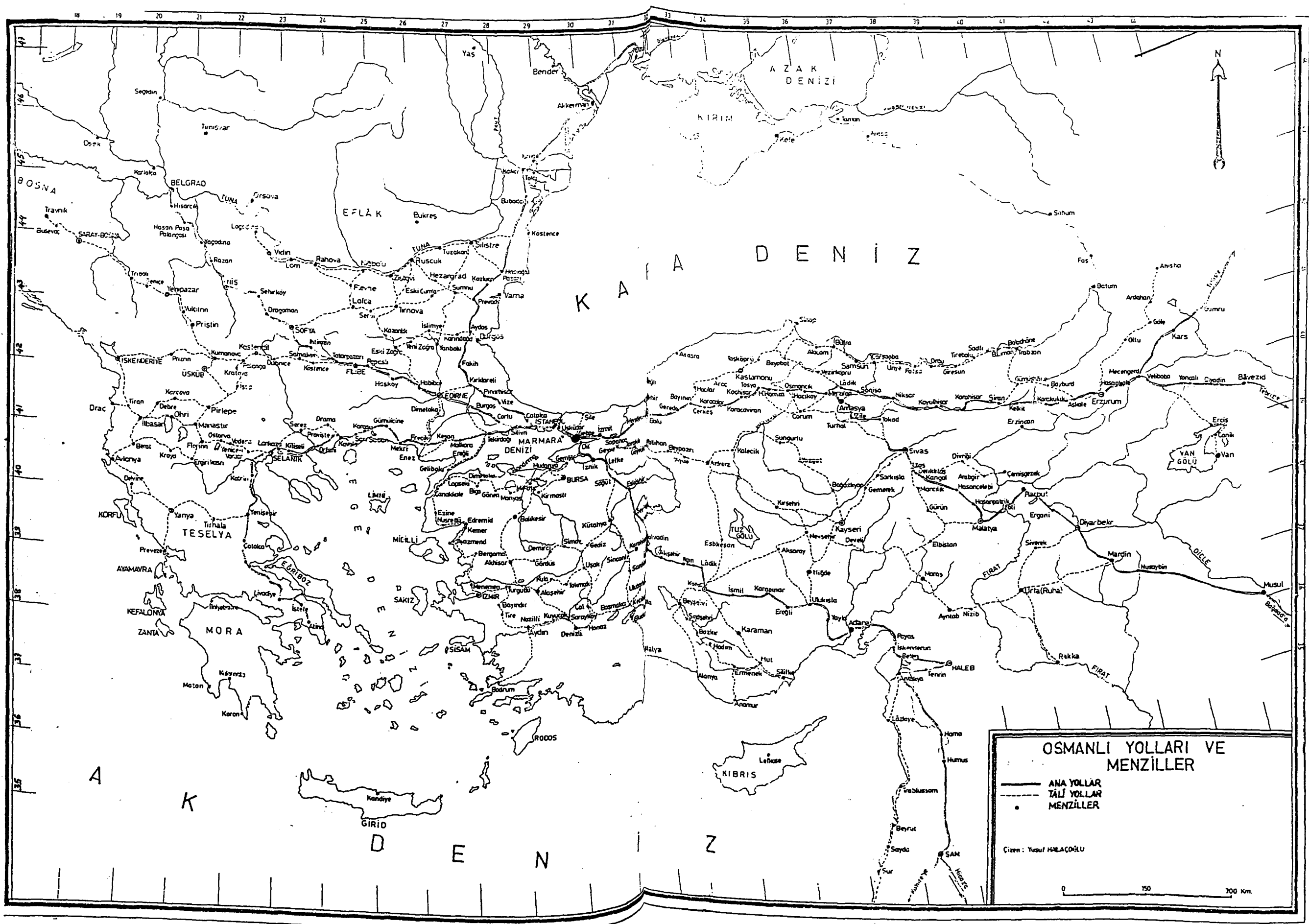
136. S.Eyice, "...Hamamlar...", s.113-14.

137. K.Klinghardt, *a.g.e.*, s.29-30; K.Aru, *a.g.e.*, s.123-24, 127-28.

138. E.H.Ayverdi, *a.g.e.*, s.303-305.

139. Z.Sonmez, *Anadolu Türk-İslâm Mimarisinde Sanatçılar*, Ankara 1989.

140. P.Tuğlacı, *a.g.e.*, s.133.

Lev. 2: Osmanlı yolları ve menzillerini gösteren harita. (1982, Y.HALAÇOĞLU)

bağlantılıdır. Mısır valisi Ebulhayr İbrahim Paşa askerleriyle birlikte Gebze'den geçerken susuzluktan perişan olmuş ve kendi parasıyla 200 kese sarfederek, dört köşe bir çeşme yaptırmıştır¹⁴¹. Evliya Çelebi kitabesini şöyle verir¹⁴².

*Hayliyâ tesneler eyler nidâ târih için
Aynı İbrâhimden kıl nuş mâi zemzemi
(sene 1077).*

Bu tarihi miladiye çevirirsek 1666-67 tarihine rastgelmektedir. Bu bağlamda, sonradan Köprülülü Mehmed Paşa'ya vezir olan İbrahim Paşa, yerleşimin kuzeyine bir su kuyusu kazıyıp, oradan dolaplarla suyu Gebze'yle getirtmiştir¹⁴³.

KONUTLAR:

Yakın tarihe kadar İstanbul etkisinde yapılmış eski Osmanlı ev ve konaklarına sahip Gebze'de, maalesef bugün geçmiş dokuyu koruyacak mahalle kalmadığı gibi konut da karşımıza çıkmaz. Tanınmış mimar S.Hakkı Eldem'in gerek 1926'da, bizzat kendisinin yaptığı suluboya tarzında resim, eskiz ve fotoğraflar ile 1936-40 yıllarında mimarlık öğrencilerine hazırladığı röleveller eski Gebze evleri hakkında bir fikir vermektedir¹⁴⁴.

Kuzey-güney doğrultusunda gelişen yerleşimde, kuzeyde yer alan Çoban Mustafa Paşa Külliyesi ile güneydeki Orhan Gazi Camii arasını bağlayan ana cadde (Çarşı) ile bağlantılı iç sokakların iki tarafında sıralanmış bitişik nizamdaki konutlar, yoğun iskân sahasında karşımıza çıkıyordu. Evler, İstanbul evlerinin küçük örnekleri olarak inşa edilmişti. Bu konutlardan Behimoğlu Hüsnü Evi, Güllü Evi ve Hafız Necati Evi, fotoğraf ve çizimleriyle S.H.Eldem'in çalışmasına konu oluşturan evlerden sadece birkaçıdır. Konutlar geleneksel Türk evinin diğer özelliklerini de yansıtmakta idi.

ESKİHİSAR:

Gebze'nin 6 km. güneyinde olup yerleşmenin bugün iskelesi konumundaki Eskihisar, kalesi, bugün müze olarak kullanılan ressam-arkeolog Osman Hamdi Bey'in Evi ile sahilde, günümüze ancak birkaçı gelebilmiş eski ahşap konutlarıyla tanınmaktadır.

Yerleşmeye adını veren kalede tarihin her dönemine ait izleri görmek mümkündür. Sırtını tepelere yaslayan yapının, ön cephesi denize doğru konumlanarak deniz ve körfez kontrol altında tutulmuştur. Kalenin bir önemi de Kartaca'lı ünlü kumandan Hannibal'in Bithynia kralına bu kalede sığınması ve daha sonra da intihar etmesidir.

Eskihisar'dan günümüze gelen en önemli konut örneği, Osman Hamdi Bey'in yazlık ahşap köşkü ile müştemilatıdır. Bir dönümlük alana inşa edilen köşkün planının, Osman Hamdi tarafından çizildiği bilinir¹⁴⁵. Malzemesi Fransa'dan getirilen evin, plan ve görünümüyle yöre mimarisinden farklı olduğu görülmektedir. Köşk, araziye iyi yerleştirilmiş olup bahçe düzenine önem verilmiştir.

Bugün 100 yıllık olan yapı müze-köşk olarak değerlendirilmektedir. Osman Hamdi Bey'in konumuz açısından önemi, Gebze evlerinin resimlerini yapan ve evleri koleksiyonuna alan ilk Türk ressamı olmasıdır.

DARICA:

Gebze'nin Eskihisar dışında ikinci iskelesi olup bir zamanların yaşantısını canlandıran sahil evleriyle tanınmaktadır. Eskihisar'ın batısında ve çok yakınında yer alan Darica, Çoban Mustafa Paşa'nın Mısır'dan getirttiği malzemenin indirildiği iskele olması açısından tarihi öneme sahiptir.

DİL İSKELESİ:

Gebze'nin birkaç km. doğusunda körfez kıyısında konumlanan mevkinin bir zamanlar Antik Lbyssa kenti olduğu ileri sürülür. Mevkinin esas önemi, Osmanlı döneminde Anadolu Sağ Yolu'nu kullanan hacıların, yolu kısaltması nedeniyle körfezi dolaşmayı buradan karşıya deniz araçlarıyla geçmesidir. Bu nedenle, XVI. yüzyıldan itibaren yol üzerinde gelişen mevkiye, bu bağlamda Kanunî Sultan Süleyman tarafından olasılıkla Mimar Sinan'a 1534'de (?), sultanın adını taşıyan bir köprü yaptırılmıştır.

HANNİBAL'IN MEZARI:

1981'de, yapılan bir düzenleme ile basit, fakat anlamlı bir anıtla Hannibal ölümsüzleştirilmiştir. Anıt, ortada büyük bir kayanın üzerine yerleştirilen Hannibal'in maskı ile kısaca hayatını anlatan kitabeden oluşmaktadır.

FATİH SULTAN MEHMED'İN

OTAĞ YERİ:

Gebze-Tuzla sınırında, denize yakın konumda sultanın vefat ettiği otağ yeri göze çarpar.

Ayrıca, Kanunî Sultan Süleyman'ın Hünkar Çeşmesi ve Namazgâhi, Bağdat demiryolununun bir bölümü ile küçük taş köprü araştırılmaya değer diğer yapı ve mevkilerdir.

SEÇME BİBLİYOGRAFYA:

ABDURRAHMAN HİBRİ EFENDİ: "Menâsik-i Mesâlik". I(çev.Sevim İlgürel), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi,6(1975),s.111-29.

AHUNBAY, Zeynep: "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları Medreseler, Darülmüdrar, Mektepler", Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri, 2 Cilt, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1988, C.I, s.239-309.

AINSWORTH, William: *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamie, Chaldea and Armenia*, 2 cilt, London 1839-42, C.I.

AKTUĞ, İknur: *Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.

ALDOĞAN, Aysen: "Gebze'de Çoban Mustafa Paşa Ca-

141. Evliya Çelebi, a.g.e. (çev.Atsız), C.XIII, s.42.

142. A.g.e., s.42

143. A.g.e., s.42.

144. Bu konuda bir fikir vermesi açısından bkz. B. Çetinor, "Eski Gebze Evleri", *İlgi*, 8 (1995), s. 9-15.

145. A.g.m., s. 10.

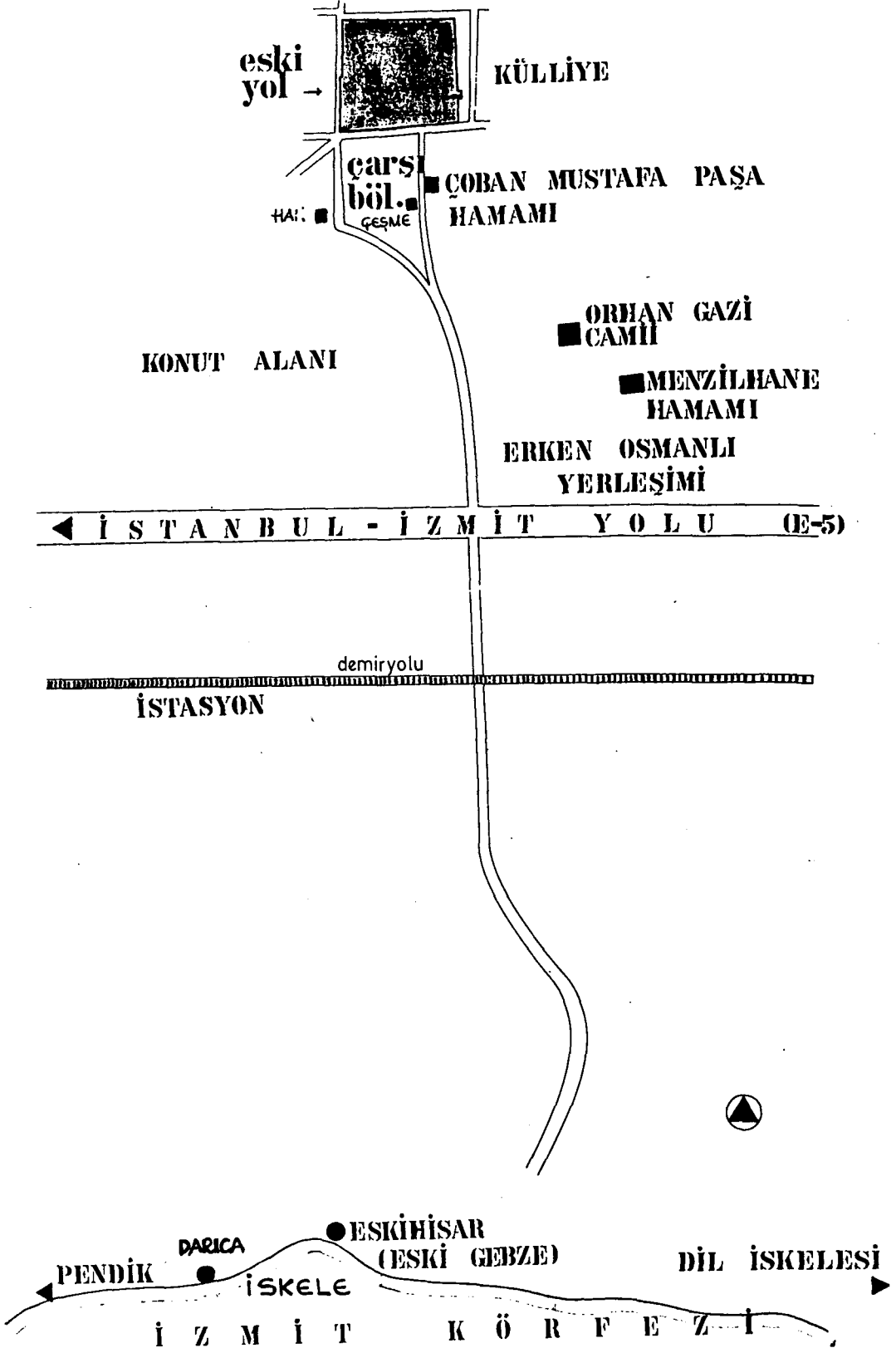
- mii ve Memlûk Etkili Bezemesi", **Türkiyemiz**, 38(1982), s.27-38.
- ANONİM: "Kocaeli", **Yurt Ansiklopedisi**, 7 (1982), s. 4798-5096.
- ARU, Kemal: **Türk Hamamları Etüdü**, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul 1948.
- ASLANAPA, Oktay: **Osmanlı Devri Mimarisi**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1986.
- AŞIKPAŞAOĞLU: **Aşıkpaşaoğlu Tarihi** (çev.Atsız), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1970.
- AYVERDİ, E.Hakkı: **Osmanlı Mi'marisinin İlk Devri, 630-805 (1230-1402)**, İstanbul 1966.
- BABINGER, Franz: **Hans Derneschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55)**, München-Leipzig 1923.
- BALTACI, Cahid: **XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri. Teşkilat Tarihi**, İrfan Matbaası, İstanbul 1976.
- BAYRAKTAR, Necdet: "Osmanlılar Zamanında Saray ve Çevresi İçin Eser Veren İki Sanatçı", **İlgi**, 81 (1995) s.22-28.
- CANTAY (GÜREŞSEVER), Gönül: **Anadolu'da Osmanlı Kervansaraylarının Gelişimi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1974.
- ÇETİNOR, Bülent: "Eski Gebze Evleri" **İlgi**, 81 (1995), s.9-15.
- DANIŞMEND, İ.Hami: **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C.I-IV, İstanbul 1947-61.
- DERNSCHWAM, Hans: **İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü** (çev.Yaşar Önen), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.
- DIRİMEKİN, Feridun: "Gebze", **Türk Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni**, S.263 (1963), s.10-13; ERÇAĞ, Beyhan: "Mimar Sinan'ın İnşa Ettiği Türbeler", **VI. Vakıf Haftası Kitabı** Ankara 5-8 Aralık 1988, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1989, s.212-52.
- ERGİN, Osman: **Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkışaftı**, İstanbul 1936.
- EVLİYA ÇELEBİ, **Seyahatnameden Seçmeler** (der.Atsız), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, C.I, İstanbul 1971; (Zuhuri Danışman tab'i), C.III, İstanbul 1970; C.XIII, İstanbul 1971.
- EYİCE, Semavi: "Gebze'de Mustafa Paşa Külliyesi", **Bilgi**, 10/119 (1957), s.9-10.
- EYİCE, Semavi: "Svilengrad'da Mustafa Paşa Köprüsü (Cisr-i Mustafa Paşa)", **Belleten**, 28/112, (1964), s.729-56.
- GOODWIN, Godfrey: **A.History of Ottoman Architecture**, Thames and Hudson, London 1971.
- GÖKBİLGİN, M.Tayyip: **XV.-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası, Vakıflar-Mülkler-Mukatalar**, İstanbul 1952.
- HALAÇOĞLU, Yusuf: **Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilatı ve Yol Sistemi**. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul 1982.
- KLINGHARDT, Karl: **Türkische Bäder**, Stuttgart 1927.
- KONYALI, İ.Hakkı: "Gebze", **Tarih Hazinesi**, 12 (1951), s.590-94, 622.
- KURAN, Aptullah: **Mimar Sinan**, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986.
- LEAKE, William: **Journal of a tour in Asia Minor**, London 1824, Hildesheim 1976.
- MEHMED İBN-İ MEHMED: **Nuhbetül-tevârih ve'l ahbar**, İstanbul 1276/1859-60.
- MEHMED SÜREYYA: **Sicill-i Osmanî**, İstanbul 1312/1894.
- MÜDERRİSOĞLU, Fatih: **XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyele-ri** 2 Cilt, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji-Sanat Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1993.
- ÖZCAN, Abdülkadir: "Mimar Sinan'a Siparişte Bulunanlar", **Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri**, İstanbul 1988, C.I, s.131-145.
- PEÇEVİ İBRAHİM, **Peçevî Tarihi**, İstanbul 1281/1864.
- RAMSAY, William: **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası** (çev.Mihri Pektaş), İstanbul 1960.
- SEYHAN, Köksal: "Çoban Mustafa Paşa Külliyesi", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, 8(1994), s.351-54.
- SÖNMEZ, Zeki: **Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler**, Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1988.
- SÖZEN, Metin vd.: **Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1975.
- TUĞLACI, Pars: **Osmanlı Şehirleri**, Milliyet Gazetesi Yayınları, İstanbul 1985.
- UZUNÇARŞILI, İ.Hakkı: **Osmanlı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, C.II.
- ÜLGEN, A.Saim: **Mimar Sinan Yapıları** (haz.Filiz Yenişehirlioğlu-Emre Madran), Türk Tarih Kurumu Yayını, 2 Cilt, Ankara 1989.
- ÜNVER, Süheyl: **Gebze İmaretinin Tabhanesi**, İstanbul 1947.
- YERASIMOS, Stephane: **Les Voyageurs dans L'empire Ottoman (XIVe-XVIe siècles)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- YURTAYDIN, Hüseyin Gazi: **Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i İrakeyn**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1976.
- YÜCEL, Erdem - Cihat SOYHAN: **Gebze ve Eskihi-sar**, İstanbul 1976.

KISALTMA LİSTESİ:

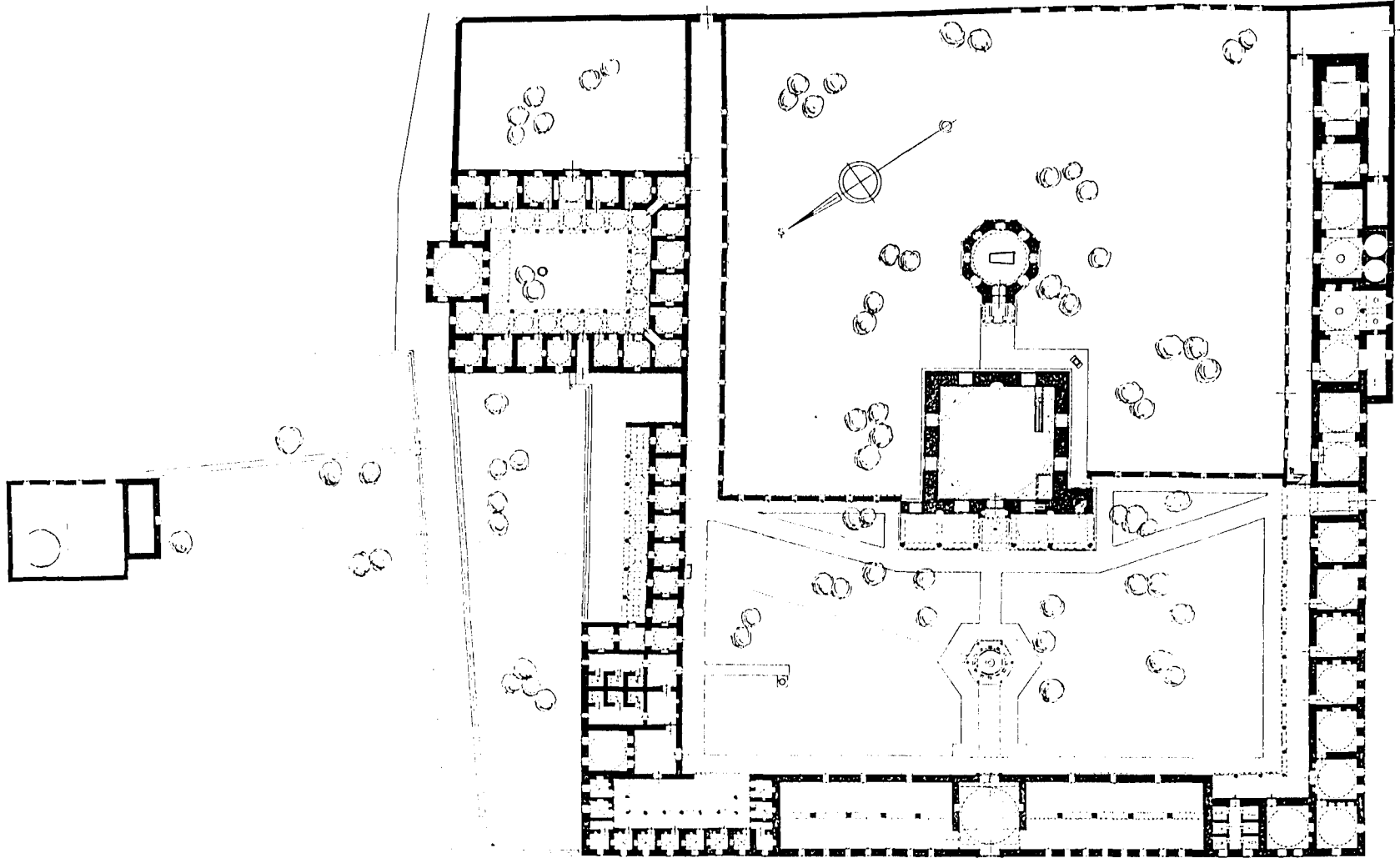
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.tez	: Adı geçen tez
Lev.	: Levha
Bkz.	: Bakınız
Bil.	: Bilhassa
Çev.	: Çeviren
B.A.	: Başbakanlık Arşivi
Mh.Def.	: Mühimme Defteri

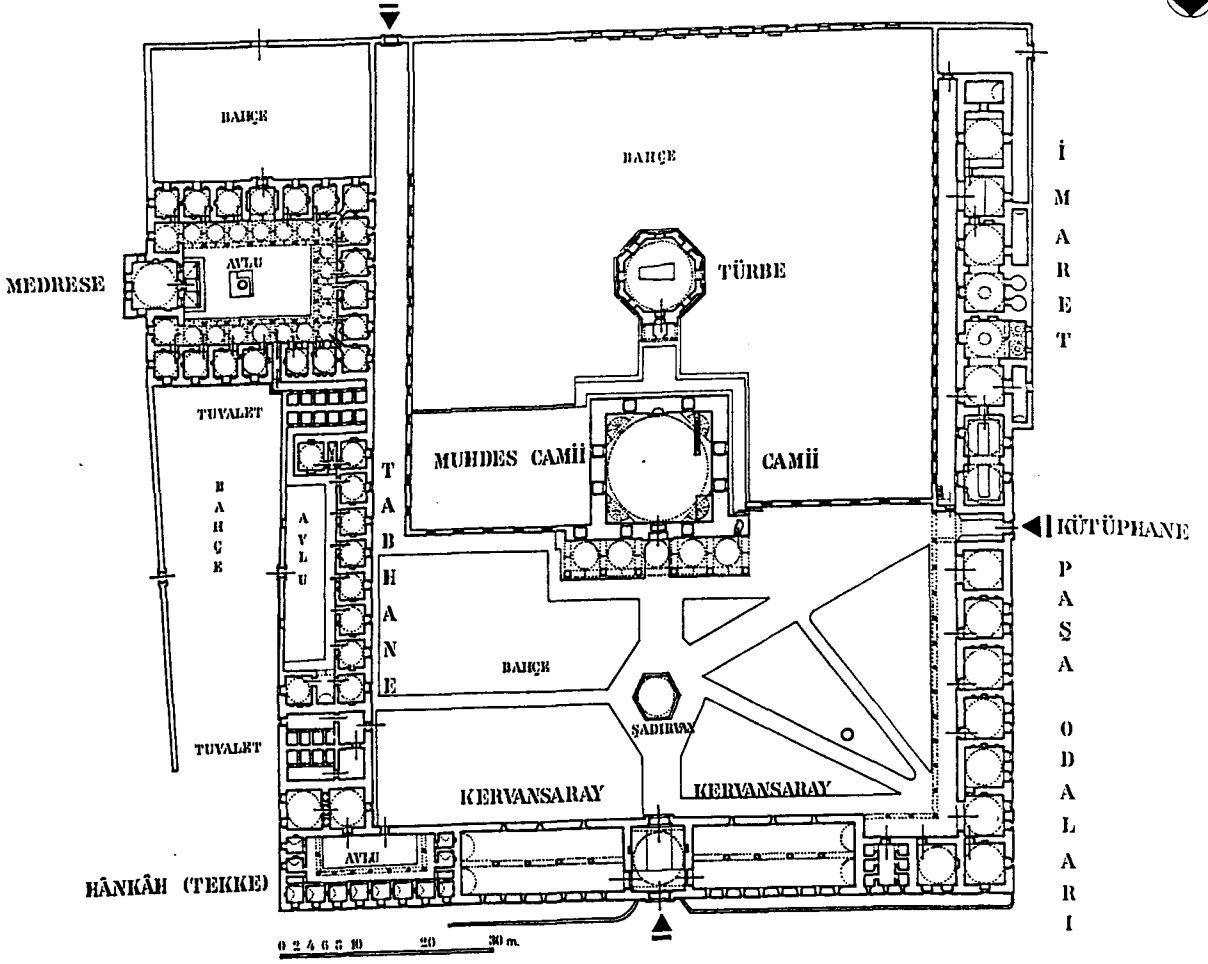
T E P E L E R

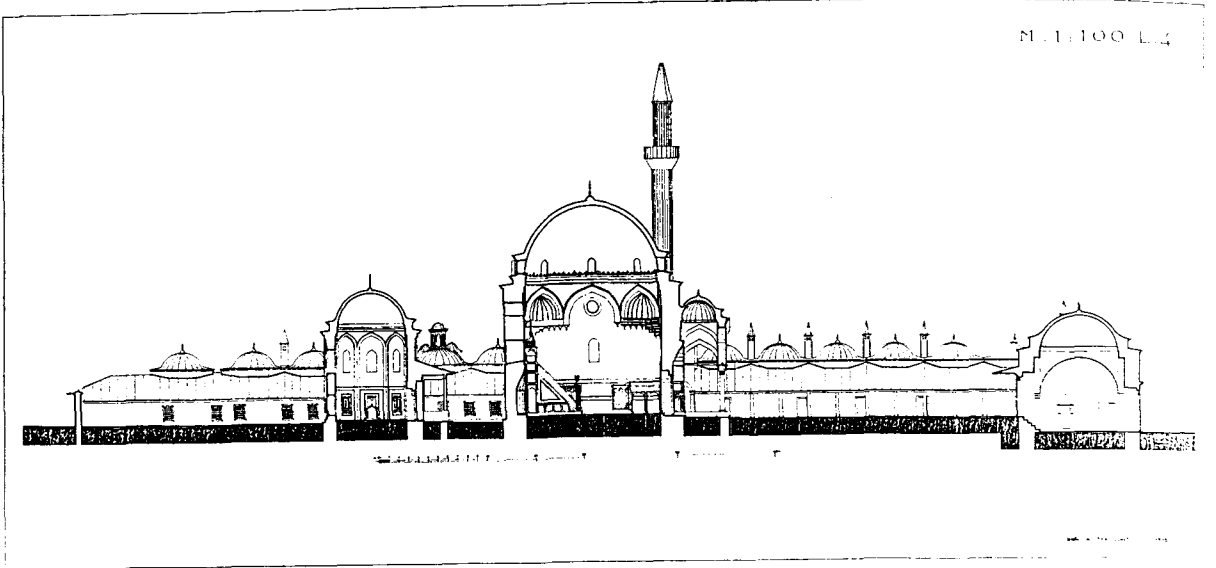
Lev. 4: Gebze, yerleşim ve çevresinin ölçeksiz krokisi. (1993, F.MÜDERRISOĞLU-T.YAZAR)

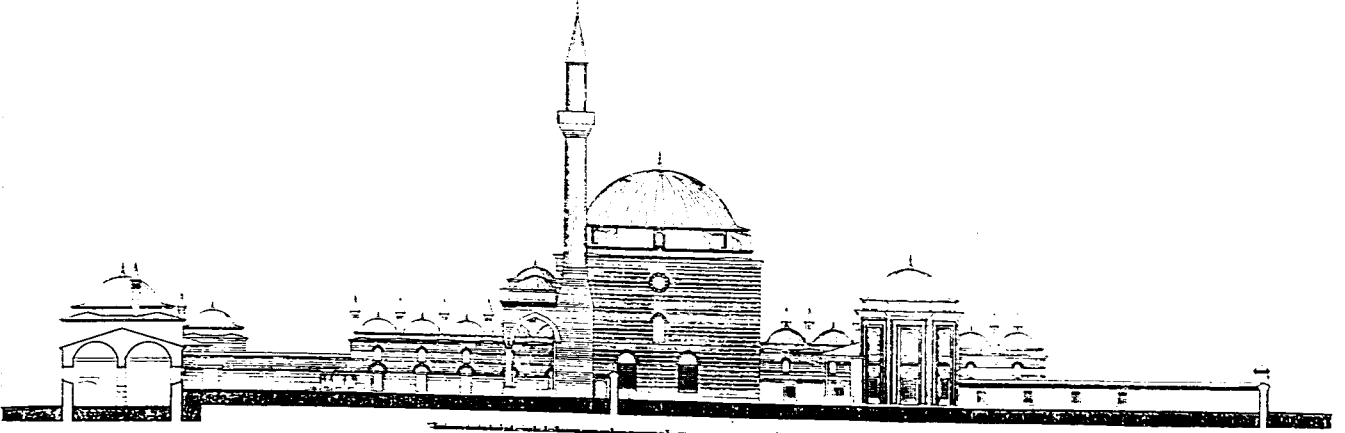
Lev. 5: Gebze, Çoban Mustafa Paşa Menzil Külliyesi, vaziyet planı. (1938, A.S.ÜLGEN)

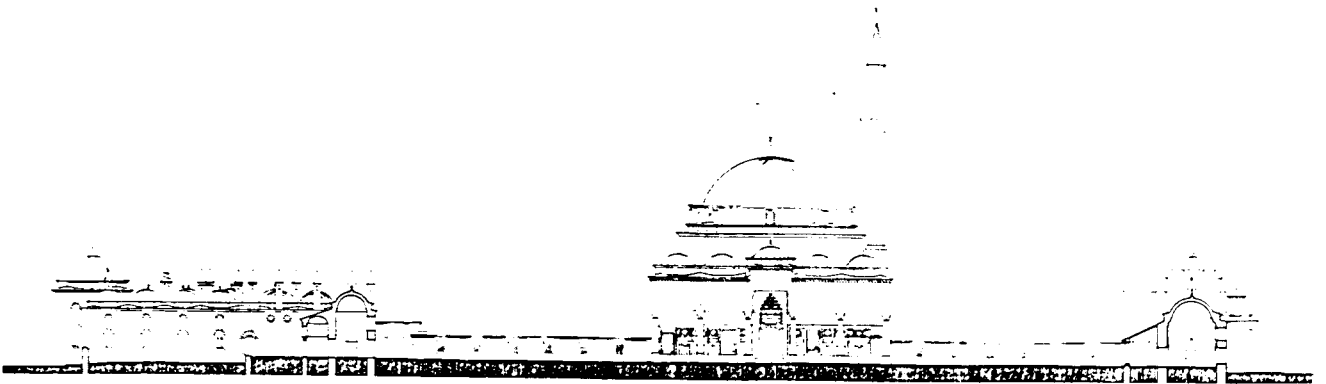
Lev. 6: Gebze, Çoban Mustafa Paşa Menzil Külliyesi, rölöve planı. (1990, C.PARLA)

Lev. 7: Çoban Mustafa Paşa Menzil Külliyesi, enine kesit (batı kanat). (1938, A.S.ÜLGEN)

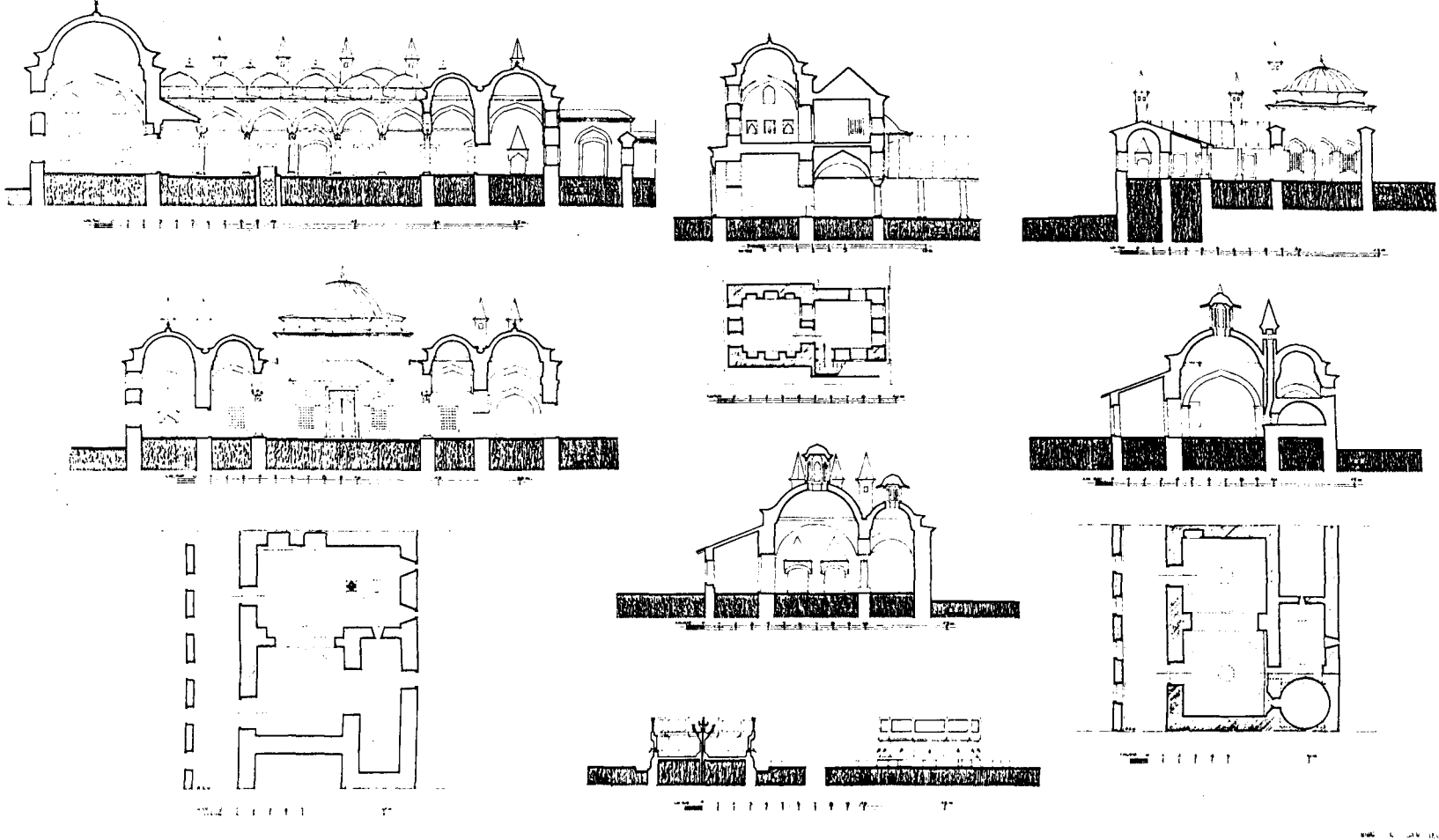

Lev. 8: Çoban Mustafa Paşa Menzil Külliyesi, enine kesit, (doğu kanat). (1938, A.S. ÜLGEN)

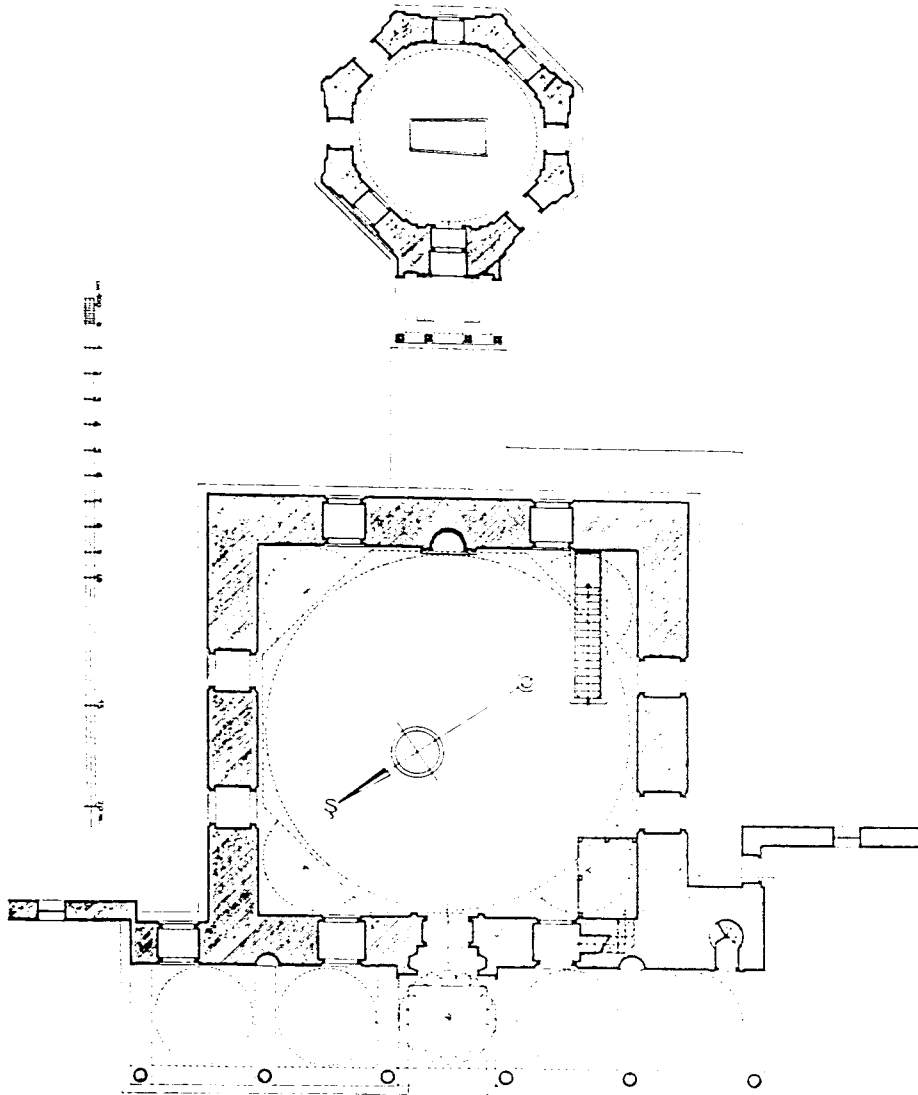
Lev. 9: Çoban Mustafa Paşa Menzil Külliyesi, boyuna kesit (kuzey kanat). (1938, A.S.ÜLGEN)

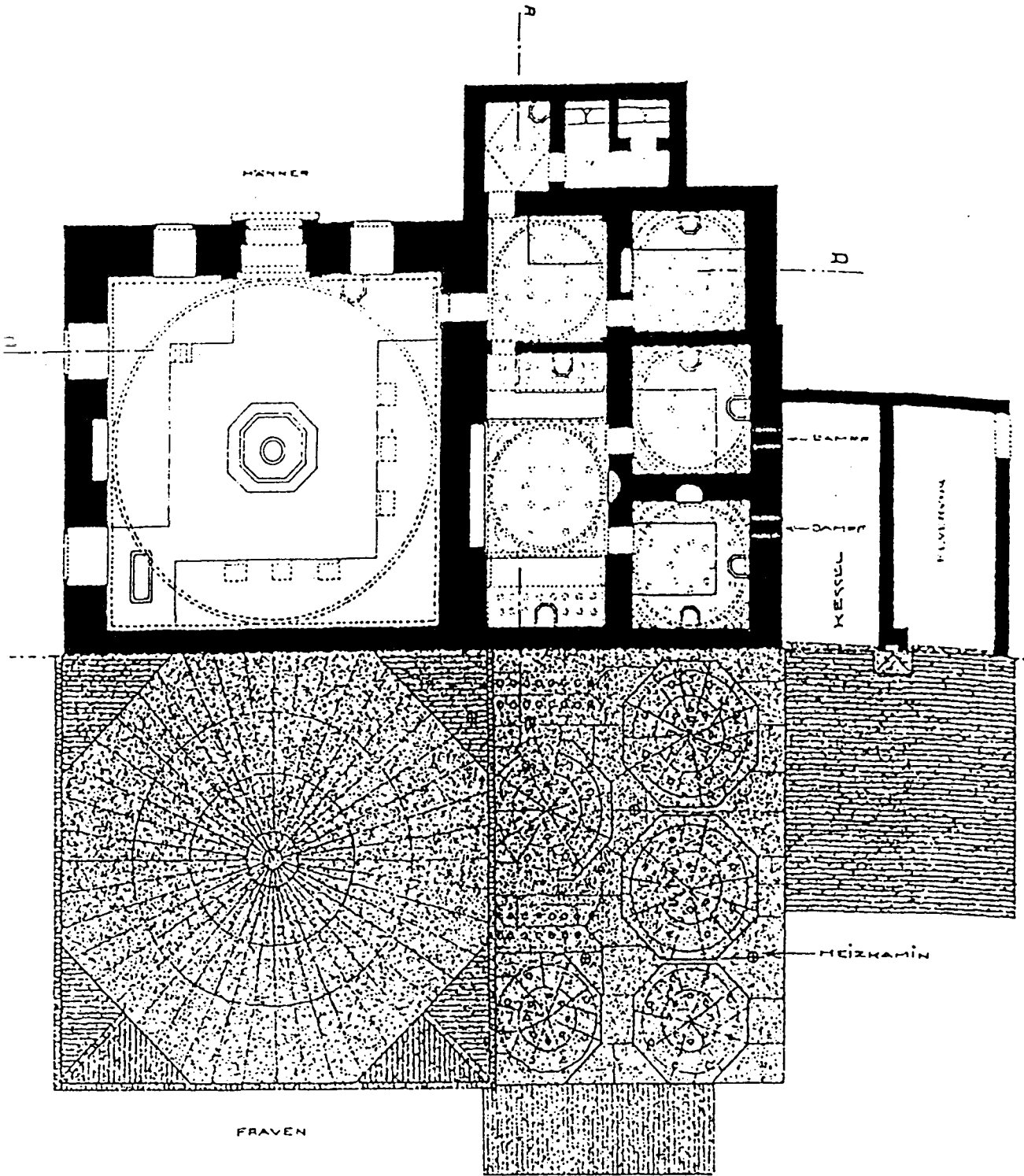

Lev. 10: Çoban Mustafa Paşa Menzil Külliyesi, medrese, hânîkâh, imaret ve kütüphane, plan ve kesitler. (1938, A.S.ÜLGEN)

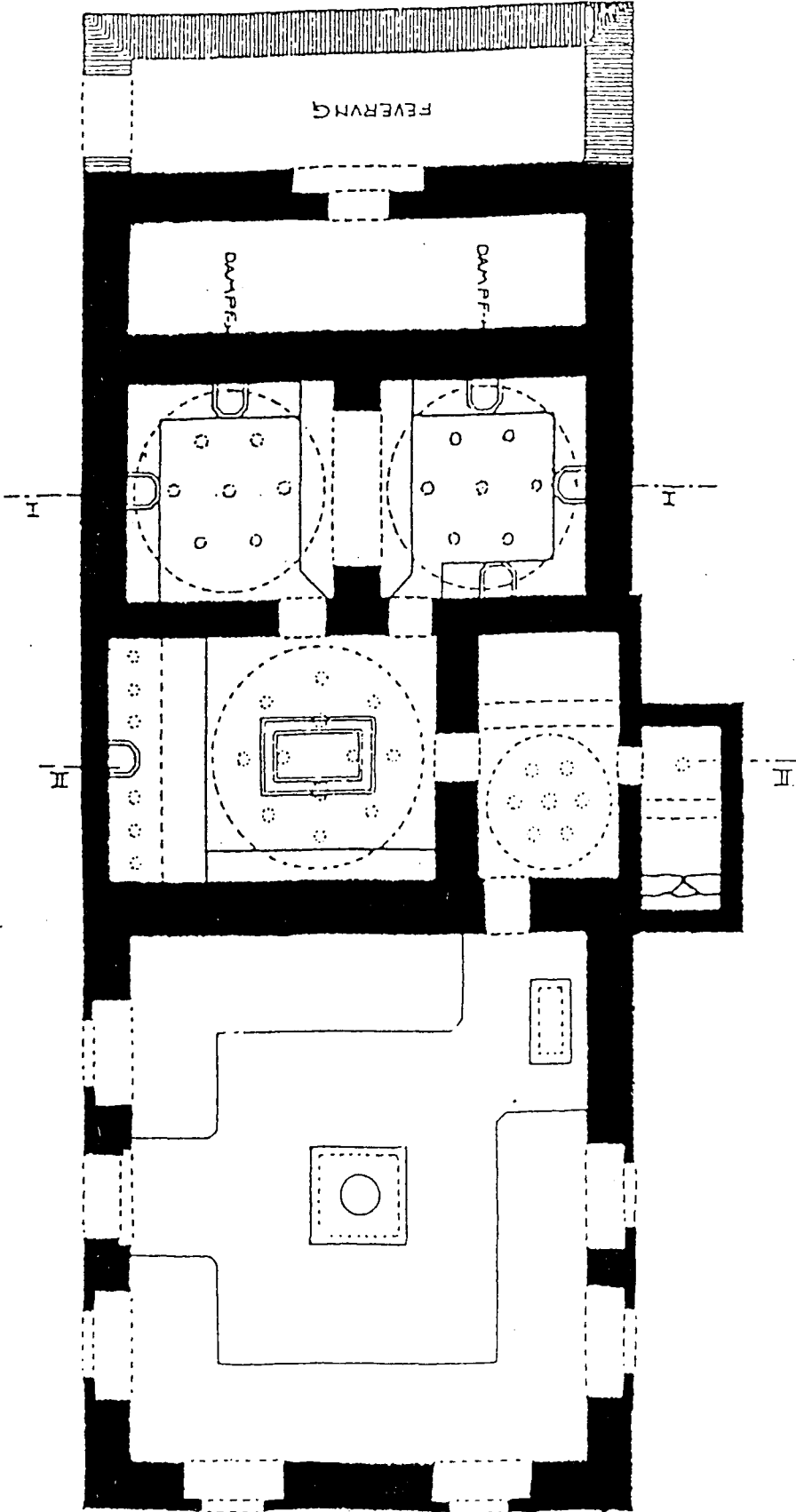
GEBZE MUSTAFA PAŞA CAMII VE TÜRBESİ M.1:100

Lev.46: Hamam, plan. (1927, K.Klinghardt)

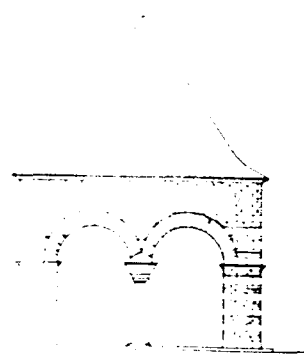
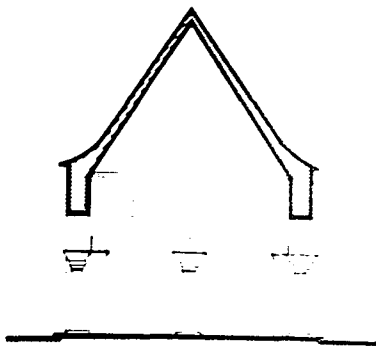
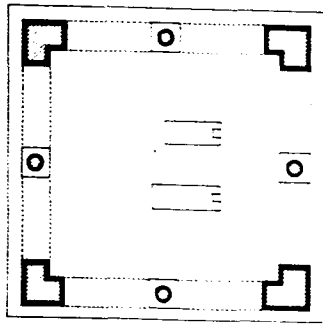

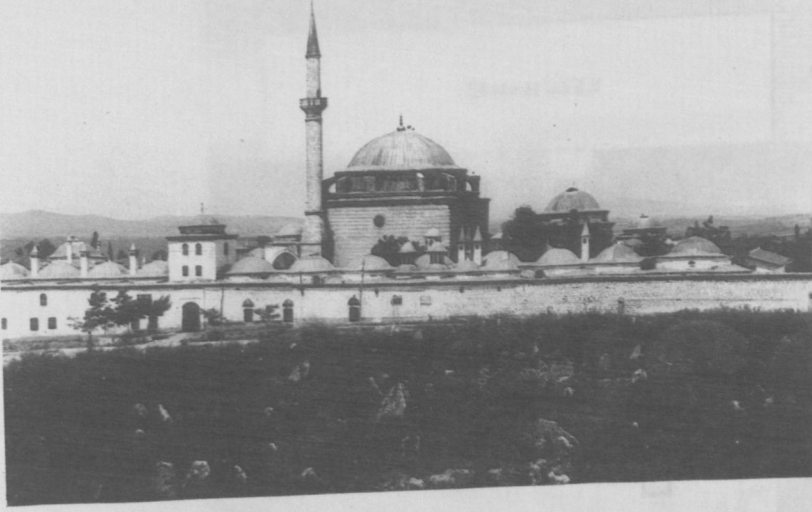
Lev.59: Gebze, Menzilhane Hamami, plan. (1927, K.Klinghardt)

466

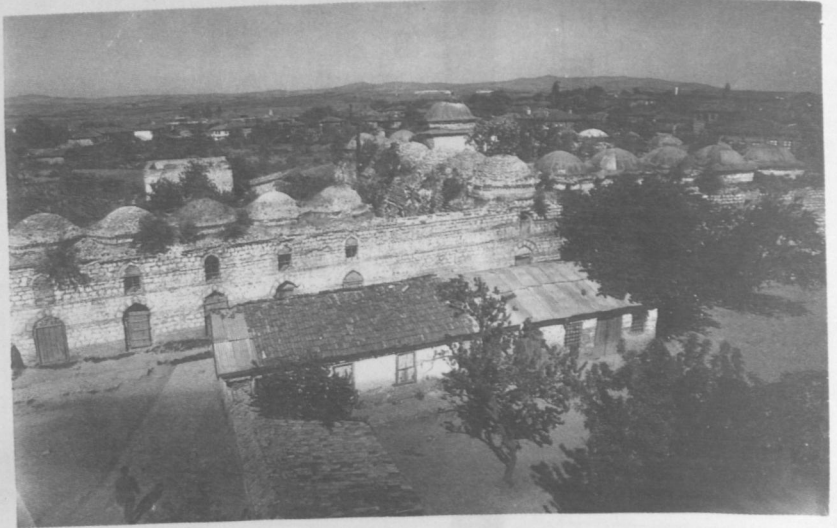

Lev.61: Gebze, Malkoçoğlu Türbesi, plan. (1989, Z.SÖNMEZ)

Lev. 11:
Külliye,
batı kanat,
genel görünüm.
(1953, VGM.
Arşivi)

Lev. 12:
Külliye,
doğu kanat,
genel görünüm.
(1953, VGM.
Arşivi)

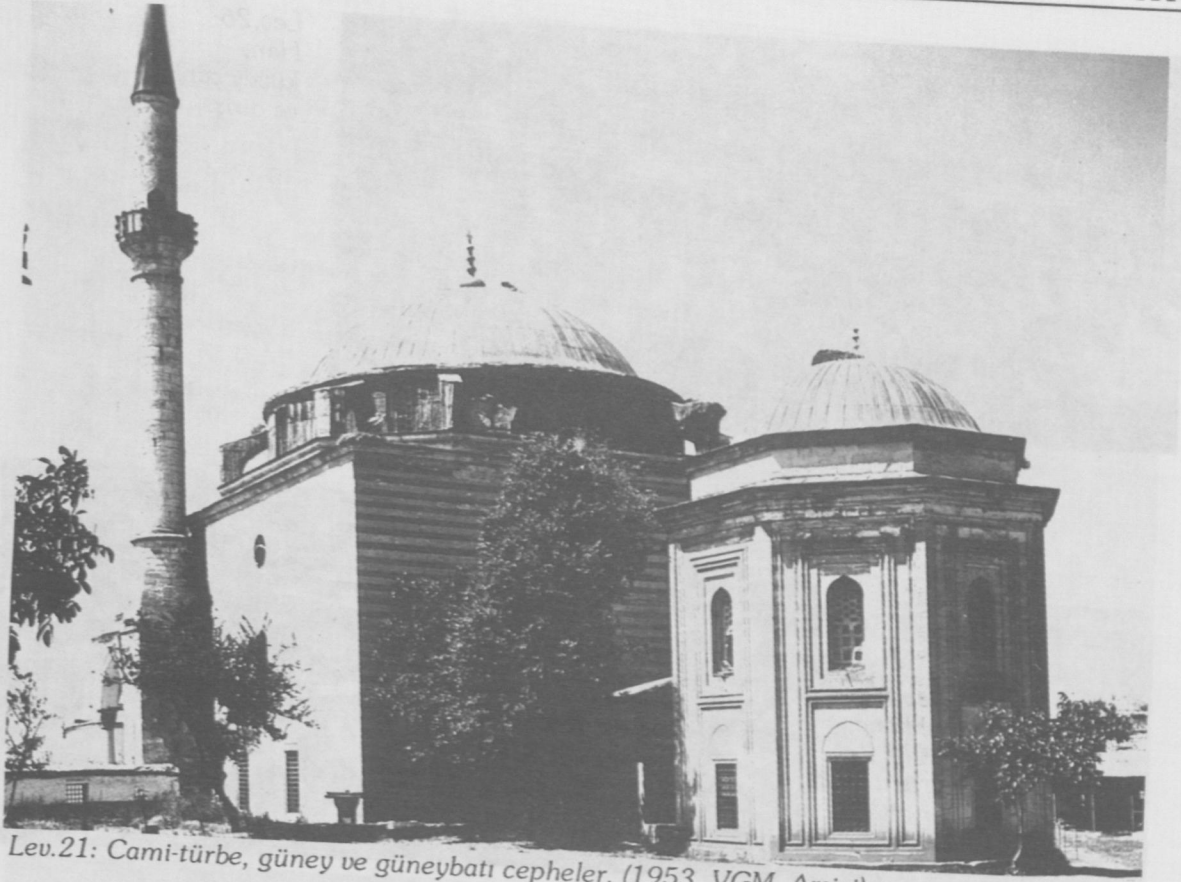

Lev.17: Cami, kuzey ve doğu cepheler. (1953,
VGM.Arşivi)

Lev.20: Cami, doğu cephe.

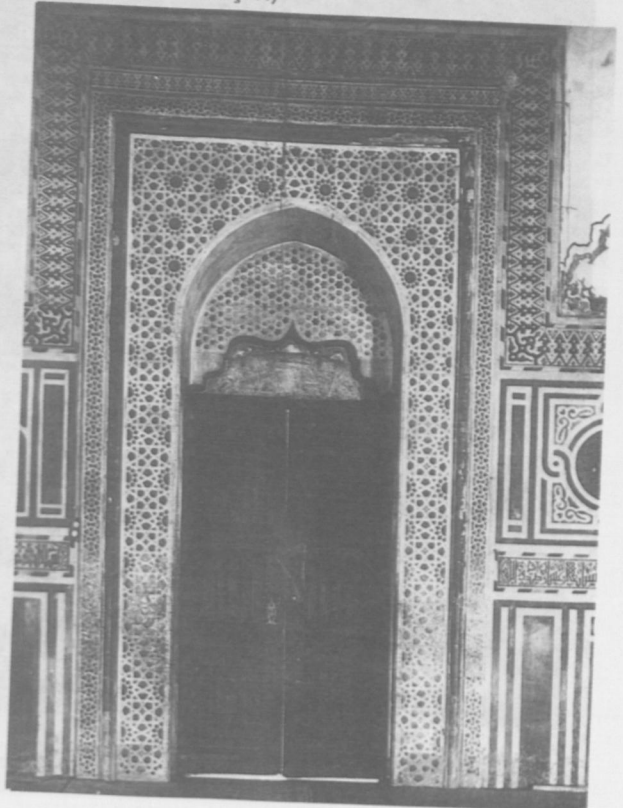
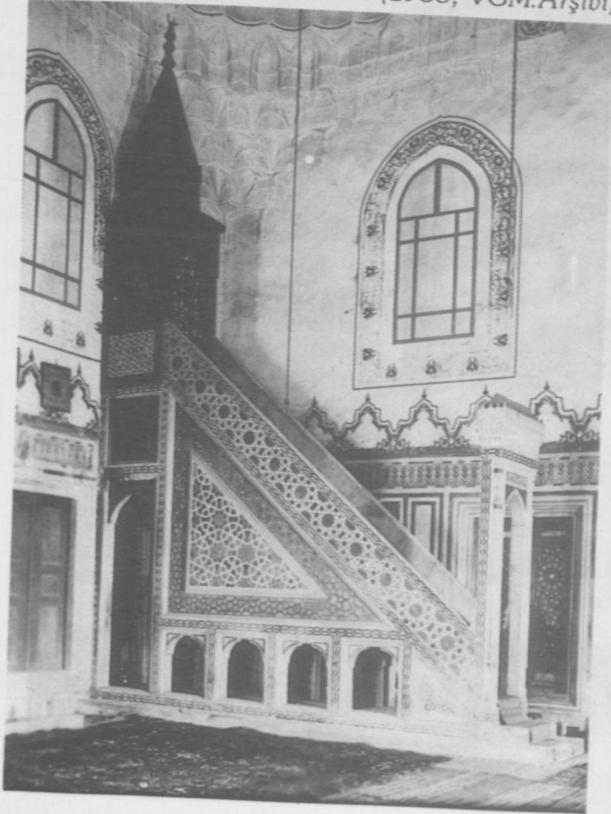

Lev.21: Cami-türbe, güney ve güneybatı cepheler. (1953, VGM. Arşivi)

Lev.23: Cami, harim, minber. (1953, VGM.Arşivi)

Lev.24: Cami, harim, taçkapının arka yüzü. (1953, VGM. Arşivi)

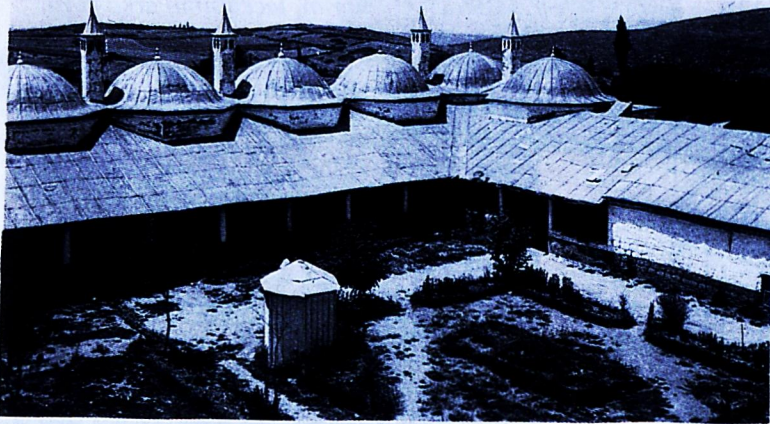

Lev.26:
Han,
kuzey cephe
ve giriş.

Lev.29:
Tabhane,
hânikâh ile
birlikte üstten
genel görünüm.
(1953, VGM.
Arşivi)

Lev.31:
Paşa Odaları,
batı taçkapı ile
birlikte avludan
genel görünüm.

Lev.33:
Hânikâh/ Tekke,
avlu ve
çevresindeki
mekânlar.
(1953, VGM.
Arşivi)

Lev. 3: Matrakçı Nasuh'a göre Gebze'nin 16. yüzyıldaki minyatürü. (1976), H.G.YURTAYDIN)

Lev. 13: Külliye, güneyden genel görünüm (1984).

Lev.14: Külliye, kuzeybatı cepheden üstten genel görünüm.

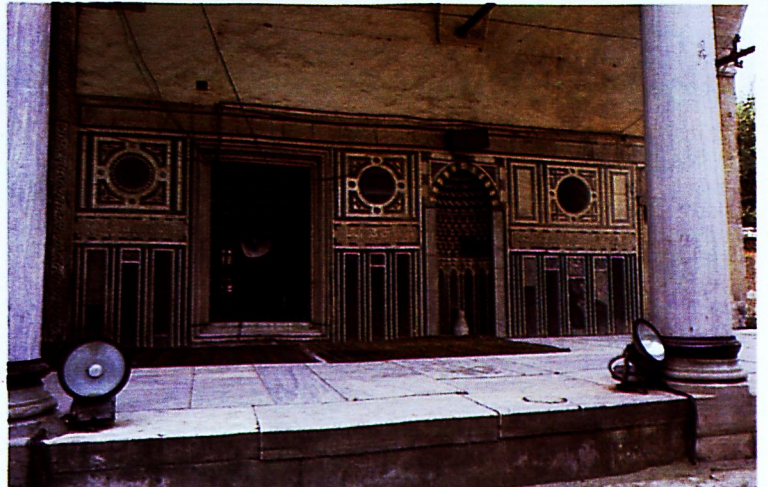

Lev.18: Cami, son cemaat yeri.

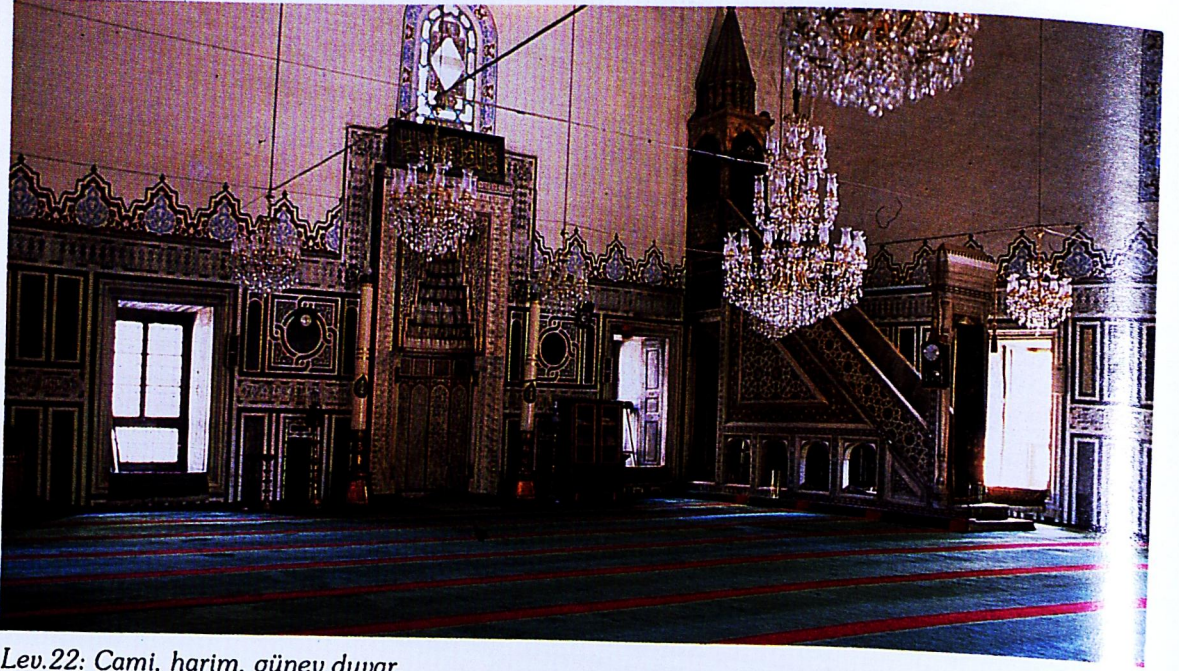

Lev. 16: Cami, kitabe.

Lev. 19:
Cami,
son cemaat
yerindeki
bezemeler.

Lev.22: Cami, harim, güney duvar.

Lev. 25:
Cami,
harim,
kubbeye
geçiş sistemi.

Lev. 27:
Han,
orta bölüm
(giriş)

Lev.30: Tabhane, doğu cephe.

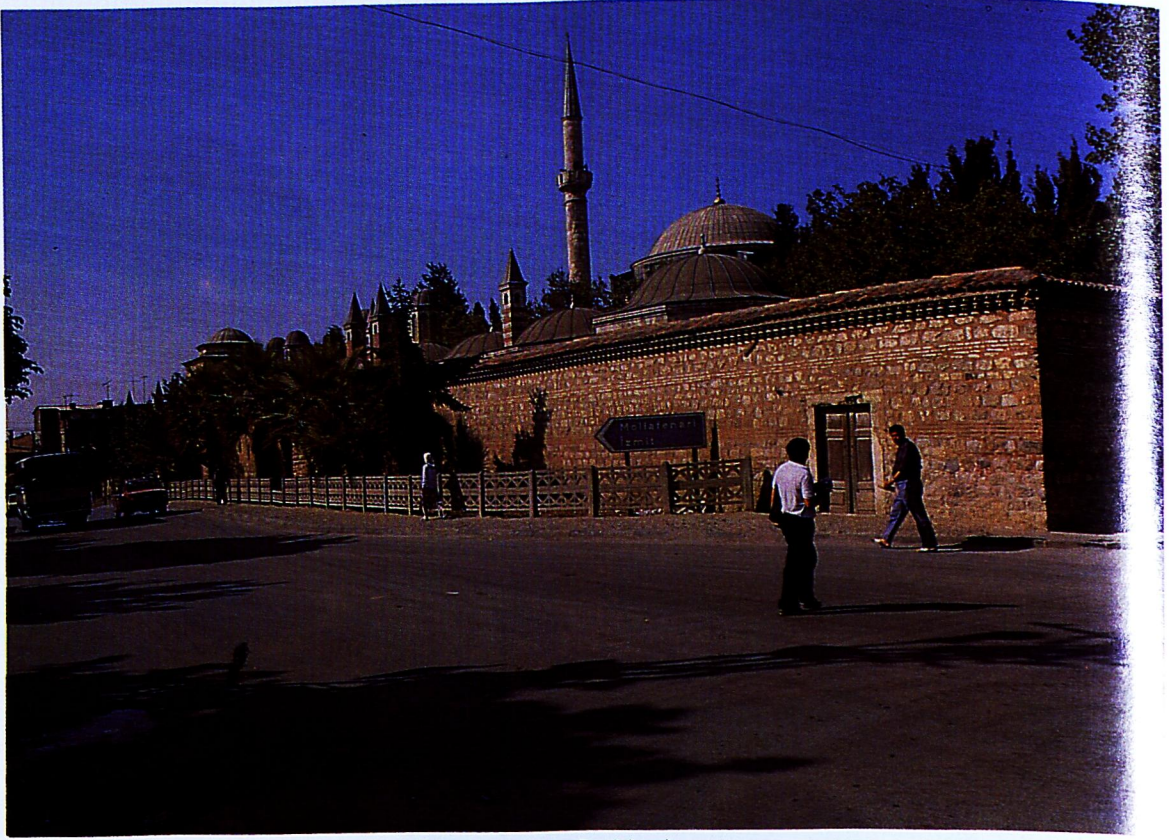

*Lev. 28:
Han,
batı bölüm
(ahır).*

*Lev. 32:
Paşa Odaları,
dış auluya bakan
revak.*

Lev. 35: İmaret, batı cephe ve tarihi yol (Bağdat Caddesi).

Lev.34:
Hânikâh/Tekke,
kuzeydoğu cephe.

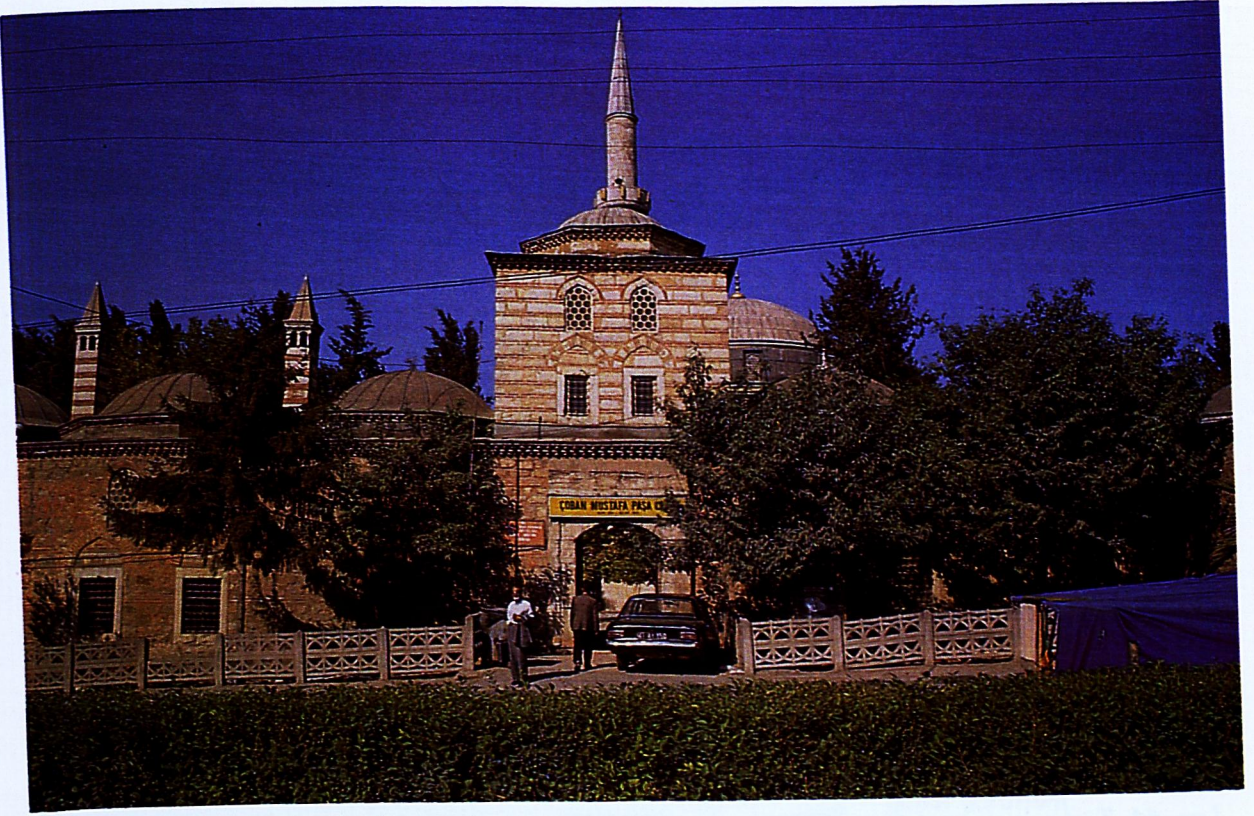
Lev.37: İmaret, mutfak bölümü.

Lev. 38: İmaret, yemek salonu.

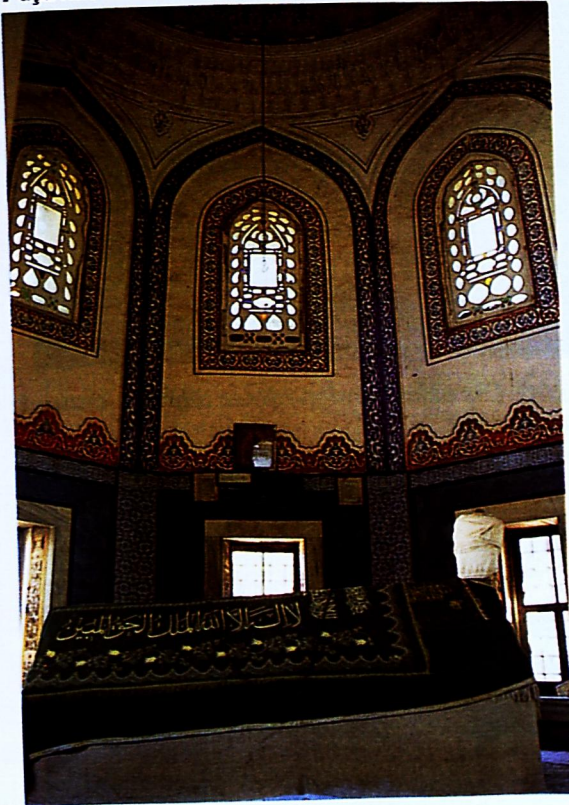

Lev.42: Kütüphane, altta külliye'nin batı girişi.

Lev. 45: Türbe, iç görünüm, Çoban Mustafa Paşa'nın mezarı.

Lev.39: Medrese, kitabe.

Lev.41: Medrese, güney cephe, taçkapı.

Lev. 44: Türbe, giriş ve doğu cephe.

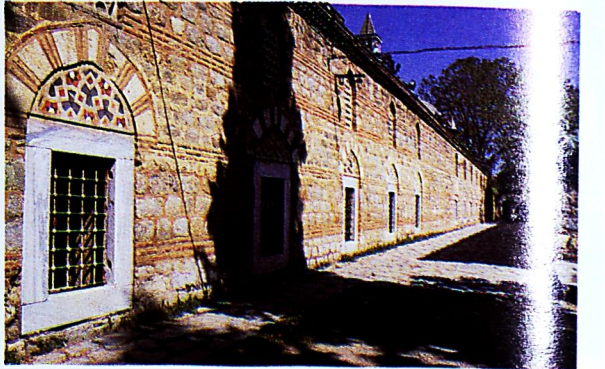
Lev.47: Hamam, giriş cephesi, erkekler bölümü girişi.

Lev. 58: Gebze, Orhan Gazi Camii, kuzey cephe.

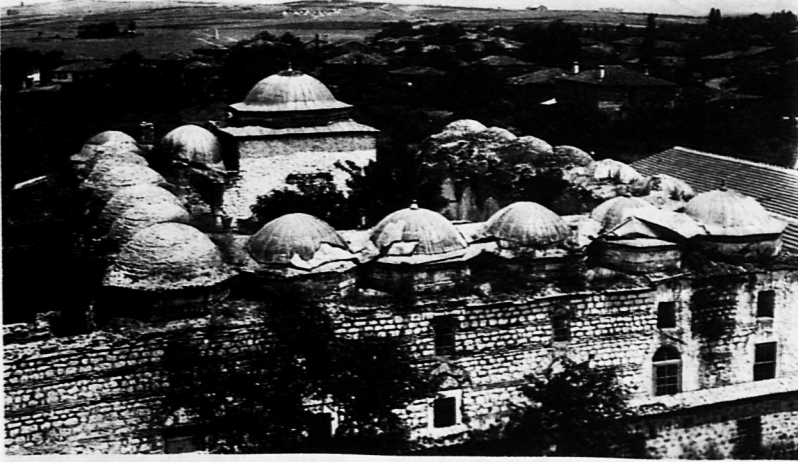

Lev.56: Dış avlu, cami-medrese-tabhane arasında oluşan sokak.

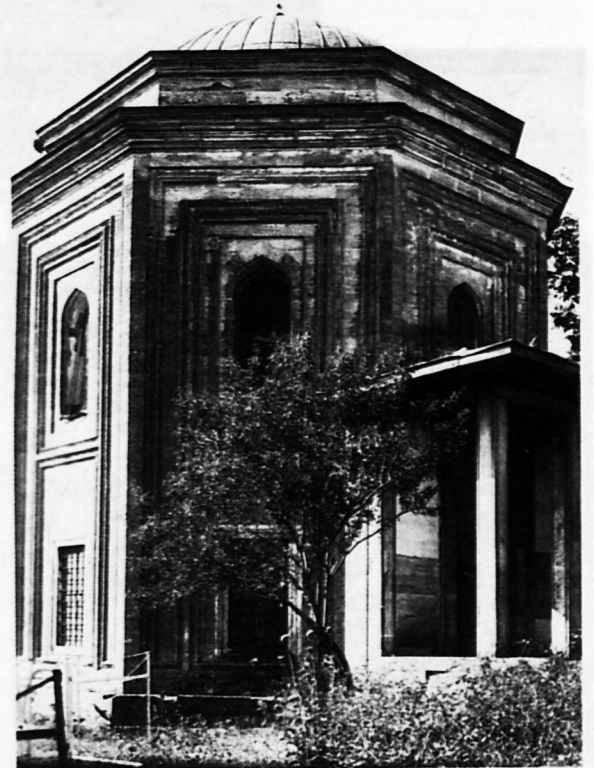

Lev. 36:
İmaret,
dış avludan
doğu cepheye
bakış.

Lev. 40:
Medrese,
genel görünüm.
(1953, VGM.
Arşivi)

Lev. 43:
Türbe,
kuzey ve
doğu cephe.
(1953, VGM.
Arşivi)

Lev. 48:
Hamam,
arka cephe,
kadınlar bölümü
girişi.

Lev. 49:
Helâ,
medrese-tabhane
arasındaki
kısım.

Lev. 50:
Dış avlu,
güney taçkapı.

Lev. 51:
Dış avlu,
güney taçkapı
onarım kitabesi
ve tuğra.

Lev. 52:
Dış avlu,
güney taçkapı
onarım kitabesi.

Lev. 53:
Dış avlu,
güney taçkapı,
tuğra.

Lev. 54:
Dış avlu,
güney taçkapı
arka yüz,
onarım kitabesi.

Lev. 55:
Dış avlu,
güney taçkapı
arka yüz,
onarım kitabesi.

Lev. 60:
Gebze,
Menzilhane
Hamamı,
giriş cephesi.

KARAMAN'DAKİ KLASİK DEVİR OSMANLI CAMİLERİ

Mustafa DENKTAŞ

V III. ve IX. asırlarda Arap orduları tarafından kısa süreli olarak işgal edilmiş olan Karaman (Lârende) şehri Anadolu'nun Selçuklu Türkleri tarafından fethini müteakip Dânişmendliler'in eline geçmiştir. 1165 tarihinde şehir kesin olarak Selçuklu Sultanı II. Kılıçaslan tarafından Anadolu Selçuklu Devleti'ne dahil edilmiştir.¹ Anadolu Selçuklu Devletinin uç beyliklerinden sayılan Karamanoğulları, 1256 tarihinde Karaman şehrini ellerine geçirerek kendilerine başkent yapmışlardır. 1483 tarihinde, kesin olarak Osmanlı hakimiyetine girip, bir eyâlet haline gelmesine kadar şehir Karamanoğullarının elinde kalmıştır.²

Selçuklu ve Karamanoğulları döneminden kalma pek çok yapı bulunan Karaman'da Osmanlı döneminde de **Yeni Minareli** (1520), **Pir Ahmed Efendi** (XVI. yüzyılın ortaları), **Nuh Paşa** (1596) ve **Aktekke** (XVI. yüzyılın sonları) camileri inşa edilmiştir. Osmanlı döneminde inşa edilen eserler arasında özellikle tek mekânlı, kubbeli camilerin özel bir yeri vardır. Bu çalışmada gayemiz, Karaman'a göre abidvî ölçekli bu camileri tanıtmak olacaktır.

I- YENİ MİNARELİ CAMİİ

Külhan Mahallesi, Yeni Minare Caddesi üzerinde bulunan cami, kubbeli bir harim ile kuzey tarafında orijinalinde muhtemelen üç kubbeli fakat günümüzde düz çatı ile örtülmüş son cemaat mahallinden müteşekkildir (Plan 1, Res.1). Minare batı cephesinin ortasında yer almaktadır. Evliya Çelebi; Yeni Minareli Cami'den Yeni Cami olarak bahsetmekte olup, minaresinin bulunmadığını da belirtmektedir.³

I.Hakkı Konyalı, caminin M. 1522 tarihinde Cambazzâde Kadı Abdurrahman Efendi tarafından

yaptırıldığını söylemektedir.⁴ Tamamen kesme taştan inşa edilen eserin kitabesi günümüzde mevcut değildir.

Avluya doğu ve batı cephelerinde son cemaat mahalline bitişik olarak açılan iki kapıdan girilmektedir. Avlunun güney ve batı bölümleri hazire olarak düzenlenmiş, eskiden varlığı bilinen kuzey yöndeki medrese ise 1930'lu yıllarda tamamen yıkılarak, yerine bugünkü çirkin binalar yapılmıştır.⁵ Caminin minaresi ile son cemaat mahalli bir dep-

1. Temizsoy, İlhan-M.Vehbi Uysal, **Karaman**, Konya, 1987.
2. Karamanoğulları ve Osmanlı ile münasebetleri hakkında geniş bilgi için bkz. İbn-i Bibi, **Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi** (Farsça Muhtasar Selçuk-nâme Tercümesi), Çev:M.Nuri Gençosman, Ankara 1941; Aksarayî (Kerîmüddîn Mahmud), **Selçuklu Devletleri Tarihi (Müsâ-meretü'l-Ahbâr ve Müsâyeretü'l-Ahyâr)**, Tercüme: M.Nuri Gençosman, Ankara 1943; Şikârî, **Karamanoğulları Tarihi**, Tercüme: M.Mesud Koman, Konya, 1946; **Åşikpaşazâde Tarihi**, Tercüme: Atsız, (M.E.B. yayınları tarihsiz); Mehmed Neşri-Tekindağ, M. C. Şehabettin, "Son Osmanlı Karaman Münasebetleri Hakkında Araştırmalar", **I.Ü. E.F. Tarih Dergisi**, Mart 1962, C.XIII, S.XVII-XVIII, s.43-76; Tekindağ, M.C. Şehabettin, "Karamanlılar" **İslam Ansiklopedisi**, C.VI, İstanbul, 1967, s.316-329; **Neşri Tarihi**, Hazırlayan: M.Altay Köymen, Ankara, 1983, C.II; Ünal Tahsin, **Karamanoğulları Tarihi**, Konya, 1986.
3. Evliya Çelebi, **Seyahatnâme**, C.IX, İstanbul, 1935, s. 313-314.
4. Konyalı, I.Hakkı, **Abideleri ve Kitabeleri ile Karaman Tarihi**, İstanbul, 1967, s.364; Kendisi ile 18.4.1991 tarihinde görüştüğüm araştırmacı-yazar D. Ali Gülcan Bey, Camii'nin vakfiyesinin Tahsin Ünal'da olduğunu söylemiştir. Fakat Tahsin Ünal'ın vefatından sonra adı geçen vakfiye arşivinde bulunamamıştır.
5. Konyalı, I.Hakkı, **a.g.e.**, s. 363; D.Ali Gülcan Bey de medresenin 1915-1920 yıllarında sağlam olduğunu, 1930'lu yıllarda şahıslar tarafından alınan medresenin yıkılarak tamamen ortadan kaldırıldığını ifade etmiştir.

rem esnasında yıkılmış, daha sonra bilinmeyen bir tarihte minaresi ve son cemaat mahalli yenilenmiştir. Bu sebeple cami Yeni Minare Camii olarak adlandırılmıştır.

Harimi örten kubbe kesme taştan yapılmış olup, sekizgen bir kasnağa oturmaktadır.

Caminin doğu ve batı cephesinde üçer adet pencere bulunmaktadır. Her iki cephede bulunan ikişer adet dikdörtgen alt pencere basit silmeler içerisinde yer almakta ve üzerlerinde sağır sivri kemerler bulunmaktadır. Bu pencerelerin üzerleri kesme taş söveli ve lokma demir parmaklıklardır. Üst kısımda basit bir silme içerisinde bulunan pencereler sivri kemerli ve alçı şebekelidir. Caminin güney cephesinde de aşağıda iki, yukarıda üç olmak üzere toplam beş pencere bulunmaktadır. Öteki cephelerde olduğu gibi bu cephede bulunan pencerelerin hepsi silmeli çerçeveler içerisinde. Üst kısımdaki pencereler alçı sebekeli ve sivri kemerlidir. Alt kısımdaki dikdörtgen pencereler, taş söveli ve demir parmaklıklardır. Üzerlerinde ise sağır sivri kemerler görülmektedir. Yapının güneybatı köşesinin alt kısmı, bu cepheden geçen yolun daralmasından dolayı profilli olarak pahlanmıştır.

Batı cephenin kuzeyine kaydırılan minare, zeminden beden duvarının yüksekliğine yakın bir yere kadar kare bir kaide üzerinde yükselmekte, kapısı ise harime açıkmaktadır. Kaiden üst taraftan 0,2-0,3 m. taşını yapan profilli iki sıra silme ile sınırlandırılmış, bunun üzerine papuç kısmı oturtulmuştur. Yukarıya doğru incelen ve ters-düz olarak yan yana sıralanan üçgenlerin oluşturduğu bu bölüm üstte plastik bir taş bilezikle sınırlandırılmış, bunun üzerine de poligonal gövde oturtulmuştur. Yüksek tutulan poligonal gövdenin kenarlarına yer yer küçük mazgal pencereler açılmış, ortasına yakın bir yere de süs kuşağı yerleştirilmiştir (Res. 2). Alttan ve üstten birer silme bilezikle kuşatılan, takriben 0,50-0,60 m. yüksekliğindeki bu kuşağın içerisi her kenara bir adet gelecek şekilde dekoratif kemerciklerle süslenmiştir. Şerefenin yaklaşık olarak 0,50-0,60 m. kadar aşağısında da silme bir bilezik yer almaktadır. Poligonal gövdenin üzerindeki şerefe çok zengin taş işçiliği ile dikkati çekmektedir. Özellikle şerefe altındaki mukarnaslar ve aşağısındaki püsküller çok dekoratiftir. Şerefenin alt kısımları püsküllerle dekore edilmiş olup şerefe korkulukları şebekeli olarak yapılmıştır. Minarenin petek kısmının üst noktasına sekiz adet sivri kemerli küçük pencere açılmıştır. Petek kısmının üzerinde yer alan külah kısmı kurşunla kaplanmış, tepesine alem ve paratoner yerleştirilmiştir.

Son cemaat mahalli kuzey yönde kesme taştan örülmüş iki ayak ile, yanlarda duvara bitleştirilmiş yarım silindirik sütunlar tarafından taşınmaktadır. Duvara bitişik yarım silindirik sütunların başlıkları mukarnaslarla süslenmiştir. Ayaklar birbirlerine sivri kemerlerle bağlanmıştır. Son cemaat mahalli harimden daha geniş tutulmuştur. Son cema-

at mahallinin batı cephesindeki çıkıntı, minarenin bu cephenin güneyinde yer almasından dolayı doğu cephesinden daha fazladır. Son cemaat mahalli yanlarda ince bir duvarla kapatılmış olup bu cephelerdeki Bursa kemerli nişler içerisine dikdörtgen pencereler açılmıştır. Ayrıca bu mahallin güneyinde harimden çıkıntı yapan uzantılara dikdörtgen birer pencere daha açılmıştır. Harime girişi sağlayan portalin doğu ve batı tarafında da dikdörtgen birer pencere yer alır. Bu pencerelerin arasında basit silmelerle çerçevelenmiş mihrabiyeler dikkati çekmektedir. 0,38 m. derinliğindeki 6 köşeli bu nişlerin kavsara kısımları 7 sıra mukarnasla doldurulmuştur.

Caminin portalini cepheden dışarı doğru 0,30 m. çıkıntı yapmaktadır (Res. 3). Portal nişi 0,52 m. derinliğindedir. Portalin kavsara kısmı 7 sıra mukarnasla dekore edilmiştir. Kavsaranın hemen altındaki dikdörtgen boşlukta olması gereken orijinal kitabenin yerine yakın bir tarihte mermerden yapılmış dikdörtgen bir pano konulmuştur. Bu panonun altında basık kemerli kapı açıklığı bulunmaktadır. Kapının basık kemeri siyah ve beyaz mermerden dönüşümlü olarak örülmüştür.

Harime açılan iki kanatlı ahşap cümle kapısından sonra ikinci bir kapı ile harime girilmektedir. Harim içten içe 8,65x8,90 m. ölçüsünde kareye yakın bir plana sahiptir. 0,90 m. kalınlığındaki beden duvarlarının üzerine oturan kubbeye geçiş köşelerdeki pandantiflerle sağlanmıştır. Duvarlardaki kubbenin yükü kemerlere aktarıldığı için duvarlara orta ebatlı pencereler açma imkanı bulunmuştur.

Harimi aydınlatan dikdörtgen alt pencerelerin yanları şevli olarak yapılmıştır.

Mihrap, güney duvarının ortasına yerleştirilmiş olup cepheden 0,23 m. çıkıntı yapmaktadır. Sade olan mihrabın taç kısmında bu çıkıntı artmaktadır. Kesme taştan yapılan mihrabın kavsara kısmı 7 sıra mukarnaslıdır. En alt sıradaki mukarnas dizisi üzerinde stilize, iki adet açılmış çiçek motifi dikkati çekmektedir.

Caminin kesme taştan minberi, harimin güneybatı köşesinde duvara bitişik olarak yapılmıştır. Yan yüzlerinde yer alan sathi kabartmalı üçgen alınlıklar ve korkuluk kısımları sadedir. Süpürgeliğin yukarısında dikdörtgen çerçeveler içerisinde dört adet dilimli kemerli niş sırası bulunmaktadır. Kapısının üzerindeki taç kısmı mukarnaslarla tezmin edilmiştir. Şerefenin taht kısmı önde ve arkada bulunan ikişer adet sütun üzerine oturmaktadır. Sütun başlıkları baklava motifleri ile dekore edilmiştir. Kare bir plan üzerine oturan taht köşkünün yukarısı sekizgen bir kasnağın taşıdığı pramidal bir külahla örtülmüştür. Tepesine de bir alem yerleştirilmiştir. Tahtın altında basık kemerli geçit kısmı yer alır. Bu geçit kısmının üzerindeki kare panonun üzerinde şemseye benzeyen bir delik görülmektedir.

Caminin kadınlar mahfiline ve minaresine harimin kuzeybatı köşesinde yer alan basık kemerli bir kapıdan çıkılmaktadır. Mahfil güney yönde de duvarlara oturmaktadır (Res. 4). Ahşap mahfilin tavanının tümü, geometrik şekiller oluşturacak biçimde çitalarla taksim edilerek kırmızı ve siyah renklerle boyanmıştır. Fakat günümüze sadece ortadaki bölümün bir kısmı orijinal haliyle gelebilmektedir (Res. 5).

Harimin güneydoğu köşesinde kesme taştan yapılmış vaiz kürsüsü bulunmaktadır. Kürsünün yanları altıgen ve yıldız biçimindeki motiflerle süslenmiştir.

Yeni Minareli Camii'nin portalinde kitabelik bulunmasına rağmen kitabesi günümüze ulaşamamıştır. D.Ali Gülcan'ın Tahsin Ünal'da olduğunu ifade ettiği vakfiye de, Tahsin Ünal'ın ölümünden sonra arşivinde bulunamamıştır.⁶ Ayrıca bir deprem esnasında caminin minaresinin ve son cemaat mahallinin tamamen yıkılması ve caminin onarım görmüş olması da eserin kesin olarak tarihlenilmesini güçleştirmektedir. Öte yandan, İ.Hakkı Konyalı'nın caminin banisi olarak bahsettiği Cambaz Kadı Abdurrahman Efendi'nin tarihi kimliği de tam olarak aydınlanmamıştır. Fakat Karaman'da XVI. yüzyıla tarihlenen diğer eserlerle olan mimari benzerliği ve zayıf da olsa tarihi rivayetler nedeniyle bu cami, büyük bir ihtimalle XVI. yüzyılın başlarında inşa edilmiş olabileceği ileri sürülebilir.

II. BOYALI KADI (PİR AHMED EFENDİ) CAMİİ

Pir Ahmet Efendi Camii, iç kalenin güneydoğusunda yer alan Pazar Kapısı'nın batısına inşa edilmiştir (Plan 2, Res. 6). Pir Ahmet Efendi Camii, Klasik Devir Osmanlı Mimarisi üslubunda mahalli bir örnektir. Kubbeli kübik bir harim ile bunun kuzey tarafında üç bölümlü bir son cemaat mahallinden oluşan mabedin batı tarafında da minaresi yer almaktadır. Camiye halk arasında Hisar, Kale, Yılanlı, Boyalı Kadı ve Pir Ahmed Efendi Camii gibi değişik isimler verilmiştir.

Cami, İ.Hakkı Konyalı'nın geniş olarak bahsettiği vakfiyesine göre⁷ M.1547 yılında inşa edilmiştir. Ve "Boyalı Kadı" namı ile maruf Pir Ahmet Efendi, yapının banisidir.⁸ Eserin orijinal kitabesi günümüze mevcut değildir. Yalnız portalin sol kenarında Evliya Çelebi'nin Karaman'ı ziyaretinden 23 sene sonra bir seveni tarafından yazılmış olan yazıda.

سیاح عالم اولیا روحیچون

فاتحة سنة ١٠٨٢

"Seyyâh-ı âlem Evliyâ rûhiçün fâtiha sene 1082" ibaresi bulunmaktadır.

Bu ibarenin altında da.

من اكرم عالم اكرمه الله تعالى

Okunuşu: Men ekreme âlimen ekreme-hü'llâhü te'âlâ

Türkçesi: "Kim bir âlime ikram ederse Allah-ü Teâlâ da ona ikram eder" yazısı dikkati çekmektedir.

Son cemaat mahallinin batı cephesinde yer alan pencerenin dış sağır kemeri üzerindeki başka bir kitabede de,

بحمد الله تعميرينه سبب اهل حصار
فهيا ديدى تاريخ افغان

Okunuşu: Bihamdillâh ta'mirine sebeb ehl-i hisâr fehmiyâ didi târih-i efgân.

Fehmi adında bir şahsın yazdığı kitabenin son satırındaki "efgân" kelimesi Ebced hesabına dönüştürüldüğü zaman, caminin H.1082/M.1671 tarihinde Hisar Mahallelileri tarafından tamir ettirildiği ortaya çıkmaktadır.⁹

Harimi örten kubbe sekizgen bir tanbur üzerine oturmaktadır. Kubbe tamamen kesme taşla kaplanmış olup tepesine bir alem yerleştirilmiştir. Evliya Çelebi, Pir Ahmed Efendi Camisi'nin kubbesinin kiremitle kaplı olduğunu ve minaresinin yarım olduğunu söylemektedir.¹⁰ Kubbeyi taşıyan tanburun köşelere isabet eden yüzleri ikişer adet küçük payandayla (Plastir şeklinde) desteklenmiştir. Kubbenin oturduğu tanburun üst etekleri ile köşelere isabet eden yüzlerin alt etekleri profilli silmelerle tezyin edilmiştir.

Caminin doğu ve batı cephelerinin üst kısmında ikişer adet, güney cephede ise üst kısımda bir adet pencere bulunmaktadır. Harimin içerisinde bulunan üst pencereler, içeriden sivri kemerli nişler içerisine alınmış olup dışarıda dikdörtgen çerçevelerle sınırlandırılmıştır. Caminin güney ve batı cephelerinin alt kısmında ikişer adet pencere bulunmaktadır. Bu pencereler de içeride yuvarlak kemerli nişler içerisine alınmış, dışarıda dikdörtgen biçimde sınırlandırılmıştır. Doğu cephenin alt kısmında pencere bulunmayıp sağırdır. Bütün alt ve üst pencereler basit silmeler içerisinde yer almakta olup üzerlerinde sağır sivri kemerler bulunmaktadır. Yine bütün pencereler kesme taş söveli ve demir parmaklıklılıdır.

Minarenin kare kaidesinin üzeri üç yönde dikdörtgen panolara bölünerek, üzerleri değişik ölçülerdeki silmelerle hareketlendirilmiştir. Kaidenin üst kısmında da iki sıra silme görülmektedir.¹¹ Pa-

6. Geniş bilgi için bkz. 4 nolu dipnot.

7. Konyalı, İ.Hakkı, a.g.e., s. 269.

8. Camii yapan Pir Ahmet Efendi, Fatih Sultan Mehmet döneminde kardeşleri ile birlikte Karamanoğullarına beylik yapan Pir Ahmet Bey'le karıştırılmamalıdır. Bkz. Aslanoğlu, İ.Ahmet, "Karaman Pir Ahmet (Kale) Camii Hakkında", II.Vakıf Haftası 3-9 Aralık 1984, V.G.M. Yayınları, Ankara, 1985, S.II, s.72-83.

9. Konyalı, İ.Hakkı, a.g.e., s.263-265.

10. Evliya Çelebi, Seyahatname, C.IX, s.313.

11. Arslanoğlu, İ.Ahmet, a.g.e., s.72-83

puç kısmında üçgenlerin ters ve düz olarak yerleştirilmesiyle gövdeye geçilmektedir. Gövde başlangıcında profilli bir bilezik bulunmaktadır. Bu silme bileziğin üzerinde minarenin orijinal gövdesinin 50 cm. kadar olan kısmı görülmektedir.¹² Evliya Çelebi Pir Ahmed Efendi Camii'nin minaresinin yarım olduğunu söylemektedir. Bu kısmın üzeri ise 1991 yılında yapılan restorasyonda tamamlanmıştır.

Son cemaat mahalli yanlarda harimin uzantısı olan duvarlarla sınırlanmış olup, doğu ve batı köşelerdeki kubbelerle pandantifler yardımıyla geçilmektedir. Son cemaat mahallinin orta bölümü ise yarı kubbe yarı tekne tonozla örtülmüş olup yanlardaki kubbeli bölümlerden daha yüksek tutulmuştur. Son cemaat mahalli üst örtüsü kuzeyde yekpare iki sütuna, doğu, batı ve güney yönde kemerler yardımıyla duvarlara taşınmıştır. Doğudaki sütunun kaidesi 1985 yılında yapılan restorasyon çalışmasında betondan dökülmüş, sütun başlığının eksik olan kısmı da çimento ile tamamlanmıştır. Batıdaki sütun sekizgen bir kaide üzerine oturmakta olup, sütun başlığı mukarnalıdır (Res. 7). Son cemaat mahallini sınırlandıran doğudaki duvara pencere açılmamış, batıdaki yuvarlak kemerli niş içerisine ise dikdörtgen bir pencere açılmıştır. Son cemaat mahalli saçak etekleri dışı doğru çıkıntı yapan profilli silmelerle hareketlendirilmiştir. Son cemaat mahallinde, cümle kapısının doğusunda ve batısında görülen dikdörtgen pencerelerin üzerleri mukarnalı olarak yapılmıştır. Pir Ahmet Efendi Camii'nin mukarnas dilimleri, Klasik Devir Osmanlı özelliği taşıdığından, bunların orijinal olduğu anlaşılmaktadır. Ancak zeminin dolarak yükselmesi yüzünden bu pencerelerin, muhtemelen XVIII. yüzyıldaki bir onarım ve tadilat esnasında yukarıya kaydırıldığı anlaşılmaktadır¹³.

Caminin cümle kapısı cepheden öne doğru çıkıntı yapmaktadır. Dikdörtgen profilli silmeler içerisine alınmış sivri kemerli portalin sağır kemerinin altında ikinci bir profilli silme dolaşmaktadır. İkinci silmenin altında, dikdörtgen bir panonun içerisine mavi zemin üzerine beyazla kalem işi bir *Âyet-i Kerime* yazılmıştır. Bunun altında ise harime girişi sağlayan basık kemerli kapı açıklığı bulunmaktadır (Res. 8). Basık kemer lambalı zıvanalı geçmeli olarak yeşil ve beyaz mermerden dönüşümlü olarak örülmüştür. Kapı kanatları ve kapının üzerinde bulunan pencere açıklığı muhdestir. Caminin cümle kapısı da tıpkı pencereler gibi yükseltildiği ve bunun için üstteki kapı kemeri ve çerçeve elemanları söküldükten sonra, söveler ve çerçeve profillerine yeni parçalar eklenmek suretiyle eski kompozisyonun tamamlandığı belli olmaktadır.¹⁴

Portalden sonra ikinci bir kapı ile harime girilmektedir. Kubbe köşelerde dilimli tomplar üzerine oturmaktadır (Res. 9). Harimi örten kubbenin etekleri üçgen dilimlerden oluşan plastik süs kuşağı ile dekore edilmiştir. Harim içten içe 10,10x10,30 m. ölçülerindedir. Alt kısımda hari-

mi aydınlatan pencerelerin yanları ile alt kısımları şevli olarak yapılmıştır. Harimin doğu duvarında da iki adet kapaklı dolap bulunmaktadır. Caminin harim kısmı 0,50-0,60 m. kadar dolmuştur. Harimin içerisinin dolmasını mihrab ve minberin alt kısımlarındaki izlerden anlamaktayız. Yapılan restorasyon çalışmasında harime dolan moloz temizlenerek gerçek zemin kotu bulunmuştur.

Caminin tamamen kesme taştan yapılan mihrabı beden duvarlarından 0,32 m. çıkıntı yapmaktadır (Res. 10). Sade olan mihrab silmelerle çerçeve içerisine alınmıştır. Mihrab nişi 0,52 m. derinliğinde olup kavsara kısmı 7 sıra mukarnasla doldurulmuş ve üzeri yakın bir tarihte boyanmıştır. Mihrap nişinin alt köşeleri sade sütuncelerle sınırlanmıştır. Mihrabın sağ ve sol üst köşelerinde birer adet kabara dikkati çeker.

Caminin merdiven şeklindeki minberi kesme taştan yapılmış olup korkulaksuz ve köşksüzdür. Bu haliyle minber bir özellik arzeder. Minberin üzerine sonradan ahşap bir korkuluk yerleştirilmiştir (Res. 11).

Harimin kuzeyindeki mahfil ahşap direkler üzerine oturtulmuş olup yakın bir tarihte yapılmıştır. Caminin vaiz kürsüsü de sonradan konulmuştur.

Harimin kuzeybatı duvarı üzerindeki basık kemerli bir kapıdan 1,50 m. derinliğindeki bir geçide, bu geçitten de minareye çıkılmaktadır.

M.1547 tarihli vakfiyede caminin kesin olarak bânisi belirtilmiştir. İnşa edildikten sonra muhtemelen bir deprem esnasında, caminin harim ve son cemaat mahallinin kubbelerinin çökmesi, minaresinin yıkılması yüzünden, XVII. yüzyılda tamir edilmiştir. Caminin daha sonra XVIII ve XIX. yüzyıllarda muhtelif tamirata ve tadilata tabi tutulduğu da onarım kitabelerinden anlaşılmaktadır.¹⁵ Yıkılan kargir kubbenin yerine yapılmış bulunan ahşap tavanlı çatının 1983 yılında çökmesi üzerine Vakıflar Genel Müdürlüğü Pir Ahmed Efendi Camii'nin restorasyonuna karar vermiştir. 1985 yılında başlanan restorasyon çalışmaları 1986 yılında tamamlanmıştır. Minarenin restorasyonuna 1991 yılında başlanarak aynı yıl tamamlanmıştır.

III-NUH PAŞA CAMİİ

Koçak Dede Mahallesi'nde bulunan Nuh Paşa Camii'nin banisi Karaman'ın tanınmış ailelerinden olup Anadolu'nun bir çok şehrinde değişik görevlerde bulunmuş ve vezirlik görevine kadar yükselmiş Nuh Paşa'dır¹⁶ (Plan 3, Res. 12).

12. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, s. 313.
13. Önge, Yılmaz, *Karaman Pir Ahmed*..., s.106.
14. Önge, Yılmaz, *Karaman Pir Ahmed*..., s.107.
15. Önge, Yılmaz, "Pir Ahmed Efendi Camii'nin Restorasyonu", *S.Ü. Müh.-Mim.Fak.Der.*, Konya, 1986, S.1, s.104.
16. Gülcan, D.Ali, *Geçmiş Yüzyılda Karaman Büyükleri ve Şairleri*, Tarihsiz, s.141-142.

Cami; harim, revak ve avludan ibarettir. Caminin avlusuna kuzey yönde yer alan basık kemerli bir kapıdan girilmektedir. Kubbeli bir harim ile bunun kuzey tarafında üç bölümlü bir son cemaat mahallinden oluşan caminin, doğu cephesinde de tek şerefeli minaresi yer almaktadır.

Portalın üzerindeki kitabeye göre camii H. 1005/M. 1596 yılında inşa edilmiştir.¹⁷ Yapılışı ile aynı tarihli caminin vakfiyesi hakkında İ.Hakkı Konyalı'nın Karaman Tarihi¹⁸ adlı eserinde geniş bilgi bulunmaktadır. Evliya Çelebi de Nuh Paşa Camii hakkında şu bilgileri vermektedir. "Nuh Paşa Camii gayet sanatlı ve nakışlı kargir yapı, kubbeli bir camiidir. Kubbesi kurşunla örtülüdür. Bunun mevzun minaresi gibi minare hiçbir şehirde yoktur. Havlusunda fıskiyesi ve şadırvanı selsebil gibi bol su akutub cemaat abdestlerini tazeleyib Cenâb-ı Hakk'a yaklaşırlar, aydınlık ve ferah bir camiidir. Bu şehirde bundan başka Kurşunlu Camii yoktur."¹⁹

Kubbe sekizgen bir kasnağın üzerine oturtularak, köşelerde ağırlık kuleleri ile desteklenmiştir. Ağırlık kuleleri 7 köşeli olup üzerleri çok küçük kubbelerle örtülmüştür. Kubbenin üzerinin tamamı kesme taşla kaplanmıştır.²⁰

Caminin doğu, batı ve güney cephelerinde toplam 21 adet pencere açıklığı bulunmaktadır (Res.13). Bütün cephelerde (kuzey cephe hariç) üstte sivri kemerli iki, bunun altında sivri kemerli üç, en alt kısımda da dikdörtgen taş söveli ikişer pencere yer almaktadır. Üst kısımda görülen sivri kemerli pencereler basit silmeler içerisine alınmış olup açığı şebekelidir. En alt sırada bulunan dikdörtgen pencereler lokma demir parmaklıkları ve üzerleri sağır kemerlidir. Sağır kemerlerin üzeri kırmızı ve bej rengindeki taşlardan sıralı olarak örülmüştür. Harimin içerisindeki dikdörtgen alt pencerelerin sivri kemerli alınlıklarında siyah zemin üzerine altın yıldızı ile Celi sülüs hatla bazı ayetler yazılmıştır.

Caminin tek şerefeli minaresi doğu cephenin kuzeyine kaydırılmıştır. Minare kare bir kaide üzerine inşa edilmiştir. Son cemaat mahallinin güneydoğusunda yer alan basık kemerli kapıdan 108 basamaklı merdivenle minarenin şerefesine ulaşılmaktadır. Minarenin kaide kısmı cepheden hafif çıkıntı yapmakta, papuç kısmında üçgenlerin ters ve düz olarak yerleştirilmesi ile onaltıgen gövdeye geçilmektedir. Gövde ile papuç kısmı arasında plastik taş bir bilezik görülmektedir. Poligonal gövdenin üst kısmında (şerefenin yaklaşık bir metre altında) ikinci plastik bir bilezik daha dikkati çekmektedir. Şerefe altı stalaktitli ve şerefe korkulukları şebekelidir. Minarenin petek kısmı da poligonaldir. Poligonal peteğin üst kısmının her kenarına sağır sivri kemerli nişler açılmıştır. Yaşlıların anlattığına göre bu nişlerin içleri bakır ile dolu imiş. Günümüze bakır ile dolu nişlerin sadece dört adedi gelebilmiştir. Kûlah kısmı da pramidal olup üzeri kurşunla kaplanmış, tepesine de bir alem yerleştirilmiştir.

Son cemaat mahalli harimden daha geniş tutulmuş, yanlarda sağır duvarlarla sınırlandırılmıştır. Harimin kuzeyinde iki dikdörtgen ayakla dışarıya açılan son cemaat mahallinin üzeri üç kubbe ile örtülmüştür. Orta kısımda yer alan kubbenin eteği mukarnaslı bir silme ile süslenmiştir. Kubbelere geçiş pandantiflerle sağlanmıştır. Son cemaat mahalli kubbeleri doğu, batı ve güneyde duvarlara kuzey yönde ise ortada yer alan kesme taş ayaklar ile desteklenen sivri kemerler üzerine oturmuştur. Kemerler arasına ahşap gergiler atılmıştır. Son cemaat mahallinin batısında bulunan ayağın başlığı baklava motifleri ile tezyin edilmiş, doğudaki ayağın başlığının üzeri ise sade olarak bırakılmıştır. Bu bölümde yan sahnelerdeki sekiler orta bölümden 55 cm. yüksek tutulmuştur.

Caminin cümle kapısı cepheden 22 cm. çıkıntı yapmaktadır. Portal profilli bir çerçeve içerisinde biri yüksek merkezli, diğeri basık iki kemer ihtiva etmektedir (Res. 14). Kapı kemerinin üzerinde yer alan iki kademeli kitabenin üst levhasında aynı zamanda inşa tarihi de kaydedilmek suretiyle girizgah yapılmıştır.²¹

- قال الله تبارك و تعالی في كتابه المبين

- في تاريخ سنه ١٠٠٥

Okunuşu: Kâle'llâhü tebâreke ve te'âlâ kitâbihî'l-mübîn, fî târih-i sene /1005/1596

Türkçesi: Allah teâlâ kitabında buyurdu ki sene 1005.

Alt kısma ise selam ifadesi ihtiva eden meâldeki bir ayeti kerime konulmuştur.

- سلام عليكم طيبتم فادخلوها خالدين

Okunuşu: Selâmün'aleyküm tıbtüm fe'dhulühâ hâlidin.

Türkçesi: Size selâm olsun, ebedî cennetlere girin.

Bu dikdörtgen kitabenin altında da harime girişi sağlayan basık kemerli kapı açıklığı bulunmaktadır. Basık kemerin kilit taşı kırmızı mermerden, yanlarda ise siyah ve beyaz mermerden sıralı olarak örülmüştür. Portalın sağında ve solunda birer adet dikdörtgen pencere görülmektedir. Bu pence-

17. Arslanoğlu, İ. Ahmet-Erdoğan, Yusuf, "Nuh Paşa Camii", **Rölöve ve Restorasyon Dergisi**, S. VI, Ankara, 1987, s. 59.

18. Konyalı, İ.Hakkı, **a.g.e.**, s. 339-341.

19. Evliya Çelebi, **Seyahatnâme**, C.IX, s. 313-315.

20. Evliya Çelebi, Nuh Paşa Camii'nden başka üzeri kurşunla örtülü başka bir cami olmadığını söylemektedir. Bkz. Evliya Çelebi, **Seyahatnâme**, C.IX, s.313. Günümüzde kubbe tamamen kesme taşla kaplıdır. Kanaatimize göre caminin kubbesi bir onarım geçirmiş ve üzerini örten kurşun kaldırılarak üzeri kesme taşla kaplanmış olmalıdır.

21. Arslanoğlu, İ., **a.g.m.**, s. 59.

relerin üzerlerinde bulunan sağır kemerlerin içerisi dik ve çapraz eksenlerde ışınal olarak simetri esasına göre düzenlenmiş ve rûmîlerin ağırlıkta olduğu palmet ve spiralli bir bitkisel süsleme programına sahiptirler. Bu pencereler taş söveli ve lokma demir parmaklıktır. Bu pencerelerin dış yanlarında basit silmeler içerisinde mihrabiyeler görülmektedir. 0,45 m. derinliğindeki 6 köşeli bu nişlerin kavsara kısımları mukarnaslarla doldurulmuştur.

Caminin harimine basık kemerli bir kapıdan girilmektedir. Harim içten içe 11.36x11.40 m. kare bir plana sahiptir. 1,24 m. kalınlığındaki beden duvarlarının çevrelediği harimin üzerini örten kubbe köşelerde pandantifler üzerine oturmuştur. Kubbenin yükü kemerlere aktarılmış, böylelikle duvarlara 23 adet pencere açılarak harimin içerisi mükemmel bir şekilde aydınlatılmıştır. Bütün cephelerin alt kısımlarında bulunan dikdörtgen pencerelerin hepsine tablalı ahşap kanatlar takılmıştır. Harimin doğu ve batı cephelerinde yer alan dikdörtgen pencerelerin ortasına gelecek şekilde simetrik olarak yerleştirilmiş birer adet kapaklı dolap bulunmaktadır (Res. 15).

Caminin mihrabı tamamen mermerden yapılmış olup harimin beden duvarlarından çıkıntı yapmaktadır (Res. 16). Dış kenarları mihrab boyunca yükselen birer sütunce ile sınırlandırılmıştır. Basit profilli bir silme ile çerçevelenmiş olan mihrab nişi 0,62 m. derinliğinde olup yanlarda sütünceler ile dekore edilmiştir. Sade olan mihrab nişinin kavsara kısmı 7 sıra mukarnasla doldurulmuştur.

Minber, mihrabın hemen sağında yer alır. 3,40 m. uzunluğunda 1 m. genişliğindeki minber tamamen kesme taştan yapılmıştır (Res. 17). Minbere yakın bir tarihte yapılmış çift kanatlı ahşap bir kapı ile çıkılmaktadır. Kapının üzerinde yer alan aynalık kısmı üzerinde siyah zemin üzerine altın yıldızı ile "Lâ ilâhe illallah Muhammeden Rasullullah H.1399" yazılıdır. Aynalık kısmı üzerinde bulunan taç kısmının çevresi mukarnasla tezyin edilmiştir. Şerefenin taht kısmı önde bağımsız iki, arkada duvara bitişik olarak yapılmış iki olmak üzere toplam dört sütun üzerine oturmuştur. Sütun başlıkları baklava motifleri ile dekore edilmiştir. Kare planlı köşkün üstü oktogonal bir kasağın taşıdığı pramidal bir külahla örtülmüştür. Tepesine de bir alem yerleştirilmiştir. Minberin merdiven korkulukları tamamen taştan yapılmış, yan aynalıkları da üçgenlerle süslenmiştir. Aynalıkların alt kısmındaki süpürgelikte yan yana üç adet sivri kemerli niş dik-kati çekmektedir. Şerefenin altındaki basık kemerli geçit ve bunun üstündeki kare panonun içerisinde semse şeklindeki delik görülmektedir.

Caminin vâiz kürsüsü ahşap olup sonradan yapılmıştır.

Caminin mahfiline kuzeydoğu ve kuzeybatı yönde bulunan basık kemerli kapılardan çıkılmaktadır. Mahfile çıkan merdivenlerin ön yüzlerine birer adet mihrabiye yerleştirilmiştir. Mahfil ön cephede dördü bağımsız, ikisi yanlardaki mihrabi-

yelere bitişik olarak yapılmış altı sütun tarafından taşınmaktadır. Bu sütunlar sekizgen kaideler üzerine oturmakta olup sütun gövdeleri de sekizgendir. Sütun başlıkları baklava motifleri ile tezyin edilmiş olup tamamı mermerdir. Sütunlar birbirlerine sivri kemerlerle bağlanmıştır. Mahfilin alt kısmı (sütunların arası) ile üst kısmının tamamı şebekesiz, düz korkuluklarla sınırlandırılmıştır. Mahfilin tavan kısmı Türk Süsleme Sanatının güzel bir örneğidir. Burada tavan tamamen, çıtalarla, geometrik şekillere bölünmüş ve içleri renkli bitkisel kompozisyonlarla süslenmiştir (Res. 18).

Evlîya Çelebi'nin Seyahatnâmesi'nde bahsettiği caminin avlusundaki şadırvanı da günümüze ulaşmamıştır.²²

V-AKTEKKE CAMİİ (MÂDER-İ MEVLÂNÂ CÂMİİ)

İmaret Mahallesi, Gazi Paşa Caddesi üzerinde bulunan Aktekke Camii; avlu, revak, harim ve avlunun kuzeyindeki cepheyi tamamen kaplayan derviş hücrelerinden oluşmaktadır (Plan 4). Caminin tek şerefeli minaresi doğu cephede bulunmaktadır (Res. 19-20). Cümle kapısı üzerindeki kitabe caminin H.772/M.1370 tarihinde Karamanoğlu Alaeddin Bey tarafından yaptırıldığı belirtiliyorsa da bugünkü haliyle eser mimari açıdan XIV. yüzyıldan daha çok XVI. yüzyıl mimarisinin özelliklerini taşımaktadır. Bu konu tarihlendirme bölümünde geniş olarak tartışılacaktır. Bu cami, halk arasında Mâder-i Mevlânâ, Vâlîde Sultan, Aktekke ve Ağa Tekke Camii²³ adlarıyla anılmaktadır.

Cami avlusuna doğu ve batı cephelerinde yer alan kapılardan girilmektedir. Son cemaat mahallinin kuzeydoğusuna bitişik olarak açılmış olan kapıdan caminin avlusuna yol kotunun yüksek olmasından dolayı merdivenlerle inilmektedir. Batı cephedeki kapı ise yol kotundadır. Avlunun güney kısmının tamamı ile batı cephesinin bir kısmı hazire olarak düzenlenmiştir. Hazire kısmı caminin avlusundan bir duvarla ayrılmıştır. Burada bulunan mezarlardaki mezar taşı örneklerinden bir kısmı günümüze sağlam olarak gelebilmiştir. Avlunun kuzeybatı kısmında da baldaken tarzında yapılmış muhtes bir şadırvan bulunmaktadır.

Cami dıştan dışa son cemaat mahalli ile beraber 22.75x16.50 m. ebadında güney-kuzey yönünde dikdörtgen bir alan üzerine oturmuştur. Harimin üzeri sekizgen kasağa oturan bir kubbe ile örtülmüş ve üzeri kurşunla kaplanmıştır. E. Çelebi, Karaman'da Nuh Paşa Camii dışında hiçbir caminin kubbesinin kurşunla kaplı olmadığını söylemektedir. Muhtemelen harimin üzerini örten kubbenin üzeri yapılan bir onarım sırasında kurşunla kaplanmış olmalıdır.²⁴

22. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, s.314.

23. Krammers H., "Karaman", *İslâm Ansiklopedisi*, C.VI, İstanbul, 1967, s.310.

24. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, s. 314.

Eserin doğu ve batı cephelerinde simetrik bir düzenleme hakimdir. Bu cephelerde en üstte sivri kemerli bir, onun altında, sivri kemerli iki pencere yer almaktadır. En altta da dikdörtgen taş söveli ikişer pencere bulunmaktadır. Dışarıda ve içeride üst pencereler değişik şekiller ihtiva eden alçı şebekelerle tezyin edilmiştir. Alt kısımdaki bütün pencerelerin üzeri sağır kemerli olup, hepsi lokma demir parmaklıklıdır. Batı cephe, köşelerdeki istinat ayakları ile hareketlendirilmiş, doğu cephenin güney köşesinde istinat ayağı bulunmamakta, ku-

varlara simetrik olarak Bursa kemeri şeklindeki nişler içerisine dikdörtgen formlu pencereler açılmıştır. Son cemaat mahalli önünde eli böğründe-ler tarafından taşınan sundarmalık kısmı yer alır.

Caminin cümle kapısı beden duvarlarından öne doğru hafif çıkıntı yaparak basit bir silme ile çerçeveslendirilmiştir. Esas kapıyı biçimlendiren sivri, sathi kemerin aynalığında caminin yapım kitabesi bulunmaktadır.

Beş satırlık Arapça kitabe:

- امر بعمارة هذه الزاوية المباركة المنسوبة الي حرة

- قطب العارفين سلطان العاشقين مولانا جلال الملة و الحق و الدين

قدس الله سره المبين و المرقد السعيد الشهيد

- سيف الدين سليمان بيك بن خليل بن محمود بن قرمان نور الله

ضريحه السلطان الاعظم ظل الله في العالم مالك رقاب الامم سيد

- سلاطين العرب و العجم قاهر الطغاة و المتمردين قاتل الكفرة و

المشركين ابو الفتح علاء الدين بن خليل بن محمود

- بن قرمان خلد الله مملكته اعلي الويته و نصر اعوانه في تاريخ

اوائل ربيع الاول سنة اثنا و سبعين و سبعماية الحجرية.

zey köşesinde ise minarenin kaidesi yer almaktadır. Güney cephede de en üstte bir, onun altında iki sivri kemerli, alçı şebekeli pencere dikkati çekmektedir. En alttaki pencereler harimin doğu kısmının hazire olarak düzenlenmesinden dolayı batıya kaydırılmışlardır. Bu alt pencereler de taş söveli ve demir parmaklıklıdır. Bu cephe de köşelerdeki istinat ayakları ile hareketlendirilmeye çalışılmıştır.

Caminin minaresi doğu cephenin kuzeyinde yer almaktadır. Minare tamamen kesme taştan inşa edilmiş olup 90 basamaklı bir merdivenle şerefeye çıkılmaktadır. Minarenin kaidesi beden duvarlarından hafif çıkıntılı olarak yapılmış, kaideden poligonal gövdeye üçgenlerin ters ve düz olarak yerleştirilmesi ile geçilmiştir. Gövde başlangıcı ile şerefenin takriben 0,70-0,80 m. kadar altında plastik birer taş bilezik görülmektedir. Şerefeye kadar minarenin yüksekliği 22,50 m.dir. Şerefeye altı stalaktitli, şerefeye korkulukları şebekelidir. Şerefeden sonra poligonal petek kısmı külahı kadar devam eder. Külahın altında peteğin üst noktasında her kenarda sağır sivri kemerli nişler dikkati çekmektedir. Külahın üzeri kuşunla kaplanmış olup tepesine alem yerleştirilmiştir.

Harimin kuzey cephesinde iki mermer sütunla dışarıya açılan son cemaat mahallinin üzeri eşit büyüklükte üç kubbe ile örtülmüştür. Kubbelere geçiş pandantiflerle sağlanmıştır (Res. 21). Kemer üzençileri üzerinde ahşap gergiler bulunmaktadır. Mermer sütunların alt ve üst kısımlarına birer demir bilezik geçirilmiştir. Son cemaat mahalli doğu ve batı cephede duvarlarla sınırlandırılmış ve du-

Okunuşu: -Emera bi imâreti hâzihi'z- zâviye el-mübâreketi'l- mansûbete ilâ hurrete.²⁵

-Kutbü'l-ârifin sultânü'l-âşikîn mevlânâ Celâlül-mille ve'l-hakk ve'd-dîn kaddesü'l-lâhü sırrahü el-mübîn ve'l-markadü's-sa'id eş-şehîd

-Seyfuddîn Süleyman Bey bin Halil bin Mahmûd bin Karaman newera'l-lâhü zarîhahü es-Sultânü'l-e'zam zillül-lâh fi'l- 'âlem mâliki rikâbü'l-ümem seyyid

-Selâtinü'l-Arab ve'l-Acem kahirrüt-tugât ve'l-mütemerri dîn kâtilül-küfre ve'l-müşrikin Ebül-Feth Alâüd-dîn bin Halil bin Mahmûd bin

-Karamân halleda'l-lâhü memlekete'hü a'lâ elviyete'hü ve nasara a'vânühü fi târih-i evâil-i Rabi'ül-evvel sene isnâ vev seb'in ve seb'a mâyetil-hicriyye.²⁶

Türkçesi: -Kışızade ve Muhterem Hatun için bu mübarek zaviyenin inşasını emreden,

-Ariflerin kutbu, Aşıkların Sultanı, mille-tin ve Halkın ve dinin Celali, Allah onun sırrını aziz kılsın, Karamanoğlu Mahmud oğlu Halil oğlu Said ve Şehid

25 Konyalı, "Kitabede okunan (El Mensubete ile Hurrete) tabirleri burada gömülü olan kadının Mevlana Celaleddin'e mensup muhterem bir kadın olduğu anlamına gelmektedir. Yani kesin olarak Mevlana'nın annesi anlamı yoktur. Bu ibare'nin eşi de olabileceği kanısı ileri sürülmektedir." Biz Konyalı, Hakkı, a.g.e., s. 232

26 Türkmen, Kerim, **Karamanoğlu Devri Kitabeleri**, Konya, 1989, s. 99-100 (Basılmamış Doktora tezi)

-Seyfettin Süleyman Bey için -Allah toprağını aydınlık eylesin-Yüce Sultan alemde Allah'ın gölgesi olan, ümmetlerin dizginlerini ellerinde tutan

-Arap ve Acem Sultanlarının efendisi, azınlıkları ve inatçıları kahreden, kafirleri ve müşrikleri öldüren ve fetihler yapan Mahmudoglu Halil oğlu Alaaddin,

-Allah onun mülkünü aziz ve bol kılsın. Bayraklarını yüceltsin ve onu memleketinde daim eylesin, yardımcılarını da muzaffer ve mutlu kılsın, Hicretin 772. yılı Rebiülevvel'in başlarında emretti.

Kitabenin altındaki mermer dikdörtgen panonun içerisinde, ortada bir Mevlevi sikkesi, yanlarda ise bitkisel çiçek ve dal motifleri görülmektedir. Bu panonun altında ise harime girişi sağlayan basık kemerli kapı açıklığı bulunmaktadır.

Cümle kapısının batısında ve doğusunda birer adet dikdörtgen pencere bulunmaktadır. Bu pencereler kesme taş söveli ve lokma demir parmaklıklıdır. Pencerelerin üzerindeki sağır sivri kemerlerin alınlıkları içerisinde muhtemelen devrinde kalma bitkisel süslemeler dikkati çekmektedir. Bu pencerelerin dış yanlarında basit silmeler içerisinde mihrabiye bulunmaktadır. 0,40 m. derinliğindeki 7 köşeli nişlerin kavsara kısımları 6 sıra mukarnasla doldurulmuştur. İki mihrabiye arasındaki tek fark mukarnasların farklı işlenmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Son cemaat mahallinin güneydoğu ve güneybatı köşelerine birer adet basık kemerli kapı açılmıştır. Bunlardan doğudaki basık kemerli kapıdan minareye, batıdakinden da mahfil ile çatıya çıkmaktadır.

Basık kemerli cümle kapısından sonra, sekizgen kesitli, baklava başlıklı iki küfeki kolona istinat eden, ortadaki yanlardakine nisbeten daha dar üç Bursa kemerin taşıdığı kadınlar mahfilinin altından geçilerek cami harimine girilmektedir (Res. 22). Kadınlar mahfili, derince, büyük bir sivri kemerin içerisine yerleştirilmiş olup, eyvan şeklinde camiye açılan yüzü, insan boyundan yüksek ahşap bir kafesle kapatılmıştır.²⁷ Mahfili taşıyan sütun başlıkları tablaları üzerinde kalem işi ile yapılmış süslemeler görülmektedir. Fakat, orijinal kalem işlerinin büyük bir kısmı zamanla silinerek çok az kısmı günümüze ulaşabilmiştir.

Harimi 13 m. çapında bir kubbe örter. 1,25 m. kalınlığında beden duvarlarının çevrelediği alanın üzerini örten kubbe köşelerde pandantifler üzerine oturmaktadır. Caminin en dikkati çeken süslemeleri kubbe göbeğinde, eteklerinde ve köşelerindeki pandantifler üzerine kalem işiyle yapılmıştır.²⁸ (Res. 23). Kubbenin yükü duvarların iç yüzündeki kemerlere aktarılmış, böylece duvarlara çok sayıda pencere açılmıştır. Ana örtünün yükünü taşıyan kemerlerin üzeri turuncu ve kirli beyaz renklerle dönüşümlü olarak boyanmıştır.

Harimin doğusundaki sandukaların olduğu bölümden daha geniş tutulan ibadet mekanı, farklı iki kotta seviyelendirilmiştir. Mihrabın önünde bulunan mekan namaz için, bunun kuzeyinde kotu düşük olan mekan ise semâ için tasarlanmıştır. Harimin doğusunun hazire olarak düzenlenmesinden dolayı mihrab aksı, cümle kapısı aksından batıya doğru kaydırılmıştır. Cepheden hafif çıkıntı yapan mihrap 2,01x4,07 m. ölçülerindedir. Sade olarak tamamen kesme taştan yapılan mihrabın dış kenarları mihrap boyunca yükselen birer sütunce ile sınırlanmıştır. 0,50 m. derinliğindeki mihrap nişi 7 köşelidir. Basit silmeler içerisinde yer alan mihrabın kavsara kısmı 8 sıra mukarnaslarla doldurulmuştur.

Caminin minberi ve vâiz kürsüsü 1990 yılında ahşaptan yeniden yapılmıştır. Caminin önceki minber ve vâiz kürsüsü de ahşaptan yapılmış olup, hiç bir sanat özelliği yoktur.

Harimin doğu tarafı 0,12 m. genişliğinde, 1,10 m. yüksekliğinde kesme taş bir duvarla namaz kılınan bölümden ayrılmıştır. Bu bölüme, mahfili taşıyan doğudaki sütuna bitişik iki basamaklı bir merdivenle çıkılan küçük bir kapıdan girilmektedir. Bu bölümde Hz. Mevlana'nın annesi, kardeşleri, torunları Seyfettin Süleyman Bey ve Çelebi Sülalesine ait iki sıra halinde 21 kişinin sandukası bulunmaktadır (Res. 24). Bu sandukaların hepsi çamurla sıvanmış olup, hiç birisi üzerinde hangi şahsa ait olduğunu gösteren kitabesi mevcut değildir. Günümüzde, sandukaların üzeri yeşil bezlerle örtülmüştür. Hz. Mevlana'nın annesi Mümine Hatun'a atfedilen sanduka özel olarak, ahşap bir kafesle çevrilmiştir. Harimin güneydoğu köşesinde bulunan kafesin alt kısmı plakalarla, orta kısmı kafes tekniği ile, en üst kısmı yine ahşap plakalarla kaplanmıştır. Bölmenin üst kenarları oyma tekniğinde, bir taç motifi ile tezyin edilmiştir.

Caminin cümle kapısı üzerinde bulunan H.772/M.1370 tarihli kitabe, bu caminin bugünkü mimarisi için çok erken bir tarih olur kanaatindeyim. Çünkü, bugünkü caminin iç mekan teşekkülü, son cemaat mahalli ile harimin bağlantısı, minarenin konumu ve nisbeti ve duvarlardaki doluluk ve boşluk oranları ile kitabedeki tarihten çok daha sonraki dönemlerin izlerini ve anlayışını yansıtmaktadır. Bu nedenle sadece cümle kapısı üzerindeki kitabesine bakılarak bu caminin 1370 tarihinde inşa edilmiş olduğunu söylemek sanırım büyük hata olur. Kanaatimize göre bu camiye yukarıda bahsedilen mimari özellikleri göz önüne alarak XVI. yüzyılın sonlarına tarihlendirmek daha tutarlı olacaktır.

27. Önge, Yılmaz., "Mâder-i Mevlana Camii", **Selamet Dergisi**, S.111, Ankara 1962, s. 10-11.

28. Kubbe göbeğinde, eteklerinde, pandantifler üzerinde, pencere kenarlarında bulunan kalem işleri Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 1960'lı yıllarda yaptığı restorasyon çalışmaları sırasında eklenmiştir.

Hız Mevlânâ'nın annesi ve birinci dereceden yakın akrabalarının harimin içerisinde medfun olması nedeniyle burada Selçuklu döneminde yapılmış olan bir yapının bulunduğunu söylemek mümkündür. Fakat nedenini henüz tam olarak tesbit edemediğimiz bir sebepten dolayı ya da ihtiyaçtan dolayı Selçuklu döneminde inşa edildiğini düşündüğümüz ilk yapı muhtemelen Karamanoğulları döneminde yıkılmıştır. Yıkılan bu yapının yerine H.772/M.1370 tarihinde başka bir cami inşa edilmiş olmalıdır. Karamanoğulları döneminde inşa edildiğini kitabesinden anladığımız ikinci yapı da muhtemelen XVI. yüzyılın ortalarında ya da sonlarında bilinmeyen bir nedenle ortadan kalkmıştır. XVI. yüzyılın sonlarına tarihlendirdiğimiz bugünkü cami inşa edilirken muhtemelen geçmişe olan saygılarından dolayı Karamanoğulları döneminde inşa edilen caminin kitabesi bugünkü caminin cümle kapısının üzerine yeniden konulmuştur.

Sonuç olarak; üç yapım aşamasının olduğuna inandığımız Aktekte Camii ilk olarak Selçuklu döneminde (?) inşa edilmiş, Karamanoğulları döneminde 1370 tarihinde de yenilenmiştir. Bugünkü yapı ise taşıdığı mimari özelliklerinden dolayı muhtemelen XVI. yüzyılın sonlarında inşa edilmiş olmalıdır.

DEĞERLENDİRME

Karaman'daki klasik devir Osmanlı camileri plan olarak, tek kubbeli kübik bir harim ile bunun kuzeyinde üç bölümlü son cemaat mahallinden müteşekkildir. Camilerin doğu ya da batı cephelelerinde tek şerefeli minareleri yer alır. İncelemiş olduğumuz camilerin hepsi kesme taşın inşa edilmiştir. Bütün camiler bir avlu içerisinde bulunmakta olup avlularının bir kısmı hazire olarak düzenlenmiştir.

Tüm eserlerde harimin üzeri kasnaklı birer kubbe ile örtülmüştür. Diğer camilerden farklı olarak Aktekte Camii hariminin kuzey cephesini tamamen kaplayan ve eyvanı andıran bir kemerle genişletilmiştir. Kubbe çapları Aktekte Camii'nde 13 m., Nuh Paşa Camii'nde 11.40 m., Pir Ahmed Efendi Camii'nde 10 m. ve Yeni Minareli Camii'nde 8.60 m.dir. Duvar kalınlıkları Aktekte Camii'nde 1.25 m., Nuh Paşa Camii'nde 1.24 m., Pir Ahmed Efendi Camii'nde 1.18 m. ve Yeni Minareli Camii'nde 0.90 m.dir. Kalın beden duvarlarının taşıdığı kasnaklı kubbe, Pir Ahmet Efendi Camii'nde tomlara diğer camilerde pandantifler üzerine oturmaktadır. Aktekte Camii üst örtüsü diğerlerinden farklı olarak günümüzde kurşunla kaplıdır. Fakat bu eserin üst örtüsünün de aslında kesme taşla kaplı olması kuvvetle muhtemeldir. Diğer camilerin kubbeleri ile son cemaat mahallerinin üzeri kesme taşla kaplanmıştır. Nuh Paşa Camii'nin kubbesinin oturduğu kasnak köşelerde ağırlık kuleleri ile takviye edilmiştir. Pir Ahmet Efendi Camii'nin kubbesini taşıyan kasnağın köşelere isabet edenlerin yüzleri ise ikişer adet küçük

payandalarla desteklenmiştir. Diğer iki caminin kubbelelerinde ağırlık kuleleri mevcut değildir.

Pir Ahmed Efendi Camii'nin son cemaat mahallinin orta kısmı yarı kubbe, yarı tekke tonozdur. Yeni Minareli Camii'nin son cemaat mahallinin bir deprem esnasında yıkılmasından dolayı orijinal durumu hakkında kesin olarak bir görüş ileri sürülememektedir. Ancak portalin her iki yanındaki kemer üzengi taşlarından bu bölümün büyük bir ihtimalle üç adet kubbeyle örtülü olduğu ileri sürülebilir. Öteki iki caminin son cemaat mahallerinin üzerleri de genellikle kasnaklı kubbeleyle örtülmüştür. Bütün camilerin son cemaat mahalleri, yarlarda duvarlarla sınırlandırılmış ve bu duvarlar üzerine Nuh Paşa Camii ile Pir Ahmet Efendi Camii'nin doğu duvarı hariç yaklaşık aynı düzenlemeye sahip pencereler açılmıştır. Diğer camilerden farklı olarak Yeni Minareli Camii'nin son cemaat mahallinin güneyinde, harimden aşırı çıkıntı yapan uzantılara dikkörtgen birer pencere daha açılmıştır. Fakat bu bölüm orijinal değildir.

Üst örtünün yükü içeride duvar yüzlerinde plastr şeklinde çıkıntı yapan kemerlere aktarılmış, böylece hafifleyen duvarlara çok sayıda pencere açmak imkanı bulunmuştur. Özellikle Aktekte Camii ile Nuh Paşa Camii'lerinin harimleri mükemmel bir şekilde aydınlatılmıştır. Pir Ahmet Efendi Camii dışındaki yapıların üst pencereleri sivri kemerli ve alçı şebekelidir. Alt pencereler dikdörtgen çerçeveli ve demir parmaklıktır.

Bütün camilerin cümle kapılarının iki yanında, harim ile son cemaat mahallini irtibatlandırın birer dikdörtgen pencere yer almıştır. Bu pencerelerin dış yanlarında birer adet mihrabiye görülmektedir. Öteki üç camiden farklı olarak, Pir Ahmet Efendi Camii'nde pencereler mihrabiye içerisine yerleştirilmiştir.²⁹ Yeni Minareli Camii'nin cümle kapısının, kavsara kısmı mukarnaslarla doldurulmuştur. Öteki üç caminin cümle kapıları kemerli nişler halinde düzenlenmiştir.

Yeni Minareli ve Nuh Paşa Camii'lerinde son cemaat mahallerinin üst örtüsünü taşıyan destekler kare kesitli yığma ayaklardır. Aktekte Camii ile Pir Ahmet Efendi Camilerinin son cemaat mahallerinin üst örtülerini taşıyan sütunlar silindirik oluşları nedeniyle birbirlerine benzemektedir. Pir Ahmet Efendi Camii'nin son cemaat mahallinde bulunan silindirik sütunlar, sekizgen bir kaide üzerine oturmakta olup sütun başlıkları mukarnaslıdır. Aktekte Camii'nde ise sütunlar yuvarlak bir kaide üzerine oturmakta ve sütun başlıkları ters konulmuş kesik piramide benzemektedir.

29. "Üçgen alınlık teşkil eden veya niş oluşturan mukarnas dizileri ile birer mihrabiye görünümü kazanması da, Konya Başarebey Mescidi'nde olduğu gibi yine bir Selçuklu geleneğidir. Bu pencere mihrabiye kompozisyonu, Edirne Uç Şerefeli Camii, İstanbul Azapkapı, Edirne Selimiye Camileri gibi bazı XV ve XVI yüzyıl eserlerinde tekrarlanmıştır." Bkz. Onge, Yılmaz, **Karaman Pir Ahmed....** s. 105

Camilerin mihrabları derin bir niş şeklinde olup kavsara kısımları mukamaslarla süslenmiştir. Nuh Paşa Camii'nin mihrabı mermerden, diğer camilerin mihrabları kesme taştan yapılmıştır. Akteke Camii'nin ahşap minberi yakın bir tarihte tamamen yenilenmiştir. Diğer camilerin minberleri kesme taştaştır. Nuh Paşa Camii ile Yeni Minareli Camii'nin minberleri birbirlerine çok benzemektedir. Pir Ahmed Efendi Camii'nin taş minberi korkuluksuz ve köşksüz olmasıyla diğer camilerdeki minberlerden farklı bir özellik arz eder. Yeni Minareli ve Pir Ahmet Efendi Camilerinin mahfilleri ahşap, diğer iki caminin mahfilleri taş direklidir.

Aktekke Camii hariminin içerisinde namaz kılınan bölümden ince bir duvarla ayrılan hazire kısmında, Hz. Mevlana'nın yakınlarının yatmasından ve harimin kuzeyine sivri kemerli eyvan şeklindeki geniş bir açıklığın ilave edilmiş olmasından dolayı diğer camilerden iç mekanın kompozisyonu bakımından ayrılmaktadır.

Karaman'da XVI. yüzyılda inşa edilen camilerde görülen süslemeleri şu başlıklar altında toplamak mümkündür.

1. Taş süsleme:

a- *Silmeler*: XVI. yüzyıl Karaman Camilerinin tamamının saçaklarında, minarelerinde, mihraplarında, cümle kapılarında, alt pencerelerinde mimari öğeleri ayırıcı ve hareketlendirici bir unsur olarak silme kullanıldığı dikkati çekmektedir. Ayrıca Nuh Paşa ve Yeni Minareli Camilerinin minberlerinde ve Nuh Paşa Camii harimindeki orta ve üst pencerelerin çevresinde de silmelerin kullanıldığı görülmektedir.

b- *Mukarnaslar*: Mukarnasların klasik kullanım yerleri olan portal, mihrap ve mihrabiyelerin yanı sıra Pir Ahmed Efendi Camii'nin son cemaat yeri revakiyla kuzey duvarını itibatlandırın kemer yastıklarında ve aynı caminin son cemaat yeri sütun başlıklarında da kullanılmıştır. Aktekke, Yeni Minareli ve Nuh Paşa Camilerinin şerefe altları da mukarnaslarla doldurulmuştur. Mukarnaslı sütun başlıklarına ilave olarak Aktekke ve Nuh Paşa Camileri kadınlar mahfilini taşıyan sütun başlıklarında ve Nuh Paşa Camii son cemaat revakının batısındaki sütun başlığında baklava dilimi sütun başlıkları tercih edilmiştir.

c- *Renkli taş*: Pir Ahmed Efendi Camii hariç diğer üç caminin alt pencerelerinin alınlık kemerlerinde kırmızı ve krem renkli taşlar dönüşümlü olarak kullanılmıştır. Bütün camilerin cümle kapıları kırmızı, siyah, yeşil ve beyaz renkli taşların dönüşümlü olarak kullanıldığı dikkati çeker.

d. *Kabartmalar*: Karaman'daki XVI. yüzyıl camilerinde kabartma ya da oyma taş süsleme yok denecek kadar azdır. Sadece Aktekke Camii portal alınlığının köşelerinde spiraller oluşturan girift rümlü bitkisel bezemeye rastlanır.

2- Alçı:

Pir Ahmed Efendi Camii hariç diğer üç caminin üst pencerelerinde alçı şebekeler görülür.

3- Ahşap:

Nuh Paşa Camii'nin bazı alt pencere kanatları hariç diğer hiçbir camiden günümüze orijinal ahşap malzeme ulaşamamıştır.

4- Kalem işi:

Pir Ahmed Efendi Camii hariç diğer üç camide kalem işiyle yapılan süslemeye rastlanır. Nuh Paşa ve Aktekke Camilerinin kuzey cephelerindeki pencere alınlıkları içerisinde kalem işiyle yapılmış bitkisel süslemeler görülmektedir. Yeni Minareli Camii kadınlar mahfilinin avan kısmı geometrik şekiller oluşturacak şekilde çitalarla bölünmüş ve içleri kırmızı ve siyah renklerle boyanmıştır. Karaman'da kalem işiyle yapılmış en zengin süsleme Nuh Paşa Camii'nde görülmektedir. Burada da kadınlar mahfilinin tavan kısmı çitalarla geometrik şekiller oluşturacak şekilde bölünmüş ve geometrik şekillerin içerisi bitkisel kompozisyonlarla bezemiştir. Aktekke Camii kadınlar mahfilini taşıyan konsolların yüzeyleri bitkisel kompozisyonlarla dekore edilmiştir. Fakat bu kalem işleri büyük oranda silinmiş vaziyettedir.

Kısaca ifade etmek gerekirse; anlatmış olduğumuz camilerin üst örtülerinde kaplama malzemesi olarak taşın kullanılmış olması, bu gölgede antik döneme kadar inen taş işçiliğine bağlanabilir.³⁰

Karaman'daki klasik devrin kubbeli camileri, cephe düzenlemeleri ve minare nisbetleriyle, Konya ve çevresindeki klasik devir eserlerine "Konya Sultan Selim Camii"³¹ (1566), *Ilgın Lala Mustafa Paşa Külliyesi Camii*³² (1576), *Karapınar Sultan Selim Külliyesi Camii*³³ gibi (1563-64)"

30. Eyice, Semavi, **Karadağ ve Binbir Kilise**, İstanbul, 1971.

31. Konyalı, İbrahim Hakkı, **Konya Tarihi**, Konya, 1964, s. 528-535; Sözen, Metin ve diğerleri, **Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan**, İstanbul, 1975, s. 185-188-190; Kuran, Aptullah, **Mimar Sinan**, İstanbul, 1986, s.157; Aslanapa, Oktay, **Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserleri**, Ankara, 1988, s. 88-90.

32. Elgin, N, "Lala Mustafa Paşa ve Ilgın'da Yapıtılan Cami, İmaret ve Han", **Konya Halkevi Kültür Dergisi**, Sayı: 120-121, Konya, 1948, s. 51-54; Sözen, Metin ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 200-204-232; Kuran, Aptullah, **a.g.e.**, s.162; Aslanapa, Oktay, **Mimar Sinan'ın Hayatı...**, s.135-137; Aslanapa, Oktay, **Mimar Sinan**, Ankara, 1992, s.71-72.

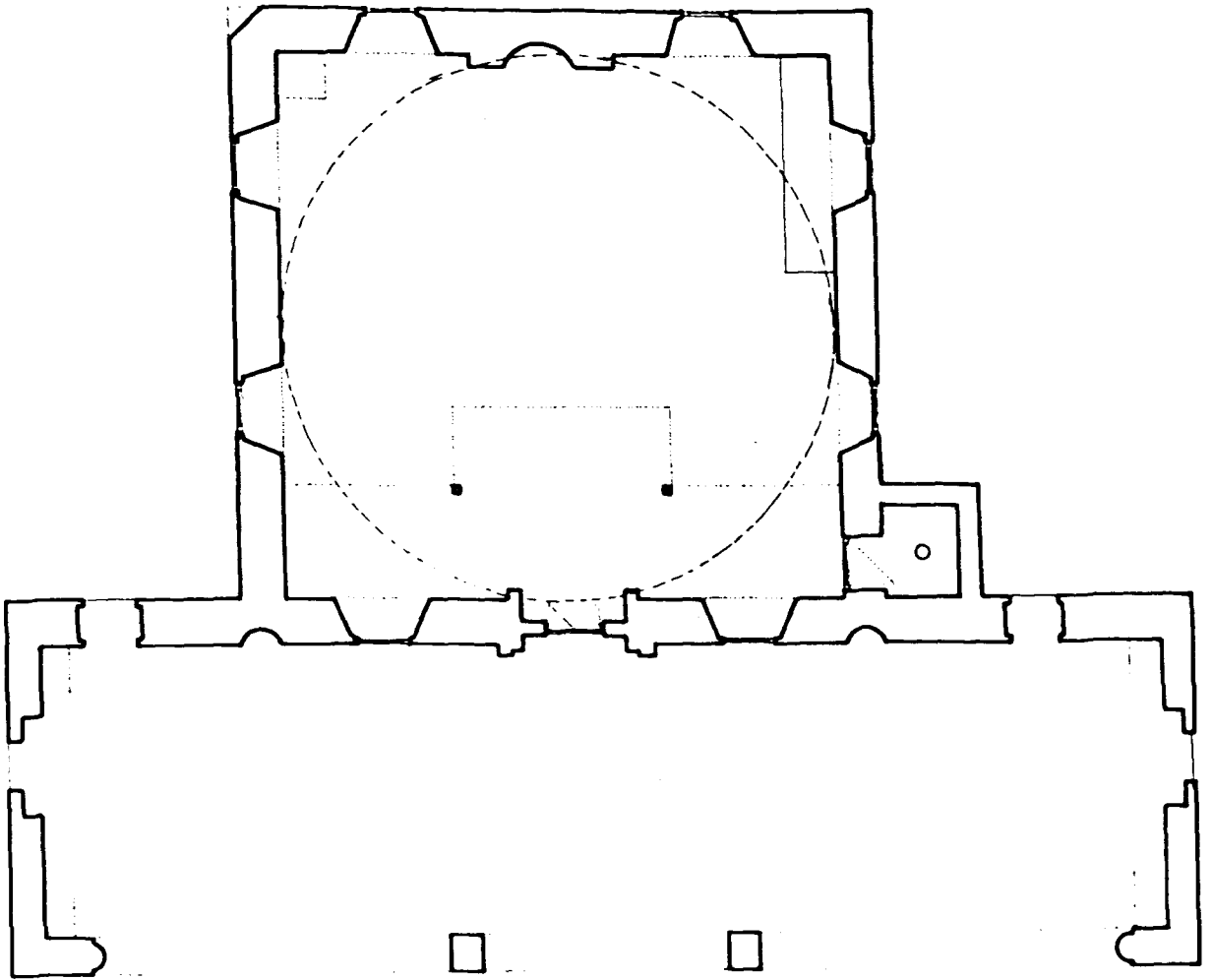
33. Eyice, Semavi, "Sultanîye Karapınar'a Dair", **İÜFTD**, C. XV, Sayı: 20, İstanbul, 1965, s. 117-140; Sözen, Metin ve diğerleri, **a.g.e.**, s.178; Aslanapa, Oktay, **Mimar Sinan'ın Hayatı...**, s.109-112; Kuran, Aptullah, **a.g.e.**, s.157-162; Aslanapa, Oktay, **Mimar Sinan**, s.59-60.

benzemektedirler. Konya ve çevresindeki ilçeler arasında, klasik devrin özelliklerini taşıyan camilerin en çok Karaman'da bulunmasının sebebi, burasının vaktiyle Karamanoğullarının merkezi olması ve Konya ile siyasi rekabet halinde bulunması ile açıklanabilir.

İncelemiş olduğumuz camilerin son cemaat revaklarının Yeni Minareli Camii hariç Selçuklu geleneğine uygun olarak harim duvarlarının uzantıları ile sınırlandırılmış ya da yanlarının duvarlarla kapatılmış olması dikkat çekicidir.

Karaman'daki Klasik Osmanlı döneminde yapılan camiler, plan olarak toplu ve geniş bir mekana sahip olması ve son cemaat yerlerinin bulunması gibi özelliklerinden dolayı, Selçuklu ve Beylikler döneminde görülen "önü revaklı mescitler" ile erken Osmanlılar döneminde görülen "tek üniteli camileri" aşan gelişmiş örneklerdir. Genellikle mütevazı ölçülere sahip olan bu camiler, kubbeli harim, son cemaat revakı ve minare gibi elemanlarının nisbetleri ve cephelerindeki kapı ve pencere açıklıklarının yerleri, doluluk-boşluk oranları ve dengeli süslemeleriyle anıtsal bir görüntüye sahiptirler.

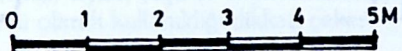
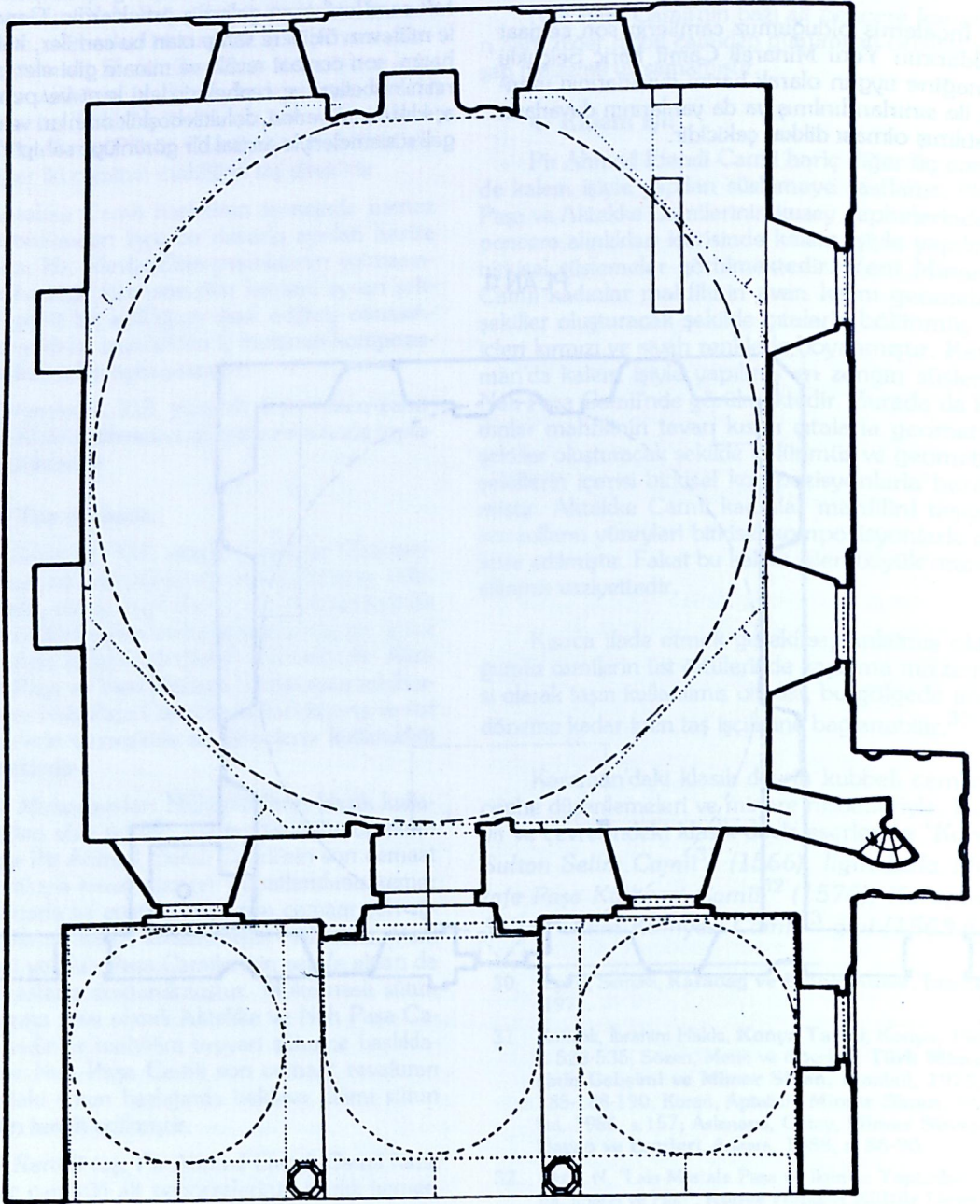
PLAN :1

YENİ MİNARELİ CAMİ

0 1 2 3 4 5M

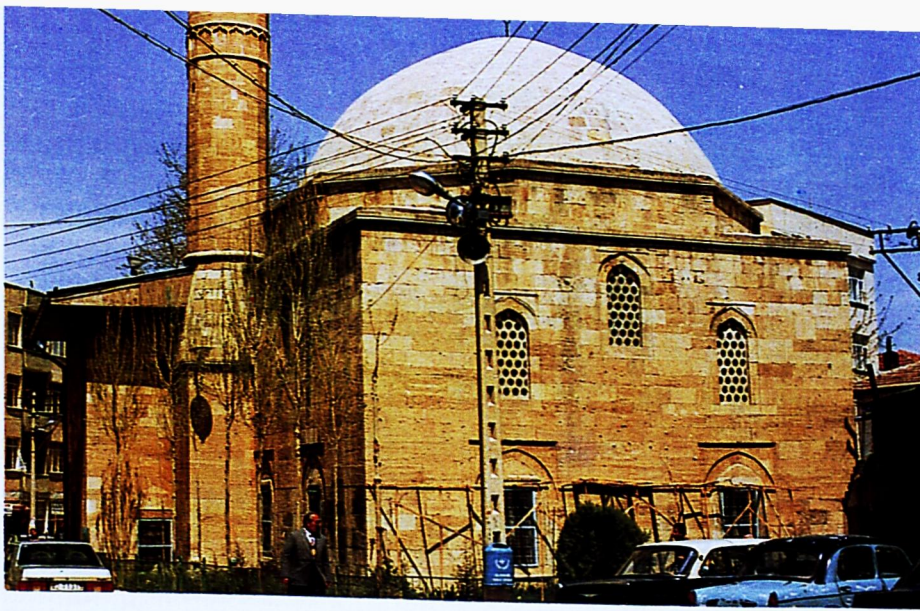

PIR AHMET EFENDİ CAMİ

(110000 0,000000)

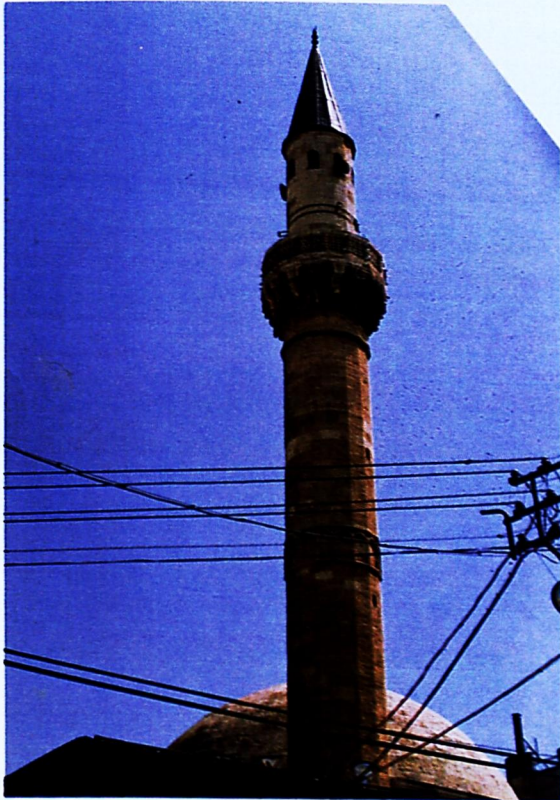

Resim: 1

Resim: 2

Resim: 3

Resim: 6

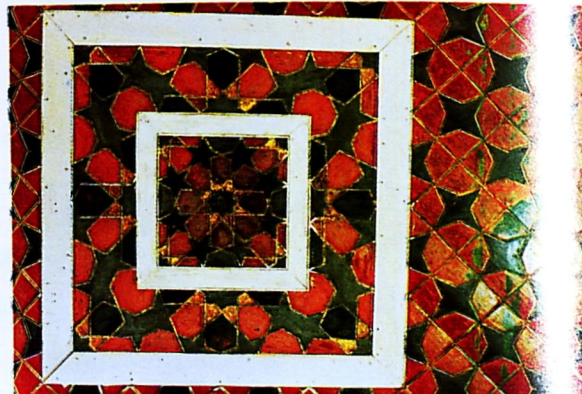
Resim: 4

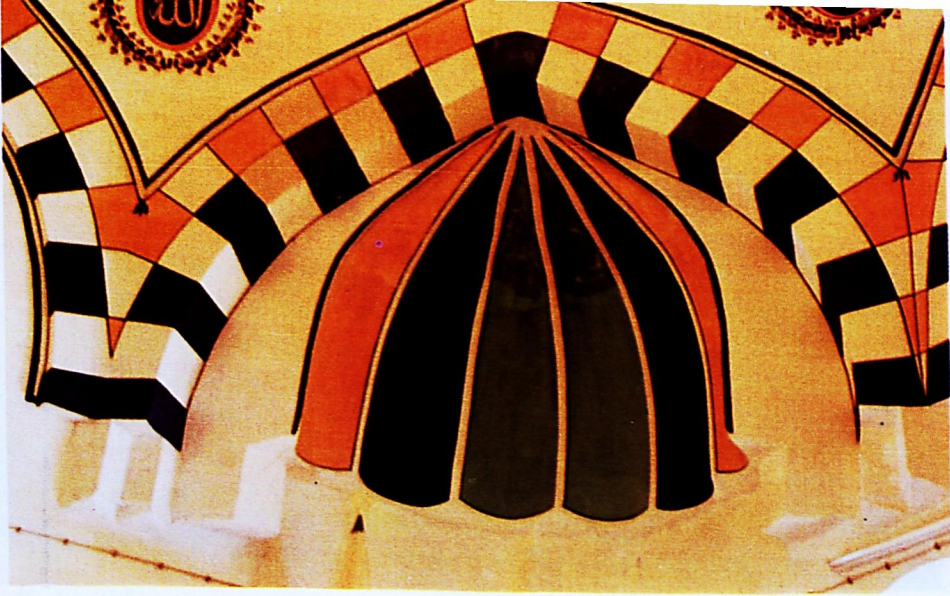
Resim: 7

Resim: 5

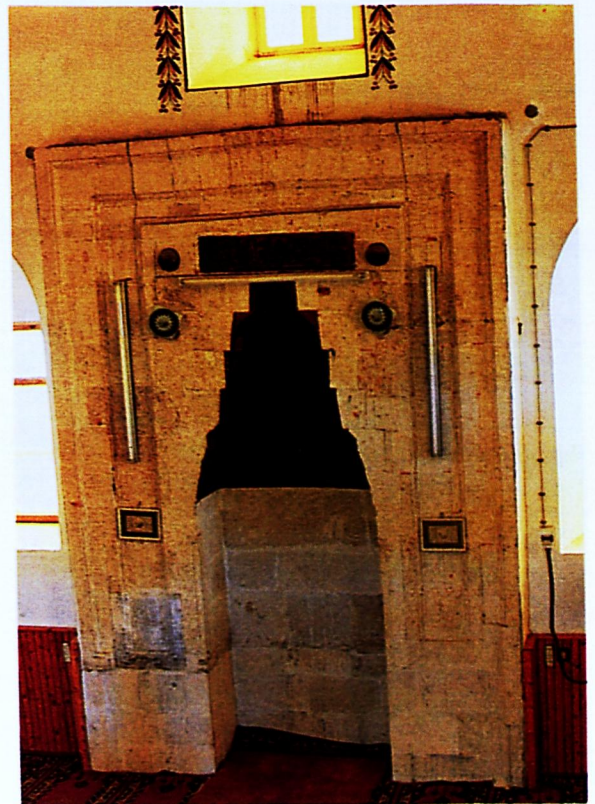

Resim: 9

Resim: 8

Resim: 10

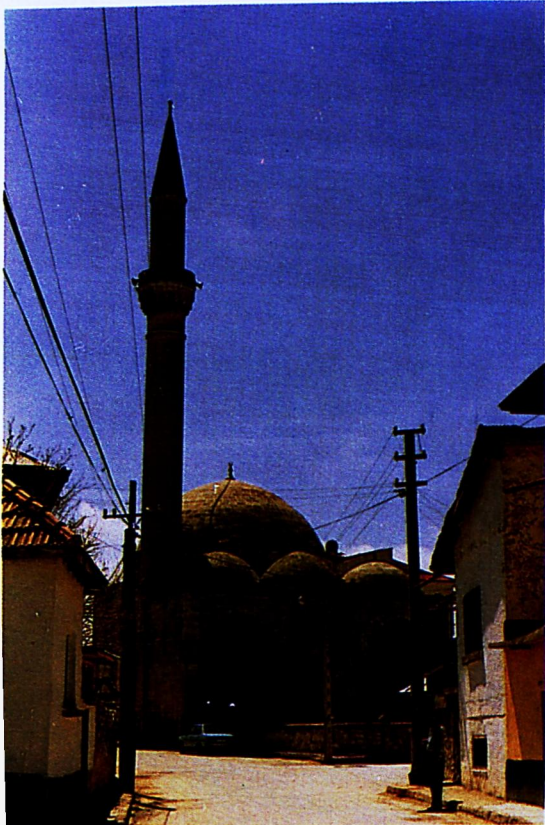

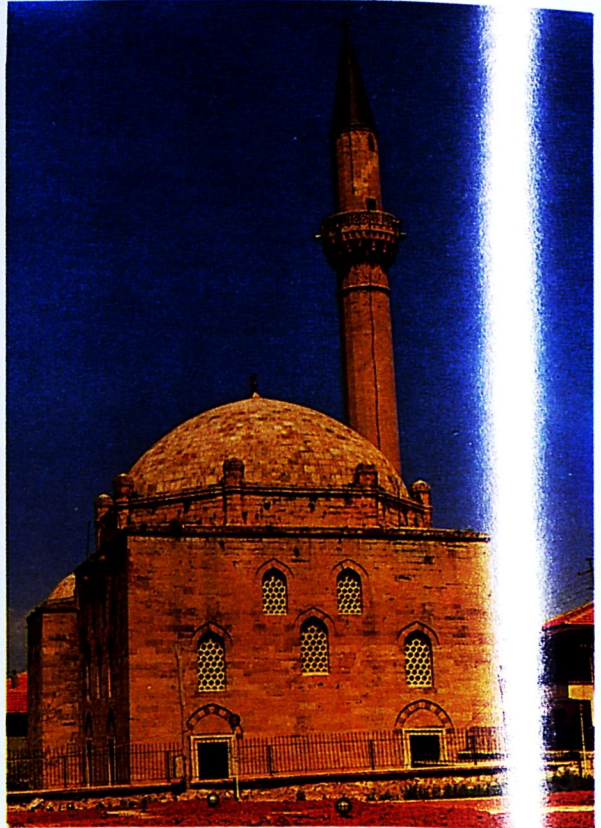

Resim: 11

Resim: 12

Resim: 13

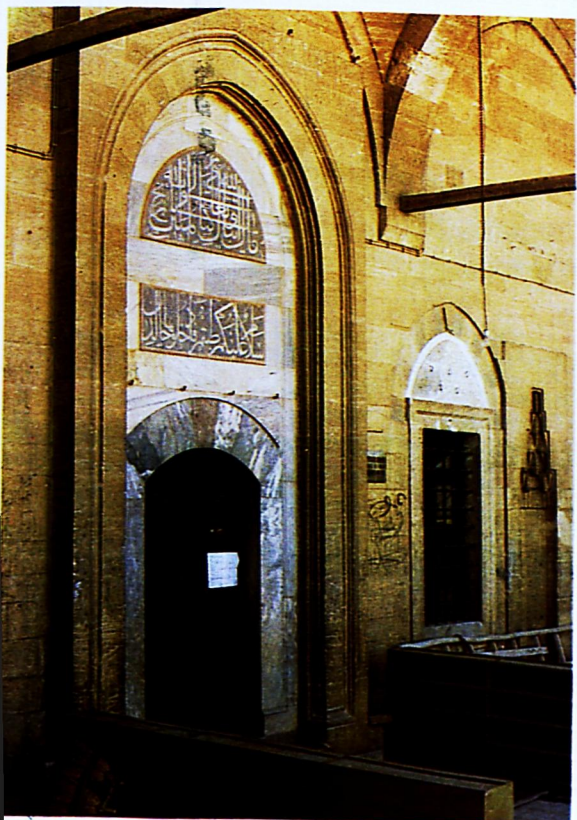

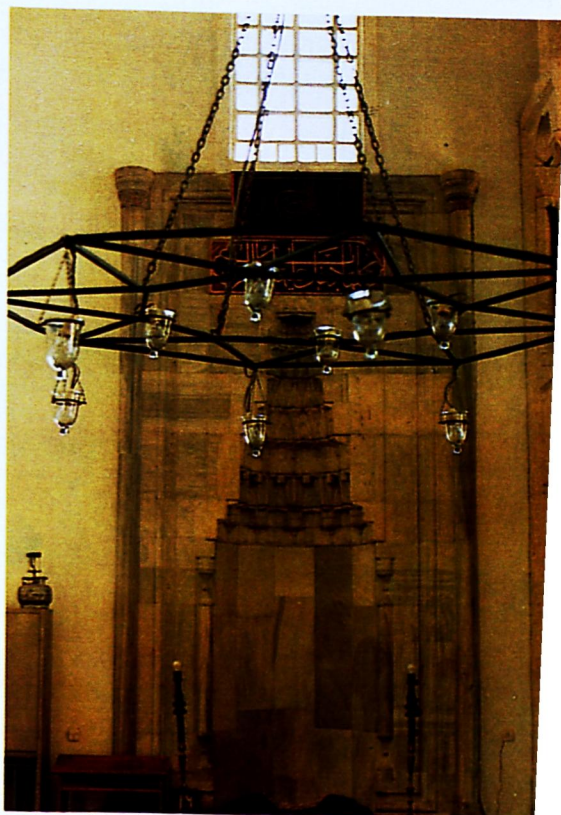

Resim: 15

Resim: 14

Resim: 16

Resim: 19

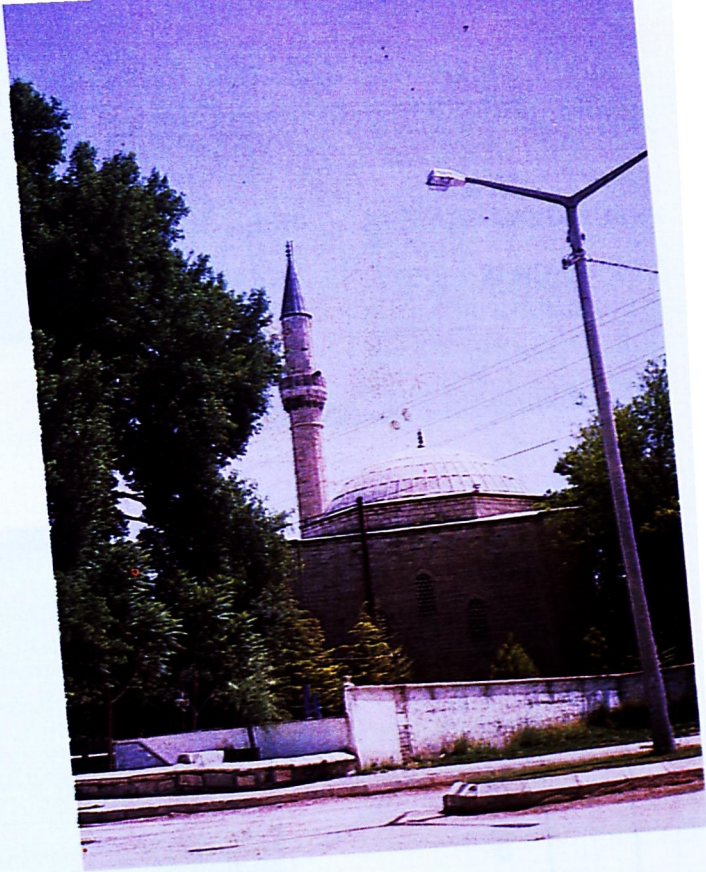
Resim: 17

Resim: 18

Resim: 20

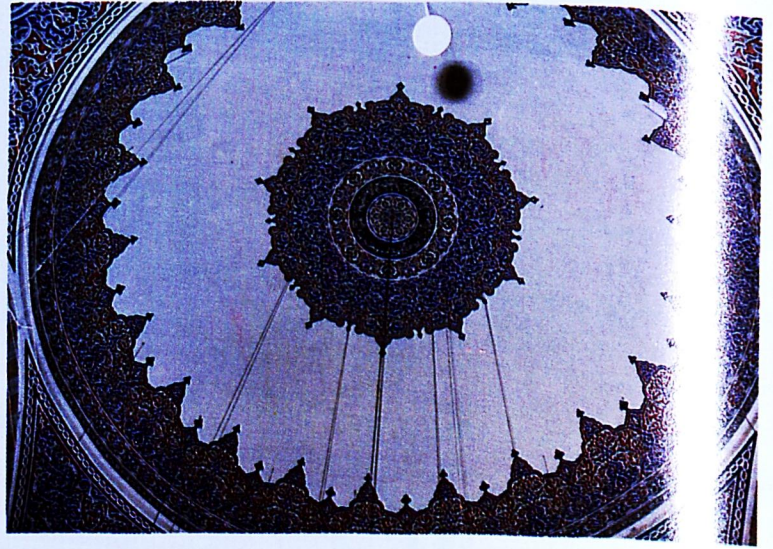
Resim: 21

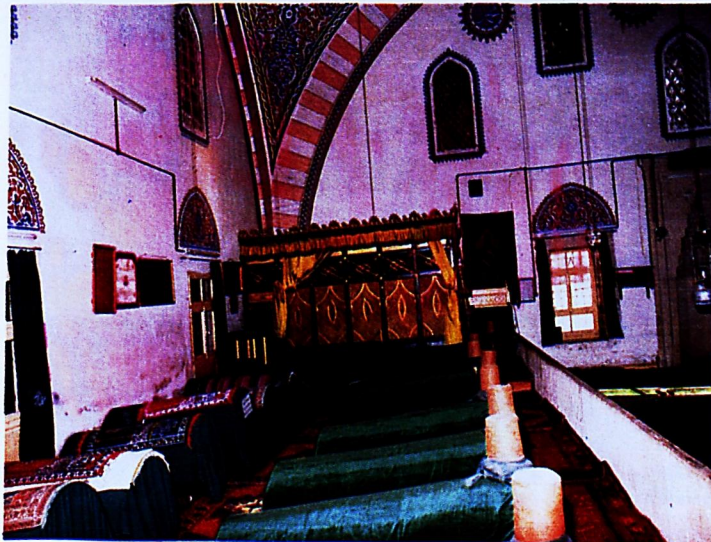

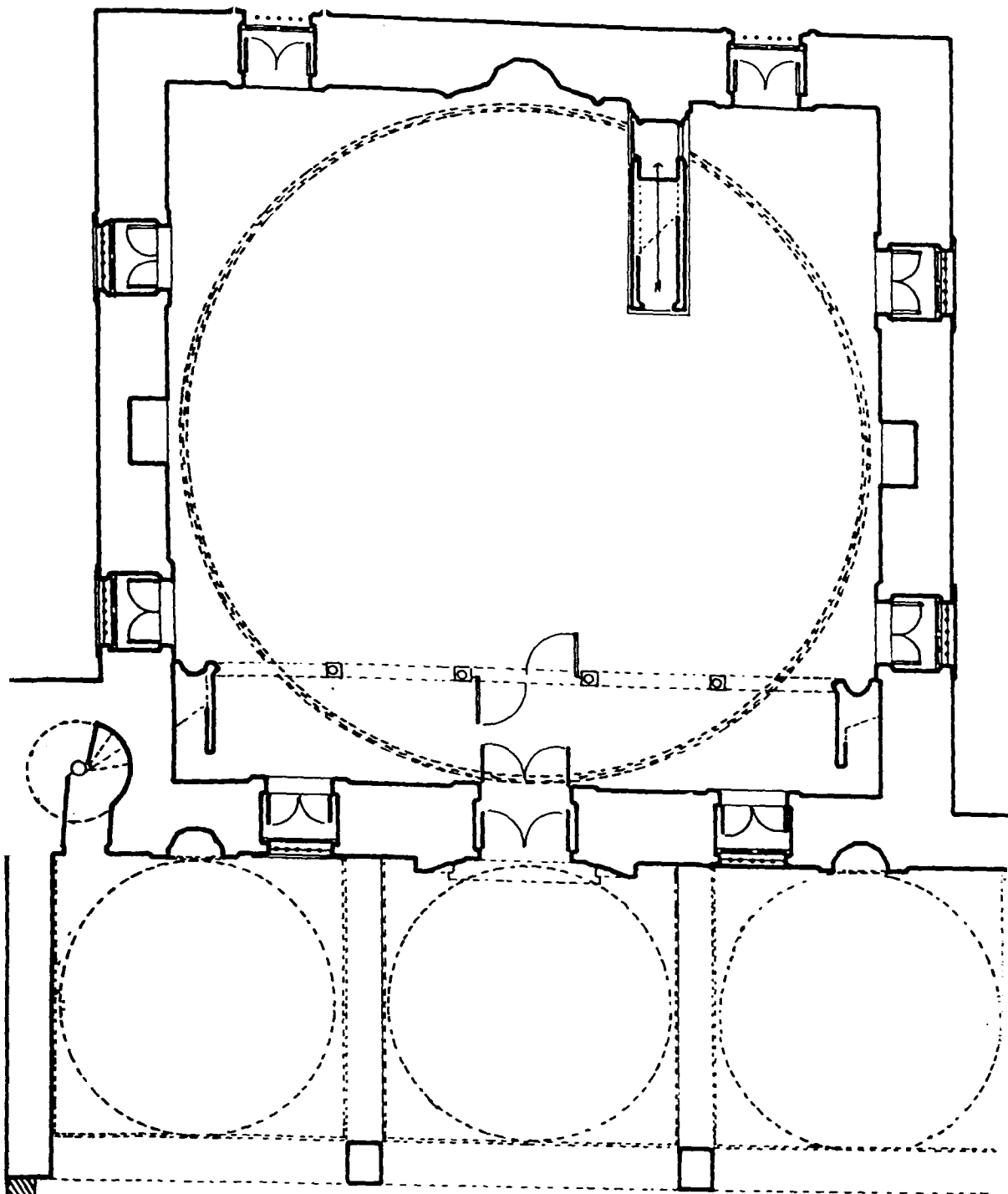
Resim: 22

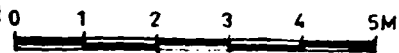
Resim: 23

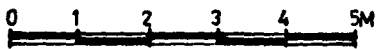
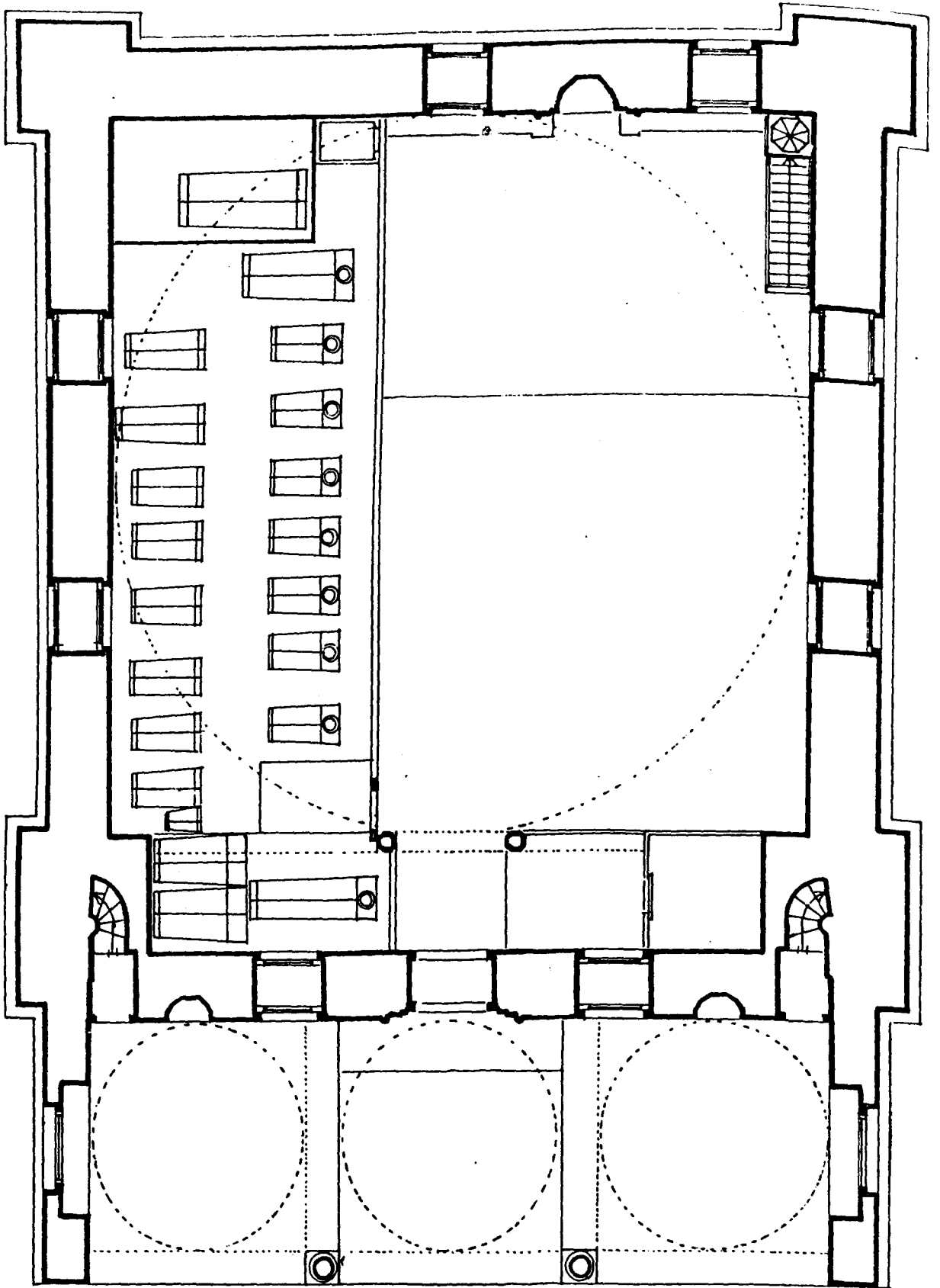

NUH PAŞA CAMİ
(i. AHSANİCELÜVÂNİ)

KARAMAN AKTEKKE CAMII

AKSARAY-MELİK MAHMUD GAZİ HANGÂHI (DARPHANE) KAZISI-1993 (ÖNRAPÖR)

Doç.Dr.Bekir DENİZ

Yeri:

Seyh Hamid Mahallesi, Güzel Baba sokakta, Somuncuoğulları ve Abdurrahman Güzel evinin yakınında, **Baba Yusuf Hakikî Türbesi** bitişindedir.¹ Kaynaklarda **Melik Mahmud Gazi Hangâhi**² ve **darphane**³ halk arasında ise **darphane** ismiyle tanınır (Res.1-2).

Aksaray tapu idaresinde pafta 13, ada 517, 599 m² parsel 14'de -Melik Gazi Vakfı Tüzel kişiliği- **cami arsası** ismiyle kayıtlı bulunan eser, Konya Vakıflar Bölge Müdürlüğü kayıtlarında da **kargir mescit** adıyla tescillidir (Plan:1).

Günümüzde, bahçeler arasında, düz bir alanda imiş gibi görünen eser toprak seviyesinden 3 metre kadar aşağıdadır: Halk arasında **Bedir Muhtar Tepesi** diye bilinen yakınındaki bir tepenin yamacında yer aldığı için çevresi, zamanla buradan inen topraklarla dolmuştur. Bu nedenle günümüzde, hemen yakınından geçen Nevşehir yolunun birkaç metre aşağısında kalmaktadır. 1974 yılına kadar batı duvarına bitişik bir kerpiç evin, anılan tarihte yıkılması sonrasında da, evin enkazı adeta yığma bir höyük halinde kalmıştır. Daha geç dönemlerde çevresindeki yapılaşmalar sonucu, etrafı evlerle kuşatılmış, bu evlerin çöplüğü gibi kullanılmasıyla da içi ve dışı tamamen pislik ve toprakla dolmuştur.

Eserin batı yönünde halkın **garipler mezarlığı** dediği küçük bir mezarlık vardır (Res.2). Hazine arayıcıları tarafından delik deşik edilen mezarların baş taşları yoktur. Sadece bir tanesi sağlamdır. O da yeni yapılmış izlenimini vermektedir. Üzerinde de herhangi bir yazı mevcut değildir.

Yapının batı yönündeki geniş odası ile, hemen bitişikindeki boş alanlar ve çevresindeki bahçeler ve mezarlıklar Cumhuriyet yıllarının başında,

Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından, bugünkü evlerin sahibi şahıslara, 1992 yılında da yapının girişi önünde bulunan 5 m²'lik alan da, satılmaması hususundaki **ısrarlarımıza rağmen**, dönemin belediyesi tarafından bitişik 28 parsel sahibine satılmıştır. Böylece, yapılaşmalar eserin duvar diplerine

1. Aksaray'daki Türk eserleri hak. bkz. T.Akkaya, **Aksaray (Niğde) Karamanoğlu Eserleri, Zinciriye Medresesi ve Aksaray Ulu Camii**, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Basılmamış Lisans Tezi, Ankara, 1966; O.Özcan, **Aksaray Selçuklu Eserleri**, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Basılmamış Lisans Tezi, Ankara, 1970; İ.H.Konyalı, **Abideleri ve Kitabeleri ile Niğde Aksaray Tarihi**, C.II, İstanbul,1974; B.Deniz, **Aksaray ve Çevresindeki Türk Devri Yapıları Rehberi**, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Basılmamış Lisans Tezi, Ankara, 1976; N.Çetintürk, **Aksaray (Niğde) ve Çevresindeki Türk Eserleri**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Sanatları ve Mimarisi Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1986.
2. Bkz. M.Hamzakadı, "Aksaray'daki Tarihi Yerler", **Haşandağı Gazetesi**, 1966, s. 28.
3. İ.H.Konyalı, **Aksaray Tarihi**, C.I, s.1400'de Darphane olduğunu yazar. Bu konuda M.Hamzakadı, "Aksaray'daki Tarihi Yerler", s. 28'de "II.Kılıçaslan oğlu Gyaseddin Keyhusrev (1204-1211) ve onun oğlu I. İzzeddin Keykavus (1211 - 1219) devirlerinde görevlerde bulunmuş, 1210 yıllarında da Aksaray Emirliği yapmış olan Danışmendoğulları'ndan Yağıbasan Bey'in oğlu Muzaffereddin Melik Mahmud Gazi tarafından inşa ettirildiğini" söyler. Aynı konuda İ.H.Konyalı, **Aksaray Tarihi**, C.I, s.1400-1402'de "bu yapının darphane olduğunu, Melik Mahmud Gazi Hahgahi'nin, Darphane'nin yakınında bulunan Şeyh Hamid Veli Külliyesi (Baba Yusuf Hakikî Külliyesi) arkasında yapıldığını, arkasında da bir sıbyan mektebinin bulunduğunu" yazar. İ.H.Konyalı, **a.g.e.**, C.I, s. 983-987'de "buranın Darphane olduğunu", **a.g.e.**, s. 994-997'de de "burada, Selçuklu Sultanı II. Süleyman Şah, Ertanaoğulları'ndan Gyas-üd-din Mehmed, İlhanlı hükümdarı Gazan Mahmud ve Hüda-bende Mehmed, Karamanoğulları'ndan Mehmed ve İbrahim Bey adına paralar kesildiğini" (basıldığını) iddia eder.

kadar gelmiştir. Son olarak da, 1993 yılında Konya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun izniyle, kuzey yönündeki 27 parselde yapılaşma izni verilmiş, üç katlı bir apartman bina edilmiştir.

Günümüzde **metruk** halde bulunan yapı, hazine arayıcıları tarafından her geçen gün biraz daha tahrip edilmekte, **sahipsizlik ve ilgisizlik yüzünden, sarhoşların barınağı olarak kulanılmaktadır.**

Dış görünüş:

Yapı 1950'li yıllara kadar, içten ve dıştan kesme taş kaplamalı, içerisi moloz taş ve tuğla dolgulu, kuzey yönündeki iki katlı cephesi ile kubbe, tonoz gibi örtüleri tuğla ile bina edilmiş bir eserdir. Dıştaki taş kaplamaları, anılan yıllarda dönemin belediyesi tarafından sökülmüş, üzerini örten ve o yıllarda sağlam olan kubbesi de balyozla çökertilerek malzemeleri başka yapılarda kullanılmak üzere götürülmüştür (Res. 1,2).

Yapının girişi kuzey cephesindedir. Ancak, bu cephe toprak altında kaldığından giriş belli değildir: Günümüzde kapı sövesine ait kalıntıların güçlüğüle görülebilen taç kapısı, içten, geç dönemde taşla örülerek kapatılmış ve önü toprakla doldurulmuştur(Res.5). Bu nedenle yapı bu cepheden sanki tek katlı imiş gibi görünmektedir. Bugünkü toprak üstündeki kalıntılar giriş eyvanı üzerinde yer alan ikinci kata aittir (Res.1), (Şek. 1-2).

Kuzey cephesinde, yapının ortasında, ikinci katın tuğla malzemeyle yapılmış biri yıkık, diğeri sağlam iki odası yer almaktadır. Bu odalardan öndeki yıkılmıştır. İzlerinden kubbe ile örtüldüğü görülmektedir. Arkadaki oda ise kırlangıç tonoz ile örtülmüştür (Res. 1-3), (Şek. 1-2). Bunların sağ ve solunda, bugün sol yandakiler toprak altında kalan, sağ yandakilerin yıkılmış, üzeri tonoz örtülü iki dehliz bulunmaktadır. Bu mekanların gerisinde, yine ortadaki iki katlı mekanın sağ ve sol tarafına, simetrik yerleştirilmiş, üzerleri kubbeyle örtülü, ikişer tane oda mevcuttur. İkinci kat boyunca yükselen bu odalardan sol yandakiler, üst örtüleri dışında, kısmen sağlam, sağ yandakiler ise tamamen yıkıktır. İçleri toprakla dolu bu mekanların sağlam vaziyette bulduklarını tahmin ediyoruz (Res.1), (Şek. 1).

Yapının batı cephesinde 1900 yıllarında mektep olarak inşa edilen ve 1974 yıllarına kadar da ev olarak kullanılan, kerpiçle bina edilmiş bir ev bulunmaktaydı.⁴ Bu evin yıkılmasından sonra, bulunduğu yer adete yağma bir höyük haline gelmiştir. Toprak altından görülebildiği kadarıyla, burada iki tane oda bulunmaktadır: Bunlardan güneybatıda yer alanı daha geniş tutulmuştur. Kalıntılardan devrinde bir kubbeyle örtüldüğü anlaşılmaktadır (Res. 1), (Şek. 1).

Bu yöndeki ikinci oda daha küçüktür. Kalıntılarından, tuğla malzemeli beşik tonozla örtüldüğü

görülmektedir. Üzerinde de kubbeyle örtülü ikinci bir katın yer aldığı izlerinden anlaşılmaktadır (Şek.1-2).

Doğu yönü sade verilmiştir. Eski resimlerinden ve çevredeki yaşlıların ifadesinden bu yönde bir giriş bulunduğu anlaşılmaktaysa da bugün herhangi bir açık yoktur (Res. 2).

Güney yönünde büyük bir eyvan yer almaktadır. Eyvan kuvvetli bir şekilde dışarıya doğru taşkıntı yapmaktadır. Üzerinin kubbeyle örtüldüğü günümüze gelebilen pandantif izlerinden bellidir (Şek. 1).

İç görünüş:

Yapı, Türk sanatında **zaviyeli camiler** diye tanınan bir plan şemasına sahiptir: Ortada üzeri kubbeyle örtülü bir ana mekan yer almaktadır. Geçişleri çökertmeli pandantiflerle sağlanan kubbe yüksekçe bir kasnak üzerine oturmaktadır. Kasnakta, her yöne açılan birer tane büyük pencere mevcuttur. Günümüzde yıkık bulunan kubbe dışarıdan tüm yapıya hakim durumdadır (Res. 1-2), (Şek. 1-2).

Ortadaki ana mekanın güneyinde büyükçe bir eyvan mevcuttur. Üzerinin kubbeyle örtüldüğü anlaşılan bu mekanın kubbesi yıkıktır. Doğu ve batı duvarlarında, günümüzde kapatılmış vaziyette bulunan, tuğladan yapılmış, sivri kemerli birer pencere mevcuttur (Şek. 1).

Doğu yönünde, kuzeydoğu köşesinde bir oda yer alır. İçerisinde bir ocağın bulunduğu mevcut baca izinden anlaşılan odanın döneminde, geçişleri Türk üçgenleriyle sağlanan bir kubbeyle örtüldüğü anlaşılmaktadır. Kubbesi bugün yıkıktır (Res. 2), (Şek. 1).

Kuzeydoğu köşesinde bulunan eyvan küçük tutulmuştur. Üzeri beşik tonoz örtülmüştür. Ana mekana sivri kemerle bağlanan eyvanın doğu duvarında da ne olduğu pek anlaşılmayan bir niş yer almaktadır. Burasının, devrinde kapı olarak kullanıldığı çevredeki yaşlılarca iddia edilmektedir (Şek. 1).

Yapının batı yönü düz bir duvar halindedir. Burada iki tane giriş izi mevcuttur. İçleri toprakla dolu bu kapıların, duvarın gerisindeki iki odaya açıldığı anlaşılmaktadır. Kuzeybatı köşesinde duvara yaslanmış bir merdiven yer alır. Yapının girişi üzerindeki ikinci kat odalarına çıkışı sağlayan bu merdiven 1980 yıllarına kadar sağlam haldeydi. Günümüzde yıkık vaziyettedir (Res.4), (Şek. 1).

4. 1990 yıllarında inşa edilen okul, Kılıçaslan Mektebi veya Tekkezade Mektebi adıyla anılmaktaydı ve Aksaray'da açılan ilk resmi okul binasıydı. Yapının malları Vakıflar tarafından şahıslara satıldığında mektep te Müşteba Öztürk'e satılmış ve yıkılıncaya kadar ev olarak kullanılmıştır (Mahalle sakinlerinden Sayın Abdurrahman Güzel -90 yaşlarında, adigeçen mektep mezunu-ve Hüseyin Fazıl Somuncuoğlu'nun -82 yaşında, Aksaray Rüştüye Mektebi mezunu- 14.7.1993 günü sıfahen verdikleri bilgilere göre).

Sözkonusu merdivenin hemen altında yer alan bir kapıyla, esere girişi temin eden eyvan olarak kullanılan ve ön cephedeki mekanlara geçişi sağlayan bir dehlize girilir: Devrinde, yapının taç kapısı arkasındaki bu mekanın duvar izlerinden, sonradan örülerek kapatıldığı, dışarıdan da toprakla doldurulduğu anlaşılmaktadır (Res.4). Üzeri aynalı çapraz tonozla örtülü bu eyvanın tonozunun üzeri beş panoya bölünmüş, bunların da içleri sırsız tuğla ve çinilerle süslenmiştir (Res.5-6), (Şek.1).

Adigeçen eyvanda, ana mekandan girişte, simetrik yerleştirilmiş birer kapı yer alır. Ön cephe-den kubbeli odalar şeklinde görülen odalara girişi sağlayan bu kapılar ağızına kadar toprakla doludur. Yine bu dehlizin devamındaki, simetrik yerleştirilen birer kapıyla da dışarıdan toprak altında kaldıkları görülen tonoz örtülü hacimlere geçilmekte-dir (Şek:1).

Süsleme:

Yapının, 1895 yıllarında Aksaray'ı ziyaret eden **F.Sarre**'ni verdiği bilgilerle⁵, eseri bizden çok önce gören **İ.H.Konyalı**'nın ifadesinden⁶, çok gösterişli olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, günümüzde harap bir vaziyettedir: Dışarıda herhangi bir süslemesi yoktur. Cephesi tamamen toprak altında kaldığından yapıya dıştan hareketlilik verebilecek bir ize tesadüf edemedik. Halbuki, F. Sarre, "*cephesinin sanatsal etkisini halâ sürdürdüğünü*" belirtmektedir. Bugün, ancak ortadaki ana mekanın abidevi görünümü, tüm bakışları üzerine çekmektedir (Res. 1).

Tüm süsleme içeride toplanmıştır. Sayın F.Sarre "*pekçok yüzeyin firuze renkli çinilerle süslü olduğunu*", İ.H. Konyalı da "*Darphane'nin diğer yerlerinde de çiniler vardır*" diye söylemekteyse de, bugün ortadaki ana mekanda hiç bir süsleme yoktur. Sadece batı yönündeki küçük eyvanın güney ve kuzey duvarlarında simetrik yerleştirilmiş, harçla yapılmış, yan yana üçer adet pano izi mevcuttur. İçerisinde süsleme bulunmayan bu panoların geç dönemde, mala ile yapıldığını tahmin ediyoruz (Res.4).

Eserin tüm süslemeleri, zemin kattaki, ana mekandan girilen, bugün çıkışı bulunmayan, aynalı çapraz tonoz örtülü eyvanda toplanmıştır (Res. 4), (Şek. 1): Devrinde girişi olarak kullanılan bu eyvanın, günümüzde ana mekanın girişinde, taş söveli, zemini toprakla dolduğu için basık gibi görünen, sivri kemerli bir kapı yer almaktadır. Sözkonusu kapı, Aksaray yöresine özgü, nemden çabuk etkilenen, **köveke taşından** yapılmıştır. Bu nedenle süslemeler de dahil birçok yeri ufalanıp dökmüştür. Kapı iki süsleme kuşağı ile çerçelenmiştir. İlk bordür birbirine geçmeli, kırık hatlardan meydana gelen, geometrik desenlerle süslüdür. Aradaki düz bir silmeden sonra görülen ikinci kuşak saç örgüsü şeklindedir. Kapı kemerinin iki yanında, 1972 yılında iyi bir durumda bulunan, gü-

nümüzde çok az bir kalıntısı mevcut, simetrik yerleştirilmiş birer gülbezek bulunur. Kapı köşelikleri bozulmuş vaziyettedir (Res.4).

Giriş eyvanın üzeri, bugünkü haliyle firuze renkli çiniler ve sırsız tuğlalarla süslüdür.⁷ 1972-1992 yılları arasında, değişik tarihlerde yaptığımız araştırmalarda çinilerin kısmen sağlam olduğunu, daha sonraki yıllarda hazine arayıcıları ve çocuklar tarafından tahrip edildiğini gördük. 1993 yılı Mart ayındaki son ziyaretimizde, sözkonusu dehlizin, sarhoşlar tarafından sığınak şeklinde kullanıldığına tanık olduk; içeride ateş yakıldığından **çini süslemeler tanınmayacak derecede isle kaplanmış vaziyettedir** (Res. 5-6).

1993 yılı öncesinde çektiğimiz fotoğraflar ve yaptığımız araştırmalara göre sözkonusu holün üzerini örten tonoz harç, içine gömülmüş sırsız tuğlalarla beş panoya bölünmüştür. Ana mekana açılan kapıdan girişteki ilk örnek yarım altıgen, diğerleri altıgen şekillidir. Bu panolardan her biri döneminde, farklı geometrik şekilli, tek renk firuze renkli çiniler ve sırsız tuğlalarla bezeliydi. Ancak bu süslemelerin büyük bir bölümü günümüzde sırlar döküldüğü için sırsız tuğla gibi görünmektedir (Res. 6).

Yapıyı bizden evvel gören sayın **M.Meinecke** de tonoz üzerinde yine beş süsleme panosu bulunduğunu belirtmekte fakat, çizimlerini vermediği süslemelerin iki tür bezemeye sahip olduğu ve bunların ritmik olarak birbirini tekrar ettiğini söylemekte ve bunu A B A B A şeklinde bir sembolle açıklamaktadır.⁸ Ancak, süsleme panolarından her birisi farklı süslemeye sahiptir ve birbirini tekrar eden hiç süsleme yoktur (Res.5).

- 1895 yılında Aksaray'ı ziyaret eden F.Sarre, **Reise in Kleinasien**, Berlin, 1896, s.94-95'de "Aksaray'ın günümüze gelebilen tarihi eserlerinden geriye viraneler halinde bir hamam, iki güzel kubbesi bulunan, tahrip edilmiş Yusuf Hâkiki tekkesi ile, bu tekkenin Sultan Han'na bakan caddé üzerindeki küçük tekke (namaz evi) kalmıştır: Bu tekkenin cephesinde, üzeri aynalı tonoz örtülü dehliz bulunmaktadır. Bütün yapı, parlak olmayan kırmızı (sırsız tuğla) ve parlak mavi (firuze) renkli, son derece küçük mozaik çinilerle kaplıdır. Bunlar geometrik bir süsleme meydana getirirler. Bu çinilerin arasında, beyaz renkli, dikkat çekici harç tabakası bulunmaktadır. Bunun dışında pekçok yüzey firuze renkli mozaik çinilerle süslüdür. Tüm cephe şimdiki durumuyla bile sanatkarane etkisini halâ korumaktadır" diyerek yapının devrinde çok süslü olduğunu belirtir (Kitabın bu bölümüne ait çevirisi 30.3.1993 tarihinde sayın Prof.Dr. Kasım Eğitim tarafından yapılmıştır. Yardımları için kendisine teşekkür ederim).
- İ.H.Konyalı, **Aksaray Tarihi**, C.I, s. 983-987.
- Sayın İ.H.Konyalı, **Aksaray Tarihi**, C.I, s.987'de "Ana kapıdan girince sağa açılan dehlizin tonoz kubbesindeki beş yuvarlak medalyonu domates, mavi ve yeşil renkli çiniler süslüyor" diye yazarsa da, firuze dışında renk yoktur. Domates dediği renk de sırsız tuğlanın rengi olmalıdır.
- M.Meinecke, **Fayencedekorationen Seldschukischer Sakralbauten in Kleinasien**. Teil II, Tübingen 1976, s.22.

Tarih:

Yapının kitabesi yoktur. Tarihi kaynaklarla⁹, çinilerine dayanarak tarihlenen sanat tarihçilere göre XIII. yüzyılda yapılmıştır.¹⁰ Bazı eserlerde ise, yine çini süslemelerine bakılarak XV. yüzyıla tarihlenmektedir.¹¹

Esere adını veren **Melik Mahmûd Gazî**, tarihi kaynaklara göre, Danişmendli hükümdarlarından **Nizâmeddin Yağıbasan**'ın oğludur.¹² Asıl adı **Muzafferüddin Melik Mahmûd Gâzî**'dir. Selçuklular zamanında uç Türkmenlerinin başında iken, kardeşi **Zahireddin İli** ve **Bedreddin Yusûf** ile birlikte Selçuklu hükümdarlarından **Gyaseddin Keyhusrev**'in hizmetine girmiş, adigeçen sultanın ikinci kez tahta çıkmasında yardımcı olmuşlardır. Gyaseddin Keyhusrev (1204 - 1211) ve I. İzzeddin Keykavus (1211 - 1219) devirlerinde görevlerde bulunan Muzafferüddin Mahmûd, yine kaynaklara göre, 1210 yıllarında Aksaray emirliği yapmıştır.¹³ Ayrıca, dedesi Melik Gazî tarafından inşa ettirilen Kayseri Ulu Camii'ni (1205), kızı Atsız Elti de, Kayseri Kölük Camii'ni (1210) tamir ettirmiştir. Muzafferüddin Mahmud Kayseri'de ölmüştür. Türbesi Ulu Camii'nin gününde bulunan medresedir.¹⁴

Eserin bitişiğindeki mezarlıkta şimdilik, yapının inşa tarihiyle ilgili ipucu verebilecek bir mezar taşına rastlamadık. Ancak, mezarlığın güneyindeki avlu duvarında, sonradan yapılmış bu duvara yerleştirilmiş, nereden getirildiğini bilmediğimiz, çevredeki yaşlıların ve kaynakların yapıya ait olduğunu ileri sürdükleri,¹⁵ mermer iki yazıt mevcuttur.¹⁶ (Res. 7): Bunlardan üsttekinde, iki yanı birer gül-bezek ile süslü, iki kartuş içinde, birbirini takip eden iki yazı yer alır. Burada, **Mü'min Süresi**'nin 16. âyeti verilmiştir. Bu âyet ile kitabenin yazılışı ve Türkçe açıklaması şöyledir.¹⁷

1. **لَمَّا طَرَكَ الْيَوْمَ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ**
2. **تَارِيخٌ فِي شَعْبَانَ مَعْظَمِ سَنَةِ ١٠٨٥**
Türkçesi:

1- Bugün (kıyamet günü) mülk kimindir?

2- Bir olan, kahhar olan Allah'ındır. 1085 (M. 1674) yılının Şa'ban ayında.

Kapı lentosu gibi görünen, alttaki ikinci yazı bir hadistir. Baş tarafı eksik olan bu hadisin yazılışı ve Türkçesi şöyledir:

النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الدُّنْيَا -
مَرْعَاةَ الْآخِرَةِ وَقَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ

الدُّنْيَا سَاعَةٌ وَغَلَبَهَا طَاعَةٌ

1- Peygamber S.A.V. buyurdu: Dünya ahiretin tarlasıdır. Peygamber Aleyhisselam buyurdu: Dünya kısadır, onu taatle geçir.

Melik Mahmud Gazî Hangâhı'nın bir şeyhi ve dokuz müridi olduğunu¹⁸, Fatih Sultan Mehmed, II. Bayezid, Kanuni Sultan Süleyman ve III. Murad devrinde vakıflarının bulunduğunu, II. Mustafa ile Sultan Abdülaziz zamanına ait beratlardan da vakıflarının aynı şekliyle devam ettiğini ve yine bir şeyh ve dokuz müridinin bulunduğunu öğreniyoruz. Fatih Sultan Mehmed devrinde vakıflarının Hz. Bâbâ Yusûf tarafından idare edildiğini, yine bu dönemde hanıkaha ait yedi vakıf maldan senelik gelirin 8500 akçe olduğunu, III. Murad zamanında da Kanuni dönemindeki vakıfların korunduğunu, hanıkaha ait Gazıcık Köyü ve Kavak Köyü gelirlerinin Şeyh Hamidzade Bâbâ Yusûf oğlu Şeyh Evhad-üd-din tasarrufunda bulunduğunu, bu köylere daha sonra Bâbâ Musa'nın tasarruf ettiğini, yine III. Murad zamanında hanıkahın şeyhliğini Şeyh

9. Bkz. M. Hamzakadı, "Aksaray'daki Tarihi Yerler", **Hasandağı Gazetesi**, 1966, s. 28; İ.H. Konyalı, **Aksaray Tarihi**, C.I, s. 987'de H. 593 (M. 1196) yılında buraya basılan paraların varlığına dayanarak, II. Süleyman Şah zamanında (H. 1193-1204) yapılmış olabileceğini belirtir.

10. Ş. Yetkin, **Anadolu Türk Çini Sanatının Gelişimi**, İstanbul, 1972, s. 43'de giriş dehlizindeki çinilerin teknik ve süsleme özelliklerine dayanarak, "erken bir tarihlenirmeyi mümkün kıldığını" (aynı kitabın 1972 baskısında s. 42 - 43'de *Darphane* başlığı ile anlatılan bölüm 1988 baskısında yoktur). G. Öney, **Türk Çini Sanatı, Türkîş Tile Art**, İstanbul 1976, s. 21-22'de yine çini süslemelerine dayanarak "XIII. yüzyılın başlarında yapıldığını" söyler.

11. M. Meinecke, a.g.e., s. 23.

12. İ.H. Konyalı, **Aksaray Tarihi**, C.I, s. 1402.

13. M. Hamzakadı, "Aksaray'daki Tarihi Yerler", **Hasandağı Gazetesi**, 1966, s. 28.

14. Danişmendliler ve Muzafferüddin Mahmud hakkında geniş bilgi için bkz. M.H. Yınanç, "Danişmendliler Maddesi", **İslâm Ansiklopedisi**, C.III, İst. 1971, s. 468-479; O. Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İst. 1971, s. 113 dipnot 3, 272 ve dipnot 2; **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C.VIII, İst. 1989, s. 139; O. Aslanapa, **Türk Sanatı**, C.II, İst. 1973, s. 20-21

15. Bkz. İ.H. Konyalı, a.g.e., C.I, s. 894.

16. E.N. Çetintürk, a.g.e., s. 82-96'da bu eseri tanıtır ancak, sözkonusu kitabeden bahsetmez.

17. Kitabe, Aksaray'daki Türk Eserleri hakkında hazırladığımız lisans tezi çalışması sırasında, 1972 yılında, ilk kez, Ankara'lı merhum foto ressam sayın Yaşar Erçil tarafından okunmuştur. Kendisini rahmetle anıyorum. Ancak, okunuştaki yanlışlar bulunduğu için 1993 yılında, doğru şekliyle sayın Prof. Dr. Hakkı Önkâl ve Prof. Dr. Ali Yardım ve bir vesileyle yapıyı birlikte gördüğümüz Doç. Dr. Mikail Bayram tarafından yerinde yeniden okunmuştur. Yardımlarından dolayı kendilerine teşekkür ederim.

Lento şeklindeki taş üzerinde bulunan hadiste baştan üç harf eksik verilmiş veya başka bir yerden getirilmesi sırasında, baş tarafına ait bölümü getirilmemiş, ya da kaybolmuştur. Bu eksiklik sayın İ.H. Konyalı tarafından da farkedilmiştir. İ.H. Konyalı, **Aksaray Tarihi**, C.I, s. 984-985'de haklı olarak baştan ilk üç harfin eksik olduğunu söyler.

18. M. Hamzakadı, "Aksaray'daki Tarihi Yerler", s. 28; İ.H. Konyalı, **Aksaray Tarihi**, C.I, 1299.

Hâmid Veli evladından Mehmed ve Hasan'ın yaptığını kaynaklardan öğreniyoruz¹⁹.

Çevredeki yaşlıların verdiği bilgilere göre, Cumhuriyet yıllarının başlarında, eserin batı yönündeki büyük odanın bulunduğu yaklaşık 85 m²lik bölüm, kerpiç malzemeyle okul haline getirilmiş, Tekkelerin kapatılması sırasında, çevresindeki tüm vakıf arazileri, yapının mezarlık alanları, yapının batı yönündeki, bugün kazı yaptığımız odası (eski mektep) dahil dönemin Vakıflar Genel Müdürlüğüne satılmıştır. Günümüzde şahıs malı durumundaki bu oda 1974 senesine kadar ev olarak kullanılmış, bu tarihte yıkılmış. Bugün sadece eserin orta kubbesinin bulunduğu alan, güney ve doğu yönündeki eyvan ile doğu yönündeki küçük oda Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün malıdır.

Yine yaşlıların ifadesine göre, ortadaki kubbe örtülü mekan ile, eyvan ve doğu yönündeki küçük oda 1940 - 50 yıllarına kadar cami olarak kullanılmış, bu tarihlerden sonra terk edilmiştir. 1974 yıllarında da çok harap olduğu için Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce içerisi temizlenmiş ve ana eyvan ile doğu yönündeki odanın bazı bölümleri sağlamlaştırılmıştır (Res.2).

DEĞERLENDİRME

Melik Mahmud Gazi Hangâhi kesme taş kaplı, moloz taş ve tuğla karışımı bir malzemeyle bina edilmiştir. Bugünkü haliyle, ortadaki üzeri kubbe örtülü ana mekanın etrafına yerleştirilmiş, giriş eyvanı da dahil üç eyvan ile, güneydoğu köşesine yerleştirilen bir oda ve batı yönündeki iki odadan meydana gelen bir kuruluşa sahiptir. Kuzey cephesindeki girişin üzeri iki, diğer bölümleri tek katlıdır (Res. 1), (Şek. 1-2).

Söz konusu yapı plan açısından, cephesi dışında, zaviyeli camilere benzer. Şehir, kasaba ve köylerde veya yollar üzerinde kurulmuş, içinde belli bir tarıkata mensup şeyh ve dervişlerin yaşadığı, dini ibadet ve ayin yaptıkları ve gelip geçen yolcuları bedava misafir ettikleri yapılar zaviye diye bilinir. Zaviyeler XIV - XV. yüzyıla kadar zaviye, ribat, hangâh (hangah) buka, savama, düveyre, medrese; bu yüzyıldan sonra imaret, tekke, dergâh, asitane gibi, zaman ve mekana göre değişen isimler almışlardır.²⁰ Anadolu Türk Sanatında, gelişimi kolonizatör Türk dervişlerine bağlanan²¹ zaviyelere daha sonraları, planına bakarak **Ters (I) tipi Camiler, Bursa Tipi Camiler, Çapraz-Mihverli Camiler ve nihayet Zaviyeli Camiler** gibi değişik isimler verilmiş ve daha çok **zaviyeli camiler** adıyla tanınmıştır.²²

Söz konusu bu yapılarda üzeri kubbeye örtülü bir ana mekan yer alır. Bu mekanın iki yanında, birer kapıyla bu mekana, daha geç örneklerde ana mekana ve dışarıya açılan birer tabhane odası görülür. Turhal (Tokat) Dazya Köyü Zaviyeli Cami (1375), Bursa Yıldırım Bayezid Camii (1400),

Bursa Yeşil Camii (1419-20), Amasya Bayezid Paşa Cami (1414-19) gibi örneklerle benzer şekilde, bazen tabhanelerde alçıdan yapılmış ocaklar da bulunabilir.²³ Yine klasik örneklerde, yapının önünde üzeri kubbelerle örtülü bir son cemaat mahalli görülür.

Zaviyeli camilerin, İstanbul Mahmud Paşa Camii (1462), İstanbul Murad Paşa Camii (1470-71), Afyon Gedik Ahmet Paşa Camii (1482) gibi örneklerinde ortadaki kubbeli mekanın gerisinde, ortadaki mekana eş büyüklükte bir kubbeye örtülü ikinci bir oda daha bulunabilir. Türk Sanatı Tarihinde ard arda eşdeğerde iki kubbeye örtülü camiler veya çift büyük kubbeli camiler diye de adlandırılan²⁴ bu yapıların her iki kubbeli mekanın yan taraflarında, yine kubbe veya tonozla örtülü küçük hücreler yer alabilir. Yapının önünde de genellikle bir son cemaat mahalli görülür. Melik Mahmud Gazi Hangâhi'nde da, adı geçen camilerdeki gibi, ard arda iki kubbeli mekan yer almakta, bu mekanların etrafında da odalar bulunmaktadır.

Melik Mahmud Gazi Hangâhi cephesinin iki katlı verilmesi ve çini süslemelerinin Anadolu Selçuklu devri çinilerinin klasik şemasını taşıdığı için yu-

19. F.N.Uzluk, **Fatih Devri Karaman Eyaleti Vakıfları Fihristi**, Ankara, 1958, s. 56; I.H.Konyalı, "Aksaray Ulu Cami", **Vakıflar Dergisi**, C.X, s. 286; I.H.Konyalı, **Aksaray Tarihi**, C.I, s.523, 638, 1292-1301, 1400-1404'de Hangâhin vakıf ve vakifyelerini verir. Geniş bilgi için bkz. I.H.Konyalı, **a.g.e.**, ve sayfalar.
20. Zaviyenin tanımı, dini, sosyal ve tarihi açıdan geniş bilgi için bkz. A.Y.Ocak, "Zaviyeler", **Vakıflar Dergisi**, S.XII, Ankara 1978, s. 247-269.
21. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ö.L.Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", **Vakıflar Dergisi**, C.II, Ankara 1942, s. 279-386; S.Eyice, **Zaviyeli Camiler**, s.23-29; A.Y.Ocak, **a.g.e.**, s.254-261.
22. Bu tip isimlendirmeler hakkında bkz. S.Eyice, "İlk Osmanlı Devrinin Dini-İhtimai Bir Müessesesi Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler", **İktisat Fakültesi Mecmuası**, C.XXIII, 1962-663, s.1-2, s.1-80; A.Kuran., **İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami**, Ank.1964, s. 64; A.Doğan, **Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları, Tekkeler, Zaviyeler ve Benzer Nitelikteki Futu-vet Yapıları**, İstanbul, 1977.
23. Söz konusu camiler hakkında bkz. A.Gabriel, **Monuments Turcs d'Anatolie**, Paris, 1934, C.II, s. 25-31; E.H.Ayverdi, **Osmanlı Mi'marisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri**, 806-855 (1403-1451), C.II, İstanbul 1972, s.4-25, 46-94; E.H.Ayverdi, **İstanbul Mimari Çağı'nın Menşei Osmanlı Mi'marisinin İlk Devri (630-805) (1230-1402)**, İstanbul, 1966, s. 419-440; A.Kuran, **İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami**, Ank.1964, s.80; E.Yurdakul., "Tokat Vilayeti'nin Gümüştop (Dazya) Köyü'ndeki XIV. Yüzyıla Ait Eski Eserler", **Vakıflar Dergisi**, S.VIII, Ankara 1969, s.243-248; **Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler**, Ankara, 1972, s.209 -213; O.Aslanapa, **Osmanlı Devri Mimarisi**, İstanbul, 1986, s.25-28, 37-44.
24. Bkz. A.Kuran, **İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami**, s. 90-98.

karıda adigeçen yapılardan ayrılır. Ayrıca, erken bir tarih gösterdiğinden, bu yapılardan etkilenmiş, muhtemelen onlara örneklik etmiştir.

Melik Mahmud Gazi Hangâhı plân şekli bakımından daha çok hangâh ismiyle anılan yapılara benzer: Sözkonusu yapılar arasında da Konya Sahip Ata Hangâhı (1279), Afyon - Boyalıköy Kureyş Baba Hangâhı (1210)²⁵, Çorum - Mecitözü Elvan Çelebi Tekkesi (1282-83) ile benzerlikler taşır.²⁶ Adı geçen her üç yapı da zaviyeli camilerin öncüsü sayılan erken tarihli eserlerdir. Ancak, Konya Sahip Ata Hangâhı ve Çorum-Mecitözü Elvan Çelebi Tekkesi'nde, Melik Mahmud Gazi Hangâhı'nda gibi, ikinci kat yoktur. Bu yönüyle sözkonusu eserlerden ayrılır. Girişinin iki katlı verilmesi bakımından özellikle Boyalıköy Kureyş Baba Hangâhı'na benzer.

Anadolu'da benzer şekilde, giriş eyvanının üzeri aynalı çapraz tonozla örtülen ve beş panoya bölünerek çinilerle süslenen örneğini tanımadığımız sözkonusu eserin çini süslemeleri de ilginçtir: Malzeme, teknik ve geometrik süslemeleriyle klasik Selçuklu çini süslemelerine benzeyen bu süslemelerin benzerlerini Aksaray'daki, XIII. yüzyılın ilk yarısında inşa edilen Cıncıklı Mescid ile, Anadolu'daki Sivas İzzeddin Keykavus Darüşşifası'nda bulunan türbenin (1219-20) çini süslemeleriyle, Amasya Gök Medrese Cami bitişiğindeki türbe kasnağındaki çinilerde, Konya Sırcalı Medrese ve Tokat Gök Medrese'nin ana eyvanlarının yan bordürleri üzerinde de bulmak mümkündür.²⁷

Melik Mahmud Gazi Hangâhı'nı, plan şekli açısından Konya Sahip Ata Hangâhı (1279), Afyon-Boyalıköy Kureyş Baba Hangâhı (1210), Çorum Mecitözü Elvan Çelebi Tekkesi (1282-83) ile benzerliği, onlar gibi XIII. yüzyılda, giriş eyvanında bulunan çini süslemelerin özelliklerine dayanarak tarihleme yapan sayın Şerare Yetkin ve Gönül Öney'in fikirlerine katılarak, XIII. yüzyılın başlarında inşa edildiğini kabul ediyorum.

SONUÇ:

Melik Mahmud Gazi Hangâhı'nın, günümüzde hangi amaçla inşa edildiği bilinmemekle beraber, Türk Sanatı Tarihinde Zaviyeli camiler diye anılan, gelişim açısından medrese, tekke, zaviye gibi yapıların planına bağlanan eserler tipinde inşa edilmiş, kuzey cephesindeki girişinin iki katlı verilmesiyle ilginç bir yapıdır.

Muhtemelen XIII. yüzyılın başlarında inşa edilmiştir. Cephesinin iki katlı düzenlenişi ve giriş eyvanını örten tonozunun çinilerle süslenişi bakımından, Anadolu Selçuklu sanatının ikinci bir örneği bilinmeyen, nadir örneklerden birisidir.

Sözkonusu yapının günümüzde, iki katlı cephesinin birinci katı ile, beden duvarlarının büyük bir bölümü toprak altındadır. Çevreden atılan pisliklerle içi ve dışı tamamen dolmuş vaziyettedir.

Son yıllarda hazine arayıcıları tarafından harabe haline çevrilmiştir. İlgisizlik ve bakımsızlık yüzünden, içerisinde sarhoşların barındığı metruk bir yapı haline gelmiştir.

Temizlik Çalışmaları:

Etrafıca tanıttığımız bu yapının acilen çevre temizliği ve bilimsel kazısının yapılarak rölevelerinin çıkartılması ve restorasyon projesinin hazırlanarak, onarılması ve yeniden Türk kültürüne kazandırılması gerektiği düşüncesiyle, 10.5.1993 yılında, çevre temizliği, bilimsel kazısını yapmak ve röleve projesini hazırlamak üzere, bir rapor düzenleyerek ilgili Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne başvurduk.²⁸

Vakıflar Genel Müdürlüğü 25.6.1993 tarih ve B.02.1.VGM.0.10.00.01/68.00/4040-93 sayılı yazısıyla dileğimizi Konya Tabiat Varlıklarını Koruma Kuruluna ilettiler. Kurulun 7.7.1993 tarih ve 1698 sayılı yazısıyla da kazı yapmamıza izin verildi.

İlgili kurumlardan izin almamıza rağmen Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce hiçbir ödenek verilmedi. Para talep etmeksizin kazı yaparsak bir sorun olmadığı söylendi. Biz de bunu kabullenerek, bir

25. Yapılar hakkında bilgi plan için bkz. M.Akok, "Konya'da Sahip-Ata Hangah, Camiinin Röleve ve Mimarisi", *Türk Arkeoloji Dergisi*, S.XIX-II, 1970, Ankara 1972, s.5-38; İ.Bilgin, "Über Die Tekke- Architektur Des 13. Jahrhunderts In Anatolien", *Fifth International Congress of Turkish Art*, Budapest 1978, s.183-190; S.Eyice, "Anadolu'da Orta Asya Sanat Geleneklerinin Temsilcisi Olan Bir Eser: Boyalıköy Hangahı", *Türkiyat Mecmuası*, C.XVI, 1971, s.39-56; O.Aslanapa, *Türk Sanatı*, C.II, İstanbul, 1972, s. 83; *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, C.I, Ankara, 1972, s.146-150; E.Madran, "Afyon-Sincanlı, Boyalıköy Yapı Grubu", *Röleve ve Restorasyon Dergisi*, C.I, Ankara, 1974, s.145-166.
26. Geniş bilgi, plan ve kesitler için bkz. S.Eyice, "Çorum'un Mecitözü'ünde Aşık Paşa-Oğlu Elvan Çelebi Zaviyesi", *Türkiyat Mecmuası*, C.XV, 1968, s.211-244 (Alm. Die Zaviye Des Elvan Çelebi, Sohn Von Aşık Paşa in Mecitözü Bei Çorum", 245-246).
27. Bu konuda bkz. B.Deniz, *Aksaray ve Çevresinde Türk Devri Yapıları*, s.13-16, 41-44; G.Öney, *Türk Çini Sanatı*, *Turkish Tile Art*, İst. 1976, s. 21; Ş.Yetkin, *Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişimi*, İst.1972, S.35; Ö.Bakırer., "Aksaray Cıncıklı Mescid Ön yüz Deseni İçin Bir Deneme", *Suut Kemal Yetkin'e Armağan*, Ankara, 1984, s.90; Ö.Bakırer, "Aksaray Cıncıklı Mescid'in Ön Yüzündeki Geometrik Örgü Düzenlemelerinin Tasarımı İçin Bir Deneme", *IX. Vakıf Haftası Kitabı*, Ank.1992, s. 213-226.
28. 1990 yılında, Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne, sözkonusu eserin harap olduğu ve acilen kurtarılması gerektiğine dair başvuruda bulunduk. İlgili Genel Müdürlüğün 30.01.1991 tarihli yazısındaki "eski Darphane binası, toprağa gömülü ve üst örtüleri yıkık olduğundan, öncelikle araştırma ve hafriyatı yapılarak, restorasyon projeleri hazırlanacak, bilahare de, önümüzdeki yıllarda onarıma alınmasına çalışılacaktır" şeklindeki cevabi yazısına dayanarak, 10.5.1993 günü ilgili Genel Müdürlüğe tekrar başvuruda bulunarak, istedikleri şekilde, Darphane'nin çevre temizliği, bilimsel kazısının yapılması ve röleve projesini hazırlamaya talipçi olduğumuzu bildirdik ve gerekçeli raporumuzu bir dosya halinde sunduk.

işe başlamanın yarıyarıya bitirmek demek olduğu düşüncesiyle, çalışmaya koyulduk (Res.8-9).

Başkanlığımızdaki kazı ekibinde Öğretim Görevlisi Restoratör Mimar R. Eser Gültekin (Dokuz Eylül üniversitesi), Mimar Nazife Aslan, Araştırma Görevlisi Mükerrrem Kürüm (Aydın Adnan Menderes Üniversitesi) ile, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji-Sanat Tarihi Bölümü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı öğrencileri Füsun Aydeniz, Deniz Önen, Şenay Özgür, Oğuz Kahraman, Salim Tayfun Yıldız, Serter Özkır ve Harun Ürer görev aldılar.

Aksaray Valiliği ile görüşerek kalacak yer talebinde bulunduk: Aksaray Meslek Yüksek Okulu ile yapılan görüşmeler sonrasında okulun misafirhanesinde kalmamıza izin verildi²⁹. Şehrin ileri gelenlerinden sayın Orhan Ağaçlı, Aksaray-Nevşehir yol kavşağında bulunan Ağaçlı turistik tesislerinde, üç öğün, sabah, öğle ve akşam yiyeceğimizi vermeyi kabullendi³⁰. Aksaray belediyesi kazı malzemelerimizi aldı. Ayrıca, kaldığımız yerle Orhan Ağaçlı tesisleri ve kazı alanı arasında gidiş gelişimizi sağlamak üzere bir minübüs temin etti³¹. Bazı Müteahhitler de işçi temin ettiler³².

Aksaray Kadastro Müdürlüğü yapının yerinin tesbiti için iki elemanını görevlendirdi³³. Aksaray Belediyesi Harita Bilgi İşlem Merkezi elemanları yapının gritlemesini yaptılar³⁴ (Şek. 3). Plan için ölçü alımında TEK'in merdivenli araçlarından faydalandık³⁵(Res.10).

Yapının batı yönündeki odası dahil, kapı önüne kadar tüm çevresi şahıslara satıldığı için kazıya nereden başlayacağımıza karar vermekte hayli güçlük çektik: Kuzey yönündeki girişin hemen önünde bulunan 5 m² lik alan belediye tarafından şahıslara satıldığı için müdahalede bulunamadık. Doğu yönündeki mezarlık belediyeye aitti. Güney yönünden sulama arğı geçtiğinden kazı yapamadık. Arğın iptali için Devlet Su İşleri müracaat ettikse de mevsimin yaz olması ve bahçelerin sulanması nedeniyle, bunu başaramadık.

Çaresizliğin verdiği cesaretle batı yönündeki odaların üzerinde bulunan evin enkazını temizleme karar verdik: Öğrencilerimizin gayretiyle önce boyu bir metreyi aşan otları temizledik (Res.2). Müteahhitlerden 10 günlüğüne rica ederek aldığımız iki işçi ile birlikte öğrencilerimiz 5 x 5 m. gritlediğimiz alanda B-C-D-1,2,3 karelerini tabakalar halinde kazmaya başladı (Şek. 3) (Res.8-9). Bir yandan da toprakları elekten geçirdik. Amacımız darphane denilen yapıdan gerçekten para bulabilmektir. Ancak, bir aylık elemekten sonra, belki de tesadüfen düşürülmüş, C-2 karesinde, çok yıpranmış ve okunamayacak halde bakır bir para ile, D-2 karesinde ön yüzünde, **Sultan Abdülaziz tuğrası** ve hemen altında **sene 4** yazısı, arka yüzünde devren: **<azze-nasrühü - duribe fi Kostanti-**

niyye sene 1277 yazılı bir para bulabildik. Söz konusu paranın, günümüz Türkçesiyle, önyüzde "Sultan Abdülaziz'in -tahta çıkışının- 4. senesinde", arka yüzünde devren: "Onun -Allahın-yardımları bol olsun, sene 1277'de (M.1865) İstanbul'da darp edildi" yazılıdır³⁶.

Kazı ilerledikçe toprak altından önce okul, daha sonra ev olarak kullanılan yapının, çoğunluğu eserin orijinal taş ve tuğlalarıyla örülerek yapılmış, temeli çıkmaya başladı: Çevredeki yapıyı tanıyan halkın da yardımıyla, güneydoğuya bakan kapısının bulunduğu alanda yoğunlaştırdığımız kazıda evin girişini bulduk. Bir süre sonra pencerelerin üzerine ve duvar aralarına yerleştirilen çürümüş vaziyetteki ahşap kirişler ortaya çıktı. Daha sonra evin, betondan yapılmış salon tabanını ortaya çıkardık (Res.8-9), (Şek.3).

Toprağın elenmesi sonucunda, birçoğu kerpiçlerin içinde, 217 adet seramik parçası ortaya çıktı: Çok küçük parçalar halinde ve aralarında

29. Kalacak yer konusu ile Kadastro Müdürlüğü, TEK gibi resmi dairelerce yapılacak işlerimizde yardımlarını esirgemeyen Aksaray Valisi sayın Aslan Yıldırım ile, Aksaray Meslek Yüksek Okulu Müdürü sayın Doç.Dr.Halil Başa teşekkürü borç bilirim.

30. Sayın Orhan Ağaçlı kazı yapmak üzere karar verdiğimiz andan itibaren elinden gelen her türlü yardımı yapacağına dair bize söz verdi. Ardından Şeyh Hamidi Veli'nin (Somuncu Baba) torunlarına ait mezarları bulduğumuzda da bunların restorasyonu için de yardımcı olacağını vaatetmesi, halktan bir kişinin de Türk Kültürü'nün bir tanesini kurtarma isteği bizi daha da cesaretlendirdi. Yardımlarından dolayı kendilerine teşekkür ederim.

31. Aksaray Belediye Başkanı Sayın Memiş Akın kazı çalışmalarımızda gerekli yardım ve desteğini esirgemedi. Gerekli tüm kazı malzemelerimizi aldı. Kazı alanının gritlemesi için Belediye Harita Bilgi İşlem Merkezi ekibini görevlendirdi. Şehir içindeki gidiş gelişlerimizi temin etmek için bir minübüs verdi. Hafta sonlarında, yakın çevre illerde yaptığımız araştırmalarımız için de araç isteklerimizi de geri çevirmedi. Yardımlarını minnetle anıyorum.

32. Müteahit Sayın Mehmet Akın 10 gün süreyle karşılıksız iki işçi temin etti. Müteahit sayın Yusuf Köse ile, belediye imar müdürü sayın Saffet Uysalın çabalarıyla bazı müteahhitler maddi yardımda bulundular. Büyük Kuzucular Gıda ve Ticaret A.Ş sahibi sayın İsmail Kuzucu ile Hür Sigorta temsilcisi sayın Şahin Başer ve arkadaşım sayın Arif Aldırmaz bazı ihtiyaçlarımızı karşıladılar. Fotokopi ve kırtasiye giderlerimizi de Aksaray Kırtasiye yerine getirdi. Yardımlarından dolayı adı geçen tüm kişi ve kuruluşlara teşekkür ediyorum.

33. Aksaray Kadastro Müdürlüğü yetkililerine ve burada görevli teknisyenlerden Cevat Altınsoy ile Hamdi Öztekin'e yakın ilgi ve yardımlarından dolayı teşekkür ederim.

34. Aksaray Belediyesi harita bilgi işlem merkezi elemanlarına teşekkür ederim.

35. TEK Müdürü sayın İnan Baykan ile müdür yardımcısı sayın H.Hüseyin Tokyaya teşekkür ederim.

36. Sultan Abdülaziz döneminde (1861 - 1876), H.1277 senesinde İstanbul'da darp edildiği anlaşılan para, öğretim görevlisi sayın Aydoğan Demir tarafından okunmuş ve günümüz Türkçesine çevrilmiş, bilgiler de onun tarafından verilmiştir. Yardımları için kendisine teşekkür ederim.

benzerlik bulunmayan bu seramik parçalarının evin yapılması sırasında kerpiç içine karıştırıldığını sanıyoruz. Belki de, ev eserin odası üzerine inşa edildiği için, eserin içini dolduran topraklar kerpiç kesiminde kullanılmış, bu arada sağlam durumdaki seramikler de kırılarak toprağa karıştırılmış olabilir. Bir ihtimal de kerpiç bir başka yerde kesilmiş, oradaki seramik parçaları buraya taşınmış olmalıdır. Hemen hepsi de tek renk yeşil sırlı ve kazıma teknikli (sgraffito) bu seramiklerin içinde birkaç tane pipo ve tek renk yeşil sırlı ve sırsız kandil parçası da mevcuttur³⁷ (Res.11-12), (Şek. 4-5).

Yaklaşık 2,5 m. kalınlığındaki toprağın taşınmasından sonra ortaya çıkan salon tabanını esas olarak çevresindeki küçük odaların içlerini temizledik. Fakat seviye diğer alanlarla aynı düzeye geldiğinde, yapıyı güney ve batı yönünden dolaşan argın suyunun taşma ihtimali ortaya çıktı. Bunun üzerine batı yönünde kanala doğru eğim vererek araziye tesfiyeleyerek kazıyı bırakmak zorunda kaldık (Res.9).

Bir aylık çalışma döneminden sonra, yapının içinden ve dışından topladığımız, yapıya ait tuğla ve taşları yapı içinde bir yere istif ettik. Yapının çevresinde yağmur ve kar sularını akıtacak yollar açtık. Eğimli kısımlarına akıntı verdik. Son olarak da yapının giriş ve çıkışlarını kontrol altına almak amacıyla, çevreden temin ettiğimiz taş ve briketle örerek kapattık (Res.1).

Şeyh Hamid-i Veli (Somuncu Baba) Mezarlığı Çevre Temizliği:

Çevresini temizlediğimiz Darphane ile ilgili kaynak taramasında, XV. yüzyıldan başlamak üzere, Somuncu Baba namıyla tanınan, Hacı Bayram Veli, Molla Şemseddin Fenari gibi pekçok ünlü kişinin şeyhi **Şeyh Hamid-i Veli**, daha sonra da, yaşadığı dönemlerde kendisi kadar ünlü olan oğlu **Baba Yusuf Hakiki** ve O'nun çocuklarının, Darphane denilen Melik Mahmud Gazi Hangâhı vakıflarının mütevellisi olduğuna dair vakıf kayıtları, ferman ve beratlarla rastladık: En eskisi Fatih Sultan Mehmed dönemi, en yenisi XIX. yüzyıl'a kadar uzanan, sözkonusu vakfiye, ferman ve beratlardan, Darphane çevresindeki bugünkü bağ ve bahçelerin o dönemlerde Darphane'ye ait olduğu, hatta Baba Yusuf Hakiki tarafından bizzat satın alınıp Darphane'ye vakfedildiğini öğrendik.

Darphane kazısına başladığımız ilk günlerde, Darphane'nin, o dönemlerdeki şehir gelişimine dayanarak, şehrin dışında kaldığını ve bu bölgede bir mezarlığın bulunması gerektiği konusunda kuşuklara kapıldık: Çevredeki yaşlılarla konuşarak endişelerimizi dile getirdik. Mahalle sakinleri, Cumhuriyet yıllarının başlarında, 1925 - 30 yıllarında, tekke ve zaviyelerin kapatılmasıyla Darphane'nin çevresindeki, o dönemlerde Darphane'ye ait bağ, bahçe ve arazinin şahıslara satıldığını söylediler³⁸. Darphane odasının bile özel mülkiyete geçmesi bunu doğruluyordu (Şek. 1).

Darphane kazısı devam ederken, bir yandan da çevredeki bahçelerde yüzey araştırması yaptık. Bahçeler arasında, bazı mezar ve mezar kapak taşlarına rastladık. Baba Yusuf Hakiki Türbesi yakınında, Abdurrahman Güzel evinin karşısında ve Hüseyin Fazıl Somuncuoğlu evinin bitişiğindeki boş alanda, mahallenin çöplüğü haline gelmiş, ağaçlaşmış otlar ve pislikler arasında, toprak altında çok az bir kısmı görülebilen iki mezar taşı ile, Somuncu Baba'nın torunlarına ait kırılmış mezar taşlarını bulduk (Res.13): Yaşlılarla konuşmalarımızda, Darphane'nin çevresinin döneminde mezarlık olduğunu; Darphane ile birlikte mezarlığın da şahıslara satıldığını ve yerlerine evlerin yapıldığını, bu mezarlık alanının mülkiyeti belediyeye ait olduğu için talan edilemediğini, belediye tarafından kullanılmadığı için de, pislik içinde olsa bile bugüne ulaştığını söylediler. Bu da bizim çevrede bir mezarlığın bulunması gerektiği hakkındaki düşüncelerimizin doğruluğunu ortaya çıkardı.

Bunun üzerine 13.7.1993 tarihinde bir rapor ile Konya Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kurulu'na müracaat ederek çevre temizliği yapmak istediğimizi bildirdik. Kurulun 14.7.1993 tarih ve KKTVK/42.720/478 sayılı yazısıyla izin verildi. Bir yandan da, Aksaray Kadastro Müdürlüğü'ne mezarlığın alan tesbitini yaptırdıktan sonra, çevrenin pislik ve taşlarını temizledik. Otlarını ayıkkladık. Belediye harita Bilgi İşlem Merkezine gritlemesini yaptırtıp, dağılık haldeki kırılmış mezar taşlarını topladık. İki tanesi az kırılmış, iki tanesi parçalanmış vaziyette toplam 12 mezar taşı bulduk. Toprak üzerinde görülebilenleri yüzey seviyesine getirdik. Çok kırık olan iki tanesini onarıp tekrar yerine koymak üzere kuruldandı izin aldık.

Temizlik sonrasında sözkonusu mezar taşlarının ölçü ve ıstampajlarını alıp, fotoğraflarını çektik. Bu mezarlardan iki tanesinin Şeyh Hamid-i Veli'nin (Somuncu Baba) oğlu Baba Yusuf Hakiki'nin oğlu Şeyh Safiyüddin'in kızları Zeynep ve Ayşe'ye ait olduklarını, içlerinde XIV. yüzyıldan XVI. yüzyıla kadar değişik tarihli mezar taşlarının bulunduğunu tesbit ettik³⁹ (Res.14).

Kaynaklarda Somuncu Baba'nın Darendede ve Aksaray'da öldüğü ve mezarının bu iki merkezde bulunduğu iddia edilmektedir⁴⁰ Somuncu Baba'nın mezarının nerede bulunduğu belli değildir

37. Yakın bir zamanda buluntularla ilgili ayrıntılı bir yayın yapılacaktır.

38. Mahalle sakinlerinden sayın Abdurrahman Güzel -90 yaşında, Kılıçsarı Mektebi mezunu-, Hüseyin Fazıl Somuncuoğlu -82 yaşında, Rüştüye Mektebi mezunu- ve Safi Müftüoğlu'nun-80 yaşlarında, Rüştüye Mektebi mezunu- 14.7.1993 günü şifahen verdikleri bilgilere göre.

39. Sözkonusu mezar taşlarını ileride geniş bir makale halinde yayınlamayı planlıyoruz.

40. Bkz. A.Akgündüz, **Arşiv Belgeleri Işığında Somuncu Baba Şeyh Hamid-i Veli ve Nesebi Alisi**, İstanbul, 1993.

ama, oğlu Baba Yusuf Hakiki'nin çocuklarının Aksarayda yaşadığı ve öldüğünü göstermesi bakımından bu mezar taşları birer tarihi belge niteliğindedir.

Müze kayıtlarında tescilli olmayan, Aksaray Kadastro Müdürlüğü ve Belediye Tapu kayıtlarında da mezarlık olduğu belirtilmeyen bu alanın, bitişindeki bahçelerde başlayan yapılaşmalar nedeniyle, olayın farkına varmayan belediye'den, Darphane arazisinin satın alınması ve ev haline getirilebileceği ve yağmalanacağından kuşku duyduğundan bir raporla, 30.7.1993 tarihinde Konya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'na başvurup, Aksaray İli, Merkez Şeyh Hamid Mahallesi, Güzel Baba Sokak 13 pafta, 518 ada, 49 parselde bulunan, mülkiyeti Belediye'ye ait mezarlığın acilen tescillenmesini ve koruma altına alınmasını talep ettim (Plân:1). Adı geçen kurulun 13.10.1993 tarih ve 1797 sayılı kararı ile **kültür varlığı** olarak tescillendi.

1994 yılında, onardığımız iki taşla beraber, diğer mezar taşlarını ilgili kuruldan izin alarak, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden yardım alabildiğimiz takdirde, mezarlığı yeniden düzenlemek, mezar taşlarını da Osmanlı mezar geleneğine benzer bir projeye yeniden onarmak istiyoruz.

Kazı ile ilgili sorun ve öneriler:

Kazının devamı için herşeyden önce Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün konuyla ilgi duyması ve ödenek ayırması gerekmektedir. 1993 yılında halkın yardımıyla kazıyı gerçekleştirdik. Ancak, ilgili kurumun görevini yerine getirmesi gerekmektedir.

Kazının yürütülebilmesi için, bir zamanlar yapıya ait olan ve ilgili kurum tarafından satılan alanların hiç olmazsa kazı yapılabilecek kadar bir bölümünü (temelden 10 m. lik uzaklıktaki alanların)

kamulaştırılması zorunludur (Plân:1): Darphane denilen yer 517 ada 14, 15, 17 pafta üzerine oturmaktadır. Ancak, 16 No'lu pafta Belediye'nin, 17 No'lu pafta (Darphane'nin odası) şahsın malıdır. Sadece 14 No'lu pafta Vakıfların mülkiyetindedir. O da kubbeli iki mekandan ibarettir. Yapının arazisi kapı önüne kadar şahıslara satıldığından kazma vurulacak yer yoktur. Ayrıca, yapının vakıf kayıtlarından Darphane'nin bir de camisinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Belki de kazı ilerledikçe sözkonusu caminin temel izleri ortaya çıkacaktır. Camiye ait kalıntıların bulunabilmesi için de pafta üzerinde görülen 16, 17, 13, 23, 28 ve 6 No'lu parsellerin 27 ve 28 parsel hizasındaki kesiminin kamulaştırılması gerekmektedir.

Somuncu Baba'nın torunlarının yer aldığı 518 ada üzerindeki 49 No'lu parsel ile, bitişindeki 50 No'u parselin ve 53 No'lu parselde bulunan Vakıflara ait Baba Yusuf Hakiki Türbesi ile birlik sağlaması bakımından, 52 No'lu parselin de kamulaştırılması zorunludur (Plan:1).

Yapının güney ve batı yönünde, yapıyı iki yönden dolanan, küçük bir su argı mevcuttur. Eskiden ve günümüzde çevredeki bağ ve bahçeleri sulayan bu ark, yaz mevsiminde sürekli dolu aktmaktadır. Yapının ark yönlerinde kazısı yapıldığında, suların kazı alanına girme tehlikesi ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle argın acilen iptal edilmesi gerekmektedir.

Kazı için en önemli sorun, kazının tamamlanmasının hemen ardından, toprak seviyesi indikçe uzun zamandır toprak altında bulunan duvarlar belki de kendisini taşıyamayacağından, hazırlanacak bir restorasyon projesine göre acilen restore edilmesidir. Yoksa, kazı yapmanın hiç bir anlamı kalmayacaktır.

Res.1: Aksaray-Melik Mahmud Gazi Hangâhi, kuzey yönünden görünüş, 1993 (kazı sonrası).

Res.2: Aksaray-Melik Mahmud Gazi Hangâhî, güneydoğu yönünden görünüş, kazı öncesi hali,1993.

Res. 3: Aksaray- Melik Mahmud Gazi Hangâhî, kuzey yönündeki ikinci kat odalarından 2. sinin tonoz örtüsü 1993.

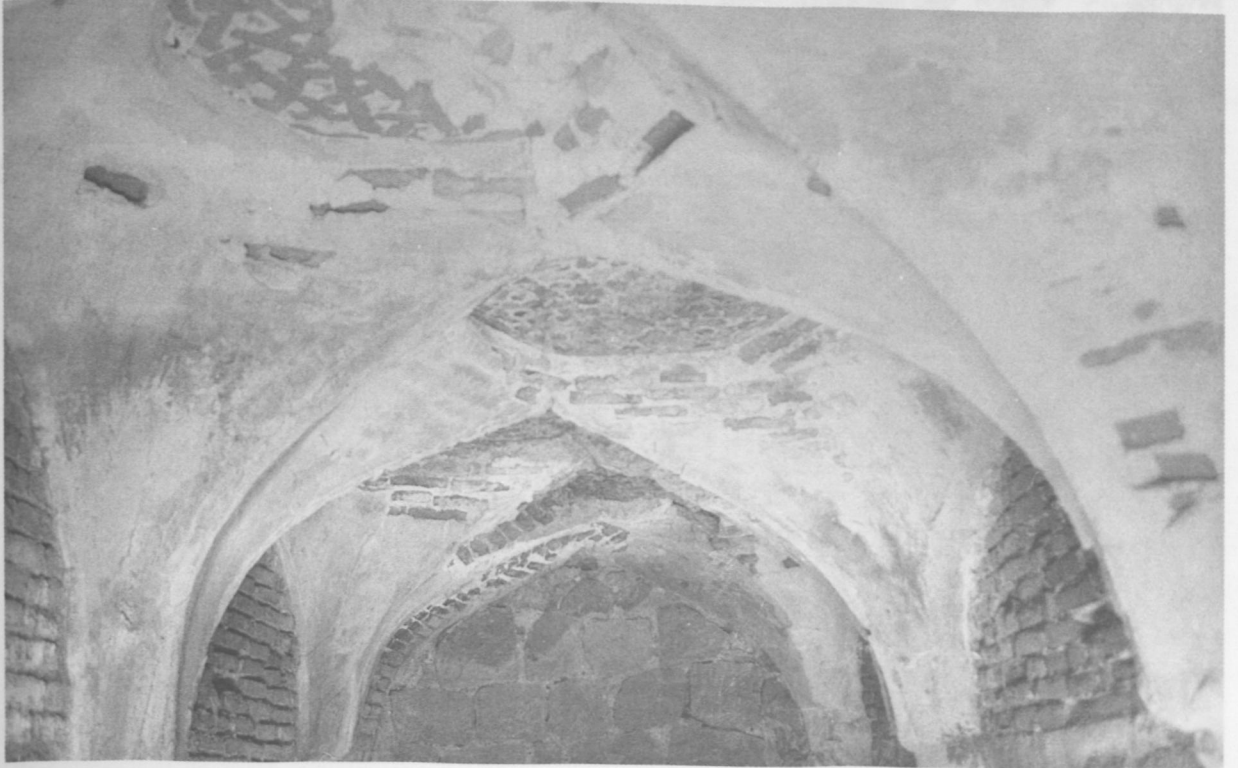
Res.1: Aksaray-Melik Mahmud Gazi Hangâhî, kuzey yönünden görünüş, 1993 (kazı sonrası)

Res. 4:
Aksaray-Melik Mahmud
Gazi Hangâhı,
ana mekân
ikinci kata çıkışı sağlayan
merdivenler ve
giriş eyvanına açılan
kapının görünüşü,
1985.

Res. 5: Aksaray-Melik Mahmud Gazi Hangâhı, ana mekana girişi sağlayan eyvanın görünüşü (kapalı) ve üst örtü sistemi ve çini süslü panoların görünüşü, 1991, (Yangından evvelki hali).

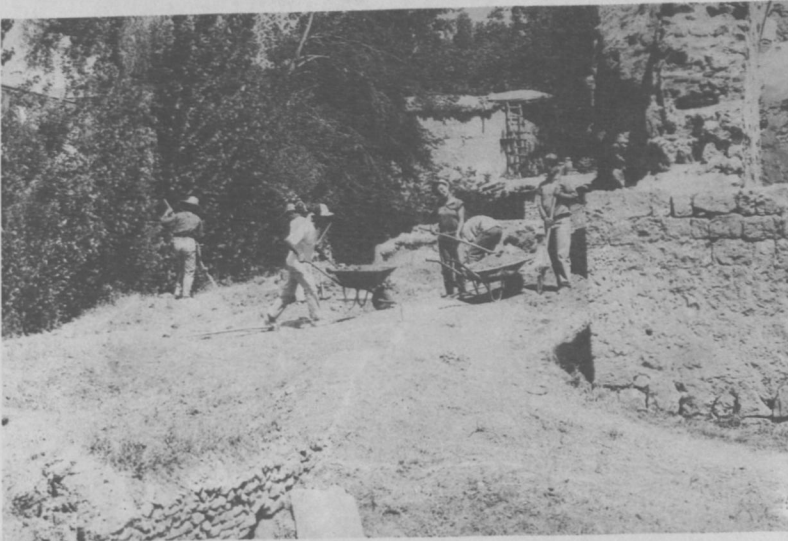

Res. 6:
Aksaray-
Melik Mahmud
Gazi Hangâhı,
giriş eyvanı üzerindeki,
ana eyvandan girişteki
2. pano'nun görünüşü,
1991.

Res.7: Aksaray-Melik Mahmud Gazi Hangâhı, Mezarlık duvarındaki kitabe, 1992

Res.8:
Aksaray-
Melik Mahmud Gazi
Hangâhı,
temizlik çalışmaları,
Temmuz 1993.

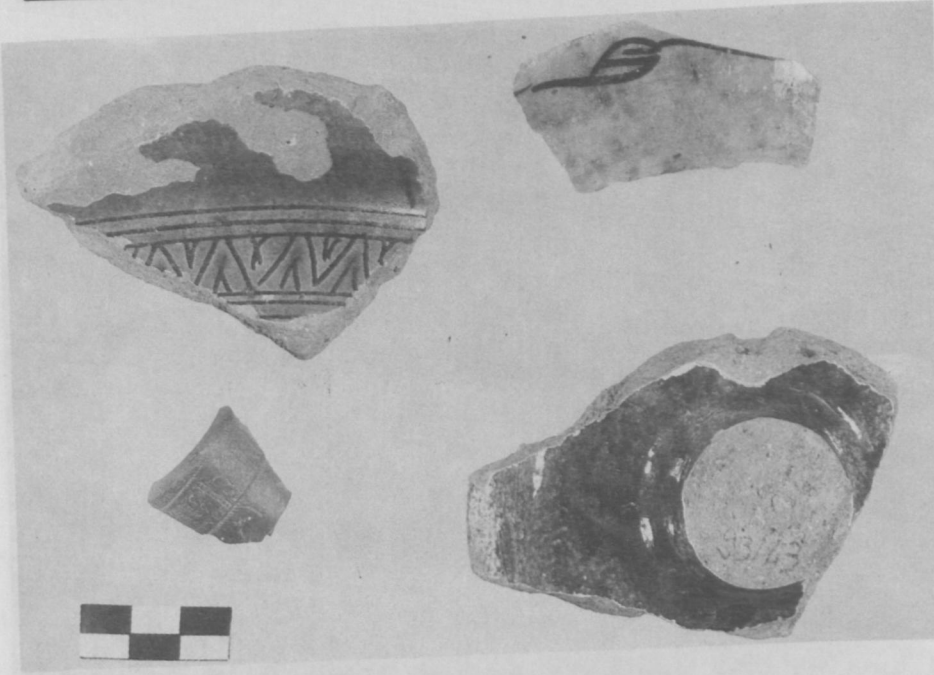

Res.9: Aksaray-Melik Mahmud Gazi Hangâhi, temizlik sonrası görünüşü, Ağustos 1993.

Res.10: Aksaray-Melik Mahmud Gazi Hangâhi, merdivenli araçla ölçü alınması, Ağustos 1993.

Res.11:
Aksaray-
Melik Mahmud
Gazi Hangâhı,
kazi çalışmalarında
ortaya çıkartılan
seramik buluntular
a) tek renk yeşil
sırlı, sgrafitto
teknikli
b) tek renk firüze
sırlı sgrafitto
teknikli
c) lüle parçası
d) tek renk yeşil
sırlı tabak altı.

Res.12: Kazi çalışmalarında ortaya çıkartılan
seramik buluntu, tek renk yeşil sırlı, sgrafitto
teknikli, Temmuz 1993.

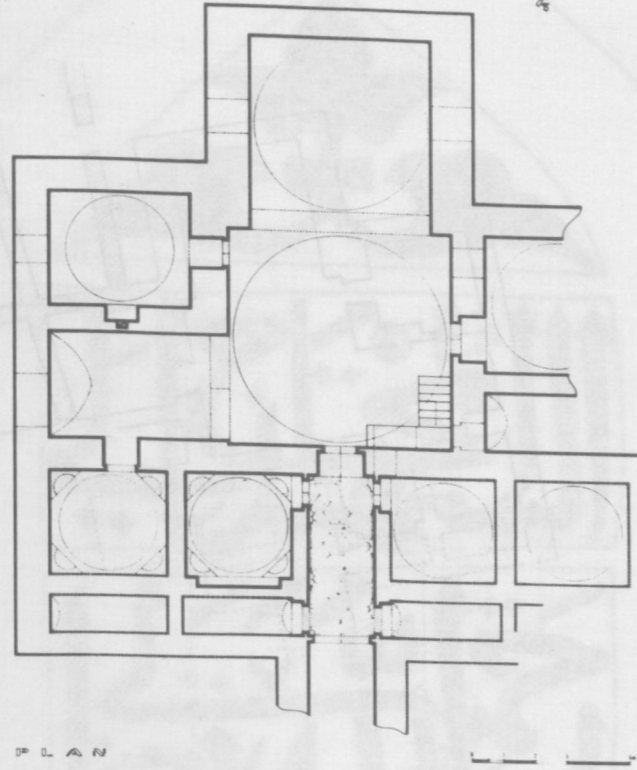
Res. 13: Aksaray-Melik Mahmud Gazi Hangâ-
hı, yakındaki mezarlıkta bulunan mezar taşla-
rından birinin bulunuşu, 1993.

Res.14: Aksaray-Melik Mahmud Gazi Hangâhı, yakındaki me-
zarlıkta bulunan mezar taşlarından birinin kırık hali, 1993.

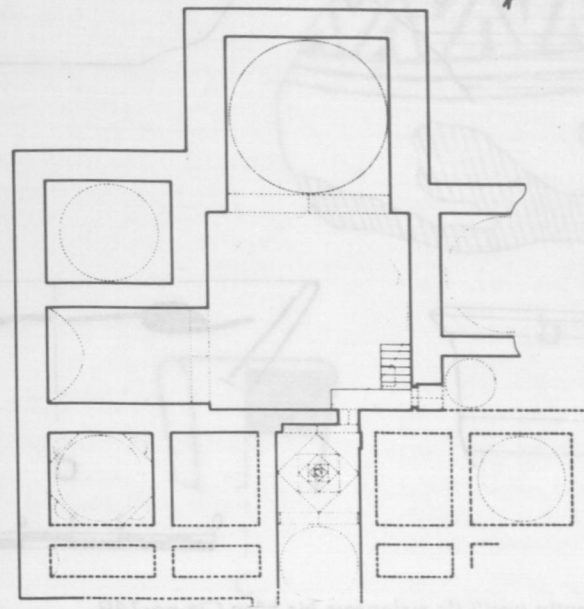

AKSARAY-MELİK MAHMUD GAZİ HANGÂHI

Şek. 1-
Aksaray-Melik Mahmud
Gazi Hangahi,
zemin kat plâni-1992 .
Rölöve ve çizim:
R.Eser Gültekin.

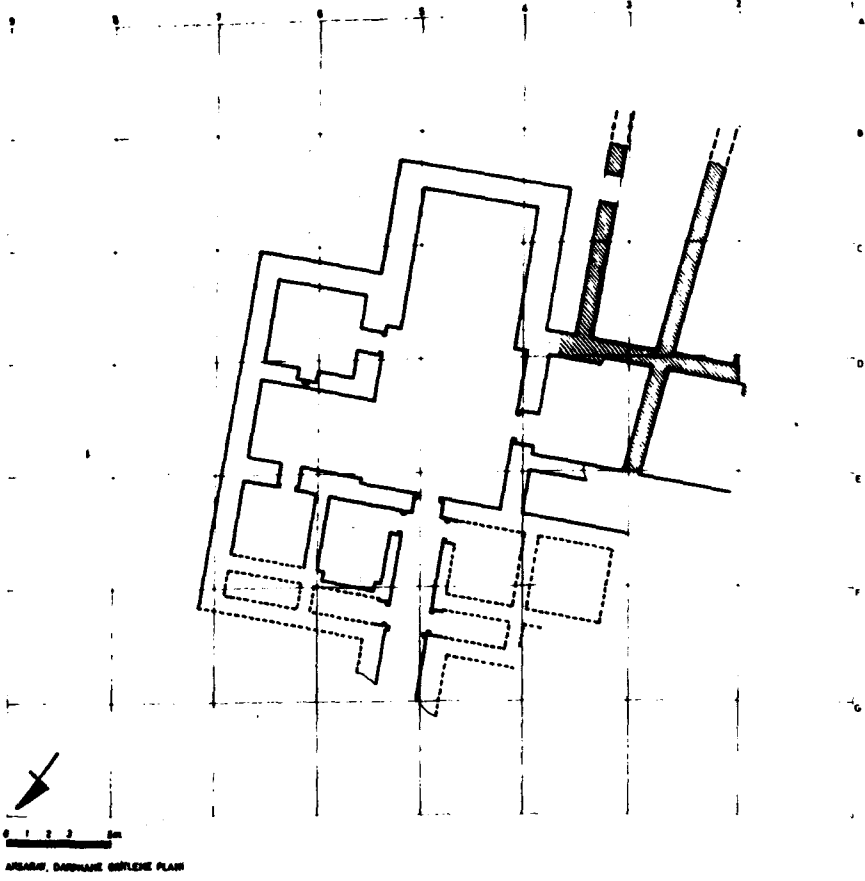
AKSARAY_MELİK MAHMUD GAZİ HANGÂHI

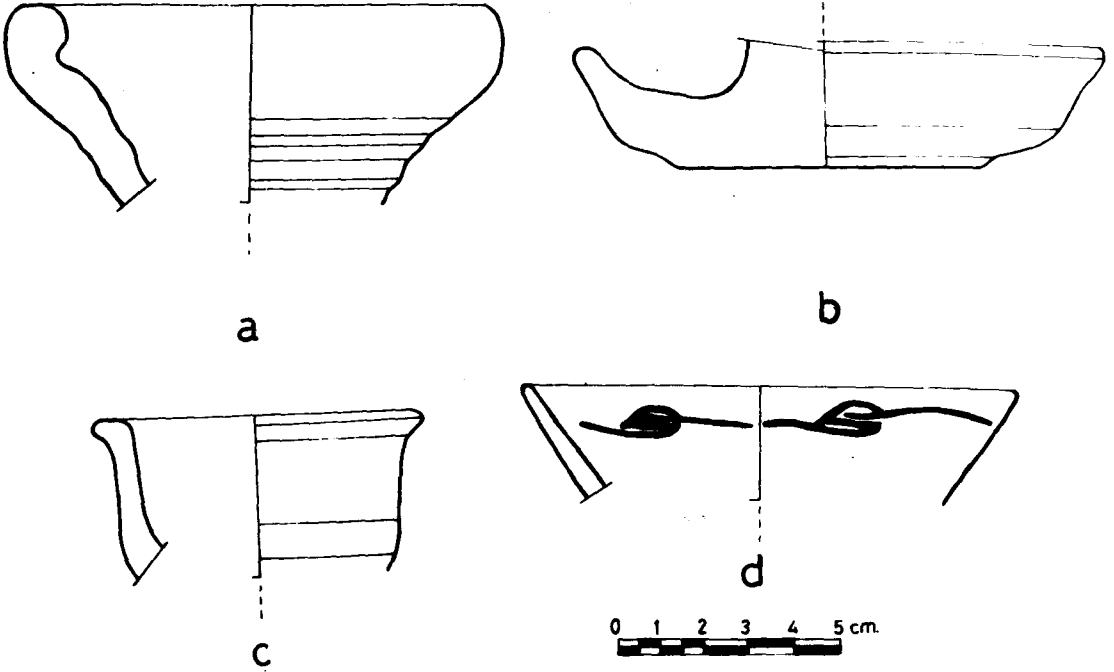
Şek. 2-
Aksaray-Melik Mahmud
Gazi Hangahi,
birinci kat planı - 1992 .
Rölöve ve çizim:
R.Eser Gültekin.

ÜST KAT PLANI

0 1 2 3 5m
Çizim Eser Gültekin

Sek.3- Aksaray - Melik Mahmud Gazi Hangahı aritleme plânı, Ağustos 1993.

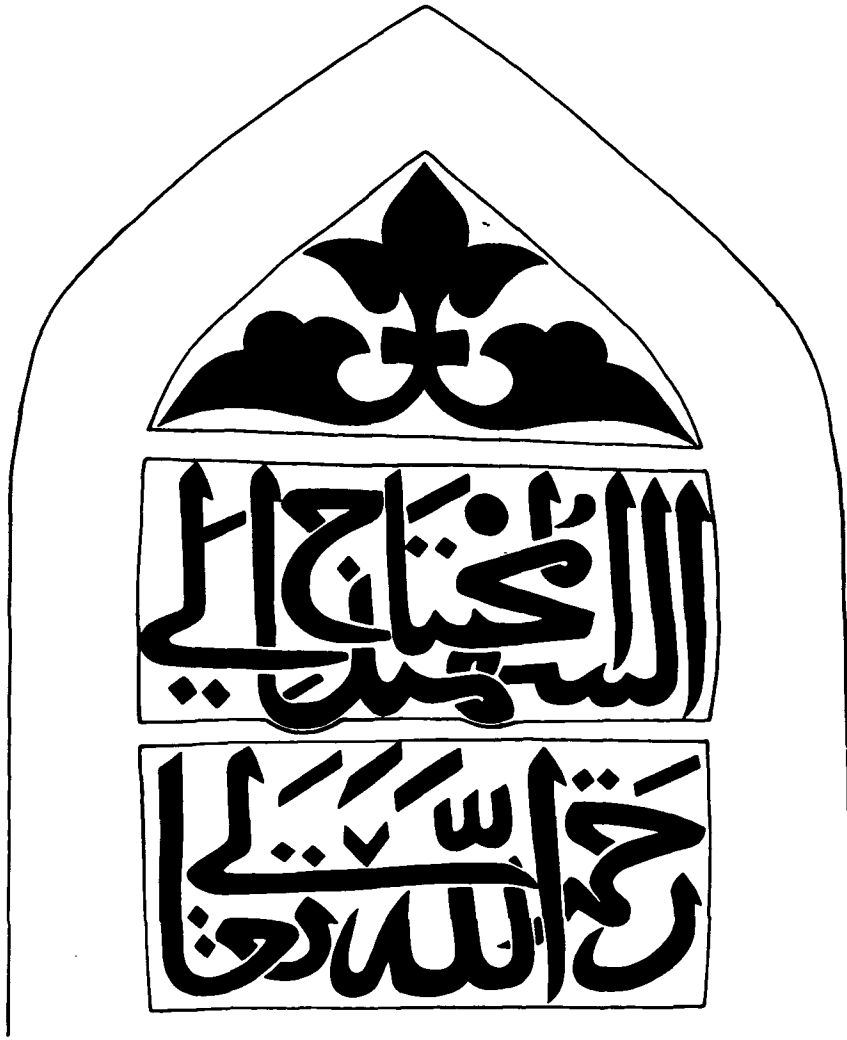

Şek.4- a: İçi sırsız, dışı açık zeytin yeşili ile sırlanmış bir kâse Çiz.no:149.

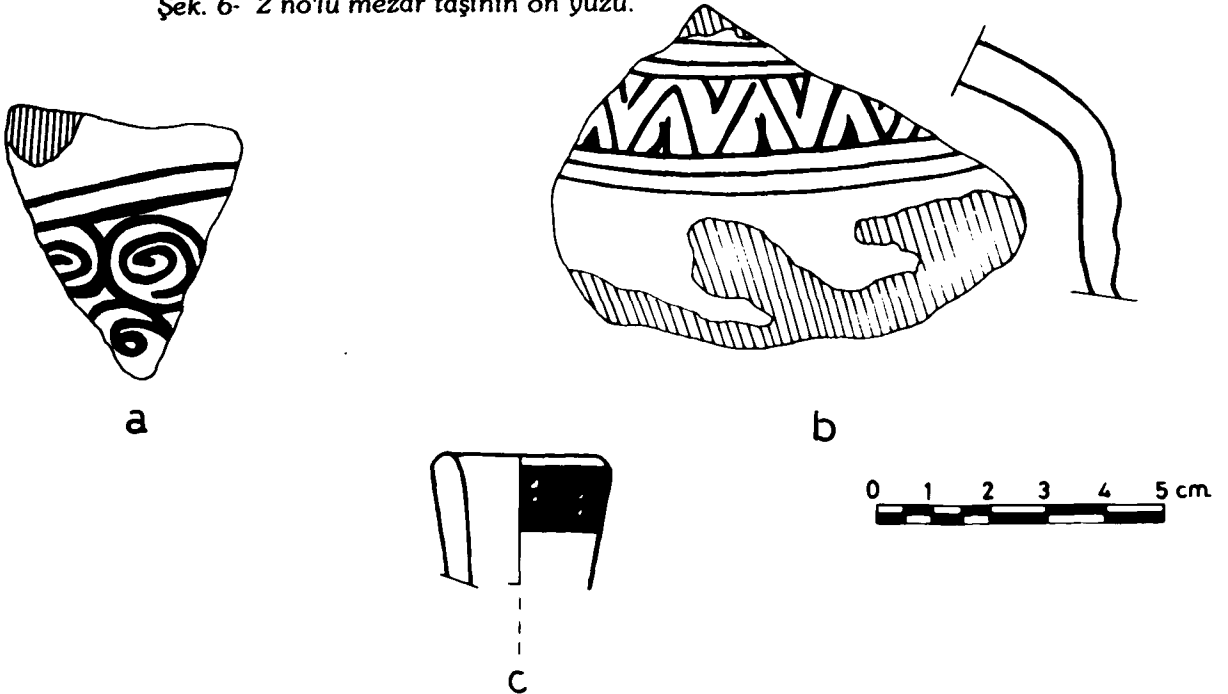
b: İçi ve dışı zeytin yeşili ile sırlanmış muhtemelen bir kandil. Çiz.No:43

c: İçte ve dışta krem astar üzerine açık yeşil sır ile sırlanmış derin bir kâse. Çiz.No:73.

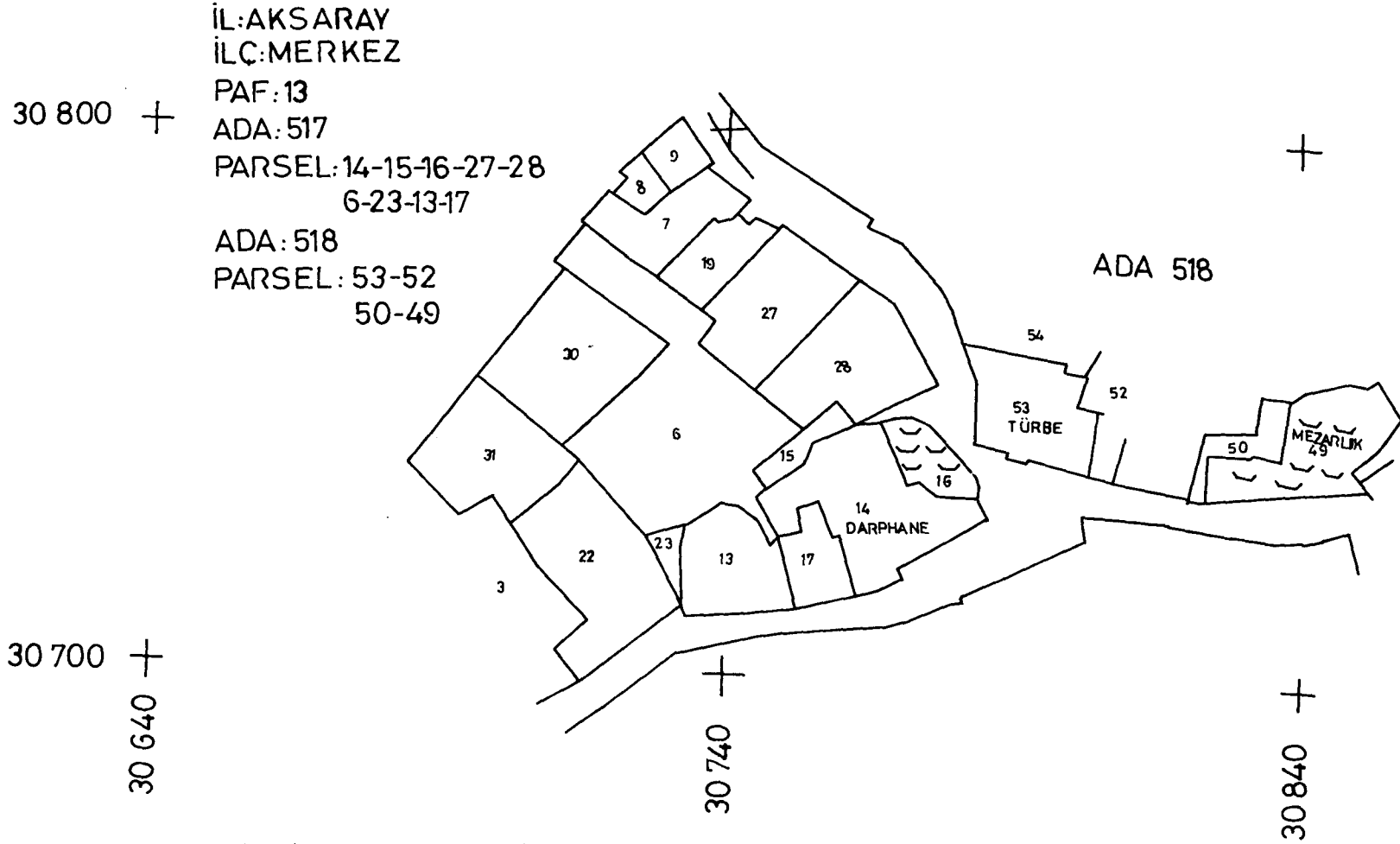
d: Firüze renkli şeffaf sır altında siyah renkli figüre sahip, sıraltı teknikli yayvan bir kâse. Çiz.no:136

Şek. 6- 2 no'lu mezar taşının ön yüzü.

Şek.5- a: Zeytin yeşili sır altına, siyah renk ile sgraffito tekniğinde süslemeye sahip bir parça Çiz.No:69.
b: Açık zeytin yeşili altına, siyah renk ile sgraffito tekniğinde süslemeye sahip bir parça. Çiz.no:47.
c: Kaliteli kil'in fırınlanması sonucu elde edilmiş malzeme üzerine, kazıma tekniğinde zeytin dalı figürüyle süslenmiş bir pipo parçası. Çiz.No:57.

Plan 1. Darphane'nin yerini gösterir pafta plânı.

SİNANEDDİN MEDRESESİ

Hayati BİNLER - Ali KILCI

Korkuteli Sinaneddin Medresesi, hakkında bir kaç yayın¹ olmasına rağmen, genellikle pek bilinmeyen bir eserdir. Medrese bugünkü şehrin 3 km. kadar batısında eski Korkuteli'nin Haringâh mevkiinde bulunmaktadır. Medresenin hemen yakınında Hamidoğulları devrinde yapılmış Alâaddin Camii yer alır². Korkuteli çayının kenarında düz bir alana yapılan medresenin hemen yanına son yıllarda yapılan Korkuteli Barajı çevrenin arazi şeklini değiştirmiş, medresenin batısı tamamen kapanarak bir tepe haline gelmiştir. Medresenin çevresinde eski şehir dokusundan bazı evler kalmıştır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce Medresede 1970'li yıllarda bir onarım yapılmışsa da eserin çoğu kısmı tamamlanmamıştır. Genelde iyi durumda olan bu eser Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce 1992-93 yılları onarım programına alınmıştır. Bu çalışmamızda eserin halihazır durumu incelenmiş, vakıf kayıtları ve daha önce yapılan onarımlar için araştırma yapılmıştır. Bu arada araştırma hafriyatı da yapılarak eserin aslı durumu hakkında bilgi edinilmeye çalışılmıştır. Eldeki veriler ile aynı devir ve benzeri medreselerle mukayese çalışmaları neticesinde, medresenin restitüsyonu tartışılmış ve neticede bir restorasyon projesi hazırlanmıştır. Kullanım için de esere en uygun olarak düşündüğümüz müze fonksiyonu verilmiştir.

KORKUTELİ'NİN KISA TARİHÇESİ:

Antalya ve yöresi Selçuklular tarafından 1206 yılında fethedilmiştir³. Ancak 1216 yılında Kıbrıslılar tarafından geri alınmışsa da aynı yıl Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykavus tarafından kesin olarak fethedilmiştir⁴.

Hamidoğulları Beyliğinin kurucusu olan Dün-

dar Bey, Beyliğin merkezini Uluborlu'dan Eğirdir'e taşıdıktan sonra güneye doğru yönelerek önce Gölhisar ve Korkuteli'yi fethetmiştir. Daha sonra Antalya'yı da ele geçirerek yörenin idaresini Antalya merkez olmak üzere kardeşi Yunus Bey'e 1307 yılında vermiştir⁵. Böylece Hamidoğulları Beyliği'nin Antalya şubesi kurulmuştur. Selçuklu devrinde başlayan Türkleştirme hareketleri bu devirde tamamlanmış, bölgedeki imar faaliyetleri sürdürülmüştür.

1. UZUNÇARŞILI, İ.Hakkı., **Kitabeler**, İstanbul, 1347 (1929) s.249; RIEFSTAHL, Rudolf M., **Turkish Architecture in Southwestern Anatolia**, Cambridge, 1931 s.91; SÖZEN, Metin, **Anadolu Medreseleri Selçuklu ve Beylikler Devri C.1**, İstanbul, 1970, s.173-178; ERKEN, Sabih, **Türkiye'de Vakıf Abide ve Eski Eserler C.1**, Ankara, 1972, s.603-606; ASLANAPA, Oktay, **Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı 14. Yüzyıl**, İstanbul, 1977, s.178.

Medrese hakkında Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesinde hazırlanan tez önemli bir çalışmadır. TUNCER, Mehmet Bahattin, **The Medrese of Emir Sinaneddin in Korkuteli-Antalya**, METV, Faculty of Architecture, Ankara 1984. Bu tezi inceleme fırsatımız oldu ancak makaleyi ve çizimleri etkileyecek bir yararlanma olmamıştır. Araştırmacı medreseye kimsesiz çocuklar yurdu fonksiyonu vermiştir.

2. Cami oldukça enteresan bir yapıdır. Sadece dış duvarları ve taç kapısı harap bir hâlde günümüze gelebilen, kitabesi olmayan cami hakkında düzenli bir araştırma yoktur. Mevcut tuğla minare Osmanlı döneminde ilave edilmiştir. Evliya Çelebi de yapıyı Sultan Alâeddin Camii diye tanıtmıştır. **Evliya Çelebi Seyahatnamesi** (Çev. Zuhuri Danişman) C.III, İstanbul, 1971 s. 170) Ayrıca Sabih Erken, **Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler**, Cilt, 1 Ankara 1971 s. 602'de bir tanıtımı vardır.
3. UZUNÇARŞILI, İ.H., a.g.e., s.248
4. TURAN, Osman, **Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar**, Ankara, 1958, s.103
5. UZUNÇARŞILI, İ.H. **Anadolu Beylikleri ve Akoyunlu Karakoyunlu Devletleri**, Ankara, 1984, s.63-67

Yunus Bey'den sonra yerine oğlu Mahmud Bey geçmiş Korkuteli'nin idaresi de ayrılarak buraya Yunus Bey'in diğer oğlu Sinaneddin (Sinan'üddin) lakaplı Hızır Bey tayin edilmiştir. Mahmud Bey'in Moğolların Anadolu Valisi Demirtaş'la birlikte Mısır'a kaçması üzerine Hızır Bey 1327 yılında Antalya beyi olmuştur⁶.

Mahmud Bey'in oğlu Zincirkıran (Zincirşiken) lakabı ile meşhur Mübârizüddin (Mübâriz'üddin) Mehmed Bey, Dadı Bey'den sonra Antalya beyi olmuşsa da 1361 yılında Kıbrıs kralı Pierre'nin Antalya'yı ele geçirmesi üzerine Korkuteli'ye çekilerek artık merkezden ayrılmış olan beyliği buradan idare etmeğe başlamıştır. Ancak uzun mücadelelerden sonra 1373 yılında Antalya'yı Kıbrıslılardan geri alarak idare merkezini tekrar Antalya'ya taşımıştır⁷.

Antalya yöresi Yıldırım Beyazıt tarafından 1390 yılında Osmanlı topraklarına katılmıştır. Daha sonra XV. asır başındaki Timur istilâsiyle Osmanlılar Korkuteli'nden çekilmiştir. Hamidoğullarından Osman Bey burada beyliği tekrar ele geçirmiştir. Antalya da ise Hamza Bey Osmanlı idaresini sürdürmekte idi. Osman Bey Antalya'yı ele geçirmek için hayli uğraşmasına rağmen muvaffak olamamıştır. 1423 yılında Karamanoğlu Mehmed Bey'le Antalya'yı ele geçirmek için birleştiği sırada Hamza Bey Korkuteli'ye ani bir baskın yaparak; Osman Bey'i öldürmüş ve şehri Osmanlı ülkesine tekrar katmıştır.

II. Bayezid'in oğlu Şehzade Korkud (1470-1513) 1502 yılında Antalya sancağına tayin olmuştur. Burada 1509 yılına kadar kalmış, bir ara Mısır'a gitmiş 1511 yılında daha önce geldiği Saruhan sancağına dönmüştür⁸.

Evliya Çelebi XVII. asırda Korkuteli'yi ziyaret etmiştir. O zaman da Antalya'nın yaylağı olarak kullanılan kasabanın müftü ve kadı gibi görevlilerinin kışın Antalya'da oturup yazları buraya geldiğini, pek çok mescidin yanısıra 3 camii olduğunu, bir medrese, bir han, bir hamam ile Sultan Alâaddin'in bir imaretini bildirmektedir.⁹

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Korkuteli, ilk kurulduğu yerden Antalya-Elmalı istikametine doğru bahçelerin arasına kaydırılmıştır. Eski yerleşim yerinde cami ve medrese ile çevresinde bahçeler içinde evleri olan bir mahalle kalmıştır.

Yunanca "boğaz" mânâsına gden "stanoz"dan türemiş olan "İstanos" ismi yerine, Osmanlı devri sonlarında Korkuteli isminin benimsenmesi; Şehzâde Korkud'un uzun yıllar burada sancak beyliği yapması sebebi ile tercih edilmiştir¹⁰.

YAPININ TARİHLENDİRİLMESİ:

Medresenin kapı kemeri üstünde bulunan ne-sih hatla yazılmış olan beş satırlık kitabeyi İ.H.Uzunçarşılı okumuştur¹¹. Kitabenin Türkçe anlamı şöyledir:

"Bu mübarek medresenin yapılmasını Hamid oğlu, İlyas oğlu, Câlîs oğlu Emir Sinaneddin-Allah ömrüne yardım etsin 719 yılı aylarında emretti."

Bu kitabeye göre medrese H. 719 / M. 1319 yılında yapılmıştır. Riefstahl Medresenin banisini Süleyman Fikri Bey'den aldığına göre "Nişan (eddin...ibni) İlyas ibni el Hamid" olarak belirtmiş ve dördüncü satırın sonunu okuyamamıştır¹². Fakat daha sonra Uzunçarşılı kitabede baninin ismini "Emir Sinaneddin Calis bin İlyas" şeklinde okumuştur.

Taç kapının üstünde uzanan diğer kitabe şeridi baraj inşası sırasında kısmen kırılmıştır. Burada Hz. Ali'nin Arapça bir beyiti yazılıdır.

Türkçesi:

*Ey ilim taleb eden, takvaya sarıl,
Uykuyu bırak, çok yemeyi terket.*

Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde yapılan araştırmada İstanos vakıfları arasında Sinaneddin Medresesi adı ile bir kayda rastlanılmamıştır. Burada sadece "İstanos'ta Sultan Hatun Medresesi Vakfı'na ait 7 Muharrem 1273 (1856) ve 29 Safer 1290 (1873) tarihlerinde yapılmış iki adet müderris tayinine ait şahsiyet kaydı vardır. (Tablo 1)

Bu medrese, kitabesine göre Câlîs bin İlyas tarafından yaptırılmış olmakla birlikte henüz kimliği tam olarak bilinmeyen belki de İlyas Bey'in yakını olan bir "Sultan Hatun" tarafından vakfedildiğini söylemek mümkündür. Hattâ Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde 1140 no'lu hurufat defterinin 72 nci sayfasındaki Zilkade 1108 (1697) tarihli "İstanos'ta Sultan Hatun'a dernigân kân zaviyesinde zaviyedar Şeyh Eyyüb fevt, Seyyid

6. UZUNÇARŞILI, İ.H., a.g.e., s.67

7. VARLIK, M.Çetin, "Anadolu Beylikleri", **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, C.8, İstanbul 1989, s.567

8. UZUNÇARŞILI, İ.H., a.g.e., s.69

9. Evliya Çelebi, s.170

10. Korkud maddesi, **Türk Ansiklopedisi**, C.22, Ankara, 1975, s.228-229. Ayrıca Ankara'da bugün Sincan'a bağlı olan Yenikent civarındaki Zir Köyünün de eski ismi İstanos idi. Bak. ÖZDEMİR, Rifat, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında ANKARA, Ankara, 1986, s. 138

11. UZUNÇARŞILI, İ.Hakkı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoynulu ve Karakoyunlu Devletleri**, Ankara, 1969, s.67

12. RIEFSTAHL, R.M., a.g.e. resim no: 208

Ibrahim'e hasbî inâyet" şeklindeki bir kayıttan Sultan Hatun'un burada bir de zaviyesi olduğu anlaşılmaktadır¹³.

YAPININ TANITILMASI:

Medrese, kitabesine göre Sinaneddin Calis Bin İlyas tarafından H. 719 / M. 1319 yılında yaptırılmıştır. Yapı 18.34x16.25m. ölçülerinde kareye yakın dikdörtgen plânlı olup ana eksen doğu-batı istikametindedir. İki katlı açık avlulu ve iki eyvanlı medreseler tipine giren yapı, dıştan bakınca masif bir kütle intübai bırakmaktadır.

Medresenin sade taçkapısı batı cephede yer almaktadır. Simetrik bir düzene sahip bu cephede ortada bulunan taçkapı cepheden biraz dışa taşarak ve cephe boyunca yükselmektedir. Sivri kemerli geniş bir niş içerisinde basık kemerli kapı bulunmaktadır. Nişin kemeri, altı kabartma olarak yapılmış akantus yaprakları ile süslü, üstü biri yuvarlak, diğeri köşeli üstüste konmuş iki tablayı andıran bir çıkıntı şeklinde devşirme malzemeden yapılmış bir silmeye oturmaktadır. Taçkapı nişinin kemer üzengi seviyesinin altındaki köşeleri yuvarlatılarak sütunce haline getirilmiştir. Sade yüzlü niş kemerinin üstünde şerit halinde iri nesih hatla yazılmış Arapça bir beyit bulunmaktadır. Bu kısım ve üzerinde bulunan iki taş sırası Korkuteli Barajı yapılırken atılan dinamitler sebebiyle ortadan kırılmıştır.

Taçkapı nişini üç yandan kuşatan iki geniş bordür dışı doğru kademelenmektedir. İçteki bordür üzerinde herhangi bir işleme ve bezeme yoktur. Dış bordürdeki bezeme, derin olmayan sathî bir taş işçiliği ile yapılmıştır. Buradaki süsleme, kolları iki paralel hattın meydana getirdiği yıldızlar şeklinde olup bu yıldızlar on kolludur. Aralarda iri beşgenler, küçük beş kollu yıldızlar ve üçgenler meydana gelmiştir. Taçkapı iki köşedeki birer yarım sütunce ile sınırlanmıştır. Bu sütunceler, nebatî süslemeli, iki kademeli ve konik başlıklarla nihayetlenmektedir. Devşirme taşlardan birisine işlenmiş olan Yunanca bir kitabe, taçkapının batıya bakan dış yüzünde, yaklaşık kemerin üzengisi hizasında kullanılmıştır. Medresenin inşa kitabesi niş kemeri içerisinde üst kısımda, üstü kemerli bir taş üzerine beş satır halinde kazılmıştır.

Taçkapı nişinin iki yanında birer mihrabiye vardır. Mihrabiyelelerin nişleri üç kenarlıdır. İki köşedeki sütunceler balık sırtı şeklinde olup tepelerine zar başlığı işlenmiştir. Nişin üstü üç kademeli mukamas süslü kavsara ile biter. Kavsaranın iki yanındaki köşe başlıkları (üçgen alan) yaprak ve dallarla süslenmiştir.

Batı cephede taçkapının iki yanında dikdörtgen birer pencere ile bunların iki yanında ve üstünde üçer adet mazgal pencere bulunmaktadır. Dikdörtgen pencerelerin söve ve lentolarında tek parça taşlar kullanılmıştır.

Ön ve diğer ceplerin üst kısmında beden duvarı herhangi bir silme olmadan düz olarak bitmektedir. Doğu ve batı cephelerde duvar üstündeki delikler, ahşap çörtenlerle dam sularının akıtıldığını göstermektedir. Sağır bir görünüme sahip güney cephesinde, sadece alt kat odalarının birer, köşe odalarının mazgal pencereleri sıralanmıştır. Doğuda simetrik bir cephe anlayışı hakimdir. Zemin kata açılan üç dikdörtgen köşe odaları ve ana eyvana açılmaktadır. Orta pencere yani eyvanın penceresi üstünde sivri kemerli bir pencere, yandakilerin üstünde ikisi zemin ikisi üst kata açılan ikişer sıralı dörder mazgal pencere yer almaktadır. Kuzey cephede altta bir büyük, üç mazgal pencere; üstte beş mazgal pencere vardır.

Taçkapıdaki basık kemerli giriş kapısının söveleri yekpâre taştan olmayıp sıra taşından meydana gelmiştir. Kemerin üzengisi her iki tarafta "S" profilli konsollara oturur. Bu kemerin arkasında duvarın devamını taşıyan daha yüksek bir kotta ve daha basık profilli bir kemer bulunmaktadır. İç kısımda önce beşik tonozlu dar bir giriş eyvanı bulunmaktadır. Bu kısmı örten sivri beşik tonoz yıkılmıştır. Buradan iki yanda yer alan köşe hücrelerine basık kemerli birer kapı ile girilir. Dikdörtgen plânlı köşe odaları iki kat boyunca yükselmektedir. İki katı ayıran ahşap kirişlemeler yokolmuştur. Yalnız duvarlarda kiriş ve kirişi taşıyan yastık izleri görülebilmektedir. Bu odaların kapılarının karşısına gelen duvarlarda kerpiç ve moloz taşın muhdes olarak yapılmış ocak ve nişler bulunmaktadır. Girişin sağında bulunan odanın doğu duvarında sonradan oluşan merdiven şeklindeki bir kalıntı görülmektedir.

Avlunun iki yanında üçer devşirme sütun tarafından taşınan revak kemerleri sıralanmaktadır. Bu kemerlere oturan iri sal taşları üst kat revakının tabanını meydana getirmektedir. Her iki tarfta üst kat revak zemininin batı uçlarında bulunan, kareye yakın boşlukların (91 x 97 cm.) merdiven boşluğu olması muhtemeldir. Ancak burasının normal ölçülerdeki bir merdiven için çok dar oluşu sebebiyle burası ancak ahşap bir merdivenin kurulmasına imkan vermektedir.

Kemerlerin ahşap gergilerle desteklendiğini sütun başlıklarındaki yuvalardan anlamaktayız. Bu medresede kullanılan sütun başlıklarının benzerini göremedik. Muhtemelen devşirme olan sütun başlıklarına göre sütunlar yapılmışlardır. Değişik süslemeler gösterirler. Avluya girildiğinde kuzey revakın doğusundaki ve güney revakta iki uçtaki sütun

13. Sultan Hatun Vakfıyesi Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde bulunamadığı gibi Korkuteli de yaptığımız soruşturmada halk elinde de herhangi bir belge bulunamamıştır. Belediye Başkanı Turgut Manavoglu Korkuteli'de bulunan eski hamamın da Sultan Hatun Vakfından olduğu nu gördüğü tapu kayıtlarına istinaden söylemiştir. ayrıca Antalya'da bulunan Nâzır Hamamının da Sultan Hatun Vakfından olduğu resmi tapu kayıtlardan öğrenilmiştir.

başlıkları aynı tiptedir. Dört yüzlü, altı sekizgen, üstü kare başlıkların süslemeleri düz kabartma olarak yapılmıştır. Köşeler dilimli yaprak şeklindedir. Her yüzün ortasındaki birer iri noktayı kuşatan yaprakla süslenmiştir.

İkinci başlık türü güney revakın ortadaki sütunundadır. Bunun süsleme şeması diğerleri ile benzerdir. Farkı ortadaki noktanın gülçe şeklinde, çevresindeki yaprağın çok dallı rûmî şeklinde olmasıdır.

Üçüncü sütun başlığı, kuzey revakın ortasında yer alır. Form olarak diğerleri ile aynıdır. Süsleme şeması farklıdır. Başlığın her yüzü üstten ve alttan birbiri ile birleşmiş üst üste binen lale motifleri kuşağı ile süslüdür. Bu ve buraya kadar anlatılan dört sütun başlığının kare tabla şeklindeki üstleri birbirine geçmeli palmet dizileriyle süslenmiştir.

Diğerlerinden farklı kuzey revakın batı ucundaki sütun başlığının kare üst tablası işlenmemiştir. Alt kısmı dairedir. Dört yüzündeki motifler detaylı olarak işlenmiştir. Ortada bulunan birer iri rozetin içi bitişik küçük yapraklarla süslüdür. Rozetleri kuşatan iri iki rûmî yaprak alttan birer düğümle birleşirler. Köşelerde birer yaprak demeti ve üzerleri yaprakla süslü küçük rozetler vardır.

Revak gerisinde sıralanan üçer oda dikdörtgen plânlıdır. Üstleri moloz taşla örülmüş beşik tonozla örtülmüştür. Basık kemerli kapıların üstünde ayrıca sivri kemerli birer üst pencere bulunmaktadır. Pencerelemin şebekelerine ait herhangi bir iz bulunmamaktadır. Güney kanat odalarında kapının karşısındaki mazgal pencerelerin etrafı sonradan niş şeklinde gayri nizami olarak açılmıştır.

Ana eyvanın kemeri çift satırlıdır. Eyvanın kesme taş cephesi basit pahlı bir silme ile "Ü" şeklinde çevrelenir.

Ana eyvanın moloz taşla örülü tonozunun zengisi seviyesinde iki yanda alt kısmı akantus yaprakları ile süslü, üst kısmı düz bir şekilde olan konsol sıralanır. Devşirme malzemedeki olan bu konsol her iki tarafta muhtelif uzunluktaki dörder parçadan oluşmaktadır. Eyvanın güneyinde basit bir mihrabiye nişi ile kuzeyinde dikdörtgen şeklinde bir niş vardır.

Ana eyvanın iki yanındaki kare plânlı köşe odalarına revak sonundaki basık kemerli birer kapı ile girilmektedir. İki kat boyunca yükselen bu odaları bölen ahşap kirişleme ve yastıklar yok olmuş olup izleri yerinde durmaktadır. Güneydeki odanın güney duvarında bir niş vardır. Bu odalar doğuda bulunan alt kısımda dikdörtgen, üst kısımda mazgal tipindeki pencere ile aydınlanır.

Alt kattaki bütün odaların ve eyvanların zeminini toprak olarak görülmüştür. Ana eyvanın zemin seviyesi avlu toprak seviyesinden yaklaşık olarak 40-50 cm. yüksektir.

Üst kat revakları halen yıkılmış olup döşeme taşları da genelde düşmüştür. Bu revakların yıkık olması sebebiyle aslı hali için herhangi bir tahmin yürütmek zordur. Odaların avlu yüzleri ve tonoz örtüleri moloz taştan yapılmıştır. Kapılar ahşap lentoludur. Kenarlarında ayrıca bir söve bulunmuş olup moloz taştandır. Oda kapılarının üstlerinde birer adet mazgal pencere açılmıştır. Köşelerdeki odaların kapıları revak sonlarından açılmaktadır, kapı üstleri devşirme taş lentoludur. Odalarda tonozlarda baca delikleri vardır. Burada kerpiç ocakları vardır.

Kapı kenarları avluya yakın olan kısımlarda yonutaşı, oda taraflarında ise moloz taş sırası ile oluşmuştur. Üst kat odalarının döşemesi topraktır.

MALZEME VE TEKNİK:

Medresede dış duvarların tamamı, alt katın iç duvarları, kemerler, ana eyvanın cephesi düzgün kesme taşla yapılmıştır. Bunlar çoğunlukla devşirme taştır. Süslemeli bazı devşirme taşlar bilhassa iç kısımda süslemeli tarafı görünecek şekilde kullanıldığı gibi, bazılarının da orjinal işlemeli yüzleri duvarın görünmeyen tarafına getirilmiş; dışı da kullanıldığı yere göre sunulmuştur. Buna örnek; taçkapının kenar sütuncesinin soldan aşağıya düşen köşe taşıdır. Medresenin yerinde veya yakınında muhtemelen antik devre ait tapınak vardı, eserin inşasında kullanılan malzemenin çoğunluğu da bu yapıya aitti. Kesme taşlar düzgün sıralı olarak kullanılmış ve derz araları "akça geçmez" diye tabir edilen sıfır derzdir. Pencere çevrelerindeki lentolar ve söveler yekpâre taştan yapılmıştır. Alt kat odalarının kapı kemerleri de yekpâre taştandır. Kapı üstü pencerelerinin kemerleri ise iki parça taştan oluşmaktadır. Üst kat dört köşe odalarının kapı lentoları devşirme taştandır.

Revak sütunları yekpâre taştandır. Bunların bazıları yuvarlak, bazıları yivlidir. Ayrıca sütun boyları eşit olmadığından normal olanlar revak döşemesinin üstünde, uzunlar da döşemenin altına inmektedir. Güneydeki revak sütunlarından biri tehlikeli bir şekilde muhtelif yerlerden çatlamıştır. Revaklarda kullanılan devşirme sütunların bazıları kırıktır.

Bütün tonozlar, üst katın avlu cephesi, köşe odalarının iç kısmı moloz taşla örülmüştür. Üst kat odalarının kapı lentolarında, köşe odalarının pencerelerinde ve ara bölmelerinde ahşap kullanılmıştır.

YAPININ GEÇİRDİĞİ ONARIMLAR

Mahallinde edindiğimiz bilgilere göre yapı geçen yüzyılda bir yangın geçirmiştir. Medresenin kullanılabilmesi için o zamanın sınırlı imkânlarına göre yapının aslına uymayan bir şekilde bazı ilâveler yapılmıştır. Bunlar medresenin alt katında giriş eyvanının iki yanındaki odalarda ve bazı üst

kat odalarında kerpiçten yapılmış ocaklar, ahşap çatı, üst kata çıkmak için ana eyvanın önünden ahşap bir merdiven ve ana eyvanın önündeki kerpiç duvardır. Bunu, yerinde gördüğümüz kerpiç ocaklar ve Riefstahl'in kitabında bulunan medresenin eski fotoğrafı teyit etmektedir.

Medresede 1970-71 yıllarında Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce önce umumî temizlik yapılmış, daha sonra çürümüş olan taşlar değiştirilmiş, şakülden kaçmış olan arka cephe kaplama taşları sökülmüş ve cephe kaplama taşları yenilenmiştir. Üst kat odalarının tonozlarının yıkık kısımları ve bu odaların revaka bakan avlu cepheleri onarılmıştır.

Medresenin sağlamlaştırılarak korunmasını amaçlayan bu onarımdan sonra yapı kaderine terk edilmiştir. Bilahere 1970'den sonraki yıllarda yapılan Korkuteli Barajının inşaatı sırasında patlatılan dinamitler sebebiyle medresenin portalı, özellikle üstteki kitabesi zarar görmüştür. Uzun yıllar öylece kalan eserin tekrar onarılarak bir fonksiyon verilmesi için 1987 yılında tekrar harekete geçilmiştir.

ARAŞTIRMA KAZISI SONUÇLARI

1990 yılının Aralık ayında yapılan araştırma kazısında taçkapı, giriş eyvanı, revaklar, avlu, ana eyvan ile bazı odalarda çalışma yapılmıştır.

Taçkapıda yapılan kazıda, orijinal taş döşeme ve taçkapının dış hizasında muhdes bir taş sırası bulunmuş, toprakla dolu olan mihrabiyelerin alt kısımları temizlenerek açığa çıkarılmıştır. Giriş kapısı açıklığında eşiğe rastlanılmamış olup düz döşeme dışarıdan içeriye doğru devam etmektedir. Giriş eyvanının döşemesi temizlenmiştir. Eyvanın avlu ile birleştiği hatta düzensiz bazı taşlara rastlanılmıştır.

Revaklarda yapılan araştırmada herhangi bir sütun kaidesine rastlanılmamıştır. Sütunların devşirme olduğunu; bazı sütunların döşemeden aşağıya doğru inmesinden ve kimisinin yuvarlak kesitli kimisinin ise yivli olmasından anlaşılmaktadır. Revaklarda orijinal taş döşemeler ortaya çıkmıştır. Taş döşemeler revak eninde olup ana eyvan önünde de uzanmaktadır.

Avlunun ortasında herhangi bir döşeme kaplaması ve havuz izine rastlanılmamıştır. Avluda derine inildiğinde kuzey-doğu köşesinde bazı iri taşlar ve duvar kalıntısından medresenin bazı eski yapı kalıntıları üzerine yapıldığı anlaşılmaktadır.

Ana Eyvandaki araştırmada mihrap önünde orijinal taş döşeme bulunmuştur. Ana eyvanın avlu ile birleştiği kısımda rastlanan temel kalıntısı muhtemelen geçen asırda ana eyvanın önünün kapatılması için yapılan kerpiç duvarının temelini ait olmalıdır. Ana eyvanda sağlam döşeme izine sadece mihrap önünde rastlanılmış, diğer kısımlardaki döşeme taşları tahrip edilmiştir.

Medresenin dört köşesinde bulunan odaların içi tamamen temizlenmiştir. alt ve üst kattaki bütün odalarda döşeme izine rastlanılmamıştır. alt kattaki girişin iki yanındaki odalarda kapının karşısındaki duvarlarda kerpiçten yapılmış muhdes ocaklar bulunmuştur. Üst kattaki yan odaların bazılarında da kerpiç ocak bulunmaktadır. Ana eyvanın iki yanındaki odalarda döşeme izine rastlanılmamış olup içte kapı önlerinde muhdes olduğu anlaşılan L şeklinde taş eşikler görülmüştür. Bunlar odaları kullanmak için oda zemininin yükseltilmesi sırasında konulmuş olmalıdır.

MUKAYESELİ ÇALIŞMA VE GENEL DEĞERLENDİRME:

Sinaneddin Medresesi genel özellikleriyle Selçuklu medreseleri hususiyetlerini göstermektedir. Plân tipi olarak iki katlı, açık avlulu, iki eyvanlı medreseler tipindedir. alt kat ve üst kat birbirinin tekrarıdır. Bu yönüyle yapı Selçukluk devrine ait Konya Sırçalı Medrese'ye (M.1242)¹⁴ benzemektedir. Bu medrese ile Sinaneddin Medresesinin arasındaki fark, avlunun üç taraflı bir revlaka sahip olmasıdır. Sinaneddin Medresesi'nde merdiven yeri (daha önce belirtildiği şekilde) ahşap olması gerektiği halde burada avluya girişte iki yandadır. Sinaneddin Medresesinde alt kat revak kemerlerinin sütunlara oturmasına karşılık, Sırçalı Medrese de kemerler ayaklar tarafından taşınmaktadır. Sinaneddin Medresesinde ana eyvanın iki yanındaki köşe odaları birbirinden ahşap kirişleme ile ayrılmalarına karşılık, Sırçalı Medresede aynı yere tekabül eden odalar tek katlı olup kubbe ile örtülmüştür.

Hamidoğulları devrine ait Eğirdir Dünder Bey Medresesi de (M. 1302)¹⁵ açık avlulu, iki katlı, iki eyvanlı olması ve revakta taşıyıcı olarak sütunların kullanılması, alt katta oda kapılarının üzerinde kemerli pencerelerin bulunması, revak döşemesinde yonutaşı kullanılmış olması ve sütun kaidelerinin olmayışı yönleriyle Sinaneddin Medresesiyle benzerlik arz etmektedir. Yalnız bu medresede revaklar Sinaneddin Medresesindekinin aksine üç taraflıdır. Dünder Bey Medresesi giriş eyvanının yanında bir yerine iki oda olması, ana eyvan yanında bir yerine iki oda bulunması, merdivenlerinin (ancak doğudaki merdiven onarım sırasında yapılmamıştır) avlu yerine revaklardan çıkması, revak kemerlerinin iki satırlı olması gibi hususlarıyla Sinaneddin Medresesinden ayrılmaktadır.

Karamanoğullarına ait Ermenek'te bulunan Tol Medrese (M.1339)¹⁶ açık avlulu olması, revaktaki taşıyıcıların sütun oluşu gibi özellikleriyle Sinaneddin Medresesine benzemektedir. Ancak,

14. KURAN, A. *Anadolu Medreseli*, I. Cilt, Ankara, 1969, s.74

15. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 32.03-/2 numaralı Isparta Eğirdir Dünder bey Medresesi dosyası

16. Kuran, A., a.g.m., s.210

revaklarının iki yerine üç kollu, eyvanlarının iki yerine üç adet olması; avlusunda havuz bulunması, ana eyvan bitişiğinde bulunan odaların ahşap girişleme yerine kubbe ile örtülmesi, giriş cephesinde sağlı sollu birer oda yerine iki ve üç oda tanzim edilmiş olması gibi özellikleriyle Sinaneddin Medresesinden ayrılmaktadır.

Niğde'de bulunan Akmedrese (M. 1409) Karamanoğulları devrine aittir¹⁷ İki katlı, açık avlulu olması yönüyle Sinaneddin Medresesine benzetilmektedir. Fakat, ön cephedeki balkon şeklindeki galerilerin olması, revaklarının iki kol yerine üç kol oluşu, üst katında iki yerine dört eyvanın bulunması, revak kemerlerini sütun yerine ayakların taşıması, avluda havuz olması, merdivenlerin giriş eyvanının hemen yanında tanzim edilmesi, ana eyvan bitişiğindeki odaların ahşap girişleme ile bölünmesi yerine tek katlı ve kubbeli odaların oluşu gibi özellikleri ile Sinaneddin Medresesinden farklılık göstermektedir.

Amasya'da bulunan ve İlhaneliler devrinde yapılan Bimarhane (M.1308)¹⁸ açık avlulu, karşılıklı iki revaklı olması, köşe odaların yerleşim şeklinin aynı olması gibi özellikleriyle Sinaneddin Medresesiyle benzerdir. Ancak, tek katlı oluşu, girişin iki yanında dar birer eyvanın olması, giriş cephesinde köşe kulelerine sahip olması gibi özellikleriyle farklılık göstermektedir.

RESTİTÜSYON:

Üst katın revaka bakan duvarları moloz taştan yapılmıştır. Buranın da diğer duvarlar gibi yonutaşının olması gerektiği düşünülebilir. O zaman bu kısımlar geçen yüzyıldaki yangında veya daha önce vuku bulan başka bir olay neticesinde üst katın tahrip olmasından sonra yapılan onarımda (daha önce de bahsedildiği gibi madfî imkânsızlıklar sebebiyle) yonutaş yerine moloz taşla yenilenmiş olduğu akla gelmektedir. İkinci ihtimal olarak üst katın avlu cephesinin orijinalinde moloz taş üzerine sıvalı olduğu düşünülebilir. Fakat ana eyvan kemeri çerçevesinin hemen yakınında moloz ve yonutaşlarının beraberce olması gözönüne alınırsa brinci ihtimal akla daha yatkındır. Çünkü ikinci ihtimalde bahsedilen- alt katın yonu taşı, üst katın moloz taş olarak inşaaşı şeklindeki- uygulama, malzeme kullanımını yönünden ve estetik açıdan uygun değildir.

Üst kata çıkış merdivenleri konusuyla ilgili olarak karşımıza çıkan önemli iz, revak tavanının başında bulunan kare boşluklardır. Diğer güneybatı köşedeki odanın doğu duvarında üst kattaki revaka açılan oda kapısına doğru çıkıyor imajını veren ve merdiven basamağına benzeyen duvar yüzündeki taş parçalarıdır¹⁹. Aşağı kısımlarda merdiven basamağına ait ne bir konsol çıkıntısı ne de bir basamak yuvası yoktur. Bunlara rağmen burasının merdiven olduğu kabul edildiği takdirde;

1. Merdiven girişi oda kapısına denk gelmektedir ve yeterli basamak konulamamaktadır.

2. Böyle bir merdiven sebebiyle bu köşe mekânının ahşap bölmeyle oluşturulan üst katının bütünlüğü temin edilememektedir.

3. Ayrıca alt kat odası da bölünmüş olmaktadır.

Bu odanın karşısındaki odada bu tarz bir izin olmaması, diğer odadaki izin tesadüfen meydana geldiğini düşündürmektedir. Merdiven için hiç bir mekânda veya duvarda ne ahşap ne de kârgir bir ize rastlanmamıştır. Bu nedenle her iki revaka da çıkış, avlu içinden muhtemelen batı tarafındaki köşelerden ahşap merdivenle olması mümkündür. Riefstahl'da yayınlanan fotoğrafta²⁰ ana eyvan önünde görülen ahşap merdiven, bahsedilen yangından önce de merdivenin ahşap olduğuna işaret etmektedir.

Aynı döneme ait Eğirdir Dündar Bey Medresesi (M.1302) aslında iki katlı olup²¹ üst kata çıkış merdivenleri girişin iki yanında bulunmaktadır ve yonutaşından yapılmıştır. Beylikler devrine ait iki katlı medreselerde orijinal merdivenler günümüzde bile bulunmaktadır. Niğde Akmedresenin de ikinci katına giriş eyvanının iki yanındaki merdivenlerden çıkılmaktadır²². Binaenaleyh, Sinaneddin Medresesinin merdiveni kârgir olsa idi günümüze gelmiş olmalıydı. Bu sebeple merdiven ahşap olmalıdır.

Damda beden duvarlarının üst kısmında kuzey ve güney cephelerine mahsus olmak üzere ahşap çörtten yuvaları bulunmaktadır. Bu durumda üst örtü toprak damlı olup toplanan sular ahşap çörttenlerden dışarıya atılmaktadır. Beden duvarlarının bitiminde silme bulunmamaktadır. Ancak, Riefstahl'ın kitabındaki fotoğrafta²³ geçen yüzyılda medresenin ahşap çatı ile kapatıldığı ve üzerine de alaturka kiremit döşendiği görülmektedir. Çatı duvarlardan yaklaşık 50-60 cm. dışarıya taşmaktadır. Yapının üstü muhtemelen çörtlenli, toprak damlı veya yonutaş kaplamalı olabileceği gibi ahşap çatı ile de örtülmüş olabilir.

Medresenin dış cephe pencerelerinin orijinal olduğu görülmektedir. Avlu cephesinde alt katta revaklara bakan kapı üzeri pencerelerinin orijinal olması kuvvetle muhtemeldir. Kemerlerin içinin dolu olması düşünülebilirse de dış duvardaki mazgal pencere ile karşılıklı olarak bir hava sirkülasyonunun olması Korkutelî gibi sıcak bir memlekette

17. Kuran, A., a.g.e., s.129

18. Kuran, A., a.g.e., s. 218

19. SÖZEN, M., a.g.e., s.175'de üst kata çıkış merdivenleri batıdaki köşe odalarından gösterilmiştir.

20. RIEFSTAHL, R.M., a.g.e., resim no: 208

21. UZUNÇARŞILI, İ.H., *Kitabeler*, İstanbul, 1347 (1929), s.228

22. KURAN, Abdullah, "Karamanlı Medreseleri", *Vakıflar Dergisi* VIII, Ankara, 1969, s.217

23. RIEFSTAHL, R.M., a.g.e., resim no: 208

ihtiyaçtır. Keza Eğirdir Dünderbey Medresesinin oda kapılarının üstünde kemerli pencereler hencesi şebekelidir. Aynı düzen Sinaneddin Medresesinin üst katında da mevcuttur. Ancak revak tarafındaki kapı üstü pencereleri geniş mazgal pencere tipindedir. Sinaneddin Medresesinde üst katta avluya bakan pencerelerin var olması muhtak ise de formları tartışmalı gözükmektedir. Çünkü alt kattaki geniş ve kemerli olan pencerelere karşın üst kattakiler, düzensiz bir örgü ile mazgal tipinde inşa edilmiştir. Bu uyumsuzluk üst katta odaların revaklara bakan duvarlarının daha önce de bahsedildiği gibi önceki yüzyıllarda inşa edildiğini bize göstermektedir.

Gerekli bilgi bulgu ve doneler yeterli olmadığı için yapının restitüsyon projesi hazırlanmamış; sadece fikir bazında tartışılmıştır.

RESTORASYON PROJESİ:

Yapının restorasyon projesinde kazıda çıkan izlere uyularak revaklar, ana eyvan ile avlu, orijinal kot ve malzemeye(taş) göre yapılmıştır. Bunun yanısıra merdiven, çatı, üst kat revakaları genel mimarî, estetik ve restorasyon kaidelerine göre tamamlanmıştır. Onarımda genelde bozulmuş olan yonutaşı kaplamalar sökülerek yenilenecektir. Güneydeki revakın ortasında bulunan ve tehlikeli durumda olan sütunun taşıyıcı özelliği kalmamış olup kemerler askıya alındıktan sonra sökülerek taş taklidi olarak yerine konulması uygundur. Diğer sütunlardaki noksan yerler ise beyaz çimento ve taş tozu karışımı ile tamamlanacaktır.

Üst örtü için iddiasız olarak ahşap oturma çati üzerine kurşun kaplama düşünülmüştür.

Halen mevcut olmayan üst kat revakında taşıyıcı eleman ve kuruluş olarak ahşap malzeme tercih edilmiştir. Kare kesitli ahşap sütun, üzerine basit ahşap yastık, düz tahta ile yapılmış tavan altı tahtası, iddiasız formda ahşap korkuluk sistemi kullanılmıştır.

Merdiven yeri restitüsyon tahminimizde revaklarda olması gerektiği kabul edilmiştir. Revakların batı uçlarında yaklaşık olarak 91x97cm. ebadındaki boşluklar normal bir merdivenin üst kata çıkmasına uygun değildir. Merdiven için çokça etüd yapılmış ve buraya olabilecek her türlü merdiven tipi denenmiştir. Ancak, hiçbiri normal bir insanın rahatlıkla çıkabileceği bir ölçüde değildir. Buradan ancak dikine duran gemici merdiveniyle yukarıya

çıkılabilmektedir. Ama burası bir müze olarak değerlendirileceği ve buraya insanlar sık sık çıkıp incekleri için merdivenin rahat olması gerekmektedir.

Vakıflar Genel Müdürlüğünce daha önce hazırlanan restorasyon projesinde merdivenler giriş eyvanının iki yanındaki odalara konulmuştur. Malzeme olarak da ahşap kullanılmıştır. Bu durum odaları böleceğinden ve aslında yerindeki izlere göre bu odaları ikiye ayıran kirişlemelerin duvarda kesintisiz olarak devam ettiği nazar-ı itibara alınarak merdivenler, avlunun batı köşelerinden tek kollu olarak üst kat revaklarına çıkarılmıştır.

Alt ve üst kat odalarında döşeme kaplaması için yaptığımız araştırma kazılarında herhangi bir malzeme bulunmamasına karşılık revakların ve avlu kenarında bulunan malzemeye (taş) uyum sağlamak için yonutaşı kaplama olarak düşünülmüştür. Ancak Koruma Kurulunun uygun görmesi halinde avlu ve oda döşemeleri sunî taş plâk (karo mozaik) ile de kaplanabilecektir. (Aynı tarz bir uygulama Afyon-İhsaniye Döğker Kervansarayında da tatbik edilmiştir.)

Yine, araştırma kazısında avluda herhangi bir havuza rastlanılmadığından gerek restitüsyon düşüncemizde ve gerekse restorasyon projesinde havuza yer verilmemiştir. Fakat karşılaştırdığımız medreselerin hepsinin avlularında havuz bulunmaktadır. Bu konuda tam bir karar verilememiştir. Ancak Koruma Kurulunun uygun görmesi halinde avluya iddiasız bir havuz yapılabilir.

KULLANIM PROJESİ:

Kullanım olarak uzun mütalâlar neticesinde eserin şehre olan uzaklığı, mimarî yapısı gözönüne alınarak müze olmasına karar verilmiştir. Buna uygun olarak odaların çoğu ve ana eyvan teşhir için ayrılmış, müze müdürü ve müze araştırmacısı için birer oda tahsis edilmiş; ayrıca servisler için de gereken mekânlara yer verilmiştir.

Hazırlanan kullanım projesi avan proje mahiyetindedir. Müze konusunda gereken kanuni formaliteler yerine getirildikten sonra toplanacak malzemeye göre bir tefriş ve sergileme şekli belirlenecektir.

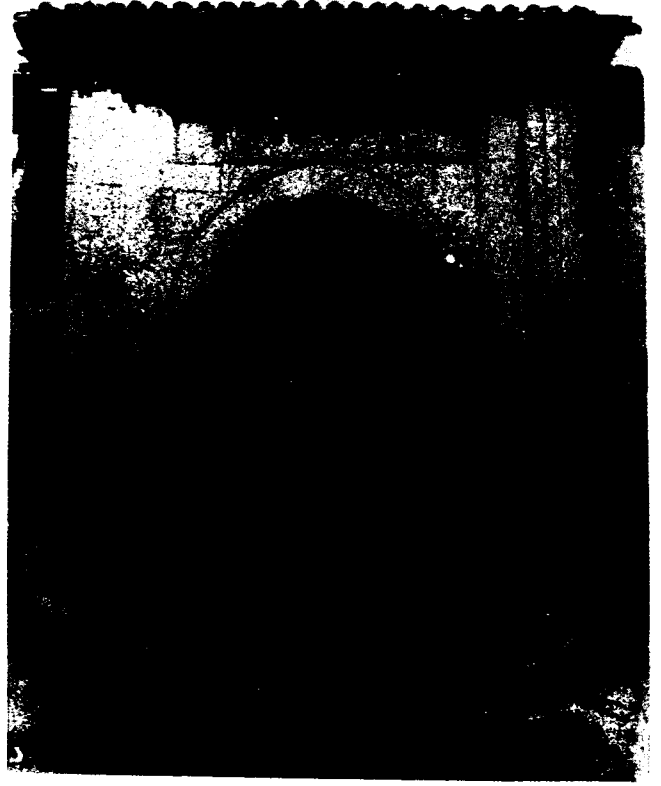
Medrese 1992-93 yıllarında onarım sonrası fotoğraflarında da görüldüğü üzere Vakıflar Genel Müdürlüğünce büyük ölçüde onarılmıştır. Onarım kullanım projesinin uygulanması ile tamamlanmış olacaktır.

TABLO - 1

**VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ 9/2 NO'LU DEFTERDEKİ
SULTAN HATUN MEDRESESİNE AİT
ŞAHSİYET KAYDI**

Esas No	Hizmet Türü ve Tayin Edilen Ücret	Hizmet Yeri	Görevlinin İsmi	Tevcih Tarihi	Vakfın Adı ve Esas Olduğu Yer	Atık Esas Defter	Yapılan İşlemler
1419	Müdris Hisse-i nisif	Vazife-i Muayyene	Osman Efendi İbni Seyyid Mehmed Sadullah	29 Safer 1290	Nezaret Evkaf-ı hümayuna mülhak evkafından Medine-i Antalya'da İstanos Kazasında Sultan Hatun Medresesi Vakfı	Yeşil Vakıf Muhasebe 271	Mümaileyhin vefatı ile nisif hissesi mahlulünden diğer nisif mutasarrıfı Mehmed Efendi niyabeti ile sağır mahdumu Hafız Mehmed Efendiye ba-ışareti aliyye-i meşihat nazeretpenahi tevcih olunmuştur. 3600 25 Şevval 330 14 Eylül 329
1420	Müdris Hisse-i nisif	Vazife-i Muayyene	İsmail Efendi İbni Hacı Ali	7 Muharrem 1273	Nezaret Evkaf-ı hümayuna mülhak evkafından Medine-i Antalya'da İstanos Kazasında Sultan Hatun Medresesi Vakfı	Yeşil Vakıf Muhasebe 271	Mümaileyhin vukuu vefatı ile mahlulünden mezkur nisif hisse oğlu Mehmed Efendiye işaret ve irade-i aliyye tevcih. Selh Ramazan 1307

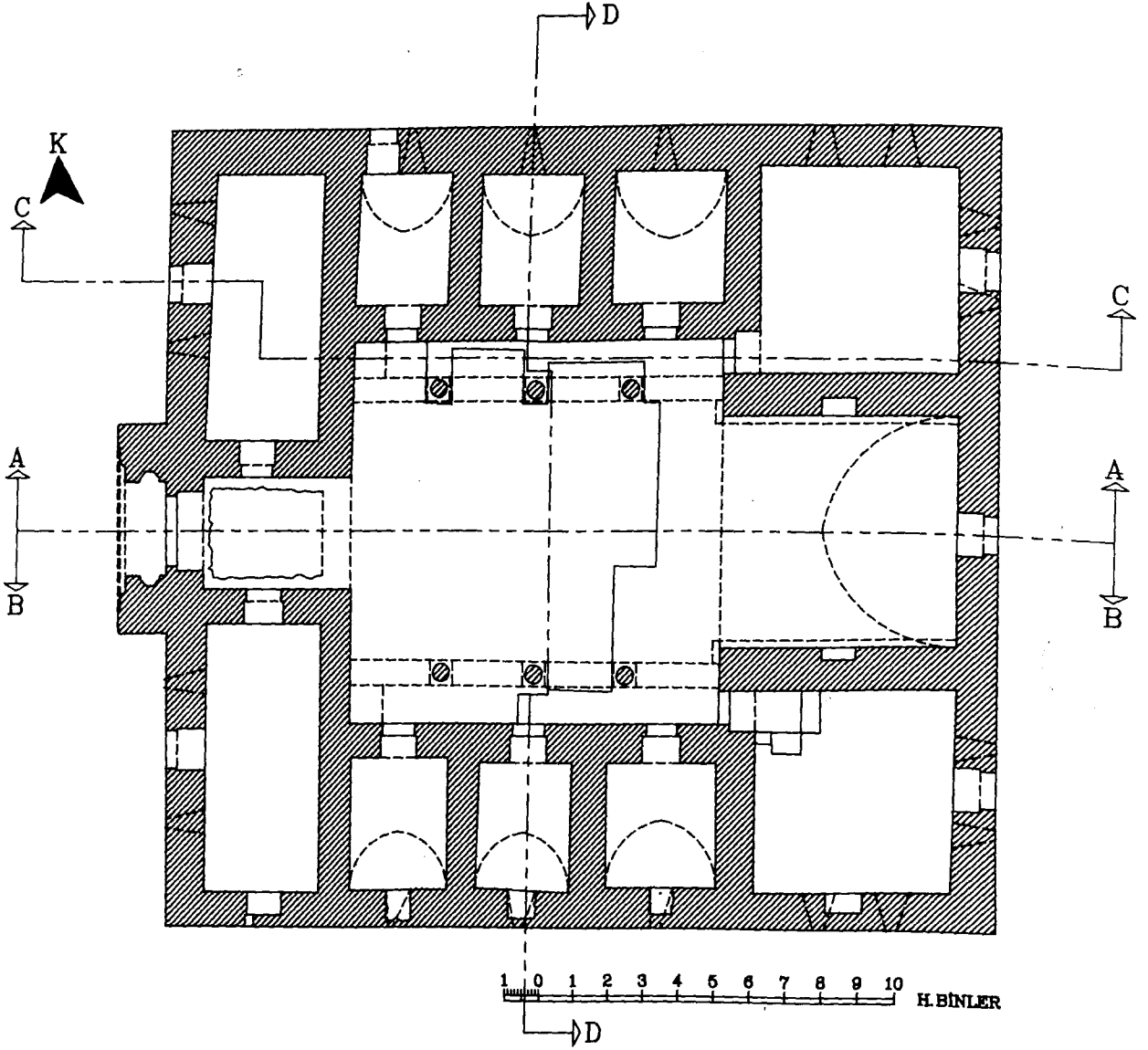

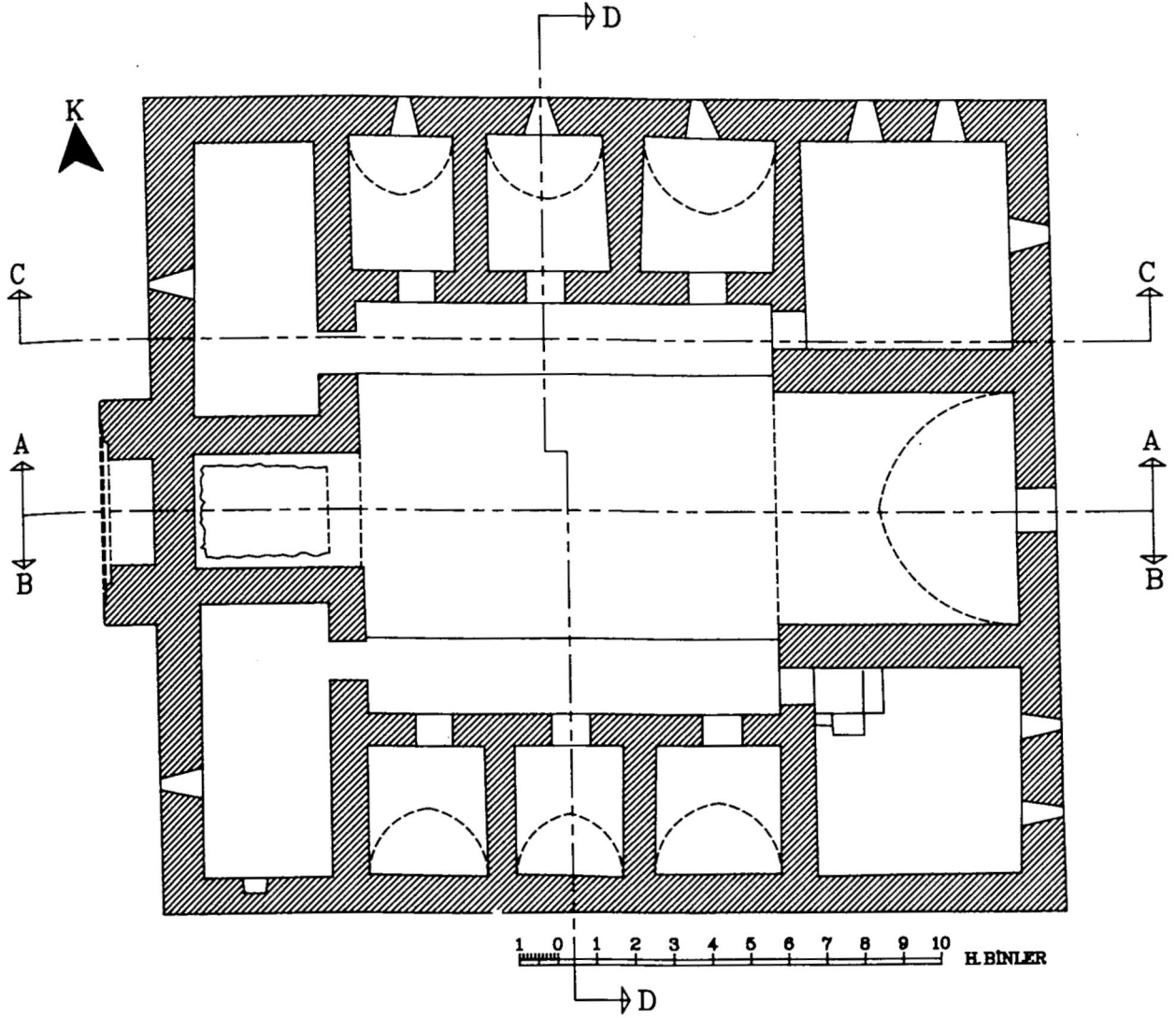
*Res. 1: Medresenin
1920'lerdeki hali
(Riefstahl 1931,
res.208).*

Res. 2: 1977 yılında, taçkapının sağlam hali (VGM. Arşivi).

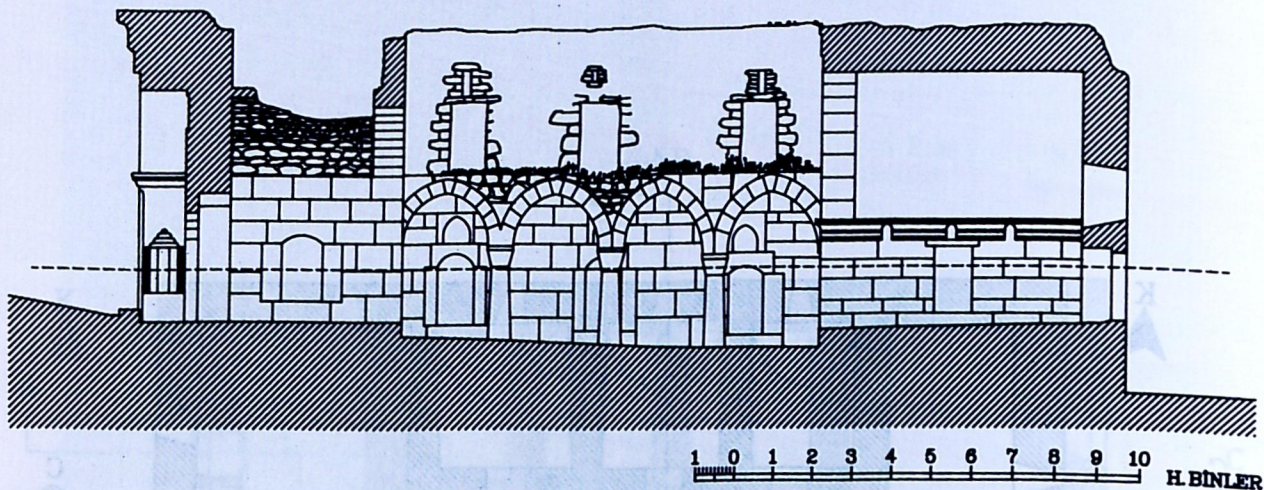

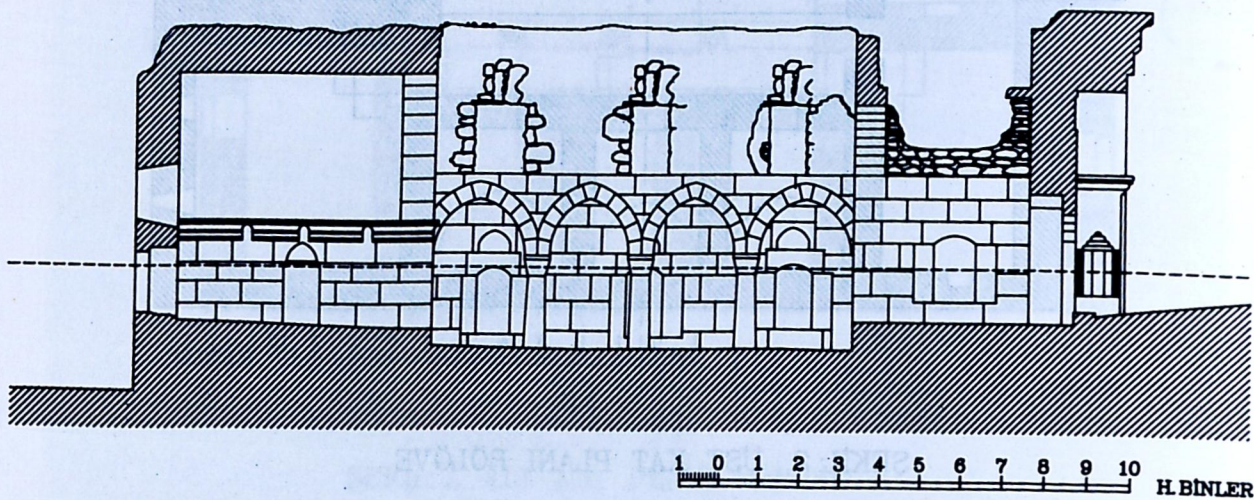
ŞEKİL: 1, ALT KAT PLANI RÖLÖVE

ŞEKİL: 2, ÜST KAT PLANI RÖLÖVE

ŞEKİL 3, A-A KESİTİ RÖLÖVE

ŞEKİL 4, B-B KESİTİ RÖLÖVE

Res. 3: Güney cephesi.

Res. 4: Kuzey cephesi.

Res. 5: Batı cephesi.

Res. 7: Taçkapının üst kısmı

Res. 6: Kuzey cephenin temizlenmiş hali.

Res. 9: Taçkapıda mihrabiye.

Res. 10:
İnşa kitabesi.

Res. 8: Taçkapıda deüfirme silme.

Res. 11: Medrese içi, ana eyvana bakış.

Res. 12: Aulunun temizlik sırasındaki hali.

Res. 13: Giriş eyvanı ve güney revakının damdan görünüşü.

Res. 14: Ana eyvan ve kuzey-doğu köşenin damdan görünüşü.

Res. 15: Kuzey-batı köşede bulunan odanın yerden görünüşü.

Res.16: Güney-batı köşede bulunan odanın yerden görünüşü ve bazılarınca merdiven izi olarak kabul edilen duvar.

Res. 18:
Güney revakının
yerden görünüşü.

Res. 17:
Üst kat
hücrelerinden
birinin içi.

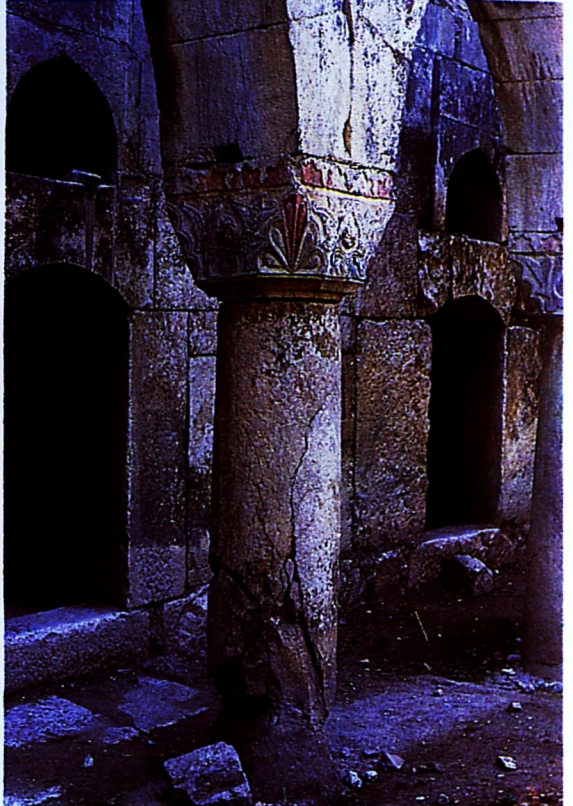
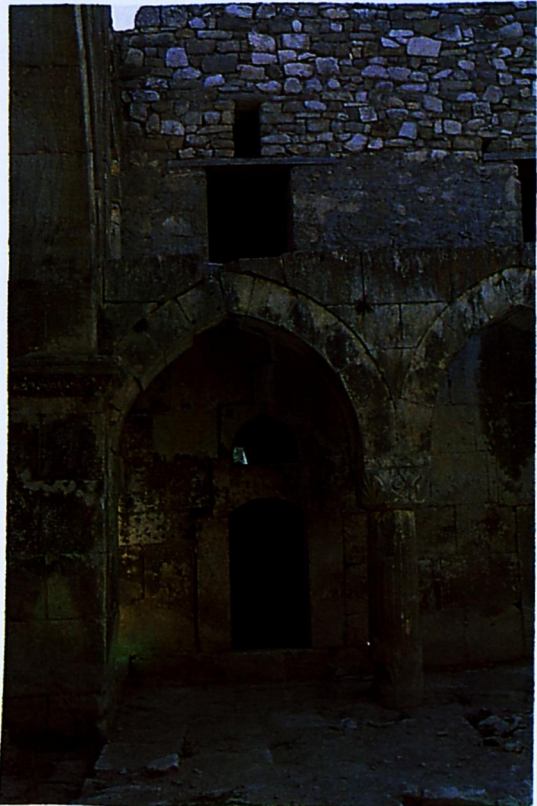

Res. 19: Güney revakının üst kattan görünüşü.
Res. 21: Kuzey revakının batı köşesi.

Res. 20: Kuzey revakının döşemesinin görünüşü.
Res. 22: Güney revakının ortasındaki tehlikeli durumdaki sütun.

Res. 23: Sütun başlığı.

Res. 24: Sütun başlığı.

Res. 25: Sütun başlığı.

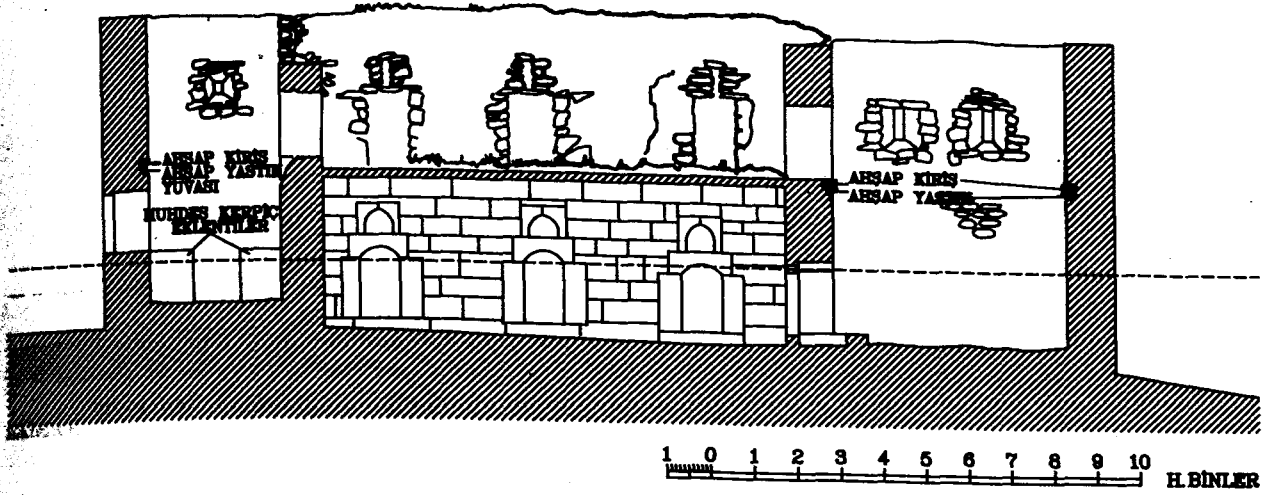

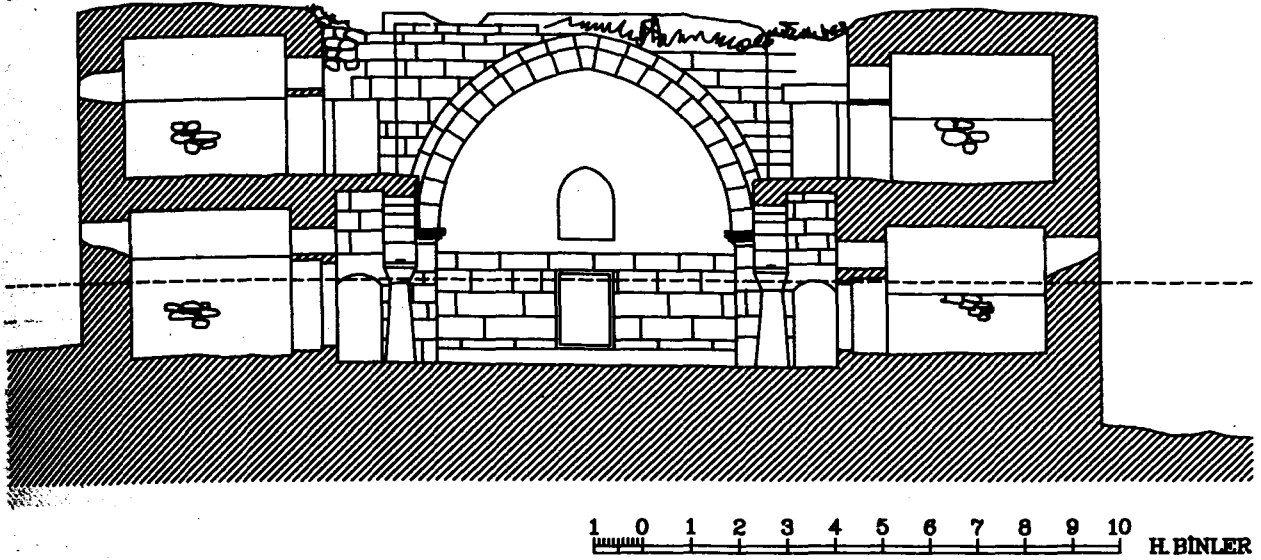
Res. 26: Onarımdan sonra batıdan genel görünüş (1994).

Res. 27: Onarımdan sonra auluya bakış.

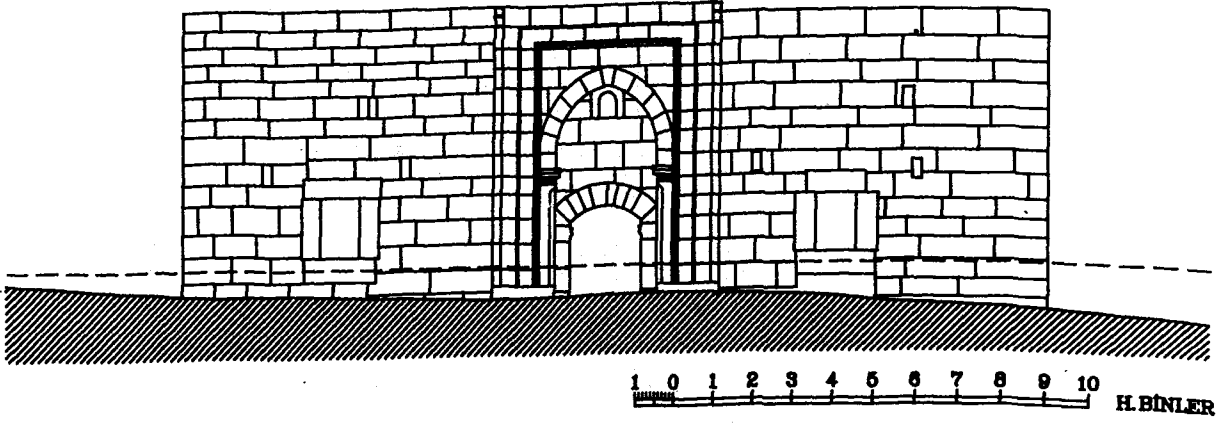

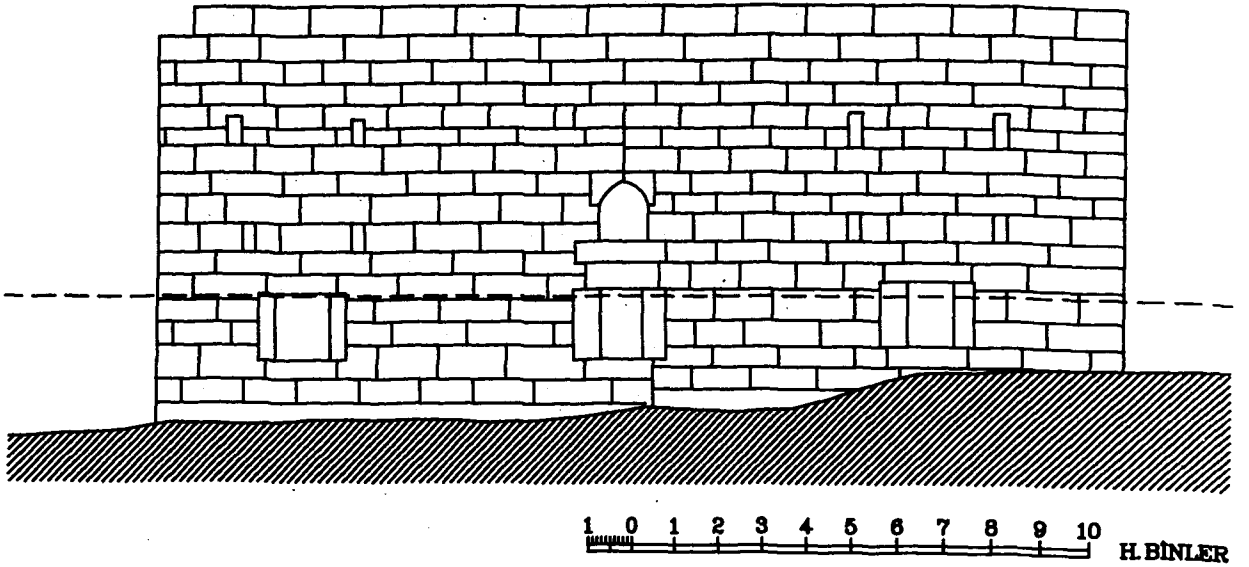
ŞEKİL: 5, C-C KESİTİ RÖLÖVE

ŞEKİL: 6, D-D KESİTİ RÖLÖVE

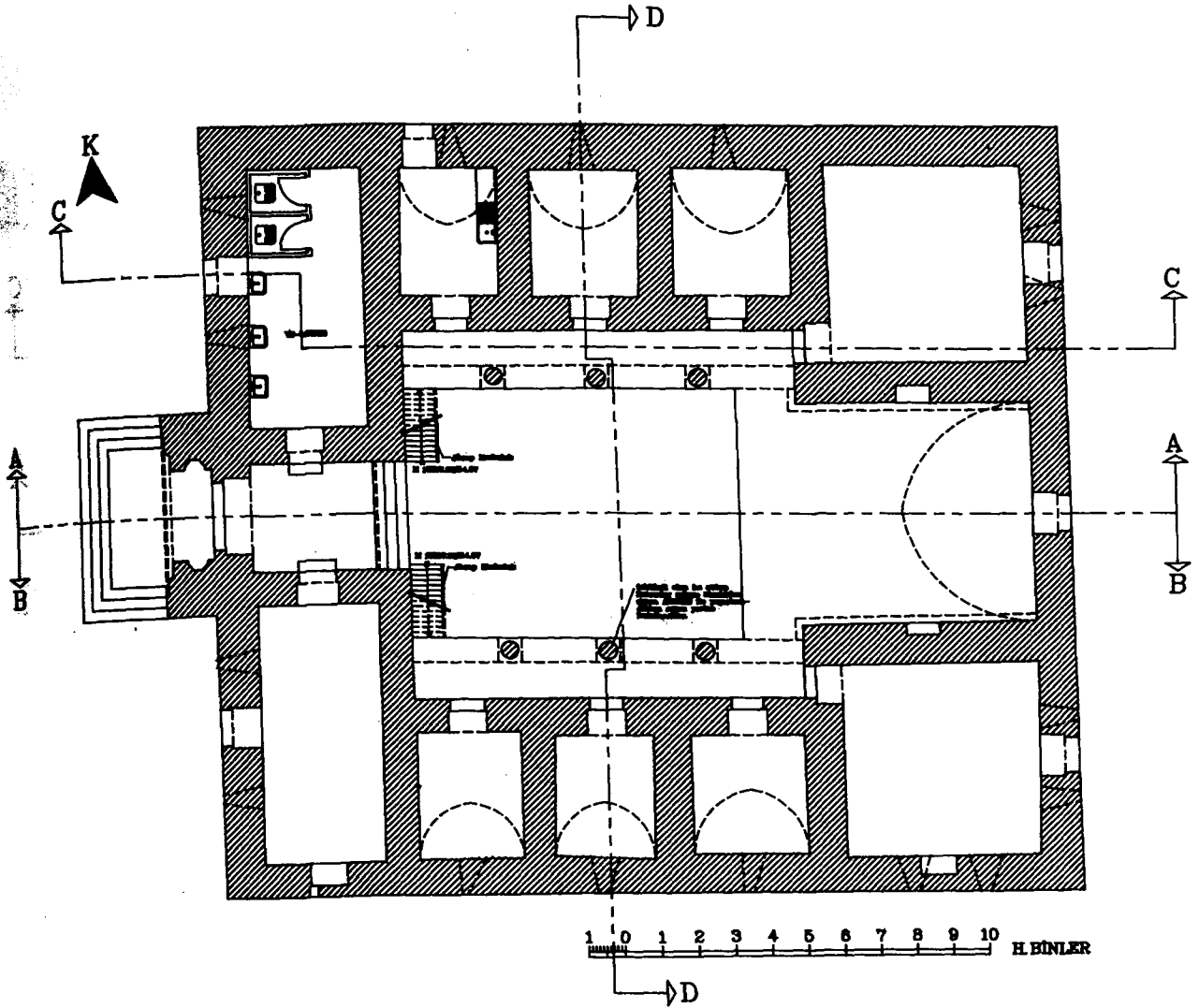

ŞEKİL 7, ÖN CEPHE RÖLÖVE

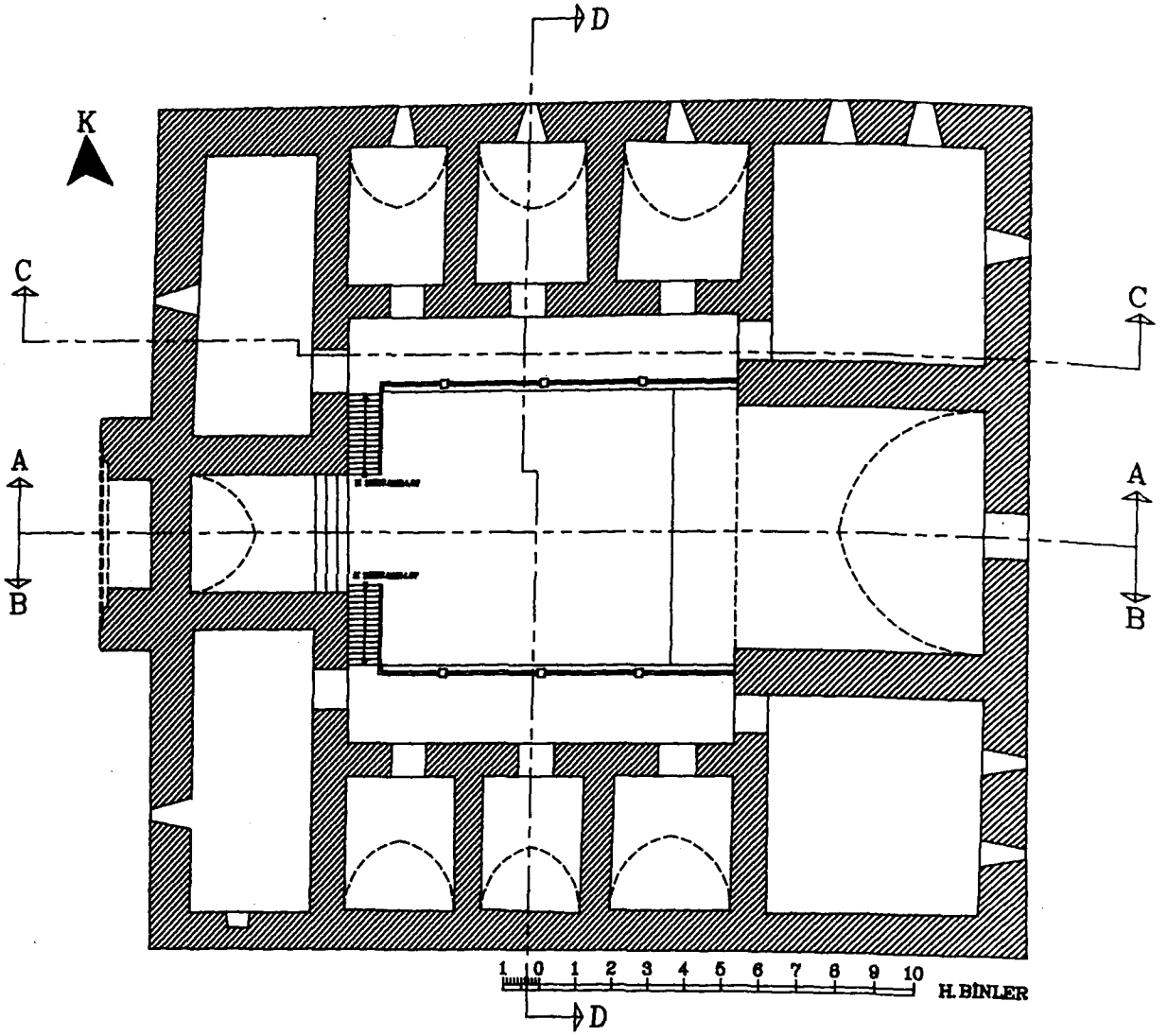

ŞEKİL 8, ARKA CEPHE RÖLÖVE

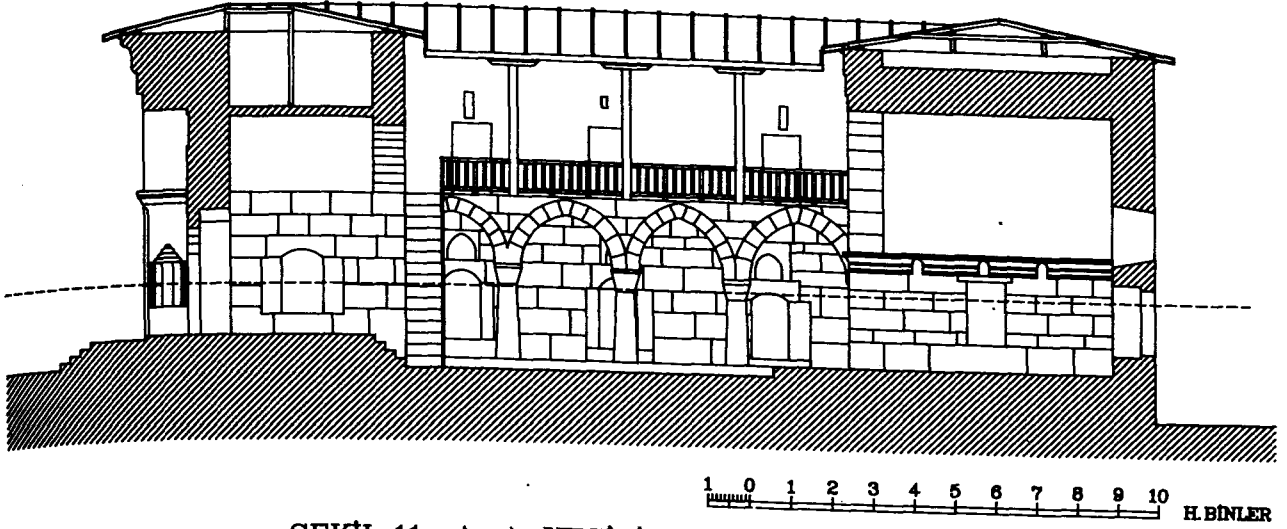

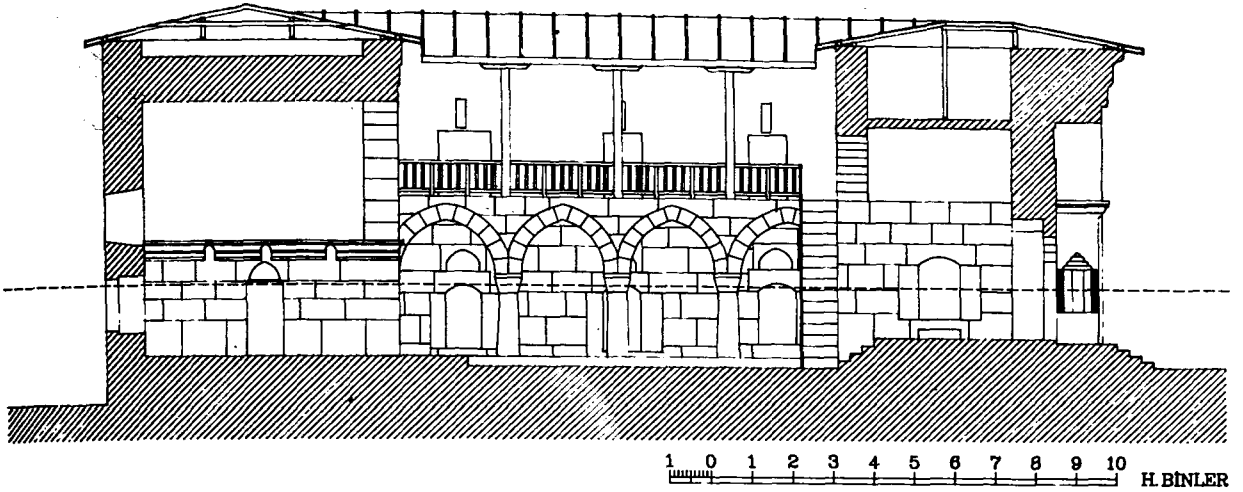
ŞEKİL: 9, ALT KAT PLANI RESTORASYON

ŞEKİL: 10, ÜST KAT PLANI RESTORASYON

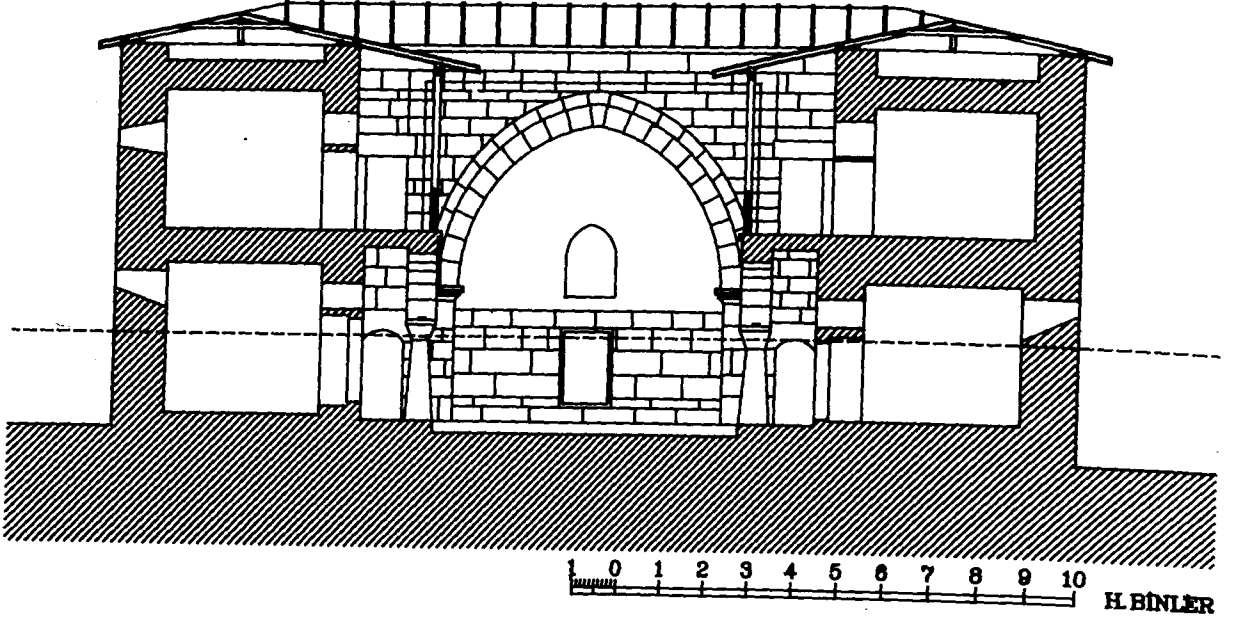
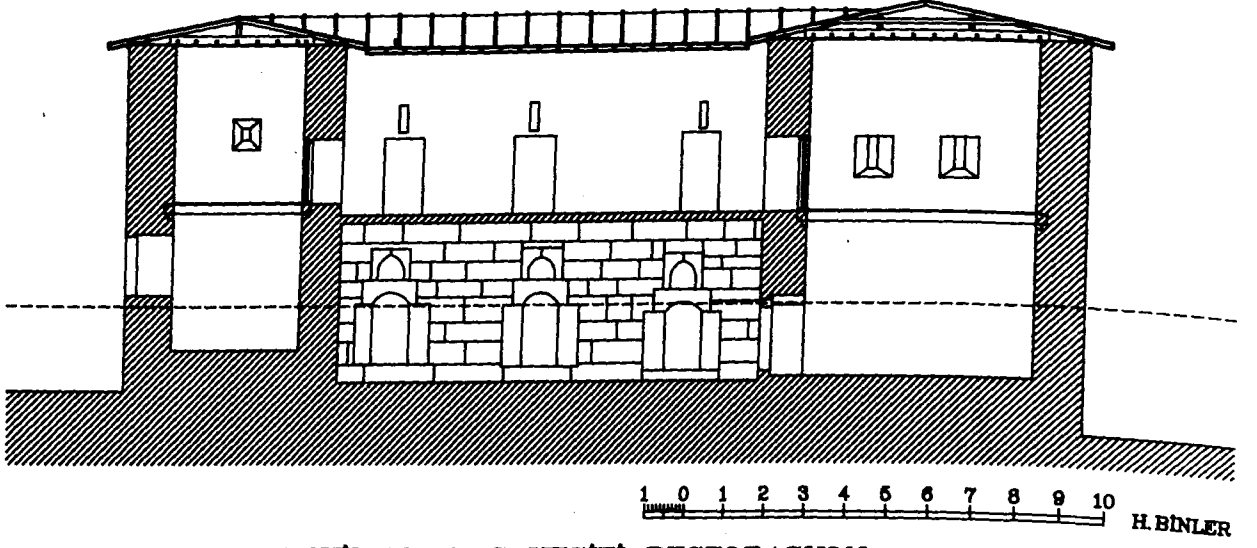

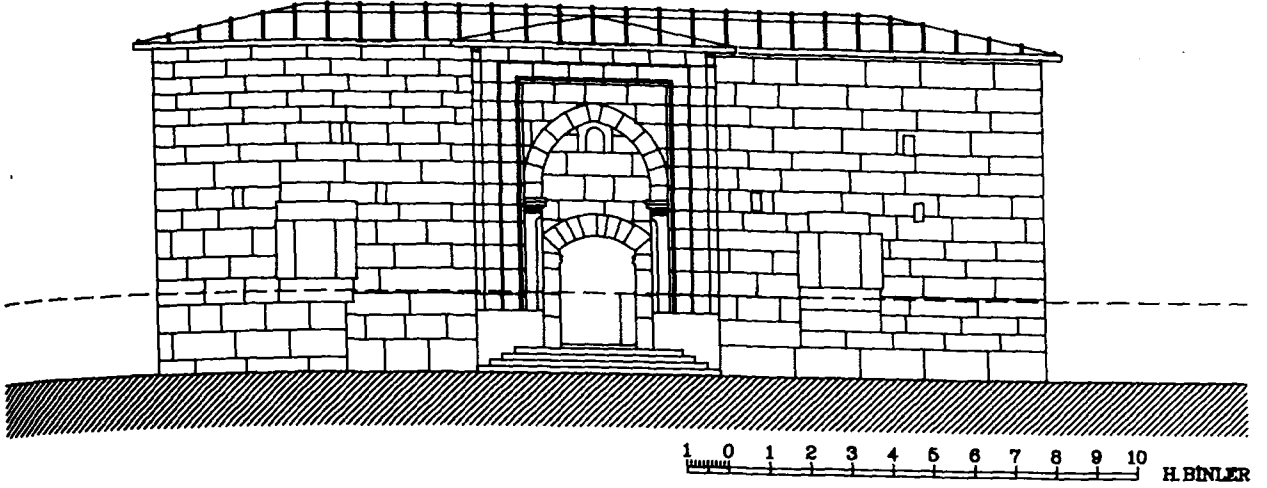
ŞEKİL 11, A-A KESİTİ RESTORASYON

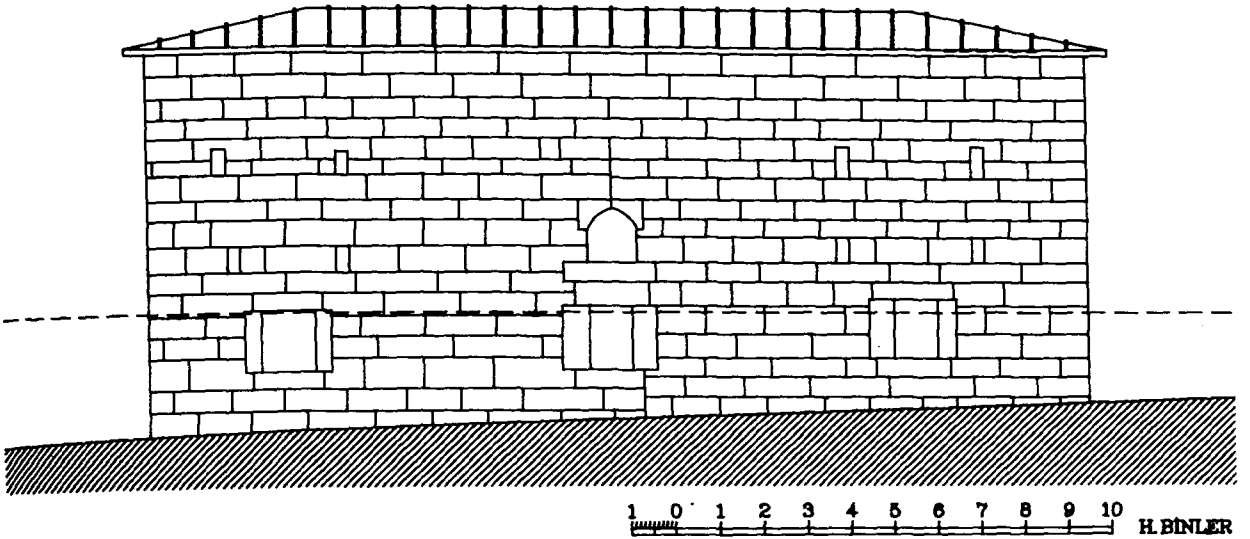
ŞEKİL 12, B-B KESİTİ RESTORASYON

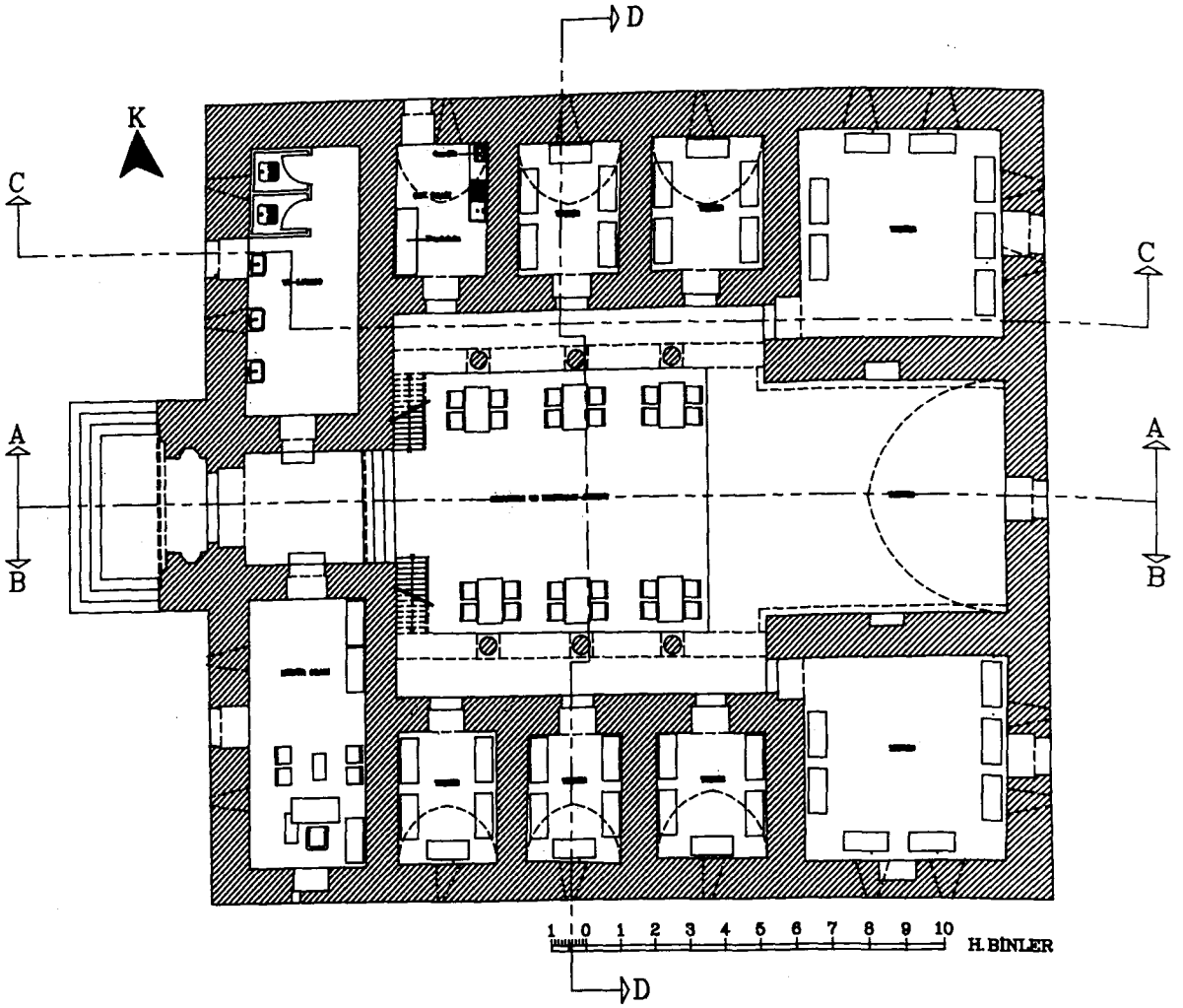

ŞEKİL: 15, ÖN CEPHE RESTORASYON

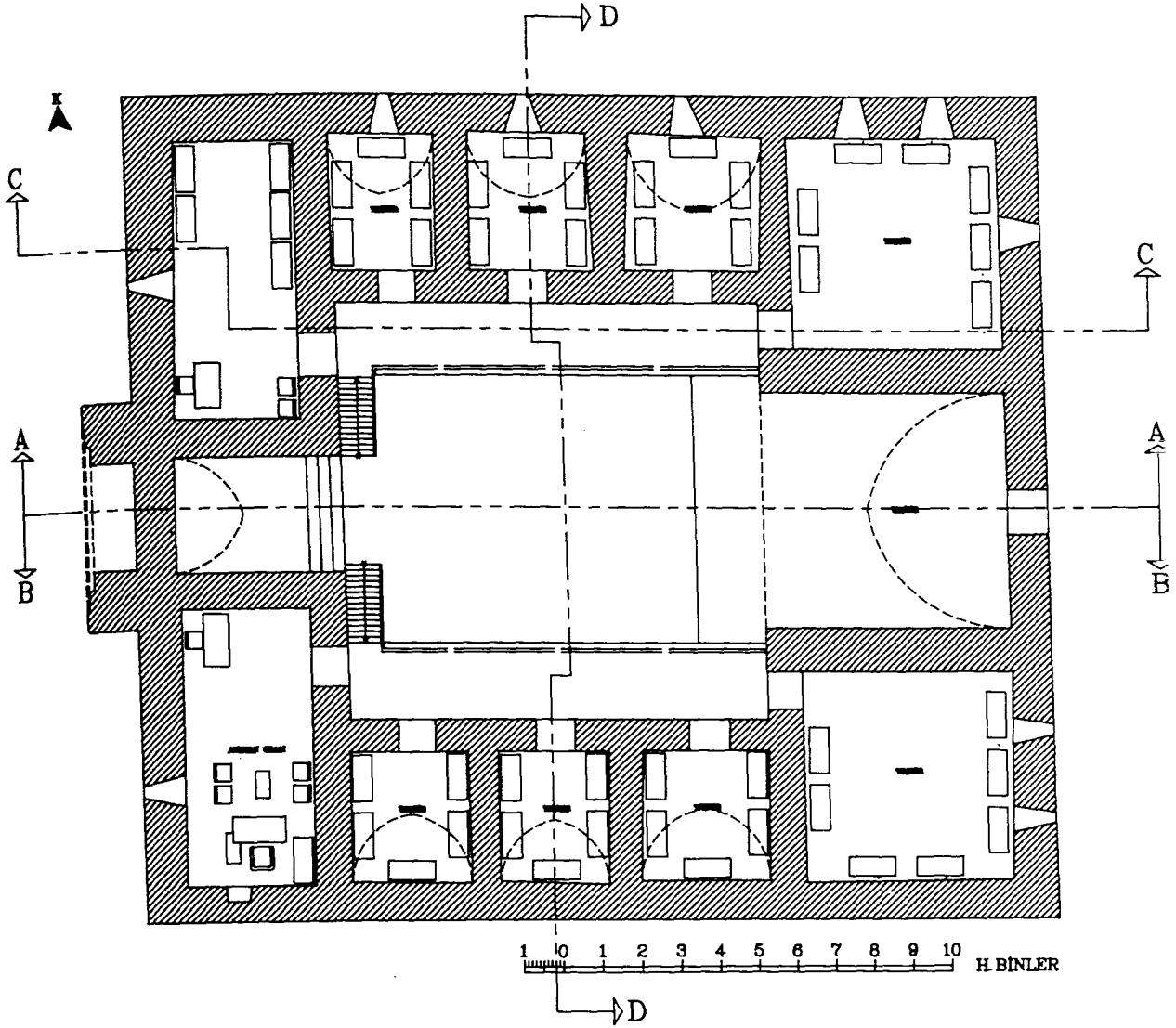

ŞEKİL: 16, ARKA CEPHE RESTORASYON

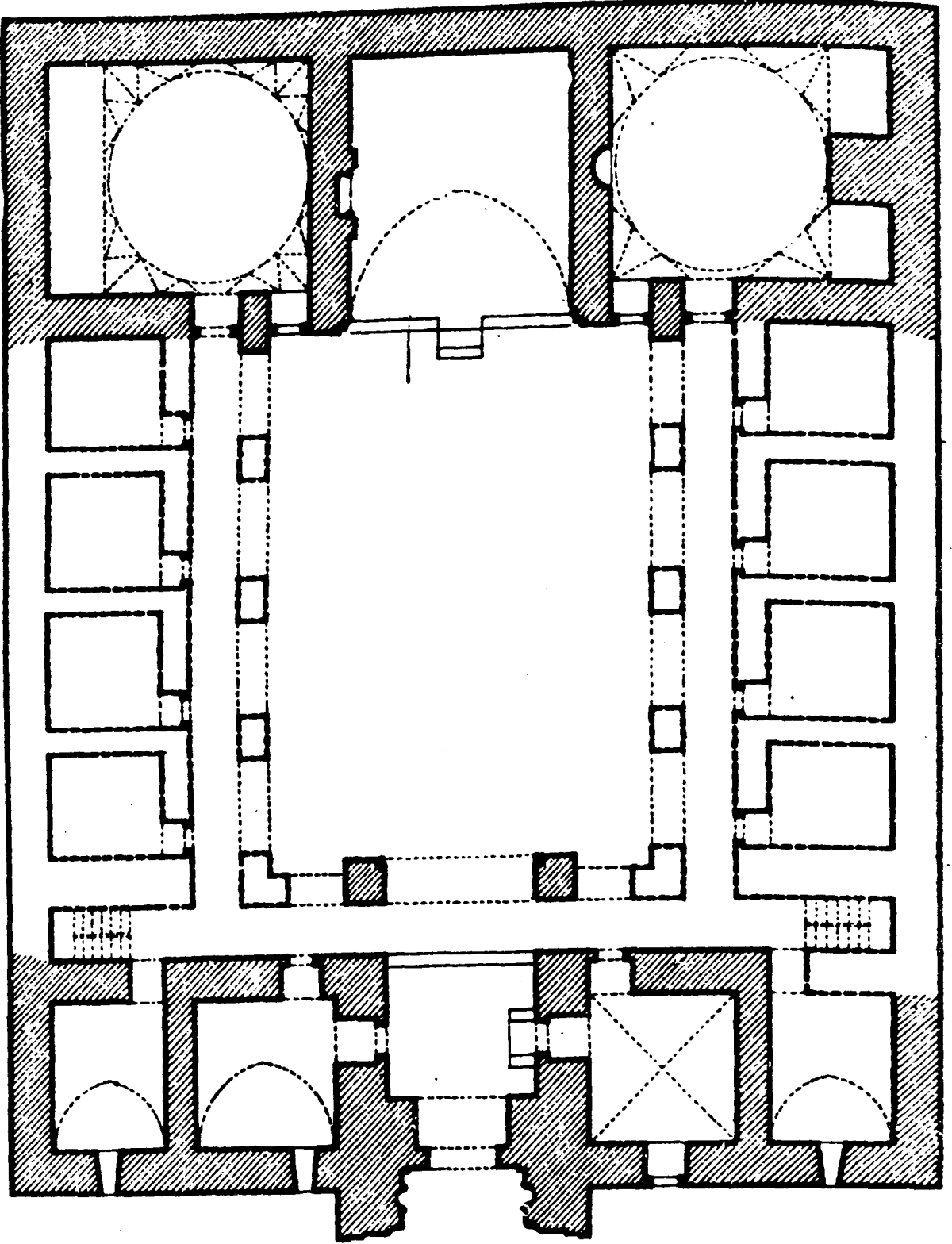

ŞEKİL:17, ALT KAT PLANI KULLANIM

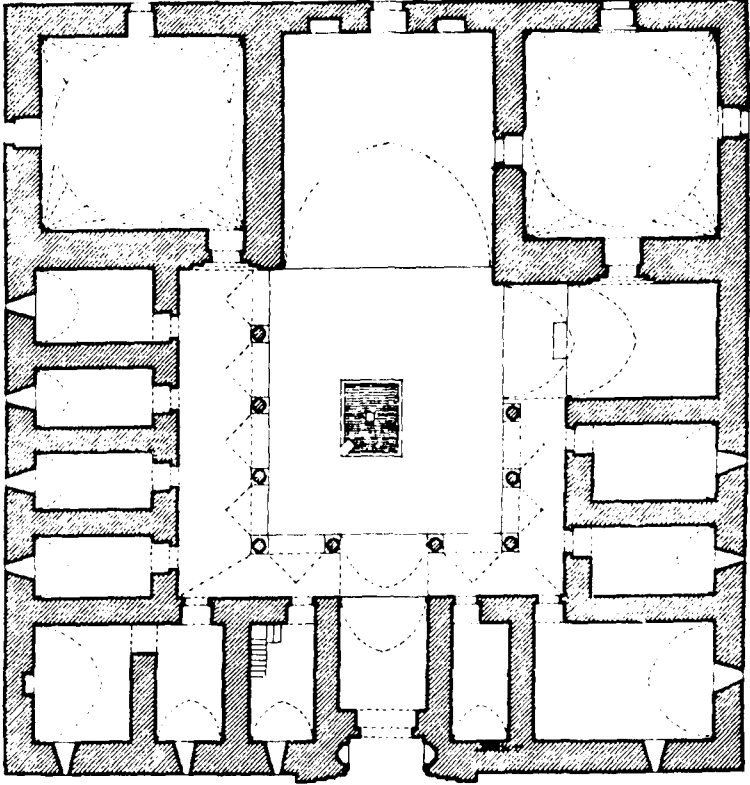

ŞEKİL: 18, ÜST KAT PLANI KULLANIM

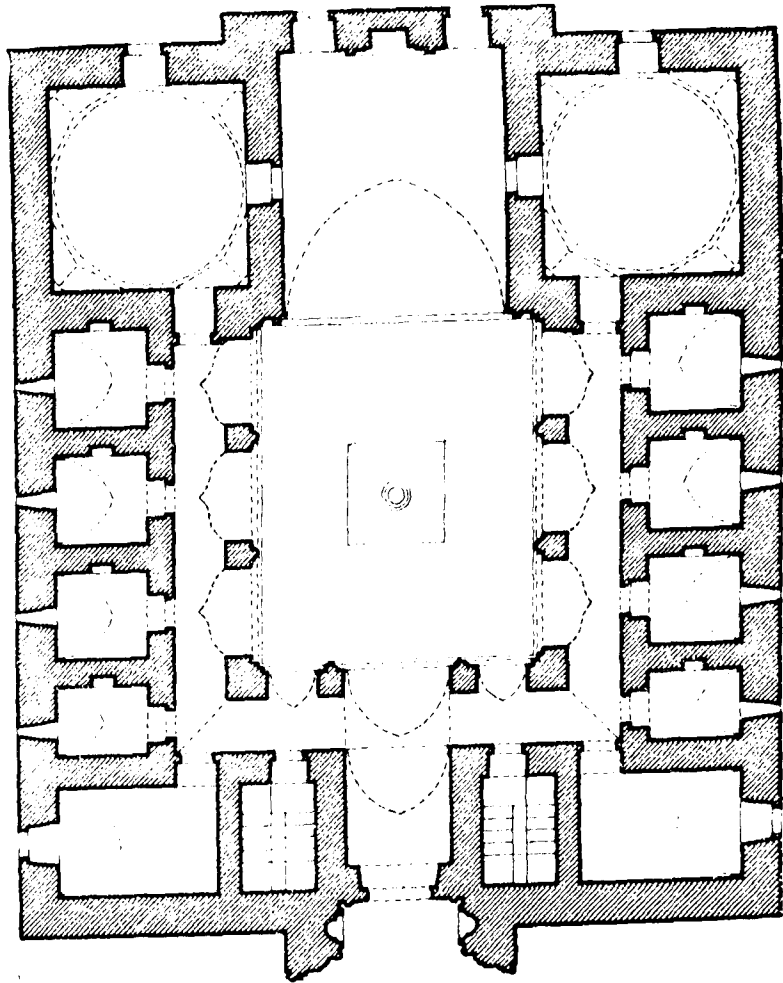

Şekil 19: Konya Sırçalı Medrese planı (A. Kuran)

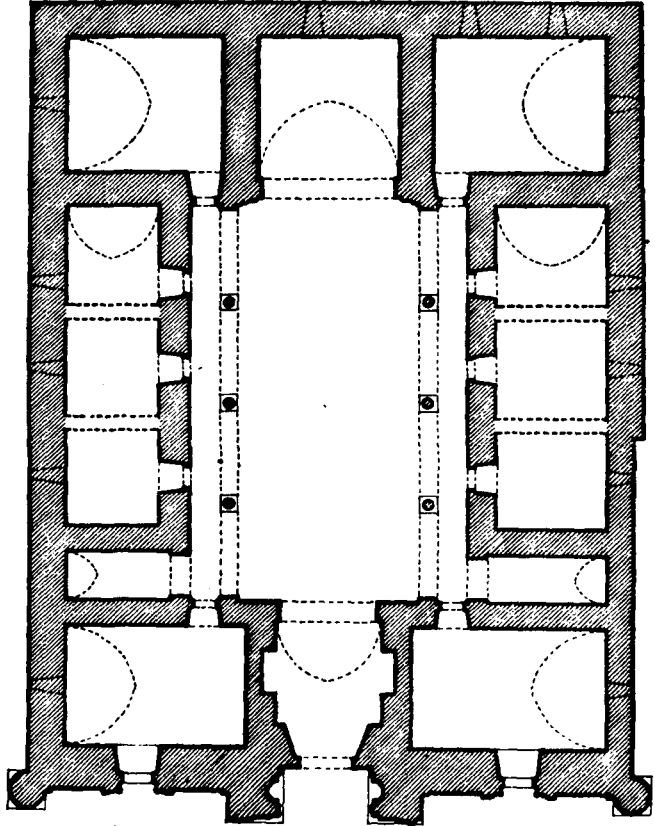

Şekil 20: Ermenek Tol Medrese planı (A. Kuran)

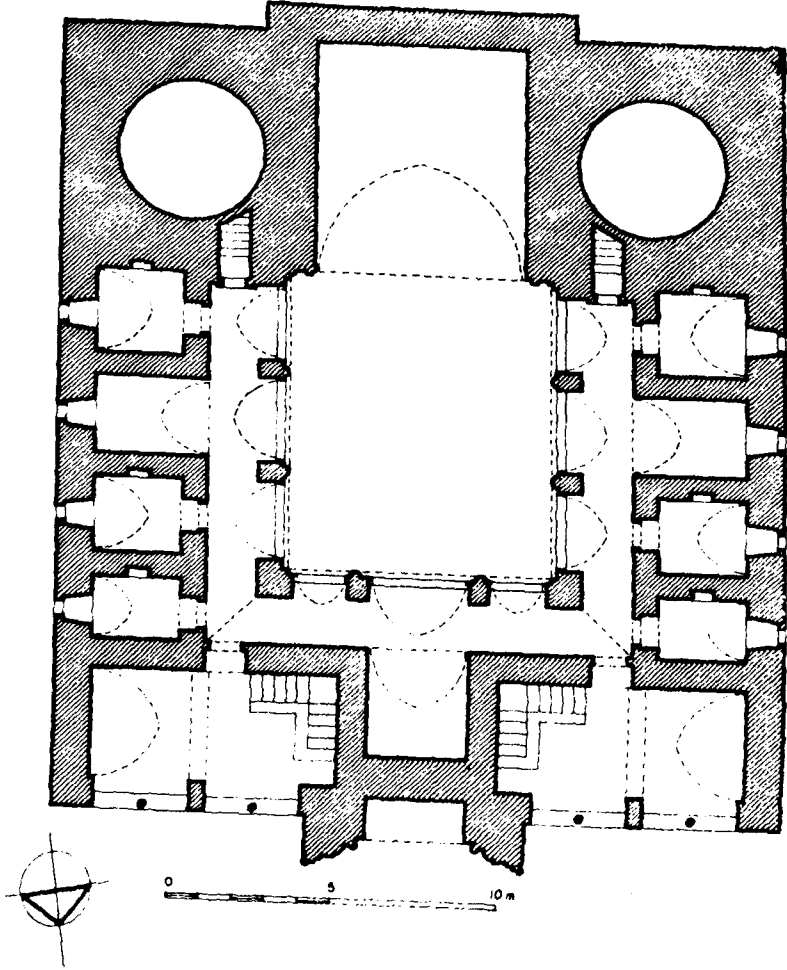

Şekil 21: Niğde Ak Medrese alt kat planı (A. Kuran)

Şekil 23: Amasya Bimarhane planı (A. Kuran)

Şekil 22: Niğde Ak Medrese üst kat planı (A. Kuran)

SİLİFKE ALÂEDDİN CAMİİ VE TARİHLENDİRİLMESİ ÜZERİNE NOTLAR

Yıldırım ÖZBEK

Silifke'de halk arasında Merkez Câmii, Câmii Kebir ve Alâeddîn Câmii adlarıyla bilinen eser, Göksu nehri üzerindeki tarihi Taşköprünün batı tarafında, Bucaklı Mahallesi'ne giden yolun başında yer almaktadır.

Câmi, doğu cephesinden dükkânlar, batı cephesinden çevre duvarı, kuzey cepheden müftülük binasıyla kuşatılarak bir avlu içine alınmıştır. Söz konusu avluya doğu duvarına açılmış bir kapıdan girilmektedir.

Üzerinde kesin tarih verebilecek herhangi bir kitabeye rastlanmayan yapı, plân olarak kuzey-güney doğrultuda dikdörtgen bir şema göstermektedir. İbadet mekânı ikişerden iki sıra sütun ile üç sahna ayrılmıştır. Bütün sahnınlar sivri tonozla örtülüdür. Mihrap önü bir kubbeye vurgulanmıştır. Kuzey cephede, doğu ve batı duvardan hafif çıkıntı yapan son cemaat yeri bulunmaktadır. Girişi içerden olan minare, kuzeydoğu köşede ana duvardan yükselmektedir.

Caminin güney ve doğu cephesi çok sade olarak düzenlenmiştir. Batı cephede, sonradan yapılmış olabileceğine ilişkin herhangi bir dilatasyon izine rastlamadığımız üçgen biçimli ve duvarların yarısı yükseklikte duvar payandaları bulunmaktadır.

Kuzey cephede, ikisi duvara gömülü, dördü serbest altı sütun üzerine doğu-batı doğrultuda atılmış sivri kemerlerle biçimlenmiş beş gözlü bir son cemaat yeri bulunmaktadır. Yekpare mermer olan bu sütunlar, muhtemelen çevredeki harabelerden toplanmışlardır ve boy olarak çok kısa olduğundan bodur bir görünüşe sahiptirler. Sütun başlarının köşeleri küçük mukarnascıklarla pahlanmıştır. Son cemaat yerinin üzeri ahşap bir sundurma ile örtülü olup, doğu ve batı tarafları duvarla kapatılmıştır. Son cemaat yerinin revak kemerleriyle caminin kuzey duvarı arasındaki bağlantı, giriş ekseninin doğusundaki sütuna atılmış tek bir kemerle sağlan-

mıştır. Son cemaat yerinin yer aldığı kuzey cephe duvarı Beylikler devri Bursa yapılarını andıran bir kalkan duvara sahiptir. Sundurma üst örtünün yerine kubbe olabileceği düşünülebilir ancak, üst örtünün kubbe olabileceğine ilişkin kalıntılar günümüze ulaşmamıştır.

Kuzey duvar ortasına yerleştirilen giriş kapısı, zencerek şeklindeki bir silmeyle çerçeve içine alınmıştır. Kapı kemeri basıktır ve yivlendirilmiştir. Kapı kemeri üzerinde renkli taş kakılmış olabileceğine ihtimal veren sekiz adet kartuş yer almaktadır. Kapı silmesi ile çatı seviyesi arasındaki taş sırasının bozulmuş olması, burada muhtemelen bir kitabeye olabileceğini göstermektedir. Kapının doğu ve batısına simetrik olabilecek şekilde iki pencere açılmıştır. Ayrıca giriş kapısının doğusunda kalan duvara bir mihrabiye yerleştirilmiştir.

Doğu ve batı duvarlarında hiçbir açıklık olmayan caminin harim bölümü, 17.59x17.58x17.49 x17.54 m. ölçülerinde yaklaşık kare bir mekandır. Cami avlusu sonradan dolduğundan harim zemini 160 cm. kadar daha aşağıda kalmıştır.

Harim, dördü duvara gömülü payeye, dördü serbest sütuna kuzey-güney doğrultuda atılmış sivri kemerlerle üç sahna ayrılmıştır. Buradaki sütunlar, son cemaat yerinde kullanılanlarla aynı karakterdedir. Üst örtüleri sivri tonoz olan bu sahnılardan orta sahnın, diğer sahnılardan daha geniş tutulmuştur. Orta sahnın güneyde mihrap önünde bir kubbeyle nihayetlenmektedir. Pandantifi çağrıştıran köşe üçgenleriyle geçilen kubbe, etek kısmında sekizgene dönüşmektedir. Kubbe eteğine açılan dikdörtgen biçimli dört pencere, Anadolu'da Alara Han'da ve Memluklu etkilerine maruz kalan güney bölgeleri ile Karaman'daki bazı Karamoğlu eserlerinde karşımıza çıkan gotik tarzı üçlü kemerle nihayetlenmektedir. Kubbe dışardan bakıldığında sekizgen bir kasnağa oturuyormuş gibi görünüyorsa

da, burada kasnağın yüklendiği fonksiyon taşıyıcı olmaktan ziyade kubbe çevresini kuşatıcı, saran bir mimari unsur şeklindedir. Kasnağın düzenlenmesi daha sonraki onarımlarla değiştirilmiş olabilir.

Caminin batı duvarının sadeliğine rağmen, doğu duvarına iki adet dolap nişi açılmıştır. Ayrıca bu duvara dört adet sivri formu boşaltma kemeri yerleştirilmiştir.

Güney cephenin ortasında, ana eksen üzerinde bulunan üç cepheli mihrap, duvardan dışa taşırılarak vurgulanmıştır. Mihrap kavsarası üç sıra yermaktadır. İkinci sıradaki mukarnasların içi istiridy kabuğu şeklinde düzenlenmiştir.

Mihrabın hemen batısındaki minber, taştan yapılmıştır. Minberin gövdesi, kubbe eteğinde gördüğümüz gotik kemerli pencerenin daha büyük tutulmuş bir örneğiyle boşaltılmıştır. Minber basamaklarının köşesi istiridy kabuğu motifleriyle süslenmiştir.

Güney duvara doğu ve batıda birer mazgal pencere açılmıştır. Ayrıca mihrabın tam üzerinde diğerlerinden daha küçük tutulmuş bir pencere yer almaktadır. Mihrabın doğu tarafında bir de dolap nişi bulunmaktadır.

Hakkında hiçbir araştırma yapılmamış olan caminin kitabe ve vakfiyesi¹ yoktur. Kilikya bölgesi İslâmî devir eserlerinden bahseden erken tarihli iki makalede² cami hakkında bilgi yoktur. XVIII-XIX. yüzyılda bölgeye gelen batılı seyyahlardan hiçbiri³ bu eserden bahsetmez. Ancak, Alışhan'ın eserinde Silifke'ye ait bir panoramik çizimde söz konusu cami sluet olarak seçilebilmektedir.⁴

Stephane Yerasimos'un **Les Voyageurs Dans L'Empire Ottoman (XIV e-XVI e Siecles)** adlı eserinde 1497-99 ve 1576-77 yıllarında Silifke ve çevresini gezdiklerini belirttiği seyyahlar Arnold von Harff ve Theodose Zygomalas'ın seyahatnamelerinde de camiye rastlanmamıştır.⁵

XVII. yüzyılın ikinci yarısında bölgeyi dolaşan Evliya Çelebi, Silifke'yi "*Kalesi içinde 60 ev olup, hendeği yoktur. Kalesi içinde Sultan Bayezit Camii vardır. Varoşunda üç cami olup çarşı içinde Sultan Alâeddin Câmîi, Ramazan Ağa Mescidi, Urun Mahallesi Mescidi, Bozkır Mescidi vardır. Bir hamamı, iki hanı, 50 dükkânı vardır. Paşa sarayı su kenarındadır*" şeklinde anlatmaktadır⁶. Evliya Çelebi'nin "*Çarşı içinde Sultan Alâeddin Câmîi*" şeklinde tarif ettiği eser, bugün doğu duvarında eski dükkânların sıralandığı Alâeddin Câmîi olsa gerektir.

Sami Göktürk⁷ ve İzzet Aslan⁸, camiye (Alâeddin Câmîi adından olsa gerek) hiçbir kaynak göstermeden 1226 yılına, Alâeddin Keykubat dönemine yerleştirirler.

Anadolu Selçukluların zaman zaman bölgeye akınları olmuştur. Hattâ O.Turan, XII. yüzyıl son-

larında kalabalık bir Türkmen grubunun Kilikya bölgesine girdiğini, Silifke'nin de bazı tarihi takvimlerde Kılıçarslan tarafından fethine dair bilgiler olduğunu belirtir⁹.

Selçuklu hücumlarına karşı koyamayan Ermeni kralı II. Leon 1210'da bölgeyi Kıbrıs'la ilişkili Hospatiler şovalyelerine terk etmiş, bunu onaylatmak için Papa III. Innocent'e başvurmuştur. I. Alâeddin Keykubat 1224'de Kilikya üzerine yürümüş, Mübarizeddin Ertokuş ve Çavlı'nın Kıbrıs'tan gelecek yardımları engellemek için harekete geçmeleri üzerine, Selçuklular Silifke'ye kadar birkaç

1. Kitabesi olmayan caminin vakfiyesiyle ilgili olarak Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki İçel Vakıflarına ilişkin 2351 no'lu defter incelenmiş ve "H.1285-M.1869 yılında camiye tayin edilen Mustafa Efendi'nin vefatı ile kuyud-ı hakanice kayıtlı vakfiyesi olmaması nedeniyle hazineye zaptına ilişkin 26 Şevval 1327 tarihli İlmuhaber" kaydına rastlanmıştır ve eserin vakfiyesinin olmadığı veya varsa da günümüze ulaşmadığı anlaşılmıştır.
2. Otto-Dorn, K., "Islamische Denkmaler Kilikiens" **Jahrbuch für Kleinasiatische Forschung**, 1952/53, Baud II, Heidelberg, 1953, s.113-126; Erdmann, K., "Zur türkischen Baukunst seldschukischer und Osmanischer Zeit", **Istanbul Mittcilunger**, 8, İstanbul, 1958, s.23 vd.
3. XVIII-XIX. yüzyıllarda bölgeye gelen fakat camiden bahsetmeyen seyyahlar için bkz. Alışhan, L.M., **Sissouan on L'Armenia-Cilicie**, Venise, 1899; Beaufort, F., **Karamania or A Brief Description of the South Coast of Asia Minor and of the Remains of Antiquity**, London, 1817; Laborde, A.de., **Hall et Leon de Laborde Voyage Asie Mineure**, Paris, 1838; Longlois, V., **Voyage dans la Cilicie**, Paris, 1861; Tschihatscheff, P.v., **Reisen in Klenasien und Armenien 1847-1863**, Gotha, 1867; Texier, C., **Küçük Asya**, (Çev:A.Suat), İstanbul, 1340, C. III.
4. L.M. Alışhan'ın yukarıda künyesini verdiğimiz seyahatnamesinde Silifke'ye ait üç çizim vardır. Bunlardan biri bugün tamamen yıkılmış olan Jüpiter Tapınağına aittir. Bir diğeri ise Silifke Kalesi ve içinde bugün hiçbir izine rastlanmayan ve II. Bayezid döneminde yapıldığı belirtilen cami vardır. Üçüncü çizimde genel bir Silifke görüntüsü verilmiştir. Bu görüntüde tarihi köprünün iki gözü ve hemen arkasında Alâeddin Câmîi yermaktadır. Bkz. Alışhan L.M., a.g.e., s.330.
5. Yerasimos, S., **Les Voyageurs Dans L'Empire Ottoman (XIV-XVI Siecles)**, Ankara, 1991, s.122-123 ve 314. Bu iki seyyahtan Theodose Zygomalas'ın eserine ulaşamamıştır. Yerasimos'un A. von Harff'ın eserinin 80 ve 237. sayfalarında bölgeden bahsettiğini bildirmesine rağmen, eserin sözkonusu sayfaları Alman Kültür Merkezi aracılığıyla Almanya'dan getirilmiş (A.K.M. yetkililerine teşekkür ederim) ancak ilgili sayfalarda bölgeden bahsedilmediği görülmüştür. A.von Harff'ın eseri için bkz. **Die Pilgerfahrt Ritters Arnold von Harff**, Köln, 1860. A.von Harff'ı tanıtan yazılar için bkz. Eyice, S., "Arnold von Harff, **Türk Yurdu**, S.254, 1956; Eyice, S., "II.Bayezid Devrinde Davet Edilen Batılılar (Arnold von Harff-Leonardo da Vinci-Michelangelo)", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S.4/19, s.23-30.
6. Evliya Çelebi, **Seyahatname**, (Sadeleştirme: Z.Danişman), İstanbul, 1971, c.XIII, s.186.
7. Göktürk, S., **Silifke Tarihi**, İstanbul, 1987, s.293.
8. Aslan, İ., **Silifke Tarihi**, Adana, 1981, s.187.
9. Turan, O., **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul, 1971, s. 216.

istisna bütün İç-il kalelerini zaptetmişlerdir. Ancak, 1226'da Ermeni kralı Heytun ile anlaşma yapılarak Silifke Hospatilier'lere bırakılmıştır¹⁰. Görüldüğü üzere, Selçuklular zamanında özellikle de I. Alâeddin Keykubat devrinde Silifke'nin yerleşimine dönük fethine dair kesin bilgiler yoktur. Kanaatimiz odur ki, Silifke Selçuklular zamanında bahsettiğimiz amaçla fethedilememiş, ancak ticari öneme sahip sahil bölgeleri kontrol altına alınmış, en azından buralardaki Ermeni egemenliği kırılmış ve faaliyet sahası daraltılmıştır¹¹. Zaten erken tarihli Selçuklu kaynaklarında da bölgenin fethine ilişkin bilgiye rastlanmamaktadır¹².

1276 yıllarında İç-il bölgesi ve sahillerinin Karamanlılar elinde olduğu belirtilirse de¹³ Karamanoğulları Silifke'yi 1359'dan evvel almamışlardır¹⁴. Bu tarihten birkaç yıl sonra Kıbrıs kralı olan Pierre de Lusignan, Korikos ve Geben dışında Karamanoğulları'nın elinde olan sahil bölgeleri ve Silifke'yi almak istemişse de, Alanya ve Antalya beyleriyle birleşen Karamanoğlu Alâeddin Ali Bey'in mukavemeti ile karşılaşmıştır¹⁵.

Karamanoğlu Alâeddin Ali Bey, Eretnaoglu Mehmet Bey tarafından elde edilen bazı Karaman ümerasının entrikasıyla öldürülen kardeşi Seyfettin Süleyman Bey'in yerine geçmiş ve 1361-1398 yılları arasında hüküm sürmüştür¹⁶. Saltanatı sırasında Silifke'deki camiyi yaptırmış olabileceğini (Alâeddin Câmî adının da buradan kaynaklandığı) düşündüğümüz Alâeddin Ali Bey'in daha önce Karamanlıların elinde olmadığını belirttiğimiz Korikos kalesinin fethine çıktığı, hâtâ gazâ malı ve Mevlana'nın üzerine bir türbe yaptırmayı ahd eylediği ve yeşil türbeyi bünyad ettiği Şikari tarafından bildirilir¹⁷. H.Karamağaralı ise, Alâeddin Ali Bey'in sözkonusu sefer sonrasında türbenin dilimli kubbesinin dışını turkuvaz çinilerle kaplatmış olabileceğini belirtir¹⁸.

Muhtelif Karaman beylerinin hakimiyeti altında kalan Silifke, 1473 yılında Gedik Ahmet Paşa tarafından zaptedilerek Osmanlı topraklarına katılmıştır¹⁹. Fatih dönemi tarihçilerinden Aşıkpaşaoğlu, Saruca Paşa'nın Silifke'de bir Cuma Mescidi, Cezeri Kasım Paşa'nın da cami ve imaret yaptırdığını yazar²⁰. E.H. Ayverdi'nin de tarihi kayıtlara dayanarak varlığını belirttiği²¹ bu eserler bugün mevcut değildir ve esasen E. Çelebi'nin bahsetmemiş olmasına bakılırsa XVII. yüzyılın ikinci yarısından önce de yıkılmış olmalıdırlar.

Daha önce belirtildiği gibi, Anadolu Türk Mimarlık Tarihi literatürüne girmemiş olan camiden Karamanoğlu abidelerinin toplu olarak ele alındığı "**Karaman Devri Sanatı**" adlı eserde²² de bahsedilmez.

Silifke Alâeddin Câmîi'nin plân şemasına XII. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar Anadolu'nun Erzurum, Siirt, Konya, Ermenek, Milas, Uşak gibi değişik bölgelerinde rastlanmaktadır.

İlk inşası XII. yüzyılın ilk çeyreğine rastlayan, ancak 1260 yıllarında bugünkü şeklini alan Siirt Ulu Câmîi'nde²³ mihrap önü kubbesi ve tonoz birleşiminin ilk örneğine rastlanmaktadır. Bu yönüyle Silifke'deki plân şemasının proto tipi sayılabilir.

Güney duvarı içkale surlarına yaslanan ve yanındaki 1189-97 tarihli minare ile yapılmış olabileceği kabul edilen Erzurum Kale Mescidi'nde²⁴, mihrap önünde bir kubbe, onun arkasında çapraz tonozla örtülü bir çeşit eyvan ve yanlarda üzerleri beşik tonozla örtülü mekanlardan oluşan bir plân şeması izlenmektedir.

H.Karamağaralı'nın Konya Alâeddin Câmîi hakkında Altunaba vakfiyesinde geçen "*Camiül Kebir-ül Atika*" tarifine dayanarak, Anadolu Selçukluları zamanında, 1190-1201 tarihleri arasında yapılmış olduğunu belirttiği ve restitüsyon plânını çıkardığı Konya İplikçi Câmîi'nde²⁵, Silifke Alâeddin Câmîi plânının erken tarihli bir örneğine rastlanmaktadır. Bu plândaki tek fark mihraba dik olarak uzanan sahin sayısının yedi olmasıdır. Sahin sayısının artmasına bağlı olarak ayak sayısı da artmıştır. Bu cami, Karamanoğulların zamanında 1332 tarihinde onarılarak bugünkü halini almıştır²⁶.

10. Tekindağ, Ş.M.C., "Silifke" **Tarih Enstitüsü Dergisi**, S.11., Ekim 1971, İstanbul, s.145.
11. Heyd,W., **Yakınoğu Ticaret Tarihi** (Çev: E.Z.Karal), Ankara, 1975, s. 408.
12. İbn-i Bibi, **Selçukname**, (Çev:M.N.Gençosman), Ankara, 1941; Kerimüddin Mahmud Aksarayî, **Müsameret al-Ahyâr** (Çev:M.N.Gençosman), Ankara, 1943.
13. Turan, O., **a.g.e.**, s.539.
14. Tekindağ, Ş.M.C., **a.g.m.**, s.146.
15. Tekindağ, Ş.M.C., **a.g.m.**, s.146.
16. Uzunçarşılı, İ.H., **Anadolu Beylikleri Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri**, Ankara, 1988, s.12-13 vd.
17. Şikari, **Karamanoğulları Tarihi** (Türkçeleştiren: M. Koman), Konya, 1946, s.107.
18. Karamağaralı, H., "Mevlâna'nın Türbesi", **Türk Etnografya Dergisi**, S.VII-VIII, İstanbul, 1966, s.41-42.
19. **Aşıkpaşaoğlu Tarihi** (Haz:N.Atsız), Ankara, 1985, s.176.
20. **Aşıkpaşaoğlu Tarihi** (Haz:N.Atsız), Ankara, 1985, s.199.
21. Ayverdi, E.H.,-Yüksel, İ.A., **İlk 250 Senenin Osmanlı Mimarisi**, İstanbul, 1976, s.247.
22. Diez, E.-Aslanapa, O.-Koman, M., **Karaman Devri Sanatı**, İstanbul, 1950.
23. Ülgen, A.S., "Siirt Ulu Camii", **Vakıflar Dergisi**, S.V., Ankara, 1962, s.153.
24. Arık, R., "Erzurum'da İki Cami, **Vakıflar Dergisi**, S.VIII, Ankara, 1969, s.151-152; Ünal, R.H., "Erzurum İli Dahilindeki İslâmî Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme", **Araştırma Dergisi**, S.VI. Erzurum 1974, s.51.
25. Konya İplikçi Camii'nin restitüsyonuyla ilgili olarak 1987 yılında Kahire'de düzenlenen VIII. Türk Sanatları Kongresi'ne Halûk Karamağaralı tarafından bir bildiri sunulmuştur. Bu bilgiler 5.5.1993 tarihinde kendisiyle yapılan görüşmede elde edilmiştir. Restitüsyon plânı için kendilerine teşekkür ederim.
26. Diez, E.-Aslanapa, O.-Koman, M., **a.g.e.**, s.132.

Karamanoğulları tarafından çok sık olarak kullanılan bu plan şemasına beylikler döneminde Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde rastlanmaktadır.

Avlusundaki iki türbenin kitabelerine dayanılarak 1342-1355 yıllarına Karamanoğulları dönemine tarihlenen Ürgüp/Damsaköy Taşkınpaşa Câmii²⁷, mihraba dik olarak uzanan üç sahından ibaret olup, mihrap önü kubbeyle vurgulanmıştır. Geri kalan bölümler 11 eşit mekâna bölünerek muhtemelen üzerleri çapraz tonozla örtülmüştür. Taşkınpaşa Câmii'nin cümle kapısı kemerinde renkli taş kakılmış kartuşlarla Silifke Alâeddîn Câmii kapısındaki düzenleme büyük benzerlik göstermektedir.

A. Kızıltan tarafından XIV. yüzyıla²⁸, E. Diez ve G. Öney tarafından da 1436'ya tarihlenen Ermenek Meydan Câmii²⁹, harim ve son cemaat yeri olmak üzere iki mekândan oluşmaktadır. Harim mihraba dik uzanan üç sahna bölünmüş olup, mihrap önünde bir kubbe bulunmaktadır. Birbirine eş beş bölüm çapraz tonozla örtülmüştür.

Silifke Alâeddîn Câmii plânıyla çok büyük benzerlikleri olan bir başka XIV. yüzyıl eseri ise, 1378'de Ahmet Gazi tarafından yaptırılan Milas Ulu Câmii³⁰dir. Menteşeoğullarının bu eserinde harim mihraba dikey üç sahna ayrılmıştır. Mihrap önünde dört ayağa atılmış kemerlerle taşınan bir kubbe yer almaktadır. Kubbede dahil bütün üst örtü sekiz ayakla taşınmaktadır. Batı ve orta sahnın üstü beşik tonozla, doğudaki sahnın ise çapraz tonozlarla örtülmüştür.

Tarihi tartışılabilir olmakla birlikte M. Akok tarafından XIV. yüzyıl ortalarına yerleştirilen Uşak Ulu Câmii³¹, bu şemanın bir diğer örneğidir. Mihraba dikey üç sahından oluşan Câmii mihrap önü kubbesi tüm mekâna hakimdir. Orta sahnın kubbeden sonraki bölümü sivri tonozla örtülmüştür. Yanlardaki sahnınlar üçer kubbe ile örtülmüştür. Caminin kuzeyinde, üzerleri kubbeyle örtülü beş bölümlü bir son cemaat yeri bulunmaktadır.

Yukarıda plân olarak örneklerini verdiğimiz Silifke Alâeddîn Câmii, tarihi bilgilerin açıkça gösterdiği üzere (Silifke'nin Anadolu Selçuklularınca fethedilememiş olması, Osmanlı dönemi yapılarının bilinmesi) bir Karamanoğulu eserdir. Tarihi bilgilerin yanında eser, çeşitli yapısal ve süsleme özellikleriyle de XIV. yüzyıl Beylikler dönemine yerleştirilebilir.

Anıtsal ölçülerde olmayan ve süsleme yönünden oldukça sade tutulan portal tam anlamıyla beylikler devri özelliği³² taşır. Bu dönem özelliği olarak portal, boyuna değil enine genişleme eğilimindedir. Kapı üzerine açılan ve renkli taş kakılmış olabileceğini belirttiğimiz kartuşlara da Ermenek Tol Medrese ve Taşkınpaşa Câmii portalleri gibi Karamanoğulu eserlerinde³³ rastlanmaktadır.

Selçuklu geleneğini hatırlatan mihrap, güney duvar ölçeğinde daha küçük tutulmuştur ve lavsara mukarnaslarında görülen kaba işçilikten dolayı

daha çok beylikler devri özelliği taşır. XIII. yüzyılın ilk yarısına yerleştirilen Karaman Ebul Feth Mescidi mihrabına³⁴ da düzenleme olarak çok benzer.

Kubbe eteğine açılan ve biçim olarak taş minber gövdesindeki uygulamaya benzeyen gotikimsi üç kemerli pencerelerin ilk örneklerine Alara Han ve Güneydoğu Anadolu'daki Memluk tesirlerini yansıtan bazı yapılarda rastlanmakla beraber, Ermenek Tol Medrese Türbesi kapısı³⁵ ile Karaman Arapzade Câmii portalindeki kitabelikte³⁶ de yukarıda bahsettiğimiz üç kemerli formun uygulamasına rastlanır. Ayrıca Silifke Alâeddîn Câmii'nde, mihrap önü kubbesinin eteğine açılan az sayıdaki pencereler de bir beylikler devri özelliği olarak kabul edilebilir.

Karamanoğulu eserlerinde daha çok taşıyıcı olarak paye kullanılmışken burada sütun kullanılması, bölgedeki antik harabe zenginliğine bağlanabilir. Ancak sütun başlıklarının devşirme olduğu söylenemez. Sütunların boy olarak bodurluğu ve sütun başlıklarının formu Ermenek Tol Medresinin avlu revaklarındaki örneklere benzemektedir.

Daha çok güneye Memluk geleneğine bağlanan istiridye kabuğu motifi, pek çok Karamanoğulu eserinde süsleme programına girmiştir ve Silifke'deki camide de mihrap mukarnaslarının ve minber merdivenlerinin köşelerinin süslenmesinde kullanılmıştır.

Yapıyı Karamanoğullarıya yerleştirmemize neden olan diğer bir özellik de taşın, hem genel inşaat malzemesi hem de minber malzemesi olmasıdır.

En yakın bölgedeki Karamanoğulu eseri olarak Mut Lâl Ağa Câmii'yle karşılaştırıldığında, mekân organizasyonu ve son cemaat yeri üst örtüsünün kubbe olmaması gibi olumsuz sebeplerden dolayı 1356-90 tarihli³⁷ bu eserden daha önce yapılmış olması gerektiği kabul edilmelidir.

Netice olarak, Silifke Alâeddîn Câmii, plân olarak Anadolu Selçuklu döneminde bilinen ve Karamanoğulları tarafından tanınan bir şemanın (Konya İplikçi Câmii) Alâeddîn Ali Bey zamanında kesin olarak Karamanoğulu topraklarına katılmış olan Silifke'deki bir uygulamasıdır.

27. Diez, E.-Aslanapa, O.-Koman, M., a.g.e., s.185.

28. Kızıltan, A., *Anado'u Beylik'lerinde Cami ve Mescitler*, İstanbul, 1958, s.16.

29. Diez, E.-Aslanapa, O.-Koman, M., a.g.e., s.14; Öney, G., *Beylikler Devri Sanatı*, Ankara, 1989, s.9.

30. Akarca, A.-Akarca, T., *Milas*, İstanbul, 1954, s.96.

31. Akok, M., "Uşak Ulu Camii", *Vakıflar Dergisi*, S.III, Ankara, 1956, s.69.

32. Ünal, R.H., *Osmanlı Öncesi Anadolu Türk Mimariğinde Taş Kapılar*, İzmir, 1982, s.111.

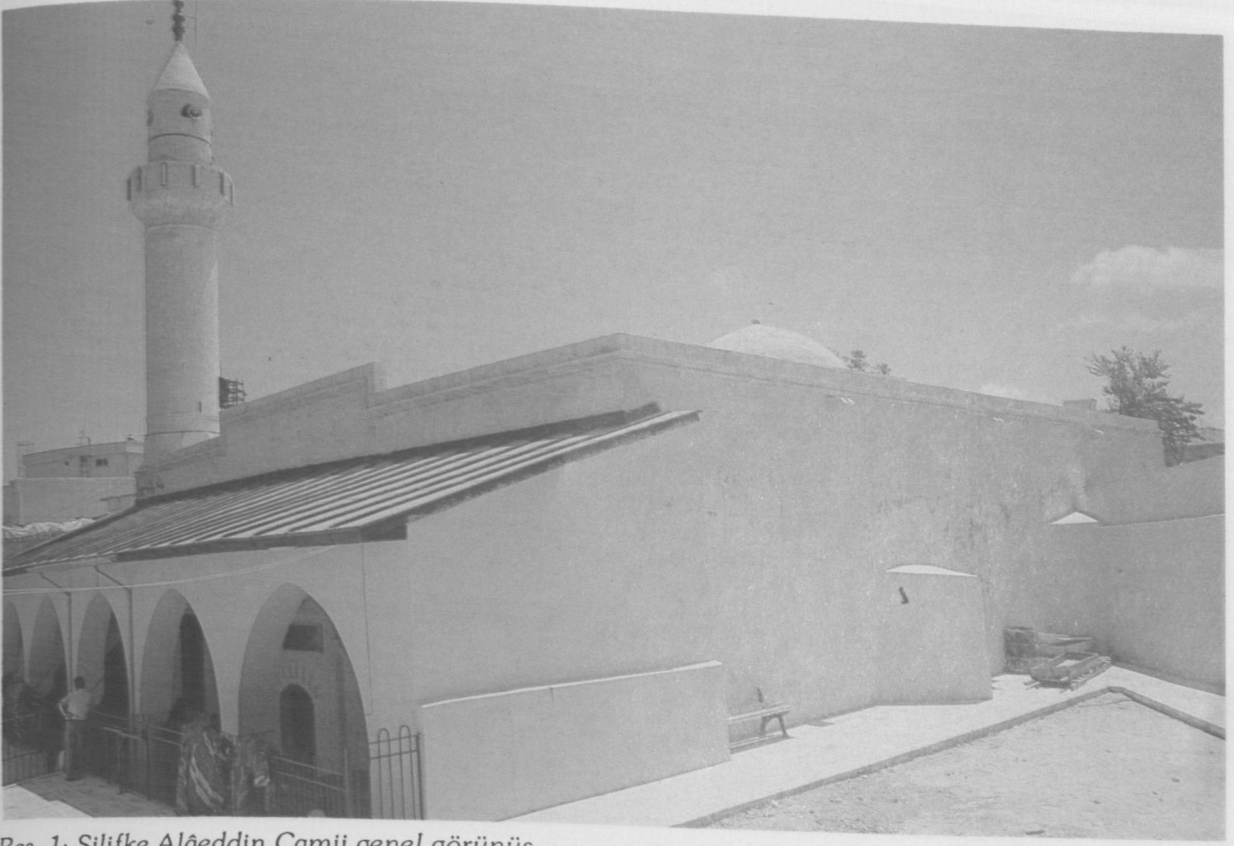
33. Diez, E.-Aslanapa, O.-Koman, M., a.g.e., s.23 ve 185.

34. Etkerler, Ö., *XIII-XIV. Yüzyıllarda Anadolu Millî Mirasları*, Ankara, 1976, s.149.

35. Diez, E.-Aslanapa, O.-Koman, M., a.g.e., s.25.

36. Diez, E.-Aslanapa, O.-Koman, M., a.g.e., s.37.

37. Diez, E.-Aslanapa, O.-Koman, M., a.g.e., s.31; Kızıltan, A., a.g.e., s.20; Caminin 1444 yılında inşa edilmiş olabileceğine ilişkin bkz. Arel, M., "Mut'taki Karamanoğulları Devri Eserleri", *Vakıflar Dergisi*, S. V., Ankara, 1962, s.244.

Res. 1: Silifke Alâeddin Camii genel görünüş.

Res. 2: Silifke Alâeddin Camii son cemaat yeri.

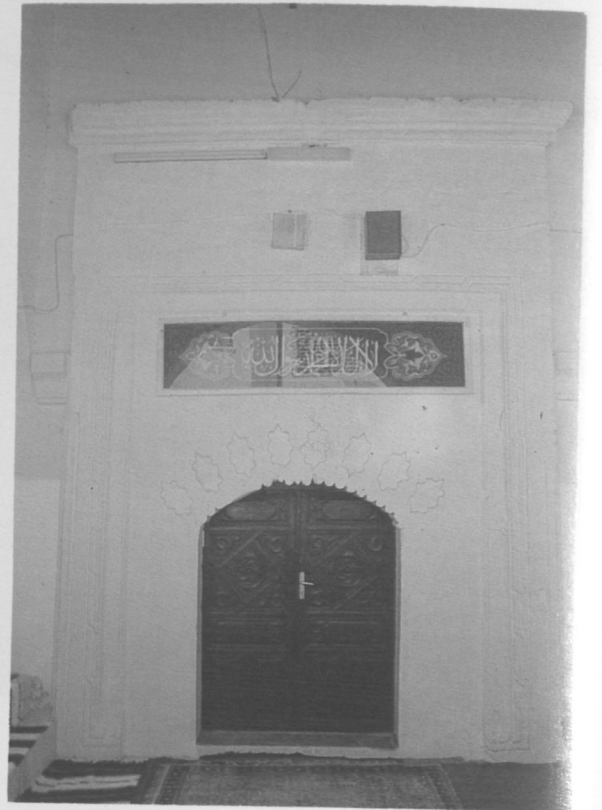

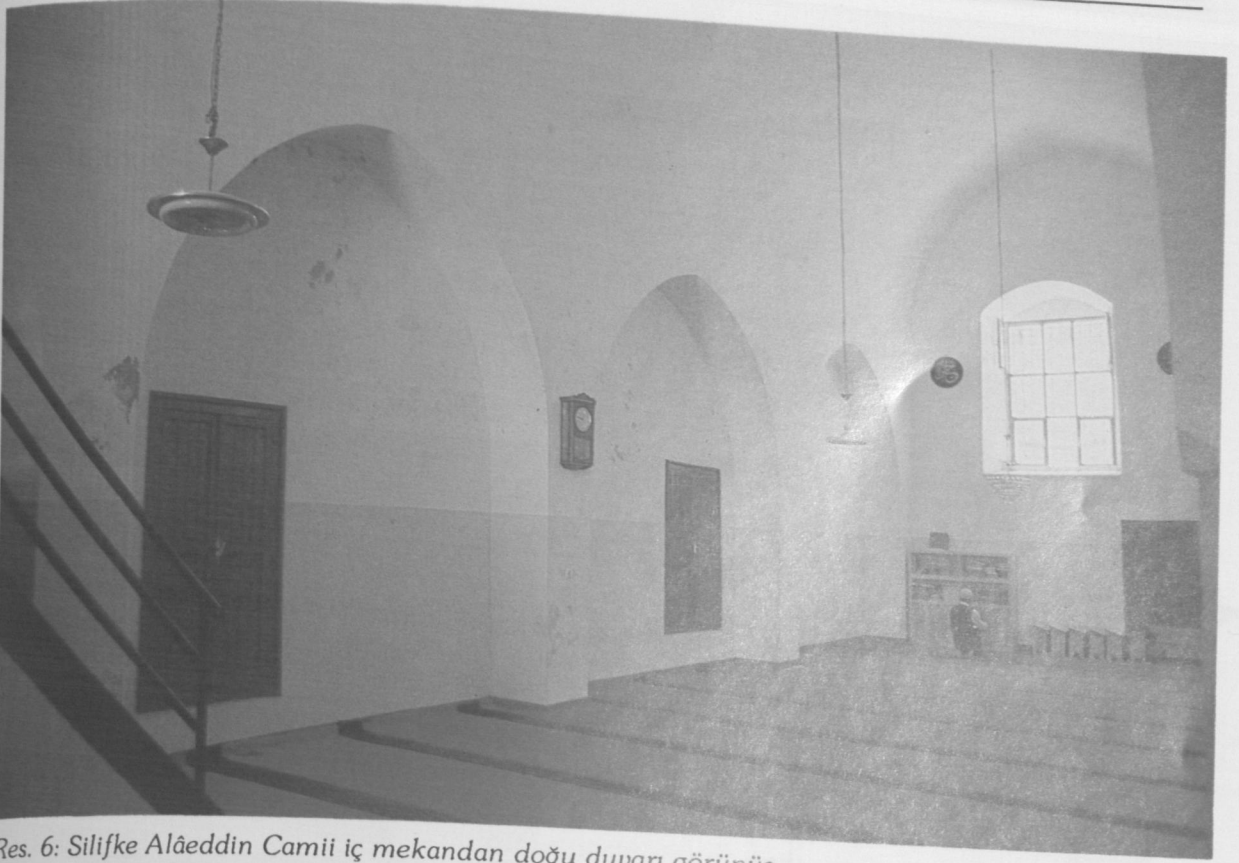
Res. 5: Silifke Alâeddin Camii harimden görünüş

Res. 3: Silifke Alâeddin Camii giriş kapısı.

Res. 4: Silifke Alâeddin Camii giriş portalı.

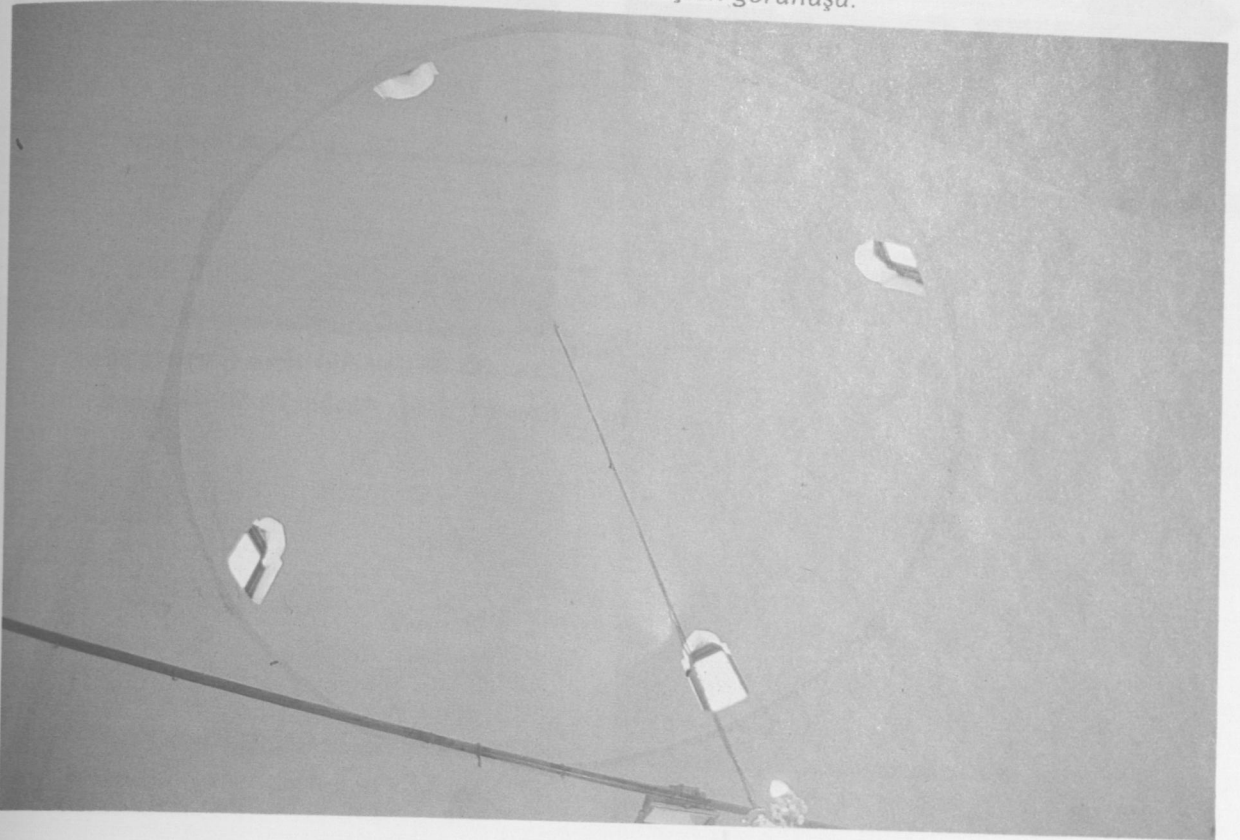

Res. 6: Silifke Alâeddin Camii iç mekandan doğu duvarı görünüşü.

Res. 7: Silifke Alâeddin Camii mihrap önü kubbesinin içten görünüşü.

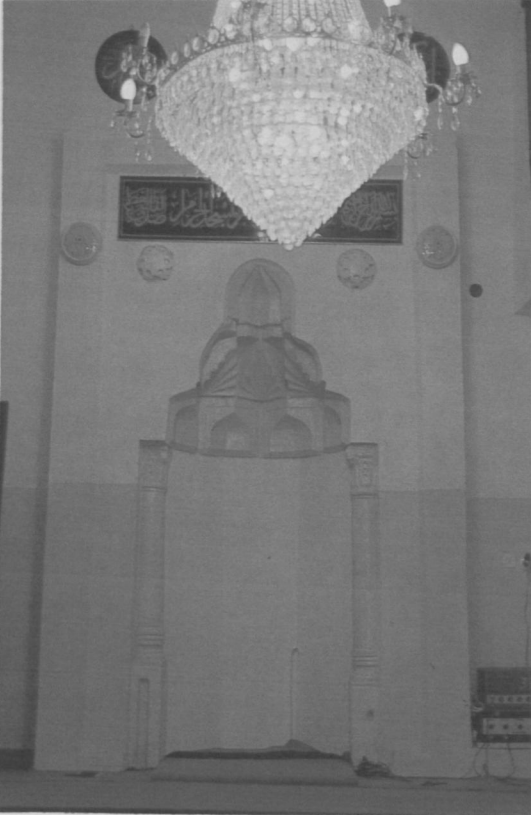

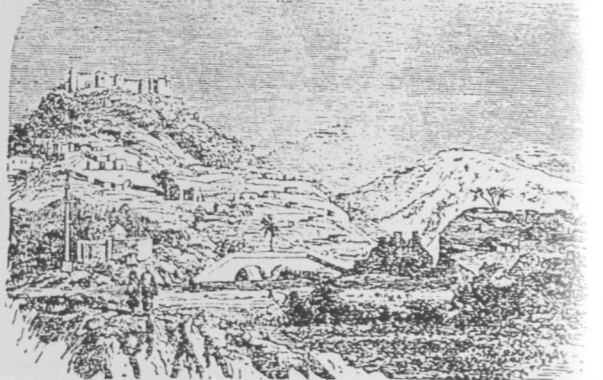
Res. 8: Silifke Alâeddin Camii mihrap önü kubbesinin dış görünüşü.

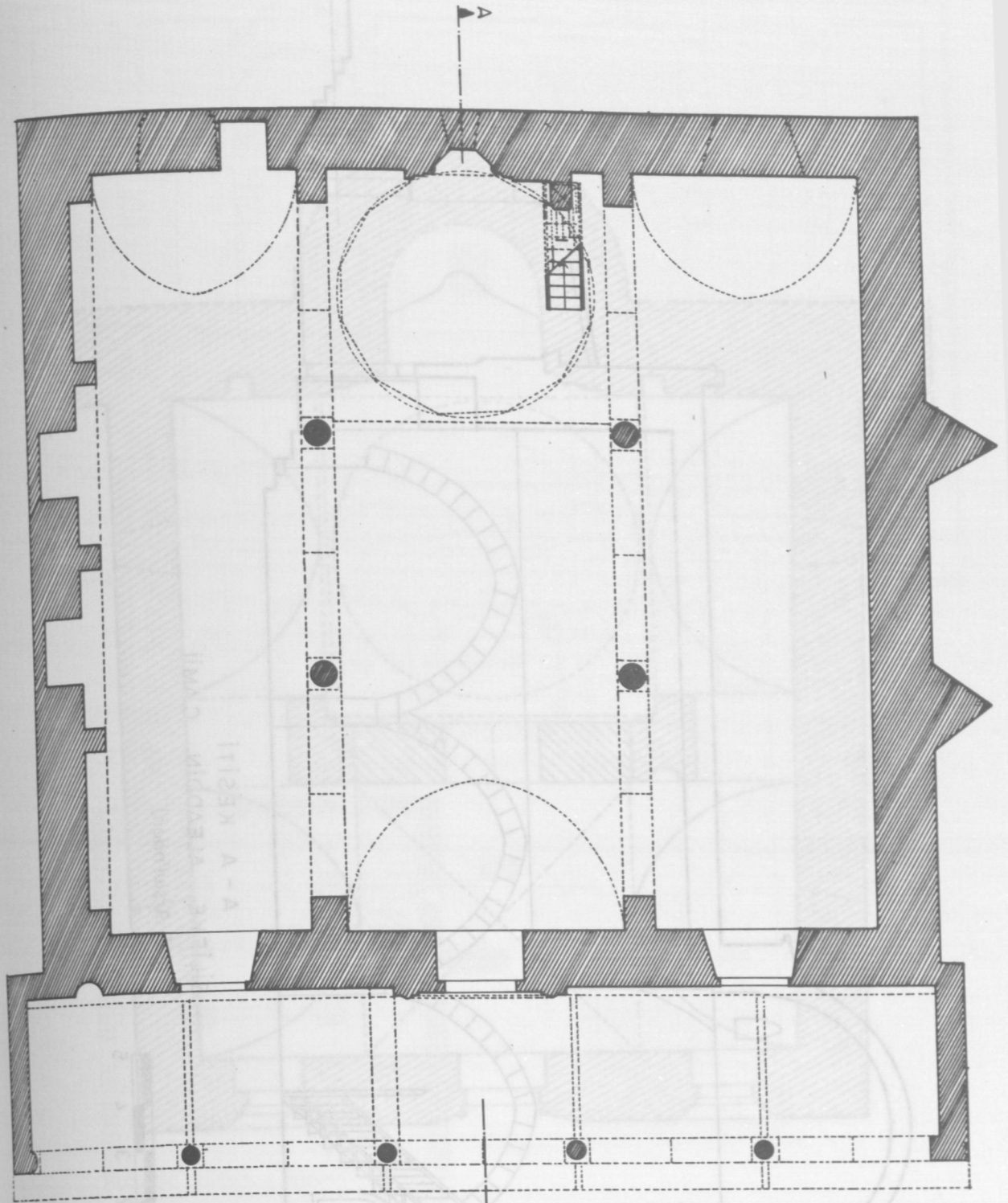
Res. 9: Silifke Alâeddin Camii mihrabı.

Res. 10: Silifke Alâeddin Camii minberi.

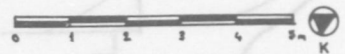
Res. 11: L.M. Alishan'ın Silifke çizimi.

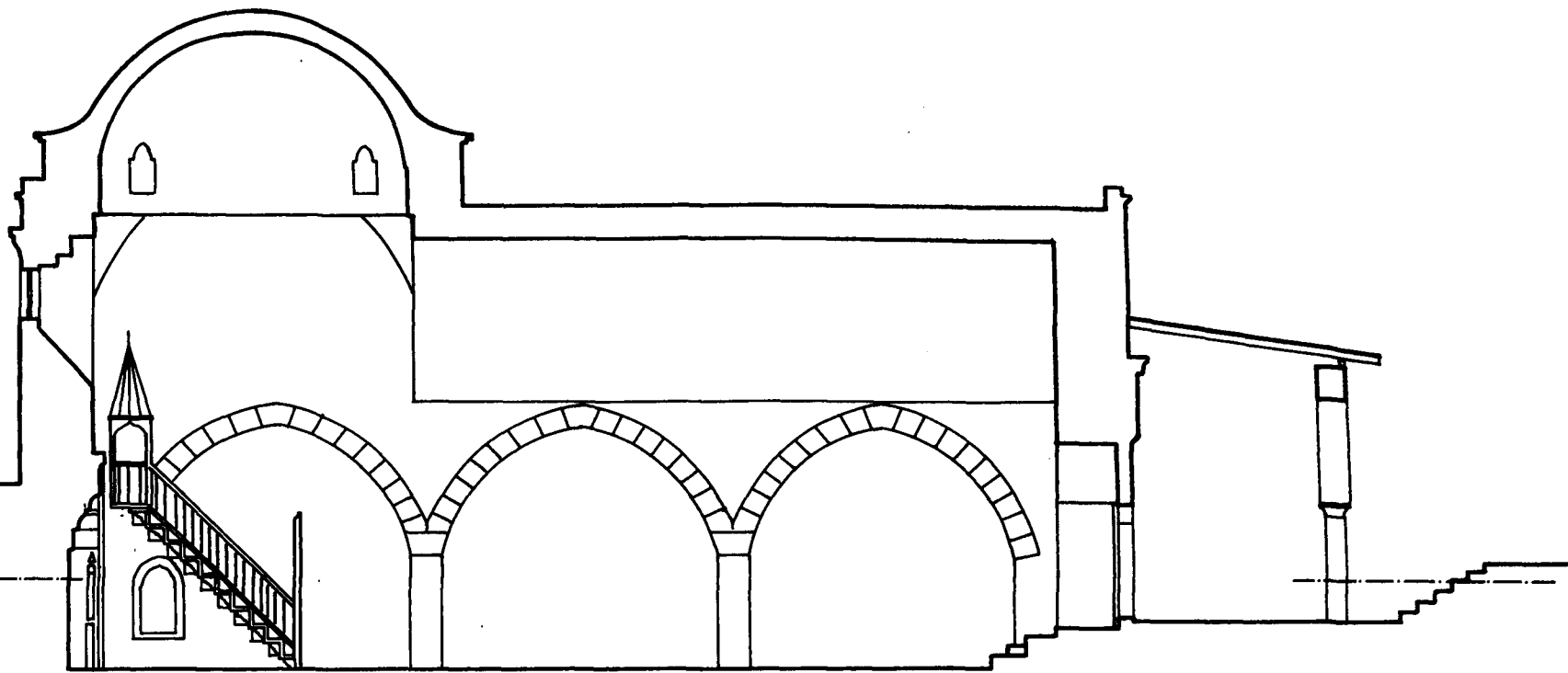

Plan 1:

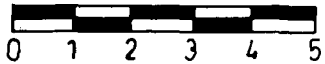
Silifke Aleaddin Camii

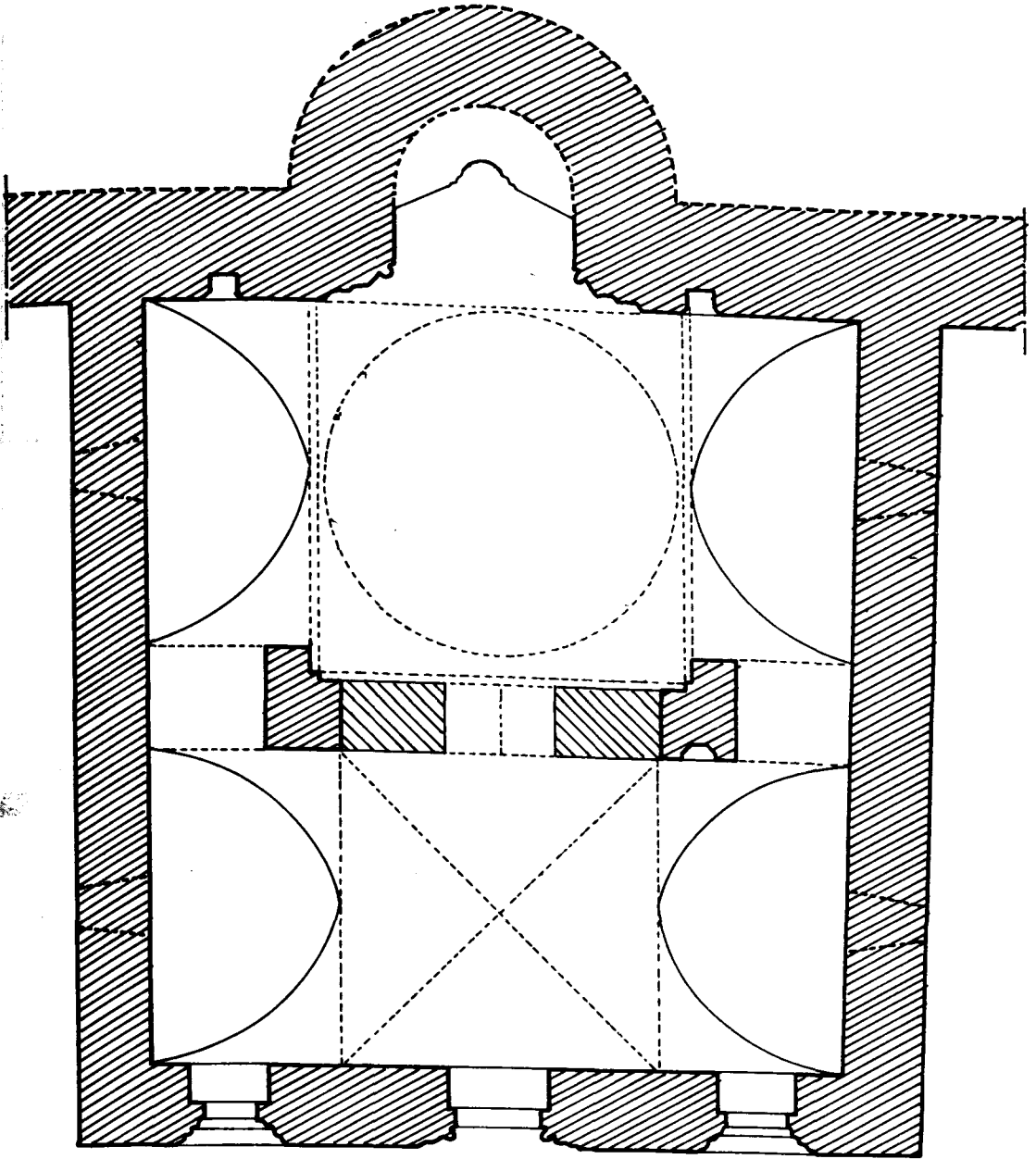
VGM arşivinden işlenerek

A - A KESİTİ
SİLİFKE ALEADDİN CAMİİ
(VGM. Arşivi'nden)

Plan 2:

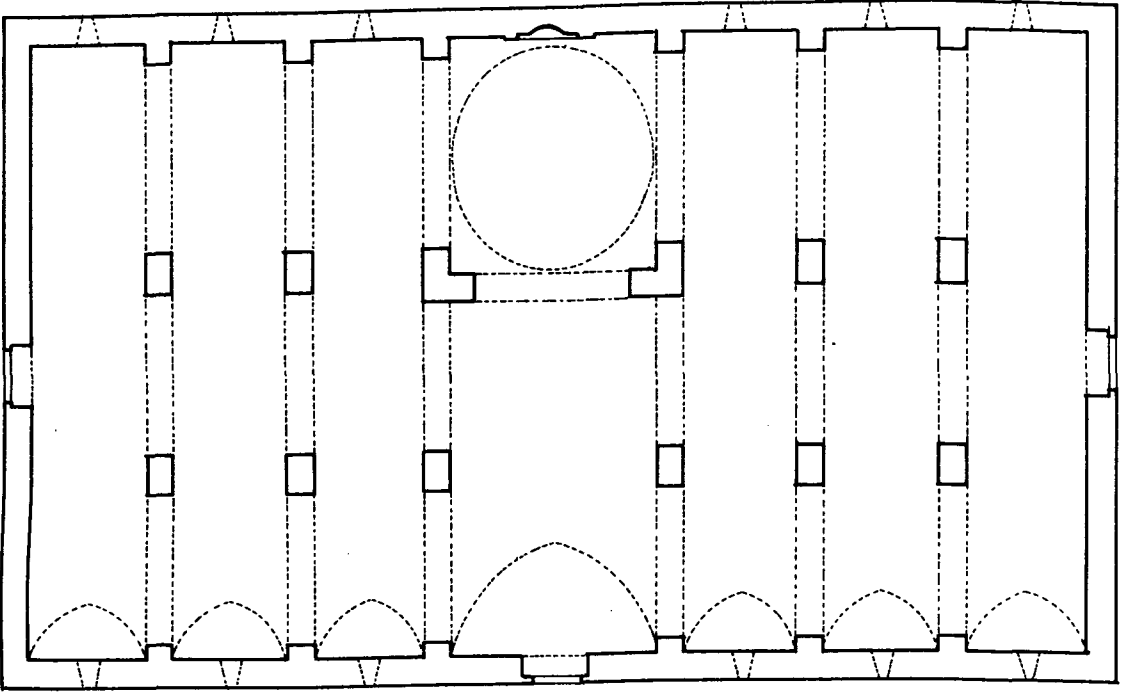
ERZURUM KALE MESCİDİ

(R. Arıktan)

Ö=1/50

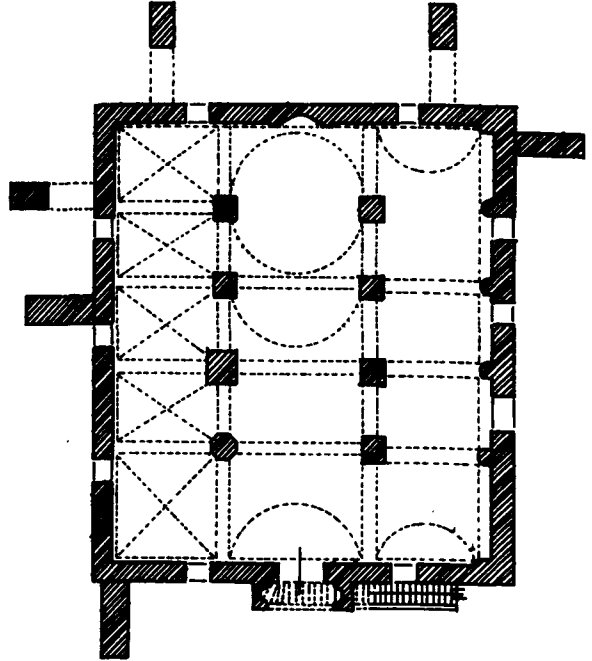
Plan 3:

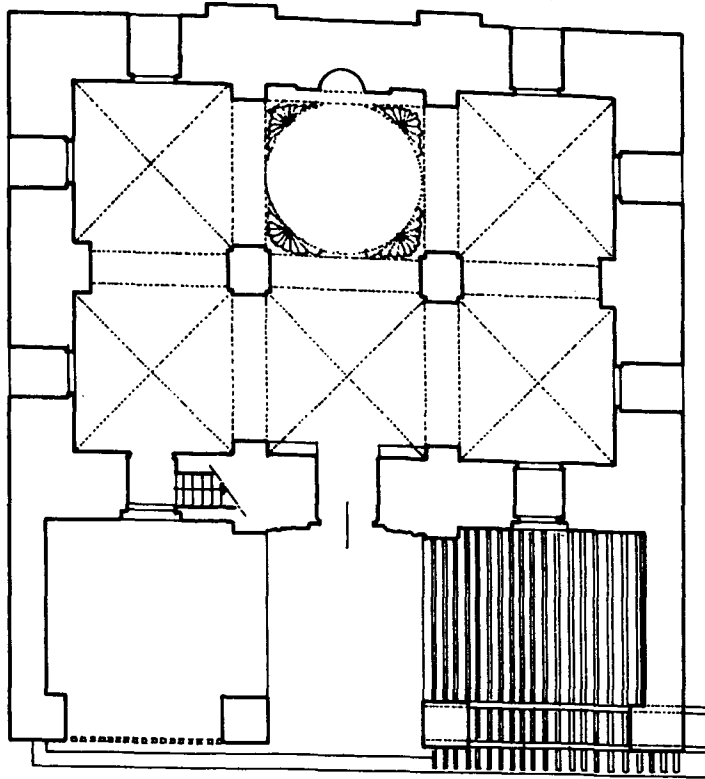
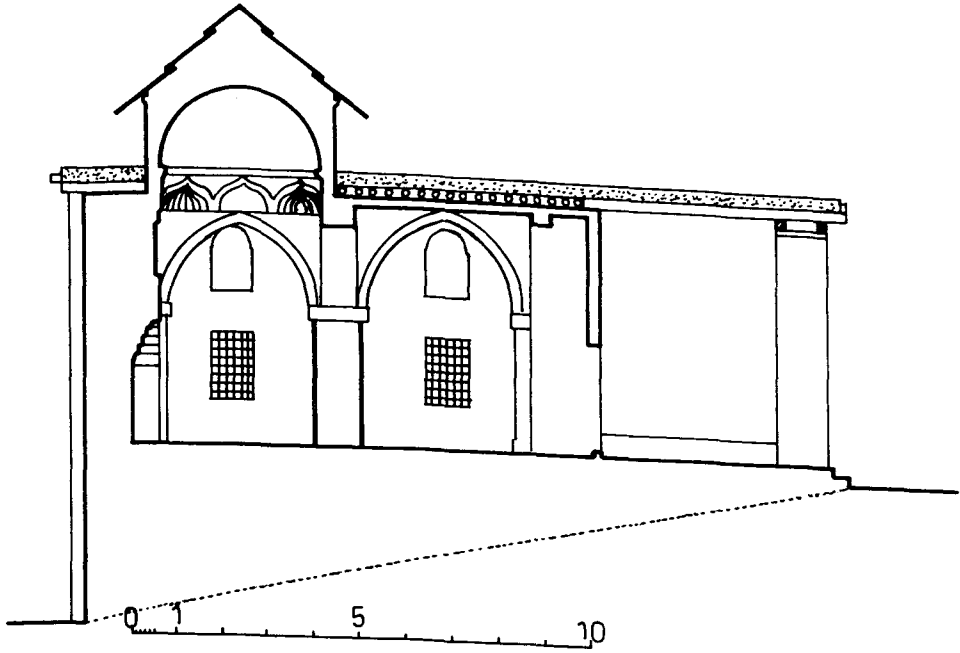
Plan 4:

KONYA İPLİKÇİ CAMİ RESTİTÜSYON PLANI
(H. Karamağaralı'dan)

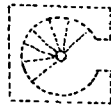

(MİLAS ULU CAMİİ PLANI)

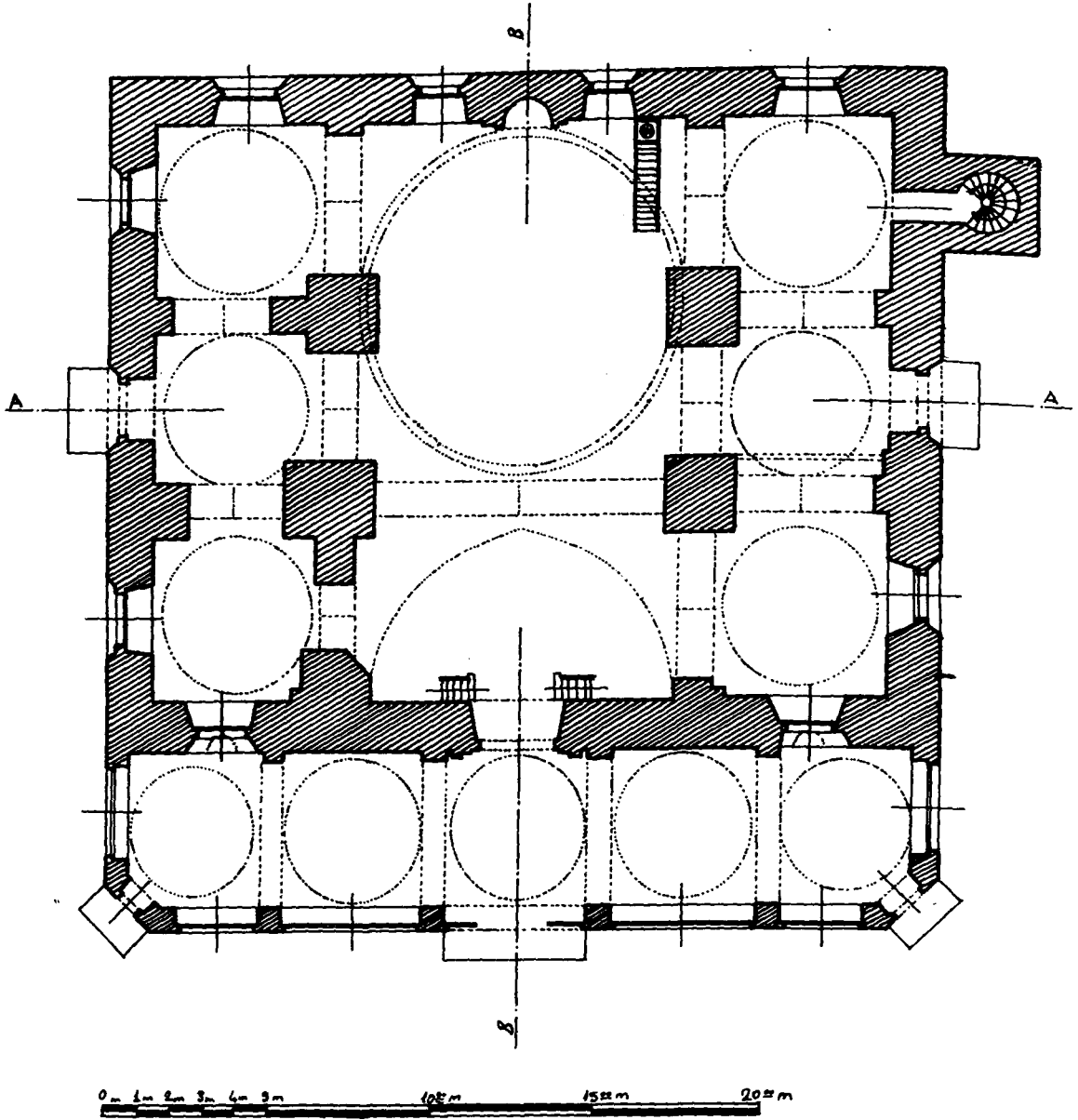
Plan 6: (A.A Karca'dan)

Plan 5:

ERMENAK MEYDAN CAMII PLANI
(A. Kızıltandan)

UŞAK ULU CAMI PLANI
(M. Akok'tan)

Plan 7:

SARAYÖNÜ VE LADİK'TE BULUNAN TÜRK HALILARINDAN BAZI ÖRNEKLER*

Prof.Dr.H.Örcün BARIŞTA

Sanat tarihinin önemli dallarından biri halı sanatıdır. Bilindiği gibi Türk halı sanatının zengin ve köklü geçmişiyle dünya sanat tarihinde seçkin bir yeri vardır. Yerli ve yabancı literatüre geçmiş, yerli ve yabancı müze ve koleksiyonlarda bulunan Türk halıları bu konuda tanıklık etmektedir. Gerek folklorik, gerek estetik nitelikleriyle bir hazine oluşturan Türk halılarının günümüze kadar dökümantasyonu gereği gibi yapılamamıştır. Her disiplinin gerektirdiği dökümantasyon çalışması bu dalda da yapılmalı, bu değerli kültür mirasının bulunduğu müze ve koleksiyonlar taranmalı; örneklerin malzeme, teknik, konu, biçimlendirme ve kompozisyon özellikleri belirlenmelidir.

Burada amacımız, Konya'ya 40 km. uzaklıkta, Konya-Istanbul karayolu üzerindeki Ladik ve Sarayönü camilerinde 1988 Ekiminde başlayarak 1990 yılı sonuna kadar sürdürdüğümüz inceleme gezileri sonucunda gözlemlenen halıların bir grubunu tanıtmak; Sarayönü Pir Hüseyin, Küçük Ali Ağa, Pancarcı, Hatıp, Asmalı ve Ladik Büyük Camii'lerindeki Vakıflar Genel Müdürlüğüne ait halı örneklerini belgelemektir.

Böylece yalnız bir ilçe ve bir beldenin camilerindeki halı çeşitlemelerine dikkat çekmek, halı dokunan bir yörede, başka yörelerden gelen halılarda bulunduğuna, halıcılık üretimi yapılan bir merkezdeki geniş çevreye işaret etmektir.

Diğer taraftan önceki asırlar ya da XIX ve XX. yüzyıl başında da şimdiki gibi diğer yörelere de sipariş olarak halı dokunmuş olabileceğini düşündüren veya Sarayönü-Ladik'te bir halı pazan kurulduğunu akla getiren bu örnekler arasından; hem tipik nitelikleriyle başka yöreye verilen halılardan, hem de kaynak kişilerden alınan bilgilere göre Ladik'te dokunmuş halılardan bir grubunu, ulaşılan bilgileri bir makale aracılığıyla kamuoyuna aktarmaktır.

Bilindiği gibi Sarayönü'ne 7 Km. uzaklıkta bulunan ve tren yolunun Sarayönü'nden geçmesiy-

le eski önemini yitiren bir belde konumuna gelmiş olan Ladik, Osmanlı İmparatorluk Döneminin ünlü halıcılık merkezlerinden biridir.

Ancak Ladik halılarının sanat tarihi ve halkbilim bağlamında nitelik ve nicelikleri ile gösterdikleri plastik özellikler kesin bulgularla belirlenmemiştir. Ladik halıları; kopuk, birbirini izlemeyen bilgilerin verildiği kitaplar, Ladik seccadeleri yanısıra yolluk fotoğraflarını içeren halılar hakkında genel bilgiler sunan birkaç makale kanalıyla tanıtılmağa çaba harcanmıştır.

Kazım Dirik, 1939 yılında yayınladığı kitabında, "Ladik; Konya civarında bir kasabadır. Buranın kadim seccadeleri pek meşhur ve nadirdir. Atikiyat itibariyle Ladikler, Gördes ve Kula halılarından sonra ikinciliği alır. Orta Anadolu'nun antikacılıkta en yüksek eseri Ladik'tir. Bir Ladik halısını diğerlerinden ayıran evsaf şunlardır: Halının etrafı zambak resimleri ihata eder. Bazılarının ayak kısmında haşhaş resimleri vardır. Dokunuş yumuşak, kuvvetli ve yünlerde renkler parlak, havaları oldukça orta, başlıca renkleri kırmızı, sarı, krem rengi ve koyu mavidir. 100 cm. murabbaında 1000-1400 düğüm bulunur. 2.00x110, 140x100cm. ebadındadır"¹ şeklinde bilgiler vererek Ladik'in yalnız seccadelerini tanıtmaktadır. Aynı kaynağın iki sayfasında Ladik'e verilen üç halı fotoğrafı bulunmaktadır.²

Diez-Aslanapa'nın "Türk Sanatı", isimli kitaplarında, bir Ladik seccade fotoğrafı³ ve "Kalite

(*) Çizimler Osman Kurduracı tarafından yapılmıştır.

1. Dirik, Kazım, **Eski ve Yeni Türk Halıcılığı**, 1938, s.84.

2. Dirik, a.g.e., s. 85, 86.

3. Diez, Ernst- Aslanapa, Oktay, **Türk Sanatı**, İÜ. Edebiyat Fakültesi Yayınlarından No.627, Doğan Kardeş Basımevi, İstanbul, s. 252.

itibariyle Gördes ve Kula'dan sonra Ladik seccadeleri gelir. Bunların yünleri yumuşak ve renkleri parlaktır. Kırmızı, sarı, krem, koyu mavi olarak daima kuvvetli renklerle dekorlanmışlardır.⁴ şeklinde bilgiler bulunmaktadır.

Sümerbank'ın "**Halı Semineri**" isimli kitabında, Suat Tutam'ın yayınladığı bir Ladik seccade fotoğrafı⁵ vardır.

Atalay, "**Türk Halıcılığı ve Uşak Halıları**" isimli kitabında, "Eskiden beri halı dokumakla ün kazanmış olan yerler vardır: Uşak, Gördes, Bergama, Demirci, Kula, Ladik...gibi"⁶ şeklinde başlayan cümlesiyle Ladik'in ününü vurgulamıştır.

Yetkin, "**Türk Halı Sanatı**" isimli kitabında, "Lâle, sümbül, karanfil gibi tamamen Türk üslubunda yapılmış naturalist çiçek buketleri gibi örnekler halının kompozisyonuna girmektedir. Berlin Staatliche Museen'de bulunan 1610 tarihli seccade bu naturalist motiflerin seccadelerde kullanılışı için belli bir tarih verir. Bu örneklerin Gördes, Kula, Uşak, Ladik ve Milas seccadelerinde XVIII. yüzyılda tekrar yapılması Osmanlı Saray üslubunun sürekliliği için önemlidir."⁷ şeklindeki bilgilerle Ladik'in Türk halı sanatındaki önemini belirtmektedir.

Erdmann, "**Oriental Carpets**" isimli kitabının fotoğrafları arasında XVII. yüzyıla tarihlenen bir fotoğrafı Ladik seccadesi olarak tanımlamıştır. Yazar aynı kaynaktan cesurca renklendirilen Ladik halılarının rozetlerle, lâlelerle, sütun ve kemerlerle süslenmişinden⁸ söz etmiştir.

Titiz bir çalışma ürünü olan, "**Ladik Halıları**" konulu makalesinde Deniz, Ladik halıcılığının gelişimi kapsamında seccadeleri malzeme, teknik, konu ve üslup açısından ele alarak detaylı bir biçimde tanıtmaktadır. Bu arada XIX. yüzyıldan söz ederken: "Aynı yüzyılın sonlarına doğru seccade tipleri yanısıra bugün halk arasında "çift halı" veya köy halısı diye isimlendirilen, genellikle sedir üzerine ya da taban halısı yerine yan yana serilen halılar ortaya çıkar. Bu örneklerde genel renk ve karakter değişmemekle birlikte, yan yana üç dört göbek bulunur. Kare şeklindeki göbekler kendi içinde sekizgenlere bölünür."⁹ şeklinde cümlesiyle seccadeler dışındaki halı cinslerine de değinmektedir.

Deniz, 1985'lerin Ladik'teki gözlemlerini aktarırken: "Bugün Ladik'te kooperatif, tüccar ve şirketler tarafından dokunan halılarda pamuk ve yün malzeme kullanılmaktadır. Malzeme Ispartadaki Sümerbank iplik fabrikasında ya da Isparta'daki tüccardan alınmaktadır. Çözgü (direzi) ve atkı ipi pamuk, düğüm (ilme) ipi yündür. Çözgü ipi 16-20 kattır. Atkı ipi kendi arasında iki gruba ayrılır. İnce ipler altıyedi, kaba ipler 14-15 kattır. Düğüm ise 2 cm. yündür."¹⁰ demektedir. Aynı makalede türleri,"

en çok görülenleri seccade halısı, karyola halısı, kelle halısı, taban halısı, yolluk halısı, paspas-minder halısı ve köy halıları (çift halı)dır"¹¹ şeklinde sıralamaktadır. Belirlediği motif ve kompozisyon şemalarını: "Dokuyucuların kullandığı modeller arasında Çin motifi (tepsi göbekli halı) vazolu, yelekli, yıldız göbekli, çamlı ve bademli isimleri sayılabilir,¹² cümlesiyle iletmektedir. Makalesinde "Ladik halılarının XVIII-XIX. yüzyıldaki istikrarlı gelişimi o dönemde Karaman, Karapınar, Aksaray, Kırşehir gibi merkezleri de etkilemiş, Ladik halısı modeli tüm Konya Ovasında dokunmaya başlamış" demekte ve bir süre sonra da Karapınar Ladik'i, İnce Ladik'i gibi desenler ortaya çıktığına işaret etmektedir.¹³ Benzer bir yaklaşımla seccadeler için de "XIX. yüzyılda Ladik'te ortaya çıkan çift halılarda (köy halısı) zemin karelere, bunların da sekizgenlere bölünüşü ve içlerinin üsluplaştırılmış çiçek desenleriyle süslenmesi aynı senelerde Aksaray, Karaman, Karapınar, Silile yörelerinde dokunan halılarla benzerlikler taşır,¹⁴ şeklinde bilgi vermektedir. Bu çalışmada dokuz Ladik tipi seccade fotoğrafı vardır.

Bailey, "**Ladik Prayer Rugs (Ladik Seccadeleri)**" konulu makalesinde Türkiye'de beş yerin Ladik ismiyle anıldığından, buraların birinin Eskihişar (Denizli) olduğunu, üçünün Amasya'nın köyleri arasında bulunduğunu ve beşincisinin Kanuni Sultan Süleyman'ın geçtiği İstanbul-Hac yolu üzerinde yer aldığını belirtmektedir.¹⁵ Çalışmasında sekiz seccade fotoğrafı yanısıra bir Ladik Yolluk fotoğrafı yayınlamış¹⁶ ve seccadelerin zeminleri ve kenar suları hakkında detaylı bilgiler sunmuştur. Bu arada büyük boyutlu halılara da değinmiştir. Kemerli çift sütünlü Ladik seccadelerin başka bir merkezde büyük bir ihtimalle Kuzeybatı Avrupa ve Balkanlarda dokunmuş olabileceğini ileri süren Bailey¹⁷ Belkıs Balpınar tarafından abstre nitelik taşıyan bordürüyle İnce Ladik olarak isimlendirilen

4. Diez-Aslanapa, a.g.e., s.256.

5. Halı Semineri, Sümerbank, 1965, Ankara, s. 97.

6. Atalay, Besim, **Türk Halıcılığı ve Uşak Halıları**, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1967, Ankara, s. 17.

7. Yetkin, Şerare, **Türk Halı Sanatı**, İş Bankası Yayınları, Sanat Dizisi, 20, 1974, İstanbul, s.109.

8. Erdmann, Kurt, **Oriental Carpets**, The Crosby Press, 1967, s. 56.

9. Deniz, Bekir, **Ladik Halıları**, Bilim Birlik Başarı, Y.12, S.46, s.15.

10. Deniz, a.g.m., s.15.

11. Deniz, a.g.m., s.15.

12. Deniz, a.g.m., s.15.

13. Deniz, a.g.m., s.17.

14. Deniz, a.g.m., s.17.

15. Bailey, Julia, **Ladik Prayer Rugs, Halı**, Oğuz Press, October, 1985, N. 28, s. 19.

16. Bailey, a.g.m., s. 25.

17. Bailey, a.g.m., s. 25.

gruba da işaret etmektedir¹⁸. Bu arada seccadeler yanısıra yolluk ve yastıklara dikkati çekerek büyük boyutlu halıların da Ladik'te dokunduğundan, ince uzun bu halılarda birbirine bağlı lüle ve karanfil motifleri ihtiva eden çokgenlerle bezenmiş olduğundan söz etmektedir. Saray üslubundan ayrılan, az rastlanan geniş boyutlu Holbayn şeması sergilediğini ileri sürdüğü bir halı grubuna parmak basmaktadır.¹⁹

Bodur, "**Halıcılık Tarihine Kısa Bir Bakış ve Konya Halıları**" konulu makalesinde, "geniş bir bölgeye yayılmakta olan Konya halıları Orta Anadolu halıcılığıyla tanınmaktadır. Bu genelleme içine giren Sille, İnlice, Ladik, Kığı Muhsine, Ereğli, Kırşehir, Mucur, Karaman, Obruk gibi merkezler dokudukları halılarla ünlüdür"²⁰ şeklinde bilgiler vermektedir. Aynı makalede Bodur yayınladığı fotoğraflar arasında Karapınar Ladik modeli²¹, Karaman Ladik Modeli,²² Sarayönü Ladik modeli²³ ifadeleriyle iki seccade ve iki yan (yolluk) çeşitlemesi sergilemiştir. Bu parçalardan yolluklar ilgi çekmektedir. Ladik olarak bilinen halıların farklı merkezlerde dokunduğuna işaret eden Bodur, ayrıca her halı ile ilgili envanter bilgisi de sunmuştur.

Eren, "**Türk El Halıları**" (**Turkish Handmade Carpets**) isimli kitabında, yöre yöre Türk halılarını tanıtırken, Ladik halılarına da yer vermiş kısa genel bilgi verdikten sonra²⁴ üç Ladik seccadesi yayınlanmıştır.²⁵

Ayyıldız, "**Contemporary Handmade Turkish Carpets**" (Çağdaş Türk El Halıları) isimli kitabında Ladik'de yapılan halılar hakkında bilgi vermiş ve sekiz halının fotoğrafını yayınlamıştır²⁶. Hepsi madalyonlu göbekli-tasarlanmış bu halılarda canlı ve pastel renklerle oluşturulmuş bitkisel bezemeler dikkati çekmektedir.

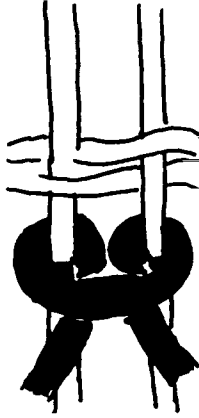
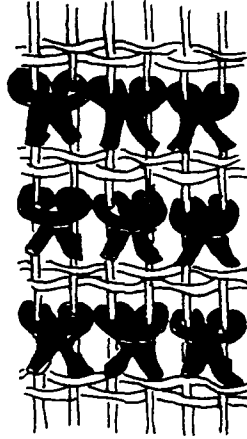
Yerli ve yabancı yazılı kaynaklara kısaca değindikten, yayınların özet olarak seccadeler üzerinde yoğunlaştığını vurguladıktan ve büyük boyutlu halılar üzerinde pek fazla durulmadığına işaret ettikten sonra Sarayönü ve Ladik'te bulunan bir grup halı gözlenerek özellikleri belirlenebilir. Bilinmeyen, tanınmayan Ladik ve çevresindeki parçalar hakkında bilgi verilerek gün ışığına çıkarılabilir. XIX. yüzyılda Charles Texier'in yorgan Ladik dediği, halkın örtü halı ve aba dokuduğunu kaydettiği,²⁷ bu yörede ve hemen yakında bulunan Sarayönü'ndeki camilerde zengin bir halı koleksiyonu vardır. En erken XIX. yüzyıla tarihlenen bu halılar Sarayönü Paracı, Asmalı, Pir Hüseyin, Küçük Ali Ağa, Hatip ve Ladik Büyük Camilerinde muhafaza edilmektedir.

Bir makalenin kapsamı içinde örneklerle Sarayönü ve Ladik'teki halılar XIX. yüzyıldan başlayarak şöyle özetlenebilir.

Sarayönü ve Ladik'te bulunan camilerdeki halılar kaynak kişilerin verdiği bilgiler doğrultusunda

iki başlık altında kümelenmektedir. Konya ili dışında dokunmuş halılar ve Konya'da yapılmış halılar. Konya ili dışında dokunmuş halılar Kırşehir, Niğde; Konya ilinde yapılmış halılar ise Keçimuhsine, Sızma, Obruk, Karapınar, Sarayönü ve Ladik olarak sıralanabilir.

Bu merkezlerde dokunmuş seccade ve halk dilinde yan olarak isimlendirilen ince uzun dikdörtgen formunda yolluklardan oluşan örneklerin çeşitlemeleri bulunmaktadır. Seccadelerin boyutları 88x144 cm., 102x182 cm.; yollukların boyutları ise 135x385 cm., 172x450 cm., arasında değişmektedir. Halılarda çözgü ipliği için eriş, atkı için argaç, geçki; düğüm karşılığı ilme kullanılan bu yörede boyanmamış kahverengi, siyah, beyaz natürel, yün, pamuk yanısıra tabii boyalarla ve analinli boyalarla boyanmış yün malzeme olarak görülmektedir.

Halkın koy düğümü olarak isimlendirdiği Gördes düğümü uygulanmış olan bu halılarda 1 cm² de 3x3=9, 4x4=16 ya da 3x4=12 ilmek sayılmaktadır.

Sarayönü ve Ladik dışında Kırşehir, Niğde ve Konya'nın Sızma, Obruk, Keçimuhsine ve Karapınar vb. gibi merkezlerinde dokunan halılarda manzara motifleri yanısıra, altıgen, yıldız, üçgen, dikdörtgen, kare, gamalı haç vb. gibi geometrik bezemeler, rozet çiçekleri, lüle, gül, kır çiçekleri, sarmaşık gülü, enginar yaprağı, vb. gibi bitkisel bezemeler ilgi çekmektedir. Bu motiflerin zemine seccadelerde ya tek ya da çift mihraplı, yolluklarda ise sıralamalarla yerleştirildiği gözlenmektedir.

18. Bailey, a.g.m., s. 21.

19. Bailey, a.g.m., s. 25.

20. Bodur, Fulya, Halıcılık Tarihine Kısa Bir Bakış ve Konya Halıları, **Vakıflar Dergisi**, XX, 1988, Ankara, s. 108.

21. Bodur, a.g.m., s. 113.

22. Bodur, a.g.m., s. 113.

23. Bodur, a.g.m., s. 114.

24. Eren, **Turkish Handmade Carpets**, Hitit Color, İstanbul, 1988, s. 87.

25. Eren, a.g.e., s. 87, 88, 89.

26. Ayyıldız, Uğur, **Contemporary Hand Made Turkish Carpets**, Net Turistik Yayınlar Sanayi ve Ticaret, Keskin Color, 1985, s. 82-89.

27. Deniz, a.g.m., s. 14.

Kırşehir'de dokunmuş örnekler arasında manzaralı bir halı²⁸ (Res.1-2) ile iki seccade fark edilmektedir. Bunlardan birincisi Sarayönü Pir Hüseyin Camii'nde bulunan 97x38 cm. boyutlarında çözümlü pamuk, atkısı yün, düğümü yünden yapılmış ve bir santimetre karede 3x3 Gördes düğümlü, XIX. yüzyıla ait bir yolluktur. Burada kırmızı bir zemin üzerine beş manzara motifi yerleştirilmiştir. Mavi, sarı, kahverengi, bordo, turkuaz ve beyazla renklendirilmiş yapı ve ağaçlardan oluşan bu motif üstte Karadeniz'de "heyamola" veya "gemili" adı verilen bir motifle taçlandırılmıştır. Çevresi mavi, pembe, beyaz turkuaz sarmaşık bordürü ile kuşatılmış ve mavi, sarı, beyaz ve kahverengiyle renklendirilmiş yonca yaprağı sırasıyla bezenmiştir. Halının çevresini kırmızı, mavi, sarı, beyaz turuncu ile renklendirilmiş gül motiflerinden oluşan enli bir bordür dolaşmaktadır. Üst tarafta kahverengi zeminli olan bir su halının ensiz, iki ucunda sarı, mavi, kırmızı beyaz üçgenler içine oturtulmuş sarı, beyaz, mavi, kırmızı, beyazla renklendirilmiş dal motiflerinden oluşan bir su ile son bulmaktadır (Bk. Çizim 1).

Çok sayıda bordürlerle kuşatılmış ikinci ve üçüncü Kırşehir seccadeleri ise, secde ve tabanlık ünitelerine oturtulan aynalarıyla ilgi çekmektedir. Her iki örnekte de basamaklı bir üçgen biçiminde oluşturulmuş mihrap nişi ve ayetlik ünitelerinde birer çiçek motifi yer almaktadır.

İkinci örnek Sarayönü Küçük Ali Ağa Camisinde bulunan, 105x170 cm. boyutlarında, çözümlü, atkı ve düğümü yünden yapılmış, bir santimetre karede 3x3 Gördes düğümlü, XIX. yüzyıla tarihlendirilebilecek bir seccadedir.

Üçüncü örnekte Sarayönü Pir Hüseyin Camii'nde bulunan 113x164 cm. boyutlarında, çözümlü, atkı ve düğümü yünden yapılmış, bir santimetre karede 3x3 Gördes düğümlü, XIX. yüzyıl sonuna tarihlendirilebilecek bir seccadedir. İkinci örnekte (Res.3) aynalar içinde kırmızıyla verilmiş olan düğümlü ejder ya da güllü ejder motifi yer almaktadır. Üçüncü örnekte (Res.4) aynaları çiçek sırasıyla bezenmiştir. İki parça da da tutulan zemin (orta kısım) ve bitki motifleriyle oluşturulmuş bordürler vardır.

İkinci örnekte yonca yaprağı, kır çiçekleri ve gül motifleriyle oluşturulmuş bordürler, üçüncü örnekte kır çiçekleri çeşitlemelerinden meydana gelmiştir. Kırmızı, beyaz, sarı, mavi ile renklendirilmiş seccadelerden ikincisi kullanılan morla ayırt edilmektedir.

Niğde'de dokunmuş olduğu kaynak kişilerce ileri sürülen ya da Niğde modeli ile yapılmış iki halı ise; biri seccade, biri yolluk olmasına ve farklı boyutlarda yapılmasına rağmen temel kompozisyon tasarımı ve bordürleriyle benzerlik göstermektedir.

Bunlardan birincisi; Sarayönü Hatip Camisinde 20 demirbaş numaralı, 89x141 cm. boyutların-

da çözümlü pamuk, atkı ve düğümleri yünden yapılmış, bir santimetre karede 4x3 Gördes düğümlü, XIX. yüzyıla tarihlenebilecek bir seccadedir (Res. 5). Çift mihraplı örneğin koyu gül kuru su rengi zeminin ortasına gül kuru su, beyaz ve kahverengiyle renklendirilmiş fırıldak çiçekleriyle bezenmiş, bej rengi bir madalyon oturtulmuştur. Basamaklı tasarlanan bu madalyonun ortasında yer alan fırıldak çiçeği farklı olarak sarı ve gül kuru su ile renklendirilmiştir. Madalyonun üst ve altındaki köşelerde birer basamaklı köşebent vardır. Bu köşebentlerin zeminde bejle renklendirilmiştir. Köşebentleri bezeyen motifler farklı olarak beyaz, sarı üçgen yapraklar biçiminde tasarlanmıştır. Zeminin çevresinde üçgen sıralarından ve daire sıralarından iki dar sudan sonra enli bir bordür gelmektedir. Bu bordür dört yapraklı bir çiçek ve ok ucu motiflerinden oluşmaktadır. Bej zemin üzerine sarı, gül kuru su, beyaz ve gri çiçeklerle renklendirilmiş enli bordür ters yüz yerleştirilmiş zig zag motiflerinden meydana gelmiş bir ensiz suyla son bulmaktadır (Bk. Çizim 2).

İkincisi ise; Sarayönü Hatip Camisinde bulunan 21 demirbaş numaralı, 111x245 cm. boyutlarında, çözümlü, pamuk, atkı ve düğümü yünden yapılmış, santimetre karede 3x3 Gördes düğümlü, XIX. yüzyıl sonlarına tarihlenebilecek bir yandır (Res. 6). Bu halı gül kuru su zemin üzerine oturtulmuş, sarı zeminli basamaklı bir madalyonla bezenmiştir. Burada sarı, pembe ve beyaz fırıldak çiçekleri yanısıra yıldız çiçekleri ve geometrik birimlerle yapılmış süslemeler görülmektedir. Köşebentleri küçük çiçeklerle doldurulmuş morla renklendirilmiş, örneğin çevresini geometrik birimler ve çiçeklerden oluşan bordürler kuşatmaktadır. Enli olan kahverengi zemin üzerine oturtulan beyaz, turuncu, bej, gri ve kırmızı ile renklendirilmiş, dört yapraklı çiçekler ve oklarla oluşturulmuş bordürde önceki örneğe benzeyen motifler fark edilmektedir.

Konya ilinde dokunmuş halılara gelince geometrik bezeme, bitkisel bezeme ve yazılı bezemelerden seçilmiş motiflerle yapılmış kompozisyonlar görülmektedir. Zengin geometrik birim repertuarı, genellikle antinaturalist bir yaklaşımla oluşturulan bitki motifleri ve Arap harflerinden yola çıkılarak düzenlenmiş motifler vardır. Bu arada bir grupta daha naturalist yaklaşımlı bitki motifleri ve Avrupalı modellerle dokunmuş örnekler gözden kaçmamaktadır.

Halılar arasında Ladik Büyük Camii'nde bulunan Sızma'da dokunmuş iki yan ilgi çekmektedir. Bunlardan biri (Res. 7) 128x363 cm. boyutlarında, çözümlü, atkısı, düğümü yünden yapılmış, bir santimetre karede 3x3 Gördes düğümlü, XIX. yüzyıla ait bir yandır. Diğeri ise (Res. 8) 136 x316 cm. boyutlarında, çözümlü, atkı ve düğümü yünden yapılmış, bir santimetre karede 3x3 Gördes düğümlü, XIX. yüzyıla ait başka bir yandır. Her iki

28. Arık, Rüçhan, *Turkish Landscape Carpets, Halı*, 1, No 2, London, 1978, s. 122-127.

örnekte kırmızı zemin üzerine oturtulmuş içi kırmızı, mavi, gül kurusu ve beyaz yıldızlarla dolgulanmış kareye yakın dikdörtgen sıralarıyla bezenmiştir. Beyaz konturlarla belirlenen kareye yakın dikdörtgenler birbirine daha dar tutulmuş dikdörtgen boyunlarla bağlanmakta ve böylece zeminin ortasını bir zincir gibi bezemektedir. Bu enli geometrik şeridin iki tarafı mavi, kırmızı renkte sekizgenler içine oturtulmuş haçlarla ve bir kare göbekten gelen sekiz kollu beyaz yıldızlardan oluşan birbirinden kopuk motif sırasıyla süslenmiştir. Bu halılar iki tarafında ensiz birer su ile sınırlanmış sarı zemin üzerine kırmızı, mavi, kahverengi çiçeklerden ve yapraklardan oluşan enli bir bordürle çerçevelenmiştir. Her iki parçanın da ensiz uçlarında beyaz ok uçlarıyla birbirine bağlamış kırmızı, mavi, sarı ve beyaz üçgenler içine oturtulmuş aynalı yazıları akla getiren geometrik birimlerden meydana gelen enli bir bordür bulunmaktadır (Bk. Çizim 3,4).

Obruk'ta dokunmuş, Sarayönü Pir Hüseyin Camisi'nden bir başka örnek 122 x338 cm. boyutlarında, çözü, atkı, düğümü yünden yapılmış, XX. yüzyıl başına tarihlenebilecek bir yandır. Bir santimetrekarede 3x3 Gördes düğümlü bu örnek domates kırmızısı üzerine birbirine bağlı tasarlanmış, beyaz altıgenler içine oturtulmuş, lacivert yıldız motifleriyle bezenmiştir. Altıgenlerin dar kısımları karşılıklı geniş tabanlı kancalarla bezenmiş üçgenlerle dolgulanmıştır. Zemini altıgenlerle süslenmiş halının çevresini bir dar bir enli iki bordür kuşatmaktadır (Res. 9). Birinci ensiz bordür mavi zemin üzerine daireler içine oturtulmuş beyaz, kırmızı, yeşil, siyah geometrik birimlerle oluşturulmuştur. En dışta yer alan enli bordür ise kırmızı zemin üzerine beyaz, yeşil, lacivert, kırmızı ve pembe ile renklendirilmiş dört yapraklı çiçek motiflerinden meydana gelmiştir (Bk. Çizim 5,6).

Ortası çokgenlerden oluşan madalyon sırasıyla bezenmiş bir başka parça Sarayönü Pir Hüseyin Camii'nde bulunmaktadır (Res. 10) 135x385 cm. boyutlarında, çözü, atkı, düğümü yünden yapılmış, bir santimetre karede 3x3 Gördes düğümlü bu parça da XX. yüzyıl başından bir yandır. Kırmızı zemin üzerine sarı, siyah, mor, yeşil renkli iç ve dış konturları kanca sıralarıyla bezenmiş altıgenlerle orta kısmı tasarlanmış kompozisyonun boşlukları stilize edilmiş çiçeklerle süslüdür. Halının üç tarafı iki dar geometrik bordür arasına oturtulmuş, sarı, kırmızı, beyaz, mavi, yeşille renklendirilmiş, dört çiçek ve ortası aynı çiçekle belirlenmiş, baklava motiflerinden oluşan enli bir suyla kuşatılmıştır. Ensiz uçta yeralan bir kenarı ise birbirine oklarla bağlanmış üçgen birimleri içinde aynalı "Ali" yazısından oluşan bordürle sınırlandırılmıştır. Kaynak kişilerce Keçimuhsine de dokunmuş olabileceği bu parçanın zemine bitişik suyunun yer yer üçgenlerle bezendiği görülmektedir.

Ensiz ucu harflerle süslenmiş bordürle kuşatılmış halılar arasında ilgi çeken, başka bir parça Karapınar'da dokunmuş Salur parçasıdır (Res.11).

Sarayönü Pir Hüseyin Camii'nde bulunan bu parça 117x190 cm. boyutlarında, çözü, atkı, düğümü yünden yapılmış, bir santimetre karede 3x3 Gördes düğümlü, XX. yüzyıla tarihlenebilecek bir seccadedir. Koyu gül kurusu zemin üzerine oturtulmuş, altıgen bir madalyonla bezenmiş bu halının dört köşesi, mavi zemin içine yerleştirilmiş birer ok ucu motifi ile bezenmiştir. Üsttekilerde yıldız çiçeği motifleri vardır. Ortadaki altıgen madalyon dört kollu, beyaz zeminli bir yıldızdan gelişmektedir. Yıldızın çevresi bej üzerine kiremit rengi kancalarla süslenmiştir. İki yönde içi dolgulu çokgenlerle taçlandırılmış madalyonun göbeğinde stilize edilmiş beş çiçek motifi bulunmaktadır. Beyaz zemin üzerine kırmızı, mavi, sarı geometrik birimlerden oluşan bir su, seccadeyi çerçevelenmektedir. Ensiz kenarda ok uçları ve mimari tasarımlardan meydana gelmiş bordürle son bulan halıdaki mimari tasvirlerinin çatılarında harfler fark edilmektedir.

Karapınar'da dokunmuş halılar arasında farklı motifler ve kompozisyonu Avrupalı modeliyle gözden kaçmayan bir örnek Sarayönü Pir Hüseyin Camisi'nde bulunmaktadır. XX. yüzyıl başlarına tarihlenebilecek bu seccade 92x170 cm. boyutlarındadır. Çözgüsü pamuk, atkı ve düğümü yünden yapılmıştır. Santimetre karede 3x3 Gördes düğümlü halının kırmızı zemininin ortası stilize edilmiş güllerle bezenmiş, asma çelenge benzer oval bir madalyonla belirlenmiştir. Beyaz zemin üzerine beyaz, kırmızı, pembe, sarı ve kahverengi ile renklendirilmiş çiçeklerden oluşturulmuş bu madalyonu dört köşede fiyonlarla bağlanmış çiçek buketleri bezemektedir. Çevresi iki dar su arasına oturtulmuş 'C' kıvrımlı dallar ve çiçeklerden oluşan bordürle kuşatılmış halının en dıştaki bordürünün zemin renginde olduğu ve zigzaglardan oluşan motiflerle bezendiği görülmektedir. İçteki ensiz bordür ise beyaz zemin üzerine 'C' kıvrımlı dallarla birbirine bağlanan üç yapraklı çiçeklerle süslenmiştir (Bk. Çizim 7 - Res.12).

Sarayönü ve Ladik'te dokunmuş örneklere gelince genellikle karışık bezemelerle süslenmiş bu halılarda konu olarak altıgen, sekizgen, üçgen, yıldız, çengel, zigzak, baklava v.b. gibi geometrik birimlerle lüle, karanfil, yabangülü, yıldız çiçeği, yonca yaprağı vb. gibi bitki motifleri ve halk dilinde "yileli" olarak bilinen kuş kanadı; "tavuk ayağı" olarak bilinen palmet; "şapla" olarak bilinen dört stilize kuştan oluşmuş fırıladağa benzeyen çiçek; "el" olarak nitelendirilen içi aynalı yazı ile dolgulu beşgen vb.gibi anlam yüklü figürlü bezemeler "kamalı hançer" ve "bıçak ucu" vb. gibi isimlerle bilinen ok uçları ve yıldız çiçekleriyle bezenmiş, 'C' kıvrımlı dal motifleri vb. gibi anlam yüklü nesneli bezemeler yanısıra ibrik, alem,ok uçları vb.gibi nesneli bezemelerle vazoda çiçek motifleri ve dekoratif amaçla seçilmiş Arap harfleri dışında tek örnek bulunmakla beraber kitabelerde görülmektedir.

Çoğu anlamın yitirmiş ve yeni kuşaklar tarafından bilinmeyen motifler arasında halk dilinde

"el" olarak isimlendirilen ve bordürlerde kullanılan, temrenli okla bir başlayıp biten, bir üçgen içine oturtulmuş (*elif-lam*) harflerinin aynalı bir biçimde yerleştirilmesiyle oluşturulmuş motifler dikkati çekmektedir. Halk dilinde yengeç göbek, tepsi göbeği (*kirman gül*) ve "tavali taşı" adıyla bilinen içi ve çevresi lâle ve karanfillerle bezenmiş dış konturları çengel sırasıyla taçlandırılmış çokgenlerle oluşturulmuş kompozisyonlar ile "kamalı hançer" (bıçak) adı verilen boşlukları temrenli ok motifleriyle bezenmiş ve bağlantıları yıldız çiçeği ile gerçekleştirilmiş dik hatlarla oluşturulmuş 'S' kıvrımlı dallardan meydana gelmiş bordürler ilgi çekmektedir. Bu arada unutulan başka bir motif "cübedan başlığı" adı ile bilinen lâle motifleriyle oluşturulmuş tasarımıdır (Bk. Çizim 8,9,10,11,12, 13,14,15).

Seccadelerde ortaya bir mihrap nişi yerleştirilmesi, böylece seccadenin secde, tabanlık ve ayetlik üniteleri belirlenmiştir. Genellikle üç lâle motifile bezenmiş olan tabanlık kısmının üstüne bazen düz, bazen kırık çizgilerden meydana gelen basamaklarla oluşturulmuş üçgenle bir secde ünitesi oturtulmuştur. Mukarnaslı bir nişe benzeyen bu ünite bir grupta bir alemle, bir grupta ise çiçekle taçlandırılmıştır. Seccadelerin çevresi bir grupta genellikle kalın su olarak isimlendirilen enli bir bordür ve bazen bu suyun iki tarafına yerleştirilen iki dar bordürle kuşatılmıştır. Bir grupta ise zemine doğru sıralanan birden fazla iki ya da üç bordür vardır. İçte ve dışta yer alan dar bordürlerin aynı tasarlanışı fakat farklı renklendirilişi farkedilen bir özelliktir (Bk. Çizim 16).

Sarayönü Küçük Ali Ağa Camisi'ndeki 32 demirbaş numaralı, XIX-XX. yüzyıl başına tarihlenebilecek bir seccade (Res.13) mukarnaslı nişin üstü bir çiçekle taçlandırılmış kalın suyu top lâle motifile oluşturulmuş seccadelere bir örnek olarak verilebilir. Çözgü, atkı ve düğümleri yünden yapılmış, bir santimetre karede 3x3 Gördes düğümlü, 110x174 cm. boyutlarındaki bu bordo zemimli seccadenin tabanlık ünitesinde "Cübedan başlığı" motifleri yeşille belirlenmiştir. Ayetlik ünitesinde ise karşılıklı birer ibrik vardır. Çevresi beyaz zemimli top lâle motifile oluşturulmuş kalın suyla süslüdür.

Aynı camiden mukarnaslı nişin üstü bir alemle taçlandırılmış başka bir örnek (Res. 14) benzer kompozisyon şeması ile ilgi çekmektedir. 25 demirbaş numaralı XIX-XX. yüzyıl başlarına tarihlenebilecek, çözgüsü, atkısı, düğümü yünden yapılmış, bir santimetre karede 4x4 Gördes düğümlü, 178x106 cm. boyutlarında bordo zemimli seccadenin tabanlık ünitesi "cübedan başlığı" motifleriyle bezenmiş, yeşille belirlenmiş ayetlik ünitesi ise karşılıklı birer "şap-la" ve ibrik motifile süslenmiştir.

Diğer bir özellik ise kalın suda top lâle olarak isimlendirilen stilize edilmiş gül ve lâle motifininin kullanılması olmasıdır (Res.15). Bazen bu kalın su-

yun kamalı hançer, bıçak ucu adı verilen "C" kıvrımlı dallar çevresine serpiştirilmiş yıldız çiçeği ve ok ucu motifleriyle oluşturulduğu gözlenmektedir. Böyle bir suyla bezenmiş bir örnek Ladik Büyük Camii'nde bulunan 10 demirbaş numaralı seccadedir (Res.16). Çözgüsü, atkısı yünden yapılmış bir santimetre karede 3x3 Gördes düğümlü, 136x87 cm. boyutlarındaki, XIX. yüzyıl sonu XX. yüzyıl başına ait seccadede kamalı bıçak "hançer" (bıçak ucu) suyu kullanılmıştır. Bordo zemimli seccadede dikkati çeken bu suyu kuşatan aynı motiflerden oluşan iki suyun farklı renklerle renklendirilmesidir.

Bir grupta top lâlelerin yerini yalnız güllerden oluşan kalın suya bıraktığı ve çevresinin kamalı hançerle kuşatıldığı fark edilmektedir. Bazı halıcılarla²⁹, "Kavak Ladığı" olarak nitelendirilen bu grupta Ladik tipi seccadelerin benzer üniteleri dikkati çekmektedir. Benzer motiflerle süslenmiş olan bu ünitelerin yanısıra, renk seçiminde de bir paralellik gözlenmektedir. Böyle bir suyla bezenmiş bir seccade Sarayönü Küçük Ali Ağa Camisi'nde bulunmaktadır. Bu parçanın (Res.16) çözgüsü, atkısı, düğümü yünden yapılmıştır. Bir santimetre karede 3x3 Gördes düğümlüdür. 103 cmx132,5 cm. boyutlarındaki XIX-XX. yüzyıl başlarına tarihlendirilebilecek seccadenin zemini kırmızıdır.

Bir grupta kamalı hançer (bıçak) yerine üç yonca yaprağından oluşan sular vardır. Bunlarda sayısı kaç olursa olsun, iç ve dış bordürlerin aynı tasarlandığı, ancak farklı renklendirildiği fark edilmektedir. Bir grup seccade ise tabanlık ünitesinde "cübedan başlığı" adı verilen, süslemelerin bulunmadığı görülmektedir. Çok az sayıda olan bu seccadelerin de Ladik'te dokunmuş olduğu kaynak kişiler tarafından söylenmektedir.³⁰

İnce uzun bir dikdörtgenden oluşan yanlara (yolluk) gelince: Bunların dar dikdörtgen bir zemin üzerine sıralanan birimlerle bezendiği gözlenmektedir. Çevresi ortada enli bir bordür, iki tarafta birer dar bordürle çevrelenmiş olan yanların genellikle dar kenarlarında 13-15 cm. boyutlarında, uzun kenarlarda kullanılmayan başka bir bordürle son bulduğu gözlenmektedir. Dar bordürlerde birini izleyen 'S' sıraları, halk dilinde "tavuk ayağı" olarak isimlendirilen palmet sıraları; enli bordürlerde ise "top-lale" yanısıra rozet çiçeği ve çok üsluplaştırılmış lâleye benzeyen birimler veya kilide benzeyen geometrik bir biçimle birbirine bağlanan rozet çiçeklerinden meydana gelen sular vardır. Dar uçlarda ok uçlarına benzeyen birimler içine yerleştirilmiş içi dolgulanmış üçgenler gözden kaçmamaktadır. Bazı parçalarda ok uçları görülmekte, üçgenlerin içinde çok stilize edilmiş bitki biçimleri seçilmektedir (Bk. Çizim 17).

Ya düzgün sıralamalarla ya bağlantılı sıralamalarla düzenlenen kompozisyonlar zeminleri be-

29. Bu konuda bilgi Hakan Tazecan'dan alınmıştır.

30. Ladik'e Fatma Çiçekler Kaynak kişi olarak bilgi vermiştir.

zemektedir. Genellikle geometrik birimlerin içine ve çevresine bitkisel motifler serpiştirilerek tasarlanan kompozisyonlar yanısıra yalnız bitki motiflerinin sıralanmasıyla oluşturulmuş kompozisyonlar da bulunmaktadır. Sarayönü Küçük Ali Ağa Camii'nde yer alan bir yan bağlantısız sıralamalarla düzenlenmiş zemin kompozisyonlarıyla ilgi çekmektedir. XIX. yüzyıla ait olan bu parça (Res.18) 21 demirbaş numaralı ve sene 1300 (1882 M.) tarihlidir. Çözüğü, atkısı, düğümü yünden yapılmıştır. Bir santimetre karede 4x4 Gördes düğümlüdür. 310x124,5 cm. boyutlarındaki yan kırmızı zemin üzerine mavi karanfil sıraları ve aralarına gül dizgileri yerleştirilerek düzenlenmiş kompozisyonla bezenmiştir. Halının enli bordürün içte bir, dışta iki ensiz bordürle zenginleştirilmiş olması dikkati çekmektedir. Diğer halılar arasında enli bordürün yarısı top lüle, yarısı gül ve karanfil motifi ile oluşturulmuş tek örnektir.

Kenar suyu top lüle motifleriyle bezenmiş bir başka örnek Sarayönü Pancarcı Camisinde bulunan (Res.19) XX. yüzyıl başına tarihlenebilecek bir yandır. 26 demirbaş numaralı bu halının atkısı, çözüğü, düğümü yünden yapılmıştır. 112x196 cm. boyutlarındaki yan bir santimetre karede 3x3 Gördes düğümlüdür.

Zemini düzgün sıralamalarla kalın suyu top ve karanfillerle bezenmiş orijinal bir örnek Sarayönü Küçük Ali Ağa Camisinde 27 demirbaş numaralı, XX. yüzyıl başına tarihlenebilecek bir yandır (Res.20). Halının çözüğü, atkısı, düğümü yünden yapılmıştır. Bir santimetre karede 3x3 Gördes düğümlü yan, 450x130 cm. boyutlarındadır. Örneğin kırmızı zemini, çevresi ok uçları ile bezenmiş bazılarının içleri çiçek bazılarının çok stilize edilmiş hayvan figürleri (kuş) ile dolgulanmış beş madalyon ile bezenmiştir. Üstü bir kuş kanadıyla taçlandırılmış olan bu halı zeminin çevresi "tavuk ayağı", "S" sıralarından oluşan ince bordür ve yer yer toplar serpiştirilmiş karanfilli bir kalın su yanısıra kıvrık dal ve küçük çiçeklerden oluşmuş ince bir suyla kuşatılmıştır.

Zemini madalyon sırası ile bezenmiş bir başka örnek ise Ladik Büyük Camisinde K.15 demirbaş numaralı, XIX. yüzyıla tarihlenebilecek bir yandır (Res. 21). Atkısı, çözüğü, düğümü yünden yapılmış, bir santimetre karede 3x3 Gördes düğümlü halının madalyonlar arasına serpiştirilmiş çiçek ve vazoda çiçek motifleriyle bezendiği görülmektedir. Kahverengi zeminli kenar suyu çok stilize edilmiş çiçeklerden oluşan bordürle çerçevelenmiştir.

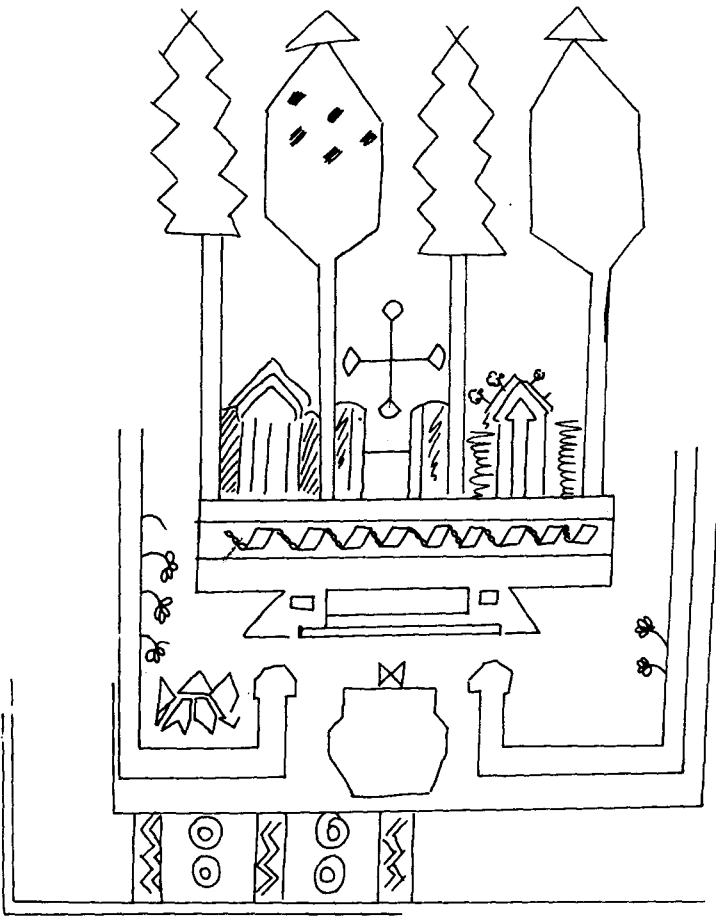
Kuşkusuz yanlar arasında ilgi çeken örnekler bağlantılı çokgen motifleriyle zeminleri bezenmiş halk dilinde "tavalı taslı" olarak isimlendirilen halılardır. Ladik Büyük Camii'nde bulunan XX. yüzyıl başlarına tarihlenebilecek iki parça bu konuda gü-

zel örnekler oluşturmaktadır. Bunlardan birincisi 10 demirbaş numaralı (Res.22) 117x370 cm. boyutlarında, atkısı, çözüğü, düğümü yünden yapılmış, bir santimetre karede, 3x3 Gördes düğümlü bir yandır. Kırmızı zemin üzerine birbiriyle bağlantılı mavi çokgenlerle bezenmiş halının çevresi kahverengi zemin üzerine yerleştirilmiş "kilitli su" ile çerçevelenmiştir. Karşılıklı iki dar kenarı "el" motiflerinden oluşan suyla süslüdür. Benzer sularla çerçevelenmiş ikinci örnek aynı camide bulunan bir başka yandır (Res. 23). K.7 demirbaş numaralı bu parça 128x331 cm. boyutlarındadır ve atkısı, çözüğü, düğümü yünden yapılmıştır. Bir santimetre karede 3x3 Gördes düğümlü bu yanın kırmızı zemini bezeyen çokgenler bir domates kırmızısı bir mavi sırasıyla renklendirilmiştir.

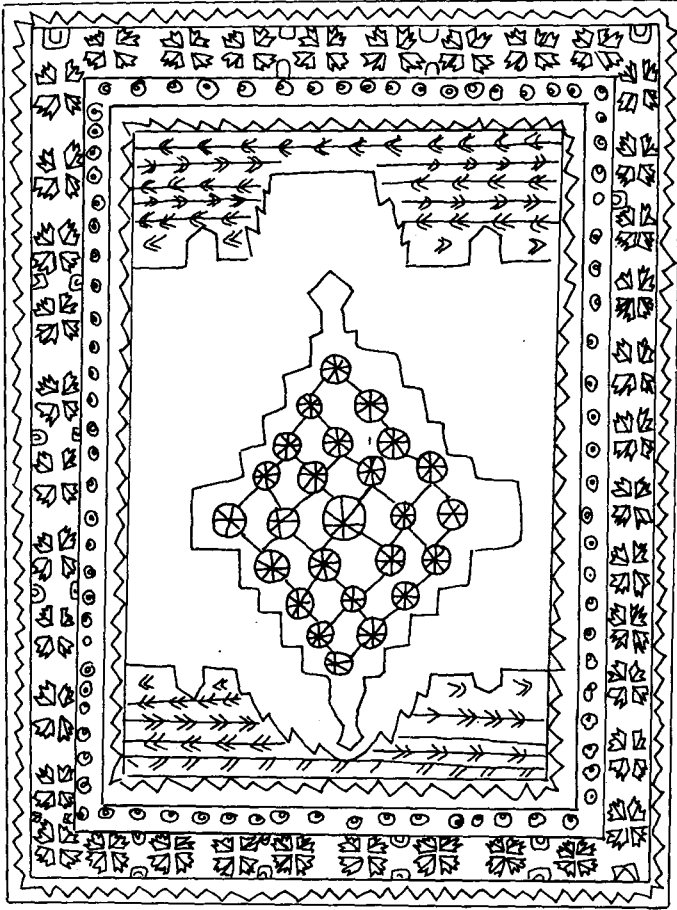
Düzenli bir sıralama ile dizilmiş motiflerle ya da birbirine bağlı motif sıralarıyla tasarlanmış bulunan kompozisyonlarda stilize edilmiş çiçeklerden antinaturalist izlenimler algılanmaktadır. Çok şematik ibrik, vazo v.b. gibi objelerin de zaman zaman süslemelerde kullanıldığı görülmektedir. Çok şematik edilerek yansıtılmış kuş figürleri ya da kanatlarda da benzer bir yaklaşımla doğaya karşı çıkış söz konusudur.

Genellikle karışık bir üslup kullanılarak yapılan biçimlendirmelerde renk elemanının da antinaturalist bir tavırla ele alındığı görülmektedir. Canlı renklerden kırmızı, yeşil ve mavinin ana renk olarak seçilişi, biçimleri renklendirmede kullanılan sert kontrastlar, tonlaması tek renk lekeli şekilde dokunan motifler kendi doğasını oluşturan sanatçıların naif anlayışından kaynaklanmaktadır. İnceleme imkanı bulunan halıların biri dışında hepsinin zeminleri kırmızı (bayrak rengi, bordo, koyu mercan rengi) olarak renklendirilmiştir. Yalnız bir tanesinin zemini bej olarak tasarlanmıştır. Çok özgün bir örnek olan bu parça kuşkusuz Ladik Büyük Camisinin değerli parçalarından biridir (Res. 24). Mor, kahverengi, sarı ve beyaz bu halılarda yardımcı renk olarak belirmektedir. Zaman zaman kırmızının karşısında kullanılan morun genellikle solmuş olduğu gözlenmektedir. Halıların tüylü kısmında uçuk eflatun veya gri görünümünde olan morun yanısıra yeşilin de solarak sarı görünümü verdiği gözden kaçmamaktadır. Bazı bordo tonlarının da solarak koyu çilek pembesine dönüşmüş olduğu fark edilmektedir. Çok az sayıda örnekte yer alan siyah konturların havlarının oldukça kısıldığı gözlenmektedir.

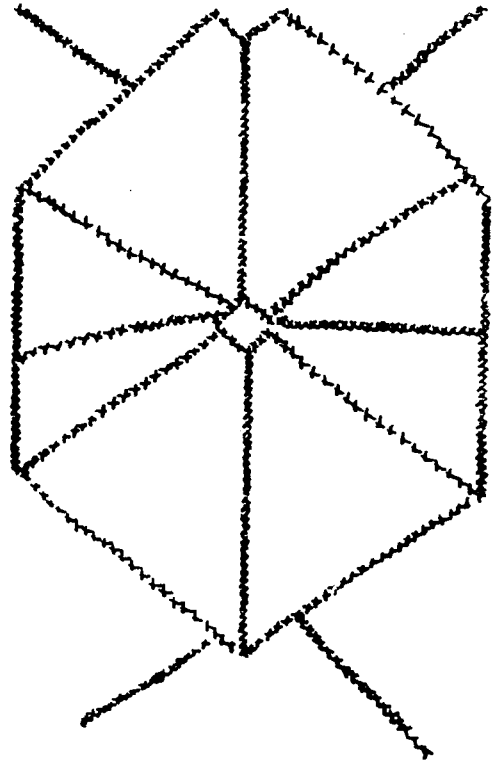
Sonuç olarak denilebilir ki, bir makalenin kapsamında bir ilçe ve bir beldenin camilerinde gözlenen bazı halılar Türk halı sanatının engin geçmişi ve zengin repertuarı olduğunu ortaya koymaktadır. Araştırmalar çoğaltılmalı, örnekler daha detaylı incelenmeli, belgelenmeli ve yeni kuşaklara ulaştırılmalıdır.

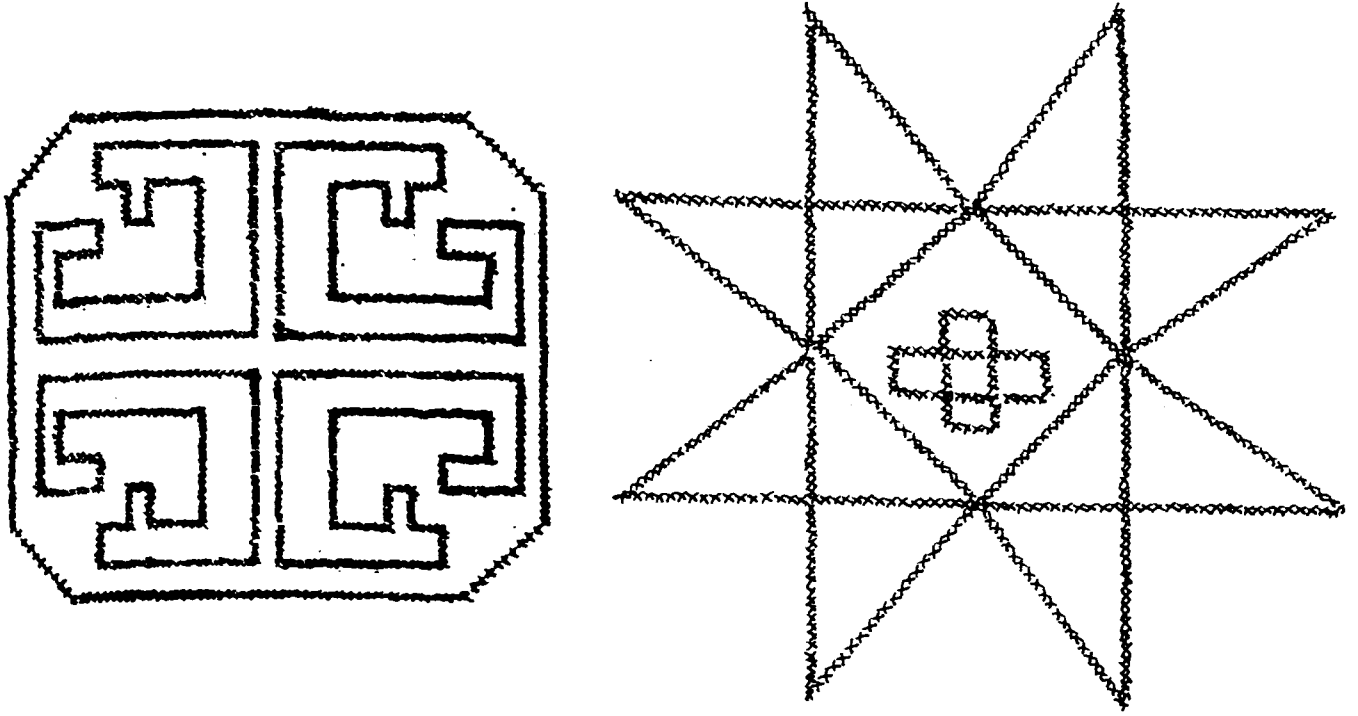

Çizim 1:
Kırşehir halısından
manzara motifi.

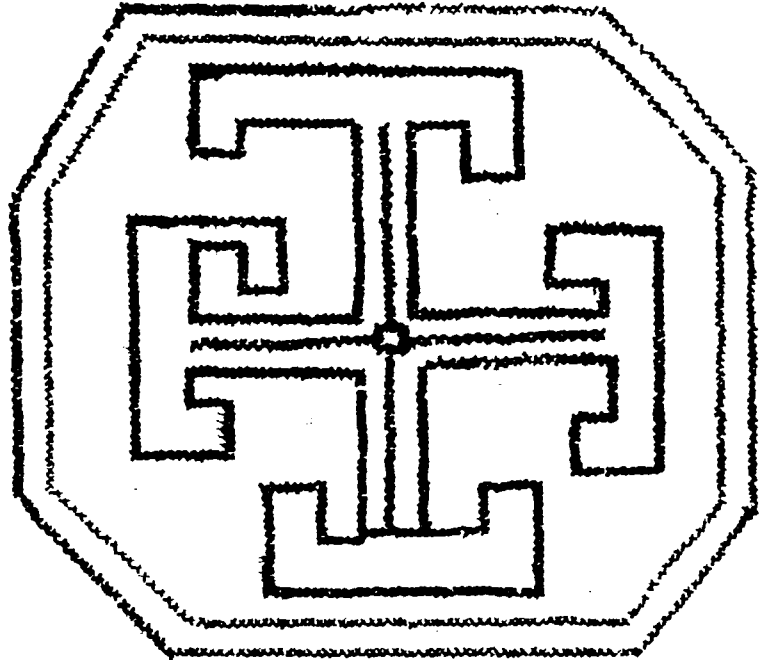

Çizim 2: Niğde'de dokunduğu ileri sürülen seccadenin taslak çizimi ve örneği bezeyen fırıldak çiçeklerinden biri.

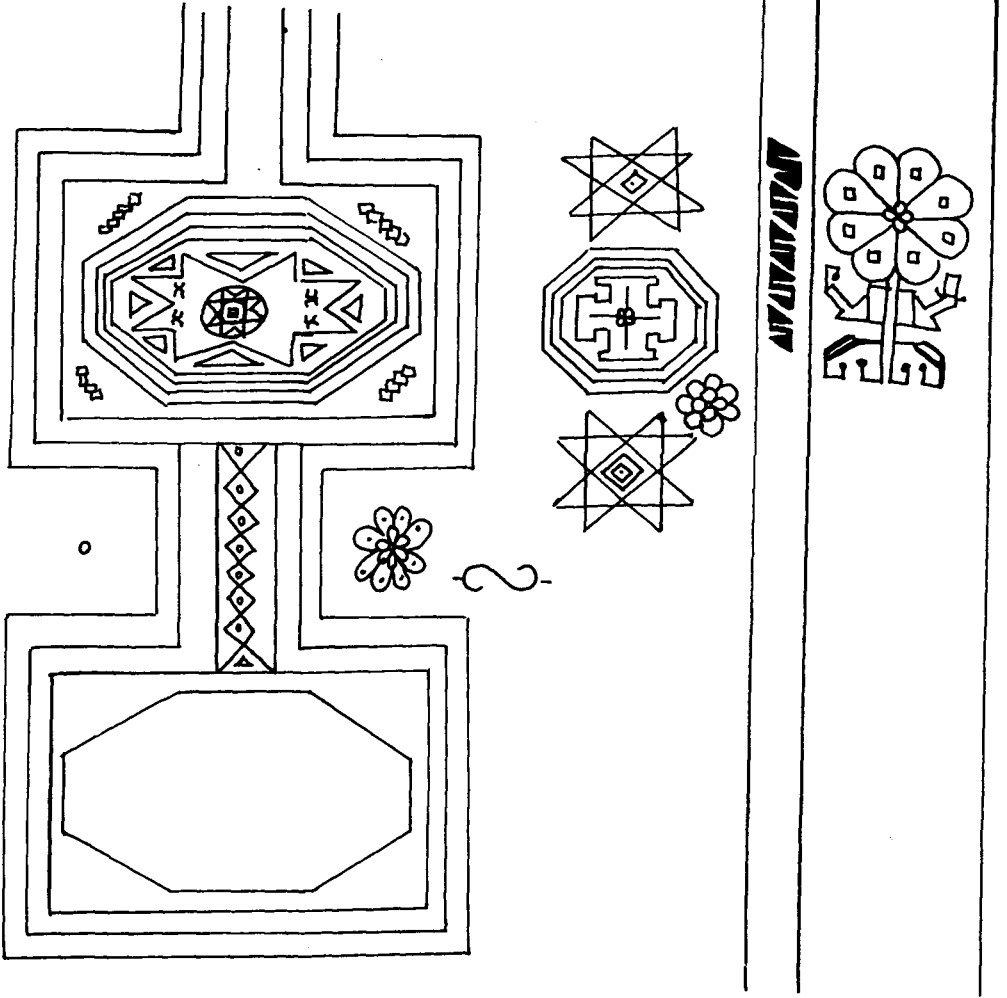

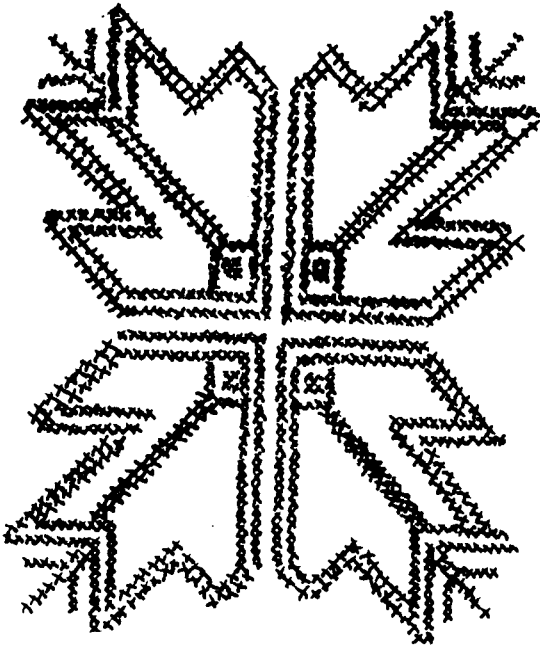
Çizim 3: Sızma halılarından yıldız ve haç motifleri.

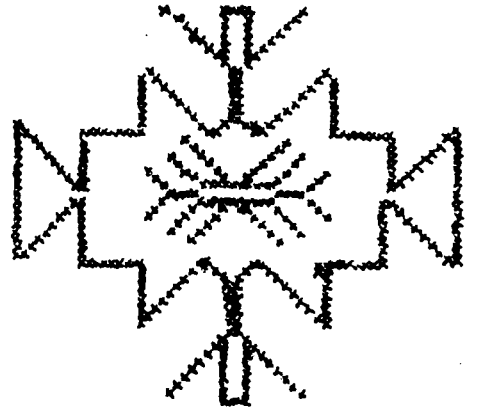

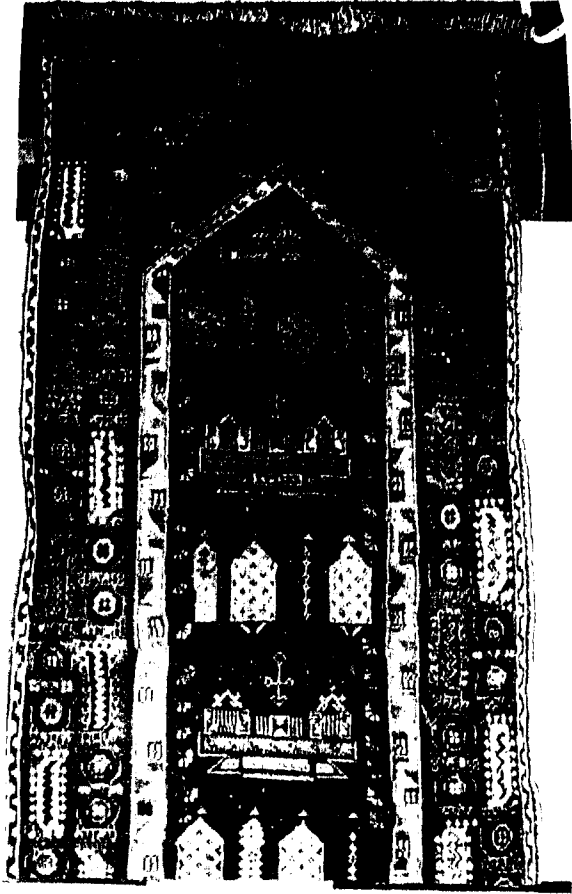
Çizim 4: Sızma'dan bir yanın detayından taslak çizim.

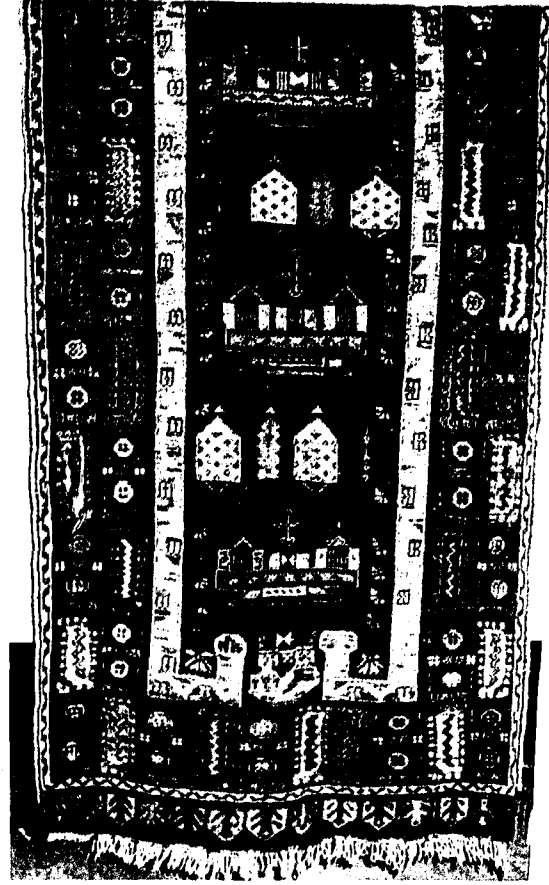
Çizim 5: Obruk yandan dört yapraklı çiçek motifi.

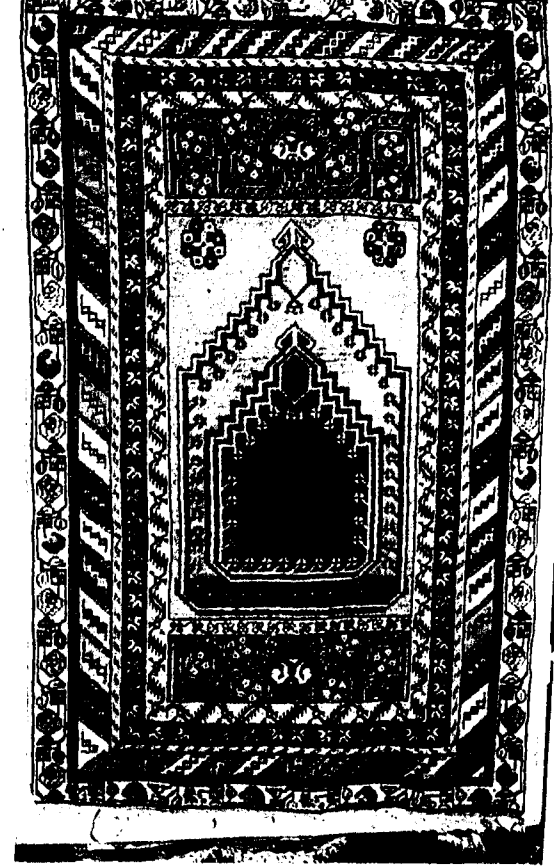
Çizim 6: Keçimuhsine yandan stilize edilmiş çiçek motifi.

Res. 1: Sarayönü Pir Hüseyin Camii'nden
Kırşehir yan.

Res. 2: Sarayönü Pir Hüseyin Camii'nden
Kırşehir yan.

Res. 3: Sarayönü Küçük Ali Ağa Camii'nden
Kırşehir seccade.

Res. 4: Sarayönü Pir Hüseyin Camii'nden Kırşehir seccade.

Res. 5: Sarayönü Hatip Camii'nden Niğde'de dokunduğu ileri sürülen seccade.

Res. 6: Sarayönü Hatip Camii'nden Niğde'de dokunduğu ileri sürülen yan.

Res. 7: Ladik Büyük Camii'nden K.7 demirbaş nolu Sızma yan.

Res. 8: Ladik Büyük Camii'nden 8 demirbaş nolu sızma yan.

Res. 9: Sarayönü Pir Hüseyin Camii'nden Ob-ruk'ta dokunduğu söylenen yan.

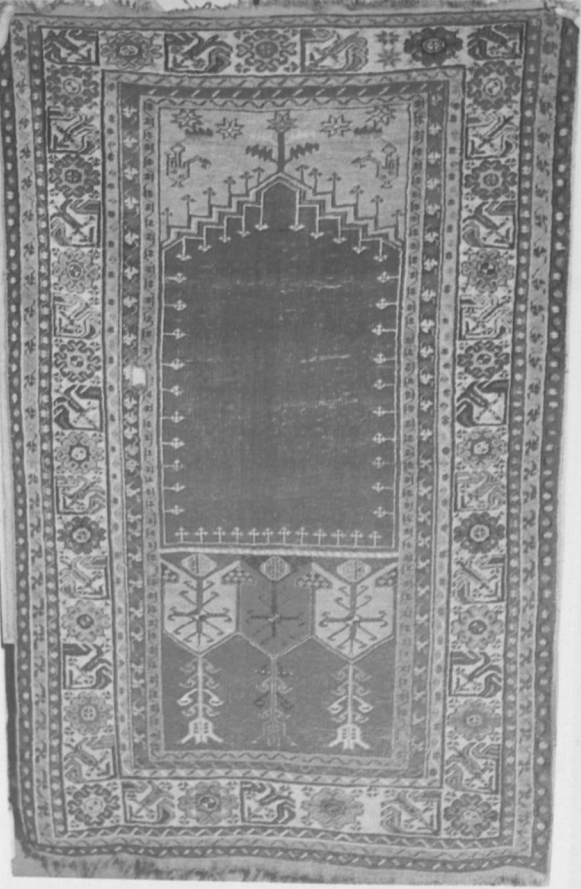
Res. 10: Sarayönü Pir Hüseyin Camii'nden Keçimuhsine'de dokunduğu ileri sürülen yan.

Res. 11: Sarayönü Pir Hüseyin Camii'nden Karapınar seccade.

Res. 12: Sarayönü Pir Hüseyin Camii'nden Karapınar'da Avrupalı modelle dokunmuş seccade.

Res. 13: Sarayönü Küçük Ali Ağa Camii'nden
32 demirbaş numaralı seccade.

Res. 14: Sarayönü Küçük Ali Ağa Camii'nden
25 demirbaş nolu Ladik secade.

Res. 15: Sarayönü Küçük Ali Ağa Camii'nden
T.30 demirbaş nolu Ladik seccade.

Res. 16: Ladik Büyük Camii'den 10 demirbaş numaralı seccade.

Res. 17: Sarayönü Küçük Ali Ağa Camii'nden Kavak Ladiği seccade.

Res. 18: Sarayönü Küçük Ali Ağa Camii'nden 21 demirbaş numaralı yan.

Res. 19: Sarayönü Pancarcı Camii'nden T.26 demirbaş numaralı yan.

Res. 20: Sarayönü Küçük Ali Ağa Camii'nden 27 demirbaş numaralı yan.

Res. 21: Ladik Büyük Camii'nden K.15 demirbaş numaralı yan.

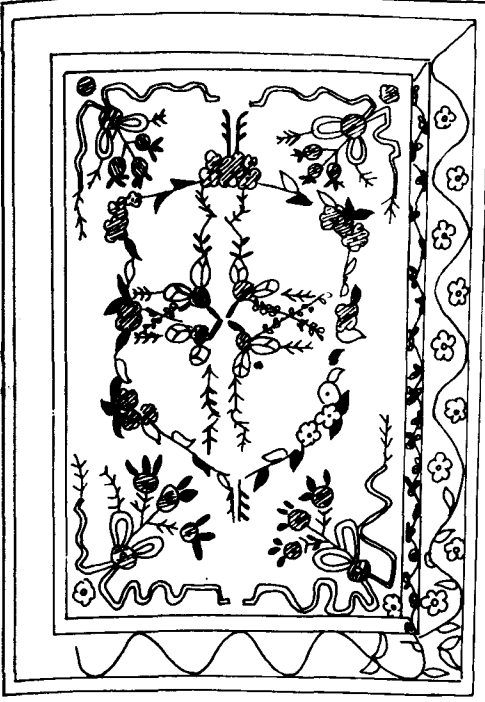
Res. 22: Ladik Büyük Camii'den K.7 demirbaş numaralı yan.

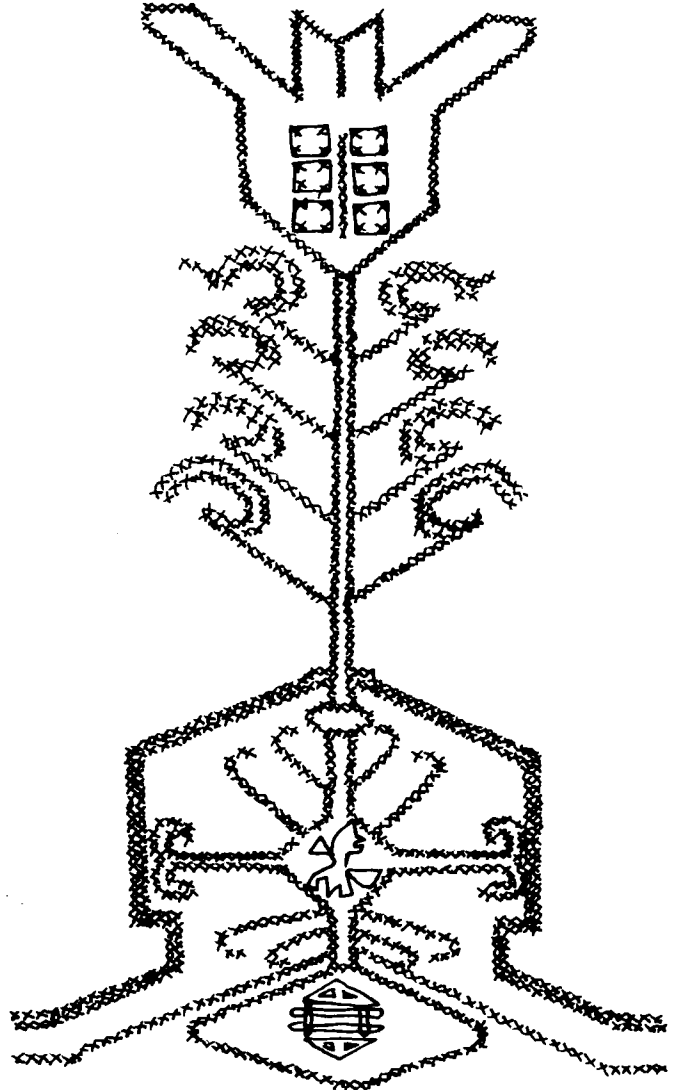
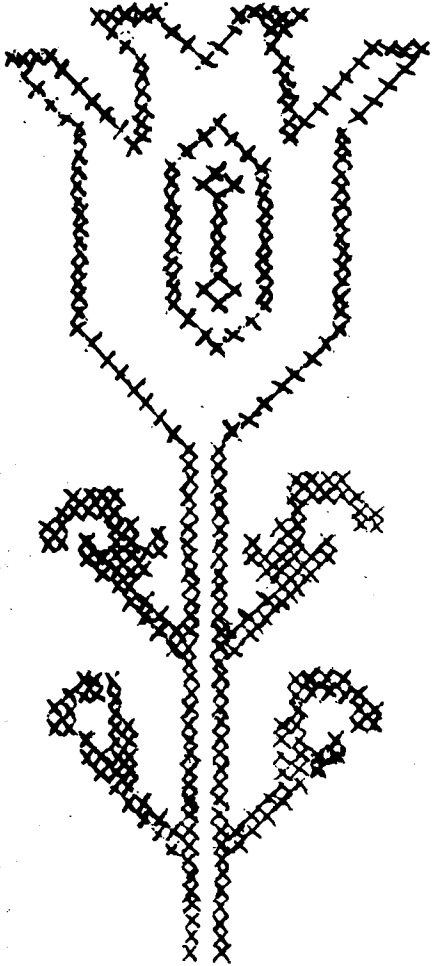
Res. 23: Ladik Büyük Camii'den 10 demirbaş numaralı yan.

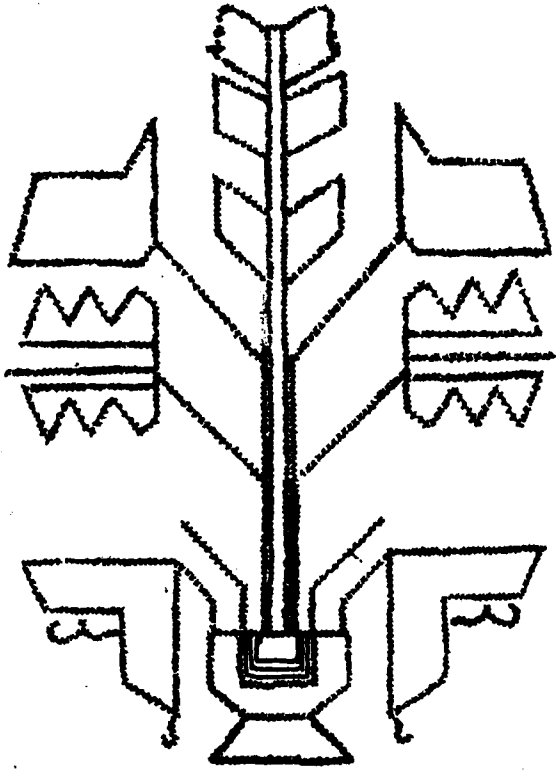
Res. 24: Ladik Büyük Camii'den K.12 demirbaş numaralı yan.

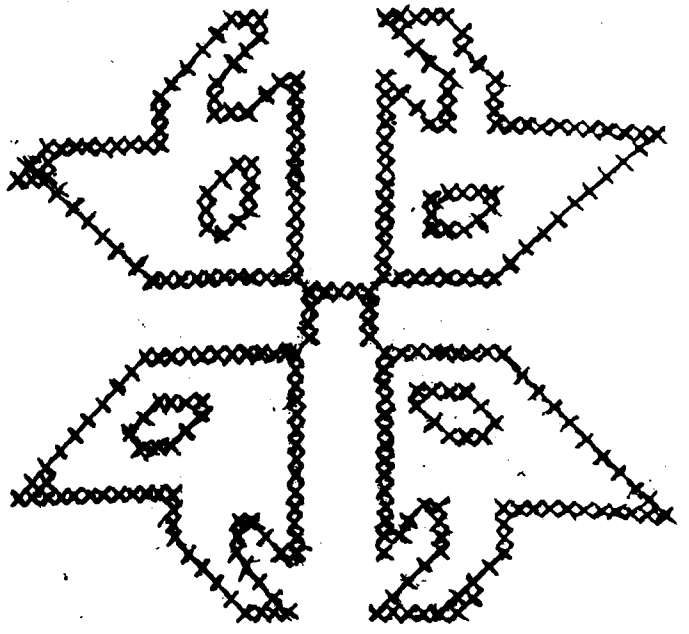
Çizim 7:
Karapınar'da dokunmuş
Avrupalı modelli halının
taslak çizimi.

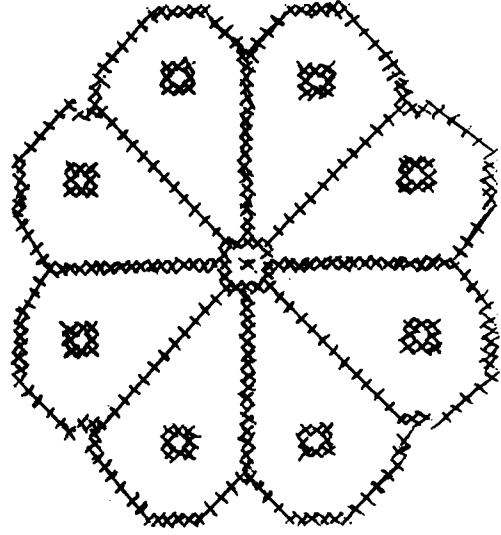
Çizim 8: Sarayönü Ladik Halılarında Lale ve "Cübeden başlığı" motifi.

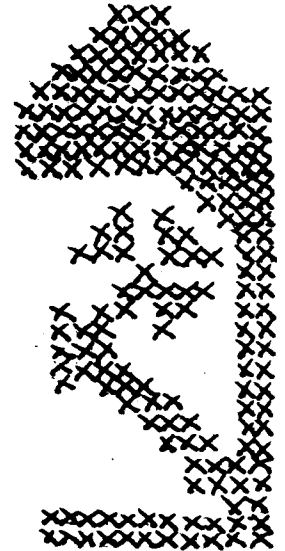
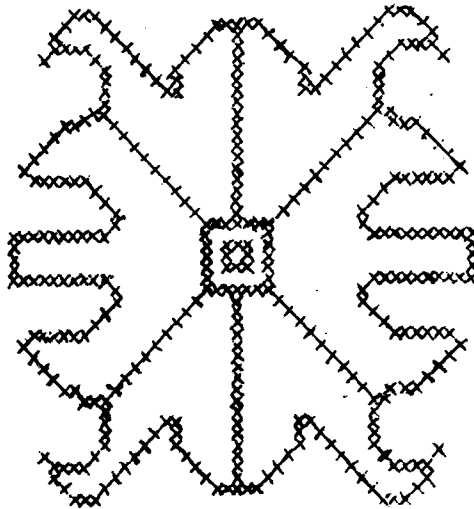
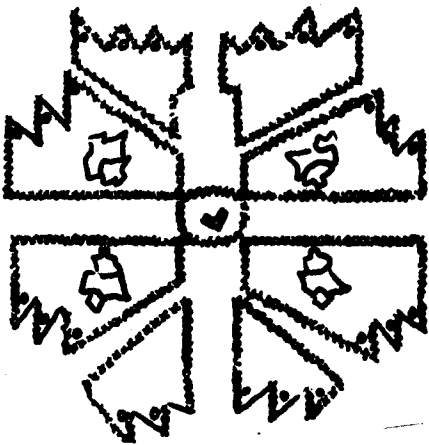
Çizim 9: Sarayönü Ladik halılarından vazoda çiçek motifi.

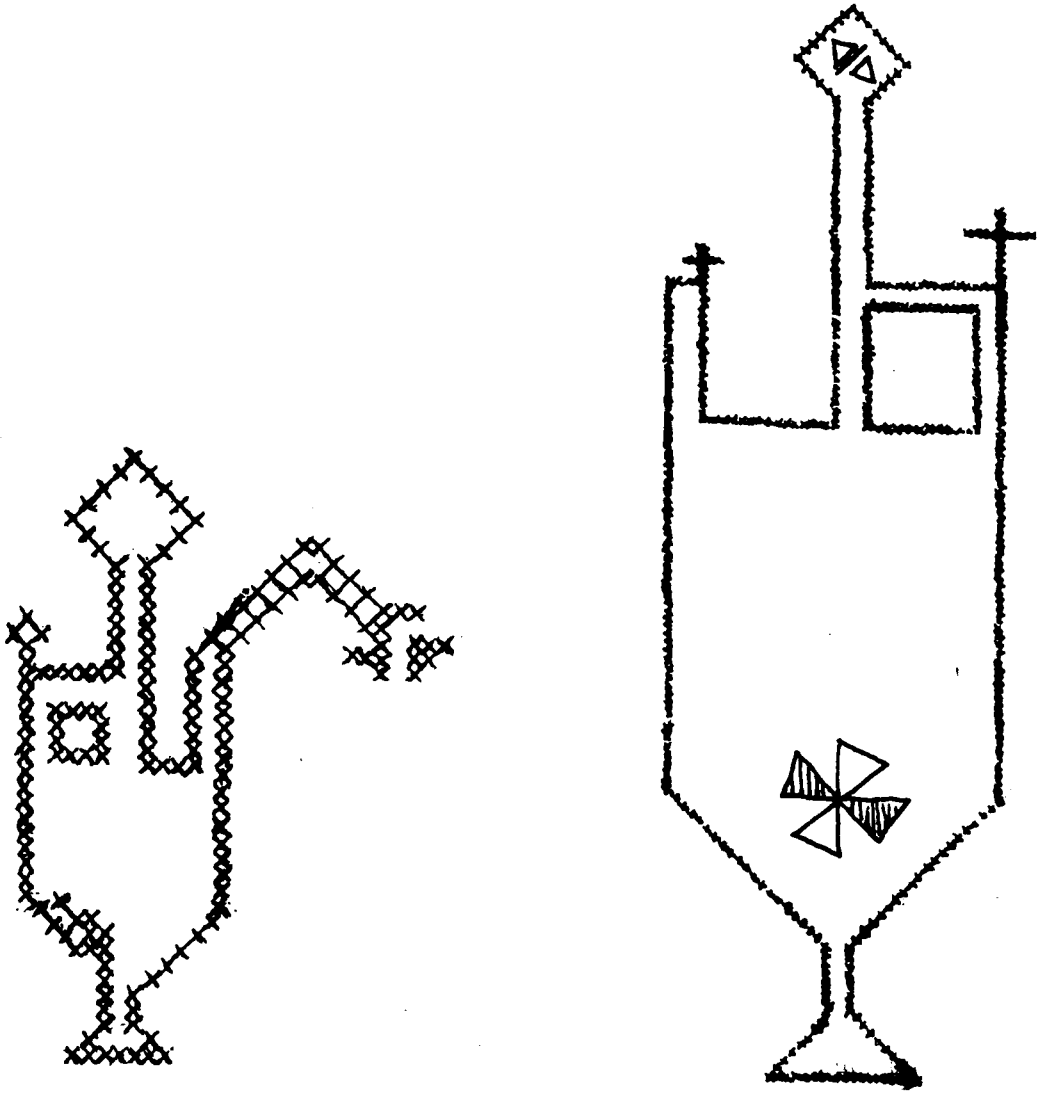
Çizim 10: "Şapla" motifi.

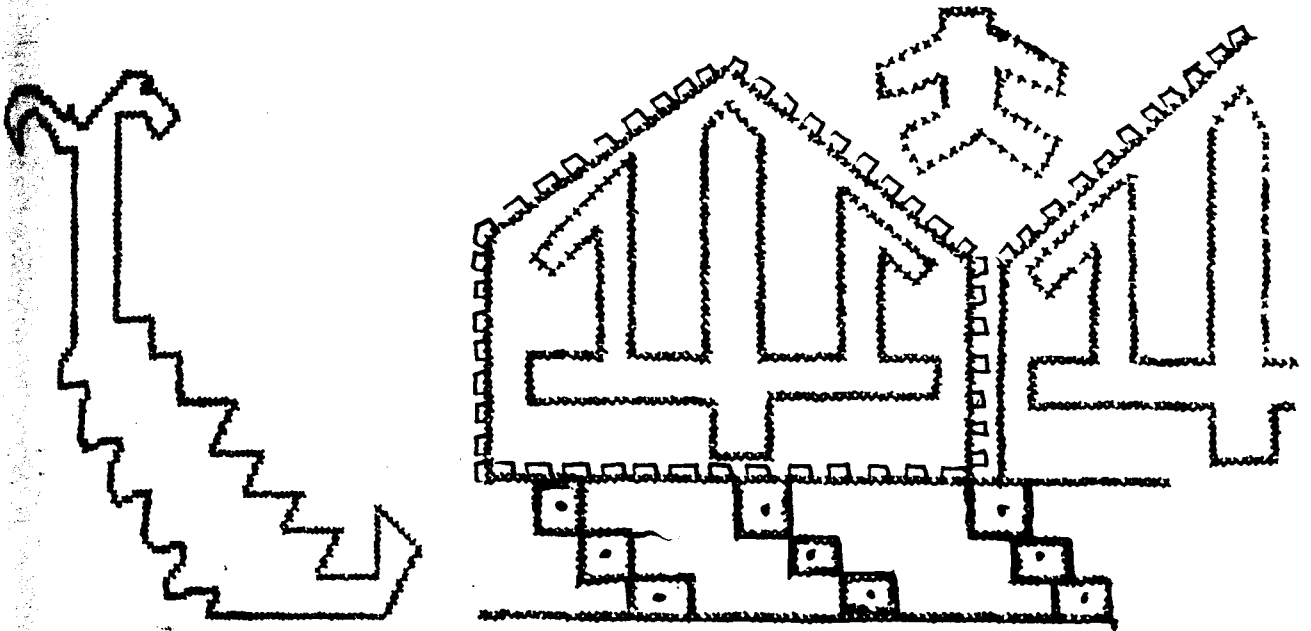
Çizim 11: Rozet çiçeği motifi.

Çizim 12: Sarayönü-Ladik halılarında karanfil motifleri.

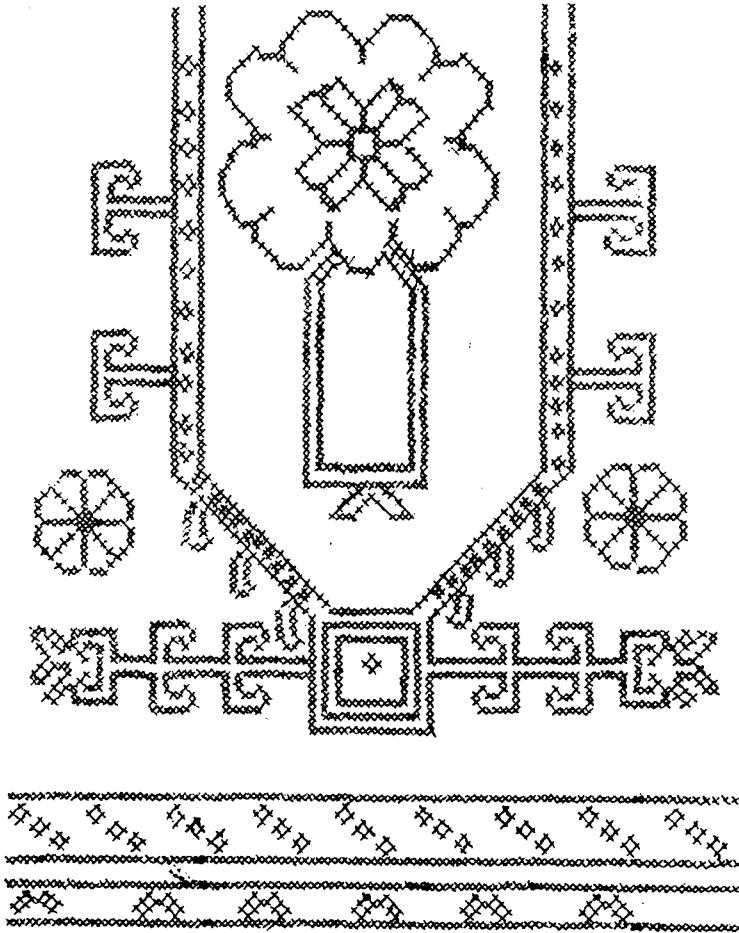
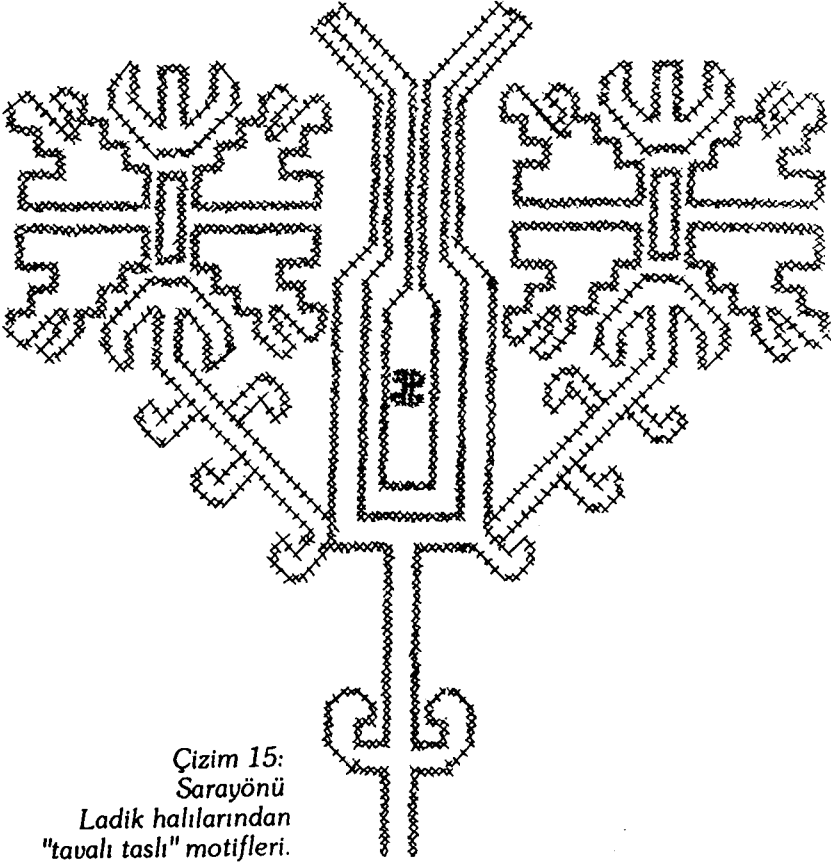

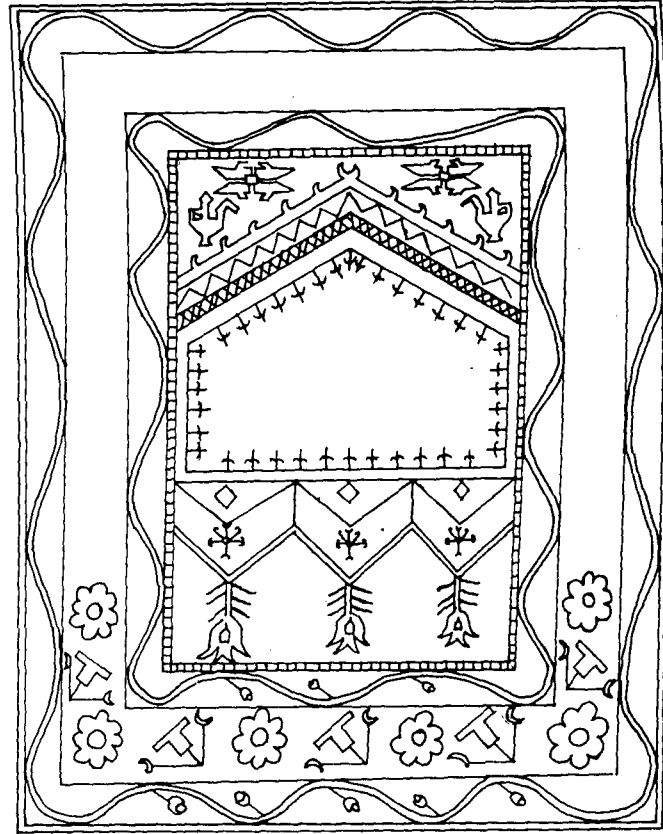
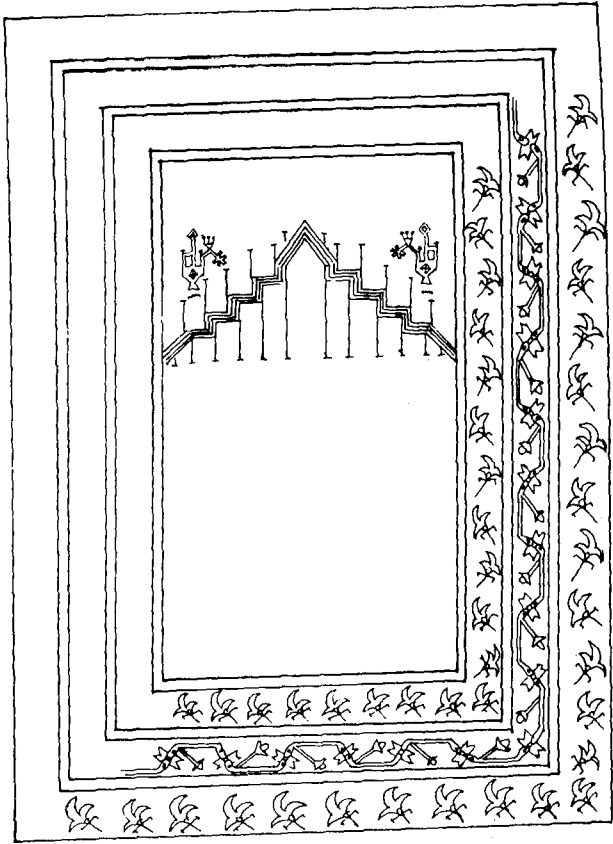
Çizim 13: Sarayönü Ladik halılarında "İbrik" motifleri.

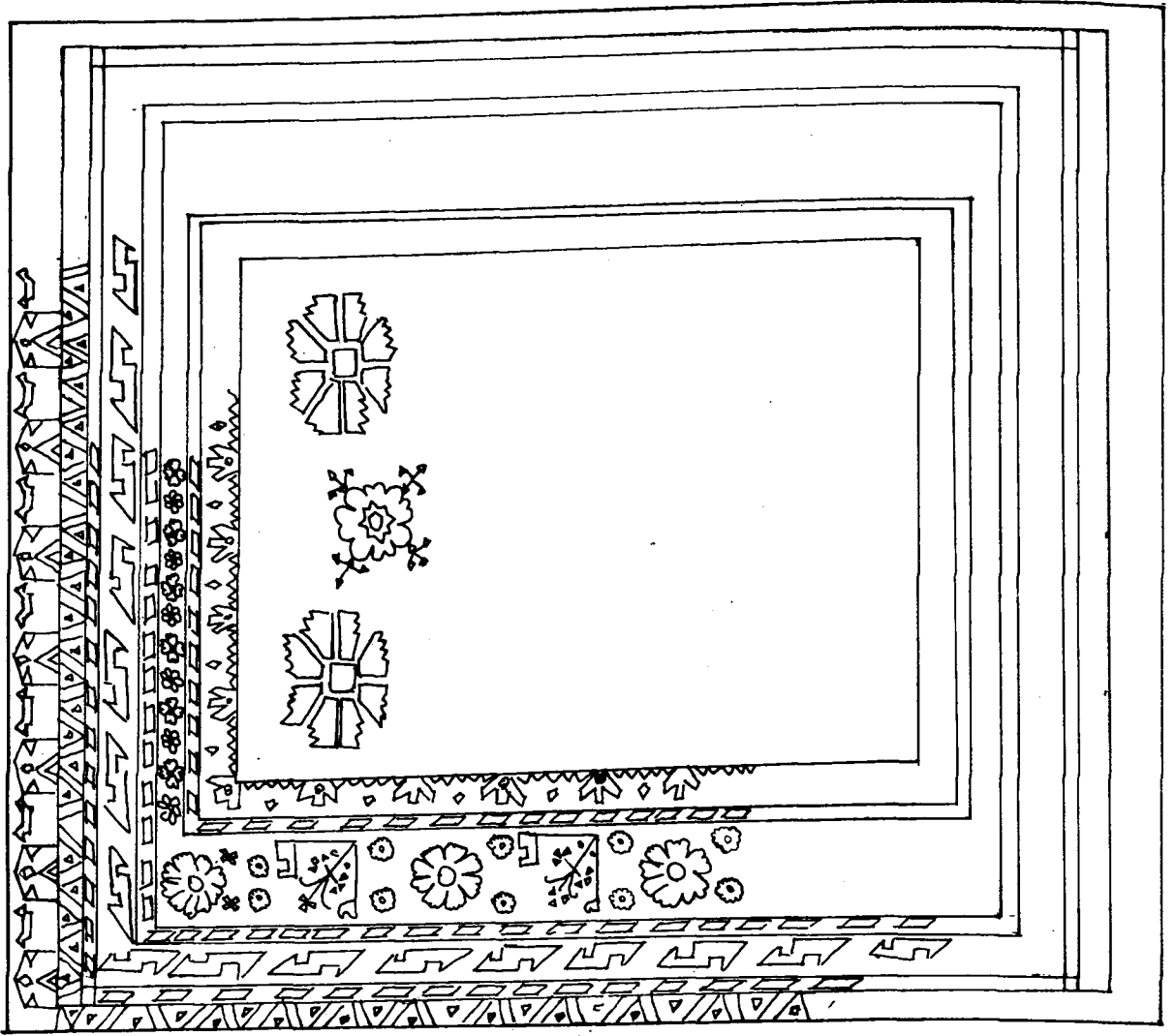
Çizim 14: Sarayönü Ladik halılarında "el" ve "kanat" motifleri.

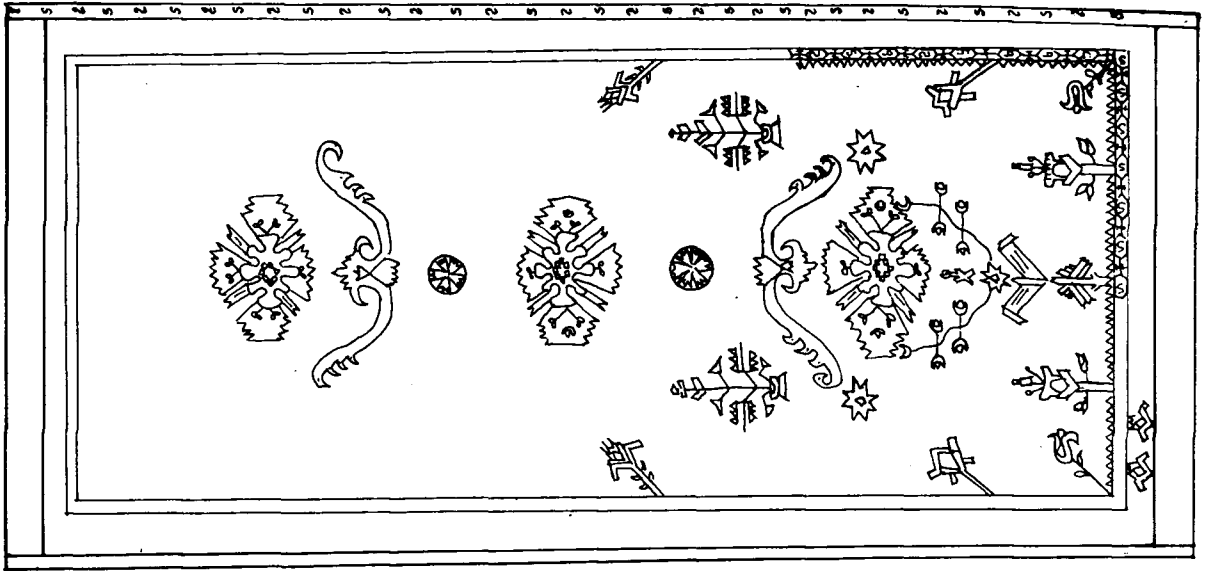

Çizim 16: Sarayönü-Ladik'ten seccade çizimleri.

Çizim 17: Zemini sıralamalı yerleştirilmiş motiflerle bezenmiş iki yanın taslak çizimi.

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDEN KALMA BİR VEFAT ZAVİYESİ (Şeyh Marzubân Zaviyesi)

Doç.Dr.Hasan YÜKSEL

Orta Asya'dan Anadolu'ya doğru vukubulan muhaceratın göç yollarındaki ıssız geçitler üzerinde teşekkül etmiş olan zaviyelerin tarihine ilişkin yapılacak araştırmalar için -diğer zaviyeler de dahil- en derli toplu belgeler yine bu müesseselerin zaviyedârlarınca, zaman içinde biriktirilmiş olan beratlar, vakfiyeler, temliknameler vs. belgelerden oluşan ve bugün özel şahısların elinde bulunan zaviye arşivleridir. Bu tür zaviye arşivlerine dayanılarak yapılan araştırmalardan ilk akla gelen çalışmanın biri Ahmet Yaşar Ocak¹ ve diğeri de Saim Savaş² tarafından yapılmıştır. İşte burada, böylesi bir dökümanla Şeyh Marzubân Zaviyesi tarihi aydınlatılmaya çalışılacaktır.

Bu zaviyeye ait temel kaynakların ilki, bugün, bu Şeyh Ailesi'nin üyeleri elinde bulunan ve III. Giyaseddin Keyhüsrev (1266-1284) tarafından 1274 (evâsıt-ı Şaban 672) tarihinde bu zaviyenin mesâlihi için tesis edilen vakfın Arapça vakfiyesidir. 30x150 cm. ebadındaki, kenarlarından hayli yıpranmış olan bu vakfiye, aynı dönemde tesis edilmiş diğerk vakıfların vakfiyelerinde de³ adı geçen Anadolu Selçuklu Devleti Kadıyü'l-kuzzatı Ebu's-sena Mahmud b. Ebibekr b. Ahmed el-Urmevi tarafından tasdik edilmiştir. Sonra sırayla dönemin kadılarınca 1276, 1295, 1332, 1345, 1390, 1442, 1472, 1490 ve 1514'te⁴ belirli aralıklarla tasdik edilmiştir⁵.

1514'te Sivas Kadısı Hayreddin b. Abdurrahman tarafından bu vakfiye üzerine düşülen tasdik kaydında, "bu suret kelime, mana ve şer'i bakımından aslına uygundur. Asıl vakfiye rutubet sonucu neredeyse okunamaz hale gelmişti", denilmekle, Selçuklu döneminden kalma olan asıl nüshanın bu tarihte yeniden istinsah edildiğini göstermektedir⁶. Bu tarihten iki sene sonra, Sivas Kadısı İshak b. Enbiya tarafından 1516 tarihinde

yeniden tasdik edilen vakfiye ortadan kaybolmuş ve "Seyyid Sıddık Efendi b. Hüseyin ile Seyyid Mehmed b. Mustafa'nın şehâdetiyle yeniden ortaya çıkınca", Sivas Kadısı Mehmed Sadık b. Mustafa tarafından son kez 1759 tarihinde tasdik edilmiştir⁷. Bu zaviyeye ait, özel şahısların elinde bulunan ikinci belge ise, Emir Şeybekoğlu Korkut Bey b. Mirza Muhammed ile kızkardeşi Müslime Hatun'un müştereken 1536'da tesis etmiş oldukları vakfın Arapça vakfiyesidir⁸.

1. "Emirci Sultan ve Zaviyesi", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi** (bundan sonra İÜFTD) IX, 1978, 129-208.
2. **Bir Tekkenin Dini ve Sosyal Tarihi - Sivas Ali Baba Zaviyesi**, İstanbul 1992.
3. Sadi Bayram - Ahmet Hamdi Karabacak, "Sahib Ata Fahrü'd-din Ali'nin Konya İmaret ve Sivas Gökmedrese Vakfiyeleri", **Vakıflar Dergisi** (bundan sonra VD), XIII, 37; Sayın Sadi Bayram'ın, şimdiki kadar yayınlanan Selçuklu Vakfiyeleri üzerine hazırlanmış olduğu bir bibliyografya ve değerlendirmesi için, bkz. "Selçuklu Vakfiyeleri Üzerine Bazı Düşünceler", **IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri**, 25-26 Nisan 1994, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırma Merkezi yayını, Konya 1995, 135-147.
4. 1454-55 ile 1835-36 tarihleri arasında Sivas'ta mevcut bulunan ve resmi belgelerde zikredilen zaviyeleri, Ali Baba Zaviyesi ile ilgili çalışmada liste halinde veren Saim Savaş, Şeyh Marzubân Zaviyesi'nin 1454 ile 1554 tarihleri arasında resmi kayıtlarda gözükmeyişini, ancak 1574-1694 tarihleri arasındaki kayıtlarda yer aldığını ve bu tarihten sonra tekrar kaybolduğunu belirtmektedir. Bkz. **age**, 36, Tablo: 5.
5. Tercümesi ve fotokopisi için bkz. Belge 1 ve 5.
6. Bkz. Belge 1.
7. Bkz. Belge 1.
8. Bir sureti Cumhuriyet Üniversitesi İnkılap Tarihi okutmanı Sayın Faruk Aburşu'da bulunan bu vakfiyenin bir sureti de **VGMA. Def.No: 1967, 92-93'te** bulunmaktadır. Tercümesi ve fotokopisi için bkz. Belge 2 ve 6.

Özel arşivlerin dışında, zaviyeye ait belgelerden XIX. yüzyıldaki işleyişine ilişkin 1868 tarihli iki berat sureti Sivas Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi'nde mevcut olup⁹, diğerleri de yeri geldikçe dipnotlarda belirtilecektir.

Konumu ve Tesis Tarihi

Konumu:

Sivas'ın Zara ilçesi'ne 5 km. uzaklıkta Tekke Köyü'ne giderken yolun sağındaki Şeyh İbrahim Camisi'ne¹⁰ bitişik, kargir bir yapıdan oluşan türbesi ayakta kalan Şeyh Marzubân'ın Zaviyesi bugün mevcut değildir; belki de söz konusu cami daha önceleri zaviye işlevi de görmekteydi veya zaman içinde zaviye camiye dönüştürülmüştür.

III. Gıyaseddin Keyhusrev tarafından 1274'te bu zaviye ve türbe için tesis edilen vakfın senedindeki bilgilere göre, burası Orta Asya'dan Anadolu'ya gelen muhacir ve kervan yolu üzerindeki bir geçit olduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki, zaviyeye vakfedilen arazinin güney sınırında *Dıpyol*; doğu sınırında *Papas Derbendi* ve kuzey sınırında ise *Azarbeycan Yolu* diye tanımlanan sınırlarla çevrili olduğu belirtilmektedir. Bu da, o dönemde Anadolu'nun muhtelif kırsal alanlarında ve daha çok yol güzergahlarındaki ıssız geçitlerde tesis edilmiş olan diğer benzeri zaviyelerle aynı konumda yeraldığını göstermektedir¹¹.

Tesis Tarihi:

İslam Ansiklopedisi'nde E. Diez'in yazmış olduğu ve Ekrem Hakkı Ayverdi tarafından ta'dil ve ikmal edilen "*Kubbe*" maddesinde, "*Zara- Divriği civarındaki Tekke Köyü'nde, tarihi belli olmayan Şeyh Marzubân Türbesi bulunmaktadır*"¹² denilmektedir.

Max Van Berchem ile Halil Edhem'in 1917'de yayınladıkları Sivas ve Divriği Kitapları'nda vermiş oldukları bir kitabe, Şeyh Marzubân Türbesi'nin H. 935 (M. 1528-29)'te tamamlandığını göstermektedir¹³. Orhan Cezmi Tuncer ise, "*Şeyh İbrahim Camisi'ne bitişik kargir bir türbedir. Kapısı üzerindeki yazıta göre 1528 tarihli olup, yerde duran diğer iki yazıt 1792 ve 1889 tarihli olup, yapının onarımıyla ilgilidir*" demektedir¹⁴.

1302 tarihinde, Sivas dahilinde yaşamış meşhur şahsiyetler ve türbeleri sayılırken, "*Şeyh Marzubân-ı Veli Koçgiri Kazası'na bağlı Tekye Karyesi'nde (672 tarihinde Tekye Karyesi'ne gelmiş olan Sultan Alaaddin¹⁵, şeyhi müşarün ileyh hazretlerinin tekkesine bir çok arazi vakfetmiştir) medfundur*" denilmektedir¹⁶.

Burada ilk kez yanılan III. Gıyaseddin Keyhusrev'in 1274 tarihli vakfiyesinde, "*Sultanların sultanı Gıyase'd-dünya ve'd-din...Ebu'l-feth Keyhusrev b. Sultan es-Said Rukneddin Kılıç Arslan...Daruz-Zakirîn diye anılan...ve Şeyh Marzubân diye meşhur olan Şeyh Mah-*

mud b. Seyyid Ali el-Hüseynî el-Bağdadî Zaviyesi...ve bu şeyhin mutahhar Türbesi mesâlihine Dârü'l-alâ Sivas tevabiindeki Zara yakınlarında kain bulunan, Şeyh Köyü diye anılan köyün tamamını...vakfetti"denmektedir.¹⁷

Buna göre Max Van Berchem ile Halil Edhem'in yayınladıkları ve Orhan Cezmi Tuncer'in de kabullendiği veya olduğu gibi iktibas ettiği 1528 tarihli kitabe, türbenin bu tarihte yeniden inşa edilmesi sonucu konulmuş bir kitabe olabilir veya kitabedeki "*hamse ve selasine ve sittemie*" ibaresi yanlışlıkla "*hamse ve selasine ve tıs'amie*" okunmuş olabilir; çünkü devrin yazı stili ile Arapça yazılmış bir kitabedeki 635 tarihi sehven 935 olarak okunmaya müsaittir ve bu yanlışlık daha sonra gelenlerce tekrar edilmiş olması muhtemeldir. Buna göre, kitabedeki tarih gerçekten H. 635 (M. 1237) ise bu Alaaddin Keykubad'ın son senelelerine tekabül etmekte ve aşağıda zikredilecek olan rivayet ve vakıf kayıtlarınca da doğrulanmaktadır.

III. Gıyaseddin'in sözkonusu vakfiyesinde, yukarıda verilmiş olan alıntıda görüldüğü üzere Şeyh Marzubân Zaviyesi ve Türbesi 1274'te mevcuttur. Türbenin yapımı bu tarihten öncedir; çünkü, vakfiyede mevcut bulunan bir zaviye ve türbenin mesâlihi (gereksinimleri) sözkonusudur. Buna göre Şeyh Marzubân Türbesi -ki zaviyesi daha önce mevcuttur- 1237 ile 1274 tarihleri arasındaki bir tarihte yapılmış olduğu söylenebilir.

11 Haziran 1868 (29 Safer 1285) tarihli bir tevliyet ve aynı tarihli bir meşihat hissedarlığı beratı¹⁸, Selçuklular devrinde tesis edilen bu zaviyenin XIX. yüzyıl sonunda hâlâ işlemekte olduğunu göstermektedir.

Burada belirtilmesi gereken bir husus ise, 1274'te III. Gıyaseddin Keyhusrev'in tesis etmiş olduğu vakfiyede, bu tekkenin, "*...Daruz-Zakirîn*

9. Bkz. Belge 3 ve 4.

10. 1251-1252 (M. 1835-1836) Tarihli Sivas Vakıf Muhasabe Defteri'ndeki kayıtlara göre bu Şeyh İbrahim, Şeyh Marzubân evlâdındandır. Bkz. S. Savaş, *age.*, 122.

11. Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I İstila Devrinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeleri", *VD. II*, (İstanbul 1974) 279-386; A. Yaşar Ocak, "Zaviyeler", *VD. XII* (1978) 247- 268; aynı yazar- Süreyya Furuqî, "Zaviye", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, XIII, 468 - 476.

12. *İA*, VI, 935.

13. *Corpus Inscipionum Arabicorum, I, Sivas-Divriği*, Kahire 1917, 98.

14. *Anadolu Kümbetleri, III*, Ankara 1992, 177.

15. *Hicri 672 (M. 1273-74)* tarihinde Sultan Alaaddin Keykubad (1220-1237) artık hayatta olmadığına göre bu kaydı doğru kabul etmek de sözkonusu tarih yanlıştır.

16. **1302 Tarihli Sivas Vilayet Salnâmesi**, 443-446; Saim Savaş, *age.*, 28.

17. Bkz. Belge 1.

18. Bkz. Belge 3, 4.

diye anılan...Şeyh Marzubân...Zaviyesi" olarak tanımlanmasıdır. Bu şekildeki isimlendirme bunun dışında iki yerde geçmektedir: Birincisi, yine III. Gıyaseddin'in Şubat 1274 (Şaban 672)'de (Şebini) Karahisar'a bağlı Suşehri'nde "Şeyh Behlûl b. Hüseyin el-Horasanî'nin Dârû'z-Zâkirîn diye anılan zaviyesi" için yaptırmış olduğu vakfiyede¹⁹ geçmektedir. İkincisi, Menakibü'l-Arifin'deki, "Hacı Mübarek Hayderî...Kudbeddin Haydar'ın itibarlı halifelerindendi. Onu Taceddin Vezir'in (Tanrı rahmet eylesin) Dârû'z-Zâkirîn adı verilen Medresesi'ne şeyh olarak tayin ediyorlardı. Büyük bir posta oturma töreni yapıyorlardı²⁰ ibaresinde yer alıyor ve daha sonra bu terim kullanılmamıştır.

Şeyh Marzubân'ın Kimliği:

III. Gıyaseddin Keyhusrev'in 1274'te bu zaviye ve türbe için tesis etmiş olduğu vakfın vakfiyesinde, Şeyh Marzubân'ın kimliği, "Şeyh Mahmud b. Seyyid Ali el-Hüseynî el-Bağdatî" olarak verilmiştir²¹. Bugünkü ifadeyle Bağdatlı olduğu, Hz. Hüseyin'in soyundan geldiği, adının Mahmud ve babasının isminin de Ali olduğu belirtilmektedir.

Yine bu tarihten 262 sene sonra 1536'da Şeybekoğlu Korkut Bey b. Mirza Muhammed ve kızkardeşi Müslime Hatun'ca bu zaviye için tesis edilen vakfın senesinde Şeyh Marzubân'ın kimliği ise, "Şeyh Mahmud b. Şeyh Ali el-Hüsünî el-Bağdatî el-Vefaî el-Hanefî" olarak verilmiştir.²² Böylece, Şeyh Marzubân'ın kimliğine, açıklayıcı iki bilgi daha eklenmiştir: Birincisi Vefaî Tarikatı'na, ikincisi ise Hanefî Mezhebi'ne mensup olduğudur.

Burada irdelenmesi gereken soru, 262 sene sonra, Şeyh Marzubân'ın kimliğine, "el-Vefaî el-Hanefî" ibaresi nasıl eklendiğidir? Bu soruya cevap oluşturacak şu rivayetler Şeyh Marzubân'ın Vefaî Tarikatı'na mensubiyetini doğrular niteliktedir:

Menakibü Tacü'l-Arifin'de yer alan rivayete göre, Hicri 501 (M.1101) senesinde vefat eden Ebu'l-Vefa'nın yedinci halifesi olan Şeyh Hüseyin er-Rai²³ (Şeyh çoban) ile Şeyh Marzubân tarikat kardeşi ve yol arkadaşlarıdır. Horasan'dan birlikte yolculuk yapıp Anadolu'ya geldiklerinde, Şeyh Marzubân'ın devesi Zârânın Tekke Köyü'ne, Şeyh Çoban'ınki ise Sivas'a çöktüğü için bu iki yere ayrı ayrı yerleşirler.²⁴

İkinci bir rivayete göre, Tacü'l-Arifin Ebu'l-Vefa Hazretleri'nin manevi işaretliyle XII. asrın sonlarına doğru Anadolu'ya gelmiş olan Şeyh Marzubân Zârânın Tekke Köyü'nde zaviye açmıştır. Doğuya doğru bir sefere giden Sultan Alaaddin Keykubad, yolu üzerindeki Zârâda konaklarken Zârâ adındaki bir Ermeni ağaya misafir olur. Akşam olunca 3-4 km uzaklıktaki bir ışığı gören sultan, ağaya ışığın bulunduğu yerde ne olduğunu sorar. O da, "sultanım, orada bir sihirbaz sarhoş var, başına insanları topluyor"; sultan da, "öyle ise kendisi-

ne bir katır yükü şarap gönderin" der ve daha sonra gösterdiği kerametler sonucu şeyhin bir sarhoş olmadığını anlayan sultan, Şeyh Marzubân'a istediği kadar arazi vakfettiği söylenmektedir.²⁵

İşte, Şeyh Marzubân hakkında söylene gelen veya zamanla oluşan bu rivayetlerin 1536 tarihli vakfiyeye yansımış olması kuvvetle muhtemeldir. Yalnız, Şeyh Marzubân'a Sultan Alaaddin Keykubad'ın bir katır yükü şarap gönderdiği rivayetine benzer bir rivayet, Baba İlyas müridlerinden ve Seyyid Ebu'l-Vefa -Şakayık'a göre Seyyid Ebu'l-Vefaî Bağdatî- tarikatından olduğu bilinen, Sultan Orhan devri şeyhlerinden Geyikli Baba²⁶ için de söylenmektedir: Rivayete göre, Sultan Orhan, Geyikli Baba'ya "mey-hordur" deyü iki yük arakı ve iki yük şarabı göndermiştir.²⁷

Gerçekten XIII. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadar Anadolu, Irak ve Suriye'de toplumsal olaylara karışan yoğun bir Vefaî - Haydarî, daha doğrusu Kalendarî zümresine mensup şahsiyet ile karşılaşılmaktadır:

1239'da çıkardığı ayaklanmayla Selçuklu yönetimini sarsan, Amasya yakınlarındaki Çat'ta zaviyesi bulunan²⁸ Baba İlyas'ın kurduğu Babailiğin, Vefaî Tarikatı'nın bir kolu ve Baba İlyas'ın da Ebu'l-Vefa'dan sonra ikinci büyük pîr olduğu ileri sürülmektedir.²⁹ Zaten Aşıkpaşazâde'nin dediği gibi, Baba İlyas Tacü'l-Arifin Seyyid Ebu'l-Vefa'nın tarikatına ve onun müridleri de Baba İlyas'ın müridleri olduklarını fakat Vefaî Tarikatı'ndan sayılmadıklarını bizzat kendileri söylüyorlardı.³⁰

19. VGMA. Def.No: 582, 247; Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 1980, 77.
20. Ahmet Eflakî, **Ariflerin Menkıbeleri**, trc. Tahsin Yazıcı, I, İkinci basılış, İstanbul 1964, 207.
21. Bkz. Belge 1.
22. Bkz. Belge 2.
23. Rıdvan Nafiz - İsmail Hakkı, **Sivas Şehri**, İstanbul 1928, 129, dipnot: 2.
24. Orhan Cezmi Tuncer, **age.**, III, 176.
25. **Evlialar Ansiklopedisi**, 11, Türkiye Gazetesi Yayını, İstanbul 1993,283; İsmail Hakkı Acar, **Zara Folkloru**, Sivas 1975, 83-84.
26. Fuad Köprülü, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Ankara 1966, 177, dipnot: 35.
27. A. Yaşar Ocak, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Süfilik: Kalendarîler (XIV - XVII Yüzyıllar)**, Ankara, 1992, 90, dipnot:111.
28. **Menakibü'l- Kudsiyye fî Menâsibi'l- Unsiyye (Baba İlyas-ı Horasanî ve Süllesinin Menkabevi Tarihi)**, Hazırlayan-lar: İsmail Erünsal ve Ahmet Yaşar Ocak, İstanbul 1984, XXI vd.; krş. Irene Melikoff, **Uyurluk Uyardılar -Alevilik -Bektaşılık Araştırmaları**, Çev.Turan Alptekin, Cem Yayınevi, İstanbul1993,209.
29. Abdulkadir Gölpınarlı, **Yüz Soru'da Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar**, İstanbul 1969, 270.
30. **Aşıkpaşazâde Tarihi**,Nşr.Ali Beğ, İstanbul 1332, 46.

A. Yaşar Ocak'a göre, "bir Haydarî - Vefaî şeyhi olduğunda şüphe bulunmayan Hacı Bektaş"ın³¹ "kim Horasan'dan kalkdı, bir kardeşi daha var idi. Menteş dirler idi. Bile kalkdılar geldiler. Doğru Sivas'a geldiler. Ve andan Baba İlyas'a geldiler...Menteş yine Sivas'a vardı. Anda eceli mukadder imiş. Anı şehid ittiler. Hacı Bektaş Kayseri'den Karayol'a geldi".³²

Baba İlyas'ın torunu Tarihçi Aşıkpaşazâde'nin büyük babası Elvan Çelebi tarafından kaleme alınan Menakibnâme-i Baba İlyas-ı Horasanî'ye göre Hacı Bektaş'ın çevresinde Osman Gazi'nin kayınbabası Şeyh Ede Bâlî ve Karaman hanedanının kurucusu Nûre Sûfî de bulunmaktaydılar³³ ve Şeyh Ede Bâlî'nin de hemen hemen tüm Baba İlyas mensupları gibi aynı zamanda Vefaî Tarikatı'na bağlı olduğu görülüyor.³⁴

Bunların yanı sıra Vefaî Tarikatı'nı Anadolu'ya getiren, aynı zamanda Baba İlyas'ın şeyhi olan Dede Ğarkın³⁵, Baba İshak,³⁶ Sivas'ta Şeyh Hüseyin Raî,³⁷ Suşehri'nde Behlül b. Hüseyin el-Horasanî,³⁸ Mevlana'nın muhiblerinden Hacı Mübarek Haydarî,³⁹ 1271 (H.670) tarihinde Erzurum'a yakın Haydar Köyü'nde adına bir zaviye yaptırılmış olan Haydar Baba,⁴⁰ Tokat yakınlarındaki bir Haydari şeyhi olan Barak Baba,⁴¹ Hacı Bektaş-ı Veli Dergahı'nda yetişen Abdal Musa⁴² ve 1245 (H.643) yılında Irak'ta ortaya çıkan Halil b. Bedreddin Kürdî⁴³ ve diğerleri gibi dönemin birçok önemli şahsiyetinin Vefaî veya Haydarî oldukları görülmektedir.⁴⁴

İşte, yukarıda zikredilen rivayetlere ve dönemin bu genel panoramasına bakıldığında Şeyh Marzubân'ın Vefaî olduğu kesinlik kazanmaktadır, denebilir. Burada anlaşılamayan husus, 1239'da Selçuklu yönetimini sarsan bir isyan çıkaran ve Vefaî olduğuna şüphe bulunmayan, Baba İlyas'ın mensubu bulunduğu tarikata bağlı, bir Vefaî Şeyhi'ne, Selçukluların -hem de bir Selçuklu Sultanı'nın- vakıf yapmış olduğudur? Şimdilik bu soruya bir cevap bulmak olası görünmemektedir.

Vefaî Tarikatı'na mensubiyeti kesinlik kazanan Şeyh Marzubân'ın Hanefî Mezhebi'ne mensup olup olmadığına ilişkin, şimdilik bir şey söylemek mümkün değildir. Ancak, 1536 tarihli vakfiyede Şeyh Marzubân'ın kimliğine, "el-Hanefî" ibaresinin nasıl eklendiğinin cevabını dönemin koşulları içinde aranması gerekir.

Osmanlı yönetimi XVI. yüzyıl başlarından itibaren Kalenderîlere karşı iki nedenle sertleşir: Birincisi, 1492'de Arnavutluk Seferi sırasında bir Kalenderî (veya Haydarî) tarafından II. Bayezid'e (1481-1512) karşı düzenlenen suikasttır. Asıl ikinci önemli neden ise, 1500'lü yılların başında Anadolu'da başgösteren Şii Safevî propagandasıdır.⁴⁵ Çünkü, bu iki zümre ve doktrinleri birbirine karşı-

miş durumdaydı. Osmanlılar'ın I. Selim (1512-1520) devrinden itibaren Safevîler'le giriştikleri mücadele sırasında, Anadolu'daki hatırı sayılır bu Şii nüfusun⁴⁶ zaman zaman ayaklanması ve Safevîler'e meyli karşısında Müftî Hamza ile İbni Kemal'in vd. şeyhulisamlarca verilen fetvalarla tenkililerine ruhsat ve doktrinleri reddedilen kitlenin bulunduğu bir ortam mevcut idi⁴⁷. Ancak, daha sonra Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566) İran'dan Anadolu'ya uzanan büyük ticaret yoluna eski müreffeh geçmişini geri getirmek istediği zaman, bu yol üzerindeki zaviyelerin ihtyasını zorunlu gördü.⁴⁸

İşte, böylesi bir ortamda bu yol üzerinde bulunan Şeyh Marzubân Zaviyesi için tesis edilen bir vakfın vakfiyesine, yukarıda anlatılan endişeleri ber taraf etmek gayesiyle, Şeyh Marzubân'ın Hanefî Mezhebi'ne mensubiyetini belirten "el-Hanefî" ibaresi eklenmiş olabilir.

VAKIFLARI

1- Sivas Vilâyet Salnâmesi'nde Sultan Alaaddin Keykubad'ın Şeyh Marzubân Zaviyesi'ne birçok arazi vakfettiği belirtilmektedir.⁴⁹ Ne var ki, bunu teyid edecek bir vakfiye mevcut değilse de, Hicri 1251- 1252 (M. 1835 - 1836) tarihli Sivas vakıf muhasebe defterindeki bir kayıt bu hususu kanıtlamaktadır. Bu kayda göre, Şeyh Marzubân Zaviyesi'nin Sultan Alaaddin Vakfı'ndan 1251 (M.1835)'de 6020 ve 1252 (M.1836)'de 6487.5 kuruş geliri bulunmaktadır.⁵⁰

31. A. Yaşar Ocak, *Marjinal Sûfilik...*, 208.

32. Aşıkpaşazâde, *age.*, 204 - 206.

33. I. Melikoff, *age.*, 107.

34. A. Yaşar Ocak, *Babailer*, 164.

35. A. Yaşar Ocak, *Marjinal Sûfilik*, 64.

36. *Aynı eser*, 205.

37. Rıdvan Nafiz - İsmail Hakkı, *age.*, 129, dipnot: 2.

38. *VGMA, Def. No: 582*, 247.

39. Ahmet Eflakî, *age.*, I, 207.

40. Abdurrahim Şerif Baygu, *Erzurum Tarihi*, İstanbul 1936, 176.

41. A. Yaşar Ocak, *Marjinal Sûfilik*, 69.

42. *Aynı eser*, 65.

43. Osman Turan, *age.*, 230.

44. Anadolu Selçukluları devrinde Anadolu'da yaşamış olan diğer bazı Kalenderî şeyhleri için bkz. A. Yaşar Ocak, *Marjinal Sûfilik*, 249, Tablo: II.

45. *Aynı eser*, 124-125.

46. I. Melikoff, *age.*, 161.

47. Şehabettin Tekindağ, "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığında Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", *İUEFTD.*, Mart 1967, İstanbul 1968, 52 - 56, 77-78.

48. Halil İnalçık, "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy", *Studies in the Economic History of the Middle East*, ed. M.A. Cook, London: Oxford University Press, 1970, 207-218.

49. *1302 Tarihli Sivas Vilâyet Salnâmesi*, 443-446.

50. Saim Savaş, *age.*, 122.

2- Şeyh Marzubân Zaviyesi için tesis edilmiş olan ve vakfiyesi mevcut bulunan en eski tarihli vakıf ise, 1274 tarihinde III. Gıyaseddin Keyhusrev tarafından yapılmış olan vakıftır. Bu vakfın gelir kaynakları 3 köy ile 12 mezraadan oluşmaktadır. Karye ve mezraa isimleri 1576 tarihli Defter-i Evkâf-ı Rum'daki kayıtlarla aynı olduğuna göre, vakfın bu tarihte Şeyh Marzubân Zaviyesi'ne sağladığı yıllık gelir 8390 akçedir.⁵¹

3- 1536 tarihinde Korkut Bey ile kızkardeşi Müslime Hatun'un birlikte Şeyh Marzubân Zaviyesi'ne dört köy ile 17 mezraa vakfetmişlerdir. Yalnız bu vakfın gelirine ilişkin herhangi bir kayıt bulunamamıştır.

4- 1634-35 (H.1044)'de İran'a karşı Revan ve Bağdat Seferi'ne giderken Sivas'a uğrayan ve 1638'de katıldığı Bağdat Seferi dönüşünde Sivas'tan geçen IV. Murad (1623-1640),⁵² ya giderken, zafer elde edebilmek için dua almak, ya da dönerken zafer sevinciyle Şeyh Marzubân (evlâdından Şeyh İbrahim Sultan) Zaviyesi'ne ve Ali Baba Zaviyesi'ne temlikte bulunmuştur.⁵³ Bu temlik yukarıda zikredilen muhasebe kaydına, Sultan Murad Vakfı olarak geçmiştir ve Şeyh Marzubân Zaviyesi'ne 1835'te 840 ve 1836'da 2177 kuruş gelir sağladığı görülmektedir.⁵⁴

Vakfiyet Şartları:

III. Gıyaseddin Keyhusrev'in tesis etmiş olduğu vakfın şartlarına göre, gelip geçen yolcuların yedirilip içirilmesini Tekye Köyü sakinleri sağlayacaklardır. Vakfın tevliyeti ve zaviyenin meşihati ise Şeyh Marzubân'ın evlâd-ı evlâd-ı evlâdına şart koşulmuştur.

Korkut bey ile kızkardeşi Müslime Hatun'un bu zaviye için ortaklaşa tesis etmiş oldukları vakfın tevliyetinden sözedilmezken, zaviyenin meşihati Şeyh Marzubân evlâdından Şeyh Emir Koç b. Şeyh Şemseddin Ahmed b. Şeyh Abdalbaki ve evlâd-ı evlâd-ı evlâdına bırakılmıştır.

Bu iki vakıf birlikte değerlendirildiğinde, gelir kaynakları temelde mirî araziden oluştuğu için, vakıf hukukuna göre birer irsadi vakıf⁵⁵ oldukları; amaçlarına bakıldığında, zaviyenin sosyal ve kültürel işlevi gözönüne alınmak koşuluyla yarı ailevi - yarı hayrî birer vakıf⁵⁶ olduklarını söylemek mümkündür.

BELGE: 1

Zara'daki Şeyh Marzubân Zaviyesi'ne III. Gıyaseddin Keyhusrev'in (1266-1284) Evâsıt-ı Şaban 672 (Şubat Ortaları 1274) Tarihinde Tesis Etmiş Olduğu Vakfın Arapça Vakfiyesinin Tercümesi (Orjinalı Sivas Milli Eğitim Şube Müdürü Rağib Görür'de ve Bir Nushası Faruk Aburşu'da Bulunmaktadır).

Bu vakfiyede zikredilenler Arap ve Acem meleklerinin mevlâsı büyük sultan Gıyasü'd-dünya ve'd-din, islamın ve müslümanların Sultanı Ebu'l-Feth Keyhüsrev b. Kılıç Arslan b. Keyhüsrev'e -Allah mülkünü dâim etsin- arzedilince kabul buyurdu. Kendisinden, Allah bunları kabul buyursun. Ben sorumlu olarak ikrârını kabul, gereğini tasdik ve sıhhatına karar verdim. Bu vakfiyeyi yazan Saltanat Merkezi Konya ve diğer beldelerin hakimi Ebu's-Senâ Mahmud b. Ebibekir b. Ahmed el-Urmevî'dir.

...bu belgedeki bütün hususlar ve imzalar sabit ve sahihtir; imzaladım ve tasdik ettim. Yazan: Darul-alâ Sivas Hakimi Fakir Osman b. Ömer es-Siddîkî. Tarih: 675 (M.1276).

Bu vakfiye bilâ tağyir velâ tebdil tesis edildiği günden beri müteselsilen imzalanmış en eski vakfiyenin süretidir. Aslını el-Mevlâ'l-merhum Darü'l-mülk (Konya) Hakimi Ebu's-Senâ Mahmud b. Ebibekir b. Ahmed el-Urmevî tescil etmiştir. Sonra kadıların en üstünü el-Mevlâ'l-merhum bütün Rum Beldeleri'nin Hakimi Muhammed b. el-Mekarim 19 Şevval 694 (M.3 Eylül 1295) tarihinde imzaladı.

Sonra benim dönemimde Rum Beldeleri'nde ve Ordugâhlarında (el-asâkir) hakim bulunan merhum el-Mevlâ Ahmed b. Yusuf b. Ahmed el-Muhacir 733 (M.1332) tarihinde imzaladı.

Sonra Rum Beldelerinin ve Ordugâhlarının hâkimi el-Mevlâ'l-merhum Mehmed b.Mehmed 746 (M.1345) senesinde imzaladı.

Sonra Sivas Hakimi el-Mevlâ Osman b. Ömer tarafından 767 (M.1365) tarihinde tenfiz edildi.

Sonra benim dönemimde Tokat ve Sivas Hakimi olan el-Mevlâ'l-merhum Ebuberayid (?) b. Mahmud tarafından 793 (M.1390-91) tarihinde imzalandı.

Sonra Sivas Hakimi el-Mevlâ es-Seyyid Mehmed b. El-Hac Lutfullah 846 (M.1442) senesinde imzaladı.

Sonra, benim dönemimde Amasya Hakimi merhum Mevlâ Abdurrahman 846 (M.1442) senesinde imzaladı

51. Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, **Defter-i Evkâf-ı Rum**, No: 583, v. 7b (Bana bu kaydı veren Sayın Ömer Demirel'e teşekkür ederim).

52. M. Cavit Baysun, "Murad IV", **İA**, VIII, 632- 636.

53. Saim savaşı, **age.**, 48- 49.

54. **Aynı eser**, 122.

55. Bahaeddin Yediylüdz, "Vakıf", **İA**, XIII (1975),153-172.

56. Ahmet Akgündüz, **İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi**, Ankara 1988, 200, 206; Hasan Yüksel, " Vakfiyelere Göre Osmanlı Toplumunda Aile", **Sosyo Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**, 2 (Ankara 1992), 468- 503.

Baştan sona değin inceleyerek ve kabul ederek imzaladım. Yazan: Sivas Hakimi Lutfullah b. Ebi Yusuf. Sene: 877 (M.1472-73).

Sonra mahruse-i Sivas Kadısı, iftihârül-müte'ahhirin ve afzâlî'l-mütehakkikin mevlâ'l-mu'azzam Lutfullah b. Ebiyusuf 877 (M.1472-73) senesinde imzaladı.

Bu şer'î belgeyi sorumlu olarak imzaladım. Ben, Samed ve Gani olan Rabbi'nin affını dileyen Amasya Kadısı Abdurrahman b. Mehmed el-Mushuhî 7 Cemaziye'l-evvel 895 (M. 30 Mart 1490)

Bu suret kelime, mana ve şer'î bakımdan aslına uygundur. Asıl vakfiye rutubet sonucu neredeyse okunamaz hale gelmişti. Mahruse-i Sivas Kadısı el-Fakir Hayreddin b. Abdurrahman. Ğurre-i Muharrem 920 (M.Şubat başları 1514) tarihinde bu nu yazdı.

Bu atik vakfiye sureti sahihtir, şer'îdir, aslından nakledilmiştir; inceledim eksiği, fazlası olmadığını gördüm. Benim imzama bir grup âdil müslüman da şahid oldu: Mevlânâ Ali b. Hamza Fakih ve Hüseyin Fakih b. Musa es-Sivasî bunlardandır. Ben Sivas Kadısı Fakir İshak b. Enbiya'yım. Tarih: 922 (M. 1516).

Bu şer'î vakfiye suretini Sivas Kadısı el-Fakir el-Hac Musa b. Ali yazdı -Allah onları affetsin.

Bu belgede vakf ve tescil edilen her hususun doğru olduğu tarafımdan tasdik olundu. Ben yoksul ve mutlu Sivas Kadısı Ahmed....-Allah affetsin, şanını yüceltsin ve kendisini bağışlasın.

Bu suret kendisiyle işlem yapılan asli şekline uygundur. Yazan: Sivas Eyaleti'nde bulunan Sâdât-ı kirâmları teftiş etmekle görevli bulunan el-Fakir eş-Şeyh Mahmud el-Hüseyinî.

Üzerinde ma'dûd şeylerin yazıldığı bu sureti Sivas -Allah endişe verenlerin şerrinden korusun-Sâdâtlarını teftiş etmekle görevli bulunan el-Fakir el-Hakir eş-Şeyh Mehmed el-Hüseyinî yazdı.

Sonra bu tarihin sonlarında Rum Diyarı'nın vakıf akarâtlarını teftişle görevli el-Mevlâ'l-Mu'azzam Hacı Mehmed b. Mesud tarafından imzalandı.

Sonra Darü'l-feth Kostantiniyye Hakimi mevlâların mevlâsı ve ustaların yücesi es-Said Hırzır Çelebi b. Celalî imzaladı.

Bu vakfiyenin şer'î asli sureti, Seyyid Sıddık Efendi b. Hüseyin ve Seyyid Mehmed b. Mustafa'nın şahadetiyle ortaya çıkınca, Sivas Kadısı el-fakir ileyhi subhanehu teâlâ Şerif Mehmed Sadık b. Mustafa tarafından 1173 (M. 1759) tarihinde yazıldı.

Şeyh Marzubân - aleyhi'r-rahmeti ve'l-ğufrân - hazretlerinin Dergâhı'na Muhammediye Kitabı vakfedildi. Dergâhın civarında sakin bulunan fukaralar da müteveli tayin edildiler. Sözkonusu kitabın vakfedilmesi münasebetiyle ziyafet verildi. Şer'î şerif yönünden dergâhın civarında sakin bulunan-

ların müteveli tayin edildiklerinin kabul edildiği bu mahalle kayd edildi.

Hâlik, ma'bûd, râzık, mahmûd, had ve hudûda ilmiyle muhâhid olan İläha hamd olsun ki, halkından kıyamet vaktini gizler, ebedî cennetini itâ'at emriyle vâcib kılar, takatlarınca itâ'at eden kullarından râzı olur. Kullarının gerekli şükürlerinin kifayet etmediği sayısız nimetleri üzerine zâtına hamederim. Allah'tan başka İläh ve şeriki olmadığına, kıyamet ve hesap günü affını sağlayacak şekilde, şahadet ederim. Muhammed'in onun abdı ve misakını tutan resulu ve şeytanın kendisinden uzaklaştığı, tuğyanı kökünden kazıdığı, bütün ümmetlere gönderilen nebisi olduğuna şahadet ederim. Muhammed (as.) ile şeytanın bütün akidlerini çözdü, nusreti ve ehl-i beytiyle askerlerini kısıtı, adil sözüyle ağzını bağladı. Onu, hayatta cehalet gaffetine karşı uyardı. Kendisi, yüce ehli, cömert ve kirâm ashâbı üzerine Allah'ın salâtı olsun.

Emmâ ba'du: Mevlâmız Sultânul-a'zam -Allah âleme gölge kılsın- seyyid-i selâtinî'l-ümem, mevlâ'l-mülûkî'l-Arab ve'l-Acem, adalet ve insâfın dirilticisi, yaşadıkça cömertliğin ve yiğitliğin müsebbibi, tuğyan ve fesad kapısının müseddidi, hakkın rehberi, bağilerin, isyancıların ve bâtılın ortadan kaldıracısı, seçkin dinin savunucusu, güçlü ve zayıfın koruyucusu ve dostu, ümmetin üzerinden çammın kaldıracısı, İlähi inâyetlerde hassa ve âmma karşın yüce himmeti açık olanın temsilcisi, üzerindeki şahlık belirtileri zâhir olan sultanların sultanı, Giyase'd-dünya ve'd-din emirü'l-mü'mininin yardımcısı Ebu'l-feth Keyhusrev b. Sultan es-Sa'id Rükneddin Kılıç Arslan b. es-Sultan Giyaseddin Keyhusrev b. es-Sultan es-Sa'id Alaaddin Keykubad -Tanrı kendisini yeryüzüne gölge kılsın, dostlarını ve yardımcılarını yükesinin egemenliğinde müeyyed etsin ki, vadesine bakmayı terketmez, mevcut bilgisi ve şaniyla kıyamet gününe hazırlık yapmayı ihmal etmez, onun yüce himmeti fani işleri umursamayarak, sona ermeyen bekâ mülküne ve bütün gayesi Yaradan'ın âli ulumuna yöneliktir ki, Darü'z-zâkirin diye anılan, eş-Şeyh, ez-zâhid, kutbu's-sâlikin, ariflerin öncüsü, sâlihlerin mercii, vâsilinin esrarına vâkuf, yâkin yoluna sâlik olanların mecm'e'nin kâidi, islam ve müslümanların rüknü, Âli Taha ve Yasin sadâtı sırrının seyyidi, Hazreti Rabbi'l-âleminin makbulu ve Şeyh Marzubân diye meşhur olan Şeyh Mahmud b. Seyyid Ali el-Hüseyinî el-Bağdadî Zaviyesi inşası konusunda sevindirici lütuflarını öyle yaydı ki babası Rükneddin Kılıç Arslan - Allah toprağını şen ve mekanını cennet kılsın- dahi kendisini geçemedi.

Bu Sultan-ı a'zam ve şehinşah-ı mu'azzam -Allah amellerini kabul etsin, bu dünyada ve ahirette emeklerine nâil kılsın- sözkonusu zaviye ve bu şeyhin mutahhar Türbesi mesâlihine Dâru'l-alâ Sivas tevâbiindeki Zara yakınlığında kain bulunan, Şeyh Köyü diye anılan, köyün tamamını ve Güllübilür Mezraası'nı, Sadakavıranı Mezraası'nı, Yusuf Köyü'nü, Çömlekvıranı Mezraası'nı, Çelikvıranı

Mezraası'nı, Talhavıranı Mezraası'nı, Dökmeataş Mezraası'nı, Kızılçavıranı Mezraası'nı, Hoz Gülgülervıranı Mezraası'nı, Kırılavıranı Mezraası'nı, Yahşıyanlarvıranı Mezraası'nı, Ayakvıranı Mezraası'nı, Bayındır Mezraası'nı, Ayrıturmas Köyü'nü vakfetti.

Sınırları şu dört hududu ihtiva etmektedir:

-Birincisi batı sınırı: iki suyun birleştiği yer ile Örne Duvara, buradan son bulup Kayak Tarla diye anılan yere varıyor. Buradan geçip Kükürt Tepesi denilen tepeye varıyor. Buradan da geçip Şengül tepesi'ne varıyor. Buradan da geçip Yanıkaraça Tepesi denilen yere varıyor. Buradanda Gölboğazı denilen yere varıyor. Buradan da Göç Yolu denilen yola varıp son buluyor.

-Güney Sınırı ise, sözkonusu yol ile Çitil Tepe diye bilinen tepeye ulaşıyor. Buradan da Sarıtaş diye bilinen yerde son buluyor. Buradan da geçip Yazıpınarı diye anılan pınara varıyor. Buradan da geçip Dip Yol diye bilinen yolda son buluyor. Buradan da geçip Ayrı Turmas Dağı bitiminde son buluyor.

-Doğu sınırı ise, doğuya doğru akan ve Karapınar diye bilinen yere varıyor. Buradan da Kuruçukur denilen mevziye ulaşıyor. Buradan da son bulup Tatlıcuk diye anılan çeşmeye varıyor. Buradan da son bulup Kara Tepe denilen tepeye ulaşıyor. Buradan da geçip Çukurpınar diye anılan çeşmeye varıyor. Buradan da geçip Acısu Nehri çevresinde bulunan çeşmeye ulaşıyor. Buradan da geçip sözkonusu nehrin çevresinde son bulup, Paspas Derbendi denilen geçit yoluna ulaşıyor.

- Kuzey sınır ise, Azarbeycan Yolu diye bilinen yolun kıyısından geçiyor ve Öküztaşı diye bilinen kayalıkta son buluyor. Buradan da geçip ilk sınırda zikredilen iki suyun birleştiği yerde son buluyor.

- Vâkif, zikrolunan bu mevkufatın bütün hakkını, hududunu, tevâbiini, levâhikini, merâfikini; dahilinde ve haricinde bulunan muttasıl ve munfasıl külli haklarını ve sair arazinin suyunu ve ziraate elverişli olan olmayan yerlerini, düzüyle, bayırıyla, çorağıyla, münbitiyle ve gayri münbitiyle, ağılıyla, sulağıyla, harmanıyla, kuyusuyla ve bunlara ait herşeyiyle vesair binalarıyla, diğer hadis ve kadim, uzak ve yakın hukukuyla, zikredilmiş veya zikredilmemiş her tür muhtelif cins ve çeşit divânî hukukuyla sahih, şer'î, muhalled ve müebbed olarak vakfetti.

- Kesin olarak hiçbir şart bu vakfı bozamayacak ve hiçbir istisna ibtal edemeyecek ve hiçbir kayıt karalayamayacaktır. Saltanatı ebedi kalası vâkif meşihati, tevliyeti -gelip geçenlerin yidirilip içirilmesini köy sakinlerine- Şeyh Marzubân -kadese'llahu sırâhu'l-aziz- in aslâh fe'l-aslâh evlâdlanna ve evlâd-ı evlâdlarına -kadınlar hariç- batından batına ve nesilden nesile ebediyyen şart kıldı.

El-iyâzü bi'llah evlâdlarının nesli münkariz olursa fakir ve miskinlere şart kıldı. Zirkedilen bu köyler ve mezraalar vakf-ı ebedi, habs-ı sermedi ve tebsil-i muhalled oldu. Artık satılamaz, rehin verilemez, hibe edilemez, hiçbir şekilde ve hiçbir yolda mülk edinilemez.

- Allah'a ve ahiret gününe inanan hiçbir sultan, emir, memur, kadı ve hakim bu vakfı tağyir, tebdil ve içinde bir şeyi koparması veya ibtal etmesi caiz ve helal değildir. Kim ki bu vakfı tebdile, tahribe çalışırsa Allah'ın, melâikelerin ve bütün insanların laneti üzerine olsun; ne orucunu, ne namazını, ne adaletini, ne sadakasını, ne cihadını ve ne de ağızından çıkan hiçbir harfını Allah kabul etmesin. Allah'ın gazabı ve laneti üzerine olsun. Cehennem kendisine mekan olsun. Allah'ın gazabı ve azim azabı üzerlerine olası ve Allah'a su-i zanda bulunan müşrikin ve müşrikatin cezalandırıldığı gibi bunları da cezalandırsın. Gaye, emel ve niyetine göre vâkifin eciri Allah'a aittir. Kim ki bunu duyduktan sonra değiştirmeye kalkışsa günahı değiştirene aittir. Allah duyandır, bilendir.

Müteahhirinin efdalı, muhakkikinin öncüsü, ümmetin ustası, hakikatın sultanı, ülkedeki kadıların şeyhlerinin şeyhi, müslümanların ve islâmın hücceti, enbiya ve mürselinin vârisi, beylerin ve sultanların nâsihi olan yüce hâkim-i âdil Ebu's-sena ve'l-Vefa Mahmud b. Ebibekr b. Ahmed el-Urmevî -Allah gölgesini uzatsın, ikbalını korusun- huzurunda yapılan murafa'adan sonra, saltanatı bâki kalası sultanın sözkonusu bu vakfının mahhatına, lüzumuna ve geçerli bir vakıf olduğuna şer'i yönde karar verildi. Hakim bu hükmüne ve kararına, mahfel-i şerifi ve meclis-i münifinde hazır bulunan udûl-ı ümmetten ve ümenâdan bir grup şahitlik etti. Evâsıt-ı Şa'ban 672 (Şubat ortaları 1274).

Şahidler:

Süleyman b. Emir

Hüseyin b. Seyyid iskender el-Hüseyinî eş-Şirazi

Mevlâ Ali b. Mahmud

Ali b. Yusuf

El-Hac Selahaddin b. Osman

Ömer b. Muslih el-Hafız

Hüsameddin b. Ömer

Susa (?) Hacı Hasbek b. Yusuf

Muhammed b. Ebibekr el-atik es-Siddiki

Muhammed b. Ali el-Faruk

Hoca Muhammed b. Hüseyin el-Alevî

Yusuf b. Evhad b. Yakub el-Hafız

Abdalmümin b. Muhammed eş-Şirazi

Seyyid Ali b. Hüseyin el-Buhari

BELGE: 2

Emir Şeybekoğlu Korkut Bey b. Mirza Muhammed ve Kızkardeşi Müslime Hatun b. el-Merhum Mirza Muhammed'in Müstereken Şeyh Marzubân Türbesi ve Zaviyesi İçin Gurre-i Muharrem 943 (M.Haziran Ortaları 1536) 'te Zara'da Tesis Etmış Oldukları Vakfın Arabça Vakfiyesi'nin Tercümesi (orijinali Faruk Aburşu'da bulunmaktadır ve bir süreti Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi defter No:1967, s.92-93'te yer almaktadır).

Bu vakfiyede yazılı olanlar şer'-i şerife ve kânun-ı münife muvafıktır. Delillere dayanarak imzaladım. Ben arkadan gelenlerin en zayıfı Muhammed b. Hadem, el-Mevla bi - Sivas.

Bu belgedeki tüm hususlar yanımda icra edildi. Ben fakir Kasım b. Durmuş. El-Mevla bi Medine-i Sivas - Allah ikisini de affetsin.

Bu belgedeki satırlar vakidir. Doğrusunu Allah bilir. Yazan: Sivas Kazası'nın şer'-i şerif hâdimi.....b. Abdurrahman - Melikül'mennân ikisini de affetsin.

Bu vakfiyedeki yazılı hususları..... ve delillere dayanarak imzaladım. Ahmed b. el-Hac Musa b. Ali el-Mevlâ bi Kaza-ı Sivas -Allah hepsini affetsin.

Kullarının göğsünü envâ-i hasenât ve hayrât ile şerheden; çeşitli hasenât ve meberrâtı işlemeyi seven kullarının kalblerini tevfik ışığıyla tezyin eden; basiret sahiblerinin gözlerini hidayet ve inâyet nuruyla feth eden; nimetlerini ve bolluklarını kendilerine keşfeden; hidayete ulaşmaları için kendilerine selâmet yollarını açıklayan Allah'a hamd olsun. "Artık kim hakkı görürse faydası kendisine, kim de kör olursa zararı kendinedir". Selât ve selâm, en açık delil ve beyyinelerle bütün mahlukata gönderilen Seyyidül-Kâinât ve senedül-mevcûdât olan Muhammedül-Arabî'ye ve zulumâtları aydınlatan âl ve eshâbına olsun.

Emmâ ba'du: Dünya azıklanma ve irtihâl menzili ile fenâ yurdudur. Buraya ulaşanlar için geçici bir gölgeliktir. Oturana da geçici bir misafirdir. Ellerin kendisine ilerideki yoluna ne sunduğuna bakıldığı günde bir hayratı bulunana ne mutlu! Sevaba doğru götüren bu sağlam yola maliyla hasenatta bulunan ve rabbının rızasını kendisine son gaye edinen Emir-i muhterem ve kerim-i muhteşem, iftihârül'e'âzım ve'l-emâcid, fahru'zu'âmâil-kiram, hasenatın bâsiri ve meberrâtın nâsırı, kurb ve taatın kaynağı, yerin ve göğün Rabbı olan Allah'ın avâtıfıyla azıklandırılan, kelim ve kılıç sahibi, insanların övücü Şeybekoğlu diye meşhur olan Korkut Bey b. Mirza Muhammed -melikül's-samed olan Allah kendisine mağfîret etsin- sadık bir niyet ve yaşadıkça iyi anılmasına sebep olacak bir hulûsiyetle vakf, habs ve tasaddukta bulundu.Çünkü üzerinde zamanın ve örtülerin geçmesine rağmen vakıf, gönülleri tazeleyen bir haberdur. Sâlim bir kalb ile Yaradan'ın huzuruna gel-

menin dışında, mal ve çocukların fayda vermediği bir günde rahim olan Rabb'in rızasını talep etmek gayesiyle vâkif kendisi asaleten, kızkardeşi hanımefendi, eş-şerife, el-mükerrerme, el-muhaddere Müslime Hatun binti el-Merhum el-mağfur Mirza Muhammed'ten, iki âdil şahidin (bunlar: Darüş-şifa'da muid olan alim-i muhakkık ve emced-i mudakkık Mevlana ve Ulânâ Osman b. el-Hac Emir Ali ile Ahmedek Kalesi'nde imam olan elimam-ı nâsîh, Harameyni ziyaret eden Mevlana el-Hac Fadlullah b. Hamza'dırlar) şahidliğinde almış olduğu vekaletle binaen vekâleten, kutbu'l-arifin, sultanu'l-muhakkikin, sırru't-Tahe ve Yasin, Rabbu'l-Alemin Hazretleri'nin makbulu, şeyhlerin şeyhi ve Şeyh Marzubân diye meşhur olan Şeyh Mahmud b. Şeyh Ali el-Hüseynî el-Bağdadî el-Vefâî el-Hanefî - melikül'mennan her ikisini de affetsin-Türbesi ve Zaviyesi'ne Sivas -Allah endişelerden korusun- tevâbii olan Zara Nahiyesi'ndeki şu köylerin ve mezraaların bütünü vakfetti:

-Tamamı beş sehim olan Adem Fakih Karyesi malikanesinden birbuçuk sehim, Almalu Çölek Mezraası, Ağviran, Muradini Mezraası, Sulak Karyesi ile Tayyib Hacı, Çayviran ve Öyük Mezraaları, Söğütlü ile Karamanlu ve Acıpınar Mezraaları, Koyucuk Karyesi, Ekinlü Karyesi ile Mezraaları, Çobancıklar, Karacaviran Mezraası, Ğubar-ı Mıh (Tuzlu Toprak), İbcek Mezraası, Kalecik, Uğur, Kışlacık, Ayrı Turmaş Mezraası;

-hududu, hukuku, tevâbii, levâhiki, terâiki, merâfiki ve dahilinde haricinde bulunan bütün hakları vesair arazi ve muzafaatı, işlenmiş işlenmemiş toprağı, harmanı ve pınarıyla, bunlara ait yakın uzak olan her şeyi, zikredilmiş olunsun veya olunmasın her tür ve her çeşit muhtelif haklarıyla (sözkonusu zaviye ve türbeye vakfedilmiştir).

- Meşihâtı şeyh-i kâmil ve ameliyle âmil, sâliklerin mürebbsi Şeyh Marzubân evlâdından Şeyh Emir Koç b. Şeyh Şemseddin Ahmed b. Şeyh Abdülbaki ve evlâd-ı evlâd-ı evlâd-ı evlâdına batından batına, nesilden nesile müebbeden ve mebtuten vakfetti. Hiçbir şart ibtal edemeyecek ve hiçbir istisna bozamayacak ve hiçbir kayd ta'dile uğratamayacaktır. Beş sehimden oluşan bu köyler ve mezraaların bir buçuk sehim vakf-ı ebedi ve habs-ı sermedi oldu; satılamaz, miras bırakılamaz, hibe edilemez, rehin verilemez.

-Allah'a ve ahiret gününe inanan hiçbir kimseye bunu tebdil ve tağyir etmesi helal değildir. Kim ki bunu duyduktan sonra değiştirmeye kalkışsa günahı değiştirene aittir. Allah duyardır, bilendir. Kim ki tağyirine, tebdiline çalışırsa, Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların laneti üzerine olsun. Bu vakfın sıhhatına, lüzumuna yüce mevki sahibi, hâkimi -Allah gölgesini uzatsın- sahib, şer'i ve sorumlulu bir icracı olarak hüküm verdi. Bu işe udül-ı müsliminden bir grup şehâdet etmiştir. İşlem böylece bitmiştir. Hurrîre fî Gurre-i Muharrem 943 (Haziran ortaları 1536).

Sahidler:

Mevlana Nasrullah b. Mahmud Fakih

Mevlana Hacı İbrahim b. Hacı Ali

Murad Çelebi b. Mevlana Hasan Halife

Zeynel b. Piri Fakih

Dumuş b. Seyyid Ahmed Halife

Fahrü's-Şübbân Mirza Muhammed b. Ali Bey
Emir b. Hızır

Murad b. Sülyman

Haydar b. Mustafa Bey (Allah geçmişlerine
rahmet etsin)

Süleyman, Salur ve Veli beni İbni Ali İbni İbrahim Ağa ve mecliste hazır bulunanlar ve bu vakfiyeyi yazan İbrahim b. Mehmed - Melikü's-samed kendilerini affetsin.

BELGE : 3

Şeyh Marzubân Zaviyesi Vakfı'nın 19 safer 1285 tarihli berat-ı alî sûretidir. Sivas Vakıflar Bölge Müdürlüğü, Defter No: 1, Karar: 119-120

Nezâret-i Evkâf-ı Hümâyûn-ı Şahâneme mülhak evkâftan Sivas İli kazasında vakî Şeyh Marzubân Zaviyesi Vakfı'ndan ber vech-i meşrût tevliyet ciheti hissesinin tevcihine dair olan inhâ üzerine kuyud-ı mütekayyidesi bi'l-ihrac mu'amele-i kalemiyesi lede'l-icra ol babda cânib-i mahkeme-i teftiş-i evkâftan alınan ilâm mucebince zikr olunan tevliyete tevliyet hissedârlığı mutasarrıfı Mütevellî Seyyid Abdullah bin Hasan'ın mahlûlundan evlâdiyet ve meşrutiyet üzere hâfidi işbu râfi-i tevkî-i refi'îş-şan-ı hakanî es-Seyyid Süleyman - zide salahuya- ber muceb-i takdim-i vakf-ı mezburun lâzım gelen muhasebesini mahallinde vakf-ı şer'le görülüp yedine suret-ı almağın terk ve tekâsül eder ise ref'inde ahire verilmek şartıyla

bi't-tevcih yedine berat-ı alî şanınm i'ta olunmak üzere cânib-ı Nezâret-i Evkâf-ı Hümâyûnum'dan ilâm kılınmış olmakla mucebince tevcih olunmak fermanım,..(?) 1285 senesi Muharremül-haram'ın 23. günü tarihiyle bâ ruus-ı hümâyûnum, bu berat-ı hümâyûnumu verdim ve buyurdum ki mümâ ileyh sâlifü'z-zikr tevliyet ciheti hissesine meşrutiyet ve şart-ı mezkûr üzere mutasarrıf olup işbu berat-ı alî şanıma muğayir.... müdahale.... şöyle bileler, ilâm-ı şerifime itimad kılalar. Tahriren fi'l-yevmi 29 Saferi'l-hayr 1285 (11 Haziran 1868).

BELGE : 4

Nezâret-i Evkâf-ı Hümâyûn-ı Şahaneme mülhak Sivas İli kazasında vakî Şeyh Marzubân Zaviyesi Vakfı'nın meşihât ciheti hissedârlığının tevcihine dair vürûd olan inhâ üzerine kuyud-ı mütekayyidesi bi'l-ihrac mu'amele-i kalemiyesi lede'l-icra cânib-ı mahkeme-i teftişiyeye-i evkâftan alınan ilâm ve cânib-i şeyhülislamî'den kılınan işaret mucebince hazır olunan meşihat hissedârlığı mutasarrıfı Mütevellî Seyyid Abdullah b. Hasan mahlulundan evlâdiyet ve meşrutiyet üzere hâfidi es-Seyyid Sülyman Bey -zide salahuya- ber muceb-i nizamî bi'n-nefs bilâ kusûr edâ-yı hizmet etmeye ve zaviye derûnunda it'âm-ı ta'am ettirmeği terk ve tekâsül ederse nefyinden ahire verilmek şartıyla bi't-tevcih yedine berat-ı alî şanınm i'ta olunmak babında cânib-ı Nezâret-i Evkâf-ı Hümâyûnum'dan ilâm kılınmak mucebince tevcih olunmak fermanım olmağın. 1285 senesi Muharremül-haram'ın 23. günü tarihiyle bâ ru'us-ı hümâyûnum bu berat-ı hümâyûnumu verdim ve buyurdum ki mümâ ileyh sâlifü'z-zikr meşihât ciheti hissedârlığından meşrutiyet ve şart-ı mezkûr üzere mutasarrıf olup işbu berat-ı alî şanıma muğayir tasarruf-ı umurına tarafımdan müdahale olmağın şöyle bileler alâmet-i şerifime itimad kılalar. Tahriren fi yevmi 19 saferi'l-hayr 1285 (11 Haziran 1868).

**Şeyh Marzubân Zaviyesi'ne
1274 ve 1536 Tarihlerinde Vakfedilen
Köyler ve Mezraalar Listesi**

1274 Tarihli Vakfiye	1536 Tarihli Vakfiye
I- Şeyh Köyü tamamı	I- Tamamı 5 sehim olan Adem Fakih Köyü malikanesinden bir buçuk sehim
1. Güllübilür Mezraası	1. Almaluçölek Mezraası
2. Sadakaviranı Mezraası	2. Ağvıran Mezraası
II- Yusuf Köyü	3. Muradîni Mezraası
3. Çömlekviranı Mezraası	II- Sulak Köyü
4. Çelikviranı Mezraası	4. Tayyib Hacı Mezraası
5. Talhaviranı Mezraası	5. Çayviran Mezraası
6. Dökmeataş Mezraası	6. Öyük Mezraası
7. Kızılcviranı Mezraası	7. Söğütlü Mezraası
8. Hozgüllerviranı Mezraası	8. Karamanlı Mezraası
9. Kırlarviranı Mezraası	9. Acıpınar Mezraası
10. Yahsiyanlarviranı Mezraası	III- Koyucuk Köyü
11. Ayakviranı Mezraası	IV- Ekinlü Köyü ve Mezraaları
12. Bayındır Mezraası	10. Çobancıklar Mezraası
III- Ayrıturmas Köyü	11. Karacaviran Mezraası
	12. Ğubar-ı Milh Mezraası
	13. İbcek Mezraası
	14. Kalecik Mezraası
	15. Uğur Mezraası
	16. Kışlacık Mezraası
	17. Ayrıturmas Mezraası

بنا الصورة على كل ما هو الجوان
 من القدر في المأمور
 شفقتك يا كريم
 درياك يا كريم

بذه صورة الزفة الدقيقة الصخرة التي المنقول للاصل
 راني طالعته فرجة من زيادة ولا نقصان والشهدت
 على ضايقها عدم النملين العادلين منهم ولانا على من فرقة فية
 جوبان فية من موسى السويين وانا الفقير الحقيق انسا
 الدنيا بدينة يسون في منها الباس زيارح اني وخسرين وشعانة

لهذا صورة القبول
 بقضاء سوي في

لما هذا الصورة الوهم الاصلية العربة
 فسادا من هذا العالم من حيث
 من على العالم من حيث
 من على العالم من حيث
 على (او ما في)

بذه الصورة على الجوان
 التي في المأمور
 شفقتك يا كريم
 درياك يا كريم

للملئكة الملائكة العيون التي في الدنيا والارض والسموات والارض
 من عبادك يا واسع الاستطاعة التي لا تستوعب الاعداد ولا يحصى بحسبها العباد والجن والشركاء
 وهذا لا شك انهم لا يرضون عنك عند المسائل في يوم سلوى عند القابلة وشهدت على عبادك ورسولك
 في القام نبي البعوث التي جعلوا من سلوة قد استخفى عليها الشيطان فاستخفها الطغيان فادها فخر
 عليه ولم عقودها وتلك بانصاف من ترحموا حتى فاه بكلمة العاد جلد واستيقظ من نومة الجهل فاقض
 على العالمين صفة البركة الكرام ما بعد فان لا الاله الا الله العظيم الذي في العالمين لا يظلم احد
 من العباد ولا يظلم احد من المومنين ولا يظلم احد من المومنين ولا يظلم احد من المومنين
 الباطل وقد اوحى حوزة الذنوب الخفيف واصحوا القوي والضعيف كما شئت الغفران الا ترى ان طاعة الله
 المحضون الغيايات الالهية المنصون عليها بالايان الشاهية سلمة الاطمين غيايات الدنيا والدين بانه
 ابا الفتح بخسرت من السلطان السعيد من الذين قلدوا من السلطان السعيد غيايات الذين كيف بن
 السعيد الذي كعبا في الله في الارضين خلا الله الطلحة وايد ويا انه وعونه على كل من لا يظلم احد
 النظر في الاجل ومع علمه ثمانه الماض لاجل الامم واليوم الاخر فبها العالمية لسمعة الزكوة والامور الفانية
 الملكة الباقية غير المتناهية وان لا يدور ولا يدور ولا يدور ولا يدور ولا يدور ولا يدور ولا يدور
 ما سبق اليه يوم الحساب السعيد المشهد من الذين قلدوا من السلطان السعيد غيايات الذين كيف بن
 المسماة بدل الذنوب الشيخ الزاهد قطب الكون قدوة العارفين مرجع الضالين واقف اسرار الوصلين
 قائم مع الماسكين الهادي في الطرق البقية ركن الاسلام والسليمة سيد السادات سيد المرسلين
 رب العالمين شيخ محمد بن سيد علي الحسيني الغد المشرق شيخ مرزاان عليه الرحمه والذوان فوفقه
 الاعظم المشهورة بالفضل النعمان عالمه وبلغ في الدنيا والدين والدين والدين والدين

ما خرج في بيته الرقة مولودا للسرعة والعلو
الشفقة والعبادة على وجه المحصم والاصدق
الورى محمد بن احمد المولى سيدنا شيخنا

Belge 2:

Emir Şeybekoğlu Korkut Bey b. Mirza Muhammed
ve Kızkardeşi Müslime Hatun'un Muharrem
943 Tarihli Arapça Vakfiyesi.

جرى ما في عندي
وانا الفقير فاسمير طور مش
المولى سيدنا شيخنا
كفى عنهما

المحرر عن الوصف السريه فضله واصنه
على وجه المحصم احمد بن الحاج سويدي
المولى نصفا سواس
على عنهم

بسم الطور في محله الكتاب الرابع
اعلم بالصواب بعد مدار السور
و تعالوا من الجنة براسي سيدنا شيخنا
على عنهما الملك النيران

الحمد لله الذي شرح صدور عباده انواع الاحسان واخيرات ووزن قلوب عباده بضياء التوفيق لما يحب ويرضى
فرضوف الحسنات والمبرات وفتح عيون اولي الابصار بنور الهداية والعناية وكشف عنها عطاء النعاني والفتاير
تقوى ووضح لهم سبل السلام ليهتدوا اليها فمن ابصر فانفسه وقرع في فعلها والصلوة والسلام على النبي العربي محمد سيد
الكاينات وسند الموجودات الذي بعث الى كافة الخلائق باوضح الاليل والبينات وعلى الروا ضحا به ونور
الظلمات وبعد فاشر الدنيا منزل نزود وارتمال ووطن فتاء وانتقالهما ظل زائل ومقهمها ضيف سرحل
فطوبى لمن قد مر شيئا فرجد واه لراه يوم ينظر المرء ما قدمت يداه ومن جمله من مال الى هذا الطريق الكؤذي
الى الصواب وجعل رضا ربه حسن ماب الامير المحرم والكرام المحتشم افتخار الاعظم والامجاد
الزعماء الكرام باشر الحسنات المبرات بنبوع القرب والطاعات المخصوص بتمزيده عواطف ربه الارض والسموات
صاحب السيف والقلم والفرق الاثر قورفت بك بز مبرزا محمد غفر الله لهما الملك الصمد المشتمر بولد شريك
فدروفت وحبس ونصدق بصدق النبوة وخلص الطوبى علما جانر ما سنده بان الوقف خبر ما تجدد فوائد على
مر الدهور والاحصار وطلب المبررات ربه الرجيم يوم لا ينفع مال ولا بنون الا من اتى الله بقلب سليم
اصال عز نفسه ووكاله عز اخنه الست الشريفة المكرمة العفيفة الخدرة مسلمة خانوز بنت المرحوم المغفور
ميرزا محمد المرفوم بعد نبوت وكالته عنها بذلك بشهادة الشاهدين العادلين وهما العالم المحقق والجر المذنب
واولانا عنما نريز الحاج امير على الميعدي دار الشفاء والافاقر الناصح زائر الحرمين فولانا الحاج فضل الله بن
خزله الاما مرفي قلعه احمدك على نزاويد ووزير قطب العارفين وسلطان المحققين سراطه ولسبب
مقبول حضرت ربه العالمين شيخ المشايخ شيخ محمود بن شيخ على الحسيني البغدادي الوفاي المنفي

المشهر شيخ مهربان رحمهما الله الملك المنان وذلك جميع القرى والمزارع الكائنة كلها بناحية نزار من اعمال
 مدينة سواس حيث عز الوساواس وهي سهم ونصف سهم من جملة خمسة اسهم من ثمارها الكائنة فرتبه
 ادمرفه و مزرعه الما لوجولك ولغ وبراز و مزرعه مراد ابني و فرتبه صالور مع فزارعها طيب حاجي و جاي
 و براز و ابوك و فرتبه سكود لومع مزرعه فرمانلو و بي بيكار و فرتبه فويجق و اكد لومع مزارعها و جنيق و مزرعه
 فرج و براز و غير ملح و مزرعه ايجك و قلع جك و اوغر و قشلق و مزرعه ايرطور ماس بجمله ما لها من الحدو
 و الحفوق و التوابع و اللواحق و الطرائق و المرافق و بكل حق داخل فيها و خارج عنها و سائر الاراضي و الفياك
 عامرها و غامرها و بيادرها و ابارها و كل شئ يعرف بها القريبه و البعيده و كل ما ذكر او لم يذكر بمجموع
 الحفوق على اختلاف انواع و نفاوت اصنافها و شرط المشيخ الشيخ الكامل العامل مرتي السالكين
 بشيخ ايرقوج بز شيخ شمس الدين احمد بن شيخ عبد الباقى اولاد شيخ مهربان و اولاده و اولاد اولاده
 ما تعاقبوا و تناسلوا ابراً و قفاً صحيحاً شرعياً مخلداً منوبه امتوناً و لا سطر يطله و لا استننا بقسته
 و لا قيد يعطله فصارت من جميع القرى و المزارع المذكوره سهم و نصف سهم من جملة خمسة اسهم و ثلثاً
 ابرياً و حباساً و دبالاً و باع و لا يورث و لا يوهب و لا يرهن و لا يستقرهن و لا يجمل لاحد يؤمر بالله و اليوم
 الاخر ان يبدله و لا ان يغيره فمن بدله بعد ما سمع فائماً ثم على الذين يبدلون ان الله سميع عليم و من سخي
 في تغييره و تبديل فعله لعنه الله و الملائكة و الناس اجمعين و قد حكر بصره هذا الوقف و نزود الحاكم الوقف
 اعلاه ادا مر الله ظلم و اعلاه حكماً صحيحاً شرعياً نافذاً لانها مسؤولة مشهراً عليه عدولا من المسلمين
 جرى ذلك و حزن في عمره محرراً من شهر سنة ثمان و اربعين و تسعمائة بمحض

هو لا تانض الله بنر وهو لا نا حاجي ابراهيم بن مراد جلبي بن يولانا و بن بل بن و طور مشن بن سبتد
 محمود فقح حاجي على حسن خلف پيرى فقح احمد خلف
 و في الشبان ميرزا محمد بن علي بكر و امير بن مراد بن وسليمان و صالور و غيرهم من اولاد بنى بنى على
 و حيدر بن مصطفى بك و حيدر بن مصطفى بك و امير بن وسليمان و حيدر بن مصطفى بك
 رحمهما الله جل جلاله حاجي ابراهيم بن محمد عفا عنهما الملك الصمد

SİVAS MEVLEVİHANESİ VE MEVLEVİ ŞEYHLERİNİN SOSYAL HAYATLARINA DAİR BAZI TESPİTLER

Yrd.Doç.Dr. Ömer DEMİREL

I- Mevlevîhânenin Yeri ve Kuruluş Tarihi

Osmanlı dönemi Sivas şehir merkezinde bulunan 30'a yakın zaviye içerisinde, hakkın da kaynaklarda az sayıda belgeye rastladığımız bir de mevlevîhâne yer almıştır. Mevlevîhâne; şehrin kuzeyindeki en dış mahallelerden olan, Kösedere-i Zimmî Mahallesinde, aşağı tarafında Tavra deresi ve yukarısında ise, gittikçe yükselen meyilli bir arazi üzerinde kurulmuştur. M. V. Berchem-H.Eldem'in 1910 tarihli planı ve arşiv belgeleriyle mahalledeki yaşlıların ifadeleri sonucunda Mevlevîhâne'nin yeri kesin olarak bilinmektedir.¹ Günümüzde ise, Mevlevîhâne'den bir iz kalmamakla birlikte, "Mevlânâ" ismi aynı bölgede bir caddeye ve markete ad olarak verilmiştir.

Kuruluş tarihi hakkında kesin ve tatmin edici bilgilerden yoksun olduğumuz Mevlevîhâne'nin Ulu Arif Çelebi tarafından tesis olunduğu belirtiliyorsa da, bunu teyit eden başka belge ya da bilgiye rastlamış değiliz. Mevlevîhâne'nin son şeyhi olarak tespit ettiğimiz Mehmed Reşit tarafından 1911 tarihinde düzenlenen belgeden, Ulu Arif Çelebi'den sonra Köprülü Mehmed Paşa'nın Mevlevîhâne inşa ettirdiği belirtilmektedir.² Ancak, Ahmet Eflâki'nin **Menâkibü'l-Arifîn** adlı eserinde, Ulu Arif Çelebi'nin Sivas'a gelişleri teferruatlı bir şekilde bahsedilirken Mevlevîhâne tesisi ile ilgili bir kayıt söz konusu değildir.³ Aynı surette Köprülü Mehmed Paşa hayratı arasında ve Mevlevîhâne ile ilgili diğer arşiv belgelerinde de söz konusu bânileri teyit edici bilgiye sahip değiliz.⁴

Osmanlı dönemi şehirde mevcut diğer zaviyelerle ilgili, 1454-1455 tarihli tapu tahrir kaydından başlamak üzere, diğer üç tahrirde ve bilhassa 1576 tarihli Defter-i Evkâf-ı Rûm'da zengin bilgiler sözkonusu iken, Mevlevîhâne'ye dair bir kayda rastlanılamamıştır.⁵ Ayrıca, şehir hakkında bilgi

veren XVII. asır kaynaklarından Evliya Çelebi ve diğer vakıf kaynaklarında da herhangi bir kayıt bulunamamıştır.⁶ Diğer yandan, Eyâlet-i Rûm'un sancaklarından olan Amasya ile Tokat Mevlevîhâne'leri hakkında yukarıdaki kaynaklarda çok sayıda bilgiye rastlanması dikkat çeken bir husus olmuştur. Bütün bunlara rağmen, Sivas Mevlevîhâne'si hakkında ilk arşiv belgesi ancak 1730 tarihine ait olup⁷ bu tarihten 1917 tarihine kadar muhtelif sayıda belgeye rastladık. Buna rağmen, kaynak problemi ya da belgelerde bulunan birbirine zıt bilgiler konuyu oldukça anlaşılabilir bir hale sokmaktadır. Mevcut kaynak problemine rağmen elde edilen bilgilerin ışığında, Sivas şehrinde Mevlevîliğin

* Bu makale Selçuk Üniversitesi tarafından düzenlenen "II. Milletlerarası Osmanlı Devleti'nde Mevlevîhâneler Kongresi'nde" tebliğ olarak sunulmuştur (14-15 Aralık 1993).

1. **Sivas Şer'iye Sicilli Defter** 10/Sayfa 97 (bundan sonra ŞŞS. 10/97 şeklinde verilecek), ŞŞS. 5/203, 298; Muzaffer Erdoğan, "Mevlevî Kuruluşları Arasında İstanbul Mevlevîhâneleri", **GDAAD** , 4-5 (1976); M.V. Berchem-H.Eldem, **Materiaux Pour un Corpus Inscriptonum Arabicorum, III. Asie Mineure I. Sivas Divriği**, Kahire 1910.
2. Nejat Göyünç, "Sivas Mevlevîhânesi", **IX.Vakıf Haf-tası Kitabı**, Ankara 1992.
3. Ahmed Eflâki, **Ariflerin Menkıbeleri**, II. çev. T.Yazıcı, İstanbul 1989, s.259-269. Ulu Arif Çelebi'nin Sivas ahâli-lerinden Ahi Muhammed Dâi ve Ahi Emir Ahmed ile yakın bir ilişkisi sözkonusudur.
4. M. Tayyib Gökbulgin, "Köprülüler", **IA**, VI. Ayrıca bakınız aşağıdaki dipnot.
5. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, **Tapu Defteri**, 2. 287, 387; Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, **Defter-i Evkaf-ı Rûm** 583, diğer belge ve defter tasnifleri ile ilgili bakınız Ömer Demirel, **Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü (1700-1850)**, (A.U.Sos.Bil.Erişt. Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1991.
6. Evliya Çelebi, **Seyahatnâme**, III. İstanbul 1314.
7. M.Erdogan, a.g.e.

Ulu Arif Çelebi döneminden itibaren rağbet gördüğü ancak, müstakil bir Mevlevîhâne'nin varlığın-
dan söz etmenin mümkün olmadığını yahut kaynak-
lara yansımadağı söylenebilir. Dolayısıyla Mevlevî-
hâne'nin bânisi hakkında kesin bilgilerden uzak
ancak, kuruluş tarihi için bir soru işareti bırakmak
kaydıyla, XVII. asır sonları ile XVIII. asır başları ol-
duğu tahmini yapılabilir.

Mevlevîhâne müstemilâtı ile ilgili ilk bilgi
1835 - 1836 tarihli Vakıf Muhasebe kaydında
"Tekye-i mezbur elân mevcut ve ma'mur" oldu-
ğu, Mevlevîhâne nezdinde bir bahçesi ile Silahtar
Şehriyarî Mehmed Paşa tarafından binâ edilen bir
köşkü bulunduğu kayıtlıdır.⁸ Silahtar Mehmed Pa-
şa'nın 1762 yılında Sivas Valisi olduğu, aynı za-
manda paşanın gittiği her yerde bir kasr inşa et-
mekle hayli eseri bulunduğu ve ulemaya itibarının
çokluğu kaynaklarda yer almıştır.⁹

Vakıf Muhasebe kaydında bulunan müstemil-
lâtla ilgili bu bilgiden başka en geniş bilgiye, Nejat
Göyünç tarafından yayımlanan Mevlânâ Müzesi'n-
deki 1911 tarihli belgede rastlıyoruz.¹⁰ Burada,
Sivas Mevlevî Şeyhleri'nden Zile'li Yağşi Dede'nin
yaptırması olduğu bir havuz ve bir künk suyu ve yi-
ne Sivas Mevlevî Şeyhleri'nden Konya'lı Bahaed-
din Çelebi'nin yaptırmış olduğu tahtanî üç hücre
ve fevkânî üç oda ile Sivas valilerinden Recep Pa-
şa'nın bir köşk binâ ettiği kayıtlıdır.

Netice olarak Mevlevîhâne'nin şeyh, ailesi ve
dervişlerinin barındığı müstakil bir binası, geniş bir
bahçesi, suyu, havuzu, altı-üstlü üçer oda ve hücre-
den müteşekkil bir bölümü ve nihayet bir de köşkü
vardır. Ancak, yukarıda da belirtildiği gibi köşkün
bânisi olarak 1835 ile 1911 tarihli iki ayrı belgede
farklı iki isim verilmiştir. Bunlardan Zaralızâde Re-
cep Paşa'nın tespit ettiğimiz 4 ayrı vakfiyesi bulun-
makla birlikte köşkle ilgili bilgi ve vakfiye kaydına
rastlamış değiliz.¹¹ Öte yandan, Sivas vakıfları ve
Mevlevîhâne hakkında zengin ve güvenilir bilgiler
veren 1835-1836 tarihli Vakıf Muhasebe Defte-
ri'ndeki Silahtar Mehmed Paşa'nın köşk yaptırdığı
kaydını daha güvenilir telakki ediyoruz.

Sivas Mevlevîhâne'sinin 1917 tarihinde har-
rap durumda olduğu, kapı ve duvarlarının yıkılma-
ya yüz tuttuğu ve daha sonraki yıllarda da kullanıl-
mayacak durumda bulunduğunu, mahalle yaşlıları-
nın verdiği bilgilerden öğreniyoruz.¹²

II-Mevlevîhâne'nin Gelir ve Giderleri

Öncelikle Sivas Mevlevîhâne'sinin Konya
Merkez Dergâhı ve Sivas şehrindeki diğer zaviye-
lerde olduğu gibi köklü vakıf gelirlerinin bulundu-
ğunu söylemek mümkün değildir.¹³ Zira, 1768 ta-
rihli bir meşihat teccid arzında Mevlevîhâne'nin
bihasıl olduğu, buna rağmen dervîşânın bu durum-
dan şikayet etmemekle birlikte günlerini dua ile
geçirdikleri belirtilmiştir.¹⁴ Aynı şekilde 1803-
1804 tarihli bir berat kaydında da, Mevlevîhâne
şeyhi Seyyid Ahmet meclis-i şer'e gelerek "...Mev-

levîhâne'de sakin dervîşânın akuât-ı yevmiyele-
rine vâfi irâdları olmadığını" söylemiş ve yardım
isteğinde bulunmuştur.¹⁵ Yapılan tahkik neticesin-
de, Mevlevîhâne'nin gelirinin olmadığı tespit edile-
rek, yardım talebi kabul edilmiştir. Bu sebeple,
"emr-i âli" ile tahsis edilen Mevlevîhâne gelirleri-
nin büyük bir bölümü, 1835-1836 tarihli kayıta,
dervişlerin taamiyesi olarak kullanıldığı anlaşılmak-
tadır. Emr-i âli üzere tahsis edilen gelirlerden ilki,
1803-1804 tarihlerinde gerçekleşerek, Sivas Balık
Mukataası'ndan verilerek üzere ayrılan 200 kuruş-
tur.¹⁶ Mevlevî Şeyhi Seyyid Mehmed'in müracaatı
üzerine ilk defa ihdas edilen bu gelir kalemi, Emir
Bâlioğlu Seyyid Abdulkadir ve Seyyid İsmail uhde-
sine iştirâken malikâne kaydedilmiş ve zikredilen
miktarın her sene verilmesi şartı konulmuştur.
İkincisi de, II. Mahmud döneminde Tokat ve Tevâ-
bî Mizân-ı Harir Mukataası'ndan yıllık 73.5 kuruş
verilmekte olduğunu görüyor, fakat bunun başlan-
gıç tarihini tespit edemiyoruz.¹⁷

Vakıf Muhasebe Defteri'ndeki bir başka kay-
da göre, yine emr-i âli ile dervîşlere Yeni II köyle-
rinden Sarıca/Sarıcı köyünün gelirinden 3 müd
18 kile buğday tahsis edilmiştir.¹⁸ Bu gelir Mevle-
vîhâne'ye şu şekilde intikal etmiştir: Zikredilen
köy, Vâlide-i Atık Nur Banu Sultan Evkafı'ndan
olup, vakfiyesinde Yeni II Köylerinin mahsulâtın-
dan her sene 16 fakire 35 müd buğday verilme-
si şartı konulmuştur.¹⁹ Bu vakfiyede, gelirin kimle-
re ve hangi müesseselere ve ne kadar verileceği;
ilave olarak gelirinden hisse alanlardan biri vefat
ettiğinde hissesi maişet darlığına düşen fakir bir
alime "menşûr-ı padişahi" ile tevcih edilmesi ge-
rektiği belirtilmiştir. Vakfiyede verilen listede, Si-
vas Mevlevîhâne'si ismine rastlanılmadığı gibi,
mevcut şahıs isimleri arasında Mevlevîhâne ile ilgili
bir bağ kurulamamıştır. Dolayısıyla bu gelirin, XVI-
II. asrın ikinci yarısında bihasıl olduğu, belirtilen
Mevlevîhâne'ye ancak bu tarihten sonra tahsis

8. Sivas Kongre Müzesi, **Vakıf Muhasebe Defteri**, s.119.

9. Mehmed Süreyya, **Sicillî Osmanî**, IV, İstanbul 1311-
1313, s.264-265; I.Hakkı **Uzunçarşılı**, **Osmanlı Ta-
rihi**, IV/2, Ankara 1983, s.413-418.

10. N.Göyünç, **a.g.e.**

11. Ömer Demirel, "1788-1808 Tarihlerinde Şer'iye Sicille-
rinde Geçen Vakfiyeler", **Vakıflar Dergisi**, XX,
(1988); Sivas Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi, **Defter
Nu:2**, s.137-138.

12. N.Göyünç, **a.g.e.**

13. Suraiye Faroqhi, "XVI-XVIII. Yüzyıllarda Orta Anado-
lu'da Şeyh Aileleri", **Türk İktisat Tarihi Semineri**,
Ankara 1975, s.197-229; Ömer Demirel, **II.Mahmud
Döneminde Sivas'ta Esnaf Teşkilatı ve Üretim
Tüketim İlişkileri**, Ankara 1989, s.151-152.

14. Ömer Demirel Özel Arşiv.

15. **ŞŞS**. 7/117.

16. **ŞŞS**. 7/113.

17. VMD. s.119; SVBMA. **Defter Nu:3**, 481 numaralı
Berat kaydı.

18. VMD. s.119; SVBMA. **Defter Nu:1**, Belge 221.

19. VGMA. 1766/136-170.

edilmiş olabileceği düşünülmektedir. Aynı zamanda III. Selim ve II. Mahmud döneminde bilhassa Konya Merkez dergâhına bağış, hediye (tırış baha, şem'i revgan ve taamiye) ismiyle önemli miktarlarda gelirler ayrıldığı bilinmektedir.²⁰ Bu sebeple, Sivas Mevlevihâne'sinin bu üç önemli gelirinin aynı dönemerastlaması tesadüfi olmasa gerekir.

Mevlevihâne'nin bir başka geliri. Mevlevihâne bahçesinin icara verilmesinden elde edilen senevi 200 kuruşluk miktardır. Bahçenin 1835-1836 tarihlerinde 400 kuruşluk geliri muhasebe kaydında belirtilmiştir.²¹ Ayrıca, Mevlevihâne nezdinde Silahtar Mehmed Paşa'nın binâ ettiği köşkün iki adet dükkanı ile kimin tarafından vakfedildiği bilinmeyen haffaf dükkanı vardır.²² Haffaf dükkanının senelik icarı 30 kuruş iken Mehmed Paşa'nın iki dükkanının toplam icarı 20 kuruş olarak kaydedilmiştir.

Bu gelirlerinden bazılarının süreklilik arz etmediği, yine yukarıda işaret edilen muhasebe kaydında açıklama olarak yer almıştır. Bilhassa, Balık Mukataası ve Tokat Mizan-ı Harir Mukataası gelirlerinden ilkinin "kadimden beru", diğerinin ise 1823-1824 yıllarından itibaren tahsil edilemediği şerhi düşülmüştür. 1835-1836 tarihlerinde Mevlevihâne'nin iki yıllık toplam gelirinin 6440 kuruş; bunun da önemli bir kısmının Sarıca köyünden olduğu görülmüştür.²³ Buna rağmen, aynı tarihlerde şehirdeki diğer zaviyeler arasında geliri açısından kıyaslandığında son sıralarda yer aldığını görüyoruz. Mevlevihâne'nin daha sonraki yıllarda, 1867'de köy gelirinin yıllık 140 kuruş; 1911-1912'de de yıllık toplam 35163 kuruş olduğu tespit edilmiştir.²⁴

Mevlevihâne gelirlerinin harcanma şekli ise, belgelerde görüldüğü üzere genellikle Mevlevihâne'de barınan dervişânın taamiyesi ile ayende ve revende masraflarına sarfedilmesidir. 1835-1836 tarihli muhasebe kaydında gelirinin tamamının bu tip masraflara harcanıldığı belirtilirken 1911-1912 tarihlerinde ayrıntılı bilgiye rastlanmakta ve 2500 kuruşu koyun, sığır eti ve kıyma için sarf olmak üzere toplam yiyecek giderleri 17460 kuruşu bulmaktadır.²⁵ Dervişlerin elbise, ayakkabı, sikke, arakiye gibi giyecek masrafları 2675 kuruş, odun, kömür, çıra ve mum olmak üzere yakacak bedelleri karşılığı 3475 kuruştur. Diğer giderler içerisinde ise, 1000 kuruşluk tamirat, dergâhın vergisi, mevlüd masrafı ve dergâh hademelerinin aylıkları yer almıştır.

III. Mevlevî Şeyhlerinin Sosyal Ve Ekonomik Hayatları:

a- Mevlevihâne Sakinleri

Mevlevihâne sakinleri denildiğinde, öncelikle kaynaklara fazlaca yansımaları sebebiyle adeta Mevlevihâne ile özdeşleşmiş gibi görünen Mevlevî şeyhleri akla gelmektedir. İkinci sırada Mevlevihâne'de sakin fukara-i dervişân olarak kaynaklarda

sık sık geçen ve görevlilerin tümünü ihtiva eden Mevlevihâne müntesipleri bulunmaktadır. Ayrıca, Şeyh ailesinin ve zaman zaman gelen (ayende ve revende) misafirlerin de zikredilmesi gerekir. Yukarıda da belirtildiği gibi, Sivas Mevlevihâne'si ile ilgili kaynaklarda hemen hemen belgelerin tümünde Mevlevî Şeyhleri sözkonusu iken, sadece 1911-1912 tarihli bir belgede Mevlevihâne'de toplam 47 kişinin ismi ve görevleri zikredilmiştir. Bunlar arasında şeyhin kardeşi, bir mesnevihan, dört neyzen, bir naat-han, iki meydan dedesi, iki ayin-han, bir çile-keş, bir hoca bulunmaktadır.²⁶

1742 tarihinden başlamak üzere 1911-1912 yılına kadar, Sivas Mevlevihâne şeyhlerinin isim ve görev süreleri bir silsile halinde kaynaklara yansımıştır. 1742'den 1836'ya kadar Mevlevihâne'de aynı aileye mensup kişiler şeyh olmuşlardır.²⁷ Bu tarihte Mevlevihâne'nin tespit edilen ilk şeyhi Esseyid Şeyh Mehmed'dir. Bundan sonra oğlu Esseyid Şeyh Mehmed ve ardından onun oğlu Esseyid Şeyh Mehmed Niyazi Halife görev almışlar; böylece Mevlevihâne'de diğer zaviyelerde de olduğu gibi, şeyh ailesi geleneği teşekkül etmiştir. 1836'dan sonra sırasıyla Ürgüblü İbrahim Dede (1836-1843), Kütahyalı Şeyh Ali Dede (1843-1850), Sivaslı Şeyh Bahşı Dede (1850-1851/1852), Zileli Yağşi Dede (1852/1853-1856/1857), Konyalı Şeyh Bahaeddin Çelebi (1856-1884/1885) ve nihayet son şeyh olarak tespit edilen Şeyh Bahaeddin Çelebi'nin oğlu Şeyh Reşid Efendi (1884/1885-1911/1912) Mevlevihâne'de görev almışlardır.²⁸

b- Mevlevî Şeyhlerinin Sosyal ve Ekonomik Hayatları

Sivas Mevlevihâne'si hakkında mevcut olan kaynak problemi aynı derecede olmasa da Mevlevî şeyhlerinin sosyal ve ekonomik hayatları hakkında da kendisini göstermektedir. Ancak, elimizde bulunan az sayıda fakat önemli olarak gördüğümüz belgeler sayesinde Mevlevî şeyhlerinin sosyal hayatlarına dair bazı tespitler yapmak mümkün görünmektedir. Bilhassa, Sivas Mevlevihâne'sinin 1742'de başlayıp yaklaşık bir asırlık şeyhlik görevini yürüten şeyh ailesi ile ilgili belgeler, merkez dışındaki tipik bir Mevlevî ailesinin meşihat dışındaki hayatıyla ilgili bilinmeyen yönlerini ortaya çıkaracak niteliktedir. Ayrıca, şehirdeki diğer zaviye ve tarikat şeyhleri hakkında benzer kaynakların varlığı

20. S.Feroççi, a.g.e. Abdülbaki Gölpınarlı, **Mevlânâ'dan Sonra Mevlevilik**, İstanbul 1983, s. 248.

21. VMD s. 119.

22. Aynı yer.

23. Aynı yer.

24. N.Göyünç, a.g.e.

25. VMD. s.119; N.Göyünç, a.g.e.

26. N.Göyünç, a.g.e.

27. Saim Savaş, **Bir Tekkenin Dinî ve Sosyal Tarihi Sivas Ali Baba Zaviyesi**, İstanbul 1992, s. 60; Omer Demirel Özel Arşivi, VMD. s. 119, SŞS 7/113,117.

28. N.Göyünç, a.g.e.

ğı bize, Mevlvî şeyhleri ile karşılaştırma imkanı da verecektir. Bu kaynaklar, Mevlvî şeyhlerinin meşihat görevleri haricinde, sahip oldukları eş ve evlatları, ev ve ev eşyaları, yiyecek ve giyecekleri, mahalle, şehir ve şehir dışındaki ilişkileri gibi konularda bilgi vererek, Mevlvî şeyhlerinin sosyo-ekonomik hayatlarını bir nebze olsun aydınlatacaktır.

Öncelikle, şeyh ailesinden ikincisi olan Seyyid Şeyh Mehmed Efendi'ye bakalım: 1817 tarihinde Hac yolunda vefat etmiş, geride, Mevlvî ve Zeliha isimlerinde iki zevce, kendisinden sonra Mevlvîhâne'ye şeyh olan Mehmed Niyazi adında bir oğul, Şerife ve Hatice isimlerinde iki kız ve nihayet bir de cariye bırakmıştır.²⁹ Aynı dönemde, şehirdeki diğer zaviye şeyhlerinden Abdülvahab Gazi Şeyhi Seyyid Şeyh Abdülvahab Efendi'nin ise bir zevcesi, biri kız diğeri erkek iki küçük çocuğu; Seyyid Şeyh Kasım Efendi'nin de bir zevcesi, iki kız, iki oğlan dört çocuğu; Kadiri tarikatı şeyhi Ebu'l-Kasım'ın bir zevcesi ve iki çocuğu; Şeyh Çoban şeyhlerinden Şeyh Mehmed b. Mehmed'in müteveffa bir zevcesi ve iki büyük oğlu vardır.³⁰ Burada Mevlvî şeyhinin diğer şeyhlerden farklı olarak iki hanımının ve bir de cariyesinin olduğu görülmektedir.

Mevlvî Şeyhi Seyyid Mehmed'in terekesinin toplam miktarı 6389 kuruştur. Bu tereke içinden sahip olduğu erzak ve eşyaları tasnife tabi tuttuğumuzda sırasıyla yatak-yorgan takımları, sergiler, mutfak kap-kacakları, giyecek, yiyecekler, hayvanlar ile menzili sayılabilir. Ayrıca, Hac yolunda vefat etmesi dolayısıyla yanında getirdiği zembem ve bir de enfiye kutusu vardır. Yiyecek çeşitlerinden pirinç, buğday, yarma, bulgur, çir, asel/bal, kıyma, revgan-ı sade, don yağı ve basdırma ile zengin bir çeşitlilik söz konusudur. Şehirdeki diğer zaviye şeyhlerinin terekelerinde tespit edilen yiyecek çeşitlerine göre oldukça zengindir. Ayrıca, arı kovani, üç adet ineği, yayığı, Savcun köyünde ortak kısırağı ile 11 davarı ve oğlu Şeyh Mehmed Niyazi'nin esbi (atı) olup, köy ile irtibatı bulunduğu anlaşılmaktadır.

Şeyh Mehmed'in terekesinde dikkatimizi çeken ilk husus, genelde şeyhlerin Mevlvîhâne'de ikâmet etmelerine rağmen -dolayısıyla Şeyh Mehmed de burada oturuyor olması lazım- 2000 kuruş değerinde mülk menzilin bulunmasıdır. Menzilin, Mevlvîhâne ile aynı mahallede yani Kösedere-i Zimmî mahallesinde olması bunun Mevlvîhâne yakınında bulunduğunu düşündürmektedir.

Şeyh Mehmed'in toplam mal varlığını şehirdeki diğer zaviye şeyhlerinin mal varlıkları ile kıyasladığımızda, Kadiri Şeyhi Ebu'l-Kasım'inkinden az, fakat diğer şeyhlerinkinden çok olduğu görülmektedir. Yine Mevlvîhâne'nin bulunduğu Kösedere-i Zimmî mahallesi sakinlerinden bulabildiğimiz bazı şahısların mal varlıklarından da fazla olduğu anlaşılmaktadır.³¹ Mevlvîhâne'nin gelirlerinin az olduğu düşünüldüğünde, şeyhinin mal varlığının fazla olması bizi, şeyhin bunu ya miras yoluyla elde etti-

ğini veya meşihat görevi dışında başka bir geliri olduğunu düşündürmektedir. Tereke defterine bakıldığında her iki ihtimalin de geçerli olabileceği anlaşılmaktadır. Zira, Şeyh Mehmed'in zevcelerinden Mevlvîde'ye borcunun oldukça fazla olması, eşinin zengin olabileceğini ve mal varlığının bir kısmını bu yolla temin etmiş olduğunu gösterebilir. Ayrıca, Şeyh Mehmed'in çevresi ile sosyo-ekonomik ilişkilerinin oldukça yoğun olduğunu, terekesindeki alacaklı olduğu 14 ve borçlu olduğu 2 kişinin varlığından çıkarmak mümkündür.

Şeyh Mehmed'in borçluları Sivas şehir merkezi ile Savcun ve Banaz köylerinde oturan müslim ve gayr-ı müslimlerdir. Bunlar arasında haffaf, kürkçü, bıçakçı gibi esnaftan kimseler de bulunmaktadır. Ayrıca, Şeyh Mehmed'in eşyaları arasında Halep, Şam ve İstanbul yapımı alaca, şitari, kutnu, keten, dülbend topları ile kuşakların bulunması tüccar mesabesinde bir ticaretinin olduğunu düşündürmektedir. Borçları arasında yer alan "Şam'da bir zimmî" ifadesi de bu hususu teyid etmektedir. Şeyh Mehmed'in Hac yolunda vefat etmesi de, bizzat kendisinin ticari faaliyetlerini Şam ve Halep yoluyla yürüttüğünü gösterebilir.

Şeyh Mehmed Efendi ve babasının sosyal ilişkilerinin iyi olduğu, çevresinde ve bilhassa mahallesinde güvenilir kimseler oldukları da anlaşılmaktadır. Zira, mahallede meydana gelen ve kadıya, dolayısıyla sicillere geçen belgelerde şahitlikleri söz konusu olmuştur.³² Babası ve aynı zamanda ilk Mevlvî Şeyhi olan Seyyid Mehmed'in de Sivas müftüsü Numan Efendi ile İstanbul'da misafir iken benzer bir şahitliği kaynaklara yansımıştır.³³ Aynı zamanda Mevlvîhâne için yardım talebini bizzat mahkemeye gelip istemesi ve bunun kabul edilmesi, kadı ve yönetimle olan ilişkilerinin de iyi olduğunu göstermektedir.³⁴

Netice olarak, günümüzde herhangi bir izi kalmayan Sivas Mevlvîhâne'sinin şehrin fiziki yapısındaki yeri kesin olarak bilinmemekte birlikte, kurucusu ve kuruluş tarihi hakkında yeterli bilgilere sahip değiliz. Ancak, Ulu Arif Çelebi döneminden itibaren şehirde Mevlvîliğe karşı yakın bir ilginin de varlığından haberdarız.

Gelir kaynaklarının azlığına rağmen, Mevlvîhâne'de ayende ve revende hizmetleri ile Mevlvîhâne müntesiplerinin ihtiyaçlarının karşılandığı görülmektedir. Sivas şehrindeki diğer zaviyelerde olduğu gibi, şeyh ailesinin varlığı Mevlvîhâne'de de söz konusudur. Mevlvî şeyhlerinin mahalle ve çevresiyle olan sosyal ilişkilerinin oldukça yoğun olduğu görülmekte ve meşihat görevlerinin dışında ticari faaliyetlerde buldukları tahmin edilmektedir.

29. SSS. 10/97.

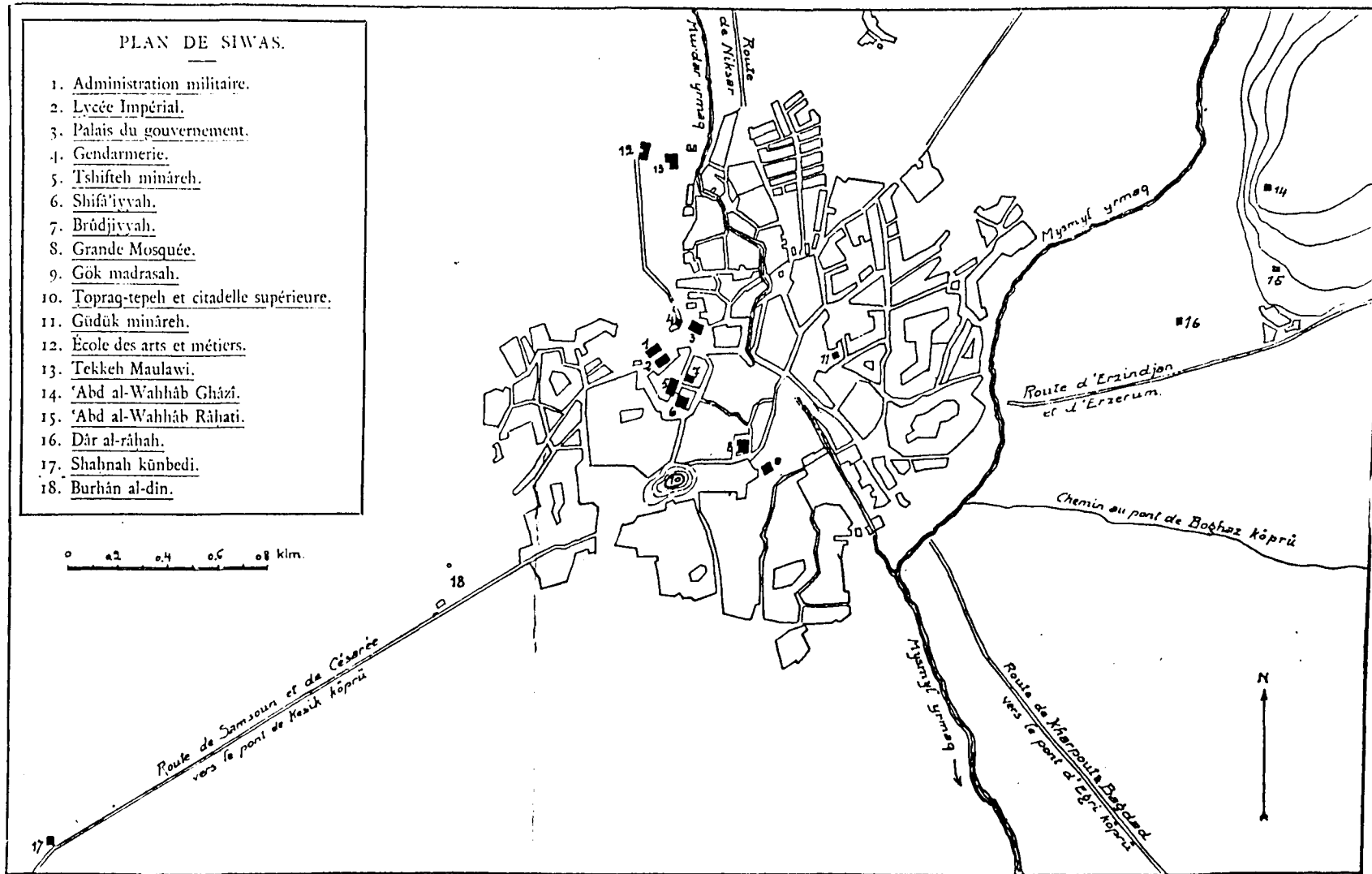
30. SSS. 6/171; SSS. 11/31; SSS. 11/119-120; SSS. 17/62-63.

31. SSS. 9/169; 13/74; 14/14, 77, 84; 15/76.

32. SSS. 5/203, 235, 298.

33. S.Savaş, a.g.e., s. 83.

34. SSS. 7/113, 117.

M.V.Berchem-H.Eldem'in 1910 tarihli planı.

KARAÖZÜ'NÜN TARİHİ ÖNEMİ VE KÜLTÜREL DEĞERLERİ

Dr. Celal Özer EMİROĞLU
Hülya EMİROĞLU

GİRİŞ

Tarihi önemi çok eskilere dayanan Karaözü, İç Anadolu Bölgesinde, doğal güzelliği ile ünlü şirin bir kasabadır. Türkiye'nin herbir yanına her tür meslekten bireyi, eğitim ve gelişimini sağlayarak dağıtan Karaözü bugün ikibin nüfusuyla bir emekliler beldesi görünümündedir (Res. 1,15).

Kuruluşu kesin olarak bilinmemesine rağmen, yapılan araştırmalardan anlaşıldığı gibi en eski belgeler Selçuklular ve Dulkadir-Oğulları dönemine aittir. Araştırmalar ilerledikçe daha eski dönemlerin izlerine rastlayacağımızı umuyoruz.

TARİHÇE

Eserlerin ve kişilerin dönemlerini daha iyi gözlemlmek için Karaözü'nün ve Dulkadirîliler Beyliğinin tarihine biraz bakmak gerekmektedir.

Dulkadirîliler Beyliği (Dulğadir, Tulğadir, Dulkadir, Zu'l-Kadr) Boz-Ok Türkmen boyundan olup H.738, M. 1337 yılında Zayn al-Din Karaca (Karaca Bey) tarafından kurulmuş, iki yüzyıla yakın hüküm sürmüş ve en önemli dönemi Alaüddevle ('Ala'-al-Davla Bozkurt Bey)'nin saltanatı zamanında (1479-1515) yaşanmıştır.

Alaüddevle 90 yaşında iken, Çaldıran savaşında Şah İsmail'e karşı destek sağlamadığı için, torunu olan Yavuz Sultan Selim (Yavuz'un annesi Ayşe Hatun, Alaüddevle'nin kızıdır) ile arası açılır. Yavuz Sultan Selim, Alaüddevle'nin kardeşinin oğlu Ali Bey'i Kayseri Sancak Beyi yaparak, Rumeli Beylerbeyi Hadım Sinan Paşa'nın da desteğiyle Alaüddevle'yi katlettirir (H.921, M.13 Haziran 1515). Daha sonra Dulkadir Beyliğinin başına Şahsuvar oğlu Ali Bey getirilir. Yavuz'un ölümünden (M.1520) sonra, Kanuni Sultan Süleyman zamanında, Ali Bey ve iki oğlu da öldürülerek (Tem-

muz 1522) Dulkadir-Oğulları Beyliğine son verilip Osmanlı İmparatorluğuna bağlı bir sancak haline getirilir.

Alaüddevle'nin oğlu Kırşehir Beyi Şahrüh Bey, Şah İsmail yanlısı birliklere karşı savaşırken Diyarbakır'da kardeşi Şahzade Ahmet Bey ile birlikte 915/1510 yılında öldürülür.

Şahrüh Bey'in oğulları olan Mehmet ve Ali Bey aynı savaşta Şah İsmail'e esir düşer. Şah İsmail bunların hayatlarını bağışlayarak kendilerine emirlikler verir. Daha sonra Kanuni Sultan Süleyman'ın Tebriz seferi sırasında Mehmet ve Ali Bey kendisine sığınır. Mehmet Bey Osmanlılara bağlı olarak önce Erzurum Valiliğine, sonra Kırşehir Sancak Beyliğine atanır. Sonradan atandığı Rumeli Beyliğini yaparken 977/1569 yılında ölür. Ali Bey ise Bozok Sancak Beyliğine atanır.¹⁻²

Dulkadirîliler zamanında Karaözü, Kırşehir Beyliği, Bozok (şimdiki Yozgat) Kazası, Akdağ (şimdiki Akdağmadeni) Nahiyesine bağlı bir köydür.³ V.G.M. (Vakıflar Genel Müdürlüğü) arşivinde bulunan 594 numaralı Vakfiyeye Samin Defteri'nin 206. sayfası, 150. sıra numarasında Şahrüh Bey bin Alaüddevle Bey bin Süleyman Zulkadir'in 897/1492 tarihinde yazdığı vakfiyesinde Karaözü'nün sınırları şu şekilde belirlenmiştir: "Şark tarafı Adatepe ile, şimal tarafı Ebülhayır değir-

1. **İslam ansiklopedisi**, C.III, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, s.654-661.
2. Yinanç Refet, **Dulkadir Beyliği**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, s.90-101.
3. Çayırdağ Mehmet, "Kayseri'de Kitabelerdene XV. ve XVI. Yüzyıllarda Yapıldığı Anlaşılan ilk Osmanlı Yapıları", Vakıflar Dergisi, XIII. S, Ankara 1981, s.542 (Bu makalede Karaözü'nün Bozok Kazası Emlak (Gemerek) Nahiyesine bağlı olduğu yazmakta ise de, kaynak olarak gösterdiği 594 numaralı Vakfiyede Akdağ Nahiyesine bağlı olduğu yazmaktadır).

meni ile, batı tarafı Kızılıpınar ve Kuzgunkayası ile, kible tarafı Sivas nehri namile ma'ruf çay ile mahdut Karaöz köyü...". Bu tanımlamadan da anlaşıldığı gibi, bugün bu sınırlar içerisinde bulunan Yerlikuyu, İğdeli, Karpınar ve Kale köyleri daha sonra kurulmuş köylerdir.

Karaöz Osmanlılar döneminde bir süre Aziziye'ye bağlanmıştır. Aziziye (şimdiki Kayseri ili Pınarbaşı ilçesi) o döneminde Sivas iline bağlıdır. Karaöz Cumhuriyet döneminde sıra ile 1953 yılına kadar Sivas ili Şarkışla ilçesi, 1978 yılına kadar Sivas ili Gemerek ilçesine bağlanmıştır. Halen 1978 yılından bugüne Kayseri ili Sanoğlan ilçesine bağlıdır.

Karaöz'nün bu dönemden kalan, şu anki bilinen değerleri Eski Köprü, hala hizmet veren ve diğerlerinden daha geç bir döneme ait olan Şahruh Köprüsü, Kale yapısı ve çevresindeki kalıntılardır.

ESKİ KÖPRÜ (ERTOKUŞ KÖPRÜSÜ)

Bugün sadece tek ayak kalıntıları kalan Eski Köprü (Res. 2) ve daha sonra 1 km. batısına yapılan Şahruh Köprüsü Karaöz'nün o dönemde Bozok'tan Aziziye (Pınarbaşı) ve Elbistan'a bağlantı sağlayan önemli bir geçiş yolu üzerinde olduğunu düşündürmektedir. Köprü ile ilgili şu söylence bugün hala söylenmektedir:⁴

"Köprüden geçerken köprü yıkıldı,
Üçyüz atlı, beşyüz yaya suya döküldü,
Nice yiğitlerin beli büküldü,
Nettin Kızılırmak allı gelini,
Yazması boynunda pullu gelini."

Sivas Müzesi, Envanter Defterinde 439 (eski kayıt numarası 515) ile kayıtlı olan 91x81 cm. ölçülerinde Selçuklu Devri yazı karakterinde bir kitabe bulunmaktadır (Res.3). Kayıtlarda 29 Temmuz 1928 tarihinde Şarkışla'dan getirildiği belirtilen (o dönemde Karaöz, Şarkışla İlçesi Gemerek Nahiyesine bağlıdır), Şahruh Köprüsü'nün onarım kitabeleri ile birlikte Karaöz'ünden getirildiği bilinen, mermer üzerine kabartma olarak işlenmiş kitabe-deki 4 satırlık yazı şöyledir:

1. 'Amara bi-'imarati hazihı l-kantarat fi'ayyami davlati

2. 's-Sultanu 'l-a'zam 'Ala-u 'd-dunya va

3. 'd-din Abu 'l-Fath Kaykubad bin Kay-husrav... (Mubarizu'd-din)

4. al- 'abdu z-za'if Artokuş sanati sene se-mani aşere ve sittami'a (H.618)

Türkçesi: Bu köprü'nün yapılmasını, ulu sultan Alaeddin Keykubad bin Keyhusrev'in saltanat günlerinde, H. altıyüzonsekiz yılında Mübarizeddin Ertokuş emretti.

Anadolu Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad I.(1192-1237) zamanı emirlerinden Ertokuş tarafından bir köprü'nün yaptırılmış olduğu anlaşılan bu kitabede, acaba hangi köprü anlatılmaktadır?

Yaptığı bir araştırmada C. ÇULPAN da aynı soruyu soruyor.⁵⁻⁶ "Sivas'taki (Eğriköprü) kitabesi olması ihtimali akla gelmektedir. Fakat kitabenin Şarkışla'dan müzeye nakledilmiş olduğu kaydı bizi, köprüyü Şarkışla bölgesinde aramaya yöneltmektedir." diyor.

Söz konusu kitabeye göre Ertokuş 618/1217 yılında bir köprü yaptırmıştır. Bazı araştırmacılar, kitabenin Şahruh Köprüsü'nün yapım kitabesi olduğunu iddia ediyor. Bu kitabe Sivas Müzesinde de Şahruh Köprüsü'nün yapım kitabesi olarak korunmaktadır.⁷ Gerçekten de Sivas'ta bulunan Eğriköprü ve Kayseri'de bulunan bazı eserler Alaeddin Keykubad I. zamanında Ertokuş tarafından yaptırılmıştır. Bu kitabenin Şahruh Köprüsü'nün onarım kitabeleriyle birlikte Karaöz'ünde nasıl biraraya geldiği düşündürücüdür. Fakat, XIII. yüzyıldan kalma bu kitabe Şahruh Köprüsü'ne ait olamaz. Çünkü; daha sonraki dönemde Şahruh Bey'in bu köprü'nün yapımı ile ilgili yazdığı bir vakfiye vardır. Sonuç olarak, birçok araştırmacının aradığı "ERTOKUŞ KÖPRÜSÜ"nün, büyük bir olasılıkla bizim bildiğimiz ESKİ KÖPRÜ olduğunu düşünebiliriz (Res. 4)

ŞAHRUH KÖPRÜSÜ

Şahruh Köprüsü, yüzyıllardır Karaöz'nün girişinde Kızılırmak üzerinde, yöredeki tek geçit yeridir. Bugün artık Kızılırmak'ın karşı yakasına taşan Karaöz Kasabasının ortasındadır ve Karaöz tren istasyonu, Gemerek ve Sarioğlan ile bağlantı sağlamaktadır.

Uzunluğu 155.00 m., genişliği 5.50 m., en büyük kemer açıklığı 12.00 m. olan köprü 8 göz-lüdür (Res. 5,6,7),

"Köprü, muntazam kesme taşlarla yapılmıştır. İçerlek olan kemerler muntazam örülmüştür ve sivri formdadır. Kilit taşı bütün kemerlerde çok belirli şekilde çıkıntılıdır. Kemerlerin üzerinde tahviş kemeri vardır. Bunlar tempan duvarı ile aynı düzeydedir. Kemerlerin hemen üzerinden çıkıntılı bir şekilde korniş (plent) taşı uzanır. Korniş taşından sonra iri kesme taş bloklardan korkuluk vardır. Eğim, büyük göz üzerinden yanlara doğru azalarak devam eder. Bu köprüye hoş bir perspektif kazandırır."⁸

4. Yılmaz Hüseyin, Yayınlanmamış Araştırma.

5. Çulpan Cevdet, **Türk Taş Köprüleri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VI. Dizi, Ankara 1975, s.70-72.

6. **Yurt Ansiklopedisi, C.9**, Anadolü Yayıncılık, İstanbul1982-83, s.6947 (Buradaki bilgiler de Çulpan'ın düşüncelerine yakın).

7. Bu araştırmanın yapılmasına katkıda bulunan Sivas Müze Müdürü Hikmet Denizli ve diğer Müze yetkililerine teşekkür ediyoruz.

8. Tunç Gülgün, **Taş Köprülerimiz**, Karayolları Genel Müdürlüğü Matbaası, Ankara1978, s.177-179.

Suyun geliş yönünde üçgen biçimindeki sel yarıları (halk dilinde tosun burnu), öte yanda da tekrarlamıştır. Suyun kuvvetli aktığı yerlerde batıdan doğuya üçüncü kemer daha geniş; bir, iki, dört ve beşince kemerlerin açıklıkları birbirine yakın ve sivri şekildedirler. Suyun kuvvetli aktığı yüksek ve geniş kemerli üçüncü aralığa doğru yol seviyesinden başlayan yükselme, sekizinci kemerin sonunda normalleşmektedir.

Köprü'nün iki yanında 25 cm. genişlikte levha şeklindeki korkuluk taşlarının altında yatay duran taşlar, dışarı 15 cm. taşırılmak suretiyle bir silme meydana getirilmiştir. Kemer gözlerinin taşları yan yüzeylerden 4 cm. içeri alınmak suretiyle estetik bir görünüm sağlanmıştır. Kemerin ortasındaki kilit taşları, ampir üsluptaki yapılarda görüldüğü gibi kemer hizasından ileri taşkındır.

Tamamen açık sarı renkte ve düzgün kesme taşlardan yapılmış köprü'nün, doğudan ilk gözünün kuzeyindeki kemer üst hizasında, bir taş üzerinde küçük bir kompozisyon vardır. Bir tarafta üzüm dalı kabartması, bir yanında bir aslan kabartması ile, yanında ne olduğu anlaşılmayan bir motif bulunmaktadır. Üst boşluklarda da bir yanda 1328, öte yanda 1329 tarihleri yazılıdır (Res.8). Bu Hicri tarihler 1910 M. yılının karşılığıdır ki bu tarihte, önemli derecede onarım geçirdiği bilinmektedir. etrafı kabartma profilli bir çerçeve ile sınırlandırılmış olan bu kompozisyon, oldukça ilginçtir. Burada ortada bulunan iki yana sarkık üzüm salkımlı asma çubuğunun, hayat ağacını sembolize ettiğini tahmin etmekteyiz. Soldaki aslan kabartması da arka ayakları üzerine oturmaş, ön ayaklarını kaldırmış vaziyette Selçuklu aslanları geleneğinde tasvir edilmiştir. Ön ayaklarının ileri atılması Selçuk geleneğinde arma özelliği sayılmıştır. Yukarı kaldırılan kuyrukların "S" şekli çizdikten sonra, bazen hayvan başlarıyla, bazen de palmet, rumi biçiminde sonuçlanması, kökenini Avrasya hayvan üslubundan alan, Türk Sanatı geleneğine dayandırılmaktadır. Anadolu'da bir çok köprü üzerinde bu çeşit figürlü kompozisyonlara rastlanmaktadır.⁹

Buradaki aslan başı amblemi H.YILMAZ'a göre Dulkadirli-Oğulları'nın simgesidir.¹⁰

Şahruh Köprüsü ile ilgili birçok araştırma yapılmış ve değişik kaynaklarda yayınlanmıştır. Fakat bu araştırmalardan hiçbirisinde tamamen doğru bilgileri bulmak mümkün değildir. Verilen bilgiler ve eldeki belgeler bir bütün olarak incelendiğinde bu araştırmaların çelişkili, eksik veya yanlış olduğu anlaşılmaktadır.

Şahruh Köprüsü'nün yapılışıyla ilgili kitabe bulunamamıştır, bu nedenle kesin olmamasına rağmen farklı tarihler yapılış tarihi olarak verilmiştir.

V.G.M. arşivinde 594 numaralı defterin 206. sayfasında 150 sıra numarasıyla bulunan, Zulkadir soyundan Süleyman oğlu Alaüddeve oğlu Şahruh Bey tarafından H.897 tarihinde yazıldığı belirtilen vakfiye'de; "...Karaözü köyünün tamamı olup

bunu bütün hudut ve hukuk ile vakfın yaptırdığı köprü'nün (Şahruh Köprüsü) mesalihine (köprü ile sınırlayarak) vakfetti." denilmektedir. Ayrıca aynı defterin 207. sayfasında bulunan 151 sıra numaralı H.897 tarihli Şahruh Bey tarafından yazılan bir başka vakfiyede "... Livaogulları Mezrası ve Ağçekışla ile birlikte Karaözü köyünün tamamı olup buranın cizye (müslüman olmayanlardan alınan vergi) vesair hukukundan nisf (yarı) hasılatını buradaki Zaviye'ye gelip gidenlere, diğer nisfını da Kızılırmak nehrinin üzerindeki köprü'nün hini hacette (gerektiği zaman) tamirine tayin etti." deniliyor.¹¹

Bu vakfiyelerden de anlaşıldığı gibi Karaözü ve Ağçekışla köyleri ile bir mezra Şahruh Köprüsü'nün korunması ve bakımı için vakfedilmiştir. Şahruh Bey'in bu vakfiyeleri, Köprü'nün H.897 (M.1492) yılında kendisi tarafından yaptırılmış olduğunu kanıtlamaktadır.

Şahruh Köprüsü ile ilgili 237 envanter numarası ile Sivas Müzesinde bulunan, kayıtlarda 4 Ağustos 1928 tarihinde Şarkışla-Gemerek'ten getirildiği belirtilen bir kitabe bulunmaktadır. 84x67 cm. ölçülerinde mermer kitabedeki metinde şunlar yazılıdır (Res.9):

1. Besmele
2. Ammara haza 'l-cisr Muhammed Han bin Şahruh Bak bin 'Ala-u'd-davlat
3. Zu'l-kadiri as-Sasani sanat hamsa ve arba'üna ve tis'ami'a bi-yadi' abdihi Bahram

Türkçesi: Allahın adı ile bu köprüyü Sasaniler nesli Zülkadiroğullarından Alaüddeve oğlu Şahruh Bey oğlu Mehmet Han 945/1538 yılında kölesi Bahram eliyle tamir ettirdi.

Bu onarım Mehmet Han'ın Kırşehir Sancak Beyi olduğu dönemde yaptırılmıştır.

Sivas Müzesi Arkeolojik Eser Envanterindeki çeviride ise bu kitabenin yapım kitabesi olduğu belirtilerek; "Şahruh Köprüsü inşa kitabesi. H.945 yılında Zülkadiri Sasanî Mehmet Han bini Şahruh Bey bini Alaüddeve tarafından yapılmıştır" denilmektedir. Bu defteri kaynak olarak kullanılan bazı araştırmacılar aynı hatayı tekrarlayarak onarım tarihini inşa tarihi olarak göstermişlerdir.¹²⁻¹³

9. Gündoğdu Hamza, **Dulkadirli Beyliği Mimarisi**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Unal Ofset Matbaacılık, Ankara 1986, s.65-66, 138.
10. Yılmaz, Hüseyin, Yayınlanmamış Araştırma.
11. Çayırdağ Mehmet, **a.g.m.**, s. 542 (Bu makalede defter numarası 594 yerine 1760, sayfa numarası 206 yerine 257, tarih ise H.897 yerine 840 yazılmış; bu bilgiler yanlış olarak diğer araştırmalarda kaynak gösterilmiştir). Şahruh Bey'in bu vakfiyesi daha önce R.Yinanç tarafından değerlendirilmiştir. **Dulkadir Beyliği**, s. 125-126, 135-138,155.
12. **Sivas 1973 İli Yılı**, s.154 (Burada köprü'nün 1529 yılında Mehmet Han tarafından yapıldığı belirtilmiştir).
13. **Sivas 1967 İli Yılı**, s.258 (Bu kapynaktaki bilgilerin tamamı yanlıştır).

Sivas Müzesinde 238 Envanter numarası ile kayıtlı bir kitabe daha vardır. Müze kayıtlarına göre 4 Ağustos 1928 tarihinde Şarkışla-Gemerek'ten getirildiği belirtilen 63x37 cm. ölçülerinde Osmanlı dönemine ait bir onarım kitabesidir. Bu kitabedeki yazılar şöyledir (Res.10).

1. Haza'l-cisr sa (hibül hayrat)
2. Şahzade Ahmet Bey bin Alaüddevl
3. Zulkadiri es sasani zilhicce 1163

Türkçesi: *Bu köprü Sasaniler nesli Zulka-diroğullarından Alaüddeule oğlu Şahzade Ahmet Bey 1163 yılının onikinci ayı.*

Sivas Müzesi kayıtlarında "Şahruh Köprüsü tamirat kitabesi" olarak geçen bu kitabenin birçok yeri kırık olduğu için daha fazla okunamamaktadır. Fakat bu kitabede adı geçen Şahzade Ahmet Bey, Şahruh Bey ile birlikte H. 915 yılında öldürülmüştür. Yani burada belirtilen isim veya tarihte bir hata vardır.

Burada adı geçen Şahzade Ahmet Bey, Şahruh Bey'in torunu olması gerekir. Çünkü bu tarihte Mehmet Han'ın oğlu Ahmet yaşamaktadır.

Şahruh Bey'in 897 (1492) tarihli ve 594 numaralı vakfiyesinde de bahsettiği Çandır köyündeki mescid'in 1157 (1744-1745) yılında Şahruh Bey oğlu Mehmet Han oğlu Ahmet Bey tarafından onarıldığına dair bir tamir kitabesi bulunmaktadır.¹⁴

Sonuç olarak Şahzade Ahmet Bey 1163 (1750) yılında Şahruh Köprüsünün ikinci onarımını yaptırmıştır.

Köprü, 1910 ve 1935 yıllarında korkulukları tamamlanarak yeni bir görünüm kazanmıştır. Köprü üzerinde 1935 tarihi işlenmiş bir taş vardır. Daha sonra 1957 yılında Karayolları Genel Müdürlüğü tarafından onarılmıştır.

Şahruh Köprüsünün 14.3.1980 tarih ve 11789 sayılı ve 3.2.1981 tarih ve 17240 sayılı Resmi Gazeteler'de ki tescillerinde; "Şahruk Sivas, Gemerek-Çayıralan yolu Kızılırmak Suyu üzerinde, 6 açıklı Osmanlı devri yapısı." kaydı vardır. Görüldüğü gibi tesciller de yanlış bilgilerle yapılmıştır.

1982 yılında Sarıoğlan İlçesi'nin içme suyunu götürmek amacıyla köprü'nün ortasından kanal açılarak, büyük borular döşenmiştir. Yapılan bu tahribatı önleyemeyen Karaözü Belediyesi ise 1992 yılında "yanlış yanılışla düzelterek (!)" Kızılırmak'ın karşı yakasındaki mahalleye içme suyunu geçirmek amacıyla köprüyü yeniden kazarak ikinci boru hattını döşemiştir.

KALE, ŞEYH İBRAHİM ZAVİYESİ VE CAMİİ

Kasabanın kuzey-batı yamacında tümülüs (yığma mezar) izlenimi veren bir tepe vardır. Bu tepenin yaklaşık olarak çapı 60 metre, yüksekliği ise 20 metredir. Çevresinde muhtemelen kale olabilecek yapı izleri mevcuttur (Res.6,11,12). Yer yer kırılmış sütun parçaları, düzgün kesme taşlar, bu alanın eski bir yerleşim alanı olduğunu doğrulamaktadır. Düzgün yapı taşlarının Şahruh Köprüsünde kullanılması, Kale'nin daha eski bir yapı olduğunu ve Kale'nin yıkılmasıyla bu taşların Köprü yapımında kullanıldığını düşündürmektedir.

Kale'de ve "Maşat" (müslüman olmayanlara ait mezar, mezar yeri) adı verilen bölgede yapılacak survey ve bilimsel kazı çalışmalarının arkeoloji alanına önemli bilgiler vereceği kuşkusuzdur.

1992 yılı ilkbaharında ağaçlandırma çalışmaları sırasında, tepenin güney yamacının hemen altında Selçuklu öncesi dönemine ait olduğu düşünülen, fakat dönemi kesin olarak belirlenemeyen büyük birkaç adet erzak küpü açığa çıkmıştır (Res.13,14).

Bugün ise bu küpler dikkatsiz ellerde kırılmış ve sadece parçaları kalmıştır. Kale yapısı üzerinde bugüne dek ciddi bir araştırma yapılmadığından dolayı tarihi geçmişi tam olarak bilinmemektedir. Yapı olarak, Kale üstündeki tümülüs görüntüsü Karaözü ve çevresinde belli tepelerde de varlığını göstermektedir.

Kaleden başka, Şahruh Bey tarafından 897/1492 yılında yazılan vakfiyelerden Karaözü'nde bir zaviye ve cami olduğu anlaşılmaktadır. 594 sayılı vakfiyenin 206. sayfa ve 150. sıra numarasında bulunan 9. bölüm tamamen Karaözü ile ilgilidir. Bu bölümde Karaözü'nün sınırları tarif edilerek, tamamının vakfedildiği yazılmıştır. Burada; "... vakfın hasılatından evvela köprü'nün tamirine sarfedilmesini ve rekabenin (vakfın gelirinden vakfın aslına ilave edilenin) tamirinden sonra kalanı da mütevellinin (vakfın idare heyetinin) tasarlamasını ve caminin ve zaviyenin hademesinin tayini mütevellî marifetiyle olup bunların işlerinin mütevellîye müfavez (havale olunmuş) bulunmasını şart eyledi." yazılmıştır. Vakfiyenin devamında Köprü, Zaviye ve Camiin tamamen harap olması durumunda vakfın ne olacağı yazılmıştır.

Ayrıca 594 sayılı vakfiyenin 207. sayfa ve 151. sıra numarasında; Livaoğulları Mezrası, Ağçekışla ve Karaözü köyünün tamamındaki müslüman olmayanlardan alınan vergilerin yarısının Şahruh Köprüsü'nün giderlerine, diğer yarısının ise karaözü'nde bulunan Zaviye'ye gelip gidenlere harcanacağı belirtilmektedir.

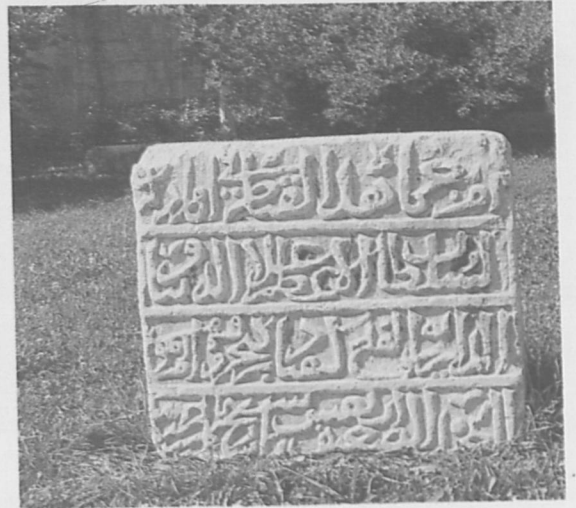
Bu vakfiyelerden adı geçen köylerde müslüman olanlar kadar müslüman olmayanların da yaşadıkları anlaşılmaktadır.

Res. 1:
Karaözü'nün
bugünkü
Kale'den
görünümünden
bir kesit.

Res. 2: Ertokuş Köprüsü'nün kalıntıları.

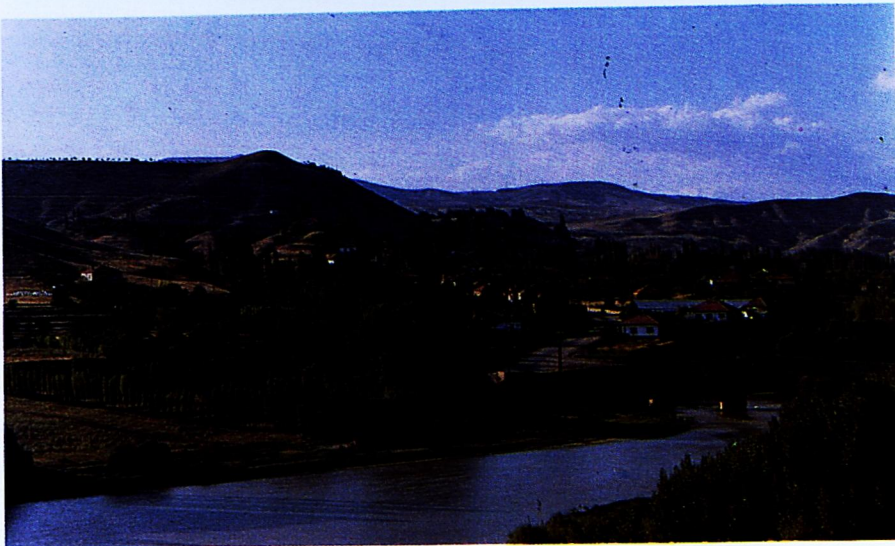
Res. 3:
Ertokuş Köprüsü
yapım kitabesi
(Sivas Müzesi).

Res. 4:
Eski Köprü
(Ertokuş) ve
Yeni Köprü
(Şahruh) nün
bir arada
görüntüsü.

Res. 5:
Şahruh
Köprüsü'nün
güney tarafından
görünümü.

Res. 6:
Şahruh
Köprüsü'nün
güneydoğu
tarafından
görünümü.
Arka planda
kale
görülmemtedir.

Res. 7:
Şahruh
Köprüsü'nün
kuzeydoğu
cephesinden
görünümü.

Res. 9: Şahruh Köprüsü birinci onarım kitabesi (Mehmet Han).

Res. 8: Şahruh Köprüsü'nde aslan kabartma kompozisyon ve aslanbaşı amblemi.

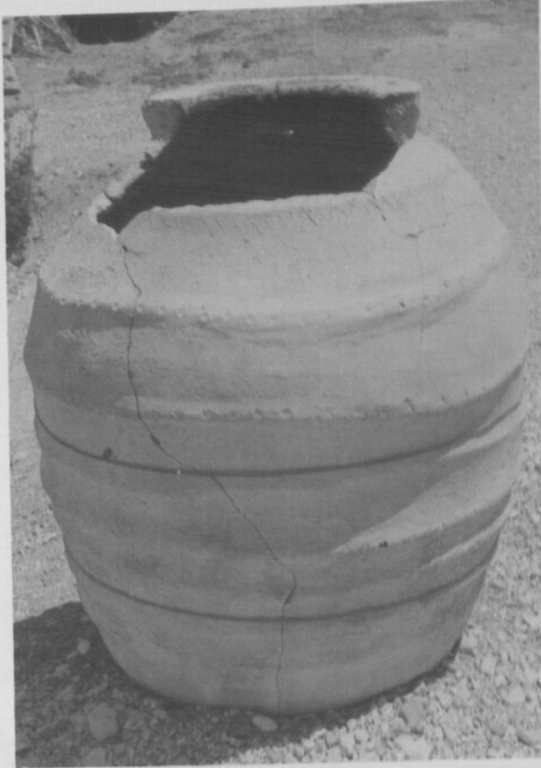
Res. 11:
Karaözü Kasabası
ve
arka planda
kale.

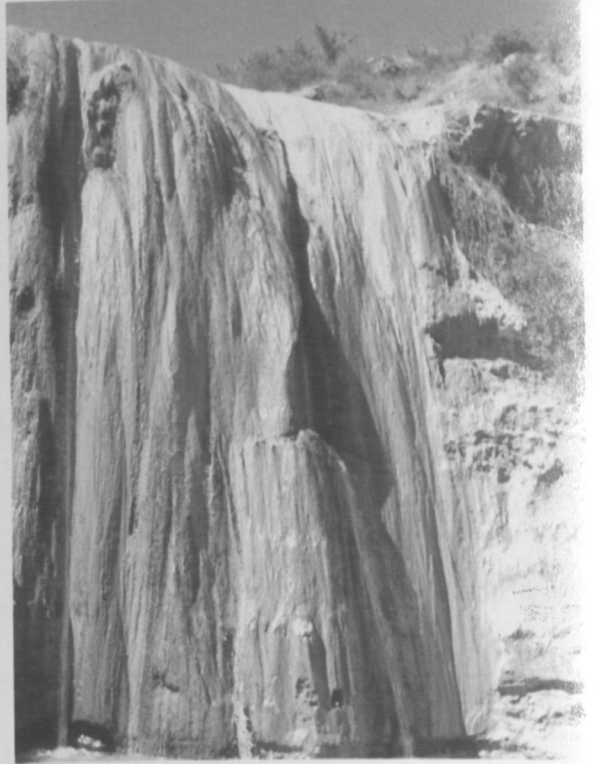

Res. 12:
Kızılırmak Havzası,
Şahruh Köprüsü,
Karaözü Kasabası
ve
Kale.

Res. 13: Kale'de bulunan Selçuklu dönemi öncesine ait erzak küpü.

Res. 15: Karaözü Şelalesi

Res. 14:
Kale'de bulunan
küp parçaları.

Bir kaynakta;¹⁴ Şahruh Bey'in Karaözü köyü, Bucak Avşarı Kışlası ve Bayır Deresi'nin gelirlerini Karaözü'nde bulunan Şeyh İbrahim Zaviyesi ile Şahruh Köprüsü'nün Tamirine tahsis ettiği belirtilmektedir.

Bir başka kaynakta ise:¹⁵ "Karaözü köyü Zaviyesi: Karaözü bugün Sivas'ın Gemerek ilçesine bağlı bir köydür. (Kitabın yazıldığı tarihte Karaözü Kayseri'nin Sarioğlan İlçesine bağlı bir kasabadır) Zaviye'yi Şeyh İbrahim için Şahruh Bey tesis etmiş ve Karaözü Köyü ile Anbarlu ve Ağça Kışla mezraları gelirlerinin yarısını bu Za-

viye'ye tahsis etmiştir. ...Zaviye 897 (1492) tarihinde inşa edilmiş olmalı." denilmektedir.

Kale, zaviye ve cami yapıları bugüne kadar tam olarak araştırılmamıştır. Sadece belli kaynaklardan zaviye ve caminin varlığı bilinmektedir. 302 numaralı Bozok Tahrir Defterinden yapılan bir alıntıda¹⁴, Zaviye'nin Kızılırmak kenarında bulunan Karı Deresi adı verilen yerde olduğu belirtilmektedir.

14. Sümer Faruk, "Bozok Tarihine Dair Araştırmalar I", Cumhuriyetin 50. Yılı Anma Kitabı, s.309-342.

15. Yınanç, Refet, age., s.138.

Res. 10: Şahruh Köprüsü ikinci onarım kitabesi (Şahzade Ahmet Bey).

KONYA'DA KARATAY MEDRESESİ PORTALI

Dr.Mehmet ÖNDER

Onbirinci Yüzyılın ikinci yarısında, Büyük Selçukluların Anadolu'ya yönelttikleri sürekli akınlar, 1071 yılında Malazgirt Zaferi ile kesin bir sonuca ulaşmış, bu tarihten sonra kurulan Anadolu Selçuklu Devleti, Konya'yı başkent yaparak, yeni bir Türk ve İslam medeniyetinin temellerini atmaya, Anadolu'yu yeniden imar etmeye başlamışlardı. Selçuklu sultanları, bir yandan Anadolu fetihlerini tamamlamak, Asya ortalarında oba oba Anadolu'ya göç eden Türk boylarını yerleştirmek gayretinde iken, bir yandan da Anadolu üzerinden Kudüs'e yönelen Haçlı Ordularına karşı çetin bir direnme gücü oluşturuyorlardı. Onikinci Yüzyıl, Anadolu Selçukluları için hemen hemen bu mücadelelerle geçti. Ama Onüçüncü Yüzyıl, devletin kendine geldiği, imâr faaliyetlerinin bilinçli olarak başlatıldığı, Anadolu'ya ekilen kültür tohumlarının filizlenerek meyvelerini verdiği parlak bir devir oldu.

Başta, Başkent Konya olmak üzere Anadolu şehirleri cami, medrese, türbe, köşk, kervansaray, han, hamam, hanıkah gibi mimari eserlerle süsleniyordu. Çoğu Ortaasya'dan gelen yetenekli Türk mimarları, sanatkarları, yerli mimari ve sanattan da esinlenerek Anadolu'ya özgü bir Anadolu Selçuklu mimarisini yaratmakta başarılı olmuşlardı. Mimari yapılar Selçuklu taş ve çini işçiliğinin göz alıcı, dinlendirici üslubu içinde süsleniyor, anıt

eserler yapılıyordu. Bu anıt yapılardan biri de Konya'da Karatay Medresesi idi.

Karatay Medresesi, 1251 yılında Anadolu Selçuklu devletinin tanınmış güçlü emirlerinden Celaleddin Karatay tarafından yaptırılmıştı. Sultan Alaaddin Keykubad I.'ın gözü pek, yiğit bir komutanı olan Emir Celaleddin Karatay, daha sonra küçük yaşta tahta oturan Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev II.in saltanat naibi olmuş, kırk yıl devlet hizmetinde bulunmuş, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde hanlar, kenvansaraylar, medreseler yaptırmıştı. 1254 yılında Kayseri'de ölmüş, cenazesi Konya'ya getirilerek yaptırdığı Karatay Medresesi'nin bitişiğindeki Türbesine defnedilmişti. Karatay Medresesi, Selçukluların, üzeri geniş ve yüksek bir kubbe ile örtülü kapalı medreseleri örneğinde yapılmış, kendi bilim dalında uzmanlar yetiştiren ileri düzeyde bir irfan ocağı, fıkıh (hukuk) fakültesidir. Öteki Selçuklu Medreselerinde olduğu gibi, doğu yönünde bir anıt gibi yükselen Taç Kapısı (Portal) vardır. Taç kapısı, gök ve beyaz mermerlerden yapılmış, yüzeyi mermerlerin renk verdiği kaytan örgüsü bordürler, geometrik geçmeler, kafesli yarım küre ve stalaktit dolgularla süslenmiştir. Kapının üst alınlığında yerleştirilen Selçuklu sülüsü ile tek satır Arapça kitabe şöyledir:

قال الله تعالى انه لا يضيع اجر المحسنين ، امر بهذا العمارة المباركة في ايام دولت السلطان
الاعظم ظل الله في العالم علاء الدنيا والدين ابو الفتح كيقاوس بن كنجرد بن كيقاوس بن السلطان
الشهيد كنجرد بن قباچ ارسله قره طاي بن عبد الله في شهر سنه ثمان واربعمائة وستماية غفر الله له امره .

Türkçesi: (Yüce Tanrı, iyilik edenlerin mükafaatı muhakkak zayi olmaz, buyurmuştur (Kur'an, Tövbe sûresi, âyet 121). Bu mübarek imareti (Medreseyi), ulu Sultan, dünyada Tanrı'nın gölgesi, din ve dünyanın yücesi fetihler babası, Kılıç Arslan oğlu, Mes'ud oğlu Kılıç Arslan oğlu, şehid Sultan Keyhüsrev oğlu, Keykubad oğlu, Keykavus'un hüküm sürdüğü günlerde, 649 yılı aylarında Abdullah oğlu Karatay yaptırdı. Tanrı onu ve imar eden yarlı yağsın. Görüldüğü gibi, kmitabede, Selçuklu Sultanı birinci Kılıç Arslan'dan itibaren ikinci İzzeddin Keykavus'a kadar sultanların bir şeceresi verilmekte, medreseyi yaptıran Emir Celaledin Karatay'ın adı, sadece (Abdullah oğlu Karatay) olarak geçmektedir. Bunu, tüm varlığını hayır eserlerine adanmış bir insanın devlete olan bağlılığı ve saygınlığı olarak yorumlamak lazımdır. Kitabede Keykavus II'un unvanı (İzzeddin) değil, (Alaaddin) olarak yazılmıştır. Bunun sonradan yazılarak buraya yerleştirildiği sanılmaktadır. (Bk.M.Ferid Uğur-M.Mes'ud Koman. Selçuklu Büyüklerinden Celaledin Karatay ve Kardeşlerinin Hayat ve Eserleri, s:46, Konuya 1946). Doğrusu (İzzeddin) olacaktır.

Taç kapı kemeri ayaklarının hemen altındaki sağlı-sollu dikdörtgen yüzeyler yine sülüsle Kur'an-ı Kerim'in Nemel sûresinden alınan bir ayet (âyet 19) yazılmış, bu iki yazı panosu altta, yine sağlı-sollu kabartma geometrik desenli iki panoya oturtulmuştur.

Sağdaki panoda:

ربا وزعنا ان اشكر نعمتك التي انعمت على وعلى والدي وان اعلم

Türkçesi: (Ya rab! Bana, ana ve babama inayet ve ihsan buyurduğun nimete şükretmeyi ve hoşnut olacağın güzel iş yapmayı ihsan et) anlamındadır.

Soldaki panoda âyetin devamı yazılıdır.

صالحا ترضاه وادخلين في عبادك الصالحين

Türkçesi: (Ya rab! Beni de rahmetinde lutfunla, salim kulların arasına koy) anlamındadır.

Taç Kapı kemerinin altında dikdörtgen şeklinde asıl giriş kapısı bulunmaktadır. Giriş kapısının sağ ve sol bordürleri ile üst alınlığı üzerindeki şerit yaprak biçiminde yazı dolgularla süslenmiştir. Yapraklar üzerinde seçme Hadis'ler yazılıdır. Hadisler bazen tek yaprağa, eğer uzunsa iki yaprak üzerine kabartma olarak işlenmiştir. Sağ şerit üzerindeki 13 yaprakta 11 hadis okunmaktadır. Bu hadisler ve anlamları şöyledir:

1)

الاعمال بالنيات

El-amalü binniyat

Anlamı:(İşler niyetle yapılır).

2)

والمحالس بالامانات

Vel-mecalis-ü bil'emanet.

Anlamı:(Meclislerde emniyet olmalıdır.)

3)

المستشار مؤمن

El-müsteşarü-mü'temen

Anlamı: (Kendisine danışılan kişinin güvenilir olması lazımdır).

4)

العدة عظة

El-üddetü ıza

Anlamı: (Savaşa hazırlık, savaşa engel dir).

5)

العدة دن

El-idetü deyn

Anlamı: Vaadetmek, borçlanmak demektir).

6)

الحرب خدعة

El-harbü hud'a

Anlamı:(Savaş, aldatmadır hiledir).

7)

الندم توبة

El nedm-ü-tevbe

Anlamı: (Pişman olmak tövbe etmek demektir).

8)

الجماعة رحمة

El-cemaat-ü rahme

Anlamı:(toplanneda rahmet vardır).

9)

الفرقة عذاب

El-firkat-ü azab

Anlamı:(Ayrılık azaptır).

10)

الامانة غنى

El-emanet-ü-gına

Anlamı:(Güvenilir olmak zenginliktir).

11)

الدين النصيحة

Eddin-ün-nasiha

Anlamı:(Din nasihattir).

Portalın üst alınışındaki 17 yaprak üzerinde şu hadisler yazılıdır:

12) الحساب المال

El-hesab'ül-mal.

Anlamı: (Mal, aynı zamanda soyluluktur).

13) الكرم التقوى

El-kerem-üt-takva

Anlamı: (Lütuf, dinin bir parçasıdır).

14) السلام قبل الكلام

Es-selam-ü kablel-kelam

Anlamı: (Selam, sözden öncedir).

15) السؤال نصف العلم

Es-sual-ü nisf'ül-ilim.

Anlamı: (Sormak, bilimin yarısıdır).

16) الدعاء هو العبادة

Ed-dua-ü hüv-el ibade.

Anlamı: (Dua, en güzel ibadettir).

17) الدين شين الدين

Ed-deyn-ü şeyn'üd-din

Anlamı: (Borç, dinin arı ve lekesidir).

18) التدبير نصف العيش

El-tedbir-ü nisf'ü-ayş.

Anlamı: (Tedbir, geçimin yarısıdır).

Portalde üst sol köşesindeki Hadisler:

19) التودد نصف العقل

El-teveddüd-ü nisf'ül-akl.

Anlamı: (Dostluk göstermek aklın yarısıdır).

20) الهم نصف الهرم

El-hemmü nisf'ül herem

Anlamı: (Keder, ihtiyarlığın yarısıdır).

21) الخير عادة

El hayr-ü ade

Anlamı: (Aslolan hayır yapmaktadır).

22) الشر لاجبة

Eş-şer-ü lecece

Anlamı: (Kötülükte inat şerdir).

23) السماح رباح

Es-semah-u-rebbah

Anlamı: (Cömert olan kazançlıdır).

24) العسر شوم

El-asr-ü şüm

Anlamı: (Solak kimse uğursuzdur).

25) الحزم سؤ الظن

El-hazm'ü sü'izzan

Anlamı: (İyi niyetli, fakat ihtiyatlı olunuz).

26) الولد بمحلة مجبنة

El-veled-ü mebhale-ü mecbene

Anlamı: (Evlad, pintilik ve korkaklığa vesiledir).

27) البذام الجفاء

El-bizam'ül-cefa

Anlamı: (Ağız kokusu cefadır).

28) القرآن هو الدواء

El-Kur'an hüvedeva

Anlamı: (Kur'an devadır).

Portal üzerindeki Selçuklu sülüsü ile yazılmış 28 seçme hadis, aynı zamanda Medrese'de, birçok Selçuklu medreselerinde olduğu gibi Hadis ilminin de okutulduğunu göstermektedir. Nitekim, Karatay Medresesi'nin bir kaç yüz metre güney-batısında yer olan aynı dönemin eseri Dar'ül-Hadis (İnceminare Medresesi)de bunun bir örneğidir.

Konya Karatay Medresesi portali.

DİVÂN-I HÜMÂYÛN
BEĞLİKÇİ KALEMİ'NİN GÖREVLERİ
VE
İŞLEYİŞİ HAKKINDA
ÖNEMLİ BİR BELGE
(1211/1797)

Doç.Dr.Atilla ÇETİN

Üç kıt'a üzerinde yayılmış, geniş Osmanlı ülkelerinin idaresi, merkez İstanbul'dan güçlü bir bürokratik sistemle sağlanırdı. Devlet işleri önceleri Topkapı Sarayı'ndaki Divân-ı Hümâyûn'da yürütülürdü. Divân-ı Hümâyûn, Osmanlı devletinin kabinesi mahiyetindeydi. XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren, Bâbiâli veya Paşakapısı önem kazanınca, orada büyük imparatorluğun idarî işlemleri titizlikle yönetilirdi. Osmanlı bürokrasisinde mazbûtiyet, ciddiyet, eski teâmül, usûl ve nizamla kesin riâyet, hukuka saygı, şer'îate bağlılık, istihdam edilen memurların devlet ve dinine bağlı, dürüst, sır saklayan ve namuslu kimseler olmalarına dikkat gibi özellikler ciddiyetle takip edilirdi.

Divân-ı Hümâyûn'da devletin önemli siyasi, idarî, askerî, şer'î ve malî işleri görüşülür, şikâyet ve davalara bakılır ve sonuçlandırılırdı. Divân-ı Hümâyûn'un, Divân, Rûûs, Tahvil adlarıyla anılan kalemleri vardı. Divân Kalemî, Divân-ı Hümâyûn'da görüşülen ve bir karara bağlanan konunun evrakını, gereken yerlere gönderir, Divân sicillerini tutardı. Devletin en mahrem yazışmaları buradan yapılırdı. Âmirine "Beğlikçi" denirdi. Bir adı da, Beğlikçi veya Beğlik Kalemî idi. Beğlikçi, Reisül-küttâb'dan sonra Divân-ı Hümâyûn kalemlerinin en büyük âmiriydi. Onun yardımcısı "Beğlikçi Kesedarı" idi. "Kanuncu", "İlâmcı", "Mümeyyiz" daha sonra gelen görevlilerdi. Kanuncu, mevcut devlet kanun ve nizamlarının koruyucusuydu. İlâmcı, mukteza tezkerelemleri yazardı. Mümeyyiz, kâtiplerin yazdıkları yazıları düzeltirdi. "Serdefterci", mevcut defterleri muhafaza ederdi. İstenen defteri getiren "Defterci" denen yardımcısı vardı. Mühim ve gizli ferman ve emirlerin yazılması, kayıtlarının tutulması işine "Mühimmenüvis" bakardı. Bunlar bilgili, dirayetli, ketûm, sır saklayan, namuslu, tecrübeli görevlilerden seçilirdi. Bütün gizli yazışmalar bunların elinden çıkardı. Daha mahrem şeyleri ise, bizzat Beğlikçi yazardı. Bütün devlet sırları bu ka-

lemde olduğundan, Beğlikçi Kalemînde çalışan kâtipler, çok titiz ve dikkatli seçilirdi. Çoğu kez, burada çalışan kâtiplerin çocukları veya paşa ve beyzâdeler küçük yaşta kaleme alınarak eğitilirdi. Divân-ı Hümâyûn veya Beğlikçi kalemînde, ferman ve beratlar yazılırdı. Yabancı devletlere ve azınlıklara ait konuların hukuka ve anlaşmalara uygunluk durumları bu kalemde araştırılırdı. Her türlü andlaşmalar, kanun, nizam ve talimatnâmeler burada saklanırdı. Bu bakımdan, "Mukteza kayıtları", yani Divân-ı Hümâyûn'dan çıkacak bir kararın, devlet kanunlarına ve ahid-nâmelere göre, nasıl dolması gerektiği hususunda görüşü bildirilen kayıtlar bu kalemde tutulurdu.¹

III. Selim'in Bâbiâli Kalemlerindeki İslahâtı

XVIII. yüzyılın son yıllarında yenilikçi Osmanlı Padişahı III. Selim, bir dizi reformlar gerçekleştirdi. 1797 yılında, Bâbiâli kalemlerinde bazı aksaklıklar ve geçeklikler hüküm sürdüğünü, özellikle devlet sırlarının korunmasında, eski Bâbiâli geleneklerine riayet edilmediğini öğrenerek, gereken önlemlerin alınması hususunda Sadrazam İzzet Mehmed Paşayı uyardı. III. Selim şöyle demektedir:

"Ketm ve ihfâ-yı esrâr-ı Devlet-i aliyyeye ihtimâm ve dikkat ecueb ve elzem ve bir vakitden berû bazı esbâba binâen serâir tahririne mahsûs aklâmın şirâze-i nizâm

1. İ.H.Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı**, Ankara 1948, bk. indeks; Midhat Seretoğlu, **Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi**, İstanbul 1958, s. 40-41; M.Z. Pakalın, **Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, İstanbul 1971, I, s.221; Prof.Dr.Yusuf Halaçoğlu, **XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı**, Ankara 1991, s.20; Atilla Çetin, "Osmanlı Devletinin sırlarını koruyan daire: Divân-ı Hümâyûn Kalemî ve Önemi", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, nr. 67 (Temmuz 1992), s.18-23.

ve intizâmları muhtel olmağla.. müceddeden taht-ı râbîta ve nizâma idhalleri ehemm olduğundan.."

Gurre-i Şa'bân 1211/30 Ocak 1797 tarihli, III. Selim'in bu emri üzerine, Sadrazam; Mektupçu, Âmedçi ve Beğlikçi Efendileri yanına çağırarak, her kalemin hülefâ ve kâtiplerinin durumunu, istihdam şekillerini, kalemin rabîta ve nizâmının tekrar tesisi hususunda görüşlerini birer takrîrle kendisine bildirmelerini istemiştir. Kalemlerin yeniden nizâm altına alınmaları için bir nizâm-nâme hazırlanmış ve Padişahın tasdikinden geçerek bir hatt-ı hümâyûn şekline konulmuştur. Bu emir kalem defterlerine kayd olunarak, bundan sonra esas ittihaz olunması sağlanmıştır. Hatt-ı hümâyûnün kayıt tarihi, gurre-i Şa'bân 1211'dir.² Nizâm-nâme şartlarına aykırı hareket edilmeyecekti. Aykırı hareket edenler cezalandırılacaktı. Böylece, III. Selim bu hatt-ı hümâyûnu ile Bâbiâli kalemlerin görev ve işleyişlerini bir disiplin altına almış ve önemli bir bürokratik ıslahatı gerçekleştirmiş oldu. Bu ıslahatın gerçekleşmesinde devrin sadrazamı İzzet Mehmed Paşa'nın gayretleri vuku buldu.

Aşağıda tam metnini yayınlayacağımız bu hatt-ı hümâyûnda birçok önemli konular bulunmaktadır. Belgemiz, Divân-ı Hümâyûn, Ruûs ve Tahvil (Kise) Kalemlerinin eskiden beri süregelen görevleri, yazışma usulleri, normal işleyen bürokratik teâmül, zamanla zaafa uğrayan yönler, kalemlerde çalışan personel ve nitelikleri, zaman içinde bozulan ve aksayan yönler ve 1797 yılındaki durum hususlarında önemli veriler sunmaktadır. Personelin çalışma mekânı ve adedi rakamlarla belirtilmektedir. Zaman zaman geçmişe atıf yapıldığından, Bâbiâli kalemlerinin daha önceki yüzyıllarda çalışmaları hakkında bazı ipuçları elde etmek mümkün olmaktadır. Kalemlerde çalıştırılan personelin nasıl alındığı, eğitildiği, sosyal seviyeleri, özellikleri, değerleri açıkça bildirilmektedir. Sağlam ve güzel işleyen bir bürokratik sistemin hangi nedenlerle zaafa uğradığı ortaya konmaktadır. Aksaklıkları düzeltmek için alınacak önlemler kesin çizgilerle gösterilmiştir. Bu ferman sayesinde, 1797 yılında, Bâbiâli'nin en önemli kalemi Divân-ı Hümâyûn'un ve diğerlerinin durumunu ayrıntılarıyla anlamak kolaylaşmaktadır. Divân-ı Hümâyûn Kaleminin görevleri ve işleyişi pek açık şekilde belirtilmiştir. Diğer iki kalem hakkında da oldukça önemli bilgiler verilmiştir. Bu belge sayesinde ve bize sunduğu bilgiler ışığında, Divân-ı Hümâyûn Kalemi'nin, Osmanlı merkez bürokrasinin çok mühim işlerini gören ve seçkin bürokratların çalıştırıldığı, Devlet sırlarının titizlikle korunduğu ve yazışmalarının yapıldığı bir daire olduğunu kesinlikle söyleyebiliriz.

Bu önemli belgeyi tam metin halinde sunuyoruz.

*"sûret-i hatt-ı hümâyûn
Benim Vezirim*

Takrîr mûcibince tanzîm eyliyesin taraf

*ve ta'alluk-ı mürâ'ât olunmayub erbâb-ı isti'dâd terbiye olunarak adam erişdürülsün
sûret-i takrîr-i âli*

Şevketlü kerametlü mehâbetlü kudretlü veliyy-i ni' metim efendim Pâdişâhım

Divân-ı hümâyûn kaleminde esrâra dâir tahrîr olunan evâmîr-i şerîfe ketm olunmadığı beyânıyla serâir-i Devlet-i aliyyelerinin aklâmında ketmine ihtimâm ve dikkat olunması tenbihâtını şâmil bundan akdemce hutût-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn-ı şâhâneleri şeref-bahş-ı sahife-sudûr olup fi nefsi'l-emr ketm ve ihfâ-yı esrâr-ı Devlet-i 'aliyyeye ihtimâm ve dikkat ecveb ve elzem ve bir vakitten berü ba'zı esbâba binâen serâir tahrîrine mahsûs aklâmın şîrâze-i nizâm ve intizâmları muhtel olmağla o misillü aklâm kecube ve hülefâsının hocaları makâmında olan zâbitleri ma'rifetiyle müceddeden taht-ı râbîta ve nizâma idhalleri ehemm olduğundan mektûbî-i çâkerî ve beğlikçi ve âmedi efendiler mahsûsen nezd-i çâkerâneme celb ve herbiri taht-ı idârelerinde olan kalemin hülefâ ve ketebesini tenkîh ve sûret-i istihdâm ve keyfiyet-i râbîta ve nizâmalarını mülâhaza ve iktizâ-yı nizâmını takrîrleriyle tafsilâen ihbâr ve inhâ eylemeleri 'alâ-vechi't-te'kid çâkerânemden kendülerine tenbih olunmuş olduğundan mûmâileyhim kulları zîr-i idârelerinde olan aklâmın bil'-mülâhaza hülefâ ve ketebesinin şurût-ı kaviyye ile nizâmât-ı lâzîmelerini muhtevî başka başka takrîrler takdîm etmeleriyle manzûr-ı şâhâneleri buyurulmak için takârîr-i mezkûre ma'rûz-ı huzûr-ı Pâdişâhâneleri kılındı. Takârîr-i sâlifetü'z-zikrde münderic şerâit ve revâbit ve zevâbit ile aklâm-ı selâse-i mezkûrenin müceddeden taht-ı nizâma idhalleri muvâfık-ı irâde-i kerâmet ifâde-i şâhâneleri buyurulduğu sûretde nizâmât-ı mezkûreyi hâvî lâzîmü's-sudûr fermânlar ısdâr ve mazmûnları ilâ-mâşâallahu te'âlâ düstûrül-'amel tutularak bir vakitte hilâfı hareket vukû'a gelmemesi için kalemlere kayd ve 'ale'd-devâm verâsı taharrî olunarak şerâit-i nizâmât-ı merkûmeye ri'ayet ve mugâyiri harekete cür'et ve ba'dezin hülefâ ve ketebeden ifşâ-yı sırâ cesâret edenlerin lede't-tahkîk icrâ-yı te'diblerine müsâra'at olunacağı ma'lûm-ı hümâyûnları buyuruldukda her hâlde fermân şevketlü kerametlü mehâbetlü kudretlü veliyy-i ni'metim efendim Pâdişâhım hazretlerindir

Kayd-ı târih fi gurre-i Ş(abân) sene 1211(1797).

(Üstte yatık yazı): Beğlikçi-i divân-ı hümâyûn efendi

Divân-ı hümâyûn kaleminin nizâmına dâir kalem alinan işbu lâyiha takrîrimizle Rikâb-ı hazret-i cihândârîye arz olundukda *mûcibince nizâm verilüb taraf ve ta'alluk-ı mürâ'ât olunmayub erbâb-ı isti'dâd terbiye olunarak adam erişdi-*

2. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi**, Ankara 1992, s.305. Bu Rehberdeki "30 Ocak 1792 (1 Şubat 1211)" tarihi yanlış olup, doğrusu 30 Ocak 1797/1 Şa'bân 1211'dir.

rûlsün' mazmûnunda takrîrimiz bâlâsına mübârek hatt-ı hümâyûn-ı şevket makrûn sâdir olub tarafında mühimme-nüvis ketebe için başkaca mahal tahsîs olunacak olmağla işbu lâyiha mazmûnu bi-'ibâretihâ ilâ-maşâllahu te'âlâ düstürü'l-'amel tutularak şerâiti icrâ olunmak için kaleme ba'de'l-kayd lâyihayı odanızda hıfz ve mücibince 'amel ve hareket ve mühimme-nüvis ketebe vesâire lâzım gelen vesâyâyı tefhîm ve tenbîh ve sâir müteferri'ât-ı nizâmdan olan mevâddın iktizâsına göre râbitalarını istihâle müsâra'at ve hilâfını tecvîzden mübâ'adet eyliyesiz deyü fi gurre-i (Ş(a'bân) sene 1211.

Divân-ı hümâyûn kalemi öteden berû Saltanat-ı seniyyenin mahzen-i esrârı kadîm bir kalem olub Devlet-i 'aliyye-i dâimü'l-karârın ibtidâ Avrupa devletleriyle müsâlahası mün'akid olduğu târihlerden ilâ-yevminâ-hâza derdest olan atik ve cedid 'ahid-nâmelerin cümlesi kalem-i merkûmda mahfûz ve Dersâ'âdetde mükim düvel-i nasârâ elçilerinin küll-i yevm vukû'yâfte olan devletleri mesâlihi ve umûr-ı ticâret ve mevâdd-ı sâirelerinin bermuktezâ-yı 'uhûd ve şurût rüyet ve temşiyeti için iktizâ eden berevât ve evâmîr-i şerîfenin tahrîri dahi kelim-i merkûma merbût ve rüyet-i umûr-ı müstemân beher-hâl elçilerin ma'iyetlerinde istihdâm edegeldikleri tercümânân bir taraftan kalem odasına lâ-yenkati âmed-şüdlere mütevakıf olduğu ve bundan başka Memâlik-i şâhânedede vâki' eyâlât ve elviye mutasarrıfları ve kılâ-i hâkâniye muhafızları zuzerâ-yı 'izâm ve mirmirân-ı kirâm vesâirlerin sefer ve hazarda 'azl ve nasb ve tebdilleri vukû'unda muktezâ-yı vak ü hâle göre kendülere tenbîh ve ifâdesi lâzım gelen tedâbir-i harbiyye ve umûr-ı mülkiyye vesâir icrâsı matlûb olan husûsât-ı mühimmenin ve Memâlik-i Anadolu ve Rumelide vukû' bulan de'âvi-i şer'iyye ve mevâdd-ı kânûniyye ve umûr-ı irâdiyenin rüyet ve tesviyeleri zımında lâzımû's-sudûr olan evâmîr-i 'aliyyenin cümlesi divân-ı hümâyûn kaleminde tahrir olunageldiği muhtâc-ı kayd ve beyân olmayub kaldı ki umûr-ı mühimmenin serâire dâir olanları ile sâir iktizâ eden evâmîr-i 'aliyye ve tahrîrâtın tanzîmi Makâm-ı riyâsetden Beğlikçi-i divân-ı hümâyûn bulunanlara lede'l-ihâle anlar dahi gündüzlerde beğlikçi odasında ve gicelerde kendü hânelerinde kaleme alub yazılacak evâmîrin müsveddesi makâmında olan kalem buyruldusunu ibtidâ Reisülkütâb bulunan zevât-ı kirâma irâ'et ve ol-vechle tahrîri istisvâb olunduğu sûrette kalem buyruldularının bâlâlarına pençe olunub Makâm-ı sadâret-i 'uzmâya dahi takdîm ile sahh-ı 'âlî keşide buyurulduktan sonra yazılacak evâmîr-i şerîfeden setr ve ihfâsı begâyet lâzım olan evâmîr ve mehâm-ı sâireyi mahfiyyen ve mestûren beğlikçiler bi'n-nefs tahrîr etmek ve ba'zen dahi pek umûr-ı mektûme ve mu'azzamadan olmadığına mebnî emin ve mu'temed ketebe tahrîr etdirmekte be's olmayan maddelerin derecesine ve iktizâsına göre mühimnünüs ketebebin ziyâde ketûm ve ehl-i 'ırz

ve mahfûzül-lisân ve kâffe-i etvârı bi't-tecrübe nümâyân olanlarından bir iki neferini kalemden Beğlikçilere mahsûs olan odaya götürüb anda tahrîr etdirmek öteden berû de'b-i kadîm ve mâ'adâ serâire dâir olmayan evâmîr ve tahrîrât sâir kalem odasına gönderilüb kisedârlar ma'rifet ve nezâretleriyle yazdırılmak tavr-ı müstedim idüğü ma'lûm olan hâlatdandır Hâl böyle iken kalemden ba'zen cemiyet ile onar onbeşer ve yirmişer ve iktizâsına göre dahi daha ziyâde ve noksan defâten tahrîri lâzım gelen evâmîr-i şerîfenin beherhâl cümlesi birden tahrîr olunmadıkça seri'ân hitâmı mümkün olamayacağına binâen ketebebin izinden müsta'id ve mütefennin bir neferi fermân müsveddesinin tasarruf olunacak mahallerine ve sûretlerine bakub her bir fermâna yazılacak tenbihâtı derk ve istihzâr ederek müsveddeyi kirâ'at ve yirmi otuz neferi dahi defâten evâmîrini tahrîre müsâra'at edegelmeleriyle bu makûlenin dahi kat'a hârice tecâvüz etmemesine eğerçi ikdâm ve dikkat derkârdır Ancak düvel-i nâsâra tercümânlarının ve mâ'adâ kapu çukadarları ve erbâb-ı mesâlihin yedlerinde olan 'arz ve 'arzuhal ve takrîrler vesâir kalemden rüyete müteferri' evrâk ve tahrîrât ile kuyûd ve şurût derkenârı ve maslahatlarına dâir evâmîr-i şerîfe tahrîri zımında bir taraftan vakitlü vaksiz Divân-ı hümâyûn kalemine vülûc ve hurûc etmekte olduklarına nazaran ve fi'l-asl kalemlerin işleri az olmak takrîbiyle umûr-ı mühimme tahrîr eden ketebebin mahalli başka, müstemânân defterleri isti'mâline memur olanlar ile maslahatluya dâir fermân yazan ketebebin mahalli başka olmayub mâ-takaddemden berû cümlesi kebîrce bir oda şeklinde olan kalemden mahlût olarak ikâmet edegelmis olduklarına binâen o misillü kalem odasında zarûri tahrîri lâzım gelen mevâdd her ne kadar umûr-ı mektûmeden olmasa dahi kaleme mesâlih-i mahsûsaları münâsebetiyle âmed-şüd eden bigânelerden ketmi vâcib olduğu zâhir ve hâricden tercümânân ve kapu çukadarları ve taşralı erbâb-ı mesâlih vesâir isticlâb-ı havâdis dâ'iyesinde olan eşâş-ı muhtelifenin bir vesile ile umûr-ı mühimme tahrîr olunan mahalle âmed-şüdlere bermuktezâ-yı vakt ü hâl bir vechle câiz olmayub bu hususun bir hüsn-i sûrete ifrâğı farz mertebesinde idüğü bedihî ve bâhir olmakdan naşi bu sûrette kalem-i merkûmun mühimme-nüvis ketebesine başkaca bir mahal tahsisıyla yanlarına ecnebi gidüb gelmemek ve müstemânân defâtiri isti'mâline memur olanlar ile erbâb-ı mesâlih kâğıdı yazan sâir küttâb ve şâkirdân dahi başka bir mahalde olmak ve fi-mâba'ad olur olmaz adamlara şâkirdlik nu'su i'tâsına müsâ'ade olunmamak üzere kalem odası iki sınıfa taksîm ve kalemin bir tarafı bölünüb müceddeden divar inşâsı ve kapu vaz'ıyla oldukça bir oda şekline konulmakla mı olur yoksa kalemin civarında müstakilen umûr-ı mühimme tahrîr eden ketebe için âhar bir münâsib oda mı tanzîm buyrulur hâsılı mühimme-nüvis ketebe müstakil bir oda tahsîs ve buna müteferri' sâir husûsât-ı muktezâye etrâfiyle taht-ı râbita ve nizâma idhâl ve

zamân-ı devletlerinde kalem-i merkûmurt ihyâsi esbâbı istihşâl olunduğu hâlde bir eser-i celil olacağında kat'ân istibâh olmadığı ve kalem-i mezbûr ile Bâb-ı 'âlîde olan aklâm-ı sâirenin nizâm ve râbitası husûsuna irâde-i 'aliyye-i âsafâneleri mâhir ve muhâfaza-i esrâra kemâliyle dikkati zâhir ve vaktiyle hidemât-ı 'aliyye ve mehâm-ı seniyyede istihdâma yarayacağı nâsiye-i hâlimden nümâyân ve bâhir olanlardan olmak ve kimse ile ülfet etmemek usûl-i lâzimesinden olmak cihetiyle fi'l-asl mahall-i âharda gereği gibi tahsil-i 'ilm ve ma'rifet ve te'lif-i revâbit-ı inşâya kesb-i mümâreset etmiş ve etvâr ve mişvârı bilinmiş olanlar ve ba'zen dahi vezir ve kibârzâdelerden sâhib-i isti'dâd ve zekâvet ve zîliyâkat ve ehliyyet ve emânet bulunanlar memur olageldiği ve anlar dahi ba'de'd-devâm az vakitte tahrîrât-ı Devlet-i 'aliyyeye lâyık ta'birât ve şân-ı Saltanat-ı seniyyeye muvâfık ibârâta kesb-i mahâret ve hıfz-ı mektûmâtda metânet ve her biri tahrîrât-ı mühimme ve mesâlih-i müdekkıkada istihdâmları cihetiyle rûmûz-ı ahvâl-i 'âlem ve künûz-ı hâfâyâ-yı ehemme tahsil-i vukûf ve mümâreset eyliyerek içlerinden şimdiye dek nice zevât-ı kirâm zuhûriyle merâtib-i celile-i Devlet-i 'aliyyeyi kesb etmiş olduğu bedihiyâtdan ve kalem-i mezkûra memûriyet ve istidâmin bu vechle su'ûbet ve memnû'iyetinden kat-ı nazar oda-yı mezkûrun dahi 'adem-i tahammülü takrîbiyle tahrîrât-ı mühimmede istihdâma kifâyet mikdârından ziyâde olması câiz olmadığı vâzihâtdan iken bir müddetden berû hülefânın tekessürü hasebiyle oda-yı mezkûrda izdihâm ve vefretten nâsi ketb-i tahrîrâtda kemâli 'usretten başka ekser evkâtda ku'ûda mahal bulunmayub ikişer sıra oturarak gelüb gitmekde olduklarından mesâlih-in rüyeti ve içlerinden erbâb-ı isti'dâd ve dirâyet ve eshâb-ı ketm ve dikkatin tefrîk ve istihdâmı mümkün olamadığından mesâlih-i mühimme ve mehâm-ı mektûme bi'z-zât çâkerlerine mahsûs odada tahrîr etdirildiğine binâen fi-mâba'ad usûl-i kadîmesine ircâ' için nizâma irâde-i kâti'a müte'allik olmağla hüsni-râbitası zîrde beyân olunur.

Hülefâ-i mezkûrenin ber-vech-i muharrer kesret ve zihâmı takrîbiyle el-hâletü-hâzihi tesvîd ve hülâsa ve tebyîzde istihdâm olunanların devâmiyle odanın tamammülüne göre bir sıradan ziyâde oturulmamak üzere nizâmı ve ba'dezin kalem-i mezkûra memûriyet maddesinin dahi men'i hususunun râbitası derece-i vücûbda olub mevcud olan kibâr ve kişi-zâde vesâir kesb-i hüner için memûriyet ile emel ittihâz etmiş müsta'idinin kesb-i hüner ve ma'rifet ve ketm-i esrârdâ terbiyelerini müstelzim olacak ve fi-mâba'ad kalemin rabt-ı şîrâze-i nizâmına halel terettüb etdirmeyecek vechle def-i izdihâm sûretine teşebbüs ve ibtidâr olunmak mütebâdir-ı hâtır-ı çâkerânem olmağla bu sûretde mec-mû' hülefâ sebt-i defter birle içlerinden târik olan ve ba'zen mahall-i sâirede emrâd-ı evkât etmesi cihetiyle fi-mâba'ad devamı münâsib olmayanlar ihrâc ve pusulası tahrîr ve mâ'adâsının esâmisi

cerîdede olmak üzere mahsûs bir kıta mücellid deftere terkîm ve tasdir olunub ba'dezin iki sıra oturulmak bi'l-küllüyye men' ve ol-vechle zihâm def-i birle el-hâletü hâzihi müstahdem olanlar müdâvemmet ederek bir sıra oturub henüz çalışmakda olan kibâr-zâde ve erbâb-ı isti'dâd dahi odanın tahammülüne göre bir sırayı tecâvüz etmemek üzere memûriyetleri târihine nazaran eskili ve yenili oturmak ve birisi kendüye kîdemi olan diğerine takaddüm etmemek ve bunlar sabahlarda evvelce geldikleri halde dahi müstahdemînin ku'ûd edegeldikleri yerlerini yukarı tecâvüz etmeyüb memûriyetleri vaktine göre iktizâ eden mahallerine ku'ûd eylemek üzere tanzîm ile Başhalife bulunan bu râbitaya beher yevm dikkat ederek hilâfına bir günâ hareket vukû' bulur ise irâde-i seniyye muktezâsı üzere men' ve sarâhaten tenbîh ve tefhîm eylemesi ve mevâdd-ı Devlet-i 'aliyyenin ziyâde mektûm ve esrârından olan madde kâide-i kadîme üzere Mektûbî kulları odasında tahrîr etdirilmesi ve taraf-ı hazret-i Pâdişâhî ve cânib-i veliyyü'n-ni'amîden hülefâ kullarına mu'ayyen 'atiyye ve mevkûf ve ta'yin münhal oldukda mukaddemleri misillü ricâ ve iltimâs ile nâ-müstahaka verilmeyüb müstahdemînin işbu kalem ma'âşından şimdiye kadar hisse-yâb olamayanlarına it'â ve ahakk ve elyâk olanlara taksîm ve ilâve ve hâl ve şânlarına göre ma'âşlarına zam ve izâfe kılınarak terfih-i hâllerine it'inâ olunması ve fi'l-asl hülefâ-ı mektûbî, âmedî odası misillü birkaç neferden 'ibâret olmayub, otuz kırk sene mukaddem onbeş yirmi neferden 'ibâret ise dahi el-hâletü hâzihi vefreti mesâlih ve kesret-i şevâgil takrîbiyle işe yarar hülefânın mukaddemlerde olan mikdardan ziyâdeliği vâcibâtdan idüğü ecilden odanın tahammülüne ve umûr-ı mühimmede istihdâma nazaran otuz nefer hülefâ rütbe-i kifâyede olmağla bundan sonra otuza inhisârına dikkat olunarak 'inâyât-ı Saltanat-ı seniyyeden olageldiği vechle birisi mansab ve rütbe-nâil olub odadan çıkar ve gerek sâir cihetle terk eyler ise dahi el-yevm mevcudların 'adedi otuza gelince(ye) kadar yerine âharını vechen mine'l-vücûh alınmayub cümle hülefâ otuza münhasır oldukdan sonra işbu otuzdan bir neferi çıkub yerine terbiye görmüş edib ve ketûm ve müstakîm birisinin memûriyeti iktizâsında erbâb-ı ma'ârifden ve kişi-zâdelerden birinin yine otuz 'adedi tekmi'liyyün memur kılınması irâde olundukda evvelâ Mektûbî ve Başhalife bulunan kulları ol kimesnenin kesret-i ahbâb ve ülfete me'lûfiyeti ve ketm ve istikâmeti var mıdır yok mudur gereği gibi taharri edüb ketûm ve mücerrebül-etvâr ve müstakîm ve kârgüzâr olduğunu ve sâhib-i ülfet olmadığını tahkik eder ise getürdüb bir müsvedde inşâ eylemesini tenbîh ile tesvîd ve tebyîz etdirüb ba'dehu ibrâz eylediği hüner-i kitâbetini Re'is-i vakt bulunan zevât-ı kirâm hazerâtına irâ'e ve hâlini dahi 'alâ vechi's-sihha ifâde birle ol tarafda dahi yapıdığı müsveddenin 'ibârât ve isti'fâratından ma'âni ve dekâyıkı su'âl ve tedkik ve kabiliyet ve istihkâki tecrübe ve tahkik olunduktan sonra üzerine kendü kalemleriyle

'şâyeste-i memûriyet' olduğunu işâret ile Makâm-ı sadâret-i 'uzmâya takdîm olunub hüner ve ma'rifeti cânib-i cenâb-ı veliyyü'n-ni'amîden dahi istihsân buyurulur ise Rikâb-ı mu'allâ-yı elkâb-ı hazret-i cihândâriye 'arz ve istizân ve ruhsatı hâvî mübârek hatt-ı hümâyûn-ı şevket makrûn keşîde ve ihşânîyle memur buyurulub yine otuz 'adedi itmâm kılınması, ve'l-hâsil bu tertib üzere hülefânın 'adedi otuza münhasır olmadıkça velev erbâb-ı hüner ve inşâ ve eshâb-ı sedâd ve zekâdan olsun iltimâs ve ricâ ve mürâât ve 'adem-i isgâ ile vakten mine'l-evkât ve sebeben mine'l-esbâb bir kimesne memur kılınmaması ve Mektûbî hülefâsından olanların öteden berü taşra â'yânları ve derebeğleri ve belki sâir ehâd-ı nâs ile münâsebet ve çokluk ülfeti olmamak farîza-i hâliyyeden ve el-hâletü hazîhi bu dakikalarda ri'âyet olunmada ise dahi ba'zen hatîr ve gönüle ri'âyet ve mecbûriyet sûretleri tecvîz olunmamak için revâbit-ı kaviyyeye bend olunması muktezâ-yı maslahatdan olmağla bâlâda beyân olduğu üzere hülefânın otuza iblâğı, iktizâsında alınacaklar her ne kadar ma'rifetlü ve hüner-mend olsa dahi taşra â'yânlarına ve o makûlelere havâdis neşrine cür'et eder mütea'llikâtları kâbilinden olmayub böylece tecrübe ve imtihân ve ehliyeti cezm ve ikân ile hatt-ı hümâyûn-ı 'inâyet-makrûn keşîde buyurulmadıkça kimesnenin memûriyeti vâkî' olmaması husûslarına dâima ri'âyet olunub hilâfî hareket olunmaması ve ilhâk olunacak hülefâ da Mektûbî ve Başhalife olanların dahi kat'ân istishâbı olmayub evsâf-ı meşrûta-i merkûme ile muttasıf olmadıkça kendülere olan ricâ ve tatyîb-i hâtıra mebnî kimesnenin memûriyetini iltizâma cesâret eylememeleri ve öteden berü mer'î olduğu üzere el-hâletü hazîhi kalem-i mezkûrda serâir-i Devlet-i 'aliyyenin ketmine gayet ihtimâm ve cüz'î ve küllî esrâr mücerreb ve mu'temed olan çend nefer bendelerine tahrîr etdirilerek âhar müstahdem olanların vukûfundan dahi kemâl-i tahazzür ittikâ-i tâm olunmakda olub mahrem-i esrâr olanlardan dahi birisi yazdığını diğeri ne ifade mugâyir-i kâ'ide olmağla kâ'ide-i mezkûreye ri'âyet ve bundan böyle dahi Başhalife bulunanlar devâm edenlerin hâl ve şânlarına bi'z-zât nezâret ve kîtabet ve liyâkat ve emânetlerine dikkat ederek içlerinden kesret-i ülfet ve muhâfaza-i esrârda lâübâliyyâne harekete meyl ederi olur ise te'kid ve tenbîh ile mütenebbih olmadığı sûrette ta'alluk etmiş olduğu ecilden Divân-ı hümâyûn kalem-i hakkında bundan böyle ri'âyeti lâzım gelen nizâmın ilâ-mâşâllahu-te'âlâ mer'î ve düstürü'l-'amel tutulmasına ve bir vakitte hilâfî harekete cevâz ve ruhsat gösterilmemesine dâima dikkat ve nezâret olunmak bâbında zirde mastûr şerâit izâh ve te'kid olunarak çâkerlerine hitâben beyaz üzerine fermân-ı 'âlî tasdîr ve mazmûnı cümleye ilân ve işâ'at ve kaleme kayd ve sebt ile ba'de'l-yevm içlerinden hilâf-ı fermân hareket ve menâfî-i resmî istikâmet ser-mû nâ-matbû' vaz'ına cesâret edenler vechen mine'l-vücûh bir vakitte himâyet olunmayub kaleminden tard ve teb'îd ve cürmüne göre

te'dîb olunmalarıçün o misillülerin keyfiyetleri ağrâzdan âri ve hilâfdan berî olarak ihbâr ve inhâ olunmak husûsları derc ve tastîr buyurulmak bâbında emr ü fermân hazret-i men lehül-emrindir.

Divân-ı hümâyûn kaleminin müceddeden bir nizâm ve râbita tahtına idhâli husûsuna irâde-i 'aliyye ta'alluk edüb el hâletü hazîhi Divân ve Ru'ûs ve Kise taraflarında şâkirdânın gayetü'l-gâye kesreti ve ziyâde müzahemeleri takrîbiyle mühimmenüvis ketebe umûr-ı mühimme tahrîrinde giriftâr-ı su'ûbet ve mübtelâ-yı meşakkat oldukları ve matlûb olan nizâmın devâm ve istikrarı bir müddet şâkirdlik ru'ûsu verilmemesine tevakkuf eylediği âşikâr ve müddet-i mu'ayyene hitâmında ru'ûs-ı hümâyûn verileceklere dahi bir had ta'yini lâzım geldiği bedîdâr olmak hasebiyle işbu nizâm târihinden iki sene hitâmına dek Divân ve Ru'ûs ve Kise taraflarına şâkirdlik istid'asında olanların 'arzuhalleri bâlâsına şurût-ı nizâm su'âl buyurulub kaydı kaleminden derkenâr ve müddet-i mezkûre zarfında ru'ûs-ı hümâyûn itâsına müsâ'ade olunmayacağı ifâde ve iş'ar olunmak ve târih-i nizâm-dan iki sene tekmiinde dahi kâtib-zâdelerden mâ'adâsına da on iki neferden ziyâdesine müsâ'ade olunmamak üzere fakat ayda bir nefer şâkird alınmak ve senede alınacak oniki neferin altısı Divân-ı hümâyûn ve üçer neferi dahi Ru'ûs ve Kise taraflarına verilmek ve bunların dahi hâl ve etvâr ve derece-i isti'dâd ve istihkâkı kemâyenbağı bilinerek vasat sinni tecâvüz edenlerin ve kaleme çıkarlığı ağrâz-ı fâside icrâsı dâ'iyesine mebnî olması maznûn olanların ve 'ale'l-husûs taşra kazâlar â'yânları ve ba'zı kapu kethüdalarının fil'-asl kîtabetleri hizmetinde müstahdem olub ba'dehü kaleme şâkird olmak isteyenlerin velev ma'rifeti olsun bir vechle ricâ ve şefâ'at ve hâtîr ve gönüle ri'âyet ile bir vakitte kaleme idhalleri tecvîz olunmamak ve dâima işbu nizâm dahi ru'ûs istid'â edenlerin 'arzuhallere su'âl ve derkenâr etdirilerek kaleme idhâl olunacak adamın ana göre hâl ve şânı etrâfiyle tedkîk ve tashih olunmak ve fîmâba'ad Divân-ı hümâyûn kaleminin mühimmenüvis ketebesi için başkaca bir mahal tanzîmiyle yanlarına ecnebi makûlelerinin duhul ve hurûcu külliyyen memnû' olmak şartıyla el'ân Divân kaleminden mevcut ve müstahdem olan kütübün hoş-nüvis ve mücerrebü'l-etvâr ve mu'temed ve sadâkatkârlarından işe yarar şimdilik onbeş nefer mikdarı umûr-ı mühimme tahrîrine tahsis ve ba'dehü şâkirdânın dahi içlerinden umûr-ı mühimme tahrîrine isti'dâd ve liyâkati bi't-tecrûbe zâhir olanlardan tedric ile bir ikişer neferi zikr olunan mühimme-nüvis ketebenin sâkin olacakları odaya idhâl olunarak nihâyet cümlesi otuz neferi tecâvüz etmemek ve bu vechle umûr-ı mühimme tahrîrine tahsis olunan ketebe maslahatlu kâğıdı yazmayub işleri leyl ü nehâr umûr-ı mühimme tahrîrinden 'ibâret olacağına binâen Divân-ı hümâyûn kalemine merbût olan ze'âmet ve timârlardan hâl vukû buldukça bâ-hât-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn veri-

len nizâm şurûtuna tatbik ve o makûleler sâire takdîm olunarak her biri hidmet ve istihkâkına göre münâsib nân-pâre ile tatyîb ve fikr-i ma'âşdan vâreste olacak derecede istihâl-i esbâb-ı refâhları husûsuna dâima ikdim ve nezâret olunmak ve işbu nizâm Divân-ı hümâyûn kalemine kayd ve sebt ve ketebenin cümlesine ilân ve işâ'at ve bundan böyle mevcud olan küttâb ve şâkirdânın etvâr ve ef'âl ve harekâtına dâima ihâle-i enzâr-ı basiret ve sermû hilâfı vaz' ve tavra cesâret ve münâfi-i resm-i istikâmet hareket edenleri ve kâtib dimeğe lâyük olmayub rûsûm-ı kitâbeti derk ve iz'andan gâfil ve terbiyeleri nâ-kâbil olanları kalemden tard ve teb'de ve hilâfı(nı) vaz'dan cümlesini men' ve tahzîre müsâra'at ve ta'til günlerinde ve eyyâm-ı sâirede ketebenin tertipleri üzere kaleme gelüb zâbitân 'avdet etmedikçe gitmemelerini gereği gibi nizâma rabt ve umûr-ı lâzimesinde bulunmayub zâbitâna 'adem-i itâ'at eder olur ise o makûlenin lâzım gelen te'dibi icrâ olunmak için keyfiyetlerini hakikatı üzere ihbâr ve inhâya mübâderet ve sermû kusûr ve rehâvet vukû'undan begâyet tehâşi ve mücânebet olunmak mazmûnları vesâir irâde buyurulan tenbîhat derc ile kullarına hitâben fermân-ı 'âlî isdârî menû-ı rey-i 'âlileri olmağla ol-bâbda ve her hâlde emr ü fermân devletlü Sultanım hazretlerindir.

(üstte yatık yazı): Mücibince tanzîmine irâde-i seniyye müte'allık olmağla şerâit-i sâire kemâkân icrâ olunmak üzere işbu takrîr nizâm-ı mezkûra zeyl olunub Ru'ûs-ı hümâyûna 'ilm ü haberi verilmek için 19 R(ebi'ül-âhır) sene(1) 216 tarihiyle müverrah sâdir olan mu-sahhah fermân-ı 'âlîye imtisâlen işbu mahalle sebt ve kayd olunub Ru'ûs-ı hümâyûn tarafına 'ilm ü haberi verildi.

Divân-ı hümâyûn Ru'ûs ve Kise taraflarında şâkirdânın kesreti olmak hasebiyle târih-i nizâm olan onbir senesi şâ'bânı gurrasinden iki sene hitâmına dek Divân ve Ru'ûs ve Kise taraflarına şâkirdlik ru'ûsu verilmemek ve târih-i nizâmdan iki sene teknilinde dahi kâtib-zâdelerden mâ'adâsına da oniki neferden ziyâdeye müsâ'ade olunmamak fakat ayda bir nefer şâkird alınmak ve senede alınacak oniki neferin altısı Divân-ı hümâyûn ve üçeri dahi Ru'ûs ve Kise taraflarına verilmek husûsu ve şerâit-i sâireyi hâvi târih-i merkûmda bâ-hatt-ı hümâyûn verilen nizâm şurûtu üzere eğerçi sene-de on iki nefer şâkird alınub ancak sefer takribiyle umûr-ı mühimmenin kesreti olmak mülâsebesiyle oniki nefer kadar kifâyeden dîn olmağla el-hâletü hâzihi ilâm olunub ru'ûsları tahrîr olunmak üzere der-dest olan 'arzhâllerin ru'ûsları tahrîr ve eshâbına itâ etdirilmek ve ba'de-zin târih-i merkûmdan itibâr ile mârûz-zikr oniki nefer üzerine oniki nefer dahi zammıyla yirmi dört nefere iblâğ olunub ber-mücib-i nizâm her mâh ikişer nefer şâkird alınmak ve alınacak yirmi dört neferin oniki neferi Divân-ı hümâyûna ve altışar neferi Ru'ûs ve Kise taraflarına verilmek husûsu nizâm-ı

mezkûra zeyl olunub Ru'ûs-ı hümâyûn tarafına 'ilm ü haberi itâ buyurulmak bâbında emr ü fermân hazret-i men-lehül-emrindir

(Üstte yatık yazı): Mektûbcumuz efendi Kalemin nizâmına dâir işbu lâyiha takrîrimiz ile Rikâb-ı hazret-i cihândâriye arz olunduğunda mücibince tanzim olunması ve taraf ve ta'alluk-ı mürâ'at olunmayub erbâb-ı isti'dâd erişdirilmesi mazmûnunda takrîrimiz bâlâsına hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn sâdir olub işbu lâyiha mazmûnı bi-'ibâretihi ilâ-mâ-şâallahu te'âlâ düstûrül'-amel tutularak şerâiti icrâ olunmak için Divân-ı hümâyûn kalemine kayd olunmağla siz dahi kaleme kayd ve kalem odasında hıfz edüb her bir şartı 'ale'd-devâm icrâ ederek mücib ve muktezâsiyla 'amel ve hareket ve hilâfını tecvîzden ve hâtır ve gönüle ri'âyetden tehâşi eyliyesüz deyü fi gur-re-i Ş(a'bân) sene (1)211

Devlet-i 'aliyye-i ebediyyü'd-devâmın umûr-ı mülkiyye ve mesâlih-i nizâmiye ve husûsât-ı mühimmesine dâir ve düvele müte'allık Makam-ı sadâret-i 'uzmâdan tastîri iktizâ eden mevâdd-ı 'azîmeye mütedâir kâffe-i tahrîrât ve evâmîr-ve âmme-i hafâyâ ve serâiri Mektûb-i hazret-i sadâret-penâhi odasına gelüb ânda tahrîr ve rü'yet olunduğuna binâen kalem-i mezbûr mevkî-i esrâr olmak hasebiyle müdâvim olan hülefâ kulları dahi fenn-i inşâ ve kitâbetde.. derhâl kalemden def' eylemesi ve işbu nizâmın karar ve devâmıyla mahall-i serâir olan kalem-i mezkûrun vikâye-i rağbetiyyün Mektûbî olanlar dahi herbâr nezâret ve tenbîh ve te'kide dikkat etmesi ve işbu nizâm Divân-ı hümâyûn kalemine ba'de'l-kayd Mektûbî odası cerîdesinde hülefânın esâmîsi zirîne bi-'ibâretihâ ketb ve tahrîr olunub bir kise derûnunda mahtûmen kalemde Serhalifelerin yanlarında hıfz birle minvâl-i merkûm üzere otuz 'adede ba'de'l-inhisâr birisi çıkub yerine hâricden birinin memûriyeti lüzûmunda veyâhûd mevâdd-ı sâiresinde iktizâ eden şurût-ı nizâmiye Divân kaleminden ve cerîde-i mezkûreden derkenâr ve evliyâ-i umûr hazerâtına irâ'e olunarak mücibince 'amel ve hareket olunması lâzimedinde idüğü ve mizâc-ı asra nazaran her maddede hulûl eden mefâsadin tenkîhi zamâna muhtâc idüğü bit-tecrûbe ma'lûm olan hâlâtdan ve işbu şerâit-i nizâm dahi mücerred iktizâ-yı vakte tevfiik olunmuş keyfiyâtdan olduğı ma'lûm-ı devletleri buyurulduğunda nezd-i ferd-i veliyyü'n-ni'amilerinde bu vechle tanzîmi mi rey' buyurulur yohsa âhar vechle rabt-ı şerâite irâde-i seniyyeleri mi ta'alluk eder el-hâsil ne vechle emr ve irâde buyurur ise âna tevfiik ile çâkerlerine hitâben vesâyâyı lâzime derciyle fermân-ı 'âlileri sudûru iktizâ eder her hâlde emr ü fermân hazret-i men lehül-emrindir.³

3. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Divân-ı Hümâyûn kalemi belgelerinden.

واز بوجه تحریری استخوان اولدنی صورتده قلم بوردلبدنلو بالورینه نجد انلوب مقام صدرن عظیمه فی تقدیر بر صبح عالی
 کشیده بوردلقدن صکره باز بوجه اولر شریفه دن سزده عظمی بنایح لوزم اولو اوزروهم ساره بی محضاً رسوز لکلچاره
 بالنس تحریرینلو وبعضاهنی بله امور کونده و منظر دن اولدیفه سی این مهمند کتبه به تحریر ایندو کده باحوال بیان ماده لرلو و بینه
 واقفانه کوره همه نویس کتبه لو زیاده کوم واهل عرض و محفوظ اللسان وکافه الطوری بانجمله نمایانه اولدنون
 برکی نغزینی قلدن لکلچاره مخصوص اولو اوله به کور ووب اده تحریر ایندو اوله دنبرو اب فیم واعد سزده و اولو
 اولر تحریرات ساره قلم اوله سنه کوندر یلوب کیده دوز معرف و نظار تلبه یازولین طوستیم ایدوکی معلوم اولون
 مالندندو حال بولمکن قده بعضا حسب ابله اوزراون بشو ویکریشد واقفانه کوره دخی زیاده و نقصانه دفته
 تحریری لوزم کلو اولر شریفه نلو بر اول جلاسی برون تحریر اولدقجه سربعضا منای حکم اوله بیه منفه بنا کتبه نلو ایچدن
 مستعد و متفنن بقری فرمان سوره سنله تعریف اوله بن محلیینه و صورتلرینه باقوب هر بر فرانه یاز بوجه تیهانی دولو و کلام
 ایدرله سوره بی قران بکری اوز نغزنی دخی دفته از اینجی تحریه ساعده ایده کلرینه بوقوله کدی قطعا خارجه بجای
 انامنه اگرچه اقدام وقت دکوردو انجه دول نصارتجه اولدلو رماعده قیومقد لری و ارباب مصالحه یاز بوجه اولو
 عرض و محضال تحریر و سائر قلدن دونه منفع اولون تحریرات بله نمود و شروط و دکاری و محضالینه دوز اولر شریفه
 تحریری مننده بر طرفدن و قلا و قند بولنه هلا بولنه قله و بوج خرج اینکده اولد قلدنه نظر و فی اصل قلدنه اینتری
 از اولو تقریبده اوزر همه تحریر این کتبه نلو محلی بنقه سنانان دند لری سمانه نامور اولد لرایه مصالحویه دوز فرمان یازان
 کتبه نلو محلی بنقه ایوب مانقدمدن بزوجه سی کیرجه بر اوله شکنده اولو قده مخلوط اوله دن اقامت ایدکن اولد لرایه
 بنا اولو قلم اوله سنده ضروری تحریری لوزم کلو موارنه نغز اولر کونده دن اوله دخی قله مصالح مخصوصه لری سانبه
 اندشایدن بیکانه لردن کتبی واجب اولدنی ظاهر و خارجک ترجمانان و قیومقد لری طشره لو ارباب مصالح و سائر
 ایجاب حودن داعیه سنده اولونه اشخاص مختلفه نلو بر دویله ابله اوزر همه تحریر اولان محله اندش لری بر نغزای
 وقت و حال بر گله جاز ایوب بوضو صلو چیس صورتده از اینجی فرض مرتبه سنده ایدوکی بیهی و باهر اولدق ناسی
 ب صورتده قلم مرقومه همه نلیس کتبه سنه بنقه به محل تحفیه یاندرینه اجنبی کیدوب کلاملو دستان دذاتی استخوان
 نامور اولد لرایه ارباب مصالح کاغذ یازان سائر کتاب و شاکردن دخی بنقه یجلده اولو و فیما بعد اولور اولماز اولده
 شاکردلو دوی اعطانه ساعده اولنمان اوزره قلم اوله ساجکی منفه حکیم اولو طرفی بولوب مجدداً دیوار
 انشای و قیومقیله اولدقجه بر اوله شکنده قنغده اولور بوضه قلا بوزره مستعد اوزر همه تحریر این کتبه ایچون
 آخر بر مناسب اوله سی تنظیم بوردیور مصالحی همه نویس کتبه به مستقل بر اوله تحفیس و بوجه نفع سائر اشخاص متعینده لرایه
 نجه دایله و نظامه اذغال و زمان دوندنده قلم مرقوملو اعیان ساجکی استخوان اولدنی حالد بر زمین اولدیفند
 قطعا اشتباه اولدنی قلم مزبورینه باعبالده اولو اقدام ساره نلو نظام و دایله سی خصوصه ااده عبده اصغاری

ماهر و حافظه . اندازه کاتبه دینی ظاهر و قیاسه فلان عیبه درهام سنه ده استخدامه یزید یعنی ناصبه مالذن نمایانده ربا هر اولی
 اولی و کسبه بده الفت اتمامی اصول روز سندن احوال چه فی احوال محارمه کردی کسی غیر علم صرف و تالیف روابط انشایه
 کسب عمارت اتمق اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی صاحب استقامت و کسب اولی و کسب اولی و کسب اولی
 زمانت بوزانند ماورد اولی کسب اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی
 عبادت کسب بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی
 خفایا عیبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی
 اتمق اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی
 تقییه غیرت همه ده استخدامه کفایت مقدار سندن زیاده ایسی جائز اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی
 اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی
 کسب کسبه اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی
 مصالح همه درهام کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی
 اراده قاطعه شانه الفت همه حسن رابطه ی زبده بیان اولی

ضمنا مذکوره نلو بره محرز کسب و ذمای تقییه الحاله ده تسوید و خلوصه و تقیده استخدام اولی و کسبه بده الفت اولی
 تحفه کسبه برمه دن زیاده اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی
 درجه و موجود اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی
 صرف و کسب اسازده تریه لری سکن اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی
 صورت نشین و بیدار نشین متبادر خاطر ما کسب اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی
 حال سازه و اراد و اوقات ایسی جنبه نماید درمی مناسب اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی
 این اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی
 دفع بره الحاله ده استخدام اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی
 اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی
 دمی اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی
 تجار و نیویب ماورد نیویب وقت کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی
 ایدرلو خلوصه بگونه حرکت وقوع بودیسه اراده سینه مقصدا اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی
 زیاده کسب و سزادن اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی
 وجاب و ای نسیدن ضمنا قولدینه معین عطیه و توفیق و تعیین شغل و مقدمه مقدمی شغل رجا و التماس بده شایسته بودی
 استخدام اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی
 مساکینه ضم و امانت فقه دن تریه مال دینه اعتنا ایسی و فی احوال ضمنا ایسی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی
 اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی
 خفایا نلو مقدمه اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی
 نرفضا دینه کفایه ده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی
 بیسی ضعیف و دینه به نانو اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی
 بره ایسی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی
 اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی و کسبه بده الفت اولی

مأمور فلسفی اوده اولدندده اولدوگونو ربانی خلیفه بولان قولدی اولکنسه نلو کثرت اجاب وافقه مألوفی و کتم
 واستقامتی و ایدر بوقیدر کیمکی بحری ایدوب کونم و محرب الوطرد و مستقیم و کار گذار اولدنی و ماصالفا اولدنی تحقیق
 ایدر بیه کوردوب بروده انشا الهی تبه بیه تسوی و تبیین ایدر دوج بعده ابراز ایدکی هر کما بتی رین وقع بولانده
 ذوات کرام حضرتیه اراده و الهی و فی علی چه الصحه افاده برله الافراده فی بایندی مسوده نلو عبارات واستقامتند معانی
 و در تالی سؤل و تبیین و قابلیت و خصاتی تجربه تحقیق اولدندن مکره اوزانه کذو ظلمیه شایسته مأموریت اولدنی
 اشادت ابله مقام صدوق عظمایه تقدیم اونوب هر مرتقی جانب جناب ولی انبیین و فی استحاده یوریلو یوسه رکن معاد
 القاب حضرت جهاندیریله عرض و استبدان و حقیق ماری بارلو خط هر ایدون تکفرون کشیده و مسابله مأمور یوریلوب
 نه اوزو عدوی تمام فلسفی و الحاصل بوزیریا وزره خلفانلو عدوی اوزو مخصر اولدجه و نوار بابا هنر و انشا و صحاب سرد
 و زکادون ایسون التماس و رجا و مراعاة و عدم اضایر و قاسم الارفاق و سیاسن الاسباب برکنه مأمور فلسفی کونوب
 خلفاندون اولدلو اونه بنبروشده اعیاناری و دره بکلری و بکله سائر اهاد نام ایله مناسب و یونانی الفنی او طامق
 فریضه مایله دن و الحاله هذه بودقیقه لره رعایه ارفنده ایسه و فی بعضا نظر و کولله رعایه و یوریت صورتلری
 تجویز اولنن ایسون و رابط قویه به بدانیسی نقتضای ملحدن الفله بالوده بیان اولدنی اوزره خلفانلو اوزره ایدکی
 اقتضاسنده الله جفله هر نفرد معرفتو و هنر ند اولسه و فی طرده اعیانلریه و افعوله لره عوارض نشینه جران ایدر معنایند
 قییدن ایوب بویه به تجربه و تمحان اهلینو جزم و ابقان بیه خط هر ایق عنایتقرون کشیده یورلدجه کنه نلو نلو
 ذوق اوتکلی خصوصلریه و ناما رعایه اونوب خلونی حرکت اولتاسی و الحاح اولنه بیه خفاده مکتوبی ربانی خلیفه اولدوکی
 نظما استصحابی طیوب اوصاف مشروعه مرفوعه ایله منصف اولدجه کذوره اولد رجا تطبیق امره بیه کنه نلو مأموریت
 اندامه جسادت ایتاملدی و اونه دبر و مرعی اولدنی اوزره الحاله هذه فلم مذکوره سزردون علیه نلو کمنه عاب اهتم
 و جزئی و کلی سر مجرب و معتدل اولدند فر بنده لرینه تحریر ایدر بیه دلو آخر مستقیم اولدلو و قوفدن و فی کمال نحد و انقائام
 اولدندده اولوب محرم اسرار اولدرون و فی بیسی یازدنی و بکینه افاده منابر قاعده الفله قاعده مذکوره رعایه
 یبونون بویه و فی باش خلیفه بولاندر دلم ایدر لره مال و شانلریه بالذات نظارت و کتاب و لیاقت و ایدر بیه و فی ایدر
 ایجلمزون کثرت الفه و محافظه اسزوده لایا بالانه هر که من ایدر اولو یوسه تأکید تبه بیه ایله تنبه اولدنی موزع

نقل اینی اولدیجی ایلدن دیوان هابونه قلمی مقننه بونک بویه رعایتی لوزم کلک نظامک الی ماشا الله تعالی معری همسوز العمل
 لکونسه بروقده خلوفی حرکتک بوز و وضع کونترلانسه دائما دق و نظارت اولون بایده بزده مطور شرایط ایضاح
 و تکب اولنه دن چاکرینه خطابا بیاض و زودینه فرمان عالی تصدیق و معنوی جمله به اعلا و شاعت و قله قید و ثبت بربدلیم
 ایجاردن خلوف فرمان حرکت و منافی رسم استقامت سردی مطبوع وضعه حسارت ایدنله و جهاس الیج بروقده حمایت
 الیجوب قلد رطرد و نبعبد و جرمنه کوره تادیب اولنلریچون اولنلرله کیفیاری اغراضی عادی و خلوفک بری اوله ره افاد
 و نها اولون خصوصاری دریج نظیر بولنه بایده امر و فرمان خرج موله اولمکدور.

دیوان هابون قلمی مجدداً بر نظام و رابطه تحته ادخالی خصوصه اراده عیبه نقله ایدوب الحاله هذه دیوان و روس و کبسه نظریه
 شاکردانله غایبه الفایده کثرتی و زیاده مزاجلری تقریبیه مهله نویسی کنبه امور مهله تحریرنده گرفتار صوب و سنوی مشقت
 اولدقلری و مطالب اولونه نظامی دوام و استقراری برمدت شاکردلله روسی و برلانسه توقف ایدیکي شکار و مدد مقینه
 مناسند نکره روس هابون و برجه جکره دخی برقیبلی لوزم کلدی بیدار اولدوسیله اشون نظام تاربخندن ایکنه مناسنه دلک
 دیوان و روس و کبسه طرفلرینه شاکردلله استدعاسنده اولنلرک عرضالدری بالاسنه شرط نظام سنوال بوردلوی قیدی
 قلدن و دکنار و مدد مذکوره طرفده روس هابون اعطاسنه ساعده اولنلر بعضی افاده و اشعار و نومه و تاریخ نظامی ایکنه
 کبکده دخی کاتب زاده لردن ماعد سنده و ان ایکی نفر دن زیاده سنه ساعده و انخاصه اوزره فقط این نفر شاکردانلی و کنبه
 انجه و ان ایکی نفر لک نسبی دیوان هابونه و اوزنفری دخی روس و کبسه طرفلرینه و برللی و بونلرک دخی حال و طوری و درجه
 استعداد و تحقیقاتی کاتبی بینه دلک و سطحی تجاوز ایدنلرک و قله چراققلنی اغراض فاسد اجرائی دجه سنه سنه بنی الی نظره
 اولنلرک و علی الخصوص مشره قضا اعیانلری و بعضی فوکلر بیلک فی الامن کتابلری ضد سنه سخدم اولوب بیده قله شاکرد
 اولن استبانلرک و نوزنفری اولون برجه و جمار شفاعت و خاطر و کولکله دعای ابله بروقده قله او خالدری تجویز و انملق
 و زمانا اشون نظام دخی روس استقامت ایدنلرک عرضالدرینه سنوال و درکنار ایدرینه دلک قله او خال اولنلرک اولملو اکا کور و حل
 و منافی الطرفه دخی و تصحیح و نومه و بجایده دیوان هابون قلمی مهله نویسی کنبه ایچون بشقه جه بچل تنظیمیه بانلرینه نسبی
 مقولر بیلک قول و فرجه کتباً منوع اولن تلخیص الان دیوان قنده موجود کسخدم اولن کتابلر خوش نویسی و تجربا لوطور و منند
 بعد قضا درندن ایکنه بر و شد بیلک اون بش نفر مقننای امور مهله تحریرینه تخصیص و بعد شاکردانله دخی ایجاردن امور مهله
 تحریرینه استعداد و بلایق بال تجربه ظاهر اولنلردن ندیج ابله بر اکیشر نفری ذکر افغان مهله نویسی کنبه نله ساکن اولدقکلر
 اوله به او خال اولنه دن نهاب جمله ای اولوزنفری تجاوز ایتاملو و بوجیه امور مهله تحریرینه تخصیص و لنان کنبه سطحی کلدی

ULEMA VE CAMİLERİYLE KİLİS MEDRESELERİ

Ahmet Turan HAZAR

GİRİŞ:

Osmanlı zamanında Halep Livası'nın kazası olan Kilis, Yavuz Sultan Selim zamanında alınarak Osmanlı topraklarına katılmıştır. Kilis hakkında tarihi kaynak olarak Kâtip Çelebi *Cihannüma*, Evliya Çelebi *Seyahatname*, Şemseddin Sami de *Kâmusul Âlam*'ında bilgi vermektedir. Kilis, *İslâm Ansiklopedisi*'nde de bahse konu olmuştur. Ayrıca Devlet Salnameleri'nde de Kilis hakkında bilgi verilmektedir.

1058 (1648) Kâtip Çelebi, *Cihannüma*'sının 593. sayfasında Kilis hakkında bilgi verirken¹ Evliya Çelebi'nin *Seyahatnamesi*'nde de²; *Ve cümle 7 Medrese ve 11 Sıbyan Mektebidir* denilmektedir³.

Evliya Çelebi, dönem olarak (XVI. ve XVII.yy.) meşhur *Seyahatname*'sini yazmış ve bu eser sonradan İbrahim Müteferrika tarafından bastırılmıştır. Evliya Çelebi'nin Kilis'e geliş tarihini tam olarak tesbit edememekle beraber H.1008/M.1599'dan önce olduğunu ve 1570'lerden sonra Kilis'i ziyaret ederek (XVI.yy.) 30 camiye incelediğini ve bazı camiler hakkında da bilgileri verdiğini İbrahim Hakkı Konyalı merhumun "*Abideleri ve Kitabeleriyle Kilis Tarihi*"nden anlıyoruz. Bu eserin 14 ve 15. sayfasında yer aldığı şekilde Evliya Çelebi 9 Cami hakkında bilgi vermektedir.

Bu camiler;

1- Canbolat-Tekye Camii ile Mevlevinane Mescidi ve Tekkesi.

2- Büyük Camii (Ulu Camii-Camii Kebir olabilir).

3- Hasanbey Camii (Muallak Camii). Banisi Hasanbey'dir. Yoldan camiye basamaklarla çıkılır, demektedir.

4- Tabakhane (Debbağhane) Camii. Tabakhane Mahallesindedir.

5- Şeyh Camii.

6- Cüneyne Camii (Küçük cennet anlamındadır).

7- Ali Subaşı Camii (Günümüzde tesbit edemedik).

8- Ali Çavuş Camii (Günümüzde tesbit edemedik).

9- Hacı Hilâl Mescidi (Zamanında Vakıflar İdaresi'nce satılmış).

Şemseddin Sami Bey'in *Kâmusul Âlam*'ında Kilis'ten bahsedilmekte⁴ ve 37 Cami, 14 Mescid, 8 Medrese, 1 Rüştüye, 25 Sıbyan Mektebi, 24 Tekke ve 5 Hamam sayılmaktadır.

1284 (1771) tarihli 204 sayfalık Vilayet Salnamesi'nde de Halep Livası'nın kazası olan Kilis'in içinde 34 Cami, 2 Mescid, 11 Medrese, 35'i Müslüman 5'i Hristiyan 40 Mektep'ten bahsedilmektedir.

1326 (1911) tarihli Salname'de ise 37 Cami, 14 Mescid, 24 Tekke, 8 Medrese, 496 cilt kitaplı bir Kütüphane, 1 Rüştü Mektep, 25 İptidai Mektep'ten bahsedilmektedir. *İslâm Ansiklopedisi*'nde ise Kilis hakkında bilgi verilirken Evliya Çelebi'nin 30 Cami sayısına karşı 1312 (1894) tarihli Salname'de⁵ bunun 37 Cami ve 14 Mescid olduğu, Evliya Çelebi'nin 7 Medrese sayısına karşı yine aynı

1. KONYALI, İ.Hakkı, *Kilis Tarihi*, s. 12.

2. *Seyahatname*, C:IX, s. 361 vd. İstanbul, 1935.

3. KONYALI, *age.*, s. 15.

4. KONYALI, *age.*, s. 20.

5. KONYALI, *age.*, s. 226 vd.

Salname'de 8 Medrese olduğu belirtilmektedir. Ayrıca 1324 Hicri tarihli Salname'de de⁶ Kilis'ten bahsedilmektedir. Kısaca, Konyalı merhumun *Kilis Tarihi*'nde bu konularla ilgili yeterli bilgi, ilk bölümlerde verilmiştir.

Özel merakımız üzerine araştırmamız esnasında bu bilgileri derlediğimiz 1932 tarihli (Cumhuriyet Kütüphanesi sahibi Osman Vehbi tarafından yayımlanan) Av.Kadri Timurtaş'ın *Kilis Tarihi* ile İ.Hakkı Konyalı'nın (Kilis Eski Belediye Başkanlarından Celal Varış zamanında Kilis'i bizzat gezip göreyerek hazırladığı) "*Abideleri ve Kitabeleriyle Kilis Tarihi*"nin Camiler ile Medreselerden bahseden kısımları ile Sh:331'den sonraki Cami ve Mescidler kısmı incelenebilir. Araştırmamız esnasında Tekye Camii, Büyük Camii ve Tabakhane Camileri ile Mevlevihane Mescidinde Medrese olduğunu tesbit ile 15 adet Kilis'teki medreselerin bir kısmının sonradan yapıldığı, bazen de mektep olarak kullanıldıkları ortaya çıkmaktadır.

Eserinde 30 Cami arasından 9'u hakkında bilgi veren Evliya Çelebi; 9 Çeşme, 11 Kârgir Han, 2170 Dükkan, 3 Hamam⁷ ve 7 Tekke'den bahsederek Hacı Ali Ağa'nın hayratı olan Mevlevihane'den de bahsetmektedir. Ayrıca 4 tane Saray hakkında da bilgi vermektedir. Konyalı merhuma göre Canbolat Bey'in yaptırdığı 3 hamamdan biri Kilis Hoca (Koca) Hamamıdır.⁸

Araştırmamız esnasında her iki Kilis Tarihi'nden tesbit edebildiğimiz Medrese ve Camileri incelerken bu Medreselerde ders veren güzide alimlere de değineceğiz. Arzu edenler Timurtaş'ın Kilis Tarihi'nin II.bölümünü oluşturan Kilis'li Alimler kısmı ile Konyalı'nın Cami ve Mescidler kısmını inceleyebilirler. Kilis Camileri ve medreseleriyle buralarda ders veren hocalara geçmeden evvel belirtelim ki; Her iki Kilis Tarihi'nde bu alimler hakkında bilgi verilerek biyografileri ve eserleri tanıtılmıştır.

Ayrıca, Kilis'in mantık ilmi sahasında yetiştirdiği bir önemli alim olan Abdullah Enveri Efendi'yi inceleyen ve Konya Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi mezuniyet tezini hazırlayan Kilis'li Fahri HOŞAF'ın da bir küçük çalışması bulunmaktadır. Yayınlanmayan bu çalışmanın yanında daha büyük çaplı bir incelemeye gerek bulunmaktadır. Fahri HOŞAF'ın hazırladığı 23 sayfalık mezuniyet tezi konu hakkındaki tek ilmi çalışma olup, yenileri beklenmektedir (Konya-1989).

KİLİS MEDRESELERİ

- 1- Canbolat-Tekye Camii ve Medresesi,
- 2- Hacı Ali Ağa Medresesi ve Mescidi (Mevlevihane),
- 3- Ulu Camii Medresesi (Camii Kebir),
- 4- Tabakhane Camii ve Medresesi,
- 5- Kesikminare Camii ve Medresesi,

- 6- Çalık Camii ve Medresesi,
- 7- Servili Medrese ve Mescidi,
- 8- Çekmeceli Camii ve Medresesi
- 9- Kadı Camii ve Medresesi,
- 10- Hindioğlu Camii ve Medresesi,
- 11- Küçük Camii Medresesi (Mektep),
- 12- Kemaliye (İbrahim Efendi-Mehmed Paşa) Medresesi ve Camii,
- 13 - Pırlıoğlu Camii ve Medresesi,
- 14- Güllü Camii ve Medresesi,
- 15- Cedit Hüseyin Ağa Medresesi ve Camii.

Evliya Çelebi'nin rakamlarına göre Kilis ve Antep'te 7 medrese bulunurken İstanbul'da 53 (Diğer bir tespit: 178), İzmir'de 40, Bursa'da 22, Amasya'da 10, Manisa'da 9, Diyarbakır'da 8, Tarsus'da 6, Demirci-Sivas ve Usküp'de 5, Ankara-Bitlis ve Van'da 4, Afyon'da 3 medrese bulunmaktadır. Medreseler, Osmanlı topraklarına dağılmış olup, XV. ve XVI. asırda sayıları 500'e yaklaşmıştır.

Tekye Camii ve Medresesi: Tahminen 1562'lerde yapılan cami, minare, türbe, şadırvan, mektep ve meşrutaları şeklinde bir külliye'dir. Kanuni devrinde yapılan bu mabedin etrafındaki Mektep hakkında Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 4 Esas No'lu Defterinin 217. sayfasında bilgi verilmektedir.

Tekye Camii ile ilgili Vakfiye'ye göre, mektep hocası 4 akçe yevmiye alacaktır. Günümüzde bazı odaları-hücreleri duran bu mektep, medrese olarak da kullanılmıştır.

Mevlevihane Mescidi Medresesi: Mevlevihane 1525'de camiden önce yapılmış olup, hem cami hem de Mevlevihane Mescidi, medrese şeklinde çalışmıştır. Günümüzde tekkesi yok olan Mevlevihane Mescidi Medresesi'nin, Hacı Ali Ağa Zaviyesi Vakfı mevcuttur.

1170 (1757)-1240(1825) tarihleri arasında yaşayan Kilis'in yetiştirdiği son devir alimlerinden Yavaşçazade Hacı Haşim Efendi bu medresede ders okutmuştur.

Ulu Camii Medresesi: Evliya Çelebi'nin bahsettiği Büyük Camii (Camii Kebir-Ulu Camii)'de de medrese bulunmaktaydı. 1153 (1741)-1228 (1813) tarihleri arasında yaşayan meşhur Kırıkoğlu Abdurrahman Efendi ile son devir hocalarından 1217 (1802)-1305(1887) tarihleri arasında yaşayan Ulu Camii imamlarından şair ve hoca Bekir Vahit Efendi ders vermişlerdir.

6. KONYALI, age., s. 257 vd.

7. Paşa-Polatlızade Hamamı, Hasanbey Hamamı ve muhtemelen Eski Hamam Vakıflarca restore edilmektedir.

8. KONYALI, age., s. 421 ve 554.

Tabakhane Camii Medresesi: Halen medrese odalarının bir kısmı anbar halinde olan Tabakhane Camii'nde 1220 (1806)-1295 (1881) yılları arasında yaşayan güzide alimlerden takva sahibi Hattat Hoca Mustafa Efendi ile 1341 senesinde irtihal eden oğlu Abdullah Efendi ders okumuşlardır.

Kesik Minare Camii Medresesi: 1033 (1623) Halen mevcut olan ve eskiden minaresi yıkıldığı için bu adı alan caminin medrese kısmı günümüzde Vakıflar İdaresi'nce Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı Kilis Müftülüğü'ne resmi Kur'an Kursu olarak kiralanmıştır. Bugün burası tek kaynak olarak Kilis'te meşhur Kurra Hafız merhum Kamil KIDEYŞ'in neslini, genç Kur'an hafızlarını yetiştirmektedir.

XVIII. ve XIX.yy'da burada ders veren dünyaca ünlü alimler (müderrisler) Kilis Medreseleri'nin MANTIK FAKÜLTESİ'ni oluşturmuşlardır. Mantık İlimi'nin çığırını açan ve 1171(1758)-1236(1821) yıllarında yaşamış olan Mantikî Hacı Ömer Efendi ile 1180 (1767)-1263(1847) tarihleri arasında yaşayan ve talebesi olan Büyük Hoca namındaki Dokuzluzadelerden Hocasade Abdurrahman Efendi, ayrıca oğlu ve talebesi olan 1261 (1826)-1303(1887) tarihleri arasında yaşamış dünyaca ünlü Hocasade Abdullah Enverî Efendi burada ders vermiş ve çeşitli telifatta bulunmuş, mahdut olan mantık misallerini çoğaltarak mantığı Türkçeleştirmiş ve Mantık İlimi'ni geliştirmişlerdir.

Babası ile birlikte halen kabri Kilis Musalla Mezarlığında bulunan ve manevi feyzi yüksek Abdullah Enverî Efendi'yi inceleyen Fahri HOŞAF'ın tez'de belirttiği gibi konu hakkında kaynak ve bilgi kıtlığı olup, Mantık İlimi bu hoca'dan sonra adeta Kilis'te sönmüş ve Osmanlı'nın son devrindeki çoraklıktan burası da nasibini almıştır. Bu zatın zamanında değil Osmanlı, yurt dışından dahi talebesi olmuştur. Zamanın Padişahı Sultan Abdulmecid'e sunulan eserleriyle takdir olarak 100 lira ihsana nail olmuş ve ayda 150 kuruşluk maaşı kendisine kaydı hayat şartıyla bağlanmıştır.

Savaşta gördüğü bir rüya üzerine, kendisini seven Kilis'li bir subay tarafından Hoca Abdullah Enverî Efendi'nin vefatından çok sonraları mezarı yaptırılarak üstü kapatılmıştır. Geçmiş yıllarda Belediyece düzenlenen Musalla Mezarlığı'na gidildiğinde bu zatın kabri halâ bu şekilde görülebilir. Çok değil yüz sene evvel vefat eden bu alim zat, maalesef günümüzde yeterince tanınmamakta ve günbegün de unutulmaktadır.

Servili Medrese: Yine Hocasadelardan Abdullah Enverî Efendi'nin kardeşi 1260/1844)-1305(1888) yılları arasında yaşamış Mehmet Tahir Efendi ile ondan evvelki ülemeden olup, 1202 (1788)-1272(1856) yıllarında yaşayan ünlü Sadakazade Hacı Sadık Efendi, Servili Medrese'de ders okumuştur. Bugün servisi mevcut olan bu medre-

se'nin (Akcurun Camii civarı) mescidi maalesef Vakıflarca kadro dışı bırakılarak satılmış olup, alan şahıslarca yıkılmıştır.

Tekrar Kilis'deki mantık ilmi ile alimlerine bir göz atacak olursak; Mantikî Hacı Ömer Efendi, hocazade Abdurrahman Efendi ve oğlu (Servili Medrese'de diğer ilimlerin yanında Mantık dersleri de veren Hocasade Mehmet Tahir Efendi ile) Hocasade Mantikî Abdullah Enverî Efendi, Mantık ilmini adeta tamamlamış, yaymış ve şu sözün söylenmesine sebep olmuşlardır: "*Evvelühâ iblis... ve âhirühâ Abdullah Enverî fi Kilis*" Yani, mantık şeytanla başlar, Kilis'li Abdullah Enverî Efendi'yle biter. Allah'a karşı kıyas yolu ile mantık yürüten ilk varlık olan Şeytan'dır ve Mantık İslâm Alimlerinin kavline göre Kilis'li bu hocanın azim ve himmetiyle tamamlanmıştır.

Abdullah Enverî Efendi'nin müderrisliği zamanında Kilis mantıkçılığı, mantık ilmi de kendi varlığının en yüksek kısmına yetmiş bulunuyordu. Tasavvufa da çok meraklı olan Abdullah Enverî Efendi, Nakşibendi Şeyhlerinden Baytazzade Hacı Abdullah Şâh Sermest-i Veli Efendi'ye intisap ederek seyr-i sülûkunu tamamlamış ve manevi kemalâta ermiştir.

Çalık Camii Medresesi: Caminin kuzeyinde olan medrese kısmı daha önce yapılmış olup, 1094 (1682) Çalıkoglu Hacı Ali b. Çalık Mehmed Ağa Medresesi Vakfı bulunmaktadır. 1095(1683) yılında yapılan cami halen mevcut ve ibadete açıktır. Medrese odalarının çoğu yıkılmıştır. Kuyusu ise halâ çalışmaktadır. Banisi olan Hacı Ali Ağa'nın kabri halen cami avlusundadır.

1198 (1784)- 1293(1877) yıllarında yaşayan ve medrese'de ders veren Hacı Hafız Efendi'nin tâ Fransa'dan iki talebesi olmuş, bunlar 7 yıl hücrede bannarak ders görmüşler, tahsillerini tamamlayarak döndüklerinde, hocalarına oradan hediyeler göndermişlerdir. Ayrıca bu Medrese'de manevi yönü kuvvetli olarak kabul edilen 1225 (1810)-1290 (1873) tarihleri arasında yaşamış son devir ulemâdan Oylumluzade Mehmed Efendi de ders vermiştir.

Çekmeceli Camii Medresesi: Kilis'te medrese, kütüphane ve âlim dendiğinde akla ilk gelecek olan yerlerden bir tanesi de meşhur Çekmeceli Camii ve Medresesidir. Halen Baytaç Tekkesi'nin yanındaki cami ile medrese hücreleri mevcut olup, 1685-1757 (1171) tarihleri arasında yaşayan ve camiye ismini veren Çekmecelizade Mustafa Efendi ile 1739-1807 (1202) tarihleri arasında yaşayan Çekmecelizade Mehmed Efendi burada ders vermişler ve telif eserler vererek 600 cilt'lik Çekmeceli Kütüphanesini meydana getirmişlerdir. Bugün bu kütüphane ve kitapların akibeti bilinmemektedir.

Bu alimlerin cediti İstanbul Çekmece'den Mısır'a savaşa giderken burayı görüp savaş dönüşü

buraya yerleştiklerinden "Çekmecelizadeler" olarak anılmaktadırlar.

Bu arada Baytazzade Hacı Abdullah Serмест Efendi'den de bahsedecek olursak; Baytazzade Mehmed Vakıf Efendi (Kilis Şeyhi)'nin babası olan bu güzide alim de tekkesinde ilmi ile hizmet etmiştir. Mısır'da Tıp tahsili de yapan Serмест-i Veli hem ders vermiş, hem telifat yapmış, kütüphane ve tekkesi ile etrafa ün salmıştır. Tekkesi ise halen mevcut olup, Konyalı merhumun eserinde tekkele bölümünde bilgi verilmiştir.

Kadı Camii Medresesi: 1822 Kara Kadı Camii'nin medresesinde 1250 (1835)-1311 (1896) yıllarında yaşamış olan Kilis'in yetiştirdiği en son alimlerden Keçikzade Müftü Abdurrahman Efendi ders vermiştir. Aynı zamanda camiiye yönetmiş ve mütevelliliğini de yapmıştır. Kadı Camii günümüzde Vakıflarca restore ettirilip onarılmıştır.

Hindioğlu Camii Medresesi: Kilis Voyvodası 1075 (1664) Kör Hüseyin Ağa'nın yaptırdığı bu medresede 1171 (1757)-1248 (1832) yılları arasında yaşayan Haki Kadim (Davut Ağazade M.Haki Efendi) ile 1257 (1840)-1303 (1886) Kırkoğlu H.Fazıl Efendi ders vermişlerdir. Camii halen mevcut olup, medresesi ise ev olmuştur.

Küçük Camii Medresesi: Şimdi neresi olduğunu bilemediğimiz ve bir zamanlar Sıbyan Mektebi olan meşhedlik mahallesi'ndeki Küçük Camii Medresesinde ünlü alimlerden 1114 (1703)-(1756) yıllarında yaşamış olan M. Esad Efendi (Şeyhülislâm) ders vermişlerdir. Çıplakzadeler bunların ahfadıdır. Bu mabed Vakıflarca şahsa satılmış olup, pekmezhaneye yapılmıştır.

Kemaliye Medresesi: İlk adı İbrahim Efendi Medresesi olan bu medrese ve mescidi Dolap Pazarında 1247 yılında Halep (Rakka) Valisi İncebayraktarzade Mehmed Paşa yaptırdığından dolayı bu ad ile anılmıştır. Mehmed Paşa Medresesi ve Mescidi yıkılarak yerine Kemaliye Medresesi yapılmıştır.

1247(1831) yılında Mehmed Paşa'nın yaptırdığı bu külliyyede 20 Oda (hücre), 1Kütüphane, 1 Dershane (anfi)li Medrese, Mescid, Kuyu ve Havuz bulunmaktaydı. Cami ve medrese odaları ile dershane ve kütüphane yıkılmış olup, alt köşede mevcut olan ve şimdi Kilis'te Öksüz Minare adı verilen, Vakıflara ait bir bölüm bulunmaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden Özel İdare'ye oradan da Maarif (MEB)'e devredilen cami ve medrese odalarının yerine yapılan ve bir ara Orta Mektep olan şimdiki Kemaliye İlkokulu'nun (1930) binası ve çatısı da gayet eskimiş durumdadır.

Büyükkütah Mahallesi Mehmed Paşa Sokak 91 Pafta 362 Ada 24 Parsel No'lu (15 m²)'lik cinsi cami kapısı, dükkan ve taş minare diye kayıtlı olan VGM'nün bu mülkü şu an yanındaki okul tuvaleti ve su deposundan da rutübet almaktadır. Tarih-i

pür melalimizi anlatan bu manzara ve harap olacak durumdaki o ince işlemeli minare... Yani Öksüz Minare. Rivayete göre; Minarenin alemini tepe noktaya çıkaran Deli Silo namındaki pehlivanın bir ara eli kayınca bunu temaşa eden halk'dan birisi düşüp bayılmış ve kalpten gitmiştir. Şimdi ise manzumenin bu köşesi ölümü beklemektedir. Acilen minarenin arkasına, tuvaletlerin yanına bir mescid yapılmalıdır.

Yeni Camii, Mehmed Ali Paşa Camii, Büyük-kütah Camii ve İncebayraktarzade Mehmed Paşa Camii gibi isimler alan bu medrese ve mescidin ders verenlerinden biri de 1196 (1782)-1279 (1863) tarihleri arasında yaşamış olan Karadağlı Hafız Mehmed Efendi'dir.

Pirlioğlu Camii Medresesi: Bir zamanlar mevcut olan ve Kilis'e hizmet eden bu medrese hakkında yeterli bilgi ve belge bulamadık.

Güllü Camii Medresesi: Vakıflarca satılan ve alan kişinin yıkarken enkazı altında can verdiği Güllü Camii ve medresesinde 1133 (1720)-(1796) yıllarında yaşamış Kilis'li şair, meşhur Mustafa Ruhu Efendi ders vermiştir. Güllü Camii'nin akarı olan arazileri de Fidanlık Müdürlüğü (Tarım Bakanlığı)'ne satılmıştır.

Cedit Hüseyin Ağa Medresesi: Cedit Hüseyin Ağa Medresesi ve Camii Vakfı'nın olduğunu belirten Konyalı'nın bu kaydına Kilis'li Avukat Kadri Timurtaş'ın kitabında rastlayamadık. Konyalı merhumun belirttiğine göre vakfiyede denilmektedir ki; Yeni yapılan bu mescide ve medreseye hayırseverlerden Halil Efendi adında bir zat Boyahane vakf etmiştir. Yeni yapıldığına göre, burası Hindioğlu Camii Medresesi olmayıp şimdi ismi bilinmeyen ve muhtemelen satılan bir camii ve medresedir.

Kilis'li Kadri Bey'in kitabında bahsedilir ki; 1275 (1860)-1331(1916) yıllarında yaşamış olan Lütfullah Hâzım Efendi (şair), Derviş Mehmed Camii'nin hücrelerinde kalarak Bekir Vahit Efendi ve Müftü Haki Efendi'den ders görmüştür.

Derviş Mehmed Camii kuvvetle muhtemel Kilis'de Karadeniz ailesinin 5.000 liraya alıp yıktığı Hacı Derviş Camii olup, meşruta odaları halen Fahrettin Karadeniz ismindeki tüccarın dükkanlarıdır. Vakıflar Öğrenci Yurdu'nun karşısındaki sokağın içinde olan ve Kilis'de yıkılışı sırasında bir çok olaylara da sebep olan Hacı Derviş Camii'nin yapılış yılları 959(1551) senesidir. Halen cami ve minarenin temelden bir kısım duvarları ayakta. Bir ara alan kişiler tarafından depo olarak da kullanılan bu mabet Cumhuriyetin ilk yıllarında "gerek yoktur" denilerek, Vakıflarca kadro harici bırakılmış ve satılmıştır.

Satılan diğer bir yer de Revhaniyye Camii ve zaviyesi (yıkılmış) ile diğer bir zaviye mescididir.

1965-66 yıllarında 9 adet ilkokulun bulunduğu Kilis'de (Konyalı merhumun eserinden öğrendiğimiz) Evliya Çelebi'nin bahsettiğine göre, Kanuni zamanında 7 Medrese (veya 8) ile 11 adet Sıbyan Mektebi (İlkokul-Mahalle Mektebi) vardır.

Şimdi de Kilis'deki kitaplıklar ve kitaplar hakkında az da olsa bilgi verecek olursak; Kilis'de yetişen alimlerin çoğu te'lif-yazma eser bırakmış ve bunların bir kısmı kaybolurken bir kısmı da evlâdında kalmıştır. Hele son devir şairlerin divanları maalesef yayınlanamamışlardır.

Çekmecelinin 600 ciltlik kütüphanesi ile Tekye Camii ve Mehmed Paşa Camii Kütüphanelerinden yazımızın muhtelif yerlerinde bahsetmiştik. Kilis'li Kadri Timurtaş'ın Kilis Tarihi'nden tesbit edebildiğimize göre Uncuzade Hasan Efendi'nin (1710-1780) ilmi mikat'a dair (Mukantara ve Rubülmucip) kitapları Evkâf Dairesi'nce Orta Mektep kitaplığına nakil olmuştur. Yine Bekir Vahit Efendi (Şair)'nin yazma olan Divançesi ve Hacı Abdülhafî Mahir Efendi (şair)'nin Divançesi ile Mecmuası da Orta Mektep kitaplığına nakil olmuştur. Muhtemelen Okul Kitaplığında bulunan bu eserlerden biri olan Bekir Vahit Efendi'nin Divanı son zamanlarda bulunmuştur.

Şu anda mescid ve kitaplık şeklinde faaliyet veren Mevlevihane'de de bir kısım yazma ve baskılı eserler bulunmaktadır. Bu mescid Kilis Müftülüğü'nce gündüzleri ibadete açık bulundurulmaktadır.

Kilis'li merhum Kadri Timurtaş'ın Kilis Tarihi'nde bahsedilen bazı şahsiyetlere bu çalışmamızda değinilememiştir. Bunlar; Ulemadan Abdullah Efendi ölümü 1769, Celaleddin Ali Paşa (1756-1822), Cenginli Hacı Hasan Efendi (1772-1844), S. Mehmed Emin Vahid Paşa (Öl. 1828), Zıddızaade Müftü Abdullah Efendi (1846-1916) Kilis'li Muallim Rifat Bilge (1874-1963), Hocazade İsmet Efendi (1854-1964), Müftü Abdullah Efendi-Çolakoğlu (1886-1970).

İbrahim Hakkı Konyalı'nın Kilis Tarihi'nden (Sh:404) bir nakil yapacak olursak; Tekye-Canbolat Camii hakkında denilmektedir ki: *Camii, minare, türbe, şadırvan, mektep ve meşruta odalarından teşekkül eden bu manzume* (bu odalar sonradan medrese hücreleri olarak kullanılmıştır) *devr-i mimarisinin şaheser bir yadigarıdır*. Sonradan restore edilirken içindeki boyaları Cumhuriyet devrinde bozulan ve tahrife uğrayan bu şaheser bir yadigar eser olarak Sultan Kanunî devrinin bir Osmanlı eseridir.

Sahasında kaynak eser olan Dr.Cahid Baltacı'nın *Osmanlı Medreseleri, Teşkilat-Tarih* isimli eserini medrese meraklılarına daha geniş bilgi için burada tavsiye edebiliriz.

Cumhuriyet Kütüphanesi sahibi Osman Vehbi'nin 1932'de İstanbul'da yayınladığı (Burhaneddin Matbaası) Kilis'li Avukat Kadri Bey'in Kilis Tarihi'nde (Sh:98) şöyle denilmektedir. : *"Türkiye'de mektepler taammüm etmeğe (Umumileşmeye-gelişmeye) başladıktan sonra memleketimizde de ilim hayatı medreselerin dar çerçevesinden kurtularak asrî bir şekilde inkişaf etmek yolunu tutmuştur."*

Av.Kadri Timurtaş Kilis Tarihi'nde (sh:288); *"Medrese'nin ruhi kabiliyetleri öldüren müzik tahsili"* ifadesiyle medreseleri tamamen saf dışı bırakmaktadır.

Unutmamak lazımdır ki; ilk defa kuruldukları IX. ve resmen kuruldukları XI. yy.dan itibaren medreseler önemli görevler görmüşler ve abide şahsiyetler yetiştirmişlerdir. Bu durum XVI.yy.'a kadar kesintisiz devam etmiştir. Osmanlı'nın son zamanlarındaki bozulmadan nasibini alan Vakıflar ile bunlara bağlı olan eğitim düzeni ve medreselerin çözülüş ve yıkılışları, neticede son dönemdeki çoraklaşmanın tesiri ile medreseler aleyhinde bir çok sözler söylenmiştir.

Halbuki her mahallede bulunan Sıbyan Mektepleri'nde ilköğrenim-temel eğitim verilirken medreselerde de orta ve yüksek tahsil (ihtisas-uzmanlık) verilmekte, ihtisas medreselerinden (Darulhadis-Darulkurra, Daruttıbb) ise mütehasşislar yetişmekte ve öğrencilerin bütün masrafları Vakıflarca karşılanmaktaydı. Müderrisler de Vakıflar'dan ücretlerini almakta ve medreseleri finanse eden Vakıf sistemi öğrencilere BURS bile vermekte, vakfiyeler gereğince yaz döneminde tatil yapılmakta, ayrıca Cerre çıkmak (Cer Sistemi) ile medrese talebesi ve üleması memleketin en ücra köylerine kadar giderken, yollukları Vakıflarca karşılanmaktaydı.

Külliyelerin bir birimi olan medreseler (Fakülteler) hem Okul hem de Yurt özelliği taşıyordu. Külliye ise bir cami etrafında öğrenci odaları, hücreler, kütüphane, aşevi-imatehane, darüşşifa ve misafirhaneleriyle tam teşekkülü bir Üniversite halindeydiler. Bütün bunlar Vakıf olup, tüm giderleri-cari harcamaları (bina giderleri, hoca ve talebelerin ücretleri) bu amaç ve hizmet gayesi ile kurulmuş olan Vakıflarca karşılanmaktaydı.

Bunların dışında, abide şahsiyetler yetiştiren ve yaygın eğitim kurumları olan tekke ve zaviyeler-asitâneler de (Kilis'de Mevlevihâne gibi) Vakıfların eğitim-öğretim faaliyetlerinden birer şubedirler. Bunlar yaygın eğitimi yürütmüşlerdir.

Sonsöz olarak belirtelim ki; Vakıfların eğitim faaliyetleri, Enstitü düzeyinde araştırılması ve incelenmesi gerekecek dev boyutta bir meseledir.

YENİ VAKIFLARIN AMAÇ KAVRAMLARI ÜZERİNE BAZI DÜŞÜNCELER

Dr.Nazif ÖZTÜRK

GİRİŞ

Vakıf, insanla beraber mevcut olan karşılıklı dayanışma ve başkasına iyilik yapma duygusunu, hukukî statüye kavuşturan ve ona süreklilik kavramını sağlayan, milletlerin sahip bulunduğu manevi güç ve değerlerin tanımlanmasına yardımcı, tüzel kişiliğe sahip hukukî ve sosyal bir müessesedir.

Vakıflar başlangıçta, ferdi ve içtimai ihtiyaçların karşılanması amacıyla ortaya çıkmıştır. Ancak daha sonra cemiyet hayatında meydana gelen gelişmelere uygun olarak içinde bulunduğu toplumların sosyo-kültürel yapısı, ekonomik imkanları ve kabiliyetleri oranında değişmiş ve gelişmiştir. Özellikle Osmanlı döneminde, serbest ekonomi kurallarına ve yerinden yönetim esaslarına göre faaliyet gösteren, her biri ayrı hükmi şahsiyeti haiz; devletin yükselme ve duraklama hareketlerine paralel olarak hizmet alanları genişleyip daralan, toplum ve devlet hayatımızda sosyal, kültürel, ekonomik, hatta siyasi yönlerden belirgin bir potansiyele sahip bir sektör haline gelmiştir (Öztürk 1995: 549).

Tarihdeki kadar yaygın olmasa bile bugün de ülkemizde yeni vakıflar kurulmaktadır. Bu durum ulusumuzda düşünce ve sermaye olarak, vakıf fikriyatının mevcut olduğunu göstermektedir. Bu yazımızda, ülkemizde mevcut olan bu vakıf potansiyelinin, hangi hizmet alanlarına kanalize edilmesi halinde, memleketimiz ve insanımız için daha faydalı olacağı hususlarındaki düşüncelerimizi anlatmaya çalışacağız.

Bilindiği gibi, Ahkâm-ı Evkâf'ın temel kaidesinden birisi, "insanların en fazla ihtiyaç duyduğu şeyi vakfetmek, vakıfların en hayırlısıdır" (Ömer H. Ef. 1307:15/Mes 53). Demek ki; vakıfların amaçlarını toplumun ihtiyaçları belirlemektedir. O halde ihtiyaçlar değiştikçe amaçlar da değişecektir.

Vakıflar, tarihin derinliklerinden gelen ve gelecek asırlara kadar uzanacak isdidatda bir kurumdur. Sadece bir dönemin ihtiyaçlarını gözönüne alarak, statik bir anlayışla onun hizmet alanlarını maddeler halinde saymak; vakıfların tarihî geçmişine ve dinamik yapısına uygun düşmemektedir. Bu bakımdan tadadî teklifler yerine, genel anlamda hizmet alanlarına ait çerçevenin çizilmesi, kanaatimizce daha gerçekçi olacaktır.

DURUM TESBİTİ:

Vakıf sektörü kültür ve müesseseler tarihi açısından devlet ve toplum hayatımızda önemli bir yere sahiptir. Osmanlı dönemine ait bir çok kamu müesseseleri ortadan kaldırıldığı halde; vakıflar, topluma mal olmuş hayri ve sosyal hizmetleri sebebiyle Cumhuriyet dönemine intikal etmiş ve merkezî hükümet içerisinde yerini almıştır (Öztürk 1995: XIX).

Bugün ülkemizde Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinden intikal eden mazbut ve mülhak vakıflar ile Cumhuriyet döneminde Türk Medeni Kanunu ve tadillerine göre kurulan yeni vakıflar bulunmaktadır. Son yıllarda bu kanun esaslarına göre idare edilmek üzere, devlet eliyle kurulan yeni bir vakıf türü daha ortaya çıkmıştır. Vakıflar konusunda ülkemizde yaşanan genel eğilimlere bakıldığında, bu tür vakıfların sürekli artma istidadi gösterdiği anlaşılmaktadır (Öztürk 1995: XX).

Halen ülkemizde 35.000 civarında vakfiyenin hayatîyet verdiği 5346 mazbut, 370 mülhak, 167 esnaf ve cemaate ait vakıflar ile Türk Medeni Kanunu'nun kabul tarihi olan 1926 yılından sonra bu kanun hükümlerine göre kurulan 3250 yeni vakıf faaliyet göstermektedir. Amacını gerçekleştiremediği için dağılan 155 vakıf bu rakama dahil değildir.

Bugün Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün yönetim ve denetimi altında, mazbut ve mülhak vakıflara ait akar ve hayrat nev'inden toplam 43.895 adet taşınmaz mal bulunmaktadır. Bu taşınmazlardan 28.700 adedi mazbut akar, 6314'ü mülhak akar, 5995 adedi mazbut hayrat, 2886'sı ise mülhak hayrattır.

Diğer taraftan, eski eser tescilli 7734 adet vakıf taşınmaz mevcuttur. Bu eski eser tescilli taşınmazlardan 6335 adedi hayrat, 1399 adedi akardır.

Kanaatimizce verilen bu rakamlar, vakıf mal varlığının gerçek sayısını göstermekten uzaktır. İyimser bir tahminle 1968-1970 yılları arasında yapılan envanter çalışmalarıyla ancak vakıf mal varlığının % 80'i tesbit edilebilmiştir.

Asırlar itibariyle sayıları değişkenlik gösteren (gelir kaynakları itibariyle XVII.asırda kurulan vakıfların %18.84'ü kira ve nukud ıstırbahına % 3.38'i tamamen para vakıflarına (Yüksel 1990:155); XVIII. asırda kurulan vakıfların % 31.77'si (Yediyıldız 1985:96), XIX. asırda kurulan vakıfların ise % 56.81'i (Öztürk 1995:37) yine para vakıflarına dayanmaktadır.) binlerce para vakfının tüzel kişiliğinden bahsetmek mümkün değildir. Bugün para vakıflarının vakfiyeleri mevcut, fakat vakfı adına kayıtlı ortada herhangi bir malvarlığı bulunmamaktadır. Para vakıflarının mevcut nakitleri Cumhuriyet Döneminin başında "Nukud-u Mevkufe Müdürlüğü"nde toplanmış daha sonra bir kül halinde 1954 yılında kurulan T.Vakıflar Bankası T.A.O.'nın mazbut vakıflara ait A grubu hissesine sermaye yapılmıştır. Halen Bankanın A grubu hissesini bir kamu kurumu olan Vakıflar Genel Müdürlüğü tüzel kişiliği temsil etmektedir.

Diğer taraftan XVII, XVIII ve XIX. asırlarda kurulan vakıflarla ilgili üç ayrı doktora tezinden, bu asırlarda kurulan vakıfların amaçlarına göre tasnifini ve yüzde olarak hizmet alanları vasıtasıyla yaptıkları harcama miktarlarını biliyoruz.

Elimizde mevcut bu bilgilere göre, XVII. asırda kurulan 1163 vakıftan sağlanan gelirlerin % 17.26'sı yönetim ve onarım giderlerine, % 33.20'si din, % 6.75'i eğitim, % 6.3'ü sosyal hizmet alanlarına, % 36.37'si de vakıf kurucularının aile bireyleri ve akrabalarına (Yüksel 1990: 24-249); XVIII. asırda kurulan 6000 vakıftan sağlanan gelirlerin % 28.16'sı eğitim, % 30.75'i din, % 10.15'i sosyal hizmetler, % 6.50'si askerî, % 9.70'i yönetim giderlerine, % 14.20'si aile fertlerine (Yediyıldız 1982: 8-10); XIX. asırda kurulan 9000 vakıftan elde edilen gelirini ise; % 34.61'i din, % 27.12'si eğitim, % 17.16'sı sosyal hizmet, % 4.34'ü yönetim giderlerine, % 16.87'si aile fertlerine (Öztürk 1995: 47) ayrılmıştır.

Asırlar itibariyle oranları değişmekle birlikte, bu harcamalara bakarak, Osmanlı Döneminin son üç asırında kurulan vakıfların, genelde eğitim, din ve sosyal hizmet ağırlıklı oldukları anlaşılmaktadır.

Cumhuriyet Döneminde kurulan 3250 vakfın hizmet amaçları itibariyle dağılımı ise şöyledir: Bu dönemde kurulan vakıflardan % 35'i eğitim, kültür, sağlık ve çevre, % 12'si hayrî ve dinî, % 33'ü sosyal yardımlaşma ve dayanışma, % 20'si çeşitli amaçlarla faaliyette bulunmaktadır (Öztürk 1993: 79).

Verilen bu istatistikî bilgilerden, Osmanlı Döneminde dinî amacın, Cumhuriyet Döneminde de eğitim-kültür ve sosyal yardımlaşma amaçlarının ağırlıklı olduğu görülmektedir. Buna rağmen, 300 yıllık süre içerisinde ülkemizde kurulan vakıfların hizmet alanlarında paralellik ve hatta benzerliklerin bulunduğunu söylemek mümkündür.

Eskisi ve yenisiyle son dört asırda kurulan vakıfların hizmet alanlarını belirledikten sonra, bir hususun daha tesbitinde yarar bulunmaktadır. O da, vakıfların bizâtihi amaç değil araç olduğu gerçeğidir.

Vakıflar deyince bizim insanımızda birbirine zıt iki görüş ortaya çıkmaktadır. Bunlardan bir bölümü, vakfı adeta bir iman düsturu gibi anlamakta, bir bakıma ona dokunulmaz bir kutsiyet atfetmektedir. Karşı görüşte olanlar ise, Osmanlı Döneminde var olan ve mevcudiyetini Cumhuriyet Döneminde de devam ettiren, bu haliyle bizim mazi ile göbük bağımızı bağlayan vakıf müessesesini, "eskiye ait ne varsa mutlak kötüdür." anlayışıyla tasfiye edilmesini ve ortadan kaldırılmasını istemektedir. 70 yıllık Cumhuriyet Dönemi, vakıflarla ilgili bu düşüncelerin çatışma alanı olmuştur. Oysa bu görüşlerin hiç birisi tek başına doğru değildir. Biraz önce de ifade ettiğimiz gibi, doğru olanın vakıfların doğrudan bir amaç olmayıp araç olduğu ve onun değerini belirleyen hususun kendi adından değil, gerçekleştirmek üzere seçtiği hizmet alanlarından kaynaklandığı gerçeğidir.

DAR BOĞAZLAR:

Cumhuriyet Döneminde, Vakıflarla ilgili yapılan hukukî düzenlemeler; İslam Dünyasında 14 asırlık fiili uygulama dikkate alınmadan, sadece batının değer yargıları ve bu konudaki mevzuatı esas alınarak hazırlanmıştır. Bu sebeple ülkemizde bugün, vakıflar konusunda bir kargaşa yaşanmaktadır.

1. Aslı Kavramlar Unutulmuştur.

Kavram kargaşası, vakıfların tarifinden itibaren yaşanmaktadır. Eski hukukumuzda vakıf, menafî'i ibadullaha ait olmak üzere, akar veya akar hükmünde olan bir mülkü temlik ve temellükten müebbeden alıkoymaktır (M.Hamdi 1326:16; M.Hamdi 1327:3) tarzında tarif edilmektedir.

Tarifte geçen tabirler, izaha muhtaç bulunmaktadır. "Menafî'i" demekle rakabeden yani o mülkün zatından gelirini ayırmış bulunuyoruz. Çünkü Vakıf malın rakabesi, Allah'ın kullarına ait olmayıp, ya Allah'ın ya da vâkıfın kendi mülkünde olmak üzere müebbeden mahbus bulunacaktır. Birincisi İmam-ı Azam'ın, ikincisi imameynin görüşüdür. "İbadullah"ın çoğul olarak kullanılması, va-

kıftan bir kişi yerine birden fazla kimsenin yararlanması gerektiğini göstermektedir. Bu bilgilerden anlaşılıyor ki, yalnız bir şahsın gözetilmesi için vakıf kurulması doğru olmadığı gibi, topluma faydalı olmayan amaçlar için vakıf kurulması da caiz değildir. Bir kimse, gelirinden bir kabir veya türbede kandil ve mum yakılmak üzere malını vakfetse, o kandillerin ışığından insanlar da yararlanmadıkça, vakıf sahih olmaz (M.Hamdi 1326:18).

Sonra, "akar veya akar hükmünde" diyoruz. Akar, arazi ve arsa demektir. Vakıf süreklilik kavramına sahip olduğu için esas itibarıyla vakfedilmeye elverişli olan şey, yalnız taşınmazlardır. Ancak menkulün vakfı, akarla olan ilgisi veya örf ve ihtiyaç sebebiyle caiz görülmüştür (M.Hamdi 1327:4).

Vakfın tarifinde bir de "mülk" ifadesi geçmektedir. Mülkten maksat "ayn-ı memluk"dur. "Ayn-ı memluk" olmayan şeyler vakfedilemeyeceği gibi, borç, menfaat ve benzeri şeyler ile vakıflaştırılan malın, ikinci kez vakfedilmesi mümkün değildir. "Temlik ve temellük" tabiri ise, bey "şıra" hibe ve vasiyet gibi, bir aynın tebdil, tağyir ve mülkiyet değişikliğine sebep olan şeylerden uzak durmaktır (M.Hamdi 1327:4).

Tarifin sonunda "müebbeden alıkoymak" veya "müebbeden hapsetmek" ifadesi yer almaktadır. "Müebbeden" demek nihayeti "gayr-i muayyen" bir zaman için demektir. "Haps" kelimesi ise, o mülkün rakabesinin üçüncü şahıslara geçmesini önlemektir (Öztürk 1983:28-29).

Kısaca tahliline çalıştığımız eski hukukumuzdaki vakfın tarifinde mevcut olan derinliği (Öztürk 1995: 49-53), Türk Medeni Kanunu ve tadillerine taşımak mümkün olamamıştır.

Türk Medeni Kanunu'nun kaynağı olan İsviçre Medeni Kanunu, Vakfı, "emvâlin muayyen bir gaye lehine tahsisi" olarak telakkî etmektedir. Bu durum bize, "malın muayyen bir maksada tahsisi" şeklinde intikal etmiştir. Bu intikal doğrultusunda, 903 sayılı Kanunla Medeni Kanun'un "tesis"e ait hükümleri değiştirildikten sonra; "vakıf başlıbaşına mevcudiyeti haiz olmak üzere, bir malın belli bir gayeye tahsisidir" (Md.73) diye tarif edilmiştir (RG. 1967:12655/2-4). Fakat bu tarif, Medeni Kanun üzerinde çalışanları tatmin etmemiştir. Çünkü bir kimsenin muayyen bir malı bir iş için ayırmasıyla vakıf vücut bulmaz. Oğluna sermaye, kızına çeyiz vermek, yahut muayyen işte kullanmak üzere hakikî veya hükmî bir şahsa mal tahsis etmek vakıf değildir. Vakfın tarifinde görülen yalınlığın yanında, Medeni Kanun'un 74 ncü ve Tüzük'ün 6 ncü maddesinde vakfın kurulması, belirli şekil şartına bağlanmıştır. Yürürlükteki bu madde hükümlerine göre "Kanuna, ahlâka ve âdâba veya milli menfaatlere aykırı olan veya siyasî düşünce veya belli bir ırk veya cemaat mensuplarını desteklemek gayesiyle kurulmuş olan vakıfların tesciline karar verilemez". Demek ki; bu ilkelere uymak kaydıyla ister toplumun

yararına olsun ister olmasın, her türlü amaç için vakıf kurmak mümkündür.

2. Kurbet Kastı Göz Ardı Edilmiştir

Ahkâmü'l-Evkâf kitapları, vakıf yapmadaki esas amacı "umur-u hayriyeye bezl-ü mal ile Cenab-ı Hakk'a takarrub ve ibadet kasti" olarak açıklamaktadır (Ö.Hilmi Ef.1307:15).

Demek ki, vakıf yapmaktan esas amaç, sahip olunan mallardan bir bölümünü, ibadet ve hayır maksadıyla insanların istifadesine sunarak Allah'ın rızasını kazanmaktır.

Hüseyin HATEMİ'ye göre eski ve yeni vakıfların "vakıf" adını taşıyor olmaları, bazı kavram karışıklıklarına yol açmaktadır. İslâm Hukuku'na göre, vakıf müessesesinin en dikkate değer tarafı kurbet kastine sahip olmasıdır. Fakat günümüzde kurulan vakıflarda bu özellikleri bulmak mümkün değildir (Hatemi 1985:56).

İslâm hukukçuları vakfın tescili için; topluma yararlı olması şartının yanında, Allah'ın rızasına uygun olması şartını da aramışlardır. 1000 yıllık vakıf tarihimizde bu iki husus, vakfın olmazsa olmaz şartı olarak, hep gözönünde bulundurulmuştur.

3. Günümüzde Vakıf Konusu İstismar Edilmektedir.

Nirengi noktaları kaybedilirse amaçlar her zaman istismara müsait hale gelirler. İstisnalar bir yana bütün araçlar gibi, bugün vakıf konusu da kişisel amaçlar için istismar edilmektedir.

Toplum içerisinde yer edinmek, psikolojik doyuma ulaşmak, kapitalizmin sertliklerini yumuşatmak, reklâm yapmak, bir düşünce veya dünya görüşünü hayata geçirmek, vergi muafiyeti alarak bu konuda sağlanan kolaylıklardan yararlanmak, Dernekler kanununa göre müdahaleye açık olan sivil toplum örgütlerini hukukî sağlamlığa kavuşturmak, fikir ve düşünceleri kalıcı ve sürekli kılmak...gibi düşüncelerle günümüzde vakıf kurulabilmektedir.

Son yıllarda bu söylediğimiz hususlara ilaveten mali mevzuat ve bütçe prensiplerinden kaynaklanan harcama zorluklarını bertaraf etmek amacı ile kamu kurumları eliyle kurulan yeni bir vakıf türü daha ortaya çıkmıştır.

Kanaatimizce bu olumsuz gelişmeler, vakıf sisteminde özün kaybedilmiş olmasından ileri gelmektedir.

4. Uygulamaya Yönelik Gereksiz Müdahaleler Mevcuttur.

Vakıfların anayasası; vakıf senetleri, eski ifadeyle vakfiyelerdir. Vakıfla ilgili her türlü husus bu senetlerde yer almaktadır. Vakıfların senette yer almayan herhangi bir konuda faaliyette bulunması sözkonusu değildir. Vakfiye ve vakıf senetleri, kurucuları dahil herkesi bağlayıcı niteliktedir. Hal böyle iken, yürürlükteki mevzuat ve uygulamada, merkezî idare özellikle de teftiş makamı olan

Vakıflar Genel Müdürlüğü, sürekli vakıfların faaliyetlerine müdahale etmektedir.

Vakfın yapacağı her türlü alım, satım, bağış, inşaat ve benzeri...ekonomik faaliyetler, yetki belgesini hatta mahkeme kararını gerektirmektedir. Yurt içi ve Yurt dışı şube açılması özel izne tabidir.

Bu uygulama, batılılaşma döneminden itibaren başlayan devletçi ve merkezîyetçi anlayışın bir sonucudur. Devletin idarî tarzı değiştiği halde, kendi toplumuna güvenmeyen, başka bir ifadeyle halka rağmen halkçılık diyebileceğimiz bu tavır, hiç değişmemiştir.

Bu anlayışın sonunda toplumla devlet birbirine yabancılaşmış ve hatta aralarında güven duygusu kalmamıştır.Devletle vatandaşın öncelikleri farklılaşmış, ülkemiz güç kaybına uğramıştır. Birbirine destek olarak ülke kalkınmasını sağlaması gereken bu iki kuvvet, yekdiğerine köstek olmaya başlamıştır.

Ülkemizde yaşanan bu güvensizlik ortamı, gö-nüllü demokratik sivil toplum örgütü olan ve özel hukuk hükümlerine tabi bulunan vakıfların, tarihte ve gelişmiş batı toplumlarında olduğu gibi, kamuoyu oluşturması ve baskı unsuru olarak faaliyet göstermesi imkanını ortadan kaldırmıştır.

5. Vakıfların Kuruluş Sermayesi Yetersizdir:

Yukarıda belirtilen merkezîyetçi ve müdahaleci tutumun doğurduğu olumsuz gelişmelerin yanında; yeterince ekonomik bir potansiyele sahip olmayan kurulan vakıflar, ilk kuruluş heyecanının geçmesinden sonra tıkanıp kalmaktadır.

Vakıfların istenilen düzeyde müesseseler kurarak hizmet üretebilmesi için, tarihte bizim toplumumuzda ve günümüz gelişmiş ülkelerinde olduğu gibi, mutlaka sermaye birikimine sahip olmaları gerekmektedir.

Toplum ve devlet hayatının her safhasında vakıfların hizmet ve potansiyelinden yeterince yararlanan demokratik ülke vatandaşları, tarihte bizim toplumumuzda yaşanan örneklerine benzer bir tarzda, vakıf çatısı altına mal varlıklarını gönüllü olarak kamu yararına kanalize eden ve böylece katılımcılığı ve çoğulculuğu sağlayan uluslardır.

Esas itibarıyla vakıflar; mal varlığına, gerçekleştirilmesi gereken bir amaca, süreklilik kavramına ve kâra yönelik olmayan hizmet anlayışına sahip olması gereken kuruluşlardır. Ne yazık ki son dönemlerde, dernekçilik anlayışıyla sermayesiz vakıflar kurulmaya başlanmıştır. Nasıl ki yeterince gıdasını alamayan canlı yaşayamaz, yaşasa da bir enerjiye sahip olamadığı için iş yapamaz ise; tıpkı enerjisiz kalmış bir insan gibi, bu şekilde ortaya çıkan ve hayatiyetini devam ettirmeyi aıdat ve bağışlara bağlayan vakıflar da, kurucularının samimi ve iyi niyetlerine rağmen, toplum ve devlet hayatına etki edebilecek bir faaliyette bulunmaları mümkün olmamaktadır.

TEKLİFLER:

Giriş, durum tesbiti ve dar boğazlar başlıkları altında, eskisi ve yenisiyle ülkemizde bulunan vakıflar hakkında verilen kısa bilgiler ışığında, yeni vakıfların öncelikli hizmet alanlarını şöyle sıralamak mümkündür.

1. İnsanî Esas Alan Bir Hizmet Anlayışına Sahip Olmalıdır:

Amacı ne olursa olsun, her şeyden önce bir vakfın çalışmaları, Hakk'ın rızasına ters ve toplumun zararına olmamalıdır. Toplumun yararına olmayan, hasbîlik vasfını taşımayan hiçbir faaliyette hayır yoktur.

Din dahil, bu dünyada ne varsa ve ne yapıyorsa hepsi insanın mutluluğu içindir. Mutluluk ise, beden ve ruh sağlığına sahip olmakla mümkündür. Beden ve ruh sağlığına sahip olmak bilgili olmayı ve beşerî ihtiyaçların karşılanmış olmasını gerekli kılmaktadır.

Bu ülkenin esas sahibi olan Anadolu insanının hayatî iki problemi bulunmaktadır. Bunlardan birincisi çocuklarına günümüzün gerektirdiği tarzda eğitim ve öğretim imkânı sağlayamamak, ikincisi meşru yoldan para kazanmanın yolunu bulamamaktır. Eğer bu mes'eleye bir çözüm yolu bulunamazsa; şimdiye kadar olduğu gibi bundan sonra da bizim insanımız üçüncü sınıf insan olmaktan ve yönetilmekten kurtulamayacaktır.

Ülke nüfusunun % 70-80 ini oluşturan bu kesimin, bu iki problemini çözümlenmek, yeni kurulan vakıfların en başta gelen amacı olmalıdır.

2. Kalıcı Müesseseler kurmalıdır:

İstisnalar bir yana, bugün ülkemizde, sermaye birikiminin yitirildiği, Osmanlı'nın gerileme döneminde olduğu gibi; müesseseler kuran vakıflar yerine, yapılaşmayı ve çok fazla harcamayı gerektirmeyen soyut amaçlar için vakıflar kurulmaktadır. Bu alışkanlıktan en kısa sürede vazgeçilmeli, yeterli plân proje ve sermaye birikimine sahip vakıflar kurulmalıdır. Bundan sonra kurulacak vakıflar, bireysel mes'eleler yerine geniş kitleleri ilgilendiren toplumsal konularla meşgul olmalıdır. Bir yoksula yardım yerine, işsize iş imkânı sağlayacak tesisler kurulmalıdır.

Burs yerine okul, ilaç parası sağlama yerine hastahane açmalıdır.

3. Kitlelere Yön Veren Mega Projelere Talip Olmalıdır:

Toplu iletişim araçları, kitleleri bilgilendirme ve ülke yönetimine halkın katılımını sağlamada, büyük bir baskı unsurudur.

Günümüzde vakıflar, ülke genelinde yayın yapacak, T.V., radyo, gazete dergi...gibi göze ve kulağa hitap eden basın-yayın organlarını kurmaya ve işletmeye talip olmalıdır.

4. Gönüllü, Demokratik, Toplumsal Bir Baskı Unsuru Olarak Faaliyet Gösterme'dir.

Demokrasilerde hak almak, ancak örgütlü toplumsal kuruluşlara sahip olmakla mümkündür. Zorbalığın ve diktacılığın bertaraf edilmesinde, büyük halk kitlelerinin, hukukun içerisinde kalarak ve demokratik ilkelere uyarak, hakka ve doğruya yönlendirilmesi, haksızlığın ve zulmün ortadan kaldırılması açısından hayati önemi haizdir.

Çağdaş demokrasi, katılımcı ve çoğulcudur. Katılımcılığı ve çoğulculuğu sağlamakta ve kamuoyu oluşturmakta, diğer sivil teşekküllerin yanında, vakıflara da önemli görevler düşmektedir. Ancak bugüne kadar vakıflar, kendi aralarında yeter derecede organize olamadığı için, güçlü bir toplumsal tepki, siyasal irâdeye yansımamıştır.

Vakıflar, çoğulcu ve katılımcı demokrasiyi, piyasa ekonomisini, sosyal dayanışmayı, kültürel kimliği, millî birlik ve bütünlüğü güçlendirecek, bilinçli ve duyarlı bir kamuoyu hazırlayarak sosyal iradeyi etkilemeye talip olmalıdır (Baloglu 1994:21).

Vakıflar, gönüllü teşekküller arasında iş ve güç birliği oluşturmayı toplumun geniş katmanlarını ilgilendiren konuları ele almayı, çözümler üretmeyi, araştırmalar, toplantılar, açık oturumlar, hizmet içi eğitim kursları düzenlemeyi, yayın yapmayı, bildiri yayınlamayı, vakıfları ilgilendiren her konuda Hükûmete ve T.B.M.M.'ne görüş bildirmeyi, bilinçli ve duyarlı bir kamuoyu meydana getirmeyi ve siyasal iktidar üzerinde demokratik bir baskı grubu oluşturmayı öncelikli hedefleri arasına almalıdır.

5. Kaliteye Talip Olmalıdır:

Vakıflar gerçekleştirmeyi düşündüğü hizmeti en iyi bir şekilde yapmalıdır. Günümüz insanı, iyiye değil, mükemmele taliptir. Hizmetler amatörce değil, profesyonelce yapılmalıdır. Çağımızda kötünün rağbet görmesi ve toplum içerisinde makes bulması mümkün değildir.

6. Ulusal ve Uluslararası Olaylarla Meşgul Olmak Üzere Araştırma, Plânlama ve Dökümantasyon Merkezleri Kurmalıdır:

İletişim ve bilgi çağını yaşayan dünyamız küçülmüştür. Günümüzde bir ülkede meydana gelen hadiseler o devletin sınırları içerisinde kalmamaktadır. Globalleşme ve küreselleşme tabirleriyle anlatılmaya çalışılan olgu, komşunun komşusunun evinin içerisine karışması hadisesidir.

Bu gelişmelerden memnun olmamak, hatta, nasıl yaldızlı ifadeler arkasına sığınarak, güçlü devletlerin çıkar düzenini ve hegemonyasını sürdürdüğünü farketmek, yahut dünyada olup biten herşeyi yok sayarak hadiselerle sırt çevirmek, yaşanan gerçekleri ortadan kaldırmıyor.

Durum böyle olunca, hadiselerden kaçmak yerine, olayların üzerine yürümek daha gerçekçi olmaktadır.

Bugün devletlerin dünya düzeninde ağırlık koymaları, sadece ekonomik ve askerî güçleriyle olmuyor. Resmî, politik manevraların yanında, gönüllü, demokratik sivil toplum örgütlerini harekete geçirerek, bilgi akışını sağlamakta ve dünya siyasî platformları nezdinde kamuoyu oluşturmaktadırlar.

Diğer taraftan bu amaçla kurulacak vakıflar eliyle, bizim insanımız ve ülkemizde mevcut olan beşeri hasletlerimizi, bu insanî özelliklerden mahrum olan diğer dünya ülkelerine aktarmamız mümkün olabilir.

Son Bosna-Hersek, Azerbeycan ve Çeçenistan'da yaşanan olaylar, bu durumun gerekliliğini açık bir şekilde ortaya koymuştur.

SONUÇ

Vakıfların hizmet alanlarını, ihtiyaçlar belirlemektedir. İhtiyaçlar ve zamanlar değiştikçe vakıfların amaçlarının da değişmesi doğaldır. Bu bakımdan "teklifler" başlığı altında yazılanlar, genel mahiyette kaleme alınmış, yapılması gerekenler makro plânda sıralanmıştır.

Belirtmeye çalıştığımız bu hususların gerçekleştirilmesi için, hiç şüphesiz iyi yetişmiş insan, birikmiş sermayeye ve yenibaştan düzenlenecek mevzuata ihtiyaç vardır. Yeni düzenlemelerde vakıfların 1000 yıllık uygulamalarına mutlaka bakılmalı, nirengi noktaları gözden uzak tutulmalıdır.

Son senelerde, gelişmiş batılı ülkelerde olduğu gibi, ülkemizde de, vakıfların siyasî faaliyetlerle uğraşmasının serbest bırakılması, hatta kendi aralarında bir bakıma konfederasyona giderek, dünya vakıf teşkilatlarıyla işbirliği yapması hususları tartışmaya açılmıştır.

Bu gelişmeler üzerine, eskisi ve yenisiyle ülkemizde faaliyet gösteren vakıfların durumu daha da önem kazanmıştır. Hatta vakıfların hukukî dayanağı ve çalışma esaslarını düzenleyen yürürlükteki kanun, tüzük ve yönetmelikler ile mazbut vakıfların idaresini, mülhak ve yeni vakıfların devlet adına denetimini üstlenen Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün mevcut statüsü ve teşkilat yapısı, ihtiyacı karşılamaktan çok uzak bulunmaktadır (Öztürk 1985:54-55).

Bu bakımdan vakıfların yeni bir hukukî yapıya kavuşturulmasına ve Vakıflar İdaresi'nin yeniden reorganizasyona tabi tutulmasına şiddetle ihtiyaç bulunmaktadır.

Kanaatimizce yeniden oluşturulacak Vakıflar İdaresi, Türk Medeni Kanunu'na göre kurulan vakıfların mütevellî hey'et başkanlarının da belirli bir oranda yer alacağı, geniş tabanlı Danışma Kurulu'na, seçimle gelmiş bir yönetim kadrosuna sahip, genel hükümler çerçevesinde murakabeye tabi, özel hukuk hükümlerine göre idare olunur, ayrı bütçeli müstakil bir yapıya sahip olmalıdır.

KAYNAKÇA

1. Öztürk, Nazif, **Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi**, Ankara 1995.
2. Ömer Hilmi Efendi, **İthafü'l-Ahlâf fi Ahkâmî'l-Evkâf**, İstanbul 1307.
3. Yüksel, Hasan, **Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü üzerinde Araştırma (1585-1683)**, Ankara 1991, (Basılmamış doktora tezi).
4. Yediyıldız, Bahaeddin, **Institution Du Vaqf Au XVIII e Siecle En Turquie-etude SOCIO-historique-** Ankara 1985.
5. Öztürk, Nazif, "Tarihte ve Bugün Vakıflar Eliyle Aileye Götürülen Hizmetler", **Aile ve Toplum**, S.3, C.I, Ankara 1993, s. 78-89.
6. M.Hamdi, Elmalılı, **Ahkâm-ı Evkâf** (Taşbasma), İstanbul 1326.
7. M.Hamdi, Elmalılı, **Ahkâm-ı Evkâf** (Taşbasma), İstanbul 1327
8. Öztürk, Nazif, **Menşe'i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar**, Ankara 1983.
9. **Türk Medeni Kanunu'nun Tadiline Dair 903 Sayılı Kanun**(RG.1967:12655/2-4).
10. Hatemi, Hüseyin, "Tartışma", **I.Vakıf Şûrası, 3-5 Aralık 1985**, Ankara 1986.
11. Öztürk, Nazif, **Elmalılı M.Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar**, Ankara 1995.
12. Baloğlu, Zekai, **Türkiye Üçüncü Sektör Raporu**, İstanbul 1994.
13. Öztürk, Nazif "Vakıfların İdaresi ve Teşkilat Yapısı Üzerine Düşünceler", **I.Vakıf Şûrası, 3-5 Aralık 1985**, Ankara 1986, 43-55.

BULGARİSTAN'DA CEMAATİ İSLAMİYE VE VAKIF KURUMLARI

Prof.Dr. Hüseyin MEMİŞOĞLU

1. CEMAATİ İSLAMİYE ÖRGÜTLERİ

Bulgaristan'da Türk-Müslüman toplumunun en yaygın örgütlerinden biri "CEMAATİ İSLAMİYE" denilen, Müslüman cemaat örgütleridir. Bunların kuruluşu Mithat Paşa'nın Tuna valiliği (1864-1868) yıllarına rastlar. Mithat Paşa valiliği sırasında halkın elinde bulunan vakıfların mütevelliler tarafından gereği gibi yönetilmediğini görerek, bunları mahalli idareler altında birleştirmeye karar vermiştir. Böylece Bulgaristan'ın bütün köy, kasaba ve şehirlerinde cemaat idareleri kurulmuş ve vakıfların idaresi bu kuruluşlara devredilmiştir.¹ Fakat Osmanlı-Rus savaşı yüzünden Rumeli'nin diğer Türk bölgelerinde olduğu gibi Tuna ve Şarki Rumeli vilayetlerinden de bütün cami, mektep ve medreselerin imam, müezzin, öğretmen ve diğer hademeleri hicret ederek dağıldıklarından, bu müesseselerin idaresinde ciddi sorunlar ortaya çıkmıştır. Bunları önlemek ve çözüm getirmek için ilk olarak Şarki Rumeli vilayetinde yedi üyeden ibaret bir komisyon oluşturulmuş, fakat gerek bu eserlerin idaresinde vakıf şartlarına riayet edilmemesi ve gerekse hasıl olan vâridatın maksat hâricinde kullanılması nedeniyle, olumlu bir sonuç elde edilememiştir. Bu sebeptendir ki, Şarki Rumeli ahâlisinden 49 Türk, 27 Aralık 1879 tarihinde Babıâli'ye bir dilekçe vererek, vilâyet dahilindeki Türklerin Dâhili Nizamname'de belirtilen haklardan yararlanmalarına, vakıf eserlerinin de şartlarına ve kâdim teâmüle göre idaresine, yardımcı olunmasını istemişlerdir.² Bu talep üzerine Sadâret, 17 Ocak 1880 tarihinde meseleyi Meşihat'e havale etmiş ve bu konuda vazifelendirilmek maksadıyla bir memurun tespitini istemiştir. Meşihat makamı da, ilmiye ricâlisinden İzmir Naibi Ali Haydar Efendi'nin tayinine karar vererek, bu kararını Sadâret'e takdim etmiştir.³ Daha sonra Padişahın tastikine sunulan bu tâyin hakkında, 9 Şubat

1880 tarihinde olumlu irâde çıkınca, Ali Haydar Efendi'nin Şarki Rumeli vilayeti Kapukethüdalığı da kesinlik kazanmıştır.⁴ Ali Haydar Efendi'nin göreve başlaması ile Şarki Rumeli vilayetindeki Türk-Müslüman toplumunun vaziyeti önemli ölçüde düzenlenmiş ve karşılaşılan güçlüklerin bir çoğu önlenmiştir. İcabında Dâhiliye Müdürü ile görüşebilen Ali Haydar Efendi İslâm kabristanı, vakıf vâridatı, eytam sandıkları ve maarif meselelerinin hallinde olduğu gibi,⁵ mühim hizmetlerde bulunmuştur. Ayrıca Türk-Müslüman toplumunun vaziyetini devamlı olarak bir intizam dahilinde tutabilmek için yeniden cemaat meclisleri oluşturulmuş ve bir Talimatname ile bu meclislerin hukuk ve vazifeleri tespit olunmuştur.

1881 yılında "*Şarki Rumeli Cemaat Müslimesi Hakkında Talimatname*"⁶ adıyla hazırlanan bu Nizamname altı bölümden ve toplam yirmi maddeden oluşmaktadır. Birinci bölüm, temel maddelerden oluşmakta ve onsekiz maddeyi içermektedir. İkinci bölüm, naiblerin seçimi ve tayin şekli hakkında bilgi veren ondört maddeden, üçüncü bölüm, cemaat meclisi azasının seçimi hakkında bilgi veren sekiz maddeden, dördüncü bölüm, cemaat meclislerinin genel vazifelerini belirleyen onyedim maddeden, beşinci bölüm, vakıf şubelerinin vazifelerini belirleyen yirmibeş maddeden, altıncı ve son bölüm ise yetim şubelerinin vazifelerini belirten otuzyedim maddeden meydana gelmektedir

1. Adil ÖZGÜÇ, *Batı Trakya Türkleri*, İstanbul, 1974, s.156.
2. B.A.ID, Nr. 64757, lef 2.
3. a.g.y., Nr.64757, lef 1.
4. a.g.y., Nr.64757.
5. B.A.BEO,Nr.968,h,91,230,287,339,353,373.
6. B.A.A.MTZ 04, D.13-20.

Temel maddelerden oluşan birinci bölüm, genel olarak köy, nahiyeye ve liva merkezlerindeki cemaat meclislerinin nerede, nasıl ve ne şekilde kurulması gerektiğini ve yerleşim birimlerine göre bu meclis üyelerinin sayılarını belirlemektedir. Buna göre, köylerde ve nahiyeye merkezlerinde mevcut olan ihtiyar meclisleri olduğu gibi bırakılarak kaza ve liva merkezlerinde yeni cemaat meclislerinin oluşturulması öngörülmektedir. Köylerde ve nahiyeye merkezlerinde bulunan ihtiyar meclislerinin sayısı cemaat sayısına göre değişmektedir. Ahalisi iki veya daha çok cemaate mensup köy nahiyelerinde o kadar bölge tesis edilir ve bulunan her birim bölgeye bir ihtiyar meclisi seçilir.⁷ Cemaat meclislerinde öngörülen üye sayısı ise kazalar için 8, livalar için 10, Filibe şehri içinde 15'tir. Yani cemaat meclislerindeki üye sayısı, o yerleşim biriminin nüfusunun çoğunluğuyla ilgilidir. Büyük yerleşim yerlerindeki üye sayısının fazla olmasına karşın, küçük yerleşim yerlerindeki üye sayısı daha azdır.

Cemaat meclislerinin başkanlığı livalarda müftülere, kazalarda müftü veya naibe, eğer bunlardan birisi bulunmazsa üyelerden en kıdemlisine verilir. Her cemaat meclisine hesap ve güzel yazıdan tecrübesi olan bir başkâtip, liva cemaat meclislerinde ise hesap ve yazı işlerine bakacak "muhtızır" adıyla bir memur görevlendirilir.

Cemaat meclisleri biri vakıf ve eğitim işlerine, diğeri yetim işlerine bakmak üzere iki şubeye ayrılır. Fakat Filibe gibi nüfusu kalabalık, vakıf ve eğitim işlerinin yoğun olduğu liva ve kazalarda müstakil birer eğitim şubesi açılması da öngörülür. Cemaat meclislerinin üç şubeye ayrıldığı livalarda üye sayısı 12'ye, kazalarda 10'a ulaşır. Vakıf şubelerinin başında vakıf müdürü, yetim şubesinin başında da yetim müdürü adıyla kefilli birer memur bulunur. Bunların durumları her altı ayda bir incelenerek kefalet senetlerine kaydedilir. Vakıf müdürünün kefalet senedi yetim sandığında, yetim müdürünün kefalet senedi de vakıf sandığında korunur. Kefillerin isimleri açık ve tasdik edilmiş bir defter ile kazalardan, livalara ve livalardan Filibe cemaat meclisine gönderilir.

Şubelere atamalar üyelerin bilgi ve öğrenimlerine bakılarak hangisinin hangi şubeye nakli münasip ise o şubeye ataması yapılır. Yani vakıf işlerinde bilgi ve becerisi olanlar vakıf şubesine, yetim işlerinde bilgi ve beceriye sahip olan üyeler ise yetim işleri şubesine seçilirler. Şube başkanları da yine o şube üyeleri içinden seçilmesi şartıyla heyetin genel ittifakı ile veya oy çoğunluğu ile tayin olunur. Vakıf ve Yetim müdürlükleri hizmetlerinde öncelikle güvenilirlik ve doğruluk gözetilerek keyfine göre hareket eden, ilgisiz ve kendisine ait işlerin idaresinde becerisizlik gösteren kişiler görevlendirilemez.

Şube heyetleri, kendi dairelerinde bazı memurların idareye aykırı davranışlarını, suistimallerde bulduklarını ve kurallara uymadıklarını gördükleri ve anladıkları takdirde cemaat meclis başkanlığına beyan etmek zorundadırlar. Bu vazife

veya yerine getirmeyenler ve müsamahalı davranışları, o hatadan doğacak mesuliyete ve zarara karşı diğerleriyle ortak sorumlu tutulurlar.⁸ Şubeler ile şahıslar arasında ortaya çıkan ufak tefek davalar cemaat meclislerinde ele alınır. Bu kurumlarda hüküm verme yetkisi vakfa ait işlerde vakıf müdürüne, yetim işlerinde de yetim müdürüne verilir. Eğer şube müdürünün mahkeme usulü hakkında bilgisi yetersiz veya diğer kanuni mazeretlerinden dolayı uygun görülmezse, bu vazife üyeler arasında en uygun olanı tarafından yerine getirilir. Çok önemli davalarda ise mahkemeye başvurulur ve burada avukatlar vasıtasıyla konular görüşülür. Bu davalarda islâm toplumunun menfaatına bağlı çok önemli meselelerde cemaat meclisi üyelerin ittifakı ya da çoğunluğun oyu alınmadan hiç bir muamele yapılamaz. Eğer böyle mühim bir konuda oylama yapılır da oylar eşit oranda olursa, genellikle başkanın taraftar olduğu yöne riayet edilir. Cemaat meclisleri çok önemli bir durum olduğunda genel kaidelere uygun olarak borç anlaşması yapabilir, fakat cemaat meclisi üyeleri Vakıf ve Yetim sandıklarından faiz karşılığı para almaya ve benzeri borçlanmalarda kefil olmaya izinli değildirler.

Vakıf ve Yetim müdürleri ile kâtip ve muhtızır cuma ve mübarek tatil günlerinden başka, her gün görevlerine devam etmeye mecburdurlar. Azalar da şer özü olmadıkça, haftada iki gün mutlaka toplanmaya, diğer günlerde ise önemli bir durum olmadıkça, yarım günlük nöbetleşme ile görevlerini devam ettirmeye mecburdurlar.⁹

Talimatname'de cemaat meclislerine üye seçimi konusuna da geniş yer verilmektedir. Bu seçimler için ilk önce ulema ve şeyhlerden, imamlar, muhtarlar ve esnaf başkanlarıyla, halkın ileri gelenlerinden oluşan genel bir meclis meydana getirilir. Bu meclisten 30 yaşını bitirmiş haysiyetli, kişilik ve bilgi sahibi olanlardan kazalarda 6, livalarda 10 kişiden mürekkep Tefrik cemiyeti (Meclis-i Tefrik) yani seçim heyeti oluşturulur. Meclis-i Tefrik'e müftü veyahut naib başkanlık eder. Tefrik cemiyetleri de 25 yaşını tamamlamış, kötü hali görülmemiş, halkın emniyet ve güvenini kazanmış ve mümkün olduğu kadar kanuni bilgilere ve Nizamnameye bağlı kalmış kişilerden oluşan seçim listesini hazırlayıp imam ve muhtarlara ve cemaat meclislerine iletirler. Bu seçim listesi dışında kimse açıkta seçimi uygun görülmez. Her mahallenin imam ve muhtarı mahalle ahalisiyle görüş alış veriş neticesinde mesuliyetleri altında verilen kararını mühürlenmiş yazı ile Tefrik kurullarına bildirirler. Ayrıca ihtiyar meclisleri ve cemaat meclisleri de aralarında hasıl olan görüşü Tefrik cemiyetlerine bir karamame ile bildirmek zorundadırlar.

7. Süleyman Oğuz, **Osmanlı Vilayet İdaresi ve Doğu Rumeli Vilayeti**, Ankara, 1986, s.97.

8. **Şarkı Rumeli Cemaat Müslimesi Hakkında Talimatname**, s.1-3

9. **Aynı yer**, s.4.

Seçimden sonra mahalle ve nahiyeye seçim kağıtları kazalara ve oradan da livalara gönderilir. Tefrik cemiyetleri bunları inceleyip çoğunluğu kazanmış olan şahısların isimlerini kazalardan liva Tefrik cemiyetine ve buradan da Filibe Tefrik cemiyetine birer tutanak ile gönderirler. Kaza cemaat üyelerinin memuriyeti liva tefrik cemiyetince, liva cemaat üyelerinin memuriyeti de Filibe Tefrik meclisinin onayı ile gerçekleşir.

Cemaat meclis üyeleri 2 sene için seçilir. Bu süre tamamlandıktan sonra, bir kez daha seçilmeleri için aradan bir yıl geçmesi gerekir. Ancak görevi sırasında hakkında bir dava ile suç işlediği belirlenirse, bu kişiler bir daha cemaat meclisine seçilemezler. Cemaat meclisi azalarından birinin vefatı veya istifası durumunda, ya da ticaret ve memuriyetle uğraşması görevine engel oluyorsa, yerine genellikle seçimden geri kalanlar arasından kura ile bir üye seçilir.¹⁰

Cemaat meclisleri çok çeşitli ve önemli vazifelerle yükümlüdürler. Özellikle maddi durumları kötü olan gençlere gerekli ilgi ve verilecek eğitimle topluma kazandırılması önemli vazifeleri arasında bulunmaktadır. Cemaat meclisleri kimsesiz ve fakir bir şekilde ölen kişilerin cenaze masraflarını karşılamakla da yükümlüdürler. Ayrıca geride kalan aile fertleri için (özellikle eşleri ve çocukları gibi henüz işgücü niteliğinde olmayanların) çaresizlik sonucu genel ahlaka aykırı mesleklere meyletmelerini önlemek amacıyla cemaat meclislerince kanuna uygun tedbirler alınması gibi görevleri vardır. "*Rumeli Şarki Nizamname Dahiliyesi*" hükümlerinden yararlanılmasını sağlamak ve aralarında çıkan mezhep çatışması sonucu tartışmaları çözümlenmek de önemli vazifelerden olup, gerekli hallerde Filibe Müftülüğü aracılığıyla Şeyhülislamlık makamına müracatta bulunması yer almaktadır. Bilhassa Rumeli'den Türk-Müslüman göçlerini önlemek için büyük özen göstermek, hiçbir zorunluk olmadıkça keyfine bağlı göç edenlerin sebeplerini araştırıp göçetme fikirlerinden vazgeçmeleri için nasihatla bulunmak, önemli görevlerini teşkil eder.¹¹

Eğitim ve kültür konuları da cemaat meclislerinin önemli vazifeleri arasında yer almaktadır. Her köyde ve nahiyede en az 2 ilkokul, kaza ve liva merkezlerinde nüfusa oranla yeterince ilkokul ve 1 ortaokulun kurulması, cemaat meclislerinin en önde gelen sorunlarından biridir. Kız çocuklarının 6 yaşından 10 yaşına, erkek çocuklarının 7 yaşından 11 yaşına kadar ilkokullara gönderilmesi hususunda cemaat meclisleri velileri zorlama ve mecbur tutma yetkisine sahiptirler. Cemaat meclisleri ilk ve ortaokulların tesisleri ve idarelerinin daha düzenli yürütülmesi, gelirlerin yeterli olmadığı durumlarda hükümete müracaat ederek kaynak sağlama yardımıyla yükümlüdürler. Bu nedenle cemaat meclisleri, kendilerine bağlı olan okulları kontrol etmek hakkına sahiptirler. Bu okullarda mektep hocaları ve köy imamlarının tayini de cemaat meclislerinin onayı altında gerçekleşir.¹²

Cemaat meclisleri eyaletteki Müslüman-Türk nüfusunu belirlemek için de büyük yükümlülükler üstlenmektedir. Onların denetimi altında her köy ve mahallenin Müslüman-Türk nüfusu köyün imamı veya mektep hocalarının bilgisiyile belirlenip, özel nüfus defterine kaydedilir. Nüfus defterinde doğumlar, ölümler, evlenmeler ve göçler gibi konular takip edilir. Bu defterin sorumluluğu cemaat meclisi başkâtibine aittir. Köy ve mahallelerin imam, muhtar ve mektep hocaları her üç ayda bir doğum, ölüm, nikâh ve göçleri gösteren tastikli hal kağıdını kaza cemaat meclisine göndererek bu dönemdeki gelişmeleri bildirirler. Kaza cemaat meclisine gelen bu bilgiler üzerinde işlemler tamamlandıktan sonra liva cemaat meclisine gönderilir, oradan da Filibe cemaat meclisine bilgi verilir. Bu bilgiler esas alınarak her Rumi yılın sonunda vilayetteki Müslüman-Türk nüfusu ile ilgili cedvel hazırlanıp, Filibe Müftülüğü tarafından Şeyhülislamlık makamına gönderilir. Bütün bu işlemlerin sürekli devam etmesi ve bunun kontrolü Filibe cemaat meclisi tarafından gerçekleştirilir.¹³

Cemaat meclislerinin yeşillendirme, köprü, yol, çeşme yapımı ve buna benzer hizmetlerle ilgili yükümlükleri de bulunmaktadır. Köylerde yol kenarlarına ağaç dikme ve bunun gibi istekler olduğu zaman bunlar cemaat meclislerine bildirilir. Liva cemaat meclisleri üç ayda bir bu istekleri kapsayan vukuat defterini Filibe cemaat meclisine gönderir ve buradan vilayet makamlarına iletilip sorunlara çözüm yolları araştırılır.¹⁴ Cemaat meclisleri Müslüman-Türk halkın yararına yapılan faaliyetlerin giderini karşılamak için bir sermaye oluşturulması konusunda halkı teşvik edici çalışmalarda bulunur ve elde edilen sermayeyi halkın yararına kullanır. Bu harcamaların çok düzenli ve büyük titizlikle yürütülmesine ve suistimallere imkan verilmemesine özen gösterilir.

Eğer bu konuda cemaat meclisi başkanı veya üyeleri hakkında şikayet olduğu zaman şikayetçiler şikayet sebeplerini içeren yazıyı cemaat meclisine sunmak zorundadırlar. Cemaat meclisi şikayeti inceler ve şikayetin gerçek olmadığı anlaşılırsa, şikayet edenler uyarılır, şayet şikayet edilen durum gerçekse gereğin yapılması için mesele liva cemaat meclisine iletilir. Eğer şikayet liva cemaat meclisi hakkında ise durum Filibe cemaat meclisine sunulur. Şikayet Filibe cemaat meclisi hakkında olursa o zaman genel bir meclis oluşturulup, şikayet edilen durumlar tartışılır ve topluca bir karar alınarak bu karar doğrultusunda hareket edilir. Karardan memnun olmayan şikayetçiler konuyu Şeyhülislamlık Makamına götürebilirler.¹⁵

10. Aynı yer, s.9-11.

11. Aynı yer, s.11.

12. Aynı yer, s.12.

13. Aynı yer, s.12-13.

14. Aynı yer, s.13-14.

15. Aynı yer, s.14-15.

Şarki Rumeli vilayetindeki cemaati islamiyeler bu Talimatname ile faaliyetlerini yürüttükleri bugün kuzey ve batı Bulgaristan dediğimiz o zamanki Bulgar Prensiğinde ise talimatnameli resmi cemaat teşkilatı yoktu. Sadece müftülüklerin maiyetlerinde müşavir birer heyet bulunuyor ve bunlar umumi, milli ve dini işlerle uğraşıyorlardı. Bu yan resmi şeklindeki teşekküllerin başında çok güçlü karaktere sahip kişilerin bulunması sayesinde birçok Türk mektebinin faaliyete konması, rüştiyelerin açılması, gibi pekçok yararlı işler yapılmıştır. O muhterem ecdat 1877/1878 Osmanlı-Rus savaşının açtığı derin yaralardan hastalanmış olan Türk-Müslüman toplumunun ruhunu takviye etmiş, müftülükler tesis olunmuş ve bugün birçoğu elden kaçırılmış ve eldekilerine de gerektiği kadar sahip olunmamış hukuk ve imtiyazatı da elde etmişlerdir.¹⁶

1895'de Bulgar hükümeti Türk-Müslüman toplumunun dini örgütleri konusunda 33 maddelik geçici bir yönergeyi kabul etmiştir.¹⁷ Yönerge 15 Eylül 1895'de Prens'in 63 numaralı emimamesiyle tasdiklenerek yürürlüğe konmuştur. "Müslüman İdare-i Ruhaniyyelerine Dair Talimatname" adını taşıyan bu yönergeyle Cemaat Heyeti örgütlerinin kuruluşuna başlanmıştır. Vakıflar mütevellilerin yedinden nez olunarak cemaat heyetleri yönetimine verilmeye gidilmiştir. Bu teşekküllerin pekçok faydası olmasına rağmen Cemaati İslamiye olmaktan uzak kalmışlardır. Bu yeni teşekküller (Cemaat Heyetleri) adeta birer vakıf komisyonu vazifesini görmeğe başlamışlardır. Evvelce müftülerin maiyetlerindeki cemaati islamiyelerin aksine bu yeni teşekküller milli ve dini işlerle alakasını keserek birer partizan yuvası haline gelmiş, birçok çıkarıcıların geçim yeri olmuştur. Bu idare ile vakıflar birer birer elden çıkmaya, müftülükler başsız birer anarşi ocağına dönmeğe başlamıştır.¹⁸ Bu durum 15 sene kadar devam ettikten sonra 1909 ve 1913'de Osmanlı devleti ile Bulgaristan arasında akd olunan antlaşmalara bağlı Müftülükler protokolü denilen bir vesika ile Bulgaristan Türklerinin dini örgütleriyle ilgili yeni bir hukuki düzen ortaya konmuştur. Her iki antlaşmada da cemaat idareleri ile müftülük konuları ele alınmıştır. Müftülüklerle, Cemaati İslamiye idareleri bir bütün içinde ele alınmış, kurulması öngörülen Başmüftülüğe cemaat ve vakıf kurumlarının denetim ve teftiş yetkisi verilmiştir. 1913 yılındaki antlaşmanın konumuzla ilgili hükümleri şunlardır:

"8. madde İslam nüfusunun kalabalık olduğu her yerde, Evkâf-ı İslamiyye seçilecek ve bu cemaatin şahsiyeti maneviyyesi her ahvalde ve bilcümle hükümet makamlarınca tanınacaktır.

Her bir yerin evkâfı, Cemaat-ı İslamiyye tarafından kanunlar ve Ahkâm-ı Şeriyye'ye göre idare olunacağı sebeble, bu cemaatin şahsiyeti-i maneviyyesi, sözü geçen evkâfın sahibi sayılacak ve itibar olunacaktır.

Umumi islam mezarlıkları ile camiler ya-
nındaki mezarlar, Cemaat-i İslamiyye'ye ait va-
kıf malları sayılacak ve İslam Cemaati bunları
istedikleri şekilde ve hıfzı'sıhha kurallarına uy-
gun kullanacaklardır. Emval-i mevkufeden hiç-
biri ait olduğu cemaate bedeli ödenmedikçe
hiçbir şekilde kullanılmayacaktır".¹⁹ Yani
1913'de imzalanan Müftülüklerle ilgili Sözleşme-
nin sekizinci maddesi Türk-Müslüman nüfusunun
yoğun olduğu her yerde birer "İSLAM Cemaati"
seçileceğini belirtmektedir. Bu cemaatlerin tüzel
kişilikleri Bulgar hükümetince tanınacaktı. İslam
Cemaatleri vakıf ve eğitim işlerinden sorumlu ola-
caklardı. Türk-İslam vakıflarının sahipleri sayıla-
caklardı. Müslüman mezarlıkları ve camiler de İslam
vakıflarından sayılacaktı. Cemaatler vakıfları
istedikleri gibi kullanacaklardı. Hükümet vakıflara
dokunmayacaktı, bedeli cemaate önceden öden-
meden hiçbir vakıf emlakı, hiçbir cami, mescit,
mezarlık, hayır kurumu v.b. istimlak edilemeyecekti.
Bir vakıf binası istimlak edilince, cemaate aynı
değerde bir arsa verilecek ve binanın bedeli peşin
ödenecikti. Sözleşmenin hükümlerine göre Bulgar-
istan'daki İslam Cemaatleri ve bunların malları
Bulgar hükümetince resmen tanınıyordu. Cemaati
İslamiyeler, kendi dini önderlerine bağlı olacaklar
ve bu önderleriyle ilişkileri konusunda kendilerine
hiçbir engel çıkarılmayacaktı.

Bu antlaşmaların kabulünden sonra cemaati
İslamiyelerin Bulgaristan'ın Müslüman Türklerle
meskun her köy ve kasabasında kurulmasına bü-
yük özen gösterilmiş ve 1930'lara gelindiğinde
bunların sayısı bine ulaşmıştır.²⁰ Kurulan bu ce-
maat örgütleri hem dini ve hem milli örgütler
olup, Türk-Müslüman toplumu ile devlet arasında
bir bağ oluşturma gücüne sahiptirler. Ayrıca bu ör-
gütler kültürel, siyasi, içtimai hatta iktisadi cihetler-
den Bulgaristan Türk-Müslüman toplumun varlığı
üzerinde amil ve müessir birer müessese özelliğini
de taşımaktadırlar.

1919 yılında kabul edilen 189 maddelik
"Müslüman Müessesat-ı Diniye İdare ve Teşki-
latı Nizamnamesi" Cemaati İslamiye Örgütünün
yükümlülüklerini yeniden ayrıntılarıyla düzenle-
mektedir. Nizamname'de "...her müslüman, mü-
temekkin bulunduğu mıntıka cemaati islamiye-
sinin mecburi azasıdır",²¹ denmektedir. Yani
Bulgaristan'da oturan ve bu ülkenin yurttaşı olan
her Türk-Müslüman kendi bölgesindeki İslam ce-
maatının üyesidir. Hiçbir Türk-Müslüman ce-
maatın dışında kalmaz.

16. Rehber, sayı 243,3.09.1932.

17. Muhacır, sayı 38, 30.04.1910, sayı 39, 4.05.1910.

18. Rehber, sayı 243,3.09.1932.

19. Sebülü'r-Reşat Dergisi, sayı 266,s.95.

20. Rehber, sayı 243, 3.09.1932.

21. Bulgaristan Müslümanları Müessesatı Diniye
İdare ve Teşkilatı Nizamnamesi, Sofiya, 1924, s.3.

Nizamnamenin ikinci bölümü "*Cemaat-ı İslamiye Heyetleri*" başlığını taşımaktadır. Burada belirtildiğine göre, en az 40 Müslüman ailenin yaşadığı her yerde Müslümanlar, Dışişleri ve Mezhepler Bakanlığının izni ile Cemaati İslamiye Heyeti kurabilirler. Müslüman aile sayısı kırkı bulmayan köyler ise birleşerek ortaklaşa bir "*Cemaat Heyeti*" oluştururlar. Ancak birleşik köylerin merkez olarak benimsenecek köye on kilometreden daha uzak olmaları gerekir. Birbirinden daha uzak olan küçük köyler ortaklaşa bir "*Cemaat Heyeti*" seçemezler. "*Cemaat Heyeti*" kuramayan yerler için, bunların işlerini yürütmek üzere üçer kişilik komisyonlar atanır. Bunlara "*üçler komisyonları*" denir. Bu komisyonlar seçimle değil, atamayla işbaşına getirilir.

Cemaati İslamiyelerin tüzel kişilikleri vardır. Bu sıfatla onlar taşınır, taşınmaz vakıf mallarına tasarruf edebilirler, malları işletebilirler, kiraya verebilirler, gelirini kullanabilirler, cemaat adına borca girebilirler, cami ve okullara yapılacak bağışları, vasiyetleri kabul edebilirler. Cemaati İslamiye herhangi bir sebeple dağılırsa, bunun elindeki cemaat emlakı en yakın Cemaati İslamiyenin tasarrufuna geçer. Bu ikinci cemaat de dağılırsa onun malları Başmüftülüğün tasarrufuna aktarılır. Başmüftülük bu malların hesaplarını inceleyip bağladıktan sonra, parasını "*Bulgaristan Müslümanları Genel Fonu'na*" aktarır.²²

Cemaati İslamiye Örgütü Müslüman ailelerinin sayısına göre 5'den 9'a kadar üyeden mürekkep encümenler tarafından idare olunur. "*Encümenler Cemaati İslamiyenin emvâl ve muamelelatını idare ve ifa ile her hususda cemaat islamiyeyi temsil ederler. Onlar selahiyetleri dahilinde olan her emir için karar verir, cemaati islamiye'yi mutazarrır eden bu Nizamnameye muhalif bulunan mukarreratlarından dolayı encümen azaları müştereken mesuldurlar*".²³ Encümenler köyde 5, kazalarda (ilçelerde) 7, sancaklarda (illerde) 9 üyeden oluşur. Encümen üyeleri o çevredeki Müslümanlar tarafından seçilir. Seçimler her üç yılda bir Şubat ayında Dışişleri ve Mezhepler Bakanlığı tarafından tayin olunan günde yapılır. Yirmibir yaşını doldurmuş olan Bulgar yurttaşı Müslümanlar, medeni ve siyasi haklardan mahrum değilse, seçme hakkına sahiptir. Bu haklara sahip olmayanlar, Bulgar hükümetinin izni olmadan yabancı devlet hizmetine girenler, dilenciler, mütemekkin olmayan kıpti müslümanlar din ve ahlaka aykırı işyeri bulunduranlar seçme hakkından mahrumdurlar.

Cemaat Encümenliğine seçilebilmek için otuz yaşını doldurmuş olmak, Türkçe ve Bulgarca okur yazar olmak, bulunduğu yerde mal, mülk sahibi ve saygın bir kişiliğe sahip olmak gibi şartlar aranır. Medrese ve idadiye tahsili olanlar mal, mülk sahibi olmasalar da encümenliğe seçilebilirler. Cemaati İslamiye ile mukavelâti bulunanlar, mürtezikalılar, mektep memuru ve hademesi, serseriler, müşte-

rekler veya üçüncü kuşağa kadar akrabalık bağı bulunanlar Cemaati İslamiye Encümenliğine seçilemezler.²⁴

Encümenler seçimi seçme heyeti tarafından idare ve icra olunur. Köy cemaati islamiye seçme heyeti belediye üyelerinden biri başkan, Türk-Müslüman öğretmenlerinden veyahut mürtezikasından iki kişi üye ve belediyenin tahsildar kâtibi veya evrak memuru olmak üzere 4 kişiden oluşur. Şehir cemaati islamiye intihab heyeti kazalarda sulh hakimi sancaklarda bidayet mahkemesi azasından biri başkan, iki belediye üyesi ile iki Türk Müslüman öğretmeni veya mürtezikasına aza ve belediye daire-sinden bir memur (evrak memuru) olmak üzere altı kişiden teşekkül eder.

Seçme heyeti, seçimden onbeş gün önce Belediye Başkanı tarafından bir emimame ile tayin olunur. Bu emirname ile seçimin icra olunacağı yer dahi belirlenir. Bin seçmenden fazla olan şehirlerde iki mahallede seçim şubesi (Seçim Sandığı) oluşturulur. Seçimden en geç üç gün sonra seçim evrakları ve oy bültenleri Dışişleri ve Mezhepler Bakanlığına gönderilir. Mezhepler Müdürü, başkan, Başmüftülük Mürahhası (delegesi) aza ve Mezhepler Müdüriyeti müfettişlerinden biri mukarrir azası olmak üzere teşekkül olunan komisyon seçim evraklarını tetkik ederek seçimin yasal olup olmadığına dair karar verir. Seçim Dışişleri ve Mezhepler Bakanlığınca onaylandıktan sonra kesinleşir. Bakanlıkca kusurlu görülen seçimler bozulabilir ve yeniden seçime gidilir. İkinci kez de seçim yapılmazsa o zaman Dışişleri ve Mezhepler Bakanlığı Başmüftünün onayı ile İslam Cemaati Encümen vazifesini ifa edecek 3 kişilik bir komisyon tayin eder ve bu komisyon encümenin bütün yetki ve görevlerini üstlenir. Seçim sonuçları kesinleştikten sonra encümen üyeleri belediye başkanının daveti üzerine toplanıp kendi aralarından başkan, başkan muavini ve kâtip-sandık emini olmak üzere üç kişi seçerler. Bu üç kişi "*cemaatin daimi heyetini*" teşkil eder. Bu seçim için üç nüsha protokol tanzim edilerek, bunlardan birer nüsha müftü veya müftü vekâleti vasıtasıyla Dışişleri ve Mezhepler Bakanlığına ve Başmüftülüğe gönderilir.

Cemaat İslamiye encümenleri tamamen teşekkül ettikten sonra, önceki encümenenden cemaatin hesaplarını ve gelirlerini teslim alıp göreve başlar. Devir teslim akıtlarından birer suret mahali müftü veya müftü vekilleri vasıtasıyla Dışişleri ve Mezhepler Bakanlığına ve Başmüftülüğe gönderilir. Yeni seçilen Cemaat İslamiye encümeni devir teslimde veyahut daha sonra bir suistimal görürse Cemaat İslamiye başkanı bunu bir ay zarfında gereken usulü yollardan bir yazı ile Dışişleri ve Mezhepler Bakanlığına bildirir ve durumun gözden geçirilmesini talep eder. Eğer teftişte suistimal ortaya çıkarılırsa başkan teftiş aktınının kabulünden en-

22. Aynı yer, s.2-3.

23. Aynı yer, s.7.

24. Aynı yer, s.3-4.

geç onbeş gün içinde önceki Cemaat İslamiye encümeni aleyhine cinayet davası açmakla yükümlüdür. Encümen başkanı bunu icra etmediği takdirde işlenmiş olan cinayeti gizlemekle suçlanır ve bundan sorumlu tutulur.²⁵

Encümenler "İslâm Cemaatını" temsil ederler, cemaatın mallarını ve işlerini yönetirler. Encümenliklerde çoğunlukla alınan kararlar yasal ve geçerli sayılır. Yetkileri içindeki işlerden encümenlerin cemaata verecekleri zarar ziyanından ve özellikle yolsuzluklardan encümen başkanı, başkan muavini ve sandık emini sorumlu tutulur. Bunlar encümen mukarreratının tatbikinden, cemaati islamiye bütçesinin tamamen icrasından ve umumiyetle cemaat iradine vukubulacak suistimal ve her türlü usulsüzlüklerden birlikte sorumludurlar. Encümen başkanı, devlet daireleri ve mahkemeler önünde cemaati temsil eder ve encümen kararlarını yürürlüğe koyar ve uygular.

Encümen, cami görevlilerinin atanmasını yapar, ya da bunların görevlerine son verir, din görevlilerinin atanması için de müftü ve müftü vekillerine önerilerde bulunur, adaylar gösterir, camilerin bakımını sağlar ve burada çalışanları denetler.²⁶ Ayrıca Cemaati İslamiye yeni cami açmakla da yükümlüdür. Gayet tabii yeni ibadethaneler Dışişleri ve Mezhepler Bakanlığın müsaadesi ile inşa olunur. Fakat müsaade Cemaati İslamiyenin kararı üzerine yerli müftü veya müftü vekilinin esbap mücibeli arzı ile Başmüftülük vasıtası ile talep olunur. Bu taleple birlikte binanın planı, cemaatin mıntıkasındaki nüfus adeti, binanın esbap inşaaşı, binanın inşa ve idaresi için sarf olunacak paranın miktarı, ibadethanenin layıhası tastik ve tasvip belgeleri Bayındırlık (Nafia İşleri) Bakanlığına gönderilir.²⁷ Encümenler, Bulgaristan Dışişleri ve Mezhepler Bakanlığıyla, Başmüftülüğün ve mensub oldukları müftü ve müftü vekillerinin emir ve talimatlarını yerine getirmek zorundadırlar.²⁸

Her Encümenin bir kalem odası bulunur. Kalem odası başkanın nezaretinde kâtip sandık emini tarafından idare olunur. Sandık emini encümenin zabıtnamelerini tutar, evrak ve dosyalarını tanzim eder ve kalem odasının intizamından sorumludur.²⁹

Encümenlikler gelir gider defteri, protokol defteri, kasa defteri, demirbaş defteri, gelen giden evrak defteri tutarlar. Bu görevlerinden dolayı encümen üyeleri ücret veya maaş alamazlar, çünkü encümen üyeliği fahri ve mecanidir. Yalnız sandık eminine, hizmetlerine karşılık umum gelirden yıllık 3 bin frank kadar para ödenir. Encümen üyeleri Dışişleri ve Mezhepler Bakanlığının emri olmadıkça vazifesini terk edemez. Dışişleri ve Mezhepler Bakanlığı "İslam Encümeni" üyelerinin her birinin veya tümünün görevine vuk verebilir. Görevden alınan encümen yerine müntahab üyelere çok oy almış olan yeni bir encümen atanır. Her bir encümenin Bulgarca ve Türkçe yazılı "Bulgaristan Çarlığı Dahilinde - Cemaat-i İslamiyesi"

metni ve devlet amblemi ile resmi mührü ve firmalı kâğıdı bulunmaktadır.³⁰

Cemaati İslamiyelerin maliye yılı (dönemi) 1 Nisan'da başlayıp 31 Martta sona erer. Encümenler her mali yıl için bütçe hazırlarlar. Bütçe tasarıları engeç 15 Ocak tarihine kadar hazırlanıp müftülükler ve Başmüftülük aracılığıyla Dışişleri ve Mezhepler Bakanlığına gönderilir. Bakanlık bütçeyi onaylamazsa encümene geri gönderir, yahut düzelterek bütçeyi onaylayabilir. Eğer yeni bütçe Nisan ayı başına kadar tastik olmazsa onayına kadar eski bütçeden ödeme yapılır.

Encümen harcamaları bütçedeki bölümlere uygun olarak yapılır, hiçbir bölümün parası diğer bölümün masrafını karşılamak için nakil ve sarf olamaz. Türk-Müslüman okullarına ayrılan para, bütçede gider olarak gösterilip, okul encümenine aktarılır. Bütçede bir de "Yedek Fon" bulundurulur. Mali yıl içinde bütçenin bir bölümünde para kalmazsa bu fondan yüzde beşi aşmamak şartıyla sandık emininin tastiki üzerine encümenin kararı ile harcama yapılabilir. Bütçe fazlalığı olursa bunun yüzde sekseni Yedek Fon'a, yüzde yirmisi de "Bulgaristan Müslümanlarının Genel Fon'una" aktarılır. Bu fonlar Bulgar Milli Bankasına veyahut Ziraat Bankasına tevdi olunur. Cemaat fonları cemaatın bulunduğu yerdeki yoksullara, yetimlere ve diğer ihtiyaçlar için harcanır. Bu fonların sarfiyatı müftü veya müftü vekilleri tarafından tastiklenip, encümenin esbap mücibeli kararı ile icra olunur.³¹

Her encümen bütçesindeki gelir miktarının yüzde onunu Başmüftülük'te kurulan "Müessesatı Diniye ve Vakfiye Müdüriyetine" tefrik ve tahsis eder. Gelir ve giderlerin takibi sandık emini tarafından yapılır. Cemaat sandık emniyeti görevini yapan kişi gerek encümen azası olunmadan veyahut olmasın encümen tarafından tayin olunan miktar ve surette kefalet gösterir. Bu kefalet cemaat başkanı nezdinde muhafaza olunur. Kefaletnameler yerli müftü veya müftü vekaletinden tastiklenip, encümen kararı ile iade olunur. Köy cemaat islamiyeleri kasalarında ikiyüz, kasaba cemaatleri ise beşyüz levadan fazla nakit para bulunduramazlar. Bundan fazla olan gelir Bulgar Milli Bankasına veyahut Ziraat Bankası şubelerine faizli olarak yatırılır. Encümen başkanının onayı alınmadan hiçbir şekilde harcama yapılamaz. Bütçedeki bütün harcamalar muntazam terbiye evrakı ile icra olunur. Maliye müfettişleri her zaman encümenlerin hesaplarını denetleyebilirler, ve teftişatlarına dair iki teftiş akdı tanzim ederek Dışişleri ve Mezhepler Bakanlığına gönderirler. Bakanlık bunlardan birini yerli müftü veyahut müftü vekili vasıtası ile lazım gelen tembi-

25. Aynı yer, s.5-7.

26. Aynı yer, s.7-8.

27. Aynı yer, s. 20.

28. Aynı yer, s.6-7.

29. Aynı yer, s.12-13.

30. Aynı yer, s.6-9.

31. Aynı yer, s.10-11.

hafız cemaat islamiye encümenine gönderir. Encümen en az üç ayda bir defa kasayı yoklama ederek, gelirden görülecek düzensizlik ve yolsuzluk hakkında sandık eminiinden aldığı neticeyi görüşür. Encümenler, bir önceki yılın hesaplarıyla ilgili kesin sonuçları da müftülükler aracılığıyla Dışişleri ve Mezhepler Bakanlığına gönderirler. Harcamalarda usulsüzlük, yolsuzluk bulunduğu buna sandık eminiyle beraber bu harcama için kararı kabul edenler ve tasvip edenler müşterek sorumludurlar.³²

Bütün buraya kadar söylenenlerden anlaşılıyor ki, Cemaati İslamiye örgütleri Bulgaristan Türk-Müslüman toplumunu temsil eden bir müessesedir. Bunun için de onun vazifesi sayılmayacak kadar çok ve geniştir. Cemaati İslamiye idaresi Müftülükler ve encümenler üzerinde kontrol ve onlara arka dayak olmak, cami, mescid, mektep ve medrese gibi müesseseleri idare edenlere yardım etmek, milli servetin harcamalarını kontrol etmek, dullan, yetimleri korumak, bir sözle Türk azınlığın bütün ihtiyacını düşünmek, milli ve dini işlerde her zayıf noktayı görüp onu takviye etmek ve Türk-Müslüman toplumunu layık olduğu yere ulaştırmaktır.

2. VAKIF KURUMLARI

Osmanlı Türkleri her yerleştikleri yerde olduğu gibi, Bulgaristan'da da öncelikle dini ibadetleri için ulu camiler, eğitim ihtiyaçları için mektep ve medreseler, iktisadi, içtimai, ulaştırma, sıhhi ve öteki ihtiyaçları karşılamak için çeşitli mimari eserler kurmuşlar, bunların idamesi için de hayri ve sosyal amaçlı vakıflar tesis etmişlerdir. Başbakanlık Arşivi, Tapu ve Kadastro Arşivi ve çeşitli kütüphanelerde bulunan kaynaklar ve kayıtlar dışında, sadece Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde 402 adet vakıf kaydı tespit edilmiştir. Bunların şehirlere göre dağılımı şöyledir: Şumnu'da 33, Zağra-Atik'de 21, Filibe'de 38, Karinabad'da 9, Zıştovi'de 10, Akcakızanlık'da 7, Silistre'de 20, Razgrad'da 6, Cumapazarı'nda 2, Darı-dere'de 5, Hasköy'de 1, Doıran'da 1, İslimiye'de 13, Varna'da 22, Ceberoğlu'nda 1, Sultanyeni'nde 5, Ustrumca'da 1, Yenipazar'da 1, Vidin'de 5, Lofça'da 1, Niğbolu'da 5, Prevađi'da 3, Rusçuk'da 16, Hacıoğlupazarı'nda 5, Balçık'da 15, Koşukavak'da 1, Yanbolu'da 1, Aydos'da 4, Plevne'de 5, Ahıçelebi'de 9, Köstendil'de 10, Çirpan'da 6, Samakov'da 5, Uzuncaabad'da 11, Sofya'da 12, Killi İsmail Geçidi'nde 6, Lom'da 2, Doğancılar'da 1, Tatarpazarı'nda 11, Cisri Mustafa Paşa'da 6, İsladi'de 2, Eğridere'de 8, Servi'de 3, Timova'da 35, Nevrokop'da 7, Elhadı'da 1, Kircaali'de 7, v.s.³³

1877/1878 Osmanlı-Rus savaşında bu vakıfların bir kısmı Bulgarlar tarafından gasp edilmiş, diğerleri ise büyük kayba uğramıştır. Savaşın sonra varlığını sürdüren vakıfların idaresi gündeme gelmiş ve ilk olarak bu konu 1881 yılında kabul edilen "Şarki Rumeli Müslüman Cemati Hakkında Talimatname" ile ele alınmıştır.³⁴ Bu talimatnamenin hükümlerine göre vakıfların idaresi

cemaat meclisleri kuruluşlarına devredilmiştir. Vakıfların idaresi için cemaat meclislerine bağlı vakıf şubeleri tesis edilmiş ve bunların yönetimi vakıf müdürü, muhasebeci ve üyelerden oluşan bir heyete verilmiştir. Vakıf müdürü güvenilir, itibarlı ve kefile bağlı olan cemaat meclisi üyeleri içinden veya dışarıdan seçimle göreve getirilir. Vakıf müdürünün sorumluluğu altında vakıf şubesinin paralarını ve senetlerini korumak üzere bir sandığı bulunur. Bu sandığın, biri müdürde, diğeri şube heyetinde olmak üzere iki anahtarı vardır. Sandık ancak heyetin huzurunda açılabilir.

Vakfa ait malların gelirlerini toplamak ve muhasebesini yapmak için "muhzir" denilen memurlar görevlendirilir ve bunlar elde edilen geliri müdürün bilgisi altında sandığa teslim ederler. Muhzirlerin sebep olacakları herhangi bir ziyandan tamamen kendileri sorumlu olup, ödemekle yükümlüler. Ayrıca, liva, kaza ve nahiyelerdeki vakıf şubelerini denetlemek için geçici memurlar da görevlendirilir.

Her vakıf şubesi bulunduğu kazada hayrat ve hayır binaların vakfiyelerinin olup olmadığını ve ne şekilde işlediğini gösteren bir defter tutar. Bunun dışında bir de günlük defter tutulur ve buraya hergün ortaya çıkan gelir ve gider kaydedilir. Bu defterdeki gelir ve giderin yıllık muhasebesi Mart ayı başında yapıp incelenir ve liva cemaat meclisine, oradan da Filibe cemaat meclisine gönderilir. Filibe cemaat meclisinde düzenlenen genel muhasebe raporu valilikten de tasdiklenerek Şeyhülislamlık Makamına sunulur.³⁵

Vakıf şubeleri hayır ve yardımsever Müslüman-Türklerin bıraktıkları vakıfların gelirleri ile vilayetteki camilerin ve okulların temizliği, onarımı, gerekirse yenilerinin inşa edilmesi gibi konularla yakından ilgilienirler. Camilerde vazife gören hâtip, imam, müezzin, vaiz gibi din adamlarının, okul ve hademelelerin maaş ve ücretlerini ödemede yardımcı olurlar. Bu memurların atanmaları, çıkarılmaları, ve nakilleri hususunda önemli kararlar alırlar. Vakıflara ait gayrimenkulleri (taşınılmazları) kiralamak, kiraları toplamak ve Şarki Rumeli Türk-Müslüman toplumunun menfaatına uygun çeşitli faaliyetlerde bulunurlar.³⁶ Fakat Kuzey Bulgaristan'da durum biraz farklı idi. 1895 yılına kadar burada pek çok yerde cemaat idareleri bile tesis edilmemiş, vakıflar birçok yerde tevliyet usulüyle idare olunuyordu.

1895 yılında Bulgar hükümeti Türk-Müslüman toplumunun dini örgütleri konusunu kapsayan bir yönerge kabul etmiştir.³⁷ "Müslüman

32. Aynı yer, s.9-13.

33. Sadi Bayram, Bulgaristan'daki Türk Vakıfları ve Vakıf Abideleri, *Vakıflar Dergisi*, 1988, Sayı XX, s.475.

34. *Rumeli Şarkı Cemaat Müslimesi Hakkında Talimatname*, 1881, s.15-20.

35. Aynı yer, s.15-18.

36. Aynı yer, s.18-20.

37. *Muhacır*, sayı 38, 30.04.1910, sayı 39, 4.05.1910.

"*dare-i Ruhaniyyelerine Dair Talimatname*" adını taşıyan bu yönergeyle Bulgar hükümeti ilk olarak müftülükler ve vakıflar konusunu gündeme getirmiştir. 33 maddeden oluşan Talimatnamenin on dokuz maddesi vakıflar konusuna ayrılmıştır.

Talimatnamenin kabul edilmesiyle vakıfların idaresi için vakıf heyetleri (komisyonları) oluşturulmuş ve bunların görevleri tespit edilmiştir. Bu komisyonlar köylerde üç kişiden beş kişiye, kaza merkezlerinde ve diğer kasabalarda beş kişiden sekiz kişiye, sancak merkezlerinde yedi kişiden onbeş kişiye kadar üyeden oluşturulmuştur. Komisyonların başkanlığına müftü veya müftü vekili seçilmiş, bunların bulunmadığı köy, kaza ve kasabalarda ise müftü veya müftü vekilleri tarafından o beldeye mensub otoriteli kişiler başkan olarak tayin edilmişlerdir. Vakıf komisyonunun yazı ve muhasebe işlerinden sandık emini sorumludur. Vakıf komisyon üyeleri üç sene için seçilir. Şayet komisyon istifasını verir veya herhangi bir yolsuzluktan dolayı Dışişleri ve Mezhepler Bakanlığı tarafından azledilirse seçimlere kadar geçici bir komisyon tayin edilir. Vakıf komisyonları Dışişleri ve Mezhepler Bakanlığın emriyle tasdik olunur. Komisyon üyelerinin vazifeleri fahridir. Yalnız sandık eminine müftü ruhsatıyla mükâfat olarak gelirin en az onda birini aşmamak ve yıllık binbeşyüz franktan fazla olmamak şartıyla bir para verilir.

Vakıf komisyonları geliri yerli yerine sarfetmekle yükümlüdürler. Suistimalde bulunan komisyonlar müftüler tarafından mahkemeye verilir. Ayrıca camiye mensub emlakı satmak veya yeni emlak almak gibi konular için komisyonların müftülükler vasıtasıyla Dışişleri ve Mezhepler Bakanlığına istizah ve müsaade istihsaline mecburdurlar. Talimatnamede vakıf emlakının korunması ile ilgili diğer yükümlülükler de getirilmiştir.³⁸ Buna rağmen vakıf komisyonların görevlerinde büyük yolsuzluklar ortaya çıkmıştır. Bu komisyonlar evvelce faaliyette bulunan Şarki Rumeli vakıf şubelerinin aksine mektep, medrese v.s. gibi milli ve dini işlerle alakasını kesmiş ve yavaş yavaş birer partizan yuvası, vakıflardan geçinmek isteyen şahısların geçim kaynağı durumuna gelmişlerdir. Bu tür idare ile vakıflar birer birer elden çıkmağa, müftülükler başsız birer anarşi ocağına dönmeye başlamıştır. Bu hal 15 yıl kadar böyle devam etmiştir.³⁹

1909 yılında Osmanlı hükümeti ile Bulgaristan arasında İstanbul'da bir protokol imzalanmış ve buna Bulgaristan Türk-Müslüman toplumunun müftülükleri ve vakıfları ile ilgili olarak sekiz maddelik bir de Sözleşme eklenmiştir. Bu antlaşma ile Bulgaristan'da bulunan dini ve vakıf eserlerinin bakımı, korunması, kanunî esaslara ve kaidelere bağlanarak teminat altına alınmıştır. İstanbul protokolünün beşinci maddesi gereğince, dini ve hayrî müesseseler, vakıflar Büşmüftülük nezaretine verilmiştir. Bu antlaşmanın yedinci maddesinde ise Bulgaristan'da bulunan emlak-ı mevkuafenin hüsnü muhafazasına dikkat ve özen gösterilmesi, mecbu-

riyet olmadıkça ve kanunlara uygun bulunmadıkça, hiçbir dini ve hayrî binanın yıkılmıyacağı, vakıf binalarından birinin istimlakı gerektiği takdirde onun bulunduğu mahalle-nispetle aynı kıymeti haziz diğer bir arsa gösterilmedikçe ve binanın kıymeti takviye olunmadıkça buna girilmeeyeceği... Başmüftü bunlara meneylemek göreviyle mükelleftir, gibi hükümler getirilmiştir.⁴⁰

1913'de Osmanlı hükümeti ile Bulgaristan arasında yine İstanbul'da imzalanan ikinci bir antlaşma ile aynı haklar ve hükümler tekrarlanmıştır.⁴¹

Bu antlaşmalara dayanarak hazırlanan ve 23 Mayıs 1919 yılında 12 sayılı Çar iradesiyle tasdiklenip yürürlüğe giren 189 maddelik "*Bulgaristan Çarlığı Dahilinde Müslüman Müessesat-ı Diniye İdare ve Teşkilatı Nizamnamesi*"⁴² ile daha önce geçerli olan "*Müslüman İdare-i Ruhaniyyelerine Dair Talimatname*" yürürlükten kaldırılmış ve Türk-Müslüman vakıf eserlerini ve kurumlarını geniş ölçüde koruyucu nitelik taşıyan yeni hükümler getirilmiştir. Bu Nizamnamenin 130'uncu maddesi gereğince 1919 yılında Başmüftülükte "*Müessesat-ı Diniyye ve Vakfiye Müdüriyeti*" adıyla yeni bir kurum teşekkül etmiştir. Bunun teşkilatı ve görevleri bu Nizamnamenin 176-179 maddelerinde ele alınmıştır.⁴³ "*Müessesat-ı Diniyye ve Vakfiye Müdüriyeti*" bir müdür, bir muhasebeci ve üç kâtibten oluşuyordu.⁴⁴ Müdür ve muhasebeci vakıflarla ilgili konuların müzakeresinde Divan-i Ali-i Şer'iyyenin daimi üyesi olarak otururlarına iştrak ediyorlardı. Ayrıca "*Müessesat-ı Diniyye ve Vakfiye Müdüriyetinde*" evkaf umumi sandığı da bulunuyor ve bunun hesap işlerinden muhasebeci sorumlu tutuluyordu. Müdüriyetin, müdür, muhasebeci ve kâtiblerinin maaşları ve diğer giderleri Bulgaristan dahilindeki Umum Cemaat İslamiye Encümenlerinin bütçesinde varidatın yüzde onu müdüriyet namına kayıt olunmak şartıyla tasviye olunuyordu. Muhasebeci Başmüftülükçe tayin olunuyor ve Dışişleri ve Mezhepler Bakanlığından tasvip olunan miktarda kefalet ibraz ediyordu.

Nizamnamenin 176'ncı maddesi gereğince "Müdüriyet cevam-i şerife müessesatı hayriye-i sairiyi bunlara meşrut emlak ve akarat vakfiyeyi bunların mürtezikalarını tasnif (cihat-ı) tevzi ve tanzim

38. **Muhacır**, sayı 39, 4.05.1910.

39. **Rehber**, sayı 143, 3.09.1932.

40. **Türk Kültürü**, sayı 264, Nisan 1985, s.154-156.

41. **Türk Kültürü**, sayı 264, Nisan 1985, s.158.

42. Hükümet Gazetesinin 26 Nisan 1919 tarihli nüshasında yayınlanan bu Nizamname, 10 Nisan 1920'de Çiftçi Birliği Matbaasında Türkçe olarak basılmıştır. Bunun Türkçe ve Bulgarca ikinci baskısı ise 1924 yılında yine Sofya'da "Fotinov" Matbaasında yapılmıştır.

43. **Bulgaristan Müslümanları Müessesatı Diniyye İdare ve Teşkilatı Nizamnamesi**, Sofiya, 1924, s.33-36.

44. 1932 yılında Vakıf Müdüriyetinde: müdür, muhasebeci, sekreter, müfettiş, Türkçe kâtip (arhivar), iki hademe çalışmaktaydı (**Rehber**, sayı 227, 21.05.1932).

ile bunların vakfiyelerinde münderiç olan cihatlerle taamulen tercih olunagelen cihatleri ve mürtzezikanın evsafı lazimeyi haiz olup olmadığını tetkik eder. Ve cevami-i şerife ve müessesatı hayriyenin vakfiyelerine taamüllerine ve cesamitlerine ve mevkî-i ehemmiyetlerine göre cihat-ı mezbure hadematı kaç kişi tarafından ifa olunabileceğini tayin ve o kadar kısma tefrik eder.

Evkaf-ı İslamiye hakkında Başmüftülükçe yapılması lazım gelen muamelatta mütaleasını beyan ile vakfın heyet-i umumiye ve hususiyesi hakkında talimat ihzar ve itaa ve varıdat-ı vakfiyenin meşrut lehlerine sarf edilüp edilmediğini tetkik ve takip eder, Müdüriyet ifa eylediği bütün muamelat-ını Hariciye ve Mezahip Nezaretine bildirir.⁴⁵

Nizamnamenin 179'uncu maddesi gereğince "Müessesat-ı Diniyye ve Vakfiye Müdüriyeti" her sene kendi bütçesini hazırlayıp Dışişleri ve Mezhepler Bakanlığının onayına sunar. Aynı maddeye göre "bu bütçedeki fazla varıdat her sene Bulgar Milli Bankasına Umumî Müslüman Fon'duna tevdi olunur. Bu sermaye (Umum Müslüman Fondu) talebe ve muallim yetiştirmeye kifayet edecek hadde baliğ olundukta Başmüftülük nezdindeki Divan-ı Ali-i Şer'iyyenin kararı ve Hariciye ve Mezahip Nezaretinin tastiki ile bu fondla muayyen miktarda fakir ve yetim islâm etfalının muhtelif mekattibde tahsili temin olunur."⁴⁶

Görüldüğü gibi, Vakıflar Müdüriyeti müessesesi bir tabirle cemaati islamiyeler merkezidir. Bu müessesenin teşekkülünden evvel Bulgaristan'da Cemaati İslamiyeler için bir merci ve kontrol örgütü yoktu. Her Cemaati İslamiye kendi kafasının tartışına göre işler, eline geçirdiği vakıf mallarını fuzuli sarf ederdi. Hatta 1895 yılına kadar Şarki Rumeli Vilayeti müstesna olmak üzere Bulgaristan'ın birçok köylerinde cemaat idareleri bile tesis etmemiş ve vakıflar pekçok yerde tevliyet usulü ile idare olunuyordu Vidin gibi merkez kasabalarda bile evkaf idaresi evladiyye şeklinde bir kaç kişinin elinde bulunuyordu. Vakıfların düzenli bir şekilde halkın eline geçmesi ancak Müdüriyetin himmeti ile husule gelmiş, birçok suistimaller onun kontroluyla meydana çıkarılmıştır. Ayrıca bu müessesenin himmetiyle Bulgaristan'da mevcut vakıflar tespit edilmiş, heyetler tayin edilmiş, bütçeler kasabalarda olduğu gibi, köylerde de intizam altına girmiş, istatistik tutmak usulü konulmuş, gelir sağlayan malların, yapıların ve emlak vakfiyenin satışları evvelki gibi bir cami encümeninin keyfine bırakılmayarak, muntazam bir usule rabt edilmiş, cemaatlerin vakıflarla ilgili bütün emirleri kontrole tabi tutulmuştur. Tevliyet suretiyle idare olunan vakıfların cemaat idaresine geçirilmesi ve vakıf malların sevki için âzami gayret ve mücadele yapılmış, Filibe'de Hacı İsmail Bey, Şefik Bey vakıfları, Karınabat'da Sinan Bey Vakfı, Aydos'da Hacı Osman Vakfı, Rusçuk'da Seyid Paşa Tekkesi ve vakfı, Şumnu'da Ahmet Çavuş Vakfı, v.s. cemaat islamiyelere devir olunmuştur.⁴⁷

Bütün özel veyahut tevliyete ait vakıfların mütevelliler tarafından Cemaati İslamiye Heyetlerine devri Dışişleri ve Mezhepler Bakanlığının özel mürahhası huzurunda yapılmıştır. Cemaati İslamiye encümenlerine vakıf emlakının kiraya verilmesi, inşaatı ve tamiyatı gibi konularda müzayede kanunu mücibince hareket etmeleri zorunluluğu getirilmiştir. Müzayede ve münakasa icra edildikten sonra Cemaati İslamiye Encümenleri bütün evrakı mensup bulunduğu müftü veya vekaleti vasıtasıyla Başmüftülük Müessesatı Diniyye ve Vakfiye Müdüriyetine gönderirler. Sunulan bu evraklar incelendikten sonra bir yazılı önerge ile Divan-ı Ali-i Şer'iyyeye havale edilir, uygun görülürse Dışişleri ve Mezhepler Bakanlığının onayına sunulur. Böylelikle vakıf emlakının satışları ve buna benzer konular evvelki gibi birçok cami encümeninin keyfine bırakılmayarak müdüriyet tarafından kontrol altına alınmıştır. Aynı zamanda Müdüriyet emval vakfiyenin himayesi için azâmi hizmetler sarf etmiştir. Mesela, iskân kanunu hazırlanırken vakıfların istisnaiyeti, istimlak kanunu hazırlanırken vakıfların mal ve tarlaların istimlaktan korunması gibi birçok himayelere muvaffak olmuştur.

Bütün bu yapılanlarla birlikte Müdüriyet açık bir okul siyaseti de gütmüştür. Ayrı bir maarif şubesi olmadığından Müdüriyetin hem cemaat ve mezhepler gibi mekteblerin mâli cihetine yardımını ve hem de maarif şubesi vazifesini görme gayretini esas vazife bilmiştir. Cemaati İslamiyelere verilen 1925 tarihli ve diğer benzeri tamimlerde "...Biz Bulgaristan Müslümanları için camiyle mekteplerin, imamla muallimlerin farkı yoktur, bunlar birbirinin lazım gayrı mefariki yekdiğerinin teczi kabul etmez cezeleridir..." cemaatlerin mekteplere azami yardım etmeleri lazımdır prensibi tavsiye edilmiş, mektep mallarının vekâyesi için de mektep namına olan vakıfların tapularının da cemaat namına alınması lüzumu anlatılmıştır..⁴⁸

Müdüriyetin bu talimatnameleri doğrultusunda cemaati islamiyeler okulların ihtiyaçlarını karşılamak için gereken yardımcı yapmaya özen göstermişlerdir. Mesela, Vidin'in 1926 yılı maliye bütçesinden meşrut (şartlı) meabed mürtezikasına 160800 leva verilmiş, mektebe 300,000 leva, Eski Zağra'nın meabed mürtezikasına 90,000 leva, mektebine ise 325,000 leva, Filibe'nin mürtezikasına 199,200 leva, mektebine ise 575,000 leva verilmiştir. Diğer cemaat bütçelerinde de aynı şekilde muamele yapılmıştır.

Müdüriyette ise tıbbiye de üç talebeye, ali pedagoji kursunda bir talebeye geçinebilecek tam tahsisat verilmiş ve Türk öğretmenleri için Kırcaali, Razgrad, Rusçuk, Varna gibi şehirlerde meslek kursları açılmıştır. Diğer taraftan 1920'de Maarif

45. **Bulgaristan Müslümanları Müessesat-ı Diniye İdare....**, s.35-36.

46. **Aynı yer**, s.37.

47. **Rehber**, sayı 150.29.11.1930.

48. **Rehber**, sayı 150.29.11.1930.

Kanunu kabul edilirken Türk mekteplerine fondarları verilmesine uğraşmış ve muvaffak olunmuş, Meclis-i Kebir Muarife iki Türk üye kabul ettirilerek kanunun tedrisat kısmında Bulgaristan Türk-Müslüman toplumu lehine maddeler ve kayıtlar koydurulması temin edilmiştir.⁴⁹ Müdüriyetin teşekkülünden önce ise cemaatlerden, o da pek azından mekteplere cüz'i miktarda yardım veriliyordu. Örneğin, Filibe cemaatının mekteplere verdiği yardım 40 bin levadan ibaretti. Yani Müdüriyetin teşekkülünden sonra Türk-Müslüman okullarına ve öğrencilere yardım etmek için daha fazla kaynak ayrılmaya çalışılmıştır. Mesela 1926 yılında Müdüriyet talebe tahsisatı için 60 bin, muallimler kursu için 92 bin leva para harcamış, bunun dışında fakir ve yetim öğrencilere büyük miktarda yardımda bulunmuştur.⁵⁰

Görülüyor ki, 1919 tarihli Nizamnamenin hükümleri cemaati İslamiye ve vakıf kurumlarını olumlu yönde etkilemiş ve faaliyetlerine bir canlılık getirmiştir. Fakat bu Nizamnamenin de birçok sakat noktaları bulunduğu bir gerçektir. Uygulamada bu sakatlıklar ve eksiklikler daha açık bir şekilde ortaya çıkmaya başlayınca Türk azınlığın şikayetleri ve tepkileri de sürüp gitmiştir.

Türk azınlığın cemaati İslamiye ve Vakıf kurumları ile ilgili düşünceleri ve talepleri 31 Ekim-3 Kasım 1929 tarihleri arasında Sofya'da toplanan "Bulgaristan Türkleri Birinci Milli Kongresi"nde⁵¹ dile getirilmiştir. "Kongre Heyeti Umumiyesi, ruzname müzakeratın ikinci maddesini teşkil eden "Cemaati İslamiye ve Vakıflar" hakkında cereyan eden uzun münakaşaları dinledikten sonra âtideki hususati müşahede ederek nazarı itibara almıştır. Şöyle ki;

1. Cemaati İslamiye idarelerine aza intihabında şimdiye kadar takip edilmekte olan majorite intihap usulü, müntehiplerin bir kısmını Cemaati İslamiye ve evkafın idaresine iştiraktan menetmekte olan eski bir intihap sistemidir.

2. Müslüman Çingenerin vakıflarımızın idaresine iştiraki, seviyeyi medeniyelerinin dün bulunması dolayısıyla fiiliyat sahasında vakıflarımızın mahv ve harabiyetine sebebiyet vermektedir. Bununla beraber Çingenerin, bugünkü Türk nesline tarih ve ecdat tarafından irsen intikal eden işbu sırf "milli" Türk servetinin idaresine iştirak iddiasına selahiyettar olmadığı da nazarı itibara alınmalıdır.

3. Nizamnamenin şimdiki vaziyetine nazaran Cemaati İslamiye heyeti idareleri her vakit kâfi derecede kuvvetli olmayan sebepler dolayısıyla fesholunmak tehlikesinin tehditi altındadırlar. Bu ise vakıflarımızın teşkilatsızlığı ve fena tarzda idaresiyel neticelenmektedir.

4. Bazı yerlerde üçler komisyonları bütçe tertip etmekte, gayrimenkul vakıf emlakını satmakta veya terhin eylemekte veyahut uzun vadeli istikrazlar akd ve inşaata teşebbüs eylemektedirler. Bütün

bu icraat münhasıran intihaplı heyetlerin selahiyetleri cümlesinden bulunmasına ve komisyonlar muvakkat bir idare sıfatını haiz olduklarından müntehiplerin itimadlarına mazhar olmamasına binaen evkafımızın istikbal ve mukadderatıyla alakadar ve ehemmiyeti mahsusayı haiz hukukun komisyonları tarafından benimsenmesi lazımdır.

5. Çarlık dahilindeki vakıfların idaresinde, bu idareye esas teşkil edecek muayyen ve yeknesak bir program ve nafız bir halk kontrolü bulunmamaktadır.

Bu hususlar ise evkafımızın teşkilatsızlığına ve gayrişuuri bir surette idaresine sebebiyet vermektedir.

Balâda sayılan hususati nazarı itibara alan Kongre, müttefikan aşağıdaki kararları almıştır:

1. Cemaati İslamiye heyeti idaresi azalığına müteallik intihaplar nispi usul ile ve Teşrinsani ayı içinde yapılmalı ve intihaplar sancak mahkemeleri tarafından tetkik ve tastik olunmalıdır.

2. Müslüman Çingenerler Cemaati İslamiye intihaplarına iştirak etmemelidirler.

3. Cemaati İslamiye heyetlerinin feshi, kanunu esbaba binaen ve yalnız sancak mahkemeleri kararı ile olmalıdır. Yeni intihaplar, ademi tastik ve fesih kararından iki ay sonra icra olunmalıdır. Yeni intihap emri, sancak mutasarrıfı tarafından verilmelidir.

4. Üçler komisyonları, sancak müftülerinin inhası üzerine Başmüftü tarafından tayin olunmalıdır. Üçler komisyonları, bütçe tanzim etmek, emvali gayri menkule satmak ve almak veya terhin etmek, uzun vadeli istikrazlar akd ve inşaata teşebbüs eylemek gibi haklara malik olmamalıdırlar.

5. Cemaati İslamiye teşkili için icap eden Müslüman ailelerinin haddi eksallisi 40 haneden 20 haneye tenzil edilmelidir. Dağılmış Cemaati İslamiyelerin emlakı doğrudan doğruya Evkaf Müdüriyeti'ne merbut Umumi Müslüman Fondu'na devrolunmalıdır. Müdüriyet, bu gibi evkafı en yakın Cemaati İslamiye heyetleri vastasıyla idare etmelidir.

6. Heyetlerin sıra ile iki defa feshi vuku bulur veya intihapları tastik olunmazsa yerlerine, memuriyetleri altı ayı tecavüz etmemek şartıyla, muvakkat komisyonlar tayin olunmalıdır. Bu müddetin hitamında yeni intihap yapılmalıdır. Muvakkat komisyonlara yalnız müntehap şeraiti haiz kimseler tayin olunmalıdır.

7. Heyeti idare azalığından vakı olacak istifalar selahiyettar sancak mahkemelerine verilmelidir.

49. Rehber, sayı 150,29.11.1930.

50. Rehber, sayı 151, 7.12.1930.

51. Hüseyin MEMİŞOĞLU, Bulgaristan Türklerinin Birinci Milli Kongresi (31 Ekim-3 Kasım 1929), **Belleten**, C.LIV, Nisan 1990, sayı 209, s.309-330.

8. Sandık emirlerinin ve diğer cemaat memurlarının maaşları bütçe ile tayin olunur.

9. Hademeyi ilmiye, Cemaati İslamiyelerin intihabı üzerine sancak müftüleri tarafından tayin olunurlar. Bu tayinler, Başmüftülük tarafından tasdik olunur.

10. Başmüftülüğe merbut şimdiki Müessesatı Diniye ve Vakfiye Müdüriyeti, müstakil bir Efkaf Müdüriyetine tahvil olunmalı, müdüriyetin başında intihaplı müdür bulunmalıdır.

11. Evkaf Müdüriyeti'ne merbut bir Evkaf meclisi Alisi teşkil olunmalıdır. Müdüriyetin bütçesini kabul ve netice muhasebatını tasdik ve mahalli cemaatlerin talebi üzerine emlakı vakfiyenin alım ve satımına ve terhine, istikrazlar akdine, inşaatta bulunmaya ruhsat vermek, gerek Müdüriyet ve gerekse mahalli cemaat idarelerinin memurin kadrosunu tespit etmek, memleket dahilindeki bütün evkafın idaresine dair umumi bir program tanzim etmek ve umumiyet itibariyle evkafın idaresi üzerinde âli halk kontrolü tatbik etmek ve sair işbu Meclisi Âlinin selahiyetleri cümlesinden olmalıdır.

12. Evkaf Müdüriyeti'ne tayin olunacak namzedin âli veya tâli tahsil sahibi olması şarttır..."

Bulgar hükümeti Türk azınlığın Milli kongrede karara bağlandığı bu istekleri yerine getirmeye hiç özen göstermemiştir. Tersine kongre kararları Bulgar hükümetince rafa kaldırılmıştır. Bulgaristan Türk-Müslüman toplumu senelerce bu kararların icra edilmesini beklemiş, ama ne yazık ki ümitler boşa gitmiştir. Kongrenin arkasından Türk-Müslüman toplumunun üzerine faşizm çökmüştür. 1934'te askeri bir darbeye başa geçen Bulgar hükümeti Türk-Müslüman toplumuna Bulgaristan'ı adeta zindan etmiş, sosyal kurumlara büyük darbe indirmiştir.

1944 yılında Sovyet ordusunun desteği ile iktidara gelen Bulgar Komünist Hükümeti Türk-Müslüman toplumuna büyük ümitler vermiştir. Bunu hisseden Türk-Müslüman toplumu da yıllarca çignenmiş olan haklarını birer birer saptayıp onların geri verilmesi için isteklerde bulunmuştur. İlk olarak bu istekler Vatan Cephesi Milli Komitesinin 27-28 Aralık 1944'de Sofya'da düzenlediği "Bulgaristan Türk Azınlığı Konferansı"nda dile getirilmiştir.⁵² Konferans'da Cemaati İslamiye ve Vakıflarla ilgili aşağıdaki kararlar alınmıştır:

"1. Bulgaristan müslümanlarının Dini Teşkilat ve İdareleri Hakkında Nizamnamesinin bazı maddelerinin kaldırılması, bazı maddelerin değiştirilmesi ve yapılacak bu değişiklikte yeni Demokratik Vatan Cephesi yönetiminin yeni ruhunun dikkate alınması.

2. Vakıf mülklerinin devlet istikrazından istisna edilmesi (yani vakıf malları adına devlet borç senetleri alma zorunluğu konulması).

3. Başmüftülüğe gönderilen yüzde 10 vakıf gelirinin kaldırılması.

4. İstimlak edilen vakıf emlakının geri verilmesi veya bedelinin ödenmesi.

5. Vakıf heyetlerinin (cemaati İslamiye heyetlerinin) maliye müfettişlerince teftiş edilmesi ve suistimali görülenlerin cezalandırılmaları.

6. Müslüman Çingenelerin yalnız seçim hakkına sahip olarak İslam Cemaatleri İdaresine seçilmemeleri".⁵³

Bu kararlar konferansa katılan 200 Türk delegenin tartışmaları sonucu alınmıştır. Kabul edilen kararlar daha çok Türk azınlığın ulusal istekleri doğrultusundadır. Onların bir çoğu 1929 yılında Sofya'da toplanan Bulgaristan Türk azınlığın Birinci Milli Kongresinde alınan kararların benzeri ve devamı sayılmaktadır. Ne yazık ki, bu kararlar da daha öncekileri gibi Bulgar hükümeti tarafından dikkate alınmamış, hatta 1952'de, 1919 tarihli Nizamname büsbütün ilga edilerek birçok haklar kısıtlanmıştır.⁵⁴ Bu durum 1989 yılına kadar böyle devam etmiştir. 1989'da Bulgaristan'da yapılan rejim değişikliği ile daha elverişli şartların ortaya çıkması nedeniyle Cemaati İslamiye ve Vakıf kurumlarının yeniden yapılması ve faaliyete geçirilmesi için çalışmalara başlanılmıştır.

3. CEMAATİ İSLÂMİYE VE VAKIF KURUMLARI'NIN YENİDEN YAPILANMASI

19 Eylül 1992 günü Sofya'da Ulusal Kültür Sarayında Bulgaristan Müslümanlarının Milli Konferansı yapılmıştır. Burada yeniden "Bulgaristan Müslümanların Dini Yapısı ve yönetimine ilişkin Tüzük" kabul edilmiştir.⁵⁵ Tüzüğün ikinci bölümü İslam cemaatlerine ayrılmış ve onların görevleri tespit edilmiştir. Bu bölümün 5. maddesinde "Bulgaristan Cumhuriyetinde en az 7 müslüman ailenin yaşadığı her yerde cemaati İslamiye oluşturulabilir" denmektedir.⁵⁶ Eğer aileler 7'den az ise, bunlar çevredeki yakın yerleşim yerlerindeki müslüman ailelerle birleşebilirler. Her İslam Cemaati tüzel kişidir. Mevcüdiyetine son verilmiş bulunan İslam Cemaati'nin mülki, Bölge Müftüleri ile gerekli danışmalar gerçekleştirildikten sonra Başmüftülüğün yapacağı taksimata göre bütün aktif ve pasifleriyle birlikte başka İslam Cemaatin emrine bırakılır.

Cemaati İslamiye idareleri 5 ile 9 üyeden oluşur ve Cemaatin Genel Toplantısında seçilen 3 kişi tarafından yönetilir. Seçim, açık oylama ve olağan çoğunluk ilkesi esasında yapılır. Bunların görev süresi üç yıldır. 16 yaşını doldurmuş Bulgaristan yurttaşı bütün İslam Cemaatine seçme ve seçil-

52. SDA na NRB (Bulgaristan Halk Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi), Fond. 28 opsi 1, a.e.113,s.6-95.

53. Aynı yer, Oteçestven FRONT Gazetesi, 5.01.1945.

54. Osman KESKİOĞLU, Bulgaristan'da Türkler, Ankara, 1985 s.49.

55. Hak ve Özgürlük, sayı 39, 25.09.1992.

56. Bulgaristan Cumhuriyeti'nde Müslümanların Dini Yapısı ve Yönetimine İlişkin Tüzük, s.1.

me hakkına sahiptir. İslam Cemaatin toplantısı, yapıma tarihinden en az yedi gün önce ilan edilmiş bulunması halinde, katılan seçmenler sayısına bakılmaksızın düzenli toplantı sayılır. Toplantıda yapılan seçime ilişkin tutanaklar, ilgili Bölge Müftülüğüne gönderilir. Başmüftü, müslüman halktan seçmenlerin yarısından fazlasının alınan karara itiraz etmesi durumunda, yapılan seçime veto uygulayabilir ve seçimle alınan kararların yeniden gözden geçirilmesini isteyebilir.

İslam Cemaatına seçilen kişiler, kendi aralarında Başkan, kâtip ve veznedar olmak üzere üç kişi seçer. Bunlar cemaati İslamiye idare heyetini Encümenliğini oluşturur. Cemaati İslamiye örgütü her ay oturuma toplanır, gerekli olduğu zaman ise olağanüstü oturumlar da düzenler. Oturumlar, Başkan tarafından çağrılır ve yönetilir. Bütün oylar açık olarak yapılır. Alınan kararlar çoğunluk ilkesi esasına dayanır ve bütün sorumluluk Cemaati İslamiye'ye aittir. İslam Cemaati yılda bir kez Genel Toplantıda bütün faaliyeti hakkında hesap verir.

Cemaati İslamiye görevlileri ücretli olabilir. Bu ücretler Cemaatin Genel toplantısında belirlenir. Cemaati İslamiye'nin bütçe yılı Cumhuriyet bütçe yılının aynıdır. Her yıl için gelir gider tasarısı hazırlanır ve bu tasarı Cemaatin Genel Toplantısında onaylanır. Cemaatin yıllık bütçesi Başmüftülük tarafından tasdiklenir. Başmüftülük ülke içindeki Cemaati İslamiyelerin tasdiklenmiş olan bütçesini her yıl en geç 15 Ocak gününe kadar İbadethaneler Müdürlüğüne gönderir. Yıl içinde, o yıla ait bütçede değişiklikler, bununla birlikte, bütçenin bir kaleminden bir başkasına para aktarma işlemleri, ilgili Bölge Müftüsünün önerisi üzerine Başmüftülük tarafından yapılır. Önceki yılın bütçe artığı, gelen yılın gelir kalemine geçer. Bütçenin gerçekleştirilmesi ile ilgili bütün gelir-gider işlemleri, yürürlükteki mevzuat hükümlerine uygun olarak kâtip tarafından yapılır. Bütün gelirler zamanında toplanır ve ilgili banka veya biriktirme kasasına yatırılır. İslam Cemaatin Başkanı ve kâtibinin imzası olmadan harcama yapılamaz. Yapılan harcamalar için, düzenli imza ve mühüre sahip harcama evrakları alınır. Veznedar her üç ayda bir Cemaatin kasasının durumu hakkında hesap hazırlar. Bu hesabın bir sureti Bölge Müftülüğüne gönderilir. Bütçenin uygulanmasına ilişkin yıllık hesaplar, Başmüftülük nezdinde mevzuatın korunması konusunda denetim işlevleri gerçekleştiren denetim organına takdim olunur. Bu denetim devlet mâli organlarının denetimini dışlamaz.

İslam Cemaatinin kendi çalışma bürosu vardır. Gönderilen ve gelen yazılar sıra numarasıyla gönderilen ve gelen yazılar defterine kaydedilir ve Başkan ve kâtibin imzasını taşır.⁵⁷

Cemaati İslamiyelerinden her birinin, cemaat faaliyet sınırları içinde yaşayan müminlerin ihtiyaçlarına göre kendi mescit veya camileri vardır. Mescit ve camilerde, yaşadıkları yerde milli mensubiyetine veya uyrukluğuna bakılmaksızın bütün müslü-

manlar ibadetlerini uygulayabilirler. Yeni mescit ve camiler, Cemaati İslamiyenin Genel toplantısında alınan karar üzerine kurulur, ancak bu karar Bölge Müftüsü aracılığıyla Başmüftülüğe bildirilir.⁵⁸

İslam Cemaatleri, sahip bulunduğu araçları camiler nezdindeki görevlilerin ihtiyaçlarının karşılanmasına taksim etmekle de yükümlüdürler. İslamiye görevlileri şunlardır: kayyumlar, sünetchiler, türbedarlar, gasiller ve mezarlıklar. Bütün bu görevliler, mahalli cemaat idareleriyle yapılan danışmalardan sonra Bölge Müftüsünce atanır veya görevden serbest bırakılır.⁵⁹

Cemaati İslamiyeler Bulgaristan Cumhuriyeti'nde mevcut bütün vakıfları yönetmekle de yükümlüdürler. Özel veya müteveli vakıfların İslam Cemaatına devredilmesi, Başmüftü tarafından atanmış kişinin mevcudiyetinde yapılır. Vakıfların yönetimine ilişkin tartışmalar ise Başmüftülük ve Yüksek Din Kurulu tarafından çözüme bağlanır.

İslam Cemaatleri vakıfları işletmek ve yönetmekle yükümlüdürler. Onlar, Başmüftülüğün onayından sonra vakıf mülklerini kiraya verebilirler, bunlar üzerinde inşaat işleri yapabilirler ve bunları bayındırabilirler. Vakıf mülkleri satılamaz, bağışlanamaz ve ipotek edilemez.⁶⁰

Yeni kabul edilen Tüzüğün hükümlerine göre, vakıflardan, bütün vasiyetlerden, bağışlardan ve başka hayırsever eylemlerinden elde edilen gelirlerin en iyi bir şekilde kullanılması için "Diyaret ve Vakıflar Fon'u" oluşturulmuştur. Bu Fon yönetim Müdürü tarafından yönetilir. Bu Fon'dan Başmüftülük bütçesi, Yüksek Din Mahkemesi için para ve Başmüftü için temsili para ayrılır. Ayrılan paralar giysi, donatım, konuk ağırlama ve uğurlama ve Başmüftülüğün saygınlığını yükselten başka amaçlar için kullanılır. Aynı zamanda bu Fon, İslam Cemaatlerinin ve diğer Müslüman Kurulların ihtiyaçlarını araştırır ve bunların karşılanmasına özen gösterir. Ayrıca "Diyaret ve Vakıflar Fon'u" okullarda, yüksek din üniversiteleri ve medeni üniversitelerde yetenekli Türk-Müslüman çocuk ve gençlere yardımcı olur. "Diyaret ve Vakıflar Fon'u" kendi amaçlarını gerçekleştirmede ticari şirketler kurulabilir veya bunlara katılabilir, ülke içinde ve ülke dışında yerli ve yabancı gerçek ve tüzel kişilerin temsilciliklerini açabilir veya bunların şirketlerine katılabilir.⁶¹

Görüldüğü gibi Cemaati İslamiye ve Vakıf Kurumlarının görevleri çok yönlüdür. Bu örgütler kültürel, siyasi, içtîai ve iktisadi cihetlerden Bulgaristan Türk-Müslüman toplumunun varlığı üzerinde amil ve müessir birer müessese özelliğini de taşımaktadırlar .

57. Adı geçen Tüzük, s.1-4.

58. Aynı yer, s.14.

59. Aynı yer, s.4-5.

60. Aynı yer, s.15.

61. Aynı yer, s.15-16.